ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1991

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1991

ΑΘΗΝΑΙ 1994

ΤΟΜΟΣ 146 (1991)
ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600589, Fax (01) 3644996

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὁριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εὐεργέτες	ια′
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1991-1994	ιβ′
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιγ′
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιδ′
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιε′
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιζ′
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ιη′
Πρόλογος	λγ′
Ἔκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργο της κατὰ τὸ ἔτος 1991	λε′

Α′ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-16)	1-63
2. Ἀνασκαφὴ Γλᾶ ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη (πίν. 17-21)	64-66
3. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη (πίν. 22-24)	67-69
4. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδαύρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 22-45)	70-78
5. Ἀνασκαφὴ Κλάους Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 46-49)	79-84

Σελ.

6. 'Ανασκαφὴ Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 50-78) 85-128

7. 'Ανασκαφὴ Θέρμου ὑπὸ 'Ι. Α. Παπαποστόλου (πίν. 79-82) 129-130

8. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς 'Ακραιφίας ὑπὸ 'Αγγελικῆς Κων. 'Ανδρειωμένου (πίν. 83-94) 131-145

9. 'Ανασκαφὴ Φθιωτίδων Θηβῶν ὑπὸ 'Ασπασίας Ντίνα (πίν. 95-101) 146-168

10. 'Ανασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος ὑπὸ Παναγιώτη Λ. Βοκοτοπούλου (πίν. 102-109) 169-177

11. Νεκυομαντεῖο τοῦ 'Αχέροντος ὑπὸ Σωτηρίου 'Ι. Δάκαρη (πίν. 110-111) 178-181

12. 'Ανασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ Μαν. 'Ανδρόνικου, Στ. Δρούγου, Παν. Φάκλαρη, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 'Αγγ. Κοτταρίδου (πίν. 112-118) 182-192

13. 'Ανασκαφὴ ἀρχαίων 'Αβδήρων ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη (πίν. 119-141) 193-211

14. 'Ανασκαφὴ Χριστιανικῆς 'Αμφιπόλεως ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ (πίν. 142-146) 212-219

15. 'Ανασκαφὴ Πάρου ὑπὸ Δημήτρη Σκιλάρντι (πίν. 147-151) 220-255

16. 'Ανασκαφὴ Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 152-167) 256-271

17. 'Ανασκαφὴ 'Ακρωτηρίου Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα 272-274

18. 'Εργασίες στὴ Δῆλο ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 168-175) 275-280

19. 'Ανασκαφὴ Μινώας 'Αμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 176-200) 281-305

Σελ.

20. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (πίν. 201-212) 306-330

21. Ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντωνίου Ζώη (πίν. 213-220) 331-391

22. Ἐργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὑρημάτων ἀνασκαφῶν Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος - Λευτέρη Πλάτωνος (πίν. 221-223) 392-396

Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ 397-398

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ Β΄ ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTPENSIER
ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗΣ
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η GOEKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM PATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ & ΟΛΓΑ ΛΑΓΑΚΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1991 - 1994

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Σέμνη Καρούζου (Π.Μ. 2464, 1988)
Oscar Broneer (76, 1987)
Pierre Amandry (139, 1987)
Νικόλαος Πλάτων (152, 1988)
Homer Thompson (204, 1987)
Doro Levi (256, 1962)
André Grabar (304, 1987)
Hector Catling (364, 1989)
Διονύσιος Ζακυθηνὸς (441, 1988)
Ἑλένη Ahrweiler (689, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Åke Åkerström (358, 1987)
Hans Günter Buchholz (363, 1989)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Werner Peek (420, 1977)
Georges Roux (422, 1987)
Karl Sehefold (425, 1977)
Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ἰωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (695, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Herbert Hunger (699, 1987)
Ἰωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου-Leon (768, 1987)
Ernst Berger (773, 1989)
Evelyn Harrison (774, 1989)
Sinclair Hood (775, 1989)
Nicolaus Himmelmann (776, 1989)
John Boardman (777, 1989)
Jean Marcadé (778, 1989)
Klaus Fittschen (815, 1990)
Ekrem Akurgal (816, 1990)
Jale Inan (817, 1990)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Walther Wrede (60, 1938)
Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Otto Demus (305, 1968)
Hubert Gallet de Santerre (306, 1968)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Πιερίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξῆς (716, 1987)

Ὀδυσσέας Ἐλύτης (718, 1987)
Johannes Koder (719, 1987)
Rismag Gordesiani (720, 1987)
Takashi Seki (721, 1987)
Vasile Dragut (722, 1987)
Tanino de Santis (723, 1987)
Ἰόνη Shear Μυλωνᾶ (728, 1988)
Theodor Leslie Shear Jr (729, 1988)
Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)
Ἀνδρέας Bielecki (779, 1989)
William Coulson (780, 1989)
Lilly Kahil (781, 1989)
René Ginouvès (782, 1989)
Denise Καλλιπολίτου Feytmans (783, 1989)
Jacqueline Lafontaine Dosogne (818, 1990)
Virgil Cândea (819, 1990)
Antonio Carile (820, 1990)
Colin Renfrew (807, 1990)
Georges Le Rider (808, 1990)
Tony Hackens (809, 1990)
Marianne-Irene Mc Donald (821, 1990)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshy (75, 1938)
Iwan Velkoff (77, 1938)
Henri Ducoux (79, 1938)
Karl Kübler (80, 1938)
Peter M. Fraser (254, 1962)
Αἰκατερίνη Melrose (360, 1972)
Asher Ovadiah (362, 1973)
Jerome W. Sperling (466, 1980)
Πάνος Σαριάνος (784, 1989)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1991

1. Ἀγγελίδου Ζωζὼ (657, 1986)
2. *Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος Χρ. (283, 1964)
3. Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος (503, 1984)
4. *Ἀλεξίου Στυλιανὸς Ἐλευθ. (157, 1950)
5. Ἀλευρᾶ Κοκκοροῦ Γεωργία Ἰωάν. (681, 1986)
6. *Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος (Π.Μ. 2471, 1926)
7. *Ἀναστασιάδου Αἰκατερίνη (591, 1985)
8. *Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικὴ Κων. (232, 1959)
9. Ἀνδρέου Ἠλίας Γεωργ. (502, 1983)
10. *Ἀνδρόνικος Ἐμμανουὴλ Λεων. (164, 1950)
11. Ἀντουράκης Γεώργιος Βασ. (386, 1974)
12. Ἀξιώτη Κορνηλία (730, 1988)
13. Ἀπέργης Μάκης Γεωργ. (437, 1978)
14. *Ἀποστολίδης Νικόλαος Χρ. (521, 1984)
15. * Ἀραβαντινὸς Λεωνίδας Βασίλειος (802, 1990)
16. Ἀραβαντινὸς Διονύσιος (649, 1986)
17. Ἀτζακᾶ Ἀσημακοπούλου Παναγιώτα Ἰωάν. (489, 1982)
18. * Βαβρίτσας Ἀνδρέας Κων. (188, 1953)
19. Βαγιακάκος Δικαῖος Βαγάκη (373, 1974)
20. Βάλδκιρχ Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα (334, 1972)
21. Βαλλιάνου Χατζῆ Δέσποινα Χριστοφ. (395, 1974)
22. Βάλτερ Καρύδη Ἑλένη (412, 1976)
23. Βαρελᾶ Μαρία (669, 1986)

Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση δηλώνουν τὸν ἀριθμὸ Μητρώου καὶ τὸ ἔτος ἐγγραφῆς σ' αὐτό. Τὰ ἀρχικὰ Π.Μ. σημαίνουν Παλαιὸ Μητρῶο, τὸ πρὸ τοῦ 1938, ἐνῶ μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται οἱ ἰσόβιοι ἑταῖροι.

24. Βαρουφάκης Γεώργιος Ἰωάν. (531, 1985)
25. Βασιλάκης Ἀντώνιος Σπ. (688, 1986)
26. Βασιλείου Σπύρος Πέτρ. (471, 1982)
27. Βασιλικοῦ Τσιλιμίγκρα Ντόρα Γεωργ. (603, 1985)
28. * Βασιλόπουλος Γεράσιμος Παναγ. (512, 1984)
29. Βαφείδης Ἀθανάσιος (540, 1985)
30. Βελένης Γεώργιος (751, 1988)
31. Βλάχος Ἄγγελος (480, 1982)
32. Βλάχος Γεράσιμος Μιχ. (543, 1985)
33.* Βοβολίνης Σπυρίδων Ἀντων. (319, 1971)
34. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης Λεων. (343, 1972)
35. Βοκοτοπούλου Κουλεϊμάνη Ἰουλ. Παναγ. (344, 1972)
36. Βολανάκης Ἰωάννης Ἠλ. (548, 1985)
37. Βορίδης Κίμων Μαυρουδῆ (328, 1971)
38. Βότση Κρυστάλλη Καλλιόπη (409, 1976)
39. Βουδούρης Ἄγγελος Κων. (623, 1986)
40. Βουδούρογλου Ξενοφῶν (654, 1986)
41. Βούλγαρης Χρῆστος Σπ. (628, 1986)
42. Βρανούσης Λέανδρος (396, 1974)
43.* Γαλανόπουλος Ἄγγελος Γεωργ. (493, 1983)
44. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος (391, 1974)
45. * Γαρμπῆς Πέτρος (618, 1986)
46. * Γερουλᾶνος Ἰωάννης (495, 1983)
47. Γεωργακᾶς Δημήτριος (542, 1985)
48. Γεωργακόπουλος Βασίλειος Ἀθαν. (638, 1986)
49. Γεωργάνας Ἰάκωβος Γεωργ. (682, 1986)
50. Γεωργίου Παῦλος Σωτ. (481, 1982)
51. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος (650, 1986)
52. * Γιαλούρης Νικόλαος Φιλήμ. (170, 1951)
53. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος Παναγ. (114, 1943)
54. Γιαρμενίτης Ἰωάννης (810, 1990)
55. Γιούρη Εὐγενία (474, 1982)
56. Guest Παπαμανώλη Ἄννα Bernard (608, 1985)
57. Γκιολὲς Νικόλαος Ἀθαν. (551, 1985)

58.* Γκόφα Παντελίδου Μαρία Θεοφάν. (272, 1962)
59. * Γκόφας Δημήτριος Χρ. (289, 1968)
60. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν. (394, 1974)
61. * Γουλανδρῆ Νίκη Ἀγγ. (440, 1979)
62. Γούναρης Γεώργιος Γρ. (611 1985)
63. Γριτσόπουλος Τάσος Ἀθαν. (473, 1982)
64. Γρυπάρης Μιχαὴλ (661, 1986)
65. * Δαβάρας Κωνσταντῖνος Δημητρ. (263, 1962)
66. * Δάικος Γεώργιος (516, 1984)
67. * Δαΐκου Μαρία (517, 1984)
68. * Δάκαρης Σωτήριος Ἰωάνν. (153, 1950)
69. Δακορώνια Φανουρία Γουλ. (731, 1988)
70. Δανασσῆς Ἀφεντάκης Ἀντώνιος Κων. (504, 1984)
71. Δασκαλάκη Βλαχάκη Καίτη Γεωργ. (453, 1979)
72. * Δασκαλάκης Γεώργιος Δημητρ. (558, 1985)
73.* Δεϊλάκη Πρωτονοταρίου Εὐαγγελία Χαραλ. (225, 1958)
74. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια Ἠλ. (408, 1976)
75. Δεληβορριᾶς Ἄγγελος Σπ. (385, 1974)
76.* Δελμούζου Πέππα Κωνσταντίνα Ἄλκη (260, 1962)
77. Δεριζιώτης Λάζαρος Ἀντων. (770, 1989)
78. Δεσπίνη Αἰκατερίνη Γεωργ. (732, 1988)
79. Δεσπίνης Γεώργιος Ἰωάν. (470, 1982)
80. Δεσποτοπούλου Τσακατίκα Ὄλγα Κων. (686, 1986)
81. Δημάκης Παναγιώτης Δ. (790, 1990)
82. Δημακόπουλος Ἰορδάνης Εὐστ. (411, 1976)
83. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη Κων. (469, 1982)
84. Δημητροκάλλης Γεώργιος Νικολ. (431, 1978)
85. Dismoor Δημητριάδου Ἀναστασία (607, 1985)
86. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ. (151, 1950)
87. Δοξιάδης Ἀπόστολος (433, 1978)
88. Δρακόπουλος Γεώργιος (796, 1990)
89. * Δρανδάκης Νικόλαος Βασ. (179, 1952)
90. * Δροσογιάννη Κουτσοκώστα Φανὴ Ἀντων. (264, 1962)
91. Δρούγου Στέλλα Ἀρτ. (609, 1985)

92. Δωρῆ Δεληγιάννη Ἑλένη Φιλίπ. (679, 1986)
93. * Egon Matrona (593, 1985)
94. * Egon Nicolas (594, 1985)
95. Ἐτζέογλου Ροδονίκη Ἀβρ. (733, 1988)
96. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων Ἀντιόχ. (675, 1986)
97. Εὐστρατίου Κλεοπάτρα (811, 1990)
98. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος Δημητρ. (507, 1984)
99. *Ἐφραίμογλου Οὐρανία Λαζ. (510, 1984)
100. * Ζακυθηνὸς Διονύσιος (441, 1979)
101. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος (446, 1979)
102. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος Σταύρ. (154, 1950)
103.* Ζαφειροπούλου Παπαδοπούλου Φωτεινὴ Νικολ. (269, 1962)
104. Ζερβουδάκη Ἠὼς Ἀλεξάν. (387, 1974)
105. Ζίας Νικόλαος Θεοδώρ. (406, 1976)
106. Ζιρὼ Δημοσθένης (799, 1990)
107. * Ζολώτας Ξενοφῶν (442, 1979)
108. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος Νικολ. (497, 1983)
109. Ζώης Ἀντώνιος Ἀναστ. (322, 1971)
110. * Ζώρα Καλλιόπη (290, 1968)
111. Ἥμελλος Στέφανος (812, 1990).
112. * Θέμελης Νικόλαος (725, 1988)
113. Θέμελης Πέτρος Γεωργ. (338, 1972)
114. Θεοδοσίου Ἄγγελος (642, 1986)
115. Θεοχαράκη Ἑλένη (734, 1988)
116. * Θεοχάρη Μαρία Σταύρου (276, 1964)
117. Θεοχάρη Μαρία Δημητρ. (368, 1974)
118. * Θεοχάρης Περικλῆς Σταύρου (485, 1982)
119. * Θρεψιάδη Ἀντιγόνη Ἰωάν. (278, 1964)
120. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων Εὐστ. (167, 1951)
121. *Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ Σπ. (298, 1968)
122. Ἰατροῦ Γεώργιος Κων. (763, 1988)
123. Καββαδίας Γεώργιος Κων. (458, 1980)
124. Καθάρειος Χρίστος Ἰωάν. (597, 1985)
125. Κακούρης Ἰσίδωρος Ἰωάν. (735, 1988)

126. * Καλλέρης Ἰωάννης Νικολ. (494, 1983)
127. * Καλλίας Κωνσταντῖνος (195, 1955)
128. Καλλιγᾶ Γερουλάνου Αἰμιλία (477, 1982)
129. Καλλιγᾶ Εἰρήνη Παύλου (414, 1976)
130. Καλλιγᾶς Παῦλος Μαρίνου (631, 1986)
131. Καλλιγᾶς Πέτρος Γεωργ. (340, 1972)
132. * Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ (259, 1962)
133. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος Δημητρ. (180, 1952)
134. Καλοπίση Βέρτη Σοφία Θεοδώρ. (680, 1986)
135. * Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος Ἀντων. (284, 1965)
136. Καμπόλη Ἄννα Νικολ. (646, 1986)
137. * Κανελλόπουλος Παῦλος (275, 1964)
138. * Κανίνιας Σπυρίδων Ἀθαν. (726, 1988)
139. Κάντα Ἀθανασία (478, 1982)
140. Kaufmann Σαμαρᾶ Ἀλίκη Jean Claude (752, 1988)
141. * Καπετανόπουλος Ἠλίας Ἀνδρ. (280, 1964)
142. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης (736, 1988)
143. * Καράγιωργα Θεοδώρα Γεωργ. (270, 1962)
144. Καρανῖκος Αὐρήλιος Νικολ. (545, 1985)
145. Καράπα Σιφωνιοῦ Ἀναστασία Ἰωάν. (640, 1986)
146. * Καρδαρᾶ Χρυσούλα Πάνου (282, 1964)
147. Καρέτσου Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα Ἀνδρ. (401, 1976)
148. * Καρούζου Παπασπυρίδη Σέμνη Χρ. (Π.Μ. 2464, 1926)
149. Καροῦσος Γεώργιος Νικολ. (683, 1986)
150. * Καρρᾶς Κωνσταντῖνος (589, 1985)
151. Καψάσκη Μαρία (659, 1986)
152. * Καψάσκης Κωνσταντῖνος (615, 1986)
153. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος (544, 1985)
154. Κεφαλληναίου Εὐγενία (737, 1988)
155. Κισκύρας Δημήτριος Ἀνδρ. (499, 1983)
156. Κοζομπόλης Δημήτριος Νικολ. (801, 1990)
157. Κοκολάκης Μίνως Μιχ. (374, 1974)
158.* Κοκοτὸς Γεώργιος Φωτ. (523, 1984)
159. Κόκκινος Δημήτριος Κων. (451, 1979)

160. Κοκκολιάδης Σπυρίδων Ἰωάν. (450, 1979)
161. Κόκκου Ἀγγελικὴ (472, 1982)
162. Κόλλιας Ἠλίας (347, 1972)
163. Κομίνης Ἀθανάσιος Δημητρ. (427, 1978)
164. * Κοντέλλης Παῦλος Ἰωάν. (580, 1985)
165. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη Νικολ. (175, 1952)
166. Κοντὸς Παναγιώτης (379, 1974)
167. Κοντοῦ Θεοφανοπούλου Δήμητρα (378, 1974)
168. Κορρὲς Γεώργιος Στυλ. (326, 1971)
169. * Κόρσος Δημήτριος (560, 1985)
170. * Κορωναῖος Δημήτριος Νικολ. (193, 1955)
171. Κοσμᾶς Γεώργιος Βασ. (621, 1986)
172. Κοσμόπουλος Μιχαὴλ Βασ. (724, 1988)
173. Κοτιώνη Ρέα Ἀλεξάν. (738, 1988)
174. * Κουβελάκης Γεώργιος (527, 1985)
175. Κούκου Ἑλένη Εὐαγγ. (600, 1985)
176. Κουμανούδης Ἰωάννης (323, 1971)
177. Κουνουπιώτου Μανωλέσου Ἑλένη (342, 1972)
178. Κούρου Νότα Ἀθαν. (739, 1988)
179. Κούσουλας Φάνης (635, 1986)
180.* Κουταλίδης Τρύφων Ἰωάν. (514, 1984)
181. * Κουταλίδου Χριστίνα Τρύφ. (515, 1984)
182. Κουτρούμπα Παπαμιχαὴλ Ἄννα Δημητρ. (605, 1985)
183. Κουτρούμπας Δημήτριος Εὐθυμ. (532, 1985)
184. Κρανιδιώτης Νικόλαος Ἰωάν. (459, 1980)
185. * Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος Βασ. (297, 1968)
186. Κριτζᾶς Χαράλαμπος Βύρ. (405, 1976)
187. Κυπραίου Εὐαγγελία Νικολ. (787, 1990)
188. Κυριαζῆ Ἄβα Ἀνδρ. (653, 1986)
189. * Κυριαζῆ Ἠλέκτρα Ἀνδρ. (513, 1984)
190. * Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος (620, 1986)
191. Κυριαζόπουλος Βασίλειος Δημητρ. (369, 1974)
192. * Κυριακουλάκος Παναγιώτης Στυλ. (573, 1985)
193. * Κύρου Ἄδωνις Κύρου (316, 1969)

194.* Κωνσταντινίδη Ἀργυροπούλου Εὐθαλία Κων. (587, 1985)
195. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος Γεωργ. (241, 1959)
196. Κωστόπουλος Ἰωάννης Σπ. (432, 1978)
197. Λάββας Γεώργιος Παναγ. (740, 1988)
198. Λαζαρῆς Ἀνδρέας (371, 1974)
199. Λαζαρίδου Θάλεια Δημητρ. (753, 1988)
200. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ. (158, 1950)
201. * Λαζαρίμου Ἕλλη (575, 1985)
202. Λαιμοῦ Ἄννα Ἀνδρ. (754, 1988)
203. Λάλη Ἔνυ (670, 1986)
204. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος Κων. (321, 1971)
205. * Λαναρᾶς Χρῆστος (518, 1984)
206. * Λάτσης Ἰωάννης Σπ. (566, 1985)
207. Λεβεντάκης Νικόλαος Γρ. (651, 1986)
208. Λεμπέση Ἀγγελικὴ Κων. (400, 1976)
209. Λεμπέσης Γεώργιος Ἀνδρ. (658, 1986)
210. Λιάγκουρας Ἄγγελος (595, 1985)
211. Λιβαδάρας Νικόλαος Ἀνδρ. (530, 1985)
212. Λοβέρδου Τσιγαρίδα Κάτια (549, 1985)
213. Λοΐζου Ἀλεξάνδρα Ἀλεξάν. (645, 1986)
214. Λούβαρης Βέλτσος Νικόλαος Γεωργ. (392, 1974)
215. Λουκάκης Θεόδωρος (429, 1978)
216. Λουκᾶς Ἰωάννης Κυριάκ. (652, 1986)
217. Λουρίδης Ὀρέστης Ἀθαν. (627, 1986)
218. Λῶλος Ἰωάννης (800, 1990)
219. Λὼς Ματθαῖος Δημητρ. (626, 1986)
220. Μαζαράκης Αἰνιὰν Αλέξανδρος Ἰωάν. Μάρκου (755, 1988)
221. Μαλαγαρδῆ Ἀθανασία (756, 1988)
222. * Μαλάμου Ἕλλη (567, 1985)
223. Μανάφης Κωνσταντῖνος (382, 1974)
224. Μανέας Χρῆστος Ἀνδρ. (632, 1986)
225. * Μανούσακας Μανοῦσος Ἰωάν. (190, 1953)
226. * Μαντζούφας Γεώργιος Ἀνδρ. (Π.Μ. 2575, 1933)
227. * Μαντζώρου Ἐλπὶς Νικολ. (614, 1986)

228. Μαραγκοῦ Εὐαγγελία Λίλα Ἰωάν. (415, 1976)
229. Μαρθάρη Μαρίζα (804, 1990)
230. * Μαρῖνος Ἀναστάσιος Νικολ. (555, 1985)
231. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης Πάνου (584, 1985)
232. Μαριολάκος Ἠλίας (791, 1990)
233. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων (108, 1942)
234. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος Ἰωάν. (166, 1951)
235. Μαυρόγιαννης Διονύσιος (622, 1986)
236. Μαυρολέων Βασίλειος (582, 1985)
237. Μαυρομμάτη Μαρία Ἀχ. (462, 1980)
238. Μελισσηνοῦ Χριστίνα Γερ. (500, 1983)
239. Μερίκας Γεώργιος (505, 1984)
240. Μεταξᾶς Ἀνδρέας Νικολ. (522, 1984)
241. * Μεταξᾶς Νικόλαος Μιχ. (444, 1979)
242. Μεταξᾶς Μεσσηνέζης Διονύσιος (330, 1971)
243. Μίκαρος Νικόλαος (636, 1986)
244. Μινῶτος Διονύσιος (813, 1990)
245. Μιράσγεζη Μαρία (418, 1976)
246. * Μιτσὸς Μάρκελλος (122 ,1945)
247. Μιχαλᾶ Νίκη Ἐλευθερία (647, 1986)
248. Μιχαηλίδης Μύρων (484, 1982)
249. * Μιχαηλίδης Νουάρος Γεώργιος Μιχ. (438, 1979)
250. Μιχαηλίδου Νουάρου Εὐθυμία Γεωργ. (464, 1980)
251. Μοδιάνο Μάριος Σκμ. (668, 1986)
252. * Μολοκότος Μιχαὴλ (619, 1986)
253. Μουρίκη Ντούλα (367, 1974)
254. Μουσιοπούλου Παπαθανάση Καλλιόπη Στυλ. (541, 1985)
255. * Μούσουλος Λουκᾶς Σοφ. (526, 1985)
256. Μουστάκα Ἀλίκη Δημητρ. (741, 1988)
257. Μουστάκα Λήδα Χαραλ. (664, 1986)
258. Μουστάκας Χαράλαμπος Γεωργ. (667, 1986)
259. * Μουτσόπουλος Νικόλαος Κων. (279, 1964)
260. * Μπακαλάκης Γεώργιος Μιχ. (96, 1941)
261. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος Νικολ. (490, 1982)

262. * Μπακόπουλος Ἀγησίλαος (557, 1985)
263. Μπαμπινιώτης Γεώργιος (380, 1974)
264. Μπέζη Ἑλένη Ἰωάν. (436, 1978)
265. Μπενάκη Ψαρούδα Ἄννα Λίνου (537, 1985)
266. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουὴλ (345, 1972)
267. Μπουντῆς Γεώργιος (449, 1979)
268. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος Νικολ. (684, 1986)
269. * Μπούρας Χαράλαμπος Θεοδώρ. (268, 1962)
270. Μπουρνιᾶ Σημαντώνη Εὐαγγελία (687, 1986)
271. * Μπουφίδης Νικόλαος (182, 1952)
272. Μπρατζιώτη Λούση (789, 1990)
273. Μπρούμης Ἰωάννης Στυλ. (333, 1972)
274. Μπρούσκαρη Μαρία Σίλα (350, 1972)
275. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος Παύλου Κυριάκ. (676, 1986)
276. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κυριάκος Μιλτ. (105, 1942)
277. Νασούφη Κροντηρᾶ Λήδα Παναγ. (644, 1986)
278. Νικολαΐδου Κουρκουτίδου Εὐτυχία Ἐμμ. (388, 1974)
279. Νικολάου Γεώργιος Δημητρ. (625, 1986)
280. Νικολάου Μιχαηλίδου Ἰνὼ Κυριάκ. (455, 1979)
281. Νικολόπουλος Παναγιώτης Γεωργ. (447, 1979)
282. Νικονᾶνος Νικόλαος Ἀχ. (348, 1972)
283. Νίνου Αἰκατερίνη Ἀγγ. (742, 1988)
284. Νομικὸς Πέτρος Μ. (785, 1990)
285. Νταῆ Ἔρικα Εἰρήνη (482, 1982)
286. Ντεγιάννης Ἰωάννης (457, 1980)
287. Ντίνα Ἀσπασία Κων. (552, 1985)
288. * Ντούμας Χρίστος Γεωργ. (267, 1962)
289. * Ξυλᾶ Κυριακὴ (569, 1985)
290. * Ξυλᾶ Σταματία Μιχ. (576, 1985)
291. * Ξυλᾶς Μάρκος Ἰωάνν. (574, 1985)
292. * Ξυλᾶς Μιχαὴλ Γ. (563, 1985)
293. Oekland Παπαδάκη Στυλιανὴ Arne (402, 1976)
294. * Οἰκονομίδου Μάντω Λόντου (242, 1959)
295. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος (383, 1974)

296. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης Πετρ. (599, 1985)
297. Οἰκονόμου Ἠλίας Βασ. (648, 1986)
298. Παζαρᾶς Θεοχάρης (794, 1990)
299. Παλαιοκρασσᾶ Λυδία Δημητρ. (772, 1989)
300. Παλιούρας Ἀθανάσιος Δημητρ. (534, 1985)
301. * Παλλάντιος Μενέλαος Γεωργ. (727, 1988)
302. * Πάλλας Δημήτριος Ἰωάν. (Π.Μ. 2558, 1931)
303. Παναγιωτίδη Μαρία Παναγ. (419, 1976)
304. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος (524, 1984)
305. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος Ἀγησ. (293, 1968)
306. Παναγοπούλου Κιτσίκη Μπεάτα Ἐπαμ. (757, 1988)
307. Πανταζόπουλος Νικόλαος Ἰωάν. (98, 1941)
308. Παντερμαλῆς Δημήτριος (467, 1980)
309. Πάντος Πάντος Ἀγγ. (476, 1982)
310. Παπαγεωργίου Βενετᾶς Ἀλέξανδρος (788, 1990)
311. Παπαγεωργίου Χαράλαμπος Ἀναργ. (634, 1986)
312. * Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος (525, 1984)
313. Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Δημήτρ. (743, 1988)
314. * Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Θεοδώρ. (564, 1985)
315. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος Ἰωάν. (376, 1974)
316. * Παπαδόπουλος Στυλιανὸς Ἀγησ. (266, 1962)
317. Παπαδοπούλου Κοντορλῆ Λίτσα Ἀθαν. (598, 1985)
318. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος Ἀθαν. (243, 1959)
319. Παπαϊωάννου Ἄγγελος (454, 1979)
320. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Δημητρ. (553, 1985)
321. Παπαμαρινόπουλος Σταῦρος Πάνου (764, 1988)
322. Παπαμιχαὴλ Μιχαὴλ Ἰωάν. (539, 1985)
323. Παπαμιχαὴλ Παντελῆς Ἰωάν. (671, 1986)
324. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος Ἀντων. (643, 1986)
325. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδη Ἐλπιδοφ. (281, 1964)
326. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος Παναγ. (320, 1971)
327. Παπαπετρόπουλος Δημήτριος Ἀνδρ. (758, 1988)
328. Παπαποστόλου Ἰωάννης Ἀνδρ. (390, 1974)
329. Παπαστάμος Δημήτριος (351, 1972)

330. Παπαστάμου Μαρία 'Αριστείδ. (434, 1978)
331. Παπασταύρου 'Ελένη (786, 1990)
332. Παπαχατζῆς Νικόλαος (479, 1982)
333. Παπαχριστοδούλου 'Ιωάννης Χριστοδ. (389, 1974)
334. Παπίδας Λεωνίδας (606, 1985)
335. Παρλαμᾶ Στυλιανὴ (403, 1976)
336. * Πασαδαῖος 'Αριστείδης 'Αλεξάν. (302, 1968)
337. * Πατέρας Γεώργιος Μιχ. (570, 1985)
338. * Παυλάκης 'Ιωάννης 'Εμ. (588, 1985)
339. * Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ. (509, 1984)
340. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ. (213, 1958)
341. Πέννας Χαράλαμπος 'Ιωάν. (501, 1983)
342. Πεντάζος Εὐάγγελος Γεωργ. (404, 1976)
343. Περαντινὸς Νικόλαος (452, 1979)
344. * Πετράκος Βασίλειος Χρ. (236, 1959)
345. Πετρονώτης 'Αργύρης Παναγ. (410, 1976)
346. Πετρουνάκος Γεώργιος (629, 1986)
347. Πετρόχειλος 'Ιωάννης 'Εμ. (765, 1988)
348. * Πέτσας Φώτιος Μιχ. (159, 1950)
349. Πηλαβάκης 'Αριστείδης Νικολ. (630, 1986)
350. Πιπιλῆ Μαρία Γεωργ. (759, 1988)
351. * Πλάτων Νικόλαος 'Ελ. (152, 1950)
352. Πολέμης Δημήτριος 'Ιωάν. (498, 1983)
353. Πολίτης Χαράλαμπος (538, 1985)
354. * Ποταμιάνος 'Ανδρέας (586, 1985)
355.* Ποταμιάνου 'Αχειμάστου Μυρτάλη Σπυρ. (296, 1968)
356. * Πουλαντζᾶς 'Ιωάννης Κων. (571, 1985)
357. Πουλιανὸς Ἄρης Νικολ. (384, 1974)
358. * Πουρναρόπουλος Γεώργιος (300, 1968)
359. Προκοπίου Γεώργιος Λέων 'Αγγ. (677, 1986)
360. Προμπονᾶς 'Ιωάννης (533, 1985)
361. Πωλογιώργη Μέλπω (184, 1990)
362. Ραυτοπούλου 'Ελπάνα Γεωργ. (550, 1985)
363. * Ρογκὰν 'Αδέλκης 'Ιωάν. (581, 1985)

364. * Ρουμπάνης Γεώργιος (Π.Μ. 2563, 1931)
365. * Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος (492, 1983)
366. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη (271, 1962)
367. Σακελλαράκη Σαπουνᾶ Ἔφη Ἰωάν. (381, 1974)
368. Σακελλαράκης Ἰωάννης Ἀθαν. (339, 1972)
369. Σακελλαρίδη Χριστίνα (660, 1986)
370. * Σακελλαρίου Ἁγνὴ Μιχ. (229, 1959)
371. * Σακελλαρίου Μιχαὴλ Βασ. (216, 1958)
372. * Σαμπετάι Ραφαὴλ Μιχ. (559, 1985)
373. * Σαπουνᾶς Θωμᾶς (486, 1982)
374. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος Ξενοφ. (361, 1972)
375. * Σεργόπουλος Γεώργιος (233, 1959)
376. * Σιαφάκας Ἀναστάσιος Γεωργ. (583, 1985)
377.* Σιγανίδου Καραμανώλη Μαρία Κων. (245, 1960)
378. * Σιμωτᾶς Παναγιώτης Νικολ. (565, 1985)
379. Σῖνος Στέφανος (370, 1974)
380. Σκαμπαβίας Κωνσταντῖνος Νικολ. (744, 1988)
381. Σκαρπαλέζος Σπυρίδων (529, 1985)
382. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος (428, 1978)
383. Σκιλάρντι Δημήτριος Φραγκῆ (372, 1974)
384. Σκορδᾶ Χατζημιχαὴλ Δέσποινα Ἰωάν. (745, 1988)
385. * Σολομωνίδης Γεώργιος (261, 1962)
386. Σούλη Τζουβάρα Χρυσηὶς Κων. (π. 685, 1986)
387. * Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμεινώνδας Παναγ. (508, 1984)
388. Σπυρόπουλος Θεόδωρος (546, 1985)
389. * Σταθόπουλος Μιχαὴλ Κωνσταντῖνος Παναγ. (613, 1986)
390. Σταϊνχάουερ Γεώργιος (746, 1988)
391. Σταυρίδου Ἀλκμήνη Ἀντων. (760, 1988)
392. * Στεργιάδης Στέργιος (487, 1982)
393. Στεργιόπουλος Φώτιος (624, 1986)
394. Στεφανίδου Τιβερίου Θεοδοσία (803, 1990)
395. * Στράτου Νία (590, 1985)
396. Συμεώνογλου Σαράντης Μιλτ. (468, 1982)
397. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος (294, 1968)

398. * Σχοινιωτάκης 'Εμμανουὴλ (579, 1985)
399. * Τακόπουλος Γεώργιος 'Ορ. (519, 1984)
400. * Τακοπούλου "Αννα Γεωργ. (520, 1984)
401. * Τεγοπούλου 'Ηλιοῦ 'Αλεξάνδρα (Π.Μ. 2538, 1929)
402. Τελεβάντου Χριστίνα (792, 1990)
403. * Τζαβέλλα Τερψιχόρη Χαρὰ (291, 1968)
404. * Τζαννετᾶτος Θησεὺς (273, 1962)
405.* Τζάχου 'Αλεξανδρῆ "Ολγα Εὐαγγ. (224, 1958)
406. Τζεδάκις 'Ιωάννης Γεωργ. (337, 1972)
407. Τζιαφάλιας 'Αθανάσιος (806, 1990)
408. Τιβέριος Μιχαὴλ 'Ανδρ. (747, 1988)
409.* Τουλούπα Στασινοπούλου "Εβη Δημητρ. (244, 1959)
410. * Τούντας Κωνσταντῖνος 'Ιωάν. (612, 1986)
411. Τουράτσογλου 'Ιωάννης Πολυβ. (393, 1974)
412. Τουρτόγλου Μενέλαος 'Αλεξάν. (496, 1983)
413. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς Στεφ. (596, 1985)
414. Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος Διον. (547, 1985)
415. * Τριανταφυλλόπουλος 'Ιωάννης (221, 1958)
416. Τριανταφύλλου Θεόδωρος Τριαντ. (766, 1988)
417. Τριάντη 'Αλίκη 'Ισμήνη Στυλ. (475, 1982)
418. Τριάντης Στυλιανὸς (793, 1990)
419. Τρυπάνης Κωνσταντῖνος (528, 1985)
420. Τσάκος Κωνσταντῖνος Παναγ. (346, 1972)
421. Τσαμπαρλάκης 'Ιωάννης Χριστοφ. (641, 1986)
422. * Τσαντίλας 'Ιωάννης Γεωργ. (315, 1969)
423. Τσαπόγας Μάκις Κων. (610, 1985)
424. Τσαρουχᾶς Βάγιας (656, 1986)
425. Τσεκούρας Γεώργιος Κων. (748, 1988)
426. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος Νικολ. (488, 1982)
427. Τσιποπούλου Μεταξία (554, 1985)
428. Τσιρίγου Δήμητρα (663, 1986)
429. * Τσιροπινᾶς Δημήτριος Γεωργ. (556, 1985)
430. Τσίτουρας Δημήτριος Παναγ. (674, 1986)
431. Τσόλας 'Ορέστης 'Ερωφ. (601, 1985)

432. * Τωμαδάκης Νικόλαος (189, 1953)
433. Φάκλαρης Παναγιώτης Βασ. (678, 1986)
434. Φαράκλας Νικόλαος (407, 1976)
435. * Φατούρου Ἡσυχάκη Κάντω (240, 1959)
436. * Φαφαληὸς Πανάγος Στάμου (616, 1986)
437. * Φιλιππάκη Βαρβάρα (160, 1950)
438. * Φουρλῆς Στυλιανὸς Βασ. (585, 1985)
439. Φυλακτόπουλος Γεώργιος Σωκρ. (460, 1980)
440. Φωτιάδης Ἀλέξανδρος (761, 1988)
441. Φωτίου Κωνσταντῖνος Φωτ. (377, 1974)
442. Χαιρέτη Μαρία Κων. (639, 1986)
443. Χαλαζωνίτης Κίμων Μαρίν. (749, 1988)
444. Χαλιορῆς Χριστόδουλος Ἰάσ. (637, 1986)
445. * Χαμπούρη Χρυσούλα (617, 1986)
446. Χανιώτης Ἄγγελος Παναγ. (602, 1985)
447. * Χαραμῆ Ἀγγέλα Ἰωάν. (592, 1985)
448. Χατζηδάκη Θεανὼ (797, 1990)
449. * Χατζηδάκης Ἐμμανουὴλ Γερ. (95, 1941)
450. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος Δημητρ. (126, 1947)
451. Χατζημιχάλη Σβορώνου Ἰωάννα Νικολ. (417, 1976)
452. Χατζημιχάλης Ἰωάννης (463, 1980)
453. * Χατζηνικολάου Ἄννα (185, 1952)
454. Χατζησωτηρίου Κυριαζῆ Ἀγγέλα Γεωργ. (662, 1986)
455. Χατζόπουλος Μιλτιάδης (798, 1990)
456. Χολέβας Νικόλαος (805, 1990)
457. Χουρμουζιάδης Γεώργιος (349, 1972)
458. * Χρήστου Χρύσανθος (173, 1952)
459. Χριστοδούλου Γεώργιος Ἀνδρ. (604, 1985)
460. Χριστόπουλος Παναγιώτης (318, 1971)
461. Χριστοπούλου Δωροθέα Κων. (672, 1986)
462. Χρυσανθάκη Κουκούλη Χάιδω Δημήτρ. (341, 1972)
463. Χρυσὸς Εὐάγγελος Κων. (762, 1988)
464. Χωρέμης Ἄγγελος Κων. (483, 1982)
465. Ὠνάσογλου Ἄρτεμις (750, 1988)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἔλλειψη εὐχάριστων συμβάντων κατὰ τὸ 1991, τὰ ὁποῖα θὰ ἄξιζε νὰ ἀναμετροῦμε, εἶναι αἰσθητὴ καὶ στὴν ἔλλειψη αὐτὴ μέρος ἔχουν καὶ τὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου μας. Δύο χρόνια πρὶν εἶχαν ἐπισημανθεῖ στὶς σελίδες τοῦ Ἔργου *οἱ συνέπειες τῶν ραγδαίων πολιτικῶν μεταβολῶν ποὺ συντελοῦνται ἀνάμεσα στὰ μέλη τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων. Φαίνεται πὼς οἱ δυσχέρειες τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων θὰ αὐξηθοῦν καθὼς ὁ ἔλεγχος τῆς ἐξαγωγῆς τους θὰ γίνει δυσκολότατος, σχεδὸν ἀδύνατος. Νομικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ ποὺ ἀποτελοῦν μέλη τοῦ γραφειοκρατικοῦ συστήματος τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων ἐργάζονται γιὰ τὴ δημιουργία καθεστῶτος ποὺ θὰ εὐνοεῖ τὴν ἐλεύθερη μεταφορὰ τῶν λεγόμενων πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, δηλαδὴ τὴ διευκόλυνση μετατροπῆς τῶν ἀσταθῶν νομισμάτων σὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας μας τέχνης. Ἄμεση συνέπεια μιᾶς τέτοιας ρύθμισης θὰ εἶναι ἡ αὔξηση τῆς ἀρχαιοκαπηλείας, κάτι ποὺ εἶχε γίνει καὶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα γιὰ ἄλλους λόγους. Ἡ ζήτηση τῶν ἀρχαίων εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε οἱ ἑλληνικὲς καὶ ξένες συμμορίες τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἀναθέτουν σὲ κοινοὺς κακοποιοὺς τὴ ληστεία μουσείων ποὺ περιέχουν γνωστὰ ἔργα τέχνης, ἄχρηστα στοὺς ἐπίσημους συλλογεῖς. Χρειάζεται νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἀντίληψή μας φύλαξης τῶν μουσείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὴ σοβαρότητα ποὺ ἁρμόζει στὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἀσφάλειας τῶν ἀρχαίων. Ἡ φανερὴ ἔλλειψη φροντίδας ὀφείλεται στὴν ἄποψη ποὺ ἐπικρατεῖ στοὺς πολιτικοὺς καὶ στοὺς οἰκονομικοὺς ὅτι τὰ ἀρχαῖα δὲν ἀποδίδουν πλέον, ὅτι ἀποτελοῦν δηλαδὴ καὶ αὐτὰ μέρος τῆς ἐνοχλητικῆς προβληματικῆς οἰκονομίας ἡ ὁποία ζητεῖ χωρὶς νὰ δίνει, ἄποψη ποὺ ἐφαρμόζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ στὴν παιδεία, ὅπου ἡ ἐνίσχυση τοῦ Κράτους περιορίζεται στὴ μισθοδοσία τῶν ὑπαλλήλων ὄχι ὅμως καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς παιδείας καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν.*

Μὲ τέτοιες ἰδέες εἶναι φυσικὸ πὼς ἡ φύλαξη τῶν ἀρχαίων θὰ γίνει δυσκολότερη καὶ ἡ παράνομη ἐξαγωγή τους σύνηθες φαινόμενο. Πράξεις ποὺ στὸ παρελθὸν θεωροῦνταν ὡς ἐθνικὸ ἔγκλημα θὰ περιβληθοῦν εὐτελὴ νομοθετικὴ περιβολὴ ποὺ θὰ καθορίσουν ἄγνωστοί μας ὑπάλληλοι, ξένοι πρὸς τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἡ ἀθρόα ἐξαγωγὴ τῶν ἐθνικῶν κειμηλίων. Οἱ μετὰ ἀπὸ μᾶς, ὄχι στὸ μακρινὸ μέλλον ὅταν, σύμφωνα μὲ ὅσα μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ προβλέψουμε, διαλυθεῖ ἡ ἕνωση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν, θὰ ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐθνικὴ πληγὴ τῶν μαρμάρων τῆς Ἀκρόπολης σὲ πολλαπλάσιο βαθμό. Καὶ τότε ἡ κατάρα τῆς Ἀθηνᾶς δὲν θὰ πέσει στὸν Ἔλγιν.

Ἐὰν τὸν 19ο αἰώνα τὸ Κράτος ἔδινε στὴν Ἑταιρεία τὴ μισθοδοσία ὄχι μόνο τοῦ Σταματάκη ἀλλὰ ἀκόμη ἄλλων ἐννέα ἀποστόλων, τὰ ἀρχαῖα τῆς Τανάγρας θὰ βρίσκονταν ὅλα στὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν θὰ εἶχαν γίνει λεία «τῶν ἐξ Ἀθηνῶν ἀρχαιοκαπήλων Γιαγιάδων, Ἐρνέριδων, Πασσιαλίδων, Παλαιολόγων καὶ λοιπῶν αἰσχροκερδῶν ἑταιρειῶν».

Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνουν ἐνέργειες ποὺ θὰ θεραπεύσουν τὶς ἀδυναμίες μας στὴν προστασία τῶν ἀρχαίων. Τὸ πραγματικὸ σημερινὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας δὲν εἶναι τὸ νὰ μπορέσουμε νὰ γίνουμε ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὴν Ἕνωση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν, ἀλλὰ νὰ μετέχουμε σ' αὐτὴν ὡς Ἕλληνες μὲ ὅλες τὶς πνευματικὲς ἰδιότητες ποὺ μᾶς ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς γῆς. Ὁ τόπος μας, ἡ γλώσσα, ἡ ἱστορία, ἡ τέχνη, ἡ παράδοση, ἡ ὀρθοδοξία εἶναι τὰ αἰώνια στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε. Ἡ ἕνωση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν εἶναι πρόσκαιρη, κάποτε θὰ διαλυθεῖ· ἡ χρονιὰ ποὺ πέρασε τὸ ἔδειξε γιὰ κάποιαν ἄλλη ἕνωση ποὺ τὴν πίστεψαν αἰώνια.

Β.Χ.Π.

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1991

Ἡ καθιερωμένη ἐτήσια πολυπληθὴς συνάθροισή μας ἐδῶ, συνέχιση γιὰ πολλοστὴ φορὰ τῆς μυθικῆς ἐκείνης ἐπισήμου συνεδριάσεως 24 Ἀθηναίων στὴν Ἀκρόπολη πρὶν ἀπὸ 154 χρόνια, κατὰ τὴν ὁποία ἵδρυσαν τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, εἶναι γεγονὸς ἐνθαρρυντικό. Ὅπως ὅμως διαπιστώνουμε οἱ ἐραστὲς τῶν ἀρχαίων δὲν αὐξήθηκαν ἀνάλογα μὲ τὶς γιγάντιες διαστάσεις ποὺ ἔλαβε ἔκτοτε ἡ Ἀθήνα. Παρὰ ταῦτα θὰ ἀρκεστοῦμε γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ στὴν ἐπιβεβαίωση τῆς πίστης μας στὴν παράδοση ποὺ σχηματίστηκε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἐθνικοῦ βίου μας· ἡ ἀπόδειξη εἴμαστε ἐμεῖς ἐδῶ μέσα.

Ἀπὸ τὸν μικρό, συγκριτικά, κύκλο μας λείπουν φέτος ἀρκετοὶ ἑταῖροι. Πρῶτος ὁ *Σπύρος Βασιλείου* (1903-13.5.1991), ἀγαπητὸς συνεργάτης, ἐπὶ χρόνια μέλος τῆς Ἐλεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, θερμὸς καὶ εἰλικρινὴς ὑπερασπιστὴς τῆς Ἑταιρείας. Στὶς δύσκολες μέρες τοῦ 1988 ξεχώρισε γιὰ τὸ θάρρος του καὶ τὴ μαχητικὴ καὶ εἰλικρινή του στάση· συνέχιζε τὴ μακρὰ παράδοση τῶν μὴ ἀρχαιολόγων ἑταίρων ποὺ παραστέκονται στὴν Ἑταιρεία μὲ ἀγάπη καὶ πίστη. Ἡ δράση του στοὺς «Φίλους τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου» ἀντιπροσωπεύει τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς του δραστηριότητας, πολύκαρπης καὶ τελεσφόρας.

Ὁ *Γεώργιος Μπακαλάκης* (1908-26.4.1991), Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων στὴ Μακεδονία μέχρι τοῦ 1945, καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας κατόπιν, μέχρι τοῦ 1971 στὴ Θεσσαλονίκη, ἔφυγε ἀφήνοντας στὴ θέση του διαλεχτοὺς μαθητὲς ὡς συνεχιστὲς τοῦ ἔργου του. Οἱ ἀνασκαφές του στὴ Θράκη, στὸ Δίον, στὴ Βεργίνα, στὴ Στρύμη καί, τελευταῖα, στὴν Κύπρο καθὼς καὶ ἡ ἵδρυση

τοῦ Μουσείου τῆς Καβάλας ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τοῦ ἔργου του, ποὺ συμπληρώνεται μὲ τὴν πολύχρονη διδασκαλία καὶ τὴ διαμόρφωση ἰδιαίτερου ἀρχαιολογικοῦ κλίματος στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη.

Ὁ *Μάρκελλος Μιτσὸς* (1908-16.7.1991) ὑπηρέτησε στὴν ἐπαρχία ὡς Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων, σύντομα ὅμως τοποθετήθηκε στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο ὅπου διήνυσε ὁλόκληρη τὴν ὑπηρεσιακή του θητεία. Ὡς Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου, κοντινὸς διάδοχος τοῦ Βασιλείου Λεονάρδου, τὸ ὀργάνωσε μετὰ τὸν πόλεμο, καὶ τὸ λίθινο ἐθνικό μας ἀρχεῖο —μεθοδικὰ καὶ καλαίσθητα καταταγμένο— ἔγινε προσιτὸ στοὺς ἐπιγραφικούς, μάλιστα στοὺς μελετητὲς τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἡ συμβολή του στὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφική, ἰδιαίτερα στὴ μελέτη καὶ ἀποκατάσταση τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων, ὑπῆρξε σημαντική.

Ὁ *Νικόλαος Περαντινὸς* (1910-20.7.1991) ὑπῆρξε διακεκριμένος γλύπτης καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἦταν στενή. Διετέλεσε γιὰ πολλὰ χρόνια γλύπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, διάδοχος τοῦ Νικολάου Παναγιωτάκη. Συνεργάστηκε μὲ τὸν Χρῆστο καὶ τὴ Σέμνη Καρούζου στὴν ἐπανίδρυση τῶν πολυτιμότερων γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ στὴν ἀναγέννησή του κατὰ τὴ λαμπρότερη περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἀνέλπιστη καὶ παράλογη φάνηκε σὲ ὅλους μας ἡ ἀπώλεια τῆς *Ντούλας Μουρίκη* (1934-25.11.1991), καθηγήτριας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο. Μὲ τὴν Ἑταιρεία εἶχε στενὴ σχέση, γιατὶ διετέλεσε μέλος τοῦ Συμβουλίου. Προικισμένη μὲ ἐξαίρετα πνευματικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ χαρίσματα ἔζησε τὴν πρόωρα τερματισμένη ζωή της δημιουργώντας ἔργο ποὺ θὰ μείνει ὑπόμνημα ἐπιστημοσύνης καὶ ἤθους. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία βάσιζε στὴ Ντούλα Μουρίκη τὴν ἐκπλήρωση ἐπιστημονικῶν προγραμμάτων, τῶν ὁποίων τὸ βάρος ἐπωμίζονται τώρα οἱ ἄξιοι συνεργάτες της.

Ἀπὸ τοὺς ξένους ἑταίρους μας ἀπεβίωσε ὁ γνωστότατος καὶ ἀγαπητὸς *Doro Levi*. Διωγμένος κατὰ τὸν πόλεμο στὴν Ἀμερική, λόγω τῆς καταγωγῆς του, γίνεται τὸ 1947 Διευθυντὴς τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ θέση αὐτὴ τὴν τίμησε ὡς τὸ 1977. Ἀπὸ τὸ ἔργο του, ὡς Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ καθηγητοῦ στὴν Ἰταλία πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπιτέλεσε ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, ξεχωρίζει ἡ ἀνασκαφή του στὴ Φαιστὸ τῆς Κρήτης καὶ ἡ πρότυπη δημοσίευση τῆς ἐργασίας του. Ἡ Ἀρχαιο-

λογικὴ 'Εταιρεία, τῆς ὁποίας ὁ Doro Levi ἦταν ἐπίτιμος 'Αντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου της, θὰ θυμᾶται τὸν εὐγενικὸ ἀρχοντικὸ πρεσβύτη, πάντοτε παρόντα στὶς ἐκδηλώσεις μας, 'Αθηναῖο ἀνάμεσα σὲ 'Αθηναίους.

'Ο ἐπίτιμος ἑταῖρος μας *Hubert Gallet de Santerre* (1915-10.6.1991) ὑπῆρξε Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, 'Αθηναῖος δηλαδή, καὶ ἐργάστηκε στὴν 'Ελλάδα μετὰ τὸν δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Τὸν ἀπασχολοῦσε ἐπιστημονικὰ κυρίως τὸ θέμα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ στὴν ἀρχαϊκή. Διενήργησε ἀνασκαφὲς στὰ Μάλια τῆς Κρήτης καὶ περισσότερο στὴ Δῆλο, ὅπου μάλιστα εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀποκαλύψει τὸν θησαυρὸ τοῦ 'Αρτεμισίου, πολύτιμα ἀντικείμενα τοῦ παλαιότερου ναοῦ. Κύριο ἔργο του ὑπῆρξε ἡ μεγάλη διατριβή του *Délos Archaïque et Primitive*, ὅπου μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας τοῦ μεγάλου ἱεροῦ μὲ βάση τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς του καὶ τὴ μυθολογικὴ παράδοση καταλήγει στὸ συμπέρασμα τῆς ὕπαρξης ἀδιάσπαστης λατρευτικῆς συνέχειας στὸ νησὶ τοῦ 'Απόλλωνος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὄντας καθηγητὴς τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας στὸ Montpellier, ὅπου ἐσπούδασε ἰατρικὴ ὁ μεγάλος Κοραῆς, συνέχιζε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἑτοιμασία τῆς δημοσίευσης τοῦ 'Αρτεμισίου.

Τὸ περασμένο φθινόπωρο ἀπεβίωσε ὁ ἐπίτιμος σύμβουλος τῆς 'Εταιρείας *Åke Åkerström* (1902-8.10.1991), καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Γκέτεμποργκ. Σὲ νέα ἡλικία ἦλθε στὴν 'Ελλάδα, ὅπου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου συνεργάστηκε μὲ τὸν Axel Person στὶς ἀνασκαφὲς στὸ Μπερμπάτι τῆς 'Αργολίδος. Μετὰ τὸν πόλεμο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '50, συνέχισε στὸν ἴδιο τόπο δικές του ἀνασκαφές, ἔχοντας συγχρόνως καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ Σουηδικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου. Κατὰ τὴ σουηδικὴ παράδοση, τῆς ὁποίας ἦταν βέβαια ἕνας ἀπὸ τοὺς δημιουργούς, ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ τῆς 'Ιταλίας καὶ τὶς κεραμώσεις οἰκοδομημάτων τῆς Μικρᾶς 'Ασίας.

Τὸν Φεβρουάριο τῆς χρονιᾶς ποὺ διανύουμε ἀπεβίωσε σὲ πλούσιο γῆρας στὴν 'Αρχαία Κόρινθο ὅπου διέμενε ὁ *Oscar Broneer* (1894-22.2.1992), γεννημένος στὴ Σουηδία. Μετανάστευσε στὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες ὅπου σπούδασε ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἦλθε στὴν 'Ελλάδα γιὰ πρώτη φορὰ ὡς μαθητὴς τῆς 'Αμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν τὸ 1924. 'Ασχολήθηκε κατὰ τὸν μεσοπόλεμο μὲ τὴ μελέτη τῶν μνημείων τῆς 'Αρχαίας Κορίνθου· κατὰ τὴ

διάρκεια τοῦ δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου καὶ μετὰ ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος στὶς προσπάθειες ἀνασυγκρότησης τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, τὴν ὁποία μάλιστα διέτρεξε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1945. Φρόντισε γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ ἀποστολὴ στὴν 'Ελλάδα τροφίμων, ρουχισμοῦ, φαρμάκων, ξυλείας καθὼς καὶ σπόρων γιὰ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν καὶ ζώων γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς κτηνοτροφίας. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι μεγάλα μέρη τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου μετὰ τὸν πόλεμο θύμιζαν διάβαση τοῦ 'Ιμπραήμ. Κατὰ τὸ διάστημα 1947-1948 διετέλεσε Διευθυντὴς τῆς 'Αμερικανικῆς Σχολῆς καὶ τὰ ἑπόμενα χρόνια δίδαξε ἀρχαιολογία στὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες διευθύνοντας συγχρόνως τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς 'Ισθμίας κατὰ τὰ ἔτη 1952-1967. 'Η συμβολή του στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας εἶναι πρωτοποριακὴ καὶ ἡ ἐπίδρασή του στὴ διαμόρφωση τῆς μεθόδου τῶν 'Αμερικανῶν ἀρχαιολόγων ἰδιαίτερα ἔκδηλη. 'Ανάμεσα στὰ σημαντικὰ ἔργα του πρέπει νὰ μνημονευθοῦν τὰ βιβλία του γιὰ τοὺς λύχνους τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κορίνθου, γιὰ τὸ ἐκεῖ 'Ωδεῖο καὶ τὴ Νότια Στοά, τὸν Λέοντα τῆς 'Αμφιπόλεως καὶ ἡ δημοσίευσή του τῶν μνημείων τῆς 'Ισθμίας.

'Ο Μάρτιος τῆς χρονιᾶς ποὺ διανύουμε ὑπῆρξε πολὺ σκληρὸς γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ οἰκογένεια. Δύο ἐξέχοντα καὶ ἀγαπητὰ μέλη της, ὁ *Νικόλαος Πλάτων* καὶ ὁ *Μανόλης 'Ανδρόνικος* ἔφυγαν μέσα σὲ τρεῖς μέρες.

'Ο *Νικόλαος Πλάτων* (1909-28.3.1992) ὑπῆρξε ἐξέχουσα μορφὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ὑπόδειγμα ἐπιστημονικὸ καὶ ὑπηρεσιακό. 'Αφιέρωσε τριάντα πέντε χρόνια τῆς ζωῆς του ὡς Ἔφορος τῶν 'Αρχαιοτήτων, στὴν προστασία καὶ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων τῆς 'Ελλάδος καὶ κυρίως τῆς Κρήτης. Διορίστηκε τὸ 1930 ὡς 'Επιμελητὴς στὴν Κρήτη μὲ προϊστάμενο τὸν Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο· μετατέθηκε στὴ Θήβα ὡς Ἔφορος ἔχοντας στὴν ἁρμοδιότητά του ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ Στερεὰ 'Ελλάδα καὶ ξαναγύρισε στὴν Κρήτη ὅπου ἔμεινε ἕως τὸ 1962. 'Εκεῖ ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτύξει ὑπηρεσιακὴ καὶ ἐπιστημονικὴ δράση ποὺ καλύπτει ὁλόκληρο τὸ νησὶ καὶ κυρίως τὸν μινωικὸ πολιτισμὸ τοῦ ὁποίου ἀναδείχτηκε ὁ ἐξοχότατος ἕλλην μελετητής.

'Ως Ἔφορος τῶν 'Αρχαιοτήτων Κρήτης ἔκαμε πλῆθος ἀνασκαφῶν καὶ ἀναστηλώσεων μνημείων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Τὸ μεγάλο ἔργο του, ποὺ τὸν ἀπασχόλησε ἀπὸ τὸ 1961 ὣς τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφυγε, ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου, τῆς ὁποίας τὴν προκαταρκτικὴ παρουσίαση καθὼς καὶ ἐπὶ μέρους θέματα δημοσίευσε ἤδη πρὶν ἀπὸ χρόνια. 'Η κύρια μέριμνά του ἦταν ἡ προετοιμασία τῆς τελικῆς δημοσίευσης τοῦ μεγάλου ἀνακτόρου.

Στὴν ὑπηρεσιακή του δράση ὑπάρχουν μερικὲς στιγμὲς ποὺ πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅλοι, ἰδιαίτερα τὰ χρόνια τοῦτα ποὺ πολλοὶ Ἕλληνες ἔχουν ξεχάσει τὸ καθῆκον τους πρὸς τὸν τόπο καὶ τὴν παράδοση. Ἐννοῶ τὴ στάση τοῦ Νικολάου Πλάτωνος ἀπέναντι στὸν στρατὸ κατοχῆς. Κατὰ τὰ ἔτη 1941-1944 βρισκόταν σὲ διαρκὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς τότε κυρίους τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος. Ὅταν στὴν προσπάθειά του νὰ προστατεύσει τὰ ἀρχαῖα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὁ ὑπολοχαγὸς Wettstein ἀπείλησε νὰ τὸν σκοτώσει ὁ Νικόλαος Πλάτων ἔμεινε ἀκλόνητος καὶ ἀνυποχώρητος. Σχεδὸν κανεὶς δὲν γνωρίζει σήμερα τὸν ἀγώνα του γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων τῆς Κρήτης, τὶς ἀφόρητες πιέσεις ποὺ δέχτηκε τότε ἀπὸ ἀρχαιολόγους μὲ στρατιωτικὴ ἰδιότητα καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεξε στὴν ὑπόθεση τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῶν Ἰσοπάτων καὶ τοῦ ἀρχαίου λατομείου τῆς Γόρτυνας, τὸ ὁποῖο παρὰ τὶς ἐπὶ τόπου προσπάθειές του ἀνατινάχτηκε τὸ 1944.

Ἡ εἴδηση τοῦ θανάτου τοῦ *Μανόλη Ἀνδρόνικου* ὑπῆρξε ἄγγελμα παράλογο ὅσο κι ἂν εἴχαμε προετοιμαστεῖ γι' αὐτό. Ὅταν πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνο ἀκριβῶς μοῦ εἶπε ὅτι θὰ παραστεῖ στὴ Συνέλευση τῆς 20 Ἀπριλίου 1991 δὲν ἤξερε ἀκόμη ὅτι ὁ κύκλος τῆς ζωῆς του εἶχε ἤδη κλείσει. Στοὺς μῆνες ποὺ πέρασαν μᾶς ἔδωσε μερικὰ ψήγματα ἀπὸ τὸ χρυσάφι τοῦ πνεύματός του, τελευταῖες πνευματικὲς προσφορές του.

Ὁ *Μανόλης Ἀνδρόνικος* (1919-30.3.1992) γεννήθηκε στὴν Προύσα καὶ σπούδασε στὴ Θεσσαλονίκη ἔχοντας δασκάλους τὸν Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο καὶ τὸν Νικόλαο Παπαδάκη. Τὸ 1946 διορίστηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸ 1961 μὲ τὸν βαθμὸ τοῦ Ἐφόρου γιὰ νὰ καταλάβει τὴν ἕδρα τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τὸ ἐκεῖ ἔργο του εἶναι γνωστό· εἶναι οἱ μαθητές, οἱ συνεργάτες καὶ οἱ διάδοχοί του.

Ὁ Μανόλης Ἀνδρόνικος ἔγινε ἑταῖρος μας τὸ 1950· τὸ 1952 ἄρχισε τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη φάση τερματίστηκε τὸ 1961 μὲ ἐπιστέγασμα τὴ μεγάλη του δημοσίευση ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1969, *Βεργίνα, τὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων*. Στὸ πρόλογο τοῦ ἔργου του αὐτοῦ λέγει γιὰ τὸν δάσκαλο καὶ πρόδρομό του στὴ Βεργίνα Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο, ὅτι «γοητευτικὸν τοῦ ἦτο πάντοτε τὸ αἴνιγμα τῆς Μεγάλης Τούμπας». Τὸ αἴνιγμα αὐτὸ ἔλυσε ὁ Μανόλης Ἀνδρόνικος ἀποκαλύπτοντας τὸν τάφο ἑνὸς Ἕλληνος βασιλέως, τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', πατέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀπὸ τὸ 1977 ποὺ βρέ-

θηκε ὁ τάφος τοῦ Φιλίππου ἕως σήμερα, προσέφερε πολλὰ στὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ μεγάλου εὑρήματός του καὶ στὴν ἀνάλυση τῆς σημασίας του.

Μὲ ἄρθρα, διαλέξεις καὶ κυρίως μὲ τὸ πρόδρομο βιβλίο του *Βεργίνα, οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, ἔδωσε, πιεζόμενος ἀπὸ τὸ βαρὺ ἐπιστημονικὸ χρέος, τὴν προκαταρκτικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς του, ἀφοῦ φρόντισε πρῶτα γιὰ τὴν πολύχρονη καὶ πολύμοχθη ἀποκατάσταση τῶν περισσότερων ἀρχαίων ποὺ εἶχε βρεῖ.

'Η εὕρεση τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου δημιούργησε συγκίνηση στὸν ἑλληνικὸ λαό. Τὴν αἰτία τὴν ἀναλύει ὁ ἴδιος λέγοντας πὼς «ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα [ἔχει] κάποιες ἀνεπανάληπτες στιγμές, ὅταν κατορθώνει νὰ διασχίζει τὶς χιλιετίες καὶ νὰ ἐγγίζει μὲ τὶς ἀνθρώπινες αἰσθήσεις τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος». Αὐτός, καθὼς τὸν κέντριζε ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνησυχία, βρῆκε καὶ ἄγγιξε τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου Β', ὅπως τὸν φρόντισε πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια ὁ 'Αλέξανδρος.

Στὸν Μανόλη 'Ανδρόνικο ἔλαχε ἡ μοναδικὴ τύχη νὰ ἑρμηνεύσει γνήσια ἔργα ἀρχαίας ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς, τὶς παραστάσεις ποὺ στόλιζαν τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου καὶ τοὺς ἄλλους τάφους ποὺ κρύβονταν στὴ Μεγάλη Τούμπα.

'Αλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ σπουδαιότητα τῆς μεγάλης ἀνακάλυψής του, ποὺ δὲν ὀφείλεται στὴν τύχη ἀλλὰ στὴν ἄκαμπτη θέλησή του χάρη στὴν ὁποία ξεπέρασε τὰ ἐμπόδια ποὺ τοῦ παρουσιάζονταν, ὑπάρχει ἡ βαθύτερη καὶ πλατύτερη σημασία της ποὺ τὴν ἀποκαλύπτει ὁ ἴδιος: «Καὶ τότε κατάλαβα», λέγει, «πὼς ὅ,τι εἴχαμε κάνει στὴν ἐρημιὰ τῆς Βεργίνας δὲν ἀφοροῦσε μονάχα τοὺς ἀρχαιολόγους. Μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνακάλυψη τὴν εἶχε κιόλας ἀγκαλιάσει ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς λαός».

Πρὶν κλείσω τὸν λόγο μου γιὰ τὸν Μανόλη 'Ανδρόνικο θὰ ἐπισημάνω καὶ μιὰ σύμπτωση: ἄφησε τὴν τελευταία του πνοὴ εἴκοσι πέντε χρόνια μετὰ τὸν φίλο καὶ δάσκαλό του Χρῆστο Καροῦζο, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἡμέρα, στὶς 30 Μαρτίου.

Φέτος, στὶς 16 'Ιανουαρίου 1992 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ πρώτου Γραμματέως τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, τοῦ *'Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ*, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Ἕλληνες τοῦ 19ου αἰώνα. Γεννημένος τὸ 1809 εἶχε δάσκαλο ἀνάμεσα σὲ ἄλλους τὸν Γεώργιο Γεννάδιο καὶ συμμαθητὲς τὸν Γρηγόριο Καμπούρογλου καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο. Τὸ 1837 σὲ ἡλικία 28 ἐτῶν ἔγινε, πράγμα τότε δυνατόν,

Γραμματεὺς τῆς νεογέννητης Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὴν ὁποία διοίκησε μέχρι τοῦ 1851, χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία παραιτήθηκε ἐξαιτίας τῆς ἀντίθεσής του μὲ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη καὶ τὸν Γεώργιο Γλαράκη.

Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τοῦ Ραγκαβῆ εἶναι μεγάλο καὶ πολυσχιδές. Μαζὶ μὲ τὸν Ἀνδρέα Μουστοξύδη εἶναι οἱ δύο Ἕλληνες ποὺ γνώριζαν τότε, ἕως τὸ 1860, ἀρχαιολογία. Πρωτοστάτησε στὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς*, ἔκαμε ἀνασκαφές, ἐξέδωσε πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες σύνταγμα ἐπιγραφῶν, τὸ φημισμένο δίτομο ἔργο ***Antiquités Helléniques***, διετέλεσε καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο μετὰ τὸν Ross, καὶ συνέταξε χάριν τῶν Ἑλλήνων σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐποχή του βιβλία, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐπανεκδίδονται, ὅπως τὸ *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας* καὶ τὰ *Τοπογραφικὰ τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν*. Ἡ δράση του ἀπὸ τὸ 1851 ἕως τὸν θάνατό του —δράση διδακτική, πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ— δείχνει τὶς ἱκανότητές του. Ἀλλὰ τὸ φιλολογικὸ καὶ λογοτεχνικό του ἔργο, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐπανεξετάζεται, ἀποτελεῖ καὶ τὴ μεγαλύτερη προσφορὰ τοῦ Ραγκαβῆ στὸν τόπο. Διηγήματα, μυθιστορήματα καὶ ποίηση ἀποτελοῦν μέρος τοῦ πληθωρικοῦ ἔργου του ποὺ κάλυψε ἀκόμη τὰ μαθηματικά, τὴ στρατιωτικὴ τέχνη (ὑπῆρξε στὴν ἀρχὴ ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ), τὴ γραμματολογία, τὴν κρυπτογραφία, τὴν κριτική. Στὰ γραπτά του τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ καθαρότητα καὶ ἡ κομψότητα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὕφους. Ρομαντικὸς ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν στρατιωτικῶν του σπουδῶν στὴ Βαυαρία, βυρωνιστὴς μάλιστα, ἐμπνεύστηκε, Φαναριώτης αὐτός, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση καὶ τίμησε τὴ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα στρεφόμενος ὅμως βαθμηδὸν πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό. Παρὰ τὶς μιμήσεις ξένων προτύπων, ὅπως στὸν *Αὐθέντη τοῦ Μορέως*, καὶ τὸν ψυχρὸ καὶ ἄψογο ἀρχαϊσμό του, ὁρισμένα ἔργα του ἐξακολουθοῦν νὰ συγκινοῦν καὶ νὰ εὐχαριστοῦν, ὅπως *ὁ Συμβολαιογράφος* ἢ ποιήματά του, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ 1836 γιὰ τὸν ποιητὴ Ἀθανάσιο Χριστόπουλο ποὺ κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Πολυλᾶ ἐπαινοῦσε ὁ Σολωμός. Τελειώνοντας τὸ μνημόσυνο τοῦ πρώτου Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, σᾶς θυμίζω πὼς ἕνα ποίημά του, *ὁ Κλέφτης*, εἶναι τὰ λόγια τοῦ γνωστότατου ἐμβατηρίου ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν στίχο *Μαύρ' εἶν' ἡ νύχτα στὰ βουνά*. Οἱ πραγματικοὶ δημιουργοὶ κι ὅταν γεράσουν ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται ἀνάμεσά μας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διεξήγαγε κατὰ τὸ 1991 ἀνασκαφὲς καὶ συντηρήσεις μνημείων σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς

βρίσκονται στὸ τέλος τους περίπου καὶ ἐλπίζουμε ὅτι σύντομα θὰ συμπληρωθοῦν μὲ πλήρεις ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις ποὺ θὰ κάνουν γνωστὰ τὰ σημαντικὰ πορίσματα πολυετῶν ἐρευνῶν.

'Η 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία ἐξάλλου ἀνέπτυξε καὶ ἄλλες δραστηριότητες. Σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ πρόοδος τοῦ *'Αρχείου τῶν Μνημείων τῶν 'Αθηνῶν καὶ τῆς 'Αττικῆς*. 'Ολοκληρώθηκε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ περιεχομένου τῶν περιοδικῶν *'Αθήναιον* καὶ *Φιλίστωρ* καὶ πρόκειται νὰ κυκλοφορήσει ὀγκώδης τόμος μὲ τὰ συστηματικὰ εὑρετήριά τους ποὺ ἀποτελοῦν μικρὸ μέρος τοῦ ἔργου ποὺ συντελέστηκε. 'Εξακολουθεῖ ἡ καρποφόρα ἔρευνα στὰ ἔντυπα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἄρχισε ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τῆς *'Εφημερίδος 'Αρχαιολογικῆς* τῆς πρώτης περιόδου, ἡ ὁποία θὰ μᾶς κάνει προσιτὲς καὶ κριτικὰ καταταγμένες τὶς ἀνασκαφὲς καὶ ἔρευνες τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας ἀπὸ τοῦ 1837 μέχρι τοῦ 1860, δηλαδὴ ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη.

'Η σύνταξη τοῦ ἀναλυτικοῦ εὑρετηρίου τῶν *καταλοίπων τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη* ὁλοκληρώνεται μέσα σὲ τούτη τὴ χρονιά. 'Η κυρία Σοφία Ματθαίου, ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν ἐργασία αὐτή, ἑτοιμάζει τώρα τὴ συνθετικὴ παρουσίαση τῶν πολύτιμων χειρογράφων τοῦ μεγάλου Γραμματέως μας, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ φανεῖ ἀκόμη ἐναργέστερα ὅτι ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης ἦταν πρὶν ἀπ' ὅλα ἀρχαιολόγος καὶ ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βίου του τὸ ἀφιέρωσε στὰ μνημεῖα. Ἂν σήμερα προβάλλονται κυρίως οἱ ἄλλες του πνευματικὲς δραστηριότητες, τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἄγνοια τῆς πραγματικότητας καὶ τὴν ἀμέλεια τῶν ἀρχαιολόγων.

Κατὰ τὸ 1991 συνεχίστηκαν γιὰ τρίτη περίοδο τὰ μαθήματα τῆς *Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς 'Ιστορίας τῆς Τέχνης*, μὲ θέμα τὴν ἑλληνικὴ προϊστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς 'Αναγεννήσεως. 'Εκτὸς τῶν τακτικῶν αὐτῶν μαθημάτων ποὺ γίνονται κάθε Τετάρτη, δόθηκαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς 'Εταιρείας καὶ διαλέξεις, μάλιστα ἐπιστημόνων προσκεκλημένων μας τῆς πρώην Σοβιετικῆς 'Ενώσεως καὶ τῆς Συρίας. Στὸ ἐπιστημονικὸ μορφωτικὸ πρόγραμμα τῆς 'Εταιρείας περιλαμβάνεται καὶ ἡ χορήγηση ὑποτροφιῶν σὲ κυπρίους ἀρχαιολόγους. Εἴχαμε τὴν εὐχαρίστηση κατὰ τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε νὰ ὑποδεχθοῦμε κυπρίους συναδέλφους ἀρχαιολόγους.

Τὸ ἔργο τῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ 1991, πέραν τῶν ἀνασκαφῶν, ὑπῆρξε σημαντικὸ ὅσο καὶ ἂν οἱ εὐεργετικὲς συνέπειες τῶν ἐνεργειῶν μας δὲν εἶναι

ἄμεσα φανερές. Αὐτὰ ποὺ ἐμφανίζονται ὡς ἐπιτεύγματα κατὰ τὸ 1991 προετοιμάζονται χρόνια πρίν.

Κατὰ τὰ καθιερωμένα θὰ γίνει σύντομη ἀνασκόπηση τῶν ἀρχαιολογικῶν μας πραγμάτων ἐκτὸς Ἑταιρείας. Μὲ τὶς ἀναπολήσεις ὑπάρχει πάντοτε ὁ κίνδυνος νὰ φανεῖ κανεὶς ἀνεδαφικὸς ἤ, ἀκόμη, ἐξωπραγματικός, γιατὶ φέρνει στὴ μνήμη πράγματα ποὺ ἔχουν ξεχαστεῖ ἢ μένουν ἀπωθημένα στὸ βάθος τῆς συνείδησης χάρη στὴ θεία οἰκονομία ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντέχουμε τὸ βάρος τῶν συνεχῶν δυσμενῶν συμβάντων.

Σήμερα ἡ ἀρχαιολογία δὲν ἀποτελεῖ ὅπως τὸ 1837, ἀκόμη καὶ τὸ 1940, ὑπόθεση λίγων ἰδιορρύθμων ἀτόμων, τῶν ἀρχαιολόγων, ἀλλὰ ἀφορᾶ ἄμεσα καὶ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἀδιαφοροῦν πλήρως γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν παράδοση καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ κερδίσουν πολλὰ χρήματα ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀρχαίων ἢ τὴν καταστροφή τους. Ἀποτελοῦν ἀκόμη τὰ ἀρχαῖα πολιτικὴ ἀξία, ἀποτελοῦν δηλαδὴ ἀνταλλάγματα πρὸς τοὺς πολλούς, ὅπως οἱ βοσκότοποι, τὰ δάση καὶ οἱ κρατικὲς ἐκτάσεις ποὺ καταπατοῦνται. Μέσα σὲ τέτοιες συνθῆκες ἡ σύγκρουση εἶναι ἀναπόφευκτη καὶ ἄνιση. Σύμφωνα μὲ τοὺς λεγόμενους κοινωνικοὺς νόμους στὴ σύγκρουση αὐτὴ τὰ ἀρχαῖα καταστρέφονται καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι δέχονται ἀναγκαστικὰ τὰ τετελεσμένα. Ἂν ὅμως ὑπερισχύσει σχεδὸν πάντοτε ἡ ἄποψη ποὺ δὲν μᾶς εὐχαριστεῖ, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἔχουν ἡττηθεῖ οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς παράδοσης. Ἀντίθετα τὸ ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ μάχονται ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη νίκη. Ἀποτελοῦν τὸ ἁλάτι τῆς παραβολῆς ποὺ δίνει νόημα καὶ πνευματικότητα στὴ ζωή.

Ἕνα σημαντικὸ γεγονὸς ὁλοκληρώθηκε στὶς 31 Δεκεμβρίου τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε, ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Ὅταν στὶς 12 Ἀπριλίου τοῦ 1981 ὁ ἀείμνηστος Γ. Μυλωνᾶς ἀνήγγειλε ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦτο τὴν ἔναρξη μιᾶς ἰδιότυπης συνεργασίας τῆς Ἑταιρείας μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, πίστευε ὅτι ἡ συνεργασία αὐτὴ θὰ ὠφελοῦσε τὰ μνημεῖα καὶ γι' αὐτὸ δὲν δίστασε, καὶ αὐτὸς καὶ τὸ Συμβούλιο νὰ ἀναλάβουν εὐθύνες καὶ κόπους. Τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν ἔγιναν πολλὰ μεγάλα ἔργα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἀναστηλώσεις καθὼς καὶ ἀνασκαφὲς καὶ τὴν ἐκτέλεσή τους διευκόλυνε πολὺ ἡ συνδρομὴ τῆς Ἑταιρείας.

Ἔπειτα ἀπὸ δέκα ἀκριβῶς χρόνια ἕνας νέος νόμος τοῦ Κράτους, ὁ 1943/1991, δημιούργησε γιὰ τὴν Ἑταιρεία, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ὑπουρ-

γείου Πολιτισμοῦ ποὺ ἐκτελοῦνταν μὲ τὴ βοήθειά της, κινδύνους δυσμενῶν ἐπιπλοκῶν καὶ μείωση τῆς αὐτοτέλειάς της. Ὅμοιους κινδύνους εἶχε δημιουργήσει καὶ τὸ Β.Δ. τῆς 7 'Οκτωβρίου τοῦ 1888 ποὺ εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ Χαρίλαος Τρικούπης. Καὶ τότε ἡ 'Εταιρεία ἀρνήθηκε νὰ συμμετάσχει σὲ διαδικασίες ποὺ μείωναν τὴν αὐτοτέλειά της. 'Ο Χαρίλαος Τρικούπης θεώρησε εὔλογα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ πρόβαλε ἡ 'Εταιρεία καὶ ἀκύρωσε τὸ διάταγμα. Εὐτυχῶς ἡ 'Υπουργὸς Πολιτισμοῦ κυρία Μπενάκη κατενόησε τὴ θέση τῆς 'Εταιρείας καὶ ἔδωσε τὴ λύση ποὺ ἐπιτρέπει νὰ συνεχιστοῦν ἀπρόσκοπτα τὰ ἔργα τοῦ 'Υπουργείου Πολιτισμοῦ. 'Η 'Εταιρεία θὰ παράσχει τὴ βοήθειά της, ἂν τῆς ζητηθεῖ, γιὰ τὴν ἁρμόζουσα παρουσίαση τῶν πολύχρονων ἐργασιῶν ποὺ ἐκτελοῦνται.

Δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ 'Εταιρεία ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς σύστασής της ἀποφεύγει τὴν οἱανδήποτε ἀνάμιξη στὰ ἔργα τοῦ Κράτους τηρώντας μὲ ζῆλο τὴν ἀρχική της συμφωνία μὲ αὐτό, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὅλη της δραστηριότητα ἕναν σκοπὸ ὑπηρετεῖ, τὴν παροχὴ συνδρομῆς στὸ Κράτος. Οἱ ἀνασκαφές, οἱ δημοσιεύσεις, ἡ μοναδικὴ βιβλιοθήκη της, οἱ ὑποτροφίες, ἡ ἀνάληψη δαπανῶν γιὰ τὴν ἐκπόνηση μελετῶν, τὰ περιοδικά της, οἱ διαλέξεις καὶ τὰ μαθήματα εἶναι σιωπηρὴ ἀνάληψη μέρους τοῦ ἔργου καὶ τῶν καθηκόντων τοῦ Κράτους ποὺ παρέχεται ἀπὸ κάθε ἄποψη δωρεάν. Ἂν οἱ κυβερνητικοὶ καὶ διοικητικοὶ παράγοντες δὲν τὸ ἐννοοῦν αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ δυστύχημα, δυσχεραίνει τὸ ἔργο μας, ἀλλὰ κυρίως εἶναι χαμένες εὐκαιρίες γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ τόπου.

Τὸ *νέο Μουσεῖο τῆς 'Ακροπόλεως*, τοῦ ὁποίου ὁ τελεσφόρος διαγωνισμὸς εἶχε ὁλοκληρωθεῖ τὸ 1990, βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς προετοιμασίας τῆς κατασκευῆς του. 'Επιθυμία ὅλων εἶναι νὰ ἀρχίσει ἡ οἰκοδόμησή του μέσα στὴ χρονιὰ ποὺ διανύουμε καὶ σύντομα νὰ τὸ ἰδοῦμε ὁλοκληρωμένο καὶ ἂν εἶναι δυνατὸν τὸν Βράχο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὰ σφάλματα τοῦ παρελθόντος.

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ προβλήθηκε στὶς ἐφημερίδες τὸ σχέδιο τῆς ἑνοποίησης τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς 'Αθήνας. Τὸ σχέδιο ποὺ ἀνάγει τὴν ἀρχή του καὶ αὐτὸ στὸν Χαρίλαο Τρικούπη καὶ στὸ ἔτος 1887 εἶναι μάλλον ἄσκησις ἐπὶ χάρτου τοῦ ὁποίου ἡ πραγματοποίηση, μὲ τὶς σημερινὲς συνθῆκες τῆς 'Αθήνας, φαίνεται ἀνέφικτη.

Σοβαρότερα, δηλαδὴ πραγματοποιήσιμα, εἶναι τὰ ὅσα ἑτοιμάζονται ἀπὸ τὶς Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες γιὰ τὴν ἔκδοση 'Οδηγίας σχετικῶς μὲ τὴν ἐλεύθερη ἐξαγωγὴ ἀπὸ τὰ κράτη μέλη τῆς Κοινότητας ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν

ἔργων τέχνης. Γιὰ τὸν πραγματικὸ αὐτὸ κίνδυνο ἡ Ἑταιρεία ἐγκαίρως ἐνημέρωσε τοὺς ἑταίρους καὶ πρόσφερε στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ τὴ βοήθειά της γιὰ τὴν εὐνοϊκὴ ρύθμιση τῶν πραγμάτων. Ἐλπίζουμε ὅτι ὁ νέος ἀρχαιολογικὸς νόμος, τοῦ ὁποίου ἀναγγέλλεται ἡ σύνταξη, θὰ προστατεύει ἀκόμη περισσότερο τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ τὰ ἐπιβουλεύονται, ἐδῶ καὶ ἔξω, περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁ γηραιὸς 5351 τοῦ 1932. Πρέπει μόνο νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι ὁ 5351, ποὺ τόσο ἄδικα καὶ μὲ πολλὴ ἐλαφρότητα κατηγορεῖται συχνά, ἔχει δημιουργήσει σημαντικὴ νομολογία καὶ σεβασμὸ στοὺς κρατικοὺς ὑπαλλήλους, ἀκριβῶς λόγω τῆς ἀκλόνητης ἐπὶ 60 χρόνια σταθερότητάς του μέσα σ' ἕναν κόσμο ὅπου τὰ νομοθετήματα ἀλλάζουν μὲ προχειρότητα σχεδὸν καταστροφική, ὅπως οἱ νόμοι περὶ δασῶν ἢ δομήσεως.

Τὸ κύριο θέμα ποὺ ἀπασχόλησε τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς φιλαρχαίους ἦταν τὸ *Μουσεῖο τῆς Λωζάννης*. Οἱ ἑταῖροι ἔχουν ἐνημερωθεῖ καὶ ἡ ἄποψη τῆς Ἑταιρείας εἶναι εὐρύτερα γνωστή.

Ἐκεῖνο ποὺ διαφεύγει τῆς προσοχῆς τῶν περισσοτέρων εἶναι ὅτι τὰ μνημεῖα ἐνῶ εἶναι ἀπόλυτες ἀξίες, ὅπως ἡ ποίηση τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Σολωμοῦ, ἀμφισβητοῦνται· ἀμφισβητεῖται δηλαδὴ ἡ σημασία τους καὶ ἡ ἀξία τους ὅταν τὸ συμφέρον τους συγκρουσθεῖ μὲ ἄλλα συμφέροντα, κυρίως πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά. Στὴν περίπτωση τῆς Λωζάννης τὰ ἀρχαῖα βρέθηκαν νὰ ἀποτελοῦν τὸ δέλεαρ γιὰ τὴν ἀνάθεση στὴν Ἑλλάδα τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Ἡ δυσμενὴς ἔκβαση τῆς κυβερνητικῆς προσπάθειας ἀντὶ νὰ ματαιώσει τὸ ἐγχείρημα, ἢ τουλάχιστον νὰ προκαλέσει τὴν τροποποίηση τῆς σύμβασης ποὺ εἶχε συνομολογηθεῖ, ἐπιτάχυνε τὶς σχεδιασμένες διαδικασίες. Εἰπώθηκε ὅτι δικαίωμα καὶ ὑποχρέωση τῶν πολιτικῶν εἶναι νὰ ἐνεργοῦν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Ἔθνους. Σὲ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀντίρρηση. Στὶς δημοκρατίες ὅμως τὸ συμφέρον αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ θεωροῦν ἐθνικὸ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἔθνος. Αὐτοὶ ἔχουν καὶ τὴν τελευταία λέξη.

Ἡ περίπτωση τοῦ Μουσείου τῆς Λωζάννης ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀσκούμενης πολιτικῆς ἐνσωματώσεώς μας στὴ νέα Εὐρώπη, δηλαδὴ στὶς λεγόμενες Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἑλληνικὴ ὀνομασία τῆς Ἕνωσης αὐτῆς ἦταν Κοινὴ Ἀγορὰ καὶ τὸν χαρακτήρα αὐτόν, τὸν οἰκονομικό, τὸν διατηρεῖ ἀκόμη· εἶναι μάλιστα τὸ κύριο στοιχεῖο της. Ἡ ἔνταξή μας σ' αὐτὴν δὲν ἔχει πνευματικὸ χαρακτήρα, οὔτε μπορεῖ νὰ ἔχει

σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀναβιώνουν οἱ καταστάσεις ποὺ προκάλεσαν δύο παγκοσμίους πολέμους. Ἡ προσφορά μας στὴν Κοινότητα θὰ εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ ἐθνικοῦ καὶ ἰδιότυπου χαρακτήρα μας ποὺ γέννησε ἕναν πολιτισμὸ ἀρχαιότατο ἀλλὰ πάντοτε νέο. Τὰ ἀρχαῖα μας, αὐτὰ τὰ ἴδια, τῶν ὁποίων τὸ πνευματικὸ περιεχόμενο οἰκειοποιεῖται ἡ Τουρκία, λέγοντας μάλιστα πὼς κι ὁ Ὅμηρος ἦταν Τοῦρκος, εἶναι τὰ τεκμήρια τοῦ μοναδικοῦ πολιτισμοῦ μας. Τὸ Μουσεῖο τῆς Λωζάννης μπορεῖ νὰ γίνει μὲ τὴ συνεισφορὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν κυρίως κρατῶν ποὺ διαθέτουν πλῆθος ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, ὅπως ἔγκαιρα εἰσηγήθηκε στὴν Κυβέρνηση ἀγαπητὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας. Θὰ ἦταν μάλιστα μία ἔμπρακτη ἀπόδειξη τοῦ πνεύματος τῆς μεταξύ τους συνεργασίας καὶ ἐφαρμογὴ τῆς νέας θεωρίας τῆς κατάργησης τῶν συνόρων.

Ἀλλὰ τὸ πόσο μεγάλη εἶναι ἡ θέση τῶν ἀρχαίων στὴ ζωή μας, ἔστω κι ἂν τὰ κακοποιοῦμε ἢ ζητοῦμε τὴ βοήθειά τους στὶς στιγμὲς τῆς δυσκολίας μας, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ νέο θέμα ποὺ δημιουργήθηκε αὐτὴ τὴ χρονιὰ μὲ τὴν ἔγκριση γιὰ ἀποστολὴ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες σημαντικῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας μας τέχνης, μάλιστα τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ θὰ ἐκτεθοῦν στὴν Οὐάσιγκτων καὶ στὴ Ν. Ὑόρκη γιὰ νὰ κοσμήσουν τὶς ἐκδηλώσεις ἑορτασμοῦ τῶν 2500 χρόνων ἀπὸ τὴν καθιέρωση τοῦ πολιτεύματος τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ νέου Προέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

Ἡ ἔκπληξη ὅλων τῶν φιλαρχαίων ὑπῆρξε ἄμεση γιατὶ ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἐγκρίθηκε ἡ ἀποδημία περιλαμβάνεται ἕνας κοῦρος τοῦ Πτώου, τὸ ἀριστουργηματικὸ «παιδὶ τοῦ Κριτίου», ἔργο τοῦ γλύπτου τοῦ δεύτερου συμπλέγματος τῶν τυραννοκτόνων, τὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, ἡ μεγαλόπρεπη Ἀθηνᾶ τοῦ Εὐήνορος ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καθὼς καὶ ἡ γνωστότατη καὶ πολυταξιδεμένη Σκεπτόμενη Ἀθηνᾶ, μία μετόπη τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας, ἕνα τμῆμα τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ἡ θαυμάσια Ἡγησὼ μοιρολογημένη ἀπὸ τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ ὁ Δεξίλεως γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ποιητὴς προφητικὰ ἴσως εἶχε εἰπεῖ πὼς

Σὲ λίγο ὁ θάνατος ὁρμάει κι ἀλύπητα κι ἐμένα
μὲ παίρνει ἀπὸ τὴν γῆν αὐτή, μὲ φέρνει σ' ἄλλον κόσμο.

Οἱ ἑταῖροι τῆς Ἑταιρείας μας συγκάλεσαν γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος Ἔκτακτη Γενικὴ Συνέλευση. Αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὶς 14 Μαρτίου καὶ

κατὰ τὴ διάρκειά της ἀκούστηκαν πολλὲς ἀπόψεις ποὺ ἐπιτρέπουν, γιὰ πρώτη φορά, νὰ ἰδοῦμε καὶ νὰ μελετήσουμε τὸ σημαντικὸ αὐτὸ θέμα τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαίων μὲ βάση ὅλα τὰ στοιχεῖα, πνευματικὰ καὶ πραγματικά, ποὺ ἀφοροῦν τὰ ἑλληνικὰ ἀρχαῖα. Ὁ κόσμος σήμερα διανύει μιὰ νέα περίοδο καὶ μέριμνα ὅλων ἐκείνων ποὺ νοιάζονται γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὴν παράδοση εἶναι πῶς ἡ ἐπίδραση τῶν νέων ἰδεῶν, ποὺ εἶναι φανερὴ στὶς σχέσεις μας μὲ τὶς ἄλλες χῶρες, δὲν θὰ βλάψει τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰ ἐθνικὰ μνημεῖα. Οἱ σημερινοὶ Εὐρωπαῖοι καὶ Ἀμερικανοὶ πολιτικοὶ δὲν μελετοῦν Δημοσθένη, ὅπως ὁ Κλεμανσώ, οὔτε Πλούταρχο, Τίτο Λίβιο, Τάκιτο καὶ Σαίξπηρ, ὅπως ὁ Φραγκλίνος ἢ ὁ Λίνκολν. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅπως δὲν πρέπει νὰ ἀπομακρύνει καὶ ἐμᾶς ἀπὸ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Πλούταρχο. Ἕνα πρόβλημα πολιτικοῦ χειρισμοῦ τῶν περιστάσεων καὶ τῶν σχέσεών μας μὲ τὰ ἄλλα κράτη δὲν πρέπει νὰ γίνει αἰτία ἰδεολογικῆς ἀλλοίωσης στὴν Ἑλλάδα οὔτε σύγκρουσης μὲ σκοπὸ τὴν κατάρριψη παλαιῶν ἀξιῶν χάριν τῆς προσαρμογῆς σὲ νέες ἰδέες τῆς Δύσης. Δὲν ἀρνούμεθα τὴ βιοτικὴ ἀξία πολλῶν ἀπὸ τὶς νέες ἰδέες. Ἐπιθυμοῦμε ὅμως νὰ διατηρήσουμε καὶ τὶς παλιὲς ποὺ συντήρησαν ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια σὲ αὐτὸν τὸν τόπο ἕνα ἔθνος μοναχικὸ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μόνο του. Αὐτὲς οἱ ἰδέες τὸ ἀνάστησαν πρὶν ἀπὸ 171 χρόνια καὶ αὐτὲς μόνο μποροῦν νὰ τὸ διατηρήσουν ὡς Ἔθνος ὅσο ὑπάρχει ὁ πλανήτης μας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-16)

Συνεχίστηκε γιὰ δέκατη ἑβδομη χρονιὰ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ Ραμνοῦντος. Τὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη, ὅπως γίνεται ἀπὸ τοῦ 1975. Τὴ συντήρηση τῶν πηλίνων καὶ τῶν χαλκῶν ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Τὶς μαρμαρικὲς ἐργασίες καὶ τὶς ἀναστηλώσεις διηύθυνε ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ἦταν ὁ κ. Δημήτριος Ἀλαγιάννης.

Κατὰ τὴ χρονιὰ τούτη ἔγινε ἀνασκαφὴ στὸ φρούριο καὶ ἀναστηλώσεις ταφικῶν περιβόλων στὴ νότια ὁδό.

Φρούριο

Κατὰ τὸ 1991 ἔρευνα στὸ φρούριο ἔγινε στὸ ΝΑ τμῆμα του, ποὺ ἐκτείνεται μεταξὺ νότιας καὶ ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνώτερου στρώματος τοῦ χώματος τὸ ὁποῖο σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ φρουρίου εἶναι ὁμοιογενές: μαῦρα χώματα χωρὶς συνεκτικότητα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπὶ αἰῶνες ἀποσύνθεση τῆς φυτείας (εἰκ. 1).

Στὴν ἔκθεση τοῦ προηγούμενου ἔτους περιέγραψα τὰ ἀποτελέσματα τῆς σύντομης καὶ ἀτελοῦς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνοίγματος τῆς νότιας πύλης. Ἐκεῖ ἀναφέρω ὅτι μετὰ τὴν πύλη ὑπάρχει στενὴ ὁδὸς πλ. 2.60 μ., καὶ μήκ. 19 μ., ποὺ τερματίζει σὲ ἄνοιγμα πλ. 2 μ., μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ δρόμος συνεχίζεται ἀνατολικῶς τοῦ γυμνασίου. Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, σὲ ἀπόσταση 5 μ., βρίσκονται τὰ ἐρείπια τοῦ οἰκήματος μὲ τὸν στρογγυλὸ πύργο.

Ὁ στενὸς περίκλειστος δρόμος τῆς νότιας πύλης ἔχει στὶς πλευρές του ἀνοίγματα. Στὴν ἀνατολικὴ ὑπάρχει ἕνα, σὲ ἀπόσταση 9 μ. ἀπὸ τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖο φέρει κατώφλι μαρμάρινο μήκ. 1.60 μ. καὶ πλ. 0.45 μ. μὲ τόρμους γιὰ τὶς παραστάδες καὶ τὸν σύρτη. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα: τὸ πρῶτο εὐθὺς μετὰ τὸ τεῖχος πλ. 1.45 μ. τὸ ὁποῖο ὁδηγοῦσε στὴν ἐκεῖ κλίμακα ἀνόδου στὸν περίπατο τοῦ τείχους. Τὸ δεύτερο ἄνοιγμα ἀπέχει 8.10 μ.

ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος, ἔχει πλ. 1.80 μ. καὶ ὁδηγεῖ στὴ ΝΔ περιοχὴ τοῦ φρουρίου ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ καθόλου.

Φέτος ἐρευνήθηκε ἀτελῶς τὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ φρουρίου. Εἶναι αὐτὸ ποὺ περικλείεται μεταξὺ τοῦ ἀνατ. ἡμίσεος τοῦ νότιου τείχους, τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς πύλης ποὺ περιγράφηκε καὶ τῆς οἰκίας μὲ τὸν στρογγυλὸ πύργο. Πρὸς Βορρὰν ἡ ἔρευνα περιλαμβάνει καὶ τὸ τμῆμα μεταξὺ τοῦ γυμνασίου καὶ τοῦ βορρονοτίου σκέλους τοῦ δρόμου τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

Ἐσωτερικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ νότιου τείχους δὲν ἔγινε ἔρευνα παρὰ μόνον ἀποκάλυψη τῶν λιθοπλίνθων τοῦ τείχους ποὺ καλύπτουν ἔκταση 7×32 μ. Ἡ μετακίνησή τους θὰ γίνει στὸ μέλλον σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐργασίες τοποθετήσεώς τους στὸ τεῖχος. Ἀνάμεσα στὶς λιθοπλίνθους βρέθηκε τὸ τμῆμα βάθρου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (997) μὲ μέρος ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὸν Ἥρωα, τὸν Ἀρχηγέτη προφανῶς.

Πρὸς Βορρὰν ἐκτείνεται συγκρότημα πολλῶν χώρων, κατοικίες καὶ ἱερὰ κτίρια. Ἡ εὕρεση, σὲ δεύτερη χρήση, ἐπιγραφῶν τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς δείχνει ὅτι τὰ οἰκήματα εἶναι μεταγενέστερα, τῆς τελευταίας περιόδου οἰκήσεως τοῦ φρουρίου. Μεταξύ τους συνδέονται μὲ δρομίσκους στενοὺς καὶ τεθλασμένους. Ἐμπρὸς ἀπὸ δύο οἰκήματα, ποὺ κρίνω ὅτι εἶχαν θρησκευτικὴ χρήση, σχηματίζονται μικρὲς πλατεῖες στὶς ὁποῖες καταλήγουν οἱ δρομίσκοι. Οἱ περισσότεροι χῶροι βρέθηκαν ἐντελῶς ἄδειοι καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ εἰκασθεῖ ὁ προορισμός τους. Ὑποθέτω ὅτι χρησίμευαν ὡς ἐργαστήρια ἢ καταστήματα. Ἡ τοιχοδομία τους εἶναι ἡ συνήθης στὸ φρούριο· λίθοι μεγαλύτεροι καὶ μικρότεροι κτισμένοι μὲ λάσπη. Χρησιμοποιοῦνται καὶ μικρὲς λιθόπλινθοι ἀπὸ παλαιότερα κτίρια ὄχι ὅμως μέλη ἀρχιτεκτονικά, βάθρα ἢ ἐπιγραφές. Στὸν Ραμνούντα μέχρι τέλους δὲν χρησιμοποιήθηκε τέτοιου εἴδους οἰκοδομικὸ ὑλικὸ παρὰ μία φορὰ μόνο, στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος περιορίστηκε στὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνώτερου στρώματος τοῦ χώματος ποὺ εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς φυτείας. Πολλὰ σημεῖα τοῦ φρουρίου, λόγω τῆς θέσεώς τους δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιχωσθοῦν μὲ χῶμα γιατὶ ἀποτελοῦν τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ ἐδάφους. Φθάνει λοιπὸν πολλὲς φορὲς νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ ἀνώτερο στρῶμα καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀποκαλύπτονται.

Στὰ οἰκήματα ποὺ θὰ περιγραφοῦν δὲν βρίσκεται —πλὴν ὀλίγων— οὔτε ἡ κατεστραμμένη κεράμωση. Τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτὰ ἐγκαταλείφθηκαν ὁμαλὰ καὶ ὅτι τὰ χρήσιμα στοιχεῖα τους, ξύλα, κεραμίδια, θυρόφυλλα, ἀφαιρέθηκαν συστηματικά, μαζὶ μὲ τὴν παντοειδὴ ἐπίπλωση τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὅτι τὰ οἰκοδομικὰ αὐτὰ ὑλικὰ ἦταν πολύτιμα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς μισθώσεις σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ μισθωτὴς δικαιοῦται μὲ τὴ λήξη τῆς σύμβασής του νὰ παραλάβει ἀπὸ τὰ οἰκήματα τοῦ μισθίου, θύρες, κεραμίδια κλπ. Ἡ περιοχὴ ποὺ ἐρευνήθηκε εἰκονίζεται στὴν εἰκ. 1. Γιὰ εὐκολία τῆς περιγραφῆς κάθε χῶρος συμβολίζεται μὲ ἕναν ἀριθμὸ κατὰ τὸ ἀλφαβητικὸ σύστημα.

Τὸ πρῶτο σημαντικὸ εὕρημα ἔγινε στὸν χῶρο ΙΖ΄. Ἐπάνω σὲ ἀνεστραμμένο πόδι λεκάνης περιρραντηρίου ἦταν τοποθετημένη σὲ δεύτερη χρήση ὡς τράπεζα ἡ στήλη 995 μὲ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Δημόστρατο Δημητρίου Φλυέα, τὸν Ἀντίμαχο Παυσανίου Οἰναῖο καὶ τὸν Λέοντα Ἄγνωνος Ὄαθεν. Στὸν χῶρο ΙΗ΄ ποὺ ἀποτελεῖ προθάλαμο ἢ πρόδομο τοῦ ΙΖ΄, στὴ ΒΔ γωνία του βρέθηκε τὸ βαθρίδιο λαμπάδος 996, ἀνάθημα Μιλησίου νικητοῦ στὰ Πτολεμαῖα. Καὶ αὐτοῦ τοῦ βάθρου ἡ θέση δὲν εἶναι ἡ ἀρχική. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χώρου ΚΑ΄ βρέθηκε ὁ ἀκέραιος ναΐσκος Κυβέλης 1007. Ὁ στρογγυλὸς χῶρος ΚΔ΄ εἶναι πηγάδι μὲ κτισμένο ἐσωτερικὰ τὸ ἀνώτερο μέρος του.

Τὸ οἴκημα Λ΄ φαίνεται ὅτι εἶναι μικρὸς ναός (εἰκ. 2). Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ σχῆμα του καὶ τὴν πρὸ αὐτοῦ ὕπαρξη, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ὀρθογωνίου βάθρου κατὰ χώραν ἐφθαρμένου, διαστάσεων 0.45×0.64 μ., ὕψ. 0.44 μ. μὲ ὀρθογώνιο τόρμο στὴν ἄνω ἐπιφάνεια 0.18×0.31 μ., βάθους 0.085 μ. Ὁ τόρμος φέρει στὸ μέσον ἄλλον μικρὸν ἀβαθὴ τόρμο 0.06×0.05 μ., βάθους 0.02 μ. Τὸ ὅλο εἶναι δουλεμένο μὲ τὸ χονδρὸ βελόνι, ἡ ὄψη ὅμως φέρει ἐπιπλέον καὶ πυκνὲς κάθετες αὐλακώσεις (κινησιές). Στὸ βάθρο φαίνεται ὅτι ἦταν ἱδρυμένος τετράγωνος Ἑρμῆς, ἀνάθημα συνηθέστατο στὸν Ραμνούντα καὶ μάλιστα στὸ φρούριο. Καμία ἀπὸ τὶς ἑρμαϊκὲς στῆλες τοῦ φρουρίου δὲν φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸ βάθρο.

Πρὸ τοῦ βάθρου σώζεται ἄλλο κωνοειδὲς κατὰ τὸ φαινόμενο τμῆμα του ἐνῶ τὸ κρυπτόμενο στὸ ἔδαφος εἶναι ἀκανόνιστο. Τὸ ὁλικὸ ὕψος εἶναι 0.53 μ. Τὸ κωνικὸ μέρος ἔχει ὕψ. 0.24 μ., κάτω διάμ. 0.50 μ. καὶ ἄνω 0.37 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει κυκλικὸς τόρμος διαμ. 0.215 μ., βάθ. 0.06 μ. γιὰ τὴ στερέωση λίθινου κιονίσκου διαμ. 0.19-0.20 μ. Ἡ βάση αὐτὴ εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τὸν ὅρο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (*ΠΑΕ* 1979, 1

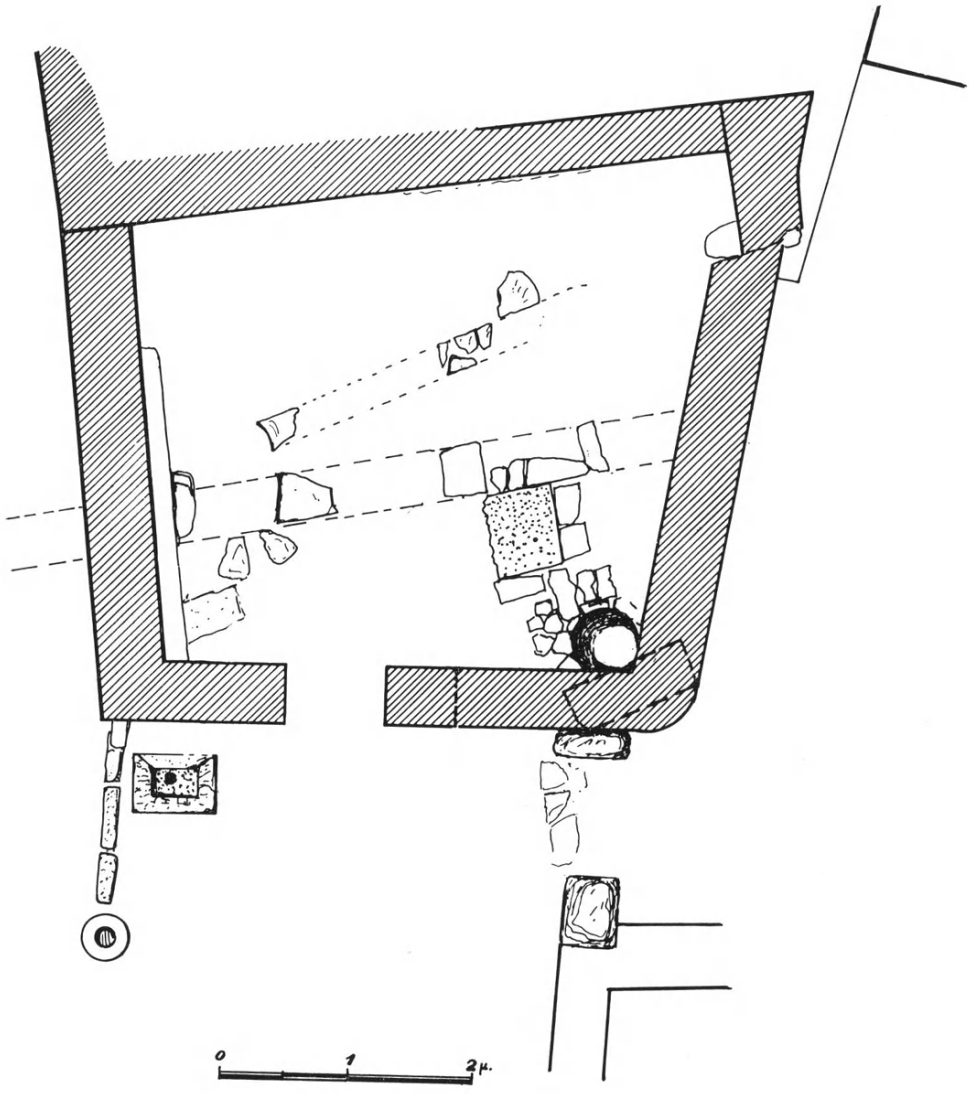

Εἰκ. 2. Τὸ κτίριο Λ' τῆς ΝΑ περιοχῆς τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. 'Ιω. Γιαρμενίτη).

πίν. 2α)· καὶ ἐκεῖνος ἔφερε ἀρράβδωτο κιονίσκο γιὰ νὰ εἶναι εὐδιάκριτος. Ἂν ἡ ἐδῶ βάση βρίσκεται κατὰ χώραν καὶ ἀποτελοῦσε ὁρόσημο τῆς πλατείας, τῆς αὐλῆς δηλαδὴ τοῦ ναΐσκου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθεῖ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο βρέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ 1010 ἐνῶ στὸ ἐσωτερικό, περίπου στὸ μέσον, βρέθηκε ἡ στήλη 1012 μὲ ψήφισμα τιμητικὸ γιὰ τὸν Πάμφιλο Δημητρίου Κεφαλῆθεν. Χρονολογικὴ σχέση δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο ἐπιγραφῶν. Ἡ μία (1010) χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ ἡ δεύτερη (1012), περὶ τὸ 229 π.Χ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ οἴκημα Λ′ σχηματίζεται μικρὴ πλατεία (ΚΘ′) σχεδὸν τετράγωνη, προσιτὴ ἀπὸ τέσσερα διάφορα σημεῖα. Τοῦτο συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι τὸ οἴκημα εἶχε θρησκευτικὸ προορισμό.

Πίσω ἀπὸ τὸ οἴκημα Λ′ σχηματίζεται ἄλλη μικρὴ πλατεία (ΛΒ′) στὸ μέσον περίπου τῆς ὁποίας βρέθηκε τὸ ἄνω μέρος ὑστεροαρχαϊκῆς τετράγωνης στήλης (1036). Στὰ ΒΔ τῆς πλατείας ὑπάρχει μικρότατος ναὸς (ΛΘ′) ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σηκὸ σχεδὸν τετράγωνο, διαστάσεων 2.28 μ. × 2.48 μ. καὶ πρόδομο, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος εἶναι 2.60 μ. ἀλλὰ τὸ βάθος ἀκαθόριστο (εἰκ. 3). Ἂν λάβουμε ὡς βάση τὸν ἀριστερὸ (νότιο) τοῖχο τοῦ ναΐσκου τότε τὸ βάθος τοῦ προδόμου εἶναι 0.90 μ. Ὁ σηκὸς χωριζόταν ἀπὸ τὸν πρόδομο μὲ χαμηλὸ τοῖχο μήκ. 0.94 μ., πλ. 0.50 μ., ὕψ. 0.30 μ. μέσα στὸν ὁποῖο βρισκόταν ἐνσωματωμένη ἡ τετράγωνη στήλη 1036 στερεωμένη μὲ μολυβδοχόηση στὴν ἀρχαία βάση της. Ἡ στήλη ἀφαιρέθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἐκμαγεῖο. Ὅπως εἰπώθηκε προηγουμένως τὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ ΝΑ, στὸν χῶρο ΛΒ′.

Τοῦ ναΐσκου τὸν πίσω τοῖχο ἀποτελεῖ ὁ μεγάλος τοῖχος ποὺ χρησιμεύει ὡς ἀνατολικὸ ὅριο καὶ ὡς ἀνάλημμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ δρόμου τῆς νότιας πύλης. Νότιος τοῖχος τοῦ ναΐσκου εἶναι ὁ τοῖχος τοῦ κειμένου νοτίως οἰκήματος ΛΗ′ καὶ βόρειος, ὁ νότιος τοῖχος τῶν χώρων ΜΑ′ καὶ ΜΒ′. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ναΐσκος κατασκευάστηκε χωρὶς μεγάλες ἀπαιτήσεις καὶ ἔξοδα. Ἡ τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μεταφέρθηκε στὴ θέση ποὺ βρέθηκε πιθανῶς στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Ἀρχικὸς τόπος ἵδρυσής της μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ ἐξώθυρα κάποιου σπιτιοῦ τοῦ φρουρίου.

Στὸ βόρειο μέρος τοῦ χώρου ΛΔ′ βρέθηκε τμῆμα τῆς στήλης 1009. Τὸ 1985 εἶχε βρεθεῖ μέρος τῆς ἴδιας στήλης, τοῦ 41/40 π.Χ., ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο ποὺ βρίσκεται ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου (*ΠΑΕ* 1985, 24, ἀρ. 5).

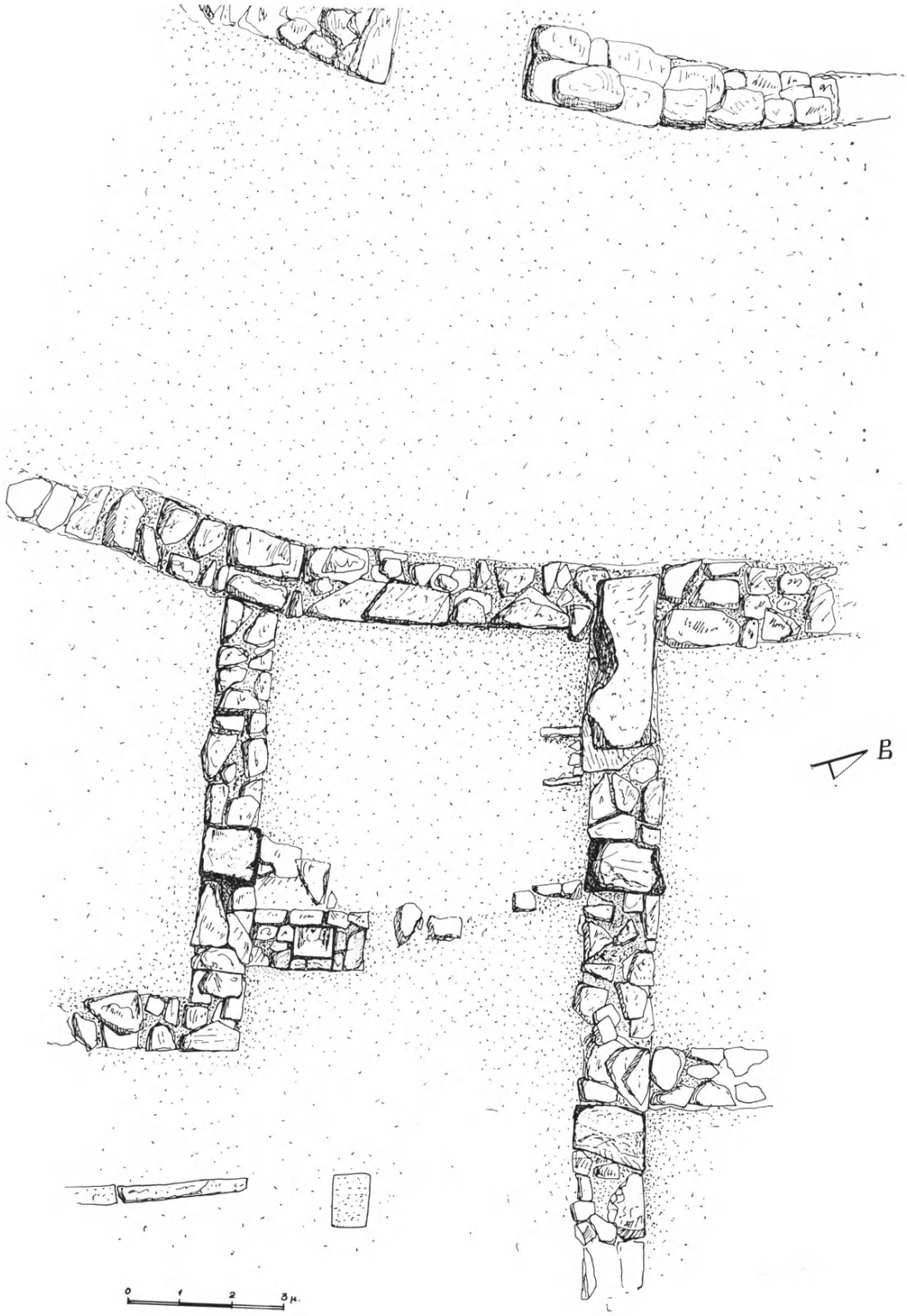

Εἰκ. 3. Ὁ ναΐσκος ΛΘ'-Μ' στὴ ΝΑ περιοχὴ τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

Βόρεια τοῦ ναΐσκου βρίσκονται δύο δωμάτια (ΜΑ′ καὶ ΜΒ′) ποὺ ἀνήκουν στὸ ἴδιο οἰκοδόμημα. Ἡ εἴσοδος τοῦ ΜΒ′ εἶναι ἀπὸ Βορρὰ μέσῳ στενοῦ διαδρόμου ΝΒ′ ὁ ὁποῖος εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ δρόμου τῆς νότιας πύλης. Φαίνεται πὼς οἱ δύο χῶροι ἦταν ἐντελῶς ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο συγκρότημα. Στὸν ἀνατολικὸ ΜΒ′ διαστ. 4.40 μ. × 5.90 μ. ὑπάρχει, στὴ βόρεια πλευρά του, ἡ θύρα ποὺ ὁδηγεῖ στὸν διάδρομο ΝΒ′. Στὸ ΝΔ τμῆμα του βρέθηκε βάση λεκάνης περιρραντηρίου ἀνάστροφα τοποθετημένη, κάτω διαμ. 0.365.

Ὁ παρακείμενος χῶρος ΜΑ′ μὲ θύρα πλ. 0.82 μ. καὶ τοίχους πάχ. 0.48 μ. εἶναι στενότερος, 3.10 μ. × 5.90 μ. Σ' αὐτὸν δὲν βρέθηκε τίποτε τὸ ἀξιομνημόνευτο, πλὴν θραυσμάτων μυλολίθου καὶ τμήματος ἀρράβδωτου κίονος. Στὴ ΒΑ γωνία βρέθηκε λεκάνη πιεστηρίου διαμ. ἐξωτ. 0.61, ἐσωτ. 0.52 μ., βάθ. 0.035 μ. μὲ ἐκροὴ ποὺ προεξέχει κατὰ τὴν περιφέρεια. Τὸ ὕψος τῆς λεκάνης εἶναι 0.12 μ. Στὸν χῶρο ΜΓ′ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ δίοδο ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ ναΐσκου στὸν μεγαλύτερο χῶρο ΝΑ′ βρέθηκε τὸ ἀγαλμάτιο Κυβέλης 1008. Ὁ χῶρος ΝΒ′ προσιτὸς σήμερα μόνο ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ δρόμο τοῦ φρουρίου ἐπικοινωνοῦσε ἀρχικὰ μὲ τὸν χῶρο ΝΔ′ μέσῳ θύρας ποὺ κλείστηκε.

Γύρω ἀπὸ τὸν ναΐσκο Λ′ ἐκτείνονται χῶροι γιὰ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζουμε ποῦ βρισκόταν ἡ εἴσοδος, ὅπως τὰ δωμάτια ΜΖ′, ΜΗ′. Ὁ χῶρος ΝΑ′ ἔχει δύο θύρες· μία στὸν νότιο τοῖχο πλ. 1.15 μ. καὶ δεύτερη στὸν βόρειο πλ. 0.80 μ. μὲ λίθινο κατώφλι καὶ διαστάσεις ἐσωτερικὲς 4.70 - 5.20 μ. × 6.30 μ. Στὸν βόρειο τοῖχο σώζονται προσκολλημένα τὰ λείψανα ἡμικυκλικῆς κατασκευῆς χορδῆς 2.60 μ. περίπου καὶ διαμέτρου 1.50 μ. Στὴ γένεση τοῦ κύκλου δυτικὰ ὑπάρχει ὀπτὴ πλίνθος ἐλλιπὴς χτισμένη στὸν τοῖχο. Στὸν βόρειο τοῖχο ὑπάρχει ἐνεκτισμένη βάση παραστάδας καὶ θυροφύλλου μὲ ὀρθογώνιο τόρμο 0.105 × 0.135 μ. γιὰ τὴν ξύλινη παραστάδα καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο δεύτερο τριγωνικὸ γιὰ τὸν ἄξονα τοῦ θυροφύλλου (εἰκ. 4). Τὸ μέγεθος τοῦ μαρμάρου αὐτοῦ τὸ ὁποῖο εἶναι πλῆρες καὶ εἰδικὰ τοῦ τριγωνικοῦ τόρμου (0.07 - 0.017 × 0.185 μ., βάθ. 0.055 μ.) δείχνει πὼς προέρχεται ἀπὸ μεγάλη δίφυλλη θύρα ἡ ὁποία δὲν εἶχε κατώφλι. Ἴσως ἀνῆκε σὲ θύρα πύλης τοῦ φρουρίου. Στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ χώρου ΝΑ′ βρέθηκε ἡ στήλη 1013 καὶ ἔξω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ βόρειο κατώφλι τὸ τμῆμα στήλης 1014.

Στὸ δωμάτιο ΜΖ′ βρέθηκε τὸ τμῆμα θρόνου 1019 καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ λίθινου γουδιοῦ 1020, ἐνῶ στὸ ΜΗ′ βρέθηκε λίθινη σφαίρα.

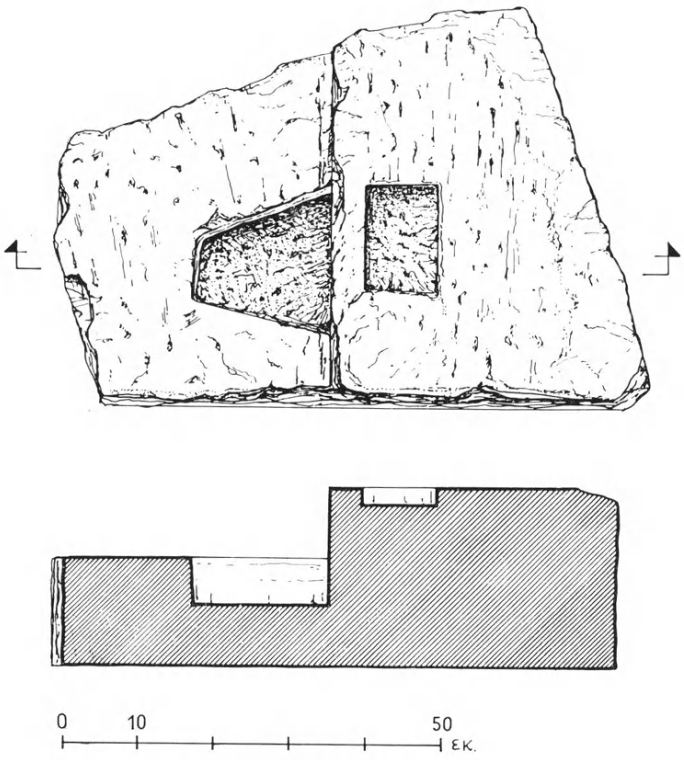

Εἰκ. 4. Τμῆμα ἐνεκτισμένου κατωφλίου στὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

Ἀπὸ τὸν διάδρομο ΝΒ′ θύρα πλάτους 1.13 μ. ὁδηγοῦσε σὲ συγκρότημα ἐπαγγελματικό. Ἡ θύρα ὅμως κάποτε κλείστηκε. Οἱ χῶροι ΝΓ′ - Ο′ φαίνεται πὼς ἀποτελοῦν ἑνιαῖο σύνολο. Ὁ χῶρος ΝΓ′ ἐπικοινωνεῖ μόνον μὲ τὸν ΝΔ′. Ἀπὸ τὸν δεύτερο ξεκινοῦν πήλινοι ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ ποὺ διασχίζουν τοὺς χώρους ΝΕ′ καὶ ΝΖ′ καὶ κατέληγαν ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ἀνοίγματα θυρῶν δὲν βρέθηκαν.

Στὸν χῶρο ΝΓ′ βρέθηκε κατὰ χώραν μαρμάρινη ὀρθογώνια λεκάνη (0.53 μ. × 0.99 μ., ὕψ. 0.24 μ. καὶ ἐσωτ. βάθους 0.18 μ.), ἡ ὁποία στὸ ἐσωτερικό της παρουσιάζει μεγάλη φθορὰ ἀπὸ μακρόχρονη χρήση. Βρέθηκαν ἀκόμη πόδι θρανίου (εἰκ. 5). Ὅμοια πόδια ἔχουν βρεθεῖ σποραδικὰ στὸ φρούριο. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον εὕρημα εἶναι ἀκέραιο καὶ ἐξαίρετης διατήρησης λίθινο σταθμίο

(1096), κυβοειδές, μὲ δύο μαστοὺς στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ λαβὴ ταινιοειδή, τοξωτὴ ποὺ τοὺς συνδέει.

Τὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ χώρου ΝΔ′ εἶναι στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένες. Μάλιστα ξεχώριζε γιατὶ ἦταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σχημάτιζε δηλαδὴ impluvium. Σὲ ἀπόσταση περίπου 1.50 μ. ἀνατολικὰ βρίσκεται κατὰ χώραν τμῆμα πίθου διαμ. 0.92 μ. Πρόχειρος ἀγωγὸς ἀπὸ πήλινες κεραμίδες ξεκινάει ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ὀρθογωνίου, βαίνει ἐπὶ ὁρισμένο διάστημα στὸν χῶρο ΝΕ′ καὶ διακόπτεται. Πιθανῶς σκέλος ἀγωγοῦ στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ χώρου ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια καὶ τὴν κατάληξή του.

Ἄλλο συγκρότημα ἀποτελοῦν οἱ χῶροι ΞΑ′ - Ο′. Τὸ δωμάτιο ΞΓ′ - ΞΔ′ δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν γύρω χῶρο. Φαίνεται πὼς ἦταν ὑπόγειο καὶ ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὸ ἰσόγειο μὲ ξύλινη κλίμακα. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθεῖ ἂν ὁ Στάης στὴ μνεία ποὺ κάμνει ὁρισμένων οἰκημάτων ποὺ ἐρεύνησε (*ΠΑΕ* 1891, 14) ἐννοεῖ τὸ οἴκημα αὐτὸ τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ ἀρκετὸ ὕψος. Μάλιστα ὁ χῶρος χρησίμευσε ἐπὶ πολλὰ χρόνια, μὲ τὴν προσθήκη πρόχειρης στέγης καὶ θύρας, ὡς καταφύγιο τοῦ προσωπικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς σὲ περίπτωση βροχῆς καὶ ἀποθήκη ἐργαλείων. Ὁ χῶρος ΞΒ′ εἶναι σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἦταν προσιτὸς μὲ λίθινη κλίμακα πλ. 1.22 μ. ποὺ βρίσκεται βορειότερα. Δύο βαθμίδες της ὕψ. 0.17 μ. σώζονται ἀκόμη.

Στὸ κέντρο τοῦ χώρου Ο′ διαστάσεων 9 μ. × 11.50 μ. σώζονται τὰ λείψανα μικροῦ κεραμεικοῦ κλιβάνου, ὁ ὁποῖος πλαισιώνεται ἀπὸ Β καὶ Δ ἀπὸ στυλοβάτη σχήματος ἀμβλείας γωνίας κατασκευασμένο ἀπὸ μάρμαρα σὲ δεύτερη χρήση. Πιθανὸν εἶναι πὼς στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὑπῆρχε μικρὸ ὑπόστεγο, βάθ. 2 μ. περίπου, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ κλιβάνου καὶ ὁ στυλοβάτης ἔφερε τοὺς ξύλινους στύλους τῆς στοᾶς. Στὴν εἴσοδο τοῦ κλιβάνου βρέθηκε τὸ θραῦσμα ψηφίσματος 1045. Ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ κλιβάνου ξεκινάει ἀγωγὸς κατασκευασμένος μὲ ὄρθιες πλάκες. Ὡς καλυπτήρια βρέθηκε ἡ πλάκα 1046 μὲ χάραγμα. Οἱ ἀνατολικοὶ χῶροι ΞΖ′ - ΞΘ′ φαίνονται νεώτεροι τῶν ὅσων περιγράφηκαν καὶ ὁ προορισμός τους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἰκαστεῖ ἀκόμη.

Τὸ τμῆμα τοῦ φρουρίου ποὺ περιλαμβάνει τοὺς χώρους ΟΑ′ - ΟΔ′ βρίσκεται, σχετικὰ μὲ τὰ προηγούμενα ἀριθμητικῶς, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἀποτελεῖ ἄνδηρο τὸ ὁποῖο φέρεται ἀπὸ Ἀνατολῶν ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ ἀπὸ ἄλλο τοῖχο ποὺ χωρίζει τὸν χῶρο Ο′ ἀπὸ τοὺς ΟΑ′ - ΟΒ′. Στὸ βόρειο τμῆμα τῆς αὐλῆς ΟΔ′ ὑπάρχει

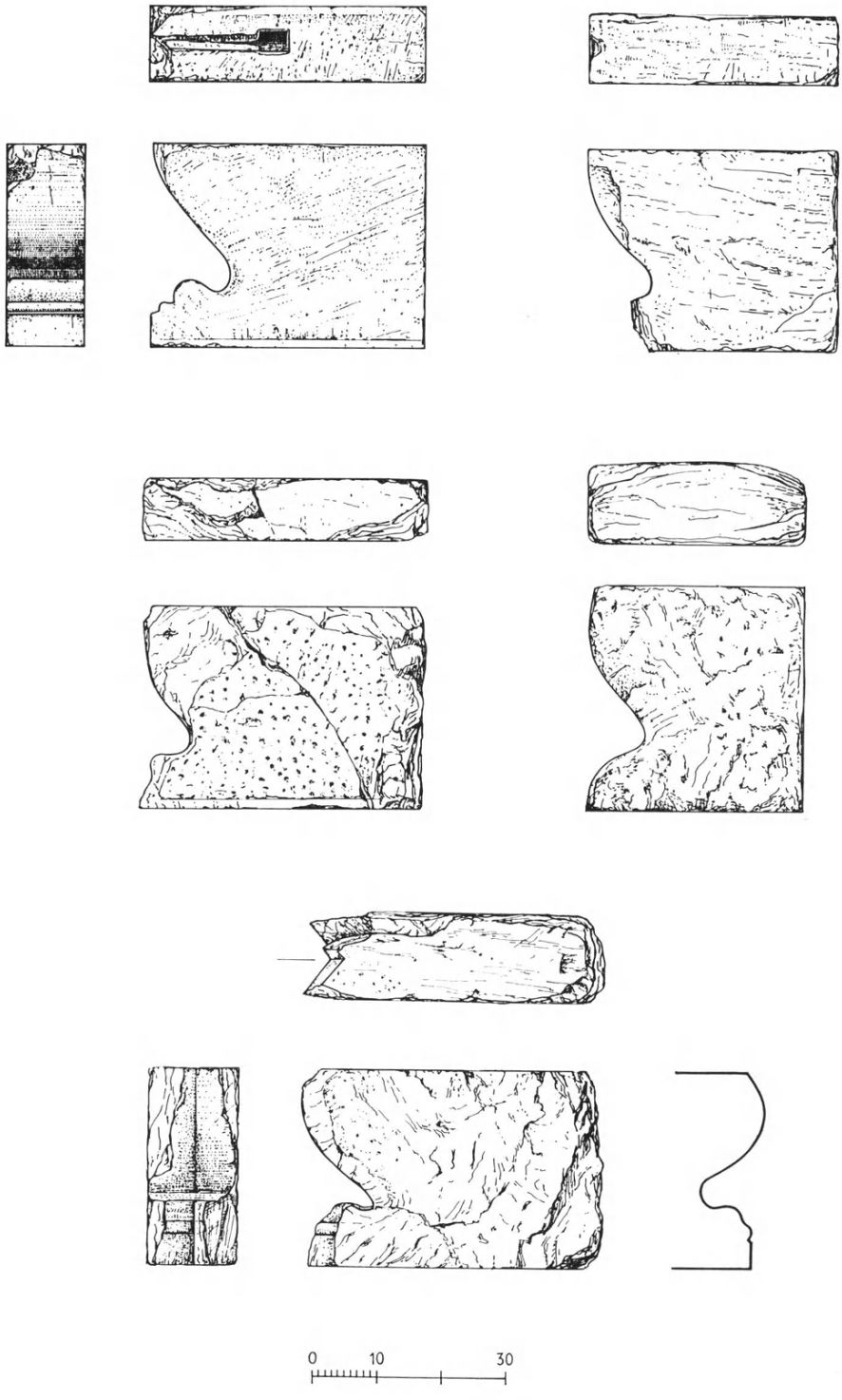

Εἰκ. 5. Πόδια θρανίων ἀπὸ τὸ φρούριο (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

πηγάδι ποὺ ἔφερε μονόλιθο μαρμάρινο κάλυμμα 0.95 × 1.27 μ. καὶ διάμετρο τοῦ κυκλικοῦ μὲ περιχείλωμα στομίου 0.41 μ. Σήμερα εἶναι σπασμένο ἀλλὰ πλῆρες. Γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴ μὲ τὸ πηγάδι ὑπάρχουν χῶροι τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι εἶναι ἡμικατεστραμμένοι. Ἀπὸ τὸν χῶρο ΟΓ′ ἔμπαινε κανεὶς στὸν ΟΒ′ ἀπὸ μονόφυλλη θύρα πλ. 1 μ. ἡ ὁποία φέρει κατώφλι μαρμάρινο. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κατώφλι (βόρεια) χρησίμευε ὡς βαθμίδα τμῆμα πλάκας θρανίου μὲ ἀνάθεση στὴν Ἀφροδίτη (1024). Πρωθυστέρως μνημονεύω ὅτι κατὰ τὸ 1992 βρέθηκε ὡς βαθμίδα πάλι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ κατωφλιοῦ, τὴ νότια, τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς πλάκας μὲ χαραγμένο στὴν ἄνω ὄψη της ἀθηναϊκὸ ψήφισμα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ἐπὶ ἄρχοντος Ἀσκληπίδου.

Οἱ δύο χῶροι ΟΕ′ - ΟΖ′ ἀποτελοῦν, πιστεύω, συγκρότημα θρησκευτικό (εἰκ. 6). Ὁ χῶρος ΟΕ′ ἔχει διαστάσεις 2.20 - 2.80 μ. × 4.20 μ. καὶ ἄνοιγμα θύρας στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, πλ. 0.95 μ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφή του βρέθηκαν στὸ νότιο τμῆμα του πλ. 2.20 μ. ἄφθονα κεραμίδια στέγης λακωνικοῦ τύπου, σὲ θραύσματα. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο δὲν βρέθηκαν. Πιθανῶς νὰ ἦταν στεγασμένο μόνο κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες τῆς ἐπίχωσης τοῦ χώρου, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ποὺ ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τοῦ γυμνασίου, βρέθηκε τὸ θραῦσμα ἐρεισινώτου θρόνου 1031. Πιθανὸν νὰ ἀνήκει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χαμένους θρόνους τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου.

Ἔξω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, νότια, βρέθηκε ἀνάστροφα τοποθετημένο μέσα στὸ ἔδαφος βάθρο μαρμάρινο (1032) μὲ ἄβακα καὶ κυρτὸ κυμάτιο ἄνω ὕψ. 0.27 μ. Ἐμπρὸς σχεδὸν ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας βρέθηκε ἡ βάση λαμπάδων ἀρ. 1030 ἡ ὁποία δημοσιεύεται στὸ κεφάλαιο τῶν ἐπιγραφῶν. Ὁ χῶρος ΟΖ′ ἀποτελοῦσε τὴν αὐλὴ τοῦ δωματίου ΟΕ′. Τὰ μέχρι στιγμῆς εὑρήματα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοση τοῦ χώρου σὲ κάποια θεότητα ποὺ γνωρίζουμε πὼς λατρευόταν στὸν Ραμνούντα.

Ὁ χῶρος ΟΖ′ ἀποτελεῖ πλατεία στὴν ὁποία πρέπει νὰ καταλήγει ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Τοῦτο δὲν ἔχει ἀκόμη διαπιστωθεῖ ἀλλὰ ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς πρὸς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ. Ἡ πλατεία ἔχει διαστάσεις περίπου 4 - 7 μ. × 10 μ. Εἶναι στενότερη πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς Δυσμάς, καὶ εὐρύτερη πρὸς Ἀνατολάς. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὁ χῶρος της βρέθηκε γεμάτος ἀπὸ χώματα καὶ πέτρες ποὺ εἶχε συσσωρεύσει ὁ Στάης ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς γύρω περιοχῆς. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες βρέθηκε

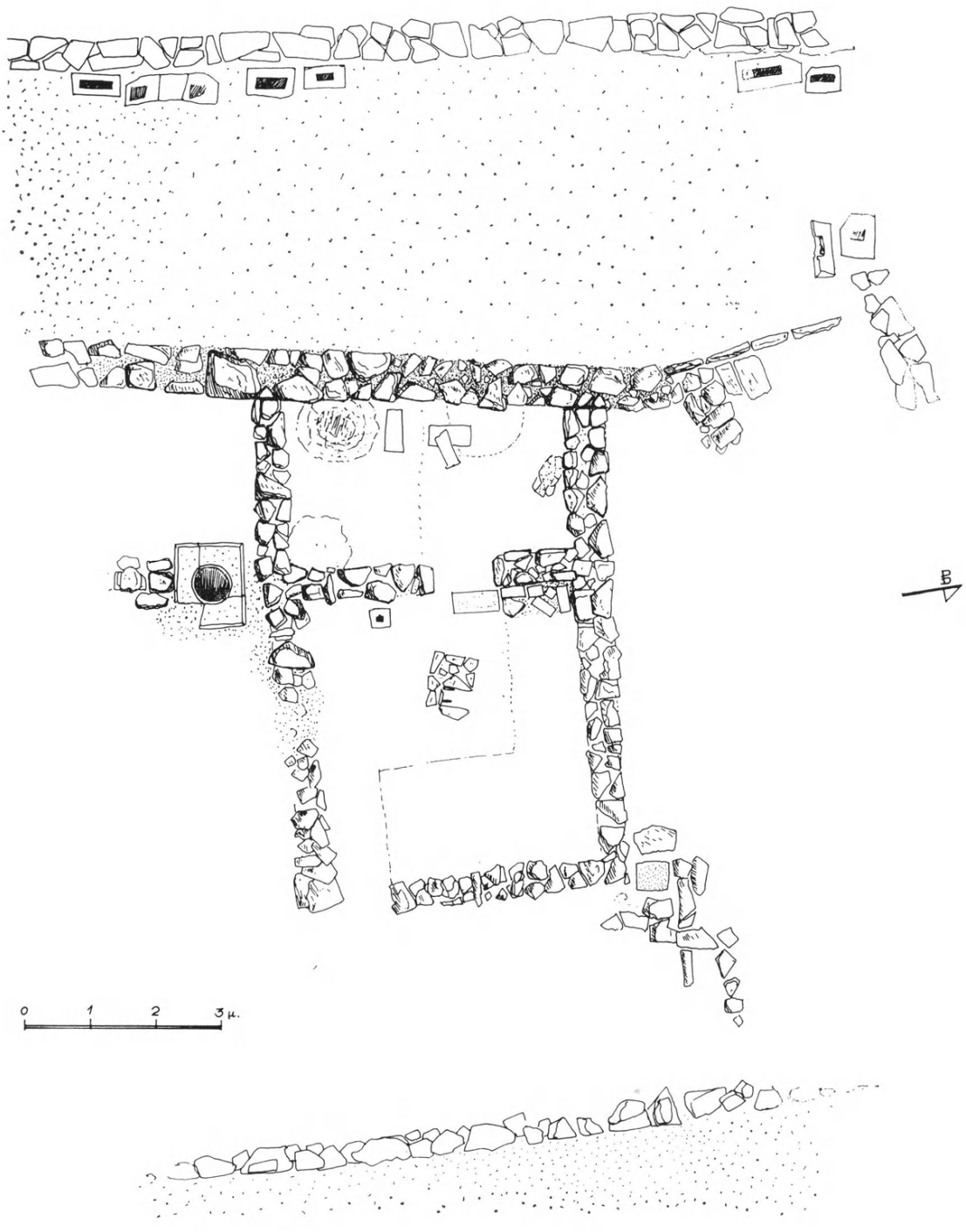

Εἰκ. 6. Τὸ οἰκοδόμημα ΟΕ′ - ΟΖ′, μικρὸς σηκὸς μὲ αὐλή.

καὶ τὸ ἀκέραιο ἡλιακὸ ρολόι ἀρ. 1022 ἐνῶ ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου ΟΖ′ βρέθηκε ἡ πλάκα μὲ τὸ ἐφηβικὸ χάραγμα ἀρ. 1021. Ἡ σπουδαιότητα τῆς πλατείας ΟΖ′ φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ ἦταν ἱδρυμένα στὴ ΒΔ γωνία της, ἕνα στρογγυλὸ βάθρο καὶ ἕνα ὀρθογώνιο.

Τὸ στρογγυλὸ βάθρο (εἰκ. 7) χωρὶς κυμάτια, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ἔχει ὕψος 0.48 μ., διάμ. 0.48 μ. καὶ φέρει στὴν ἐφθαρμένη γύρω ἄνω ἐπιφάνειά του, στὸ κέντρο, κυκλικὸ τόρμο διαμ. 0.135 μ. καὶ βάθ. 0.08 μ. Ὅταν ἐρευνήθηκε καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνειά του ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ στρογγυλὸς τόρμος ἀνῆκε σὲ δεύτερη χρήση καὶ ὅτι κατὰ τὴν πρώτη χρήση ἦταν ἱδρυμένος στὸ βάθρο τετράγωνος Ἑρμῆς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τόρμο ὀρθογώνιο 0.25×0.33 μ., βάθους 0.037 μ. Ὁ τόρμος αὐτὸς φέρει στὸ κέντρο του περίπου ἄλλον τόρμο, κυκλικὸ διαμ. 0.06 μ. καὶ βάθ. 0.025 μ. Στὴν ἀρχικὴ ἄνω παρυφὴ τοῦ βάθρου, ἐπὶ τῆς καμπύλης ἐπιφανείας ὑπάρχει λείψανο ἐπιγραφῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ὕψ. γρ. 0.02 μ., τῆς ὁποίας ἡ ἀνάγνωση δὲν εἶναι ἀκόμη ἱκανοποιητική.

Τὸ βάθρο κατὰ τὴν ἀρχική του χρήση ἦταν λεῖο καὶ πιθανῶς εἶχε ἄνω καὶ κάτω κυμάτια. Σὲ δεύτερη χρήση ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνειά του δουλεύτηκε μὲ τὸ ψιλὸ βελόνι καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ ἦταν χαραγμένη στὴν ἄνω παρυφὴ ἐξαφανίστηκε, πλὴν λίγων γραμμάτων ποὺ ἀνήκουν σὲ τρεῖς στίχους.

Πλάι στὸ στρογγυλὸ βάθρο ἦταν τοποθετημένο τὸ κυβοειδὲς ἀρ. 1018 τὸ ὁποῖο ἔχει μεταφερθεῖ στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος. Ἐν συνεχείᾳ κεῖνται δύο ἀκόμη βάθρα τετράγωνων ἑρμῶν. Τὸ πρῶτο, ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ἔχει μῆκος 1 μ., πλ. 0.42, ὕψ. 0.36 μ. καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του φέρει ὀρθογώνιο τόρμο 0.15×0.29 μ., βάθ. 0.10 μ.· εἶναι ἐλλιπὲς ἐμπρὸς ἀριστερά. Τὸ δεύτερο βάθρο, τέταρτο στὴ σειρά, εἶναι ἀπὸ ντόπια γαλαζωπὴ μαρμαρόπετρα ἡ ὁποία παρουσιάζει τὶς ἰδιότητες τοῦ σχιστολίθου, διασπᾶται δηλαδὴ ὁριζοντίως καὶ ἔχει μεγάλες ἐλλείψεις. Τὸ σχῆμα του εἶναι περίπου ὀρθογώνιο, 0.62×0.73 μ. καὶ ἔχει ὕψος 0.32 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζει λείψανο τόρμου ὀρθογώνιου γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ. Ὑπῆρχαν λοιπὸν στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τῆς πλατείας τέσσερα βάθρα μὲ Ἑρμές. Οἱ τρεῖς ἔβλεπαν πρὸς τὰ νότια, δηλαδὴ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πλατείας ἐνῶ ὁ τέταρτος, ποὺ ἀποτελεῖ μίαν ὁμάδα μαζί τους, ἔβλεπε πρὸς τὰ δυτικά.

Ἀνάμεσα στὸ στρογγυλὸ βάθρο καὶ τὸ ὀρθογώνιο παρεμβάλλεται σειρὰ ὄρθιων πλακῶν ποὺ σχηματίζουν βαθμίδα. Ἡ πρώτη πλάκα ἦταν ἡ στήλη

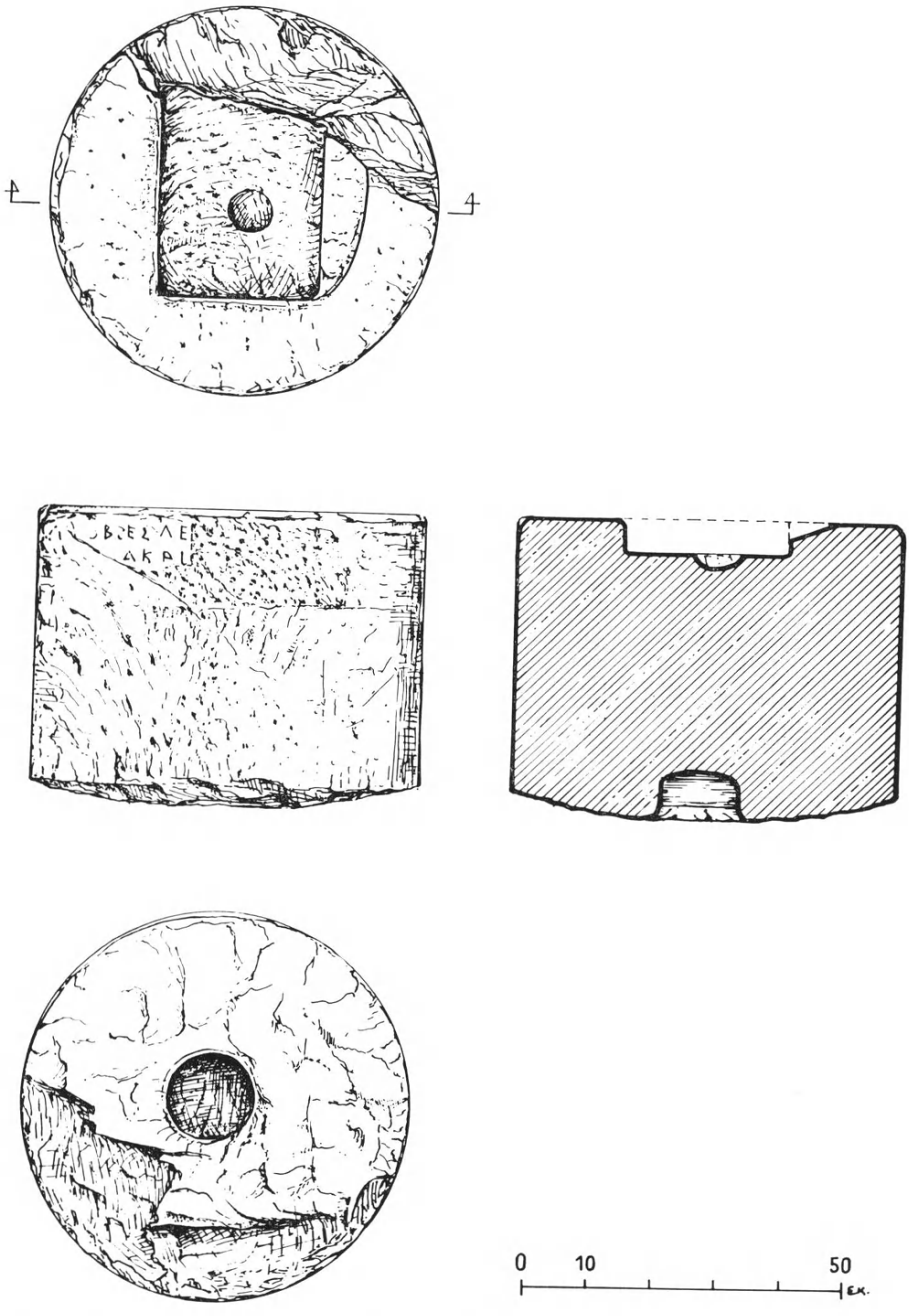

Εἰκ. 7. Στρογγυλὸ βάθρο ἀπὸ τὴν πλατεία ΟΖ' τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

1016 μὲ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἀντισθένη Ἡλιοδώρου Διομέα.

Εὐθὺς ὡς ὁ ἐπισκέπτης ἐγκατέλειπε τὴν πλατεία καὶ ἀκολουθοῦσε τὴν ἀνατολικὴ ὁδὸ τοῦ φρουρίου μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ θέατρο, ἀντίκριζε, στὴ δεξιὰ πλευρά, τὴν ἀνατολική, ἕξι στῆλες μὲ τιμητικὰ ψηφίσματα τῶν ὁποίων σήμερα διατηροῦνται κατὰ χώραν οἱ βάσεις (πίν. 1).

Πιθανῶς τὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ εἶναι «οἱ στρατηγοί», ὅπου ὁ Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος ἀφιέρωσε, τὸ 252/1 π.Χ., «συνέδριον» (*ΠΑΕ* 1989, 34 - 37). Οἱ στῆλες ἦταν ἱδρυμένες ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου ΟΗ′, ὁ ὁποῖος ἔχει εἴσοδο ἀπὸ Ἀνατολῶν. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.60 - 4.80 μ. × 9.20μ., τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας του ἔχει πλάτος 1.07 μ. καὶ ἡ δεξιὰ παραστάδα της ποὺ βρέθηκε στὴ θέση της ὄρθια, εἶναι μονόλιθη, ὕψους 1.76 μ. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου βρέθηκε ἐνεκτισμένη, σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία του, ἡ ἐλλιπὴς στήλη 1025 μὲ τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Στὶς ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου βρέθηκαν οἱ ἐλλιπεῖς στῆλες 1023, 1026 καὶ 1027 καθὼς καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ἀναγλύφου 1029.

Ἀναστηλώσεις

Μέρος τοῦ προγράμματος τῆς ἐρεύνης τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀναστήλωσης ὅλων τῶν μνημείων του, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα μέλη. Ἀπαράβατη ἀρχὴ στὶς ἀναστηλώσεις αὐτὲς εἶναι ὅτι κανένα ἀπολύτως ἐλλιπὲς ἀρχαῖο μέλος δὲν συμπληρώνεται μὲ νέο μάρμαρο, πολλῷ δὲ μάλλον δὲν λαξεύεται γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάλληλη ἐπιφάνεια γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ νέου. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἀναστηλώσεις εἶναι ψευδεῖς καὶ καταστροφικές. Τὸ ἀρχαῖο μέλος ἢ τοποθετεῖται στὴ θέση του ὅπως μᾶς διασώθηκε ἢ ἀντικαθίσταται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ νέο, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀναγκαῖο.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο ἀναστηλώθηκαν πλήρως οἱ ταφικοὶ περίβολοι τοῦ Μενεστίδου, τοῦ Εὐφράνορος καὶ ἀποκαταστάθηκε, ὅσο ἐπέτρεπαν τὰ σωζόμενα μέλη του, ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου. Ἐργασίες συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως ἔγιναν καὶ στὸ φρούριο, στὸ συγκρότημα τοῦ στρογγυλοῦ πύργου, κοντὰ στὴ νότια πύλη.

Ὑπενθυμίζω ὅτι ἔχουν ἤδη ἀναστηλωθεῖ στὸν Ραμνούντα, ἐκτὸς ἀπὸ

τὸν θριγκὸ τοῦ ναοῦ καὶ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, οἱ ταφικοὶ περίβολοι τοῦ Διογείτονος, τῆς Μνησικρατείας, τῶν 'Αθηνοδώρου καὶ Δρομοκλῆ, ἀνώνυμος ποὺ βρίσκεται βορειότερα τοῦ προηγουμένου καὶ ἀποκαταστάθηκε κατὰ τὸ δυνατὸν τὸ συγκρότημα τῶν περιβόλων τοῦ Πυθάρχου, τῆς 'Αριστοκλείας, τοῦ Φανοκράτους καὶ τῆς κόρης. 'Αναστηλώθηκαν ἀκόμη στὴν αἴθουσα τοῦ ναοῦ οἱ ἐπιτύμβιοι ναΐσκοι τῶν περιβόλων τοῦ Διογείτονος, τοῦ 'Ιεροκλέους καὶ τοῦ Πυθάρχου καὶ ἀποκαταστάθηκαν οἱ τοῖχοι, σὲ μεγάλο βαθμό, τοῦ συγκροτήματος τοῦ στρογγυλοῦ πύργου στὸ φρούριο, ἐσωτερικὰ τῆς νότιας πύλης.

'Ο περίβολος τοῦ Μενεστίδου

'Ο περίβολος τοῦ Μενεστίδου εἶχε ἐρευνηθεῖ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς (*ΠΑΕ* 1976, 10 - 13 πίν. 1γ - 6α) καὶ εἶχε ἐκπονηθεῖ γραφικὴ ἀναπαράστασή του (*ὅ.π.* εἰκ. 6). "Οπως στὴν ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς περιγράφεται, ἡ νέα ἔρευνα τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ πέριξ χώρου ποὺ ἔγινε πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως, δὲν ἀπέδωσε τὶς δύο ἀκραῖες λιθοπλίνθους τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου δόμου οὔτε τὶς τρεῖς μεσαῖες τῆς ἐπιστέψεως. Αὐτὲς ἀναπληρώθηκαν μὲ νέες ἀπὸ μάρμαρο ἁγίας Μαρίνας. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει σύγχυση στὸ μέλλον, οἱ νέες λιθόπλινθοι φέρουν χαραγμένο μὲ ἔντονα βαθιὰ γράμματα τὸ ἔτος τῆς ἀναστηλώσεως. Πάνω στὸν περίβολο κατασκευάστηκε μικρὸς τύμβος καὶ τοποθετήθηκε τὸ ἀριστερὸ μισὸ τῆς βάσης τῆς ἀνάγλυφης ἐπιτύμβιας στήλης (εἰκ. 8, πίν. 2α).

'Ο περίβολος τοῦ Εὐφράνορος

'Ο περίβολος τοῦ Εὐφράνορος ἦταν ὁ πλέον κατεστραμμένος καὶ λεηλατημένος ἀπὸ ὅλους τοῦ Ραμνοῦντος. Φαίνεται ὅτι τὴ μορφὴ ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς, αὐτὴ εἶχε καὶ κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Leake στὸν Ραμνούντα (29 'Ιαν. 1806). 'Η ἀνασκαφὴ (*ΠΑΕ* 1975, 6-11 πίν. 1-5α· *ΠΑΕ* 1976, 9) ἀπέδωσε τὶς λιθοπλίνθους τοῦ περιβόλου, τὴ στήλη μὲ τὰ ὀνόματα τῆς οἰκογενείας καὶ τὴ βάση της μὲ πεντάστιχο ἐπίγραμμα γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. παρακάτω. 'Απὸ τὴ νέα ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ ἀναπαράσταση ποὺ δημοσίευσα (*ΠΑΕ* 1976, 9 εἰκ. 4) ἦταν ἀνακριβής. 'Η δυσχέρεια τότε τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν λιθοπλίνθων καὶ ἡ ἐλλιπὴς γνώση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν περιβόλων τοῦ Ραμνοῦντος μὲ παρέσυρε στὴν προσθήκη δύο ἀνύπαρκτων

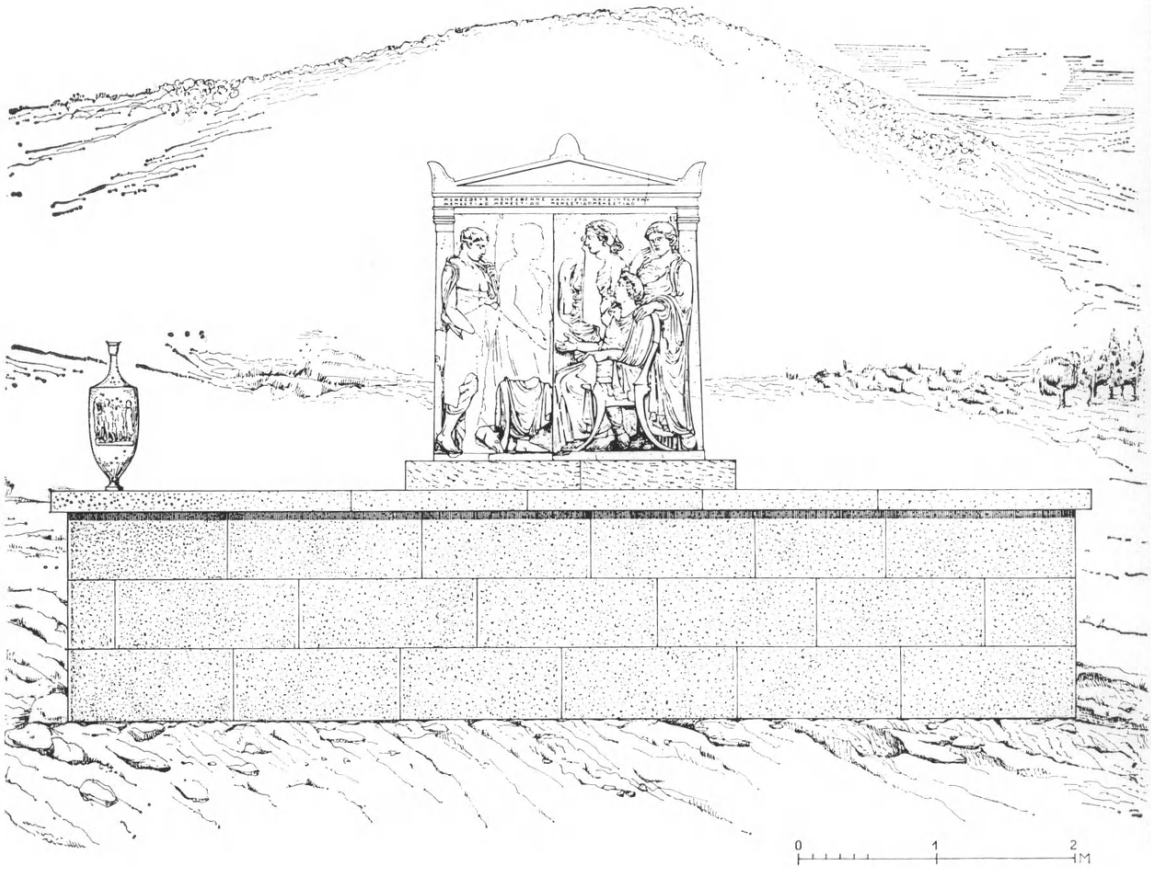

Εἰκ. 8. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Μενεστίδου (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

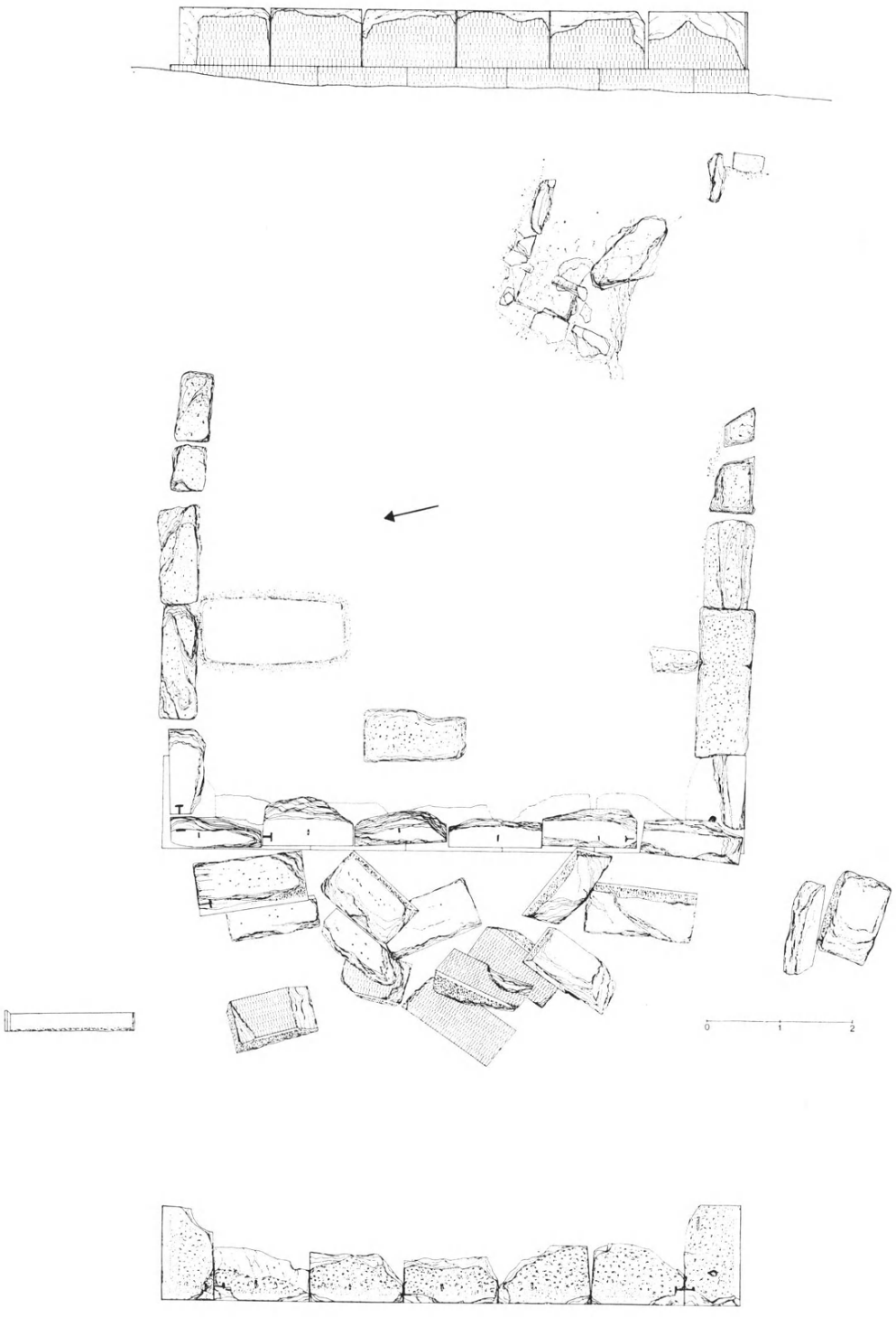

Εἰκ. 9. Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράνορος. Κάτοψη τῆς κρηπίδας, κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ὄψη τοῦ πρώτου δόμου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

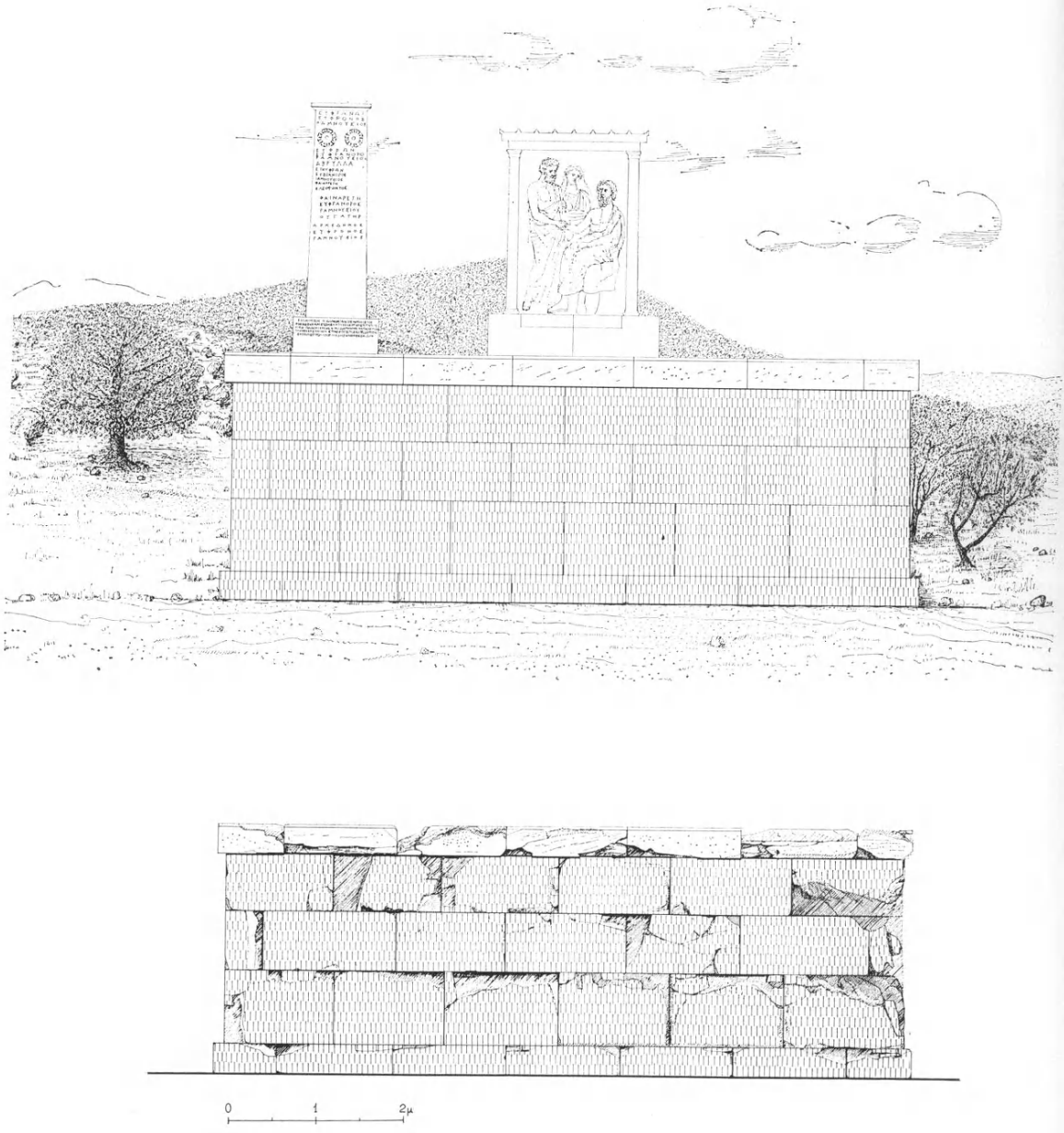

Εἰκ. 10. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Εὐφράνορος καὶ ἀναπαράσταση τῆς ὄψης του (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

δόμων. Χάρη στὶς προσεκτικὲς παρατηρήσεις τῆς κυρίας Ἐ. Θεοχαράκη καὶ τὶς ἱκανότητες τοῦ ἀρχιτεχνίτη κ. Νικ. Καραμαλῆ κατορθώθηκε ἡ εὕρεση τῆς ἀκριβοῦς θέσης ὅλων τῶν σωζομένων λιθοπλίνθων καὶ τῶν μελῶν τῆς ἐπιστέψεως καὶ ἡ συγκόλληση τῶν πολλῶν θραυσμάτων τους. Ἡ ἔγχρωμη εἰκόνα ποὺ δημοσίευσα (Ἔργον 1991, ἐξώφυλλο) παρουσιάζει τὴ σημερινὴ πραγματικὴ μορφὴ τοῦ περιβόλου. Ἀνέλπιστα ἀποδείχτηκε κατὰ τὴν ἀναστήλωση ὅτι σώζονταν ὅλα τὰ μέλη του (εἰκ. 9, πίν. 2γ). Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν ὑποστεῖ βαρύτατες ζημιὲς μάλιστα στὸ νότιο ἄκρο καὶ στὴ νότια πλευρά (*Ἔργον* 1991, 7 εἰκ. 9).

Ὁ περίβολος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν κρηπίδα μὲ ἑπτὰ πλίνθους καὶ τρεῖς δόμους. Ὁ πρῶτος, ὁ κατώτερος, βρισκόταν τὸ 1975 στὴ θέση του σαλευμένος (*ΠΑΕ* 1975 πίν. 1α), σὲ χειρότερη κατάσταση ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἰκονίζεται ἀπὸ τὸν Wrede (*Attische Mauern*, εἰκ. 72). Οἱ λιθόπλινθοι τῶν λοιπῶν δύο δόμων καὶ τῆς ἐπιστέψεως κείτονταν σκορπισμένοι καὶ θραυσμένοι στὸ κατάστρωμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου καὶ στὴ γύρω περιοχή. Ὁ τρόπος τῆς θραύσης τῶν λιθοπλίνθων δείχνει σκόπιμη ἐνέργεια, πιθανῶς τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι ἐνοχλοῦνται κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τους ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὄγκους τῶν μαρμάρων ποὺ δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ σκάψουν βαθύτερα. Τοὺς θραύουν λοιπὸν καὶ ἐξαφανίζουν τὸ ἐμπόδιο.

Ὁ περίβολος ὅπως ἀποκαταστάθηκε πλήρως ἔχει μῆκος 8 μ. στὴν κρηπίδα, 7.80 μ. στὸν πρῶτο δόμο καὶ 7.76 μ. στὸν τρίτο δόμο. Ὁ περίβολος δηλαδὴ εἶναι στενότερος στὰ ἀνώτερο μέρος. Τὸ μῆκος τῆς ἐπίστεψης εἶναι 7.95 μ. Τὸ ὕψος τῆς κρηπίδας εἶναι 0.32 μ., τοῦ πρώτου δόμου 0.81 μ., τοῦ δεύτερου 0.655 μ., τοῦ τρίτου 0.63 μ. καὶ τῆς ἐπίστεψης 0.305 μ., ἡ ὁποία ἐξέχει 0.10 μ. στὰ δύο ἄκρα της καὶ ἐμπρός. Στὴ νότια πλευρὰ ἐκτείνεται πρὸς Α ἐπὶ 1.40 μ. καὶ στὴ βόρεια 1.60 μ. Ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι φανερὸ (*ΠΑΕ* 1975, 8 εἰκ. 1) στὶς πλευρὲς ὑπῆρχαν τοῖχοι ἐπὶ μήκους 5 μ. ἀπὸ πῶρο κακῆς ποιότητας τῆς περιοχῆς, δὲν ἦταν δυνατὸν ὅμως νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ ἀρχικὸ ὕψος τους γιατὶ ἦταν σχεδὸν ἐντελῶς κατεστραμμένοι. Κατεστραμμένο πλήρως, μέχρι τοῦ ἐδάφους ἦταν καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τοῦ ὁποίου εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ πώρινο βάθρο τῆς στήλης καὶ τοῦ ναΐσκου (εἰκ. 10). Ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ περιβόλου ἀποκάλυψε στὸ βόρειο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ, σὲ ἀπόσταση 2.35 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ μνημείου, τὸ κατώτερο μέρος λακκοειδοῦς

τάφου μὲ τὸν μακρὸ ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν, μήκους 2 μ. καὶ πλ. περίπου 1.20 μ. Ὁ πυθμένας τοῦ τάφου βρισκόταν σὲ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω πλευρὰ τοῦ πρώτου δόμου τοῦ περιβόλου. Στὸν τάφο βρέθηκε στρῶμα πάχους 0.10 μ. ἀπὸ πυρὰ καύσης νεκροῦ ὄχι ὅμως κτερίσματα ἢ οἱοδήποτε ἀντικείμενο ποὺ νὰ προσδιορίζει τὴν ἐποχὴ τῆς ταφῆς αὐτῆς. Πιθανὸν θεωρῶ ὅτι ὁ τάφος εἶναι παλαιότερος τοῦ περιβόλου. Ἀπὸ μεμονωμένα στοιχεῖα προκύπτει ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἕνα τμῆμα του τουλάχιστον, βρισκόταν κατὰ μῆκος τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου δρόμου, ἐκεῖ ὅπου κατασκευάστηκε καὶ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Τῆς κρηπίδας οἱ δύο ἀκραῖοι λιθόπλινθοι συνδέονται μὲ τοὺς παρακειμένους τους μὲ σιδερένιους συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ. Ἀπὸ τὶς ἑπτὰ λιθοπλίνθους φέρουν μοχλοβόθρια μόνον, ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἡ δεύτερη, ἡ τρίτη, ἡ τέταρτη καὶ ἡ πέμπτη λιθόπλινθος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ πρώτη λιθόπλινθος τοῦ πρώτου δόμου ποὺ τοποθετήθηκε εἶναι ἡ ἀκραία νότια. Μὲ συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ συνδέονταν καὶ τὰ ζεύγη τῶν ἀκραίων λιθοπλίνθων τῶν ὑπερκειμένων δόμων. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ παρατιθέμενο σχέδιο τὰ μοχλοβόθρια ἀρχίζουν ἀπὸ Βορρὰ καὶ λείπουν στὸ νότιο ἄκρο γιατὶ δὲν χρειάζονταν.

Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων φέρει κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ παρυφὴ ταινία πλ. 0.09 μ. λεπτότερα ἐργασμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία εἶναι κατεργασμένη μὲ ψιλὸ βελόνι. Ἡ ὀπίσθια ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι ἀκατέργαστη καὶ παρουσιάζει ἐπιφάνεια φυσική. Ἡ ἐξόρυξη δηλαδὴ γινόταν ἐπιφανειακὰ καὶ οἱ τεχνίτες ἄφηναν τὴν πίσω ὄψη ἐντελῶς ἀδούλευτη. Ἡ νότια γωνιακὴ λιθόπλινθος τῆς κρηπίδας φέρει στὴν κάτω, φυσικὴ ἐπιφάνειά της, στὸ σημεῖο ποὺ δηλώνεται στὸ σχέδιο, τοὺς παραπλεύρως ἀριθμοὺς ΔΔ||||| ὕψους 0.034 - 0.058 μ.

Γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ἀναστήλωσης κατασκευάστηκε ἐσωτερικὰ τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου ἰσχυρότατος τοῖχος πάχους 1 μ. περίπου ἀπὸ ἀκατέργαστες μαρμαρόπετρες τῆς ἁγίας Μαρίνας, ἐνισχυμένος συμπληρωματικὰ κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴν εἶναι δυνατή, στὸ μέλλον, ἡ ἀνάπτυξη δένδρων πάνω στὸν τύμβο τοῦ περιβόλου ἢ τουλάχιστον νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν οἱ ρίζες τους νὰ φθάσουν ὡς τὰ ἀρχαῖα μέλη καὶ νὰ τὰ σαλέψουν. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου γεμίστηκε μὲ χῶμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος. Τὸ χῶμα αὐτὸ εἶναι

ἐντελῶς καθαρὸ χωρὶς ὄστρακα τὰ ὁποῖα στὸ μέλλον θὰ μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν τυχὸν ἐρευνητὲς σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἐπίχωση τοῦ περιβόλου.

Στὴν πρώτη ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου εἶχα γνωστοποιήσει τὴν ὕπαρξη ἐπιγράμματος χαραγμένου στὴ βάση τῆς μεγάλης στήλης τοῦ περιβόλου. Ἤλπιζα ὅτι τὰ κομμάτια τῆς βάσης ποὺ ἔλειπαν θὰ βρίσκονταν σὲ μελλοντικὴ ἔρευνα καὶ τὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος θὰ συμπληρωνόταν. Τοῦτο ἐκπληρώθηκε μερικῶς. Ἐπειδὴ μόνον ἡ τύχη εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς προσφέρει πλέον τὰ λίγα θραύσματα ποὺ λείπουν, παραθέτω στὸ τμῆμα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἔκθεσης τούτης τὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον.

Μεταλλευτικὸ ἐργαστήριο

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου βρέθηκε, ἤδη ἀπὸ τὸ 1960, ἐντελῶς ἄδειο. Εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ πώρινο βάθρο τοῦ ναΐσκου καὶ τῆς στήλης, τὸ χῶμα τοῦ τύμβου μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους καὶ ἀπὸ τὰ πλευρικὰ πώρινα ἀναλήμματα ἀπέμενε μόνος ὁ κατώτερος, φθαρμένος καὶ αὐτός, δόμος. Παρὰ ταῦτα ἐρευνήθηκε τὸ ἔδαφος σχολαστικὰ καὶ διαπιστώθηκε, σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ἀνατολικὰ τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου καὶ στὸ βόρειο μέρος του, ἡ ὕπαρξη τάφου 0.90×2 μ., λάκκου δηλαδή.

Σὲ ἀπόσταση 7 μ. ἀνατολικὰ τῆς ὄψης τοῦ περιβόλου, μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ τεχνητοῦ τύμβου ὁ ὁποῖος εἶχε κατώτερη διάμετρο τουλάχιστον 8 μ., ὅσο εἶναι καὶ τὸ μῆκος τῆς πρόσοψης τοῦ μνημείου, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μικρῆς κατασκευῆς, διαστάσεων περίπου 1.80 μ. $\times$ 2 μ. Ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ περιεχομένου του συνάγεται ὅτι ἦταν μεταλλευτικὸς κλίβανος στὸν ὁποῖο γινόταν παραγωγὴ σιδήρου. Ἤδη ἀπὸ χρόνια ἦταν θεατὲς στὴ γύρω ἔκταση σημαντικὲς ποσότητες ἀπὸ σκουριὲς οἱ ὁποῖες προέρχονταν ἀπὸ τὸν κλίβανο (εἰκ. 9).

Ἡ χρονολόγηση τοῦ κλιβάνου δὲν εἶναι δυνατή, γιατὶ δὲν βρέθηκε τίποτε ποὺ νὰ βοηθάει στὸν ὁρισμὸ τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς του. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λίθους του ὅμως εἶναι μεγάλη μαρμάρινη ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου ναΐσκου ὁλικοῦ μήκ. 1.64 μ., πλ. 0.83, μ., πάχ. σωζ. 0.33 μ., τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ λείψανα ἐπιγραφῆς σὲ ἕνα θραῦσμα τοῦ ἐπιστυλίου (μήκ. 0.19 μ., ὕψ. 0.03 μ., πάχ. 0.06 μ.) *Λυσι[- -]*(ὕψος γρ. 0.025 μ.).

Ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου

Ὁ περίβολος αὐτὸς ἐρευνήθηκε κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς (*ΠΑΕ* 1976, 5· *ΠΑΕ* 1978, 1· *ΑΕ* 1979, 4). Ἡ νέα ἔρευνα ποὺ ἔγινε, χάριν τῆς ἀναστήλωσής του ἀποκάλυψε καὶ λίγες νέες λιθοπλίνθους του καὶ ὅλες τὶς πλάκες τῆς ἐπίστεψης πλὴν μιᾶς. Ἐπίσης ἀπὸ τὴ μελέτη ποὺ ἔγινε ἀποδείχτηκε ὅτι εἶναι βραχύτερος ἀπ' ὅ,τι τὸν εἶχα ὑπολογίσει (εἰκ. 11, πίν. 3α).

Ἡ κρηπίδα, μήκους 6.72 μ., σώζεται ὁλόκληρη καὶ δὲν εἶναι ἐλλιπὴς ὅπως εἰκονίστηκε (*ΠΑΕ* 1976, 7 εἰκ. 3). Ἀπὸ τὸν πρῶτο δόμο μήκους 6.70 μ. περίπου, ὅπως ὑπολογίστηκε, σώζεται μόνον μία λιθόπλινθος ὕψ. 0.52 μ., ἀπὸ τὸν δεύτερο ἐπίσης μία λιθόπλινθος ὕψ. 0.49 μ. καὶ ἀπὸ τὸν τρίτο ὕψ. 0.44 μ. ὅλες πλὴν μιᾶς. Ὅλες πλὴν μιᾶς σώζονται καὶ οἱ πλάκες τῆς ἐπίστεψης ὕψ. 0.20 μ. Ἡ πλάκα ποὺ λείπει ἀναπληρώθηκε ἀπὸ σύγχρονη, ἀπὸ μάρμαρο ἁγίας Μαρίνας. Τὸ μῆκος τῆς ἐπίστεψης εἶναι 6.90 μ.

Ὁ ἐπιτύμβιος ναΐσκος δὲν ἦταν τοποθετημένος στὸ μέσον τοῦ περιβόλου ἀλλὰ δεξιὰ γιατὶ ἐκεῖ εἶχε κατασκευαστεῖ τὸ πώρινο θεμέλιό του. Στὴ δεξιὰ ἄκρη τῆς ἐπίστεψης ἦταν ἱδρυμένο μαρμάρινο ἐπιτύμβιο ἀγγεῖο, ὄχι ὅμως καὶ στὴν ἀριστερή, ὅπου δὲν ὑπάρχει ὁ ἀναγκαῖος τόρμος. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὸν περίβολο τοῦ Μενεστίδου. Δὲν ἦταν κανόνας ἡ τοποθέτηση ζεύγους ἐπιτυμβίων ἀγγείων στοὺς περιβόλους.

Οἱ λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου ποὺ λείπουν ἀναπληρώθηκαν ἀπὸ τοῖχο μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα. Ἡ μορφή του εἶναι οὐδέτερη καὶ ἡ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖται εἶναι εὐνοϊκή.

Οἱ ἐπιγραφὲς

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες ἐπιγραφὲς τὶς ὁποῖες παραθέτω. Ὅλες βρέθηκαν στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα ἢ σὲ ἐκεῖνα ποὺ εἶχε ἀπορρίψει ὁ Στάης. Λίγες βρέθηκαν στὴν τελευταία θέση τους, ὡς τράπεζες ἢ βαθμίδες.

1 (1025). Στήλη ἐλλιπὴς ἄνω καὶ κάτω, ὕψ. 0.30 μ., πλ. 0.255 - 0.265 μ., πάχ. 0.05 - 0.07 μ. Ὕψ. γρ. 0.006 μ. Βρέθηκε χτισμένη στὸν νότιο τοῖχο τοῦ οἰκήματος ΟΗ' (πίν. 3β).

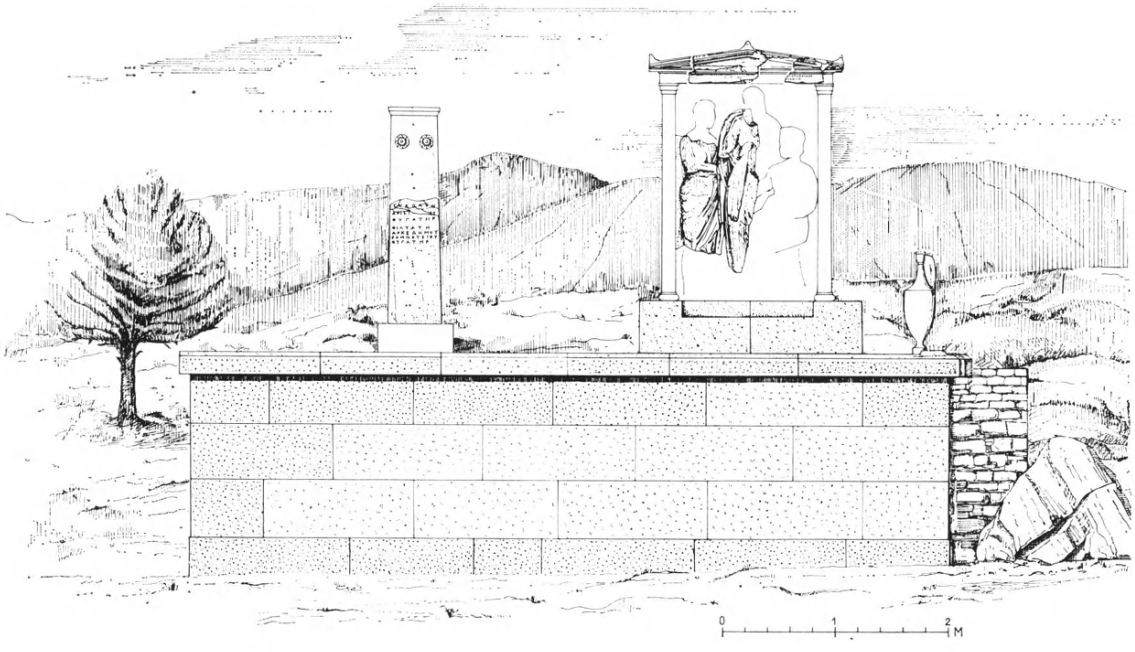

Εἰκ. 11. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Διοφαντίδου (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

[- - - - - - - - - - - -]ΟΥ[- - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]ΟΝΤ[- - - - - -]
3 *[καλῶς κ]αὶ φιλοτίμως ἐ[πε]μελήθ[ησ]αν τῆ[ς]*
[τε φυλ]ακῆς τοῦ φρουρίου κ[αὶ τοῦ στρα]τηγοῦ
[καὶ τ]ῶν στρατιωτῶν τῶν πολιτικῶν τῶν τα-
6 *[χθ]έντων μεθ' ἑαυτῶν ἐν Ῥαμνοῦντι, πολ-*
[λήν] ἐπιμέλειαν ποιούμενοι διετέ[λε]σαν
[λέγ]οντες καὶ πράττοντες τὰ συμφέ[ροντα]
9 *[ὑ]πὲρ αὐτῶν, ἐνδεικνύμενοι τὴν εὔν[οιαν]*
[ἣν] ἔχουσι περὶ αὐτούς· ἀγαθεῖ τύχει· [δεδό]-
[χ]θαι τοῖς στρατιώταις ἐπαινέσαι Φιλ[οκ]λέα
12 *[Π]ροκλέους Ἐκαλῆθεν, Διόδωρον Οἰνο[στρά]-*
[τ]ου Ἀναγυράσιον καὶ στεφανῶσαι ἕκ[αστ]ον
[αὐ]τῶν χρυσῶι στεφάνωι κατὰ τὸν νόμο[ν ἀρε]-
15 *[τ]ῆς ἕνεκα καὶ φιλοτιμίας ἣν ἔχοντες [τυγχά]-*
[ν]ουσιν πρός τε τὸν στρατηγὸν Διομ[ήδ]ην
[κ]αὶ τοὺς στρατιώτας· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψή-
18 *[φ]ισμα ἐν στήλει λιθίνει τοὺς αἱρεθέντας*
[τ]ῶν στρατιωτῶν καὶ στῆσαι ἐν Ῥαμνοῦντι ἐν
[τ]ῶι ἱερῶι τοῦ Διονύσου· εἰς δὲ τὴν ἀναγραφ[ὴν]
21 *[τῆ]ς στήλης καὶ τὴν ἀνάθεσιν δοῦναι τὸ ἀ[νά]-*
[λω]μα τοὺς στρατιώτα | | | | | | | | | | | | | | | | |
| | | | | | | | | | | | | | | | |

καὶ πληρώνουν τὴ δαπάνη γιὰ τὴ χάραξη τῆς στήλης, τὴν ἀφιερώνουν στὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου (Πρβ. D. Whitehead, *The Demes*, 405).

Στρατιῶται οἱ πολιτικοὶ ἀπαντοῦν συχνὰ στοὺς συγγραφεῖς, λ.χ. *τό τε τῶν συμμάχων στράτευμα διῆκε καὶ τὸ πολιτικὸν οἴκαδε ἀπήγαγεν* (Ξενοφ. Ἑλλην. 4, 4, 19), *οἱ πολιτικοὶ ἱππεῖς καὶ πεζοί* (Πολυβίου, 1, 9, 4), *τὰ πολιτικὰ σώματα* (Διοδ. Σικελ. 19, 106), *ἔδωκαν αὐτῷ τῶν μὲν πολιτικῶν στρατιωτῶν δισχιλίους* (Διοδ. Σικελ. 18, 106, 2). Οἱ ἐδῶ δύο τιμώμενοι φαίνεται ὅτι εἶχαν ἀξίωμα κατώτερο τοῦ στρατηγοῦ. Πιθανῶς νὰ εἶναι ὁ περιπόλαρχος καὶ ὁ ἐπιμελητὴς ποὺ ἐμφανίζονται νὰ τιμῶνται καὶ σὲ ἄλλη ἐπιγραφὴ τοῦ Ραμνοῦντος (*ΠΑΕ* 1989, 23 ἀρ. 7 πίν. 19) μαζὶ μὲ τὸν στρατηγό, ἐπὶ ἄρχοντος Χαιρώνδου, τὸ 338/7 π.Χ. Στεφάνωση μόνον ἐπιμελητῶν στὸν Ραμνούντα διασώζει ἡ ἐπιγραφὴ *IG* II² 2861. Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὸ ἐδῶ ψήφισμα μνημονεύονται χρυσὰ στεφάνια ἐνῶ στὴν ἀνάθεση *ΠΑΕ* 1989, 23 ἀρ. 7 εἶναι χαραγμένα θαλλοῦ μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ στρατηγοῦ Δεινοκράτους. Ὁ ἐδῶ στρατηγὸς Διομήδης, ἄγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ, εἶναι διάφορος ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Διομήδη Διοδώρου Πτελεάσιο ποὺ τιμᾶται περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (βλ. κατ.).

Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο τιμωμένους, ὁ Διόδωρος, εἶναι πιθανῶς ὁ *[-] Οἰνοστρ[ά]του Ἀ[ν]α[γ]υ[ράσιος]*, ἐγγυητής, *PA* 11361, (*IG* II² 1678 A στ. 31, ante 315).

Τὸ ψήφισμα τοῦτο εἶναι τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο τοῦ Ραμνοῦντος.

2 (1035). Τρία συγκολλημένα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος στήλης μὲ κυμάτιο καὶ ἄβακα ὕψ. 0.23 μ., πλ. 0.325 - 0.36 μ., πάχ. 0.065-0.08 μ. Ὕψ. γρ. 0.008 μ. Τὸ ἀριστερὸ θραῦσμα (739) βρέθηκε τὸ 1985 στὰ χώματα τοῦ πηγαδιοῦ ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸν ταφικὸ περίβολο τοῦ φρουρίου, τὸ κάτω δεξιὸ (542) βρέθηκε τὸ 1981 στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου βόρεια τῆς νότιας πύλης καὶ τὸ ἄνω δεξιὸ (1035) τὸ 1991, δυτικὰ τοῦ Ἀφροδισίου.

Φιλοκράτης Φιλοκλέου Ῥαμνούσιος εἶπε·
ἀγαθεῖ τύχει· δεδόχθαι Ῥαμνουσίοις, ἐπ-
ειδὴ Διομήδης Διοδώρου [Πτ]ελε[άσιος στρ]-
ατηγὸς χειροτονηθ[εὶς] ὑπὸ τοῦ δήμου το[ῦ]
Ἀθηναίων καλῶς [καὶ φιλοτίμως ἐπιμελέ]-

6 ληται Ῥαμνο[υσίων δια]σώιζων Ῥαμνου-
[σίοις - - - -10- - -]α[.]ωι καὶ τῶι δήμωι τῶι
[Ἀθηναίων(;)-ἐπαινέσα]ι Διομήδην Διοδώ-
9 [ρου καὶ στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνωι]

Τυπικὸ ψήφισμα τοῦ δήμου πρὸς τιμὴν στρατηγοῦ τῆς παραλίας περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ὁ Φιλοκράτης Φιλοκλέου εἶναι ἄγνωστος. Γόργος Φιλοκράτους Ραμνούσιος ἀναφέρεται σὲ ἐπιτύμβιο τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 3ου-2ου π.Χ. αἰ. (*IG* II² 7340· Agora XVII, 296). Ὁ στρατηγὸς δὲν εἶναι γνωστός. Στὸν στίχο 7 πιθανὴ συμπλήρωση *τὸ φρούριον*.

3 (995). Στήλη ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἄνω μισὸ περίπου, ὕψ. 0.81 μ., πλ. 0.38-0.42 μ., πάχ. 0.08 μ. Κάτω σώζει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐμβόλου τὸ ὁποῖο ἔμεινε θραυσμένο στὴ βάση τῆς στήλης. Ὕψ. γρ. 0.008-0.010 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, ἐσωτερικὰ καὶ ἀνατολικὰ τῆς Νότιας πύλης, ἐντὸς δωματίου, ὡς τράπεζα ἐπάνω σὲ ἀνεστραμμένο πόδι περιρραντηρίου (χῶρος ΙΖ′).

Κάτω ἀπὸ τὸ ψήφισμα φέρει τρία στεφάνια, τὸ ἄνω χρυσὸ διαμ. 0.114-0.19 μ., τὰ κάτω ἀπὸ αὐτὸ θαλλοῦ διαμέτρου 0.105-0.155 μ. (πίν. 4).

ἔθυσεν [δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς πᾶσιν οἷς πάτριον ἦν]
περὶ πλείστου ποιούμενος [τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβει]-
3 αν καὶ πρὸς τοὺς παροίκους φιλοτιμίαν, ὅπως ἂν οὖν κα[ὶ]
*οἱ πάροικοι φανεροὶ ὦσιν χάριτας ἀξίας ἀποδιδόντες*ν
τοῖς εἰς ἑαυτοὺς φιλοτιμουμένοις· ἀγαθεῖ τύχει· δεδόχθαι[ι]
6 τοῖς τεταγμένοις τῶν παροίκων Ῥαμνοῦντι ἐπαινέσαι
*Δημόστρατον Δημητρίου Φλυέα καὶ στεφανῶσαι χρυ-*ν
*σῶι στεφάνωι κατὰ τὸν νόμον ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιο-*ν
9 σύνης ἣν ἔχων διατελεῖ εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον
*τὸν Ἀθηναίων, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τοὺς παροίκους· ἐπαι-*ν
*νέσαι δὲ καὶ τὸν ἐφ' ἑαυτῶν τεταγμένον Ἀντίμαχον Παυσα-*ν
*12 νίου Οἰναῖον καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ στεφάνωι κατὰ τὸν*ν
[ν]όμον φιλοτιμίας ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς ἑαυτούς·
*[ἐπα]ινέσαι δὲ καὶ τὸν ἐπιμελητὴν Λέοντα Ἄγνωνος Ὀα-*ν
15 [θ]εν καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ στεφάνωι κατὰ τὸν νόμον
*ἐπιμελείας ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς ἑαυτοὺς*ν

ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλει λιθίνει καὶ στῆ-ν
σαι ἐν τεῖ ἀγορᾶι· ἑλέσθαι δὲ τρεῖς ἄνδρας ἐξ ἑαυτῶν οἵτι-
νες συντελοῦσιν τὰ ἐψηφισμένα, τὸ δὲ γενόμενον ἀνά-
λωμα λογίσασθαι τῶι κοινῶι· οἵδε εἱρέθησαν Κτήσων-ν
'Ηρακλεώτης, Νίκων 'Αστακηνός, 'Ακμαῖος Δημητριεύς.

οἱ τεταγμένοι
τῶν παροίκων
'Ραμνοῦντι
Δημόστρατον

τὸν ἐπὶ τῶν	*τὸν ἐπιμε-*
παροίκων	*λητὴν*
'Αντίμαχον	*Λέοντα*

Τὸ ψήφισμα τοῦτο εἶναι, πιθανῶς, σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο ποὺ δημοσίευσε ὁ Σωκρ. Κουγέας (*AE* 1953/54 Α', 123 - 125 εἰκ. 1· *Pouilloux*, La forteresse ἀρ. 14 καὶ *BCH* 80, 1956, 57-63 ἀρ. 1· *SEG* 15, 111). 'Εκτὸς ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τοῦ ὁποίου τὸ πατρώνυμο συμπληρώνεται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐδῶ, ποὺ καὶ ἐκεῖ εἶναι ὁ Δημόστρατος [Δημητρίου] Φλυεύς, ὑπάρχουν καὶ ὁμοιότητες στὴ διατύπωση τοῦ κειμένου καὶ ἀκόμη ἡ παρουσία τοῦ ἐπιμελητοῦ Λέοντος "Αγνωνος "Οαθεν. Στὸ ἐδῶ νέο ψήφισμα μνημονεύεται ἡ θυσία *καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς πᾶσιν*, ὄχι ὅμως ἡ λαμπαδηφορία ἡ ὁποία ὑπῆρξε εἰδικὴ ἑορταστικὴ ἐκδήλωση τῶν 'Αθηναίων ποὺ ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, μετὰ τὸ 229 π.Χ.

Οἱ πάροικοι ποὺ τιμοῦν τὸν Δημόστρατο ἐμφανίζονται στὸν Ραμνούντα μετὰ τὸ 229 π.Χ. Δὲν ἔχουν σχέση μὲ τοὺς μετοίκους οὔτε μὲ τοὺς ξένους μισθοφόρους ποὺ διοικοῦνται ἀπὸ ξένο, τὸν *ἡγεμόνα* ἢ τὸν *ξεναγό*. 'Ο ἐπικεφαλῆς τῶν παροίκων εἶναι 'Αθηναῖος, ὁ ἴδιος ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν. 'Ο διορισμός του γινόταν ἀπὸ τὸν στρατηγό (πρβ. Pouilloux ἀρ. 18: *καταστ[αθέντα]*· ἀρ. 19: *τὸν τεταγμένον ἐφ' ἑαυτῶν*). 'Ο 'Αντίμαχος Παυσανίου Οἰναῖος μνημονεύεται καὶ τιμᾶται ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς *ΠΑΕ* 1979, 25 ἀρ. 3 (*SEG* 31, 119), *ΠΑΕ* 1984, 200 - 201 ἀρ. 131 (*SEG* 38, 132), *ΠΑΕ* 1986, 16 ἀρ. 5 καὶ περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ἐρανιστῶν τῆς ἐπιγραφῆς *IG* II² 1322.

Κατὰ μία ἄποψη τὸ σῶμα τῶν παροίκων ἦταν κληρονομιὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ μέρος τῆς μακεδονικῆς κυριαρχίας στὴν Ἀττικὴ μετὰ τὸ 229 π.Χ. (Ph. Gauthier, Annuaire Ec. Hautes Études, IV, Hist. phil. 1978/79, 327 - 328· βλ. καὶ Pouilloux, *BCH* 80, 1956, 71 κέ.). Οἱ πάροικοι θεωρεῖται ὅτι ἦταν ἀπόμαχοι μισθοφόροι ἐγκατεστημένοι στὸν Ραμνούντα. Μερικοὶ θὰ εἶχαν ἀποκτήσει κλῆρο ἀλλὰ εἶχαν καὶ κάποια ἡμιστρατιωτικὰ καθήκοντα καὶ ἐκτελοῦσαν βοηθητικὲς στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες.

Ὁ Λέων Ἄγνωνος Ὄαθεν τιμᾶται ἐπίσης ὡς ἐπιμελητὴς τοῦ φρουρίου καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφές, τὶς *IG* II² 1311, *ΠΑΕ* 1986, 14 ἀρ. 2 πίν. 2β, *SEG* 15, 111 καὶ *ΠΑΕ* 1979, ἀρ. 3 (*SEG* 31, 119).

Ὁ Κτήσων Ἡρακλεώτης ἐμφανίζεται ἀκόμη στὸ ψήφισμα τῶν παροίκων γιὰ τὸν Πάμφιλο Δημητρίου Κεφαλῆθεν ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἔκθεση τούτη, στὸ ψήφισμα Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 18, τοῦ 218/7 π.Χ., ποὺ συμπληρώθηκε μὲ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος καὶ τὸ τέλος ψηφίσματος *ΠΑΕ* 1989, 27 ἀρ. 13 πίν. 24. Στὸ ψήφισμα (ἤδη συμπληρωμένο) Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 18 ἐμφανίζεται ὡς ὁ εἰσηγητής του. Πιθανῶς εἶχε κάποιο βαθμὸ παράλληλο πρὸς τοῦ *ἐπιμελητοῦ* ἢ *τοῦ ἐπὶ τοὺς παροίκους*. Ὁ Pouilloux (*BCH* 70, 1946, 495) ὑποθέτει ὅτι πατρίδα του ἦταν ἴσως ἡ Ἡράκλεια ἡ Φθιωτική, στὴ Μαλίδα τῆς Ν. Θεσσαλίας.

Ἡ ἀγορὰ τοῦ Ραμνοῦντος (στ. 18) μνημονεύεται ἀκόμη στὸ ψήφισμα *SEG* 15, 113. Εἶναι ὁ χῶρος τοῦ θεάτρου ὅπου στήνονταν στῆλες μὲ ψηφίσματα. Ἀρκετὲς βάσεις διατηροῦνται στὶς θέσεις τους.

Τοῦ στρατηγοῦ Δημοστράτου τὸ πατρώνυμο ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ τὸ ἐδῶ ψήφισμα. Δημόστρατος Φλυεὺς ἀπαντᾶ ὡς θεσμοθέτης ἐπὶ ἄρχοντος Θεοφίλου (227/6 π.Χ.) Τὸ ὄνομα ὑπάρχει στὴ Φλύα καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια (*IG* II² 3314 τῶν περὶ τὸ 132 μ.Χ. χρόνων καὶ *IG* II² 2223 στ. 20 περὶ τὸ 218/9 μ.Χ.).

4 (1012). Στήλης τὸ κάτω μέρος, ὕψ. 0.45 μ., πλ. 0.42 μ., πάχ. 0.13 μ. Ὕψ. γρ. 0.008 μ. Οἱ στίχοι 11-16 εἶναι μέσα σὲ ἀνάγλυφο στέφανο θαλλοῦ. Βρέθηκε στὴ μέση τοῦ ἀνατολικοῦ ναΐσκου τοῦ κάτω φρουρίου (χῶρος Λ′) (πίν. 5).

[- - - -]οὖν ΤΙΜΕΝ[- - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - -] ἑαυτῶμ Πάμφιλον Δημητρίου Κεφα[λῆθεν]

3 *[καὶ στεφαν]ῶσαι αὐτὸν θαλλοῦ στεφάνωι ἀρετῆς ἕνε[κα καὶ δικαι]-*
*[οσύνη]ς τῆς εἰς ἑαυτοὺς*ν*ν ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψ[ήφισμα]*
*[ἐν στή]λει λιθίνει καὶ στῆσαι πρὸς τεῖ στοᾶι·*ν*ν*ν *εἰς [δ]ὲ τ[ὴν]*
6 *[ἀναγραφὴ]ν καὶ ποίησιν τῆς στήλης τὸ γενόμενον ἀνάλω[μα]*
*[μερίσ]αι ἐκ τοῦ κοινοῦ·*ν*ν*ν *ἑλέσθαι δὲ ἤδη τρεῖς ἄνδρας ἐξ ἑ-*
[αυτῶν ο]ἵτινες συντελοῦσιν τὰ ἐψηφισμένα καὶ δόξαντα τῶι
9 *[κοιν]ῶι·*ν*ν*ν*ν οἵδε εἱρέθησαν*ν*ν*ν *Κτήσων*ν*ν Ἡρακλεώτης*ν*ν
*[Δωρό]θεος*ν*ν*ν*ν Ἐρετριεὺς*ν*ν*ν*ν *Μενέστρατος*ν*ν *Καρύστιος*

οἱ τεταγμένοι
τῶν παροίκων
Ῥαμνοῦντι
Πάμφιλον
Δημητρίου
Κεφαλῆθεν

Ὁ Πάμφιλος Δημητρίου Κεφαλῆθεν εἶναι γνωστὸς στὸν Ραμνούντα ὡς ἀμφιεραϊστὴς (*IG* II² 1322 = Pouilloux ἀρ. 34) μετὰ τὸ 229 π.Χ., μάλιστα μαζὶ μὲ τὸν Ἀντίμαχο Οἰναῖο ποὺ εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ *ἐπὶ τοὺς παροίκους* (βλ. τὴν ἐδῶ ἐπιγραφὴ ἀρ. 995). Ἡ παρουσία καὶ τῶν δύο στὸν ἔρανο δείχνει πὼς εἶχαν διαφορετικὰ ἀξιώματα, σχετικὰ ὅμως μὲ τοὺς παροίκους. Στὸ ἐδῶ ψήφισμα τὸ στεφάνι μνημονεύεται καὶ εἰκονίζεται ὡς θαλλοῦ ἑνῶ κανόνας εἶναι οἱ στρατηγοὶ νὰ στεφανώνονται μὲ χρυσό. Πιθανῶς λοιπὸν ὁ Πάμφιλος νὰ εἶχε θέση ἀνώτερου ἀξιωματικοῦ, ὄχι ὅμως στρατηγοῦ.

Ἀπόγονοι τοῦ Παμφίλου εἶναι ὁ Νικοκλῆς Παμφίλου Κεφαλῆθεν, ἔφηβος ἐπὶ Μενοίτου ἄρχοντος τὸ 117/6 π.Χ. (*IG* II² 1009 στ. 97· *PA* 10901) καὶ ἡ Δημοστράτη Παμφίλου Κεφαλῆθεν, πιθανῶς θυγατέρα τοῦ Νικοκλέους, *ἐργαστίνη* ἐπὶ Προκλέους ἄρχοντος, τὸ 99/8 π.Χ. (*IG* II² 1034 στ. 15· *PA* 3605). Γιὰ τὸν Κτήσωνα ἔγινε λόγος στὰ σχόλια τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 995. Ὁ Δωρόθεος Ἐρετριεὺς ἀπαντᾶ μαζὶ μὲ τὸν Κτήσωνα στὸ ψήφισμα Pouilloux ἀρ. 18.

Ἡ στοὰ (στ. 5) μνημονεύεται μόνον ἐδῶ. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτιστεῖ μὲ κανένα κτίριο τοῦ φρουρίου. Πιθανῶς νὰ ἐννοεῖται τὸ ἐπίμηκες κτίσμα πρὸς Βορρὰν τοῦ γυμνασίου, ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς θρόνους τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου.

5 (1027). Στήλης μέσο τμῆμα ὕψ. 023 μ., πλ. 0.27 μ., πάχ. 0.07 μ. Ὕψ. γρ. 0.006(0) - 0.01 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τὰ ἄνω ἄκρα δύο στεφάνων θαλλοῦ. Βρέθηκε στὶς ἄνω ἐπιχώσεις (χώματα ἀνασκαφῆς Στάη) τοῦ χώρου ΟΗ′ τοῦ φρουρίου.

[- - - -]Νικόμαχος Φρεάρρι[ος - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - -]ς Μυρρινούσιος, Ἀρχῖνο[ς - - - - - - - - - - -]
3 *[- - - -]λος, Νεμόνεος Ἐλαιούσι, Ζωίλ[ος - - - - -]*
[- - - -] αντιος, Ἀγαθοκλῆς Χολαργεὺ[ς- - - - - - - -]
[- - - - Ἀσ]κλάπων Δειραδιώτης, Εὔιππος[- - - - -]
6 *[- - - - γραμ]ματεὺς Δημοκλῆς Εὐπυρίδης*

Στ. 3: *Ἐλαιούσι*· τὸ *Ε* χαραγμένο ἐπὶ προηγουμένου *Λ*, τὸ *Ο* ἐπὶ προηγουμένου *Ε*. 4: *Ἀγαθοκλῆς*· τὸ *Θ* χαραγμένο ὡς *Ο*. *Χολαργεύ*· τὸ *Ε* χαραγμένο χωρὶς τὴ μεσαία κεραία. 5: *Ἀσ]κλάπων*· τὸ *Π* χαραγμένο ὡς *Η* ἀτελές. Τὸ ψήφισμα χαράχτηκε ἀπὸ τὸν χαράκτη τῆς ἐπιγραφῆς *ΠΑΕ* 1989, 27 ἀρ. 13 πίν. 24 καὶ τῆς ἐδῶ ἀρ. 1033.

Λείψανο ψηφίσματος μὲ τὰ ὀνόματα τῆς ἐπιτροπῆς πραγματοποιήσεως τιμῶν. Ἴσως ὑπῆρχε καὶ τρίτο στεφάνι, ἀριστερά, χρυσό.

Γνωστοὶ εἶναι ὁ Νεμόνεος, ἐπιμελητὴς τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀφίδνου τὸ 222/1 π.Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Ἀρχελάου (*ΠΑΕ* 1990, σ. 21 ἀρ. 1) καὶ ὁ Ἀγαθοκλῆς Ἀγαθωνίδου Χολαργεύς, μέλος ἐπιτροπῆς στὸ ψήφισμα τῶν κρυπτῶν (*ΠΑΕ* 1989, 28 ἀδ. 14), ἀμφιεραϊστὴς μετὰ τὸ 229 π.Χ. (*IG* II² 1322) μόνιμος κάτοικος Ραμνοῦντος ὅπου πέθανε καὶ τάφηκε. Σώζονται ἡ στήλη καὶ τὸ κιόνιο τοῦ τάφου του (*SEG* 21, 934 καὶ 935). Γνωστὸς ἀκόμη εἶναι ὁ Δημοκλῆς Σμικύθου Εὐπυρίδης (*ΠΑΕ* 1986, 14 ἀρ. 2 πίν. 2β· καὶ τὸ ἐδῶ ψήφισμα ἀρ. 1016 τῶν μετὰ τὸ 216/5 π.Χ. χρόνων). Ὁ Δημοκλῆς ἀσκεῖ καθήκοντα γραμματέως ἐνῶ στὶς ἄλλες μνεῖες του ἐμφανίζεται χωρὶς εἰδικὰ καθήκοντα.

Στὸν στ. 4 ἡ κατάληξη τῆς πρώτης λέξης δὲν ἁρμόζει σὲ ἀττικὸ δημοτικό.

6 (1026). Στήλης μὲ ἀέτωμα τὸ ἀνώτατο μέρος ὕψ. 0.27 μ., πλ. 0.385 μ., πάχ. 0.07 - 0.09 μ. Ὕψ. γρ. 0.006 (στ. 3-4) - 0.009 μ. (στ. 1-2). Βρέθηκε στὶς ἄνω ἐπιχώσεις (χώματα ἀνασκαφῆς Στάη) τοῦ χώρου ΟΗ′, στὸ φρούριο.

[Ἔδοξεν Ἀθηναίων τοῖς τεταγ]μένοις τῶμ πολιτῶν ἐν Ἀφί-
[δνωι, Νικίας δεῖνος Κηφισ]ιεὺς εἶπεν· ἐπειδὴνvvv
[---------- χειροτονηθεὶς] ὑπὸ τοῦ δήμου
[εἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν ἐπὶ --- 7 ---- ο]υ ἄρχοντος.

Ψήφισμα τῶν Ἀθηναίων τῶν τεταγμένων στὸ φρούριο τοῦ Ἀφίδνου στὴ φρουρὰ τοῦ ὁποίου ἀνῆκε καὶ ὁ Νικίας Κηφισιεὺς κατὰ τὸ 222/1 π.Χ. (*ΠΑΕ* 1990, σ. 21 ἀρ. 1). Ἐδῶ ὁ Νικίας προτείνει τὸ ψήφισμα ἐνῶ στὸ τοῦ 222/21 π.Χ. εἶναι μέλος τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς πραγματοποιήσεως τῶν τιμῶν ὑπὲρ τοῦ στρατηγοῦ Νικομάχου Αἰνιάδου Παιανιέως.

7 (1016). Στήλη μὲ ἄβακα καὶ κυμάτιο ἐλλιπὴς κάτω, ὕψ. 0.71 μ., πλ. 0.36-0.375 μ., πάχ. 0.075-0.10 μ. Ὕψ. γρ. 0.007 μ. Κάτω φέρει ἀνάγλυφο χρυσὸ στεφάνι διαμ. ἐσωτ. 0.125, ἐξωτ. 0.215. Βρέθηκε στὸ φρούριο, ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου ΟΗ′ (πίν. 6).

[Δ]ημοκλῆςν Ζμικύθουν Εὐπυρίδης εἶπεν· ἐπειδὴν Ἀντισθένης
[ἐν] παντὶ καιρῶι διατελεῖ φιλοτιμούμενος εἰς τὴν βουλὴν καὶν
[τὸ]ν δῆμον καὶ πρὸς τοὺς τεταγμένους Ἀθηναίων ἐν Ῥα-vvvv
[μ]νοῦντι, καὶ διδοὺς ἑαυτὸν ἀπροφασίστως εἰς τὰς πρεσβεί-ν
[α]ς καὶ τὰς λοιπὰς λειτουργίας εἰς ὅσας αὐτὸν ὁ δῆμος προχειρί-
[ζε]ται, πολ(λ)ὰ τῶν χρησίμων ὠικονόμηκεν τεῖ πόλει, κατα-
[στ]αθεὶς δὲ καὶ ταμίας στρατιωτικῶν εἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν
[ἐπὶ Ἀ]γνίου ἄρχοντος ἐμέριζεν ταῖς τε λοιπαῖς δυνάμεσιν κα-
[λῶς ἀ]νὰ τὸ γινόμενον ὀψώνιον καθάπερ αὐτῶι προσέτατ-
[τον οἱ] νόμοι καὶ τὰ ψηφίσματα, καὶ Ἀθηναίων τοῖς τεταγμέ-νν
[νοις ἐ]ν Ῥαμνοῦντι πρὸς πάντας φιλότιμον ἑαυτὸν παρασκευ-
[άζω]ν, ὅπως ἂν οὖν καὶ Ἀθηναίων οἱ τεταγμένοι ἐν Ῥαμνοῦντι
[φαί]νωνται χάριν ἀποδιδόντες τοῖς εἰς ἑαυτοὺς φιλοτιμου-ν
[μ]ένοις. ἀγαθεῖ τύχει· δεδόχθαι Ἀθηναίων τοῖς τεταγμένοις
[ἐν] Ῥαμνοῦντι ἐπαινέσαι Ἀντισθένηνν Ἡλιοδώρου Διομέα
[καὶ] στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνωι εὐνοίας ἕνεκεν καὶ φιλο-ν
[τιμία]ς ἣν ἔχων διατελεῖ πρός τε τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον καὶ
[Ἀθη]ναίων τοὺς τεταγμένους ἐν Ῥαμνοῦντι· τῆς δὲ ποιήσεω[ς]
[τοῦ] στεφάνου ἐπιμεληθῆναι τοὺς αἱρεθέντας καὶ ἀναγρά-ν

*[ψαι] τόδε τὸ ψήφισμα εἰς στήλην λιθίνην καὶ στῆσαι οὗ ἂν αὐ-*ν
21 *[το]ῖς φαίνηται, τὸ δὲ γενόμενον ἀνάλωμα μερίσαι ἐκ τοῦ κοινοῦ·*
[οἶδ]ε εἰρέθησαν Δημοκλῆς Εὐπυρίδης, Ἀντιφάνης ἐξ Οἴου,
[Τι]μοκράτης Οἰῆθεν, Πειθαγόρας Ἀλαιεύς. vacat

Ἀθηναίων οἱ στρα-
τευόμενοι Ῥαμνοῦντι
Ἀντισθένην

Τὸ ψήφισμα χαράχτηκε ἀπὸ τὸν χαράκτη τῶν ψηφισμάτων (*ΠΑΕ* 1984, 205 ἀρ. 135, *ΠΑΕ* 1986, 13 ἀρ. 1 καὶ *IG* II² 1309). 6: *ΠΟΛΑΑ*, ὁ λίθος.

Ὁ Ἀγνίας, μετὰ τὴ θητεία τοῦ ὁποίου ἐκδόθηκε τὸ ψήφισμα τοῦτο, διετέλεσε ἄρχοντας τῶν Ἀθηνῶν τὸ 216/5 π.Χ. Ὁ Ἀντισθένης δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἀλλοῦ. Φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας ὁ ὁποῖος ὅμως ἐπαινεῖται ἐδῶ περισσότερο γιὰ τὶς πράξεις του τοῦ παρελθόντος. Ὡς ταμίας τῶν στρατιωτικῶν τὸ 216/5 π.Χ. ἐφρόντισε γιὰ τὴν κανονικὴ μισθοδοσία καὶ τῆς φρουρᾶς τοῦ Ραμνοῦντος.

Γιὰ τὸν Δημοκλῆ ἔγινε λόγος στὸ ψήφισμα ἀρ. 1027. Γνωστὸς εἶναι ἀκόμη ὁ *Ἀντιφάνης* [- - -]*ου ἐξ Οἴου* (*ΠΑΕ* 1986, 14 ἀρ. 2 πίν. 2β· *SEG* 15, 111). Ἡ δράση του στὸν Ραμνούντα τοποθετεῖται στὰ μετὰ τὸ 229 π.Χ. χρόνια.

Ὁ Τιμοκράτης Ἐπιγένου Οἰῆθεν λέγει τὸ ψήφισμα Pouilloux ἀρ. 17 (*SEG* 15, 112) τοῦ 225/4 π.Χ.

8 (1033). Στήλης θραῦσμα ἄνω δεξιὸν ἐλλιπὲς πλὴν δεξιὰ καὶ πίσω, μὲ ἀέτωμα τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον στὴ δεξιὰ πλευρὰ τὸ γεῖσο, ὕψ. 0.28 μ., πλ. 0.25 μ., πάχ. 0.07 μ.· ὕψ. γρ. 0.008-0.012 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς Στάη, δυτικὰ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τοῦ γυμνασίου.

[Ἔδοξεν τοῖς στρ]ατευομ[ένοις ἐν Ῥαμνοῦντι, Ἀρίσ;]τιππος
[δεῖνος Παλ]ληνεὺς εἶπεν· ἐπειδὴ Γόργιππος στρατη-
3 *[γὸς χειροτονηθε]ὶς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν εἰς τὸν ἐν-*
[ιαυτὸν τὸν ἐπὶ 3-5]ήτου ἄρχοντος τῆς τε φυλακῆς
[ἐπεμελήθη τοῦ φ]ρουρίου καλῶς καὶ συνφερόντως τῶι
6 *[δήμωι καὶ τοῖς] οἰκοῦσιν ἐν Ῥαμνοῦντι, ὁμοίως δὲ καὶ*
*[τῆς κατὰ τὴν χώρ]αν φυλακῆς ὅπως ἂν μηθὲν ἀδίκη-*ν

[μα γίνηται καὶ εἶνα]ι ἀσφάλεια τοῖς γεωργοῦσι πᾶσιν
9 [καὶ αἱ πρόσ]οδοι διασώζωνται [± 11- - - - - - - -]
[- ca 13 - ὑπ]αίθροις σ(τ)ρατευ[ομένοις Ῥαμνοῦντι]
[ca 7 παρασκευ]άζ[ω]ν κο[ινεῖ τε καὶ] ἰδίαι εἰ[ς ὃ ἂν]
12 [τις αὐτὸν παρακαλῆι] HK [- - - - - - - - -]

Ὁ ἄρχων τοῦ στ. 4 εἶναι ἢ ὁ Νικήτης (225/4) ἢ ὁ Εὐφίλητος (214/3). Τὸν τελευταῖο θεωρῶ ὡς πιθανότερο. Ὁ στρατηγὸς Γόργιππος ἐπαινεῖται γιὰ τὴ φροντίδα του γιὰ τὸ φρούριο, γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τὴν ἀσφαλὴ ἐκτέλεση τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν.

9 (1023). Στήλης μὲ ἀέτωμα τὸ ἄνω μέρος ὕψ. 0.26 μ., πλ. 0.35-0.40 μ. (στὸ ἀέτωμα), πάχ. 0.07-0.085 μ. (στὸ ἀέτωμα). Στὸ τύμπανο ἀσπίδα κυκλικὴ διαμ. 0.055 μ. Ὁ πρῶτος στίχος εἶναι χαραγμένος ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου γείσου. Ὕψ. γρ. 0.007 μ. Βρέθηκε στὶς ἀνώτατες ἐπιχώσεις (ἐπιφανειακὲς) τοῦ χώρου ΟΗ′.

[Θ] ε ο [ί]
Ἀθηνόδωρος Σόλωνος Ἐρχιεὺς εἶπεν· ἐπειδὴ Μ[± 11 -]
3 χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου στρατηγὸς [ἐπὶ - ± 9 ἄρ]-
χοντος ἐπὶ τὴν χώρα[ν τὴν παραλίαν - - - - - - - - - -]
[.]ΥΙΗΟΗ [- -]

Πιθανῶς πρόκειται γιὰ ψήφισμα *τῶν Ἀθηναίων τῶν τεταγμένων Ῥαμνοῦντι* ἐπὶ Σωστράτου(;) ἄρχοντος (210/9 π.Χ.). Πατέρας τοῦ εἰσηγητοῦ τοῦ ψηφίσματος εἶναι ὁ Σόλων Ἀθηνοδώρου Ἐρχιεύς, πρύτανις τὸ 256/5 π.Χ. (*IG* II² 678· Agora XV, 85 στ. 33· *PA* 12813), τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ ἐπιτύμβιο κιόνιο (*IG* II² 6130, τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.). Ἡ ἐπίκληση (στ. 1) δὲν συνηθίζεται στὸν Ραμνούντα, ἀπαντᾶ ὅμως σὲ λίγες ἐπιγραφὲς τοῦ δήμου.

10 (1045). Στήλης ἀριστερὸ θραῦσμα ὕψ. 0.18 μ., πλ. 0.145 μ., πάχ. 0.065 μ. Ὕψ. γρ. 0.08 μ. Βρέθηκε στὴν εἴσοδο τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου τοῦ χώρου Ο′.

*[- -]N[- - -

21 *[ἔχων διατε]λεῖ εἰς τὸν δῆμον ομ[- - - - - - - - - - - - - ἀνα]-*
[γράψαι δὲ τό]δε τὸ ψήφισμα ἐν σ[τήλει λιθίνει καὶ στῆσαι οὗ]
[ἂν αὐτὸς βού]ληται· ἐλέσθ[α]ι δὲ [- - - - - - - - - -]

'Απὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τὸ ψήφισμα χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

12 (1015). Στήλης δεξιὸ τμῆμα, ὕψ. 0.19 μ., πλ. 0.16 μ., πάχ. 0.06 μ. Ὕψ. γρ. 0.005(0) - 0.008 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, στὸν χῶρο ΜΑ'.

[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]τας καὶ στ[εφανῶ]-
[σαι χρυσῶι στεφάνωι. Ὅπ]ως δ' ἂν εἰδῶ[σι]
3 *[πάντες ἀξίας χάριτας] ἀποδιδόναιvv*
[- - - - - - - - φιλοτι]μουμένους· ἀναγρά-
[ψαι τόδε τὸ ψήφισμα - -]ρίου [καὶ] στ[ῆ]σαι [ ]
6 *[-]*

Τμῆμα ψηφίσματος τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

13 (EM 4222). Στήλης μὲ γεῖσο δύο θραύσματα συγκολλημένα ὕψ. 0.31 μ., πλ. 0.33 μ., πάχ. 0.05μ. Ὕψ. γρ. 0.07 μ. Τὸ δεξιὸ θραῦσμα (Ραμνοῦς 22) βρέθηκε τὸ 1960 στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς Στάη τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (πίν. 7).

'Αριστερὸ θραῦσμα: J. Kirchner, *IG* II² 1217· J. Pouilloux, La *forteresse* ἀρ. 6· Bull. Epigr. 1968, 247· H. Heinen, Untersuchungen 155.

[Κ]λεοχάρης Τεισωνίδ[ου Ῥαμνούσιος εἶπεν· ἐπειδὴ]
Κ[λ]εοχάρης Κλεοδωρίδ[ου Ῥαμνούσιος αἱρεθεὶς ὑπὸ τῶν]
3 *δημοτῶν ἐπ' 'Αντιπάτ[ρου ἄρχοντος ἐπεμελήθη ὅπως]*
τῶν τε καρπῶν τὰ μέρ[η - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
γένωνται, ἀπεδείξ[ατο δὲ τὴν ἑαυτοῦ εὔνοιαν ἀπροφασίστ]-
6 *ως, ἐκομίσατο δὲ καὶ [τοῖς Ῥαμνουσίοις τοῖς ἐν]*
τῶι Πειραιεῖ τεταγ[μέν]οι[ς - - ca 15 - - τῶν]
δημοτῶν δν ἔλα[βεν] Κινέα[ς· ἔθυσεν δὲ τοῖς θεοῖς]
9 *πᾶσιν καὶ τοῖς ἥ[ρωσι]ν πελανὸν[ς — ca 10 — ὅπως ἔ]-*
χει καλῶς καὶ [εὐσ]εβῶς Ῥαμνο[υσίοις τὰ πρὸς τοὺς θε]-
[ο]ύς· τύχει ἀγαθ[εῖ·] δεδόχθαι Ῥαμν[ουσίοις ἐπαινέσαι]

12 *[Κλεοχάρην] Κ[λεοδ]ωρίδου Ῥαμνούσιον [δικαιοσύνης]*
[ἕνεκα καὶ εὐνοίας] καὶ στεφανῶσαι θαλ[λοῦ στεφάνωι·]
[ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ] ψήφισμα ἐν στήλη[ι λιθίνηι καὶ]
15 *[στῆσαι ὅπου ἂν δοκῆι· ἑλέ]σθαι δὲ ἤδη τ[ρεῖς ἄνδρας ἐξ]*
[ἑαυτῶν ἐπὶ τὴν ποίησιν καὶ ἀνά]θεσιν τῆ[ς στήλης· οἵδε]
[ηἱρέθησαν -]

1-2: συμπληρώσεις τοῦ Κι. *2*: *Κλεοδωρίδ[ου δήμαρχος; αἱρεθεὶς ὑπὸ τῶν]* Ρ. *3*: *Ἀντιπάτ[ρου ἄρχοντος- - διέδωκε]* Κι. *4*: *τὰ μέρ[η τὰ ἐπιβάλλοντα;- -]* Κι. *5*: συμπλήρωση τοῦ Κι. *6*: *ἐκομίσατο δὲ καὶ [- - -τοῖς ἐν]*, Κι. *7*: *τεταγ[μένοις*, Κι. *τεταγ[μέν-*Ρ. *8*: *ὃν ἔλα[βε* Κι. Ρ. *8-9*: *φυ]/γάσιν καὶ τοῖς ἡ[κουσιν;* Κι. *8-11*: *[ἔθυσεν δὲ καὶ θεοῖς] πᾶσιν καὶ τοῖς ἥ[ρωσιν - - - ὅπως ἔ]χει καλῶς καὶ [εὐσεβῶς τοῖς δημόταις τὰ πρὸς τοὺς θεο]ὺς* J. καὶ L. Robert *11*: *ἀγα[θεῖ δεδόχθαι τοῖς δημόταις* Κι. (ἢ *Ῥαμνουσίοις* Ρ.).

Κατὰ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνοῦντος διεπίστωσα, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ *IG* II² 1217 καὶ τὸ δυσχεροῦς συμπλήρωσης καὶ ἑρμηνείας θραῦσμα ἀρ. 22, εὕρημα τοῦ 1960 κατὰ τὶς ἐργασίες τακτοποιήσεως τοῦ ἱεροῦ, ἄρμοζαν, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴ συγκόλληση στὸ θραῦσμα τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου τοῦ θραύσματος 22.

Ὁ Ἀντίπατρος διετέλεσε ἄρχοντας τῶν Ἀθηνῶν τὸ 263/2 π.Χ., τὴ χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία καταλήφθηκε ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γοναταῖ. Ὁ Κλεοχάρης Κλεοδωρίδου τιμᾶται τὸν ἑπόμενο χρόνο, τὸ 262/1 π.Χ. Τότε τὸ φρούριο εἶναι ὑπὸ τὴν κατοχὴ τῶν Μακεδόνων. Ὁ Κλεοχάρης λοιπὸν ἦταν φιλομακεδὼν καὶ ἡ ἐκλογή του ἀπὸ τοὺς δημότες πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὴ νέα τάξη τῶν πραγμάτων τοῦ φρουρίου. Ἀπὸ τὸν στίχο 4 φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη στὸ ὕπαιθρο ἐνῶ ἀπὸ τοὺς στίχους 6-8 ὑποδηλώνεται συνθηκολόγηση τοῦ Ραμνοῦντος εὐθὺς μετὰ τὴ στρατηγία τοῦ Ἐπιχάρους (*ΑΔ* 22, 1967, Α′, 38-52 πίν. 39-40· *SEG* 24, 154). Σὲ τοῦτο συνέτειναν Ραμνούσιοι ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὴ φρουρὰ τοῦ Πειραιῶς μὲ τὴν ὁποία μαρτυρεῖται ἐδῶ ἐπικοινωνία. Ἴσως ὁ Κλεοχάρης μετέφερε στοὺς Ραμνούσιους τοῦ Πειραιῶς ἀπόφαση τοῦ δήμου ἢ τῶν Μακεδόνων ἢ ἔπαινο. Ἡ θυσία ποὺ ἐπιτελεῖ, πρωτοφανὴς στὸν Ραμνούντα, ὑποδηλώνει τὴν αἴσια ἔκβαση τῶν πραγμάτων (πρβ. M. B. Walbank, Hesperia 63, 1994, 235 ψήφισμα Κολλυτέων).

Πατέρας τοῦ Κλεοχάρη εἶναι ὁ Κλεοδωρίδης, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ ὡραία ἐπιτύμβια στήλη τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1958, 28 καὶ *AE* 1961, Χρονικά, 13 ἀρ. 30 πίν. Θ′. *SEG* 21, 918). Ὁ Κλεοχάρης Τεισωνίδου ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλο ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος μαζὶ μὲ ἄλλα γνωστὰ πρόσωπα. Ὁ Κινέας εἶναι ἄγνωστος.

14 (EM 4224 + 4223). Δύο θραύσματα στήλης, ἄνω δεξιὸ ὕψ. 0.24 μ., πλ. 0.17 μ., πάχ. 0.08 μ. καὶ κάτω ἀριστερὸ ὕψ. 0.245 μ., πλ. 0.145 μ. πάχ. 0.0075. Ὕψ. γρ. 0.008 μ.

J. Kirchner, *IG* II² 1309.

[- - - - - - - - - - εἶπε]ν· ἐπειδὴ Μνησείδης ἔν τ[ε]
[τῶι ἔμπροσθεν χρόνωι καὶ νῦ]ν εὔνουν ἑαυτὸν παρα-
[σκευάζει - - - - - - - - - - - - -] πλείστας λειτουργί-
[ας ἐξῆχεν- - - - - - - - - - - - -]ον ἀ[π]ροφασίστως
[- - - - - - - - - - - - - - -]ν [ἡ βο]υλὴ καὶ ὁ δῆμος
[- - - - - - - - - - - - - - α]ὐτὸν μὲν ἐπιδόντα ε[ἰς]
[- -]ἄρξαντα
[- - - - - - - - - - - - - - - - γ]υμνασιαρχήσαντ[α]
[- - - - - - - - - - - χειροτονηθεὶ]ς δὲ καὶ στρατηγὸς
[ἐπὶ - - - - - - - - - - ἄρχοντος ἐ]πὶ τὴν χώραν τὴν
[παραλίαν ἐπεμελήθη τῆς] κατὰ τὴν χώραν
[ἀσφαλείας - - - - - - - - - - - - - - -] τοὺς ἐπὶ Καλ-
[λιστράτου ἄρχοντος - - - - - - - - - - πεφρ]όντικεν
- -
σει καὶ εἰς [-]
του δωρεαὶ ο[-]
ων μετασχώ[ν -]
μένους ἐπεμελ[ήθη ὅπως; - - - - - - - - - - - - εὐτά]-
κτως οἱ στρατευόμεν[οι τῶν πολιτῶν· ἐφρόντισεν δὲ]
καὶ τῶν παροίκων τῶν τε[ταγμένων Ῥαμνοῦντι ἵνα ὁ]-
μοίως λειτουργῶσιν ἐν [τῶι - - - - - - - - - - - - - -]
σθων ὑπὲρ τῶν ἐγλειπ[όντων - - - - - - - - - - - - - -]
κη, ἔθυσεν δὲ καὶ τὰς θυσ[ίας τὰς προσηκούσας εὐσε]-
βῶς αὐτῶι καὶ τοῖς τατ[ομένοις ἐν τοῖς φρουρίοις δι]-

24 ετέλεσε δὲ καὶ χρήσιμ[ον ἑαυτὸν παρέχων καὶ κοινεῖ καὶ]
ἰδίαι εἰς ὃ ἄν τις αὐτὸν [παρακαλῆι· ὅπως οὖν οἱ ἀεὶ χειροτο]-
νούμενοι στρατηγο[ὶ εἰδῶσιν ὅτι χάριτας ἀξίας κομιοῦνται]
27 ὧν ἂν εὐεργετή[σωσιν Ἀθηναίων τοὺς τεταγμένους]
ἐν τοῖς φρ[ουρίοις - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]

Ἡ ἔρευνα καὶ νέα μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Σουνίου ὁδήγησε ἤδη στὴν ἀνάκτηση τῆς ἀληθινῆς προέλευσης ὁρισμένων ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνοῦντος ἡ σπουδαιότερη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μίσθωση *IG* II² 2493. Ἡ ἐδῶ ἀναδημοσιευόμενη στήλη ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν Kirchner ἀδίστακτα στὸ Σούνιο. Στὸν κατάλογο τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ἀναφέρεται ὅτι ἀποτελεῖ μέρος τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Σουνίου καὶ τοῦ Ραμνοῦντος ποὺ βρῆκε ὁ Στάης. Τὸ μάρμαρο ὅμως εἶναι ἁγίας Μαρίνας τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ὄχι πεντελικό, ὅπως λέγει ὁ Kirchner ὁ ὁποῖος σφάλλεται καὶ στὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ ἄλλων μνημείων.

Τὸ σπουδαιότερο τεκμήριο προέλευσης τῆς στήλης ἀπὸ τὸν Ραμνούντα εἶναι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μάρμαρο καὶ τὰ γράμματα τὰ ὁποῖα ἔχουν χαραχτεῖ ἀπὸ τὸν χαράκτη τῶν ψηφισμάτων τοῦ Ραμνοῦντος *ΠΑΕ* 1984, 205 ἀρ. 135 (*SEG* 38, 127), τοῦ ἐδῶ ψηφίσματος ἀρ. 1016 καὶ τοῦ ψηφίσματος *ΠΑΕ* 1986, 13 ἀρ. 1 πίν. 2α. Ὁ St. Tracy (*Attic Letter - Cutters of 229 to 86 B.C.*, 80-81) ἀφιερώνει στὸν χαράκτη ἰδιαίτερο κεφάλαιο καὶ ἀποδίδει σὲ αὐτὸν τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀκροπόλεως *IG* II² 939.

Στὸ κείμενο ποὺ παραθέτω οἱ συμπληρώσεις τῶν στίχων 1-9, 13-17, 21-24, 28 εἶναι τοῦ Kirchner. Σὲ αὐτὸν ἀνήκει καὶ ἡ συμπλήρωση *παραλίαν* τοῦ στ. 11. Οἱ στίχοι 25-27 συμπληρώνονται ἀπὸ τὸν Wilamowitz, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει (στ. 26) *ἀπολήψονται* ἀντὶ τοῦ ἐδῶ *κομιοῦνται*. Οἱ στίχοι 18-19 συμπληρώθηκαν κατὰ τὸ ψήφισμα ποὺ δημοσίευσα *ΠΑΕ* 1986, 13 ἀρ. 1 πίν. 2α.

Τὸ ψήφισμα τοῦτο, τῶν στρατευομένων τῶν πολιτῶν Ραμνοῦντι, εἶναι νεώτερο τῆς χρονιᾶς (207/6 π.Χ.) τοῦ ἄρχοντος Καλλιστράτου (στ. 12), κατὰ τὴν ὁποία στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Θεότιμος Θεοδώρου Ραμνούσιος (*ΠΑΕ* 1979, 24 ἀρ. 2· *SEG* 31, 120), στρατηγὸς καὶ ἐπὶ Διοκλέους, τὸ 215/4 π.Χ. (*SEG* 15, 113).

Ὁ Μνησείδης, στρατηγὸς τῆς παραλίας εἶναι, ἴσως, ὁ ἐπώνυμος ἄρχων τῶν μετὰ τὸν ἄρχοντα Λυσανία (235/4 π.Χ.) χρόνων, γνωστὸς ἀπὸ τὸ ψήφισμα τῶν κρυπτῶν τοῦ Ραμνοῦντος (*ΠΑΕ* 1989, 28 ἀρ. 14 πίν. 25).

Παρατηρητέον ὅτι ἀναφέρονται (στ. 18-19) οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν καὶ οἱ πάροικοι μαζί.

15 (1041 + EM 13098). Πλάκα θρανίου ἢ ὑποβάθρου, θραυσμένη σὲ δύο ὕψ. 0.125 μ., πλ. 1.20 μ., βάθ. 0.18 - 0.35 μ. Ἀπὸ κάτω εἶναι λαξευμένη μὲ βελόνι ζώνη πλ. 0.07 μ., βάθ. 0.01 μ., σὲ σχῆμα ὀρθῆς γωνίας. Ἡ μακρὰ πλευρὰ τῆς ζώνης παράλληλη πρὸς τὴν ὄψη ἔχει μῆκ. 0.50 μ., ἡ ἄλλη, καθέτως πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ὄψης, ἔχει μῆκ. 0.25 μ. Στὴ στενὴ πρόσθια πλευρὰ φέρει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.025 μ. Τὸ ἀριστερὸ τμῆμα βρέθηκε στὸ φρούριο ἀνατολικὰ τοῦ γυμνασίου, σὲ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν Στάη (εἰκ. 12).

Δεξιὸ τμῆμα: W. Peek, Mnemosyne (3η περίοδος) IV (1936), 16· J. Pouilloux, La forteresse ἀρ. 26 πίν. LIV, 3. Σχέδιο τοῦ λίθου *AE* 1979, 59 ἀρ. 7 εἰκ. 27· Β. Χ. Πετράκος, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, Α', 335.

Ἀντιφάνες ἀνέθεκ[εν] Ἀρχεγέτει ἥρωι ἄγαλμα

Ὁ χαράκτης μεταβάλλει τὰ στρογγυλὰ γράμματα *(Φ, Θ, Ο)* σὲ τετράγωνα ἐνῶ χαράζει τὸ *P* κανονικά. Τὸ δεξιὸ τμῆμα περιέχει τὶς τρεῖς τελευταῖες λέξεις.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἀνάθεση χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

Τῆς λατρείας στὸν Ραμνούντα τοῦ Ἥρωος Ἀρχηγέτου ὑπάρχουν καὶ ἄλλα τεκμήρια. Παλαιότερη γνωστὴ εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ τῶν θρόνων τοῦ θεάτρου (*IG* II² 2849· βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1986, 21 ἀρ. 13 ἀνάγνωση καὶ συμπλήρωση τοῦ Παν. Εὐστρατιάδη). Νεώτερα εὑρήματα εἶναι οἱ ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ ἱερό του ποὺ δημοσιεύονται στὴν ἔκθεση τούτη.

Ὁ Ἥρωας Ἀρχηγέτης τοῦ Ραμνοῦντος ταυτίστηκε μὲ τὸν Διόνυσο ἀπὸ τὸν F. Kolb, *Agora und Theater* (1981), 70 κέ. Ἐγὼ ὑπεστήριξα ὅτι πιθανῶς εἶναι ὁ Νεανίας, ἀδελφὸς τῆς Οἰνόης (Προβλήματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des internationalen Koloquiums von 22-25 April 1985 in Athen*, II, 95). Τὴν ὕπαρξη ἰδιαίτερου ἱεροῦ του μὲ αὐλὴ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν ὅρο ἀρ. 1042.

Τὸν χαρακτηρισμὸ ἄγαλμα ἑρμηνεύει πλήρως ὁ Χρῆστος Καροῦζος στὴ γνωστότατη μελέτη του.

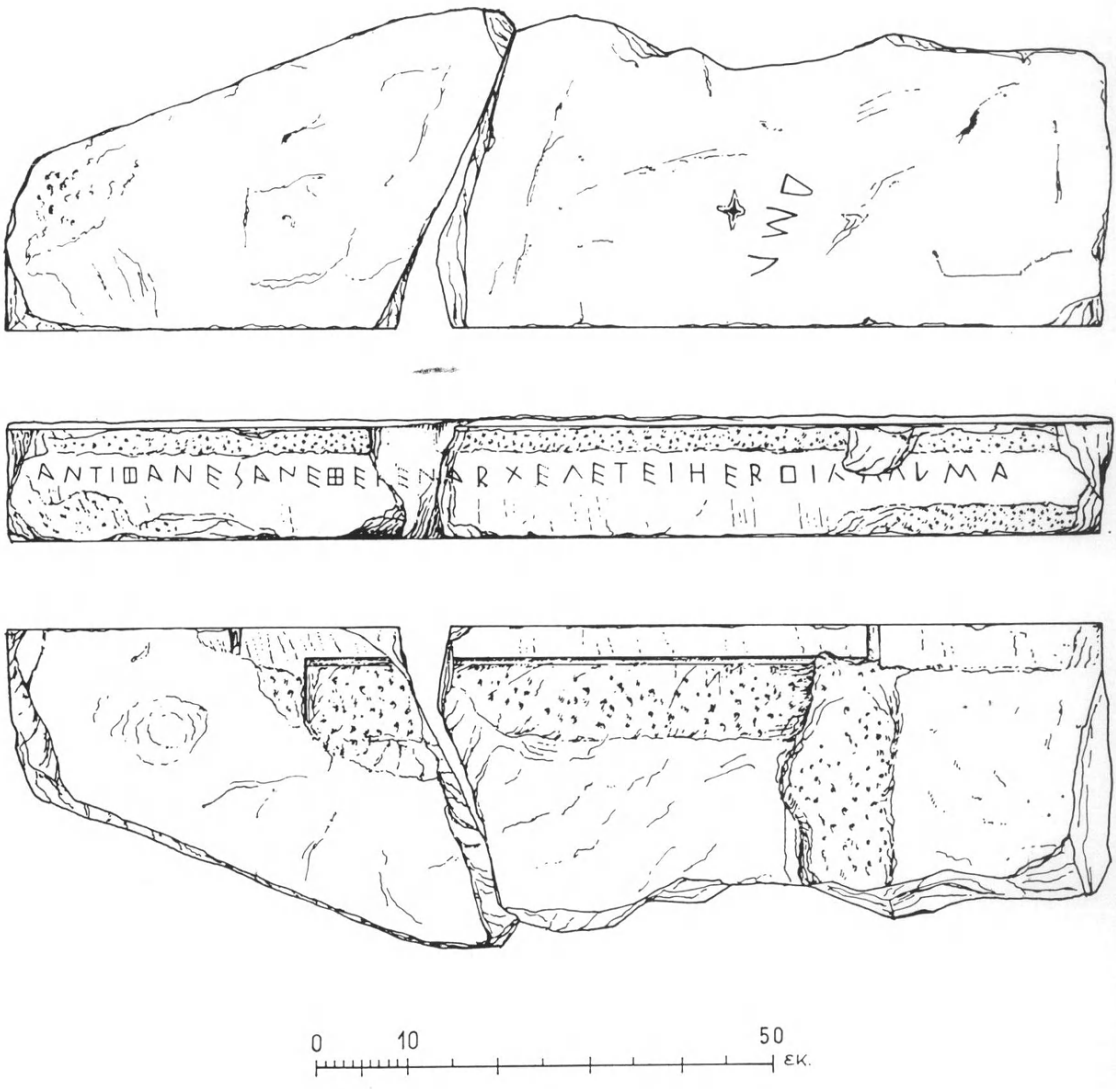

Εἰκ. 12. Τὸ θρανίο τοῦ Ἀντιφάνους, ἀνάθημα στὸν Ἥρωα Ἀρχηγέτη (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

16 (1042). Στήλη ἁπλὴ ἀκέραια ὕψ. 0.43 μ., πλ. 0.30 μ., πάχ. 0.14 μ. ἀκατέργαστη στὸ κατώτερο μέρος, ὕψ. 0.17 μ., γιὰ τὴν ἔνθεση στὸ ἔδαφος. Ὕψ. γρ. 0.018(Ο) - 0.022(Γ). Βρέθηκε ἀνατολικὰ τοῦ γυμνασίου σὲ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη.

[ὅ]ρος αὐλῆς
ἱερᾶς Ἥρωο[ς]
Ἀρχηγέτου

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ὁ ὅρος χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

Ἡ στήλη δὲν βρέθηκε στὴ θέση της ἀλλὰ στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ γυμνασίου. Ἡ ὕπαρξη τοῦ ὅρου ἦταν ἀναγκαία γιατὶ ὁριζόταν καὶ προστατευόταν ἡ ὑπαίθρια ἔκταση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἥρωος ἡ ὁποία περιεῖχε ἀναθήματα ὅπως γνωρίζουμε γιὰ ἄλλα ἱερά (*IG* II² 1299 στ. 28, τοῦ 236/5 π.Χ.: *ποιήσασθαι αὐτοῦ εἰκόνα [χαλκῆν] καὶ στῆσαι ἐν Ἐλευσῖνι ἐν τῆι αὐλεῖ τοῦ ἱεροῦ*). Τὸ μέρος αὐτὸ τῶν ἱερῶν ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφές (*IG* II² 1126 στ. 35· *SEG* 29, 92· *SEG* 35, 113 στ. 22-23· παλαιότερη μνεία: P. Friedländer, Epigrammata, 10, τοῦ 750-650 π.Χ.). Ἡ αὐλὴ ἦταν ἀναγκαία γιὰ ἱερὰ ποὺ βρίσκονται μέσα σὲ οἰκισμούς. Ἂν ὁ ὅρος προέρχεται ἀπὸ τὸ γυμνάσιο —ἦταν δηλαδὴ ἐνσωματωμένος στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου του— τότε ἡ αὐλὴ εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ γυμνάσιο τὸ ὁποῖο προστατευόταν ἀπὸ τὸν Ἥρωα Ἀρχηγέτη.

17 (997). Βάθρου ἀπὸ ντόπιο κυανωπὸ μάρμαρο ἄνω ἀριστερὴ γωνία. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιο ἄβακα λεῖο ἐμπρὸς ὅπου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή. Ἀριστερὰ καὶ ἄνω ἐργασμένο μὲ χτένι. Ἀπὸ κάτω ὑπάρχει συμφυὲς τμῆμα ἐχίνου κιονοκράνου, ἐργασμένο μὲ λεπτὸ βελόνι. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια φέρει κατὰ τὴν παρυφὴ στενὴ καλεμιά. Ἄνω ὑπάρχει τόρμος ἀβαθὴς γιὰ μαρμάρινο ἀνάθημα. Ὕψ. 0.093 μ. (ἄβαξ) 0.13 (τὸ ὅλο), πλ. 0.185 μ., βάθ. 0.18 μ. Βάθος τόρμου 0.013 μ. Διάμ. ἐχίνου 0.23 μ. Ὕψ. γρ. 0.008 - 0.01 μ., μεταστ. 0.009 μεταγρ. ποικίλλει 0.005-0.01. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ καὶ ἀνατολικὰ τῆς νότιας πύλης, σὲ ἀπόσταση 12.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ (ἀνατ.) πλευρὰ τῆς πύλης καὶ 1 μ. βορείως τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τοῦ νότιου τείχους.

[Οἱ Ἑ]ραμνοσ[- - -]
[Ἥρ]ωι ἄγαλμα μ[-
[- -]ων τῶν τε πι - -
ιος Θεοπόμπο, Θεο[- -]
Ἑραμνόσιος

Στὴν ἀρχὴ τοῦ δεύτερου στίχου δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴ δασεία. Τὸ *N* κλίνει πρὸς τὰ δεξιὰ ἐνῶ τὸ *Σ* καὶ τὸ *M* εἶναι πλήρως ἀνεπτυγμένα.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἀνάθεση χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Οἱ ἀναθέτες εἶναι Ραμνούσιοι, ἴσως ἱεροποιοί.

18 (1010). Μάρμαρο ἀκατέργαστο σχεδὸν ὕψ. 0.28-0.30 μ., πλ. 0.65 μ., πάχ. 0.08-0.11 μ. Ὕψ. γρ. 0.035-0.04 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο στὸν χῶρο ΚΘ′ στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα (πίν. 8α).

Λυσίστρατ[ος]
Λυσιμάχου

Τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Πιθανὸν θεωρῶ ὅτι ἔχει χαραχτεῖ ἀπὸ τὸν χαράκτη τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν *Ἔργον* 1990, 7 *(Ἥρωι)* καὶ *ΠΑΕ* 1986, 18 ἀρ. 7 πίν. 37 *(Ἡγ[έ]λεως)* καὶ τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς *Ἀνφιπτολέμη ΠΑΕ* 1988, 14 ἀρ. 3 πίν. 5β. Ἡ χάραξη ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἐντελῶς σχεδὸν ἀκατέργαστη ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου.

Ὁ ἐδῶ Λυσίστρατος εἶναι γνωστὸ πρόσωπο. Εἶναι ἐγγονὸς τοῦ Διογείτονος Καλλίου καὶ μνημονεύεται στὴ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας *ΠΑΕ* 1975, 24 πίν. 9β. Γιὸς τοῦ Λυσιστράτου εἶναι ὁ Λυσίμαχος *ΠΑΕ* 1977, 18. Τοῦ Λυσιστράτου σώζεται καὶ ἐνεπίγραφη βάση ἐπιτύμβιου ἀγγείου (*ΠΑΕ* 1984, 207· *SEG* 38, 211).

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἀναθηματικὴ καὶ ὁ τύπος της εἶναι κοινός (πρβ. *IG* II² 3774· 3778· 3833. Βλ. ἐπίσης *IG* II² 3830 ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ ἐπεξηγηματικὸ ἐπίγραμμα).

19 (996). Βάθρο ὀρθογώνιο ὕψ. 0.10 μ., πλ. 0.184 μ., βάθ. 0.39 μ. Ἐμπρὸς φέρει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.01 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, ἐμπρός, ὑπάρχει κοιλότητα διαμ. 0.058 μ., βάθ. 0.032 μ., γιὰ τὴν ἵδρυση χάλκινης ἀναθηματικῆς λαμπάδος. Βρέθηκε στὸ φρούριο, στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου ΙΗ′ (εἰκ. 13, πίν. 8β).

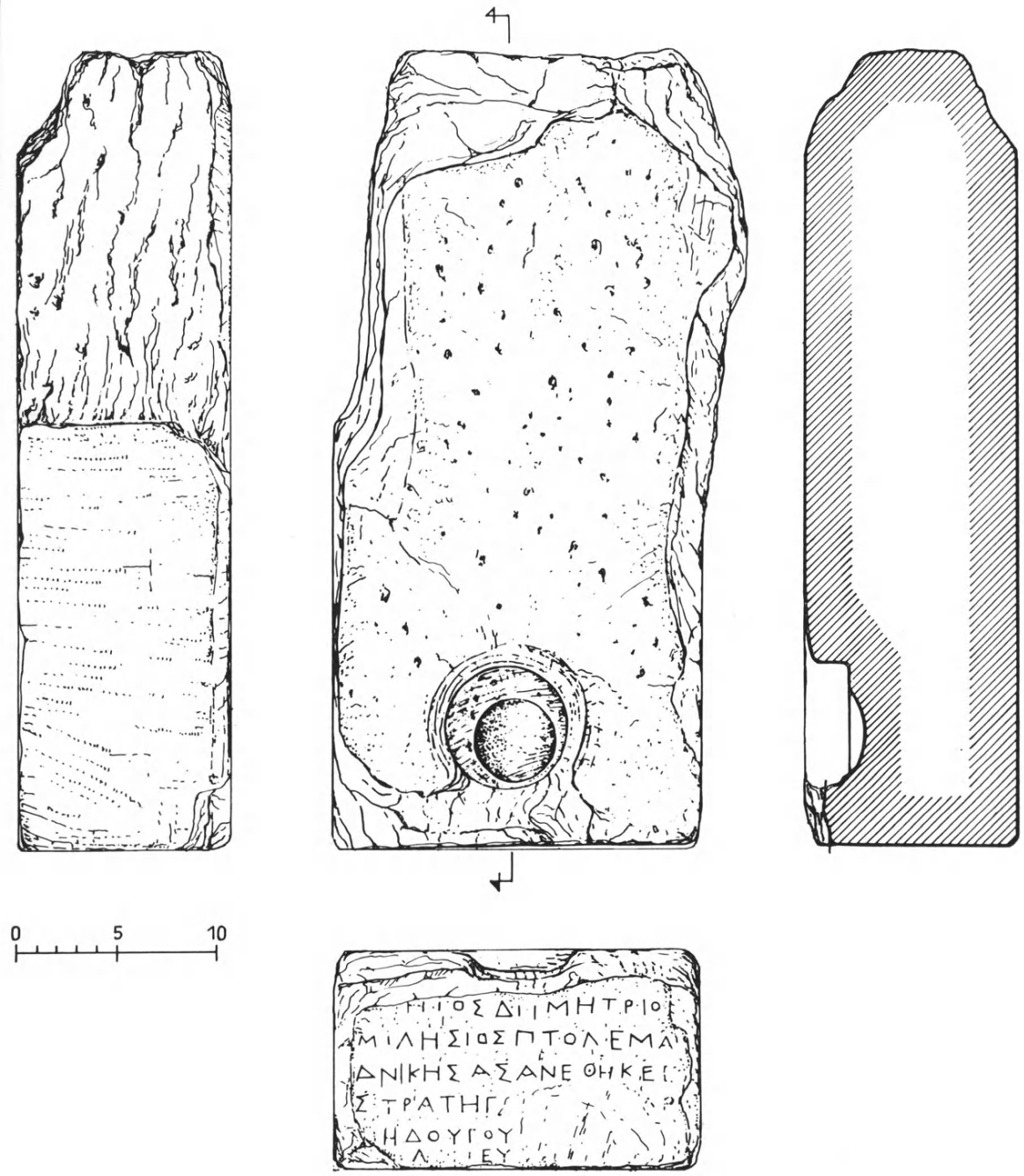

Εἰκ. 13. Βάθρο χαλκῆς λαμπάδας ἀρ. 996, ἀνάθημα Μιλησίου (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

[- -]ητος Δημητρίο[υ]
Μιλήσιος Πτολεμα[ῖ]-
α νικήσας ἀνέθηκεν
στρατηγ[ο]ῦ[ντος - -]αρ[-]
[-]ηδου τοῦ [- - - - -]
[- -] Λ[- - -]ΕΥ[- -]

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται στὸν 3ο π.Χ. αἰ.

Τὸ μικρὸ βάθρο ἔφερε χάλκινη ἀναθηματικὴ λαμπάδα ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν τόρμο καὶ ἀνάλογα βάθρα τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα μνημονεύω ὡς πλέον χαρακτηριστικὰ τὰ *IG* II² 2980 (ΕΜ 8723), 2995 (ΕΜ 2676), 28997 (ΕΜ 8616) καὶ 2998 (ΕΜ 10734). Τὶς μεγαλύτερες ὁμοιότητες μὲ τὸ ἐδῶ βάθρο παρουσιάζει τὸ *AE* 1973, 176-180 εἰκ. 1-2 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ ὁποῖο εἶναι πελεκημένο κατὰ τὸ πίσω μισὸ γιὰ νὰ ἐντοιχιστεῖ ὡς φουρούσι (ὠτίς). Τὴν ἴδια ἐπεξεργασία ἔχει καὶ τὸ βάθρο *IG* II² 2997. Φαίνεται πὼς ἦταν συνήθεια νὰ ἐντοιχίζουν τὰ μικρὰ βάθρα τῶν ὁποίων τὸ ἀνάθημα δὲν εἶχε καλλιτεχνικὴ ὑπόσταση. Τοῦτο τὸ συναντᾶμε δύο φορὲς ἀκόμη στὸν Ραμνούντα μάλιστα κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή. Στὴν περιοχὴ τοῦ χώρου ΟΕ′ γιὰ τὸν ὁποῖο ἐκτενέστερος λόγος θὰ γίνει στὴν ἔκθεση τοῦ 1992, βρέθηκαν δύο μικρὰ βάθρα ἀνεπίγραφα, τὰ ἑξῆς:

1028. Βάθρο ἐλλιπὲς ἀριστερά, πλάτους σωζόμενου 0.215 μ., μήκους 0.47 μ., ὕψ. 0.126 μ. Πίσω, ἐπὶ μήκους 0.19 μ., στενοῦται σχεδὸν σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ γίνεται πλάτους 0.135 μ. Κατὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι ἁδρὰ ἐργασμένο. Ἄνω φέρει τόρμο γιὰ λίθινο ἀνάθημα, καρδιόσχημο μήκους 0.18 μ. μέγ. πλ. 0.11 μ., βάθ. 0.04 μ., τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ δεξιὸ μέρος.

1101. Βάθρο θραυσμένο καὶ συγκολλημένο τραπεζιόσχημο, ὕψ. 0.10-0.11 μ., πλ. 0.17-0.24, βάθ. 0.35-0.375 μ. Ἄνω φέρει, σὲ ἀπόσταση 0.135 μ. ἀπὸ τὴν πλατύτερη στενὴ πλευρά, τόρμο ἐξάπλευρο γιὰ χάλκινο ἀνάθημα μὲ τρεῖς πλευρὲς μήκους 0.065 μ. καὶ τὶς λοιπὲς τρεῖς 0.03 μ., βάθ. 0.025 μ., μὲ λείψανα μολύβδου. Καὶ αὐτὸ τὸ βάθρο φέρει ἀμελέστερη κατεργασία κατὰ τὸ πίσω μισό του. Ὡς ὄψη λαμβάνεται ἡ στενὴ πλευρὰ πλ. 0.24 μ.

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα καὶ τὴν κατεργασία ὅτι καὶ αὐτὲς οἱ δύο βάσεις (εἰκ. 14) στερεώνονταν σὲ τοῖχο ἱεροῦ μὲ τὸ μικρὸ ἀνάθημα ποὺ ἔφεραν. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὑπῆρχε, στὸ ἄγνωστό μας ἱερό, τοῖχος

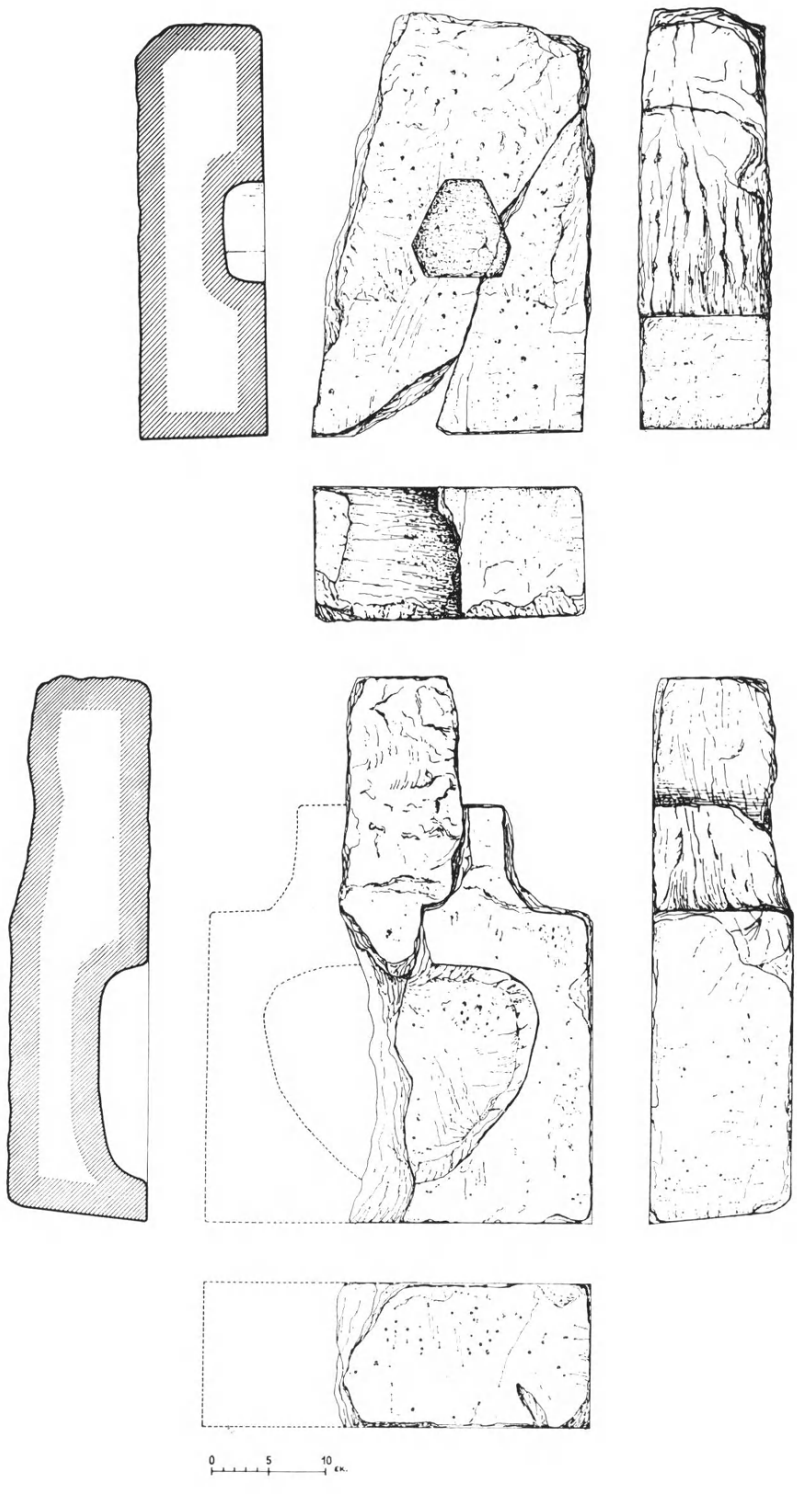

Εἰκ. 14. Τὰ βάθρα 1028 καὶ 1101 (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

μὲ μικρὲς κόγχες γιὰ τὴν ἑκάστοτε ἵδρυση τῶν μικρῶν βάθρων ἢ κάθε φορὰ ἀφαιροῦσαν ἕναν λίθο γιὰ νὰ δημιουργήσουν χῶρο γιὰ τὸ νέο ἀνάθημα.

Τὰ Πτολεμαῖα ἱδρύθηκαν τὸ 224/3 π.Χ. πρὸς τιμὴν τοῦ Πτολεμαίου Γ' τοῦ Εὐεργέτου (W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, 296· F. W. Walbank, *CAH*² VII, I, 455· Moretti, *Iscrizioni Storiche Ellenistiche*, I, 30· C. Pélékidis, *Histoire de l'éphébie attique*, 1962, 298-300). Στὸν Ραμνούντα μνημονεύονται ἀκόμη καὶ στὴν ἑπόμενη ἀνάθεση ἀρ. 1017 τοῦ 117/6 π.Χ. Δὲν εἶναι ὀρθὴ λοιπὸν ἡ γνώμη τοῦ Ferguson, ὅπως ἤδη παρατήρησε ὁ Πελεκίδης (*ὅ.π.* σ. 300), ὅτι οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ εἶχαν πάψει νὰ τελοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Γιὰ τὸν χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο τελοῦνταν οἱ ἀγῶνες βλ. τὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. 1017. Μνεῖες τῶν Πτολεμαίων βλ. S. Tracy - C. Habicht, *Hesperia* 60, 1991, 191 καὶ Pélékidis, 300.

Ὁ ἐδῶ νικητὴς ἦταν μισθοφόρος στὸ φρούριο. Ἡ μνεία τοῦ στρατηγοῦ δηλώνει ὅτι ἡ συμμετοχή του στὰ Πτολεμαῖα ἔγινε ὑπὸ τὴ στρατιωτική του ἰδιότητα, ὅπως στὴν ἑπόμενη ἀρ. 1017 ὅπου ὅμως ὁ στρατηγὸς διοργανώνει τὴ συμμετοχὴ τῶν ἀθλητῶν.

20 (1018). Βάθρο ὀρθογώνιο ἁπλὸ ὕψ. 0.59 μ., πλ. 0.445 μ., βάθ. 0.38 μ. Ἄνω φέρει τόρμο πλ. 0.24×0.21 μ., βάθ. 0.65 μ. γιὰ τὴν ἵδρυση τετράγωνου Ἑρμοῦ. Ὕψ. γρ. 0.013 μ. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ σώζονται τὰ γράμματα *ιος* ὕψ. 0.005 μ. καὶ στὴν ἀριστερὴ οἱ λέξεις *ἡ φυλὴ* ὕψ. γρ. 0.014 μ. Οἱ τέσσερις πρῶτοι στίχοι τῆς ὄψης ἐντὸς χαρακτῶν γραμμῶν. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ εἶναι χαραγμένος στέφανος θαλλοῦ διαμ. 0.165-0.18 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου ΟΗ' (πίν. 9).

Διόδοτος Διοτίμου [Κυδ]αν[τί]-
δης λαμπάδι νικήσας Δι[ο]γέ-
νεια Διὶ Σ[ωτῆ]ρι καὶ Ἀθηνᾶι Σωτεί-
ραι, στρατηγοῦντος τὸ τέτα[ρ]-
τον Εὐξιθέου τοῦ Φιλοξενί-
δου Κηφισιέως, ἐπὶ [Σ]ωνίκου
ἄρχοντος.

Ἡ ἀνάθεση τούτη ἔχει χαραχθεῖ ἀπὸ τρεῖς χαράκτες καὶ πιθανῶς σὲ δύο ἐποχές. Ὁ πρῶτος ἐχάραξε μέχρι καὶ τῆς λέξεως *Σ[ωτῆ]ρι*, ὁ δεύτερος

μέχρι καὶ *Κηφισιέως* καὶ ὁ τρίτος ἐχάραξε τὴ χρονολόγηση. Τοῦ πρώτου ἡ χάραξη εἶναι κανονικὴ ἐνῶ ὁ δεύτερος χαράζει τὰ γράμματα λεπτότερα καὶ ἀβαθέστερα, σχεδὸν γραμμικά. Καὶ τῶν δύο τὸ γράμμα *A* ἔχει ὁριζόντια τὴν ἐνωτικὴ γραμμή· τοῦ δευτέρου τὸ *O* εἶναι μικρότερο. Οἱ τέσσερις πρῶτοι στίχοι περικλείονται ἀπὸ γραμμές. Τοῦ τρίτου χαράκτου τὸ *A* ἔχει τεθλασμένη τὴν ἐνωτικὴ γραμμὴ καὶ τὰ γράμματα εἶναι ἔντονα καὶ βαθύτερα.

Ὁ Σώνικος διετέλεσε ἐπώνυμος ἄρχων τῶν Ἀθηνῶν τὸ 175/4 π.Χ. Τὸ βάθρο ὅμως εἶχε κατασκευαστεῖ γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ, ἀνάθημα ἐφήβων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ βάθρο χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὸ 229 π.Χ., μετὰ τὴν ἵδρυση τῶν Διογενείων (W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, 295) γιὰ τὴ διαιώνιση τῆς νίκης τοῦ Διοδότου, ὅταν στρατηγὸς ἦταν ὁ Εὐξίθεος Φιλοξενίδου. Πιστεύω ὅτι οἱ χαράκτες μέχρι τοῦ δημοτικοῦ Κηφισιέως εἶναι σύγχρονοι καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν χειρῶν ὀφείλεται σὲ λόγους τεχνικοὺς ἢ προσπάθεια ἀσκήσεως τοῦ δεύτερου χαράκτου, καὶ πλέον ἄπειρου, στὴν τεχνικὴ τῆς χάραξης γραμμάτων. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀνάθεσης ἐπὶ Σωνίκου ἄρχοντος δὲν ἁρμόζει μὲ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων τῆς λοιπῆς ἐπιγραφῆς. Πιθανῶς ὅμως ὁ Διόδοτος νὰ νίκησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ ἔκαμε τὴν ἀνάθεση μὲ μετεπιγραφὴ τοῦ βάθρου καὶ σὲ ὡριμότερη ἡλικία, ἐπὶ Σωνίκου ἄρχοντος, νίκησε καὶ πάλιν ὅταν στρατηγὸς ἦταν γιὰ πολλοστὴ φορὰ ὁ Εὐξίθεος. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ προκύπτει ὅτι ὁ Εὐξίθεος διετέλεσε στρατηγὸς τῆς παραλίας τὸ τέταρτον ὅταν χαράχτηκε ἡ ἀνάθεση χωρὶς τὴ χρονολόγηση. Ἡ προσθήκη τῆς χρονολόγησης μὲ γράμματα σαφῶς διάφορα τῆς κύριας ἐπιγραφῆς ἀλλὰ τὰ ὁποῖα ἁρμόζουν στὸ 175/4 π.Χ. σημαίνει πιθανῶς ὅτι ὑπάρχει καὶ νέα νίκη, τότε τοῦ Διοδότου, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ νέα στρατηγία τοῦ Εὐξιθέου, πέραν τῆς ἀναφερομένης τετάρτης. Ἡ νίκη αὐτὴ τιμήθηκε μὲ τὴν προσθήκη τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος.

Ὁ στρατηγὸς Εὐξίθεος ἀναφέρεται ὡς στρατηγὸς γιὰ δεύτερη φορὰ στὴν ἀνάθεση στὴ Δήμητρα καὶ στὴν Κόρη ποὺ βρίσκεται χαραγμένη στὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου, δίπλα στὴν ἀνατολικὴ πύλη (*ΠΑΕ* 1989, 21 ἀρ. 5 εἰκ. 6 πίν. 17). Ἡ ἀνάθεση αὐτὴ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Μὲ τὴ γνώση τῆς τέταρτης στρατηγίας του κατὰ τὸ 175/4 π.Χ. ἴσως χρειάζεται ἀναθεώρηση ἡ χρονολόγηση τῆς δεύτερης στρατηγίας του.

Στὴν περιγραφὴ τοῦ βάθρου ἀναφέρονται τὰ λείψανα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς πρώτης χρήσης τοῦ βάθρου ποὺ διατηροῦνται στὶς πλευρές. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ὄψης σβήστηκε μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια. Ἀπὸ τὸ ἀνάθημα τῶν ἀρχικῶν ἀναθετῶν σώθηκε τὸ κάτω μέρος τετράγωνης ἑρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο (1038) ὕψ. 0.545 μ., πλ. 0.20 μ., πάχ. 0.165 μ. Πίσω εἶναι ἐργασμένη μὲ λεπτότατο βελόνι.

Γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ στίχου 5 βλ. Bull. Epigr. 1961, 522· 1973, 238.

21 (1017). Βάθρο μορφῆς κορινθιακοῦ ἐπικράνου θραυσμένο κάτω ἀριστερὰ καὶ συγκολλημένο καὶ ἐλλιπὲς κάτω δεξιά, ὕψ. 0.47 μ., πλάτ. 0.75 μ., πάχ. 0.17 μ. Ἄνω φέρει σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους τρεῖς κυκλικοὺς τόρμους γιὰ τὴν ἔνθεση χάλκινων λαμπάδων διαμ. 0.05, 0.045 καὶ 0.055 μ. καὶ βάθ. 0.02, 0.032 καὶ 0.022 μ. Φέρει ἄβακα ὕψ. 0.11 μ. ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ δύο ἀνάγλυφες ἕλικες κατὰ τὰ ἄκρα, μεταξὺ τῶν στελεχῶν τῶν ὁποίων ὑπάρχει κεντρικὸ ἀνθέμιο ἀνάγλυφο. Ἀποκάτω ἔχει δύο τόρμους 0.025×0.035, βάθ. 0.04 μ. γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸ ὑπόβαθρο. Βρέθηκε στὸ φρούριο στὸν χῶρο ΟΣΤ'. Ἐπὶ τοῦ ἄβακος ἐπιγραφαὶ ὕψ. γρ. 0.012 μ. (εἰκ. 15, πίν. 10α).

Ἐλπίας Ἐλπίου Κονθυλῆθεν, στρατηγὸς χειροτονηθεὶς ἐπὶ Ραμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν εἰς τὸν ἐπὶ Μενοίτου ἄρχοντος ἐνιαυτὸν Διὶ Σωτῆρι καὶ Ἀθηνᾶι Σωτείραι ἀνέθηκεν vacat

ἐκ τῶν πολιτῶν Ξενοκράτης	*ἐκ τῶν στρατευομένων*	*ἐκ τῶν ξένων Δημήτριος*
Κονθυλῆθεν λαμπάδι	*Πολέμαρχος Μαραθώνιος*	*Ἀντιοχεὺς λαμπάδι*
νικήσας Διογένεια	*λαμπάδι νικήσας Διογένεια*	*νικήσας Πτολεμαῖα*

Ὁ Μενοίτης διετέλεσε ἐπώνυμος ἄρχων τῶν Ἀθηνῶν τὸ 117/6 π.Χ. Τὸ βάθρο τοῦτο ἑρμηνεύει τοὺς τρεῖς τόρμους τῶν ἄλλων ὅμοιων βάθρων τοῦ Ραμνοῦντος, ἰδίως τοῦ *IG* II² 2869. Γιὰ τοὺς τόρμους αὐτοὺς δὲν εἶχε γίνει μέχρις ἐσχάτως ἀπόπειρα ἑρμηνείας τους οὔτε περιγραφῆς τους (Kirchner II² 2869, Möbius, Die Ornamente, 46 πίν. 35 C). Τὸ 1989 ἑρμήνευσα τὸν προορισμὸ τῶν τριῶν τόρμων τῆς *IG* II² 2869 (*Ἔργον* 1989, 6-7 εἰκ. 8) καὶ ἡ ἑρμηνεία μου ἐκείνη ἐπιβεβαιώθηκε πλήρως μὲ τὸ ἐδῶ βάθρο. Ἡ φρουρὰ τοῦ Ραμνοῦντος ἔστελλε στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀθηνῶν λαμπαδηφόρους. Ὅταν νικοῦσαν ὁ στρατηγὸς ἀφιέρωνε χάλκινες λαμπάδες στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα. Στὰ βάθρα ποὺ μᾶς σώζονται οἱ τόρμοι τῶν λαμπάδων εἶναι

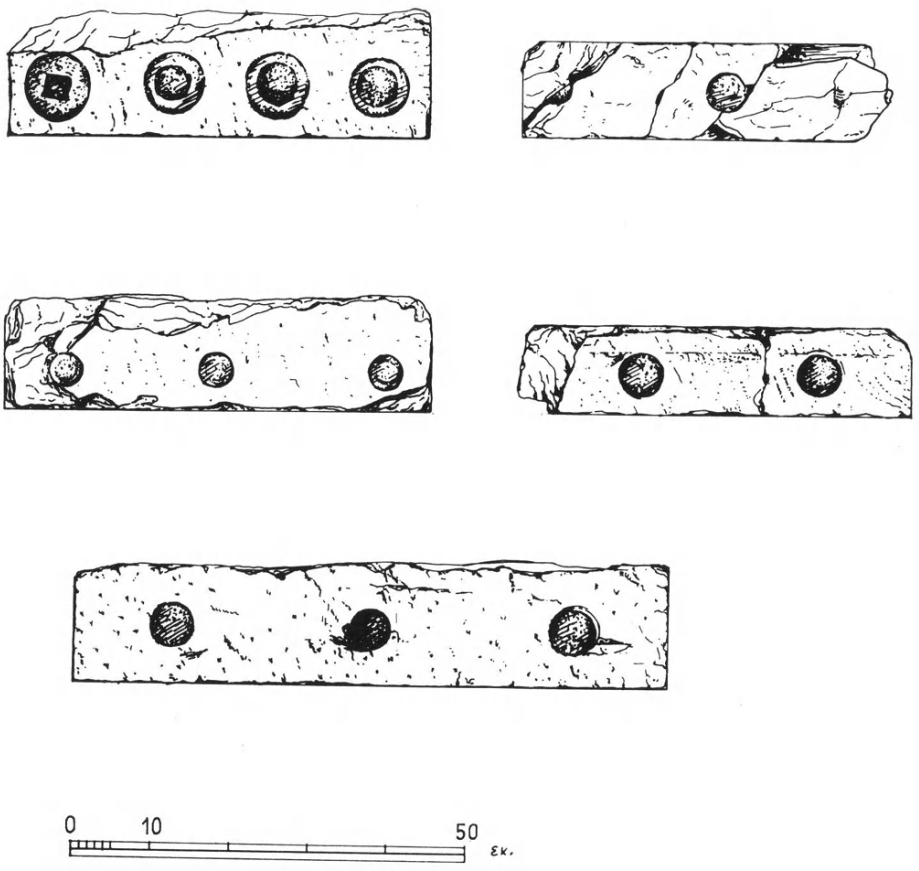

Εἰκ. 15. Ἄνω ὄψεις τῶν βάθρων λαμπάδων 6, 813, 884, 1017 καὶ 1030, ἀφιερωμάτων στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

τρεῖς, ἄρα καὶ οἱ νικητὲς εἶναι ἰσάριθμοι. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἐπιβάλλεται, πιθανῶς, ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῶν στρατιωτῶν τοῦ φρουρίου: *πολῖται, στρατευόμενοι* καὶ *ξένοι*. Βάσεις μὲ τρεῖς λαμπάδες μᾶς σώζονται ἡ ἐδῶ καὶ τρεῖς ἀκόμη, ἡ *IG* II² 2869, ἡ *ΠΑΕ* 1989, 18 ἀρ. 2 πίν. 14 καὶ ἡ *ΠΑΕ* 1989, 19 ἀρ. 3 πίν. 15. Σώζεται ἀκόμη μία μὲ τέσσερις τόρμους γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος στὰ ἑπόμενα. Καὶ στὶς τέσσερις περιπτώσεις ἔχουμε τρεῖς νικητὲς καὶ ἰσάριθμες λαμπάδες. Δὲν ὑπῆρξαν περιπτώσεις λιγότερων νικητῶν ἢ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ νίκη δὲν ἐθεωρεῖτο πλήρης καὶ ὁ στρατηγὸς τὴν παρερχόταν χωρὶς ἀνάθημα;

Στὶς παλαιότερες ἐποχὲς οἱ νικητὲς φρόντιζαν οἱ ἴδιοι γιὰ τὸ ἀνάθημα, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Μιλήσιο νικητὴ τοῦ βάθρου 996 καὶ τὸν Διόδοτο Διοτίμου Κυδαντίδη τοῦ βάθρου 1018.

Ἀγῶνες λαμπαδηφορίας γίνονταν στὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ὅπως ρητῶς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου *IG* II² 3105 τοῦ 333/2 π.Χ. Στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια οἱ ἀγῶνες μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸ ψήφισμα τοῦ 229 π.Χ. *AE* 1953/54 A′, 123-125 (Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 14 καὶ *BCH* 80, 1956, 57-63 ἀρ. I· *SEG* 15, 111), ὅπου ἀναφέρεται γιὰ τὸν στρατηγὸ Δημόστρατο Δημητρίου Φλυέα ὅτι *λαμπάδα ἐποίησεν ἐκ τῶν στρατευ/[ομένων Ῥαμνοῦ]ντι*. Ἐδῶ, ὑποθέτω, ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀγῶνες γίνονταν στὸν δῆμο. Τὰ νέα βάθρα ἀποκαλύπτουν ὅτι ἀπὸ τοῦ 229 π.Χ. καὶ πέραν οἱ λαμπαδηφόροι τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπως ὁ Μιλήσιος τοῦ βάθρου 996, μετεῖχαν στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀθηνῶν, Διογένεια καὶ Πτολεμαῖα.

Τῶν Διογενείων καὶ τῶν Πτολεμαίων ὁ χρόνος ἵδρυσης εἶναι γνωστός (229 καὶ 224 π.Χ.). Γιὰ τὰ τελευταῖα εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν W. S. Ferguson ὅτι εἶχαν πάψει νὰ τελοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἄποψη ποὺ δὲν δέχτηκε ὁ Χρ. Πελεκίδης (Histoire de l'éphébie attique, 300). Ἀπὸ τὴν ἐδῶ ἐπιγραφὴ καὶ πιθανῶς καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες παρόμοιες τοῦ Ραμνοῦντος οἱ ὁποῖες φθάνουν χρονολογικὰ μέχρι τοῦ 99/8 π.Χ. (*ΠΑΕ* 1989, 19 ἀρ. 3), ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Πελεκίδης ἔχει δίκιο.

Οἱ μετέχοντες στοὺς ἀγῶνες ἀνήκουν σὲ τρεῖς κατηγορίες στρατιωτικῶν: στοὺς *πολίτας* Ἀθηναίους, στοὺς *στρατευομένους*, ἐπίσης Ἀθηναίους καὶ στοὺς *ξένους*. Οἱ *πολῖται* πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν μὲ *τοὺς οἰκοῦντας τῶν πολιτῶν Ραμνοῦντι* (*IG* II² 3467 = Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 8 καὶ ἀρ. 17), *τοὺς πολίτας τοὺς τεταγμένους* (*AE* 1979, 72 ἀρ. 28= *SEG* 31, 112) καὶ τοὺς *ἐν Ῥαμνοῦντι γενομένους πολίτας* (*ΠΑΕ* 1990, 21). Οἱ στρατευόμενοι εἶναι οἱ *στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν* (*ΠΑΕ* 1989, 34-37 ἀρ. 16 πίν. 27· Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 14= *SEG* 15, 111), οἱ ὁποῖοι ὀνομάζονται καὶ *Ἀθηναίων οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι* (*IG* II² 1311 καὶ *SEG* 15, 111).

Ἀγῶνες λαμπαδηφορίας γίνονταν κατὰ τὴ διάρκεια πολλῶν ἀθηναϊκῶν ἑορτῶν (βλ. *AE* 1973, 179 σημ. 2, ὅπου προσθετέα τὰ Διογένεια καὶ τὰ Πτολεμαῖα).

22 (1030). Βάση χαλκῶν λαμπάδων μορφῆς ἐπικράνου παραστάδος, ὕψ. 0.345 μ., πλ. 0.535 μ., πάχ. 0.15 μ. Φέρει ἄβακα ὕψ. 0.103 μ., ποὺ

φέρεται ἀπὸ δύο ἕλικες οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν κατάληξη δύο ταινιῶν ποὺ πλαισιώνουν τὸ σῶμα τοῦ ἐπικράνου, τὸ ὁποῖο φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση ἄκανθας στὸ μέσον μεταξὺ δύο ὄρθιων ἀνθεμίων. Τῶν ἀνθεμίων τὸ μέσο φύλλο, ξιφοειδές, εἶναι ὀρθὸ ἐνῶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ὑπάρχουν ἀνὰ τρία ἄλλα φύλλα τὰ ὁποῖα στὸ ἄκρον στρέφονται πρὸς τὰ μέσα ἐν εἴδει ἀγκίστρου. Ἄνω τῆς κεντρικῆς ἄκανθας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι πλάγια φύλλα, ἀνὰ τρία καὶ ἕβδομο στὴν κορυφὴ ἐν εἴδει στέψεως, ἐκφύονται δύο ἑλικοειδεῖς μίσχοι —καταλήγουν σὲ ἄνθος— ἀπὸ τοὺς ὁποίους πάλι ἐκφύονται ὀκτὼ ἕλικες, τέσσερις ἄνω τῶν μίσχων καὶ τέσσερις κάτω. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζει τέσσερις κυκλικοὺς τόρμους γιὰ τὴ στερέωση χάλκινων λαμπάδων διαμ. 0.08, 0.075, 0.075 καὶ 0.07 μ., κάθε ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρει στὸ κέντρο του δεύτερο τόρμο, ὁ πρῶτος ὀρθογώνιο 0.02×0.03, οἱ λοιποὶ κυκλικὸ διαμ. 0.045, 0.05, 0.05 μ. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια σώζει δύο τόρμους ὀρθογώνιους, 0.02×0.02, βάθ. 0.03 μ. γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸ ὑπόβαθρο. Ὁ ἀριστερὰ δὲν σώζεται πλήρως. Βρέθηκε στὸ φρούριο ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου ΟΣΤ′. Στὸν ἄβακα λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.012 μ. (εἰκ. 15, πίν. 10β).

Ἀρ[- - - - - - -] ο [- στρατηγός -]

Στὴ βάση αὐτή, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., σβήστηκε ἡ πρώτη ἀνάθεση γιὰ νὰ χρησιμεύσει σὲ μετεπιγραφή. Τὸ βάθρο στὴν πρώτη του χρήση ἔφερε ὡς ἀνάθημα τρεῖς χάλκινες λαμπάδες καὶ δεξιὰ τέταρτο ἀνάθημα χαλκὸ καὶ αὐτὸ τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ ἐσώτερος τόρμος διαφέρει ἀπὸ τῶν λαμπάδων. Οἱ νικητὲς ἦταν τρεῖς ὅπως στὶς βάσεις. Ὁ ἐδῶ τέταρτος τόρμος ἀποτελεῖ ἐξαίρεση καὶ ἴσως ἔχει σχέση μὲ κάποια διάκριση τοῦ στρατηγοῦ.

23 (1024). Πλάκα θρανίου θραυσμένη καὶ συγκολλημένη, ἄνω λεία, κάτω ἐργασμένη τὸ πλεῖστον μὲ χονδρὸ βελόνι, ἐκτὸς δεξιὰ ἐπὶ πλ. 0.25 καὶ ἀριστερὰ ἐπὶ πλ. 0.18 μὲ ψιλὸ γιὰ τὴν ἔδραση στὰ πόδια τοῦ θρανίου. Ὕψ. 0.12-0.14 μ., μήκ. 1.455 μ., βάθ. 0.41 μ. Στὸ δεξιὸ ἄκρο ἀπὸ κάτω φέρει τόρμο 0.018×0.025 μ. Ἐπὶ τῆς στενῆς ὄψεως ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02(Ο)-0.03 μ.

Ἀφροδίτ[ηι

Τοῦ τέλους τοῦ 4ου-ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ Ἀφροδίτη λατρευόταν στὸ φρούριο μὲ τὴν προσωνυμία *Ἡγεμόνη*, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ψήφισμα τοῦ 222/1 π.Χ. (*ΠΑΕ* 1990, 23-24). Σώζονται μάλιστα καὶ τὰ ἐρείπια μικροῦ ναοῦ της (*ὅ.π.* 6-10). Τὸ θρανίο ἦταν ἀνάθημα πιθανῶς στρατηγοῦ τῆς παραλίας, κάτι ποὺ συνηθιζόταν (εἰκ. 16).

24 (1009). Τρία θραύσματα στήλης μὲ ἀέτωμα, στὸ μέσον τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ μισὸ ἀνάγλυφης ἀσπίδας διαμ. 0.06: α) ἄνω δεξιὸ μισὸ τῆς στήλης, ὕψ. 0.27 μ., πλ. 0.24 μ., πάχ. 0.055-0.065 μ. Ὕψ. γρ. 0.01-0.012 μ. Ὁ πρῶτος στίχος εἶναι χαραγμένος στὸν ἄβακα τοῦ ἀετώματος μὲ γρ. ὕψ. 0.013 μ. Βρέθηκε στὶς ἀνώτατες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου ΛΓ′ στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ φρουρίου. β) Τμῆμα ἀριστερὸ τῆς στήλης (740), ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.16 μ., πάχ. 0.057 μ. Ὕψ. γρ. 0.012-0.014 μ. Βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου ταφικὸ περίβολο. γ) Τὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς στήλης, ὕψ. 0.305 μ., πλ. 0.245 μ., πάχ. 0.062 μ. Ὕψ. γρ. 0.009 μ. Βρέθηκε στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ φρουρίου σὲ ἐπιφανειακὰ χώματα.

Β. Χ. Πετράκος, *ΠΑΕ* 1985, 24 ἀρ. 5 (στ. 9-18)· Bull. Epigr. 1991, 289.

[ἰ ε] ϱ ἀ
[- - - - ἐπὶ] Νικάνδρου ἄρχοντος
[- - - - ἐν τοῖς] τϱικλίνοις· ἀναγϱάψαι
[δὲ ἐν στήληι τὰ ὀνόματα τῶν] μετεχόντων τῆς συν-
[όδου - - - ἀϱχεϱανι]στὴς Κηφισόδοτος
[Ε]ὐξεν[- Εἰ]τεαῖος· ἐϱανισταὶ
Τιμοκλῆς vacat
Κϱίτων Χαιϱο[κλ]έους Κειϱιάνδνη[ς]
Εὔπορος Εὐ[π]όϱου [- -]
Σωσίβιος Σωσ[-]
Φιδοκλῆς Τιμέ[ου - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]

12 *Δημήτριος 'Αρ[-]*
[Θ]εόδοτος Δι[-]
['Απ]ολλωνίδη[ς -]
15 *[Θεό]φιλος Σ[-]*
λείπουν στίχοι
[- - - - - - - - - - - -]ο[- - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - Κηφισ]οδότου [- - - - - - - - - - -]

Ὁ ἄρχοντας τῶν 'Αθηνῶν Νίκανδρος τοποθετεῖται στὸ 41/40 π.Χ. ἢ γύρω ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτά (*IG* II² 1042). Ὅταν δημοσίευσα τὸ τμῆμα μὲ τοὺς στίχους 9-18 ὑπέθεσα ὅτι ἐπρόκειτο πιθανῶς γιὰ κατάλογο ἐφήβων.

Μὲ τὸ ἐπίθετο τοῦ στ. *1* ὑπονοεῖται ἡ στήλη (*ἱερὰ 'Αμφιαράου*, Λεονάρδος, *AE* 1923, 36 ἀρ. 123· *ἱερὰ Διονύσου*, *IG* II² 1325· *Διὸς ἱερά*, Olympia V, 64). Ὁ πληθυντικὸς *τρικλίνους* ὑποδηλώνει ὅτι τὸ οἴκημα τοῦ ἐράνου, τοῦ ὁποίου ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι φανερός, εἶχε περισσότερους θαλάμους (πρβ. *'Αθήναιον* V, 207 C: *θαλάμους δὲ τρεῖς εἶχε τρικλίνους* καὶ Syll³ 1097 *καὶ τραπέζας εἰς δύο τρίκλινα*).

Ὁ ἀρχερανιστὴς Κηφισόδοτος [Ε]ὐξεν[-] Εἰτεαῖος δὲν εἶναι γνωστός· ἴσως εἶναι συγγενὴς τοῦ Κηφισοδότου Φιλοκύδου Εἰτεαίου ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβια στήλη του *AE* 1979, 76 ἀρ. 46 (*SEG* 31, 195). Ὁ Κρίτων Χαιροκλέους Κειριάδης εἶχε γιὸ τὸν Χαιροκλέα τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ ἐπιτύμβια στήλη *ΠΑΕ* 1958, 33 (*AE* 1961 Χρονικά, 10 ἀρ. 9 πίν. Ε'· *SEG* 21, 866).

Φαίνεται ὅτι τὸν ἔρανο τοῦτο, ποὺ διέθετε ἐγκαταστάσεις στὸ φρούριο, ἀποτελοῦσαν ξένοι μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὸν Ραμνούντα.

25 (1034). Γωνιόλιθος (ἀγκωνάρι) κατεργασμένος μὲ τὸ σφυρί, ὕψ. 0.23 μ., μήκ. 0.49 μ., πάχ. 0.20 μ. Ὕψ. γρ. 0.015(Ο)-0.03 (Φ). Βρέθηκε μεταξὺ γυμνασίου καὶ ἀνατολικῆς πύλης, στὰ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη (πίν. 11α).

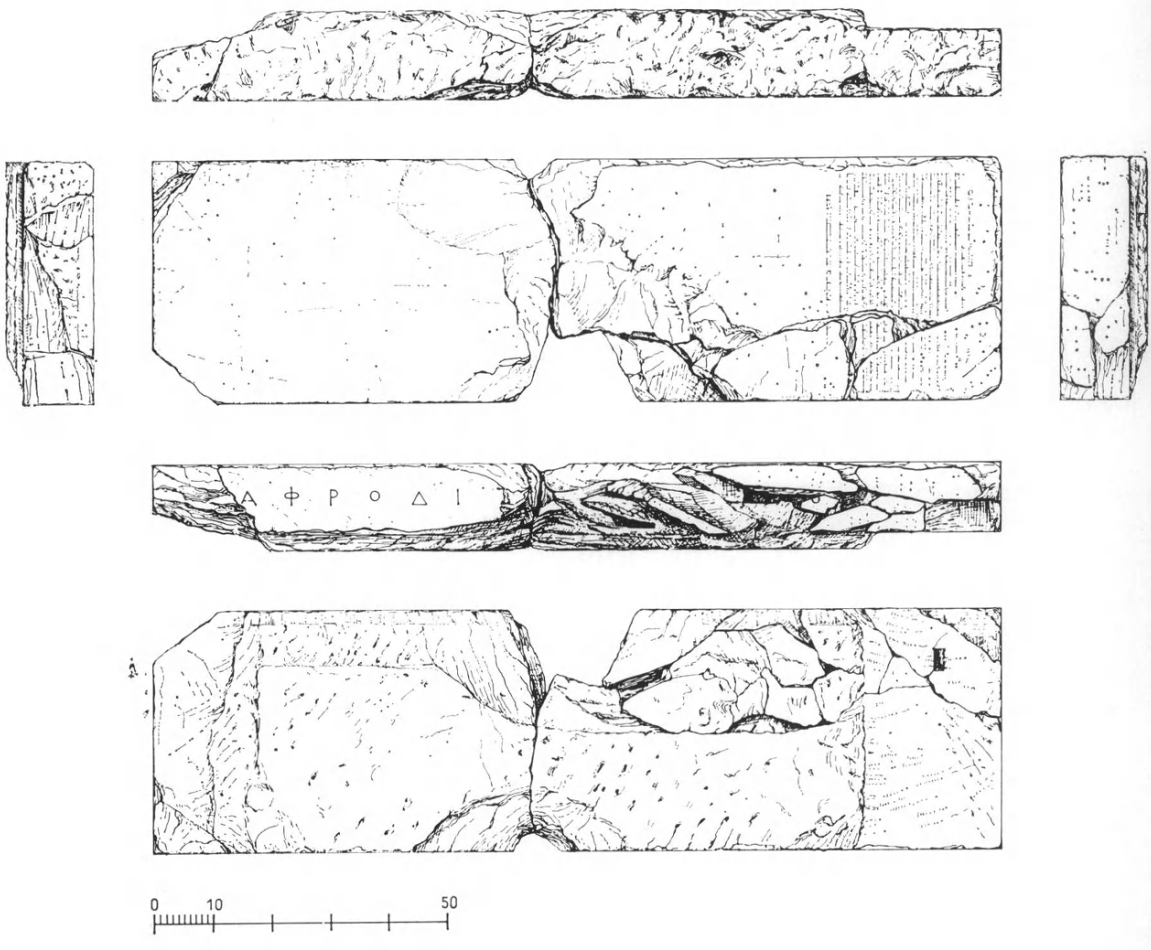

Εἰκ. 16. Θρανίο ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος, ἀνάθημα στὴν Ἀφροδίτη (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

ἄρχων Νικόδωρος·
ὅρος οἰκίας πεπραμέ-
νης ἐπὶ λύσει φράτερ-
σι τοῖς μετὰ 'Αντιφίλο

ΡΔΓ

'Ο Νικόδωρος διετέλεσε ἄρχων ἐπώνυμος τῶν 'Αθηνῶν τὸ 314/3 π.Χ. 'Ο 'Αντίφιλος εἶναι προφανῶς ὁ φρατρίαρχος. Μόνον ἀπὸ τὸν ὅρο τοῦτο διαπιστώνεται ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ δράση φρατρίας στὸν δῆμο. Γιὰ τὶς φρατρίες στὴν 'Αττικὴ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Charles W. Hedrich, Jr., Fratry shrines of Attica and Athens, *Hesperia* 60, 1991, 241-268 καὶ τὸ νέο βιβλίο S. D. Lambert, *The Phratries af Attica* (1993). Γιὰ τὸν τύπο τῆς ὑποθήκης βλ. *IG* II² 2723 (M. Finley, *Land and Credit*, 131 ἀρ. 41). Παρατηρητέον τὸ μικρὸ ποσόν.

'Ο 'Αντίφιλος Θεοφίλου εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 30 καὶ *IG* II² 7330. Γιός του εἶναι ὁ Θεόδωρος 'Αντιφίλου *IG* II² 7354.

26 (1021). Πλάκα θραυσμένη σὲ δύο καὶ συγκολλημένη, ὕψ. 0.465 μ., πλ. 0.51 μ., πάχ. 0.09 μ. Ὕψ. γρ. 0.015 μ. (Τ), 0.03 μ. (Α), 0.055 μ.(Φ). Στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία φέρει κοίλωμα διαμ. 0.04 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, ὡς βαθμίδα, ἔξω τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ χώρου ΟΣΤ′ (πίν. 11β).

φίλοι
ιος
'Απολλών-
Λέων
Βιόττου

'Η ἐπιγραφὴ τούτη τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἡ δεύτερη ἀπὸ τὸν Ραμνούντα τοῦ εἴδους αὐτοῦ τῶν ἐφηβικῶν χαραγμάτων. Ἄλλη (*ΠΑΕ* 1981, 132-135 εἰκ. 10· *SEG* 33, 159) εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα στὸν χῶρο τοῦ γυμνασίου (Pouilloux, *La forteresse* ἀρ. 66).

27 (1055). Στήλη ἐλλιπὴς ἄνω, ὕψ. 0.62 μ., πλ. 0.38 μ., πάχ. 0.10 μ. Ὕψ. γρ. 0.03 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο κτισμένη σὲ τοῖχο ἀνατολικὰ τοῦ γυμνασίου.

[δεῖνα]
[δεῖνος]
[θ]υγ[άτηρ]
[Φι]λοδήμο[υ]
Ἀ̣τηνέως
γυνὴ

Τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Ἡ στήλη προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου νεκροταφεῖο.

28 (999). Ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἐλλιπής, ὕψ. 0.96 μ., διαμ. 0.24 μ. Ὕψ. γρ. 0.015(Ο)-0.022 μ. Βρέθηκε νοτίως τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, κοντὰ στὸ εἰκονοστάσιο τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος.

[- - -]τᾶς
[- - -]έου
[Ῥαμνού]σιος

Τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσης τοῦ κιονίσκου διερχόταν ὁ νότιος δρόμος τοῦ Ραμνοῦντος. Ἐκεῖ διατηροῦνται τὰ ἐρείπια ταφικῶν περιβόλων.

29 (998). Θραῦσμα ἐπιτυμβίου κιονίου ὕψ. 0.26 μ., διαμ. 0.18 μ. Ὕψ. γρ. 0.012 μ. Βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, μεταξὺ φρουρίου καὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ἀρχαίου νεκροταφείου ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ προέρχεται.

[δεῖνα]
[δεῖνος]
θυγάτη[ρ]
Ἀβαιοκρ[ίτου]
ἐκ Κηδῶ̣[ν]
γυνὴ

Τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Τὸ ὄνομα Ἀβαιόκριτος *SEG* 32, 539 καὶ *FD* III, 3, 194.

30 (205). Βάση τῆς ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος ὕψ. 0.43 μ., μῆκ. 1 μ. καὶ βάθος 0.47 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ συγκολλημένα κομμάτια καὶ εἶναι ἐλλιπὴς ἀριστερά. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια

σώζεται μέρος τόρμου βάθ. 0.19 μ. γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς στήλης. Ἄνω ἐμπρὸς ἡ βάση εἶναι λοξὰ τετμημένη. Ὕψ. γρ. 0.02 μ. Ἀναγγελία τῆς εὕρεσης τοῦ ἐπιγράμματος *ΠΑΕ* 1975, 8 πίν. 3.

Εὐδαίμων [ὁ] θανὼν [Ε]ὐφράνωρ, Εὔφρονος υἱός,
ἐνθ[ά]δ' ἔ[ην κ]αὶ ἐτῶν ἑκατὸν καὶ πέντ' ἐπὶ τούτοις,
τ[ρεῖ]ς παίδ[ων] γενεὰς ἐπιδών, πάντας καταλείπων·
τ[οὕνεκεν εὐαίων] ἔτυ[μ'] ὃς πρῶτος κατέδαρθεν
Εὐφράνωρ πολλοῖσιν ἔβη ζηλωτὸς ἐς Ἄιδου.

Οἱ συμπληρώσεις τῶν στίχων 2 καὶ 4 εἶναι τοῦ W. Peek. Ἐννοιολογικὴ καὶ λεκτικὴ συγγένεια παρουσιάζει τὸ ἐδῶ ἐπίγραμμα μὲ τὸ δίστιχο ἀπὸ τὰ Ἄσπρα Χώματα (*ΑΔ* 20, 1965, Χρονικὰ Β1, 121): *εὐδαίμων ἔθανον, δεκάδας δέκ' ἐτῶν διαμείψας/ὡραῖον πένθος παισὶν ἐμοῖσι λιπών*, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Λοιπὰ εὑρήματα

Ὅπως ἐτόνισα στὰ προηγούμενα τὰ οἰκήματα τοῦ φρουρίου δὲν καταστράφηκαν ἀλλὰ ἐγκαταλείφθηκαν. Οἱ κάτοικοί τους εἶχαν τὸν χρόνο νὰ τὰ ἐκκενώσουν καὶ νὰ ἀφαιρέσουν μάλιστα καὶ τὰ κεραμίδια τῶν ὁποίων δὲν βρίσκεται, στὰ περισσότερα, τὸ στρῶμα ποὺ ἀποτελοῦν ὅταν καταρρεύσει ἡ στέγη. Τέτοια καταστροφὴ διαπιστώθηκε στὸ Ἀφροδίσιο τοῦ ὁποίου βρέθηκαν τὰ κεραμίδια σὲ στρῶμα θραυσμάτων. Ἡ συγκόλλησή τους ἀπέδωσε τὸ ἕνα τέταρτο τῆς κεραμώσεώς του.

31 (1036). Τὸ σπουδαιότερο εὕρημα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε ἡ τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη ποὺ βρέθηκε κατὰ τὸ κάτω μέρος της κατὰ χώραν στὴν ἀρχαία της βάση, στὸν πρόδομο τοῦ ναΐσκου ΛΘ' - Μ'. Ἡ στήλη εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο θραυσμένη σὲ δύο καὶ συγκολλημένη, ἀκέραιη, ὕψ. 1.37 μ., πλ. 0.277 μ. (ἄνω) 0.283 μ. (κάτω), πάχ. (βάθος) 0.195 μ. Ἄνω, στὰ πλάγια, ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἔμβολα σώζεται μόνο τὸ ἀριστερὸ ὅσο περιέχεται μέσα στὸν τόρμο. Δεξιὰ ὁ τόρμος, ὕψ. 0.09 μ., πλ. 0.07 μ., βάθ. 0.075 μ., εἶναι ἄδειος. Τὰ γεννητικὰ ὄργανα ἦταν ἀπὸ χαλκὸ καὶ λείπουν, σώζεται ὁ κυκλικὸς τόρμος γιὰ τὴ στερέωσή τους καὶ ἡ μολυβδοχόηση σὲ τόρμο βαθύτερο. Τὸ τρίχωμα τῆς ἤβης δηλώνεται σχηματικὰ ὅπως στὸν κοῦρο Ἀριστόδικο.

Τὰ μαλλιὰ ἐμπρὸς πέφτουν σὲ κυματιστοὺς πλοκάμους, ἀπὸ τρεῖς ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ φθάνουν ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ στέρνου. Πίσω ἡ κόμη πέφτει ὡς παχὺ στρῶμα στὸ ὁποῖο μὲ ὁριζόντιες καμπύλες καὶ ἀβαθεῖς αὐλακώσεις δηλώνεται ἡ κόμμωση.

Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ λείπει ἐντελῶς τὸ πρόσωπο· ἦταν ἀπὸ πρόσθετο κομμάτι μαρμάρου. Διατηρεῖται τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα τοῦ κάτω μισοῦ τοῦ προσώπου. Κατὰ τὴν παρυφὴ εἶναι λαξευμένη στενὴ λεία ταινία ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι ἐργασμένο μὲ ψιλὸ βελόνι. Καὶ στὴν πρόσθια ὄψη καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της διατηρεῖται τόρμος γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἐπίθετου τμήματος τοῦ κεφαλιοῦ. Πίσω ἡ κεφαλὴ εἶναι ἐργασμένη μὲ ψιλὸ βελόνι ἐκτὸς στενῶν λείων ταινιῶν στὶς παρυφές.

Τὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης βρέθηκε σὲ ἀπόσταση τεσσάρων περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ κάτω, πρὸς τὰ ΝΑ. Πίσω στὸ μέσον στὸ σημεῖο τῆς θραύσεως φέρει κυκλική, σὲ μορφὴ πεταλίδας, βάθυνση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴ βαρειὰ μὲ τὴν ὁποία ἀποσπάστηκε ἡ στήλη ἀπὸ τὴ βάση της (πίν. 12-13).

32 (1037). Ἡ βάση τοῦ Ἑρμοῦ 1036, ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.35 μ., μήκ. 0.90 μ., βάθ. 0.33 (δεξιὰ)-0.41 μ. Ἐμπρὸς καὶ στὸ ἄνω μέρος ταινία ἐργασμένη ὕψ. 0.10 μ. Τὸ ὑπόλοιπο τῆς ὄψης εἶναι ἁδρὰ ἐργασμένο ἐνῶ ἡ δεξιὰ καὶ ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀκατέργαστες. Φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τόρμο 0.25×0.315 μ., βάθ. 0.05 μ. Σώζεται καὶ ἡ ἀρχαία μολυβδοχόηση, ἡ ὁποία, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ τόρμου δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ τὴν ἀσφαλὴ στερέωση τοῦ μεγάλου γλυπτοῦ. Ἄξιο μνείας εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὴ μολυβδοχόηση στὸ πίσω μέρος τοῦ τόρμου ὑπάρχουν λιθαράκια. Ὁ ἀρχαῖος τεχνίτης τὰ μεταχειρίστηκε γιὰ σφῆνες προκειμένου νὰ διατηρήσει τὴ στήλη ἀπόλυτα ζυγισμένη. Ἡ μολυβδοχόηση ποὺ εὐθὺς ἀκολούθησε τὰ κάλυψε.

33 (1029). Ἄνω δεξιὰ γωνία ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀρχαϊκοῦ ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ὕψ. 0.165 μ., πλ. 0.205 μ., πάχ. 0.062 μ.· φέρει ἄνω καὶ δεξιὰ ταινία ὡς περιχείλωμα πλ. 0.018-0.02 μ. Σώζεται παράσταση γενειοφόρου, γυμνοῦ κατὰ τὸν κορμὸ μὲ τὸ κεφάλι ἐκ τοῦ πλαγίου πρὸς ἀριστερὰ καὶ τὸ σῶμα κατ' ἐνώπιον, μὲ τὸ δεξὶ χέρι προτεταμένο. Πίσω του ὠοειδὲς ἀντικείμενο, πιθανῶς μαξιλάρι τῆς κλίνης ὅπου εἶναι

ξαπλωμένη ἡ μορφή. Βρέθηκε στὸ φρούριο στὶς ἄνω ἐπιχώσεις τοῦ χώρου ΟΗ' (πίν. 14α).

34 (1008). 'Αγαλμάτιο καθισμένης Κυβέλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.19 μ., πλ. 0.135 μ., βάθ. 0.13 μ. Λείπει τὸ κεφάλι, μέρος τοῦ πεδίου καὶ τὰ δύο χέρια τὰ ὁποῖα ἦταν ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου. Τὸ δεξὶ λείπει ἀπὸ τὸν ἀγκώνα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ βραχίονα. Στὰ σημεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν ὀπὲς γιὰ τὰ συνδετήρια ἔμβολα. Λείπει ἐπίσης τὸ τύμπανο ποὺ κρατοῦσε μὲ τὸ ἀριστερό. Τὸ λιοντάρι εἶναι ξαπλωμένο στὰ πόδια τῆς θεᾶς πρὸς τὰ δεξιά. Βρέθηκε στὸν χῶρο ΜΓ' σὲ ἀρχαῖο στρῶμα.

35 (1007). Ναΐσκος Κυβέλης, καθισμένης, ἀκέραιος, μὲ ἀέτωμα, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.14 μ., πλ. 0.085 μ., βάθ. 0.045 μ. 'Η θεὰ κρατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ τύμπανο καὶ μὲ τὸ δεξὶ φιάλη. Στὰ γόνατά της εἶναι ξαπλωμένο τὸ λιοντάρι. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τόρμος διαμ. 0.005-0.015 μ., βάθ. 0.03 μ. γιὰ τὴ στερέωσή του. Βρέθηκε στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χώρου ΚΑ' (πίν. 15α).

36 (1006). Εὕρημα τῆς προηγούμενης περιόδου εἶναι ἡμίεργος ναΐσκος Κυβέλης ὕψ. 0.27 μ., πλ. 0.23 μ., πάχ. 0.125 μ. Εἶναι ἐπεξεργασμένο τὸ ἀέτωμα καὶ οἱ παραστάδες καὶ χονδρικὰ λαξευμένη ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ διαστ. 0.16×0.18 μ. Βρέθηκε στὸ πηγάδι τῆς ἀνατολικῆς πύλης (πίν. 15β).

37 (1011). Σκιαθηρικὸ ὡρολόγιο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, σχεδὸν ἀκέραιο, ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.243 μ., βάθ. 0.12 μ. 'Η κάτω ὄψη του ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ πεῖ μὲ ἐσοχὴ μήκ. 0.127 καὶ βάθ. 0.033 μ. Πλαγίως ἔχει τὴν τομὴ ποδὸς θρανίου μὲ ἄβακα (ὕψ. 0.055 μ.) καὶ κυμάτιο ἐπάνω καὶ πλίνθο (ὕψ. 0.023 μ.) καὶ κυμάτια κάτω. Τὸ ἄνω μέρος του καταλαμβάνει κοῖλο ἡμισφαίριο τὸ ὁποῖο φέρει χαραγμένες τρεῖς ὁριζόντιες γραμμές· ἡ πρώτη ἀπέχει 0.031 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὡρολογίου, ἡ δεύτερη ἀπέχει 0.032 μ. ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ ἡ τρίτη ἀπέχει 0.058 μ. ἀπὸ τὴ δεύτερη. 'Ακτινοειδῶς καὶ καθέτως πρὸς τὴν πρώτη ὁριζόντια γραμμὴ εἶναι χαραγμένες ἕνδεκα γραμμές.

Στὸ κέντρο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας ὑπάρχει τόρμος γιὰ τὴ στερέωση

τοῦ χάλκινου ὁριζόντιου γνώμονος. Βρέθηκε στὴ ΝΑ περιοχὴ τοῦ φρουρίου στὸν χῶρο ΜΕ′ σὲ ἀρχαῖο στρῶμα (πίν. 16β).

38 (1022). Σκιαθηρικὸ ὡρολόγιο ἀκέραιο ὕψ. 0.36 μ., πλ. 0.27 μ., βάθ. 0.20 μ. Κάτω ἐμπρὸς καταλήγει σὲ λεοντόποδες. Ἄνω καὶ στὰ πλευρὰ εἶναι ἐργασμένο μὲ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο, πίσω μὲ χονδρὸ βελόνι. Τὸ ἄνω μέρος του καταλαμβάνει κοῖλο ἡμισφαίριο μὲ ἕνδεκα γραμμὲς ποὺ ἐκτείνονται ἀκτινοειδῶς ἀπὸ τὴν κορυφή του. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τόρμος μὲ λείψανα τοῦ σιδηροῦ δείκτου. Βρέθηκε σὲ σωρὸ λίθων, στὸ ΝΑ μέρος τοῦ χώρου ΟΖ′ (πίν. 16α).

39 (1073). Ὑπερμέγεθες γουδὶ ἐλλιπές, ἀπὸ περισσότερα κομμάτια, μὲ χαμηλὸ πόδι, ὕψ. 0.715 μ., διαμ. ἄνω 0.61 μ., κάτω 0.55 μ., βάθ. ἐσωτ. 0.60 μ. Τὸ μεγαλύτερο θραῦσμα βρέθηκε δυτικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἐνῶ δεύτερο σημαντικὸ θραῦσμα κοντὰ στὸν κεραμεικὸ κλίβανο τοῦ χώρου Ο′.

40 (1020). Γουδὶ μαρμάρινο ὕψ. 0.295 μ., κάτω διαμ. τῆς βάσης 0.185 μ., βάθ. ἐσωτ. 0.24 μ., διαμ. ἐσωτ. ἄνω 0.175 μ., ἐλλιπές. Βρέθηκε στὸν χῶρο ΜΖ′.

41 (1031). Ἐρεισινώτου θρόνου θραῦσμα δεξιὸ ὕψ. 0.30 μ., πλ. 0.24 μ., πάχ. 0.08-0.11 μ. Στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ ἀναθύρωση. Στὴν ὄψη σώζει ἀνάγλυφη τμῆμα τῆς μίμησης τῆς ξυλοκατασκευῆς, τὸν δεξιὸ κάθετο πήχυ καὶ τὴν δεξιὰ κάτω ἄκρη τῆς μεσαίας πλατιᾶς σανίδας μὲ τὶς ἡμικυκλικὲς πλευρές. Δὲν ἁρμόζει σὲ κανένα ἀπὸ τοὺς σωζόμενους θρόνους. Πιθανῶς νὰ ἀνήκει στὸν πρῶτο ἀπὸ ἀριστερῶν θρόνο τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου ὁ ὁποῖος δὲν σώζεται. Βρέθηκε στὸν χῶρο ΟΕ′, μέσα στοὺς λίθους τοῦ γκρεμισμένου δυτικοῦ τοίχου.

42 (1032). Βάθρου τὸ κάτω μέρος ὕψ. 0.27 μ., πλ. 0.31 μ., βάθ. 0.26 μ. Ἄνω εἶναι ἁπλὸ χωρὶς κυμάτια καὶ ἄβακα (0.21×0.227 μ.) διότι τὸ τμῆμα αὐτὸ τὸ ἀποτελοῦσε ἄλλο τμῆμα συνδεόμενο μὲ τὸ κάτω μέρος μὲ σύνδεσμο τοῦ ὁποίου διατηρεῖται ὁ τόρμος 0.06×0.05 μ. γεμάτος μολύβι. Κάτω ἔχει πλίνθο καὶ ἰωνικὸ κυμάτιο ὕψ. 0.07 μ. (ἐξοχὴ 0.03 μ.). Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἁδρὴ χωρὶς διάκοσμο δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι.

Σὲ δεύτερη χρήση τὸ βάθρο χρησιμοποιήθηκε ἀνεστραμμένο καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια λαξεύτηκε τόρμος 0.075×0.085 μ., βάθ. 0.025 μ. Κατὰ τὴ μία μακρὰ πλευρὰ τοῦ τόρμου, καθέτως πρὸς αὐτὴν ὑπάρχει ἀβαθὴς αὔλαξ μολυβδοχοήσεως μήκ. 0.06 μ. Βρέθηκε στὸν χῶρο ΟΣΤ′ ἀριστερὰ (νότια) τῆς θύρας τοῦ χώρου ΟΕ′.

43 (1040). Ἡμισφαιρικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.075 μ., διαμ. 0.105-0.11 μ. Στὴν κορυφὴ φέρει λείψανα σιδηρᾶς λαβῆς καὶ στὴ σφαιρικὴ ἐπιφάνεια τὸ γράμμα μηνοειδοῦς σχήματος ∈ ὕψ. 0.021 μ. Βρέθηκε δυτικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη.

44 (1096). Λίθινο σταθμίο ἀκέραιο παραλληλεπίπεδο μὲ δύο μαστοὺς μὲ θηλὴ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ ταινιωτὴ τοξωτὴ λαβὴ ποὺ τοὺς συνδέει, ὕψ. 0.056 μ., ὕψ. μαστοῦ 0.043 μ., ὁλικοῦ ὕψους (μὲ τὴ λαβὴ) 0.102 μ., μήκ. 0.171 μ., βάθ. 0.102 μ. Διάμ. μαστοῦ 0.083-0.086 μ., διάμ. θηλῆς 0.01 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, στὸν χῶρο ΝΓ′ (πίν. 14β).

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὑρήματα τῆς ΝΑ περιοχῆς τοῦ φρουρίου μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει, μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει ἡ ἕως τώρα προκαταρκτικὴ ἀνασκαφή, ὅτι ἐμφανίζονται, μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα, θραύσματα μυλολίθων: ἀνήκουν βεβαίως στοὺς κατοίκους τοῦ φρουρίου κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς κατοικήσεώς του. Πιθανῶς ὅμως, ἐπειδὴ σώζονται σὲ θραύσματα, νὰ ἀνήκουν σὲ παλαιότερες περιόδους, ὅταν στὸ φρούριο κατοικοῦσαν καὶ πολλοὶ στρατιῶτες. Ἡ ΝΑ περιοχή, ἀνάμεσα σὲ δύο σημαντικὲς πύλες, μὲ μικροὺς ναοὺς μεταξὺ τῶν οἰκημάτων, πιθανῶς ἀποτελοῦσε συνοικία τῶν στρατιωτικῶν, μέχρι τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. τουλάχιστον.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΛΑ

(Πίν. 17 - 21)

Μὲ τὸν ἐφετινὸ καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου Κ, τοῦ πρὸς Β τοῦ συγκροτήματος δωματίων Ν καὶ τοῦ ὑπαίθριου χώρου Ν4 μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ κτιρίου Μ συμπληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῶν κτισμάτων τοῦ κεντρικοῦ περιβόλου τοῦ Γλᾶ. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος ὁ ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων Δ. Χανιώτης, ὁ ἀπόφοιτος τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Παπαγιαννόπουλος καὶ ὁ φοιτητὴς τοῦ Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου τῶν Βρυξελλῶν Φ. Μαζαράκης. Ἡ προϊσταμένη τῆς Θ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, οἱ ἀρχαιολόγοι Α. Χριστοπούλου καὶ Β. Ἀραβαντινός, ὁ φύλακας τοῦ χώρου Ν. Τζουμάνης καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου Θηβῶν συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἀπρόσκοπτη διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς μελέτης τῶν εὑρημάτων της. Οἱ ἀπὸ ἀέρος φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς ὀφείλονται στὸν D. Heafitz καὶ οἱ μετρήσεις τῶν ὑψομέτρων καὶ τῶν τομῶν τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου στὸν M. Lane. Ἡ φωτογράφηση τῶν εὑρημάτων ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἡ. Ἠλιάδη.

Τὸ *κτίριο Κ*, μήκους 94 μ. καὶ πλάτους 8 μ. (πίν. 17), σώζεται σήμερα ὑπὸ μορφὴ λιθόχτιστου κρηπιδώματος ὕψους 0.40 μ., πάνω ἀπὸ τὸν βράχο στὸ βόρειο ἄκρο του καὶ 2 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐπιφάνεια στὸ νότιο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ θεμέλιό του, ποὺ πατάει καὶ αὐτὸ πάνω στὸ βράχο, βρίσκεται περίπου 1.50 μ. βαθύτερα. Ἡ διαφορὰ τῆς σωζόμενης στάθμης του ἀπὸ Β πρὸς Ν εἶναι 2.90 μ. Τὸ κρηπίδωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσχυροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ποὺ συγκρατοῦν πυκνὸ γέμισμα ἀπὸ πέτρες διαφόρων μεγεθῶν μὲ λίγο χῶμα ἀνάμεσά τους. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι του σχηματίζουν ἀγκῶνες στὶς δύο μακρὲς προσόψεις τους, οἱ ὁποῖοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐγκάρσιους τοίχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἕνας καθαρίστηκε καὶ παρακολουθήθηκε σὲ ὅλο του τὸ μῆκος. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ διαιροῦν τὸ κτίριο σὲ πέντε ἐναλλὰξ κοντύτερα καὶ μακρύτερα τμήματα: τὸ πρῶτο, τὸ νοτιότερο, Κ1, ἔχει μῆκος 14.65 μ. Ἀκολουθοῦν τὸ Κ2, μήκους 32.60 μ., τὸ Κ3, μήκους 13.25 μ., τὸ Κ4, μήκους 29.46 μ. καὶ

τὸ τελευταῖο, Κ5, μήκους 4.08 μ. Ἡ μελέτη τῶν ἐγκάρσιων τοίχων καὶ τῶν ἀγκώνων ποὺ σχηματίζουν στὶς προσόψεις τοῦ κτιρίου δείχνει ὅτι τοῦτο χτίστηκε κατὰ τὸ ἴδιο σύστημα ὅπως τὸ ἀντίστοιχό του κτίριο Β τῆς δυτικῆς πτέρυγας: οἱ τοῖχοι τοῦ Κ1 σχηματίζουν τετράπλευρο, τοῦ ὁποίου ἡ βόρεια πλευρὰ γυρίζει κατ' ὀρθὴν γωνία πρὸς Β καὶ προχωρεῖ σὲ διάταξη μαιάνδρου δίνοντας τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κ2, τὴ νότια, δυτικὴ καὶ βόρεια τοῦ Κ3, τὴν ἀνατολικὴ τοῦ Κ4 καὶ τὴ νότια καὶ δυτικὴ τοῦ Κ5. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ τοῖχος συνεχίζεται σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς Β ἐπὶ 27 μ. περίπου ὡς τὸ κτίριο Μ, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὅριο. Τὰ ἀνοίγματα τοῦ μαιάνδρου κλείνουν μὲ προσκτισμένους τοίχους ποὺ ἀποτελοῦν τὶς δυτικὲς πλευρὲς τοῦ Κ2 καὶ Κ4 καὶ τὴν ἀνατολικὴ τοῦ Κ3.

Τὸ κρηπίδωμα δὲν διατήρησε πουθενὰ τὸ ἀρχικό του ὕψος καὶ ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ Κ5, ὅπου σώθηκε τὸ πλακόστρωτο κατώφλι ποὺ τὸ συνέδεε μὲ τὸ Κ4 (πίν. 18α κάτω ἀριστερά), δὲν φαίνεται πῶς ἀκριβῶς ἐπικοινωνοῦσαν οἱ χῶροι μεταξύ τους. Στὴ δυτικὴ πρόσοψη ὅμως, πρὸς τὴν πλατεία μεταξὺ τῶν δύο πτερύγων τοῦ περιβόλου, σώθηκαν δύο λιθόκτιστες ἀναβάθρες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ὁδηγεῖ στὸ Κ2 καὶ ἡ ἄλλη, μικρότερη, στὸ Κ3 (πίν. 17). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὁ τοῖχος σώζεται παντοῦ σὲ ὕψος 0.40-0.50 μ. χωρὶς ἔνδειξη προσβάσεως ἀπὸ ἐκεῖ. Τὸ κτίριο Κ λοιπὸν ἦταν προσιτὸ μόνο ἀπὸ τὴν πλατεία πρὸς τὰ δυτικά του, τὸ δὲ τελευταῖο δωμάτιο, τὸ Κ5, δὲν ἐπικοινωνοῦσε ἀπ' εὐθείας μὲ τὰ δωμάτια πρὸς Βορρά του.

Τὰ δωμάτια αὐτὰ συναποτελοῦν τὸ συγκρότημα Ν (πίν. 18α), ἀνάλογο μὲ τὸ κτίριο Ζ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ἀλλὰ μικρότερο. Ἀντίθετα πρὸς τὸ Κ τὸ Ν βλέπει πρὸς Α, στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν κτιρίων τῆς πτέρυγας καὶ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἀνατολικά τους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ κτίριο Ν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ χωρίζει ἄχτιστος χῶρος μήκους 12 μ. περίπου, ὁ Ν4. Τὸ Ν1 εἶναι προσκτισμένο στὸ Κ5 καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο μεταξὺ Κ καὶ Μ. Τὰ Ν2 καὶ Ν3, συνεχόμενα καὶ ἐπικοινωνοῦντα, εἶναι προσκτισμένα στὸ Ν1 καὶ στὸν ἴδιο δυτικὸ τοῖχο. Τὰ δωμάτια αὐτά, ὅπως καὶ ὁ χῶρος Ν4 καὶ ὁλόκληρο τὸ κτίριο Κ παραβιάστηκαν σὲ δέκα τέσσερα σημεῖα ἀπὸ τάφρους τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν ποὺ παραβίασαν τὰ δάπεδα καὶ ἀναμόχλευσαν τὶς οὔτως ἢ ἄλλως λεπτὲς ἐπιχώσεις οἱ ὁποῖες προέρχονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὶς λιωμένες πλίθες τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων. Τὰ εὑρήματα συνίστανται σὲ ἐλάχιστη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὑποδομὴ τῶν δαπέδων καὶ κάπως περισσότερη

ἀπὸ τὴ στρώση τῆς ἐπιφανείας τους ἀνάμικτη μὲ πεσμένα κεραμίδια (πίν. 8β). Τὸ μεγαλύτερο μέρος της προέρχεται ἀπὸ τοὺς πεσμένους τοίχους. Ἐπιπλέον, ἔξω ἀπὸ τὸ Ν1 βρέθηκαν κομμάτια τοιχογραφιῶν πεσμένα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου (πίν. 19α). Τὰ δωμάτια ἀπέδωσαν ἀρκετὰ κελύφη ἀπὸ καλόγνωμες καὶ κυδώνια. Ὁ χῶρος Ν4 εἶχε πολλὰ κομμάτια ἀπὸ πίθους μὲ ἀνάγλυφες ταινίες στὸν ὦμο (πίν. 19β-γ), κεραμίδια, μεγάλους ψευδοστόμους, μαγειρικὰ σκεύη καὶ θραύσματα δύο τουλάχιστον κρατευτῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας διατηρεῖ ὁριζόντια λαβὴ καὶ τὶς ἐγκοπὲς γιὰ τοὺς ὀβελοὺς στὸ χεῖλος (πίν. 20α-β). Τέλος, κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Μ βρέθηκαν τέσσερα φύλλα ἀπὸ μολύβι (πίν. 21α), ἀνάλογα πρὸς ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ κτίριο Η ἀλλὰ μικρότερα. Οἱ τοιχογραφίες, ποὺ βρίσκονται ἀκόμη στὸ στάδιο τοῦ καθαρισμοῦ φαίνεται ὅτι ἀπεικόνιζαν μία τοὐλάχιστον ἀνθρώπινη μορφὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κτιρίου. Ἡ κεραμεική, ποὺ περιλαμβάνει περίπου 2700 ὄστρακα, ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ κύλικες (πίν. 20γ) καὶ ἀπὸ ἄγραπτα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἰκιακά, ἀγγεῖα. Τὰ γραπτὰ εἶναι ἐλάχιστα, δύο ὄστρακα σκύφων μὲ κατακόρυφες πορφύρες, ἕνας συγκολλημένος ἐλλιπὴς ἐσώβαφος σκύφος (πίν. 21β), οἱ λαβὲς μεγάλου ψευδοστόμου, καὶ δὲν προσθέτουν οὔτε ἀλλάζουν τίποτε στὰ ὅσα διαπιστώθηκαν κατὰ τὶς περασμένες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Τὰ κτίρια ποὺ ἐρευνήθηκαν εἶναι καὶ αὐτὰ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι ποὺ χτίστηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν μετὰ τὴν ἀρχὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 22 - 24)

Κατόπιν συνεννοήσεως μὲ τὴν 'Αγγλικὴ 'Αρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἄρχισε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1991 ἡ χαρτογράφηση καὶ καταγραφὴ σὲ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα πληροφοριῶν τῶν κτιρίων, τάφων καὶ λοιπῶν ἀρχαίων καταλοίπων τῆς μείζονος περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν σὲ ἔκταση 3.5 χιλιομέτρων ἀπὸ Α καὶ Δ καὶ 4.5 χμ. ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὶς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ὑπογράφοντος διευθυντοῦ τῆς ἀνασκαφῆς Μυκηνῶν, κατηύθυνεν ἡ διευθύντρια τῆς 'Αγγλικῆς Σχολῆς Δρ. Elisabeth French. Ἔλαβαν μέρος οἱ τοπογράφοι G. R. Sanders, ὑποδιευθυντής, καὶ D. Smyth, ἐπίτιμος τοπογράφος τῆς Σχολῆς, Arzen Gideon, Agnes Kabdebo καὶ Imogen Grundon καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι J. Driesen, 'Ιφιγένεια Τουρναβίτου, Claire Pickersgill καὶ J. Verstraete, τῆς 'Αγγλικῆς Σχολῆς, καθὼς καὶ οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας A. Jansen καὶ Kim Shelton. Σκοπὸς τοῦ προγράμματος εἶναι ἡ ἐκπόνηση καὶ δημοσίευση ἀρχαιολογικοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ποὺ νὰ περιλαμβάνει τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Χ. Τσούντα, τῆς 'Αγγλικῆς Σχολῆς, τῆς 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων 'Αργολίδος καὶ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας· ὁ χάρτης αὐτὸς θὰ συμπληρώνει τὸν μόνο μέχρι στιγμῆς ὑπάρχοντα χάρτη ποὺ εἶχε ἐκπονήσει ὁ Β. Steffen τὸ 1886. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε νέου τύπου ἠλεκτρονικὸ διαστημόμετρο μὲ τὸ ὁποῖο ἐγκαταστάθηκε σύστημα σταθερῶν σημείων βασισμένο στὸ τριγωνομετρικὸ σημεῖο τοῦ ἐθνικοῦ δικτύου τὸ ἐγκατεστημένο στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Παναγίας.

'Η ἀποτύπωση τῶν ἀρχαιοτήτων ἐπικεντρώθηκε φέτος σὲ τέσσερις τομεῖς: ὁ πρῶτος, στὶς θέσεις 'Αλεπότρυπα - Κάτω Πηγάδι - Ἅγ. Γεώργιος

περιλάμβανε μεγάλους θαλαμοειδεῖς τάφους σκαμμένους ἀπὸ τὸν Τσούντα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπισημάνθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν 35. Ὁ δεύτερος, στὸν ὁποῖον εἶχαν ἐρευνηθεῖ τάφοι ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου (ἐκπρόσωπος στὸ πρόγραμμα ἡ ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας Ἑλένη Παλαιολόγου) καὶ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σὲ πρόσφατες σχετικῶς ἀνασκαφὲς ὑπὸ τὸν Γ. Ε. Μυλωνᾶ ἀλλὰ καὶ παλαιότερες ἀπὸ τὸν Τσούντα, ἐκτεινόταν στὶς περιοχὲς Κουτσουβέλα - Ἀσπρόχωμα - Καψαλᾶ. Στὸν τρίτο τομέα καταχωρήθηκαν ὅλα τὰ ὁρατὰ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ ὁδικοῦ δικτύου κατὰ μῆκος τοῦ ρέματος τοῦ Χάβου καὶ στὶς πλαγιὲς τοῦ Προφήτη Ἠλία. Ὁ τέταρτος τέλος καλύπτει ὅλα τὰ οἰκοδομήματα καὶ τοὺς τοίχους στὴν κορυφογραμμὴ τῆς Παναγίας. Ἐπιπλέον ἔγινε καὶ ἀναγνωριστικὴ ἔρευνα στὸν λόφο Καλκάνι. Τὰ διάφορα μνημεῖα, τάφοι, κτίρια, ὀδογέφυρες κλπ. ἐντοπίσθηκαν μὲ προσεκτικὴ καὶ κάποτε ἐπίπονη ἐπὶ τόπου ἔρευνα, στόχος τῆς ὁποίας ἦταν νὰ ἀνακαλυφθοῦν καὶ νὰ ταυτιστοῦν ἑκατοντάδες τέτοια σημεῖα γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Steffen καὶ ἀπὸ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, ἀναφορὲς σὲ ἡμερολόγια, μνεῖες περιηγητῶν καὶ πληροφορίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐφετινῆς πρώτης ἐρευνητικῆς περιόδου ὑπῆρξαν ἐνθαρρυντικά.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μοῦ ἀνέθεσε καὶ ἄλλη μία ἀποστολή: ἐννέα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους καὶ καλύτερα διατηρημένους θαλαμοειδεῖς τάφους ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Τσούντας (πίν. 22α-β) στὶς θέσεις Κάτω Πηγάδι καὶ Ἅγ. Γεώργιος, τὶς πλησιέστερες δηλαδὴ πρὸς τὸ σημερινὸ χωριὸ τῶν Μυκηνῶν, εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ ξένους ἀστέγους περιστασιακοὺς ἐργάτες καὶ πλάνητες τουρίστες ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ὁμαδικὰ στοὺς θαλάμους τῶν τάφων, τοὺς ὁποίους εἶχαν γεμίσει μὲ παλαιὰ ἄχρηστα ἔπιπλα, στρώματα, κλινοσκεπάσματα καὶ προσωπικά τους εἴδη καὶ τοὺς εἶχαν μεταβάλει σὲ ἀνθυγιεινὲς τρῶγλες καὶ ἑστίες ἀκαθαρσίας (πίν. 23α). Κατόπιν σχετικῆς ἀναφορᾶς τῆς Δ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἡ Ἑταιρεία ἀνέλαβε τὴ θεραπεία τῆς καταστάσεως. Τὰ θλιβερὰ ὑπάρχοντα τῶν τρωγλοδυτῶν ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τοὺς θαλάμους (πίν. 23β), οἱ τάφοι καταχωρήθηκαν στὸν χάρτη καὶ κατόπιν οἱ εἴσοδοί τους χτίστηκαν μὲ λιθοδομὴ κατ' ἀπομίμηση τῆς

ἀρχικῆς τους ξερολιθιᾶς (πίν. 24α-β). Οἱ θάλαμοί τους δὲν εἶναι πλέον ἐπισκέψιμοι, τὰ στοιχεῖα τους ὅμως ἔχουν καταγραφεῖ, ἡ θέση καὶ ὁ προσανατολισμός τους ἔχουν ἀποτυπωθεῖ καὶ ἔχει ἀρχίσει ἡ ἐργασία ταυτίσεως αὐτῶν καθὼς καὶ τῶν ὑπολοίπων μνημείων πρὸς τὰ ἀναφερόμενα στὶς κάθε εἴδους διαθέσιμες πηγές. Ἐὰν προκύψει ἀνάγκη ὁ καθαρισμὸς καὶ τὸ χτίσιμο τῶν εἰσόδων θὰ ἐπεκταθεῖ μελλοντικὰ σὲ ὅσους ἄλλους τάφους περιέλθουν στὴν ἴδια κατάσταση.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

4. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 25 - 45)

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1991 μὲ πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα καὶ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας οἱ ἐργασίες: α) καθαρισμοῦ καὶ μελέτης τῶν χώρων τῶν ἀνασκαφῶν Καββαδία, β) συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης κτιρίων τοῦ ἱεροῦ καὶ γ) διαμόρφωσης τοῦ τοπίου τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐργασίες β-γ ἔγιναν μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδη.

Φυλακεῖο

Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου στὰ νότια τοῦ μεγάλου ἀνδήρου τοῦ ἱεροῦ, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ[1], καθαρίστηκαν τὰ ἐρείπια φυλακείου, τὸ ὁποῖο κτίσθηκε ἐκεῖ μὲ ἀρχαῖο ὑλικὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Π. Καββαδία[2] (πίν. 25α-β). Τὸ κτίσμα ἦταν ὀρθογώνιο μονόχωρο μὲ ἕνα ἄνοιγμα στὸ ἄκρο τῆς ΒΑ μακρᾶς του πλευρᾶς καὶ οἱ τοῖχοι του σώθηκαν σὲ ὕψος μέχρις 0.7 μ., ἐνῶ μεγάλο μέρος τοῦ ὑλικοῦ του ἔκειτο ἀκόμη μέσα καὶ ἔξω γύρω ἀπ' αὐτό. Τὸ σωζόμενο τμῆμα τοῦ κτιρίου πρὸς τὸ παρὸν δὲν διαλύθηκε (πιθανότατα τὰ προϊστορικὰ θεμέλια συνεχίζονται κάτω ἀπὸ αὐτό), γιὰ νὰ μελετηθεῖ ἡ δυνατότητα ἔνταξής του στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου. Ἀπὸ τὴ ΒΔ του γωνία (πίν. 26α) ἀποτειχίσθηκε ὅμως τὸ κάτω τμῆμα τοῦ τελευταίου πρὸς τὰ νότια πεσσίσκου ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ κλασικοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν[3] (πίν. 26β), στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ ὁποίου σώθηκαν ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς τέσσερις τελευταίους στίχους ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τῶν πρωίμων ἑλληνιστι-

---

1. *ΠΑΕ* 1978, 111. *Ἀρχαιογνωσία* 1, 1908, 43.

2. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ φυλακεῖο εἶναι προφορικὲς καὶ προέρχονται ἀπὸ τὶς οἰκογένειες ποὺ εἶχαν ἀπὸ παλιὰ σχέση μὲ τὸ ἱερό. Γραπτὴ πληροφορία γιὰ τὴν ἡλικία τοῦ κτίσματος δὲν μπόρεσα ἀκόμη νὰ ἐντοπίσω. Πρβ. *ΠΑΕ* 1990, 49.

3. *ΠΑΕ* 1981, 156 κέ. 1990, 48.

κῶν χρόνων, ὅπου δυστυχῶς μόνον οἱ δύο τελευταῖοι διαβάζονται εὐκρινῶς: *πυροφόρ[οι / ἀνέθηκα[ν*. Ὁ Ἰ. Μαυρομματίδης ἀνεγνώρισε παράλληλα ἕνα ἀκόμη πεσσίσκο τοῦ τεμένους, ἐκτεθειμένο μὲ ἀρ. 521 στὸ Ἀσκληπιεῖο, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ μουσείου (πίν. 27α), ὁ ὁποῖος φέρει ἐπίσης ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.[4]. Ἔτσι οἱ γνήσιοι πεσσίσκοι στὴν πρόσοψη τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν ἔγιναν τώρα ἕξι ἐπὶ συνολικοῦ ἀριθμοῦ ἐννέα[5]. Ἀπὸ τὸ πεσμένο γύρω ἀπὸ τὸ φυλακεῖο ἀρχαῖο ὑλικὸ προέρχονται δύο ἀκόμη ἐνεπίγραφοι λίθοι. Ὁ πρῶτος εἶναι κυβικὸς βωμὸς τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο τύπου[6], ἀφιερωμένος στὴν Ἥρα. Τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, h*έρας*, ἔχει γραφεῖ πάνω ἀριστερὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., καὶ χωρὶς προφανὴ λόγο ἐπαναλήφθηκε δεξιὰ στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους (πίν. 27β). Ὁ δεύτερος φέρει ἕνα ἀκόμη ἀποσπασματικὸ ἀναθηματικὸ κείμενο πυρφόρου, - -] / *Ὀνησίμου / πυροφορή/σας ἀνέθη/κε*, γραμμένο στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους[7].

Μυκηναϊκὸ ἄνδηρο - Νυμφαῖο

Στὰ νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ διαμορφώθηκε ὁριστικὰ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μεγάλου μυκηναϊκοῦ ἀνδήρου, πάνω στὸ ὁποῖο ἐγκαταστάθηκε τὸ ναόσχημο ὑπαίθριο τέμενος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων[8], μὲ ἐπίστρωση ἀπὸ τριμμένο καβριά (πίν. 28α-β). Ὁμοίως ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐντυπωσιακὰ σωζόμενου στὰ νότια τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ νυμφαίου (πίν. 30-31): Συμπληρώθηκαν τὰ τόξα τῶν δύο κογχῶν στὸν ἀνατολικό του χῶρο καὶ ὁ τοῖχος πάνω ἀπ' αὐτὰ μέχρι τὴ γένεση τῆς θολωτῆς ὀροφῆς (πίν. 29α-β), συντηρήθηκαν οἱ βάσεις τῶν πεσσῶν τῆς πρόσοψης ἀπὸ ὀπτοπλίνθους (πίν. 32α) καὶ οἱ τοῖχοι τῆς δυτικῆς γωνίας (πίν. 32β) μὲ διακριτικὴ συμπλήρωση ἀπὸ ὅμοιο ὑλικὸ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ ἐπιστρώθηκε μὲ τριμμένο καβριά.

---

4. Εἶναι ὁ ἀναφερόμενος μὲ ἀρ. 328 στὸν τόμο *IG* IV² 1, μὲ προέλευση τὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Ἄννας. Τώρα ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀπόδοση τοῦ Fraenkel, τὴν ὁποία ὁ Hiller von Gaertringen χαρακτήρισε «sine certa causa».

5. *ΠΑΕ* 1990, 48.

6. Αὐτόθι.

7. Τὸ ὄνομα μὲ τὸν τύπο *Ὀνάσιμος* ἐμφανίζεται στὶς πρώιμες ἐπιγραφὲς τῆς Ἐπιδαύρου. Βλ. *IG* IV² 1, 28.103.109.

8. *ΠΑΕ* 1983, 152 κέ. 1987, 52 κέ. *ΕΔΑΕ* 1, 1988, 13.

Κλασικὴ εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ

Στὸν χῶρο τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ ἡ μελέτη διαμόρφωσης ἀπέβλεψε στὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀνωτέρων δόμων τῆς ἀπόληξης τοῦ μεγάλου πώρινου ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος, ὥστε, παρὰ τὴν ἀπαραίτητη ἐπίχωση τοῦ βαθύτερου τμήματος αὐτοῦ καὶ τῆς κλασικῆς εἰσόδου, νὰ παραμείνουν ὁρατὰ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς ἀπόληξης τοῦ ἀναλήμματος καὶ οἱ ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κλασικῆς εἰσόδου. Ἔτσι κατασκευάσθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἀναλήμματος δέκα νέοι πωρόπλινθοι κατανεμημένοι σὲ δύο στρώσεις, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε τὸ μὴ ὑγιὲς ὑλικό (πίν. 33α-β), καὶ τὸ ἔδαφος διαμορφώθηκε μπροστά τους στὸ προβλεπόμενο ἐπίπεδο (πίν. 34α). Κατὰ τὴν προετοιμασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὶς πρόχειρα καλυμμένες ἀκόμη ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κλασικῆς εἰσόδου μελετήθηκε καὶ ἡ στενὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ πρὸς Νότον ὅριο τῆς κλίμακας. Πάνω σὲ βάση ἀπὸ πλάκες ἀκατέργαστου ἀσβεστολίθου εἶχαν τοποθετηθεῖ ὄρθιοι πωρόπλινθοι. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε σὲ σχέση μ' αὐτοὺς δείχνει ὅτι κατὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ χώρου στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους οἱ λιθόπλινθοι αὐτοὶ κατακλίθηκαν (στὴ θέση ποὺ βρέθηκαν) ἀφήνοντας ἐλεύθερη τὴν πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μουσείου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μερικῶς ἤδη ἐπιχωσμένης κλίμακας (πίν. 34β).

Ρωμαϊκὴ εἴσοδος (Πρόπυλο)

Ἡ μελέτη διαμόρφωσης ἀπέβλεψε περαιτέρω στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας πρόσβασης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν ἐπισκέπτη. Στὸ ἱερὸ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔφθανε κανεὶς ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς αὐτὸ ἀπὸ τὰ ΒΔ, καὶ περνοῦσε ἀπὸ τὸ «Ἀφροδίσιο»[9] καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ δεξαμενὴ στὰ ἀνατολικά του. Ἐπειδὴ σήμερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει (οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει) δρόμος ποὺ νὰ ὁδηγεῖ στὸν λόφο τοῦ Κυνορτίου, ἡ παραπάνω ἀναγκαιότητα ἐξυπηρετήθηκε μὲ τὴ σύνδεση τῆς κοινοτικῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, ποὺ διέρχεται πίσω ἀπὸ τὸν λόφο στὰ ἀνατολικά του, πρὸς τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο στὸ βόρειο πρανὲς τοῦ λόφου μπροστὰ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ εἴσοδο

9. G. Roux, *Architecture de l'Argolide* (1961), 223 κέ.

τοῦ ἱεροῦ, μὲ δρόμο μήκους περ. 150 μ. καὶ πλάτους 3 μ., ἐπιστρωμένο μὲ καβριά, ποὺ διέρχεται μέσα ἀπὸ ἀθέατο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τμῆμα τοῦ ἀπαλλοτριωμένου ἤδη ἐλαιώνα (πίν. 35α). Στὸ σημεῖο αὐτὸ συναντᾶται μὲ τὴν ἀρχαία ἄνοδο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο στὰ βόρεια τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος καὶ ὁδηγεῖ ἀμέσως πρὸς τὴν κλίμακα τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου (πίν. 35β). Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες αὐτὲς καθαρίστηκε καὶ συντηρήθηκε ὁ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ συγκρατοῦσε τὸ πρανὲς στὰ ἀνατολικὰ τῆς κλίμακας τοῦ προπύλου (πίν. 36α-β, ἀριστερὰ) καὶ πραγματοποιήθηκε τομὴ μπροστὰ στὴν εὐθυντηρία τοῦ προπύλου γιὰ νὰ μελετηθεῖ ἡ πορεία τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ ἀγωγοῦ[10] μὲ τὸν ὁποῖο ἀποχετεύονταν τὰ νερὰ τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, στὸν ὁποῖο πιθανῶς διοχετεύθηκαν καὶ τὰ νερὰ ποὺ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Ἀντωνίνου[11] (πίν. 36β, ἀριστερὸ τμῆμα, πρὶν ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ μόλις φαινόμενου ἐγκάρσιου κορμοῦ), στρεφόταν ἐδῶ πρὸς τὰ βορειοδυτικά, παρακολουθώντας τὴν κατωφέρεια. Πιθανῶς παρελάμβανε καὶ τὰ νερὰ ἀπὸ τὴ στέγη τῆς στοᾶς ποὺ ὑψωνόταν πάνω στὸ μεγάλο ἀνάλημμα. Τὰ νερὰ αὐτὰ συλλέγονταν προηγουμένως σὲ κτιστὴ λεκάνη στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ προπύλου. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἦλθαν στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως τὰ τεμάχια (σπόνδυλος καὶ κιονόκρανο) ἑνὸς γωνιαίου ἐντοιχισμένου κίονα τῆς ἑλληνιστικῆς στοᾶς (πίν. 37α), καθὼς καὶ δύο τεμάχια πρώιμων ἑλληνιστικῶν γλυπτῶν: Τὸ ἕνα εἶναι θραῦσμα ἀναθηματικοῦ μαρμάρινου ἀναγλύφου καὶ σώζει τὸ πρόσθιο μέρος δελφινιοῦ ποὺ κολυμπάει στὰ κύματα, καθὼς καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ πόδι μορφῆς ποὺ ἱππεύει τὸ δελφίνι (πίν. 37β). Ἀπὸ τὶς διάφορες πιθανότητες ἑρμηνείας τοῦ θέματος ἐκείνη ἡ ὁποία θὰ τὸ συνέδεε μὲ τὸν Ἀπόλλωνα Δελφίνιο φαίνεται ἡ περισσότερο ἱκανοποιητική[12].

10. *ΠΑΕ* 1974, 93.

11. *ΠΑΕ* 1989, 49.

12. Ὑπάρχουν περισσότερες μυθικὲς μορφὲς ποὺ ἱππεύουν δελφίνι: Ὁ θαλάσσιος θίασος τοῦ Ποσειδώνα, βλ. τελευταῖα E. WALTER-KARYDI, *JdI* 106, 1991, 249 κέ., ὁ Ἀρίων, ποὺ ὅμως εἰκονίζεται ντυμένος, *LIMC* II, 1984, λ., ὁ Φάλανθος καὶ ὁ Τάρας, ROSCHER, *LGRM* III2, 1902-1909, λ., ποὺ εἰκονίζονται γυμνοὶ πάνω στὸ δελφίνι ἀλλὰ μικρὴ σχέση μποροῦν νὰ ἔχουν μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἐπιδαύρου, ὁ Ἔρως, οἱ μεταφερόμενοι νεκροὶ ἀπὸ τὸ κῆτος Ἡσίοδος καὶ Μελικέρτης κ.ἄ., πρβ. B. S. RIDGWAY, Dolphins and Dolphin-Riders, *Archaeology* 23, 1970, 86 κέ. Γιὰ παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπάνω σὲ δελφίνι ὑπάρχουν μόνο εἰκονογραφικὲς (*LIMC* II, 1984, *Apollon*, ἀρ. 379-380) καὶ μυθολογικές (Εἰκάδιος,

Τὸ δεύτερο εἶναι ὁ ἄνω κορμὸς μαρμάρινου ἀγαλματίου γενειοφόρου(;) ἀνδρὸς μὲ ἱμάτιο ποὺ πέφτει στὴν πλάτη. Ἡ μορφὴ κρατοῦσε μπροστὰ στὸ στῆθος της μεγάλο πλατὺ καὶ στρογγυλὸ ἀντικείμενο, πιθανῶς τύμπανο (πίν. 37γ).

Σκανὰ

Στὸ ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα τῆς σκανᾶς συνεχίσθηκε ἡ συντήρηση τῶν τοίχων μὲ ἁρμολόγημα[13] καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀναστήλωση τοῦ τέταρτου ἀπὸ τὰ νότια πεσσοῦ σὲ σχῆμα ἀντινώτων ἡμικιόνων τῆς ὑπόστυλης αἴθουσας Ε[14] (εἰκ. 38α). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπολάξευση τοῦ ὀρθογώνιου ἐξάρματος μεταξὺ τῶν ἡμικιόνων ποὺ παρατηρεῖται στὴ μία πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ πεσσοῦ, καὶ ἡ ἀντικατάστασή του μὲ κονίαμα καὶ ὄστρακα. Στὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἔχουν ἐμπηχθεῖ σιδερένιοι πῆροι, ὥστε νὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη φάση[15], κατὰ τὴν ὁποία κάποια ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα μεταξὺ τῶν πεσσῶν τῆς ὑπόστυλης αἴθουσας διανομῆς κλείσθηκαν μὲ τοῖχο. Κατὰ τὶς ἐργασίες συντηρήσεως συνεχίσθηκε καὶ ἡ ταύτιση καὶ συγκόλληση θραυσμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἢ ἐνεπιγράφων λίθων (πίν. 38β). Ἡ ἐγκεκριμένη μελέτη τοῦ Ἰ. Μαυρομματίδη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἐντυπωσιακὰ σωζόμενου λουτροῦ τῆς σκανᾶς (χῶροι Ο καὶ Π[16]) ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται. Συγκεκριμένα ἐτελείωσε τὸ πρῶτο της τμῆμα, ποὺ ἀφοροῦσε στὴν εἴσοδο τοῦ καμαρωτοῦ διαδρόμου πρὸς τὸ λουτρό (στὸ βάθος τοῦ χώρου Ξ). Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ τμήματος τοῦ διαδρόμου ἀποκαταστάθηκε, κυρίως στὸ σημεῖο του κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ λουτροῦ, ὅσο ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ στηριχθεῖ τὸ ἀνώφλι της ποὺ εἶχε μείνει μετέωρο στὸ ἐρείπιο (πίν. 39α-β), ἐνῶ τὰ λείψανα ἀνάμεσα στὸν διάδρομο αὐτὸν καὶ τὸ βόρειο τοίχωμα τῆς δεξαμενῆς (δεύτερος καμαρωτὸς διάδρομος ποὺ περιέτρεχε ἐξωτερικὰ τὸ λουτρὸ μὲ βαθμίδες ποὺ ἀνέβαζαν τὸ ἐπίπεδο πρὸς τὸ ἀνατολικά;) ἁπλῶς στερεώθηκαν.

γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, μεταφέρθηκε μετὰ ἀπὸ ναυάγιο ἀπὸ δελφίνι στὴν παραλία τῆς Παρνασσίδας, ὅπου ἵδρυσε ναὸ) ἐνδείξεις.

13. *ΠΑΕ* 1990, 48.

14. Αὐτόθι.

15. Αὐτόθι 45-47.

16. Αὐτόθι 46, εἰκ. 1.

ΝΑ Συγκρότημα

Σὲ ἔκπληξη ὁδήγησε ἡ συνέχεια τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀνασκαμμένου ἀπὸ τὸν Καββαδία συγκροτήματος τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας στὰ νότια τῆς Σκανᾶς καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου[17]. Στὸ ἀπότομα πρὸς τὰ νότια κατερχόμενο πρανές, ὅπου ἤδη ὁ Καββαδίας εἶχε ἀποκαλύψει τετράγωνο χῶρο μὲ ἀψιδωτὴ ἐξοχὴ ἐρειδόμενο στὰ ὑψηλότερα κείμενα διαμερίσματα τοῦ συγκροτήματος, ἀποδείχθηκε ὅτι ὑπῆρχαν οἱ κυρίως ἐγκαταστάσεις ἑνὸς λουτροῦ (ὁ χῶρος ποὺ μνημονεύθηκε καὶ ἄλλοι δύο στὰ ἀνατολικά του), οἱ ὁποῖες καὶ ἀνασκάφηκαν συστηματικά (εἰκ. 1 καὶ πίν. 40α).

Ἔτσι οἱ χῶροι Β καὶ Α ποὺ καθαρίσθηκαν πέρυσι στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο (+4.12: ἀνώτατο σωζόμενο σημεῖο τοίχων ἕως +3.75[18]) μποροῦν τώρα νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς αἴθριο καὶ ἀποδυτήριο τοῦ μικροῦ λουτροῦ (πίν. 40β). Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο ὑπῆρχε δυτικὰ ἕνας πρῶτος χῶρος, ὁ ἀνασκαμμένος ἤδη ἀπὸ τὸν Καββαδία Η (πίν. 41α καὶ 42α), τοῦ ὁποίου τὰ λείψανα σώθηκαν σὲ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπεδο (ὑπολείμματα πλίνθων δαπέδου στὸ +2.10 μ.). Ὁ χῶρος αὐτὸς καὶ λόγω τοῦ ἀψιδόμορφου praefurnium στὰ νότια, ἀλλὰ καὶ λόγω τῶν ἀνοιγμάτων στὸν δυτικὸ καὶ στὸν ἀνατολικό του τοῖχο, πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ὑπόκαυστο καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὡς tepidarium. Ἡ πρόσβαση στοὺς χώρους τοῦ ὑποκαύστου γινόταν προφανῶς ἀπὸ τὰ νότια καὶ ἀπὸ τὸν βοηθητικὸ χῶρο Ε στὰ δυτικά, ἐνῶ στὸν λουτρώνα ποὺ βρισκόταν ἀπὸ πάνω ἔφθανε κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὑψηλότερα κείμενους χώρους. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὑποκαύστου ἔτρεχε μεγάλος κτιστὸς ἀγωγὸς ποὺ ἀποχέτευε τὰ νερὰ ἀπὸ τὸν χῶρο Ζ (βλ. κατ.).

Ἕνα δεύτερο, μικρότερο ὑπόκαυστο (χῶρος Ι, πίν. 41β, 42α) διατηρήθηκε καλύτερα στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Η: Ἐδῶ ἡ μορφὴ τοῦ praefurnium διατηρήθηκε περισσότερο εὐανάγνωστη. Ἐπίσης διατηρήθηκαν στὴ θέση τους ὁλόκληροι ἢ ἐν μέρει ἕνδεκα πήλινοι σωληνωτοὶ στυλίσκοι ἀπὸ τὸ ὑπόκαυστο (ἐπίπεδο ἀπὸ +2.35 ἕως +2.90) καὶ λίγες ἀπὸ τὶς πλίνθους δαπέδου. Οἱ τοῖχοι διατηρήθηκαν μέχρι τὸ ἐπίπεδο + 3.39. Ἡ εὕρεση τεμαχίων πηλίνων πλίνθων μὲ

17. Αὐτόθι 49.

18. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὰ ὕψη στὸ ἱερὸ μετροῦνται κατὰ σύμβαση ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ κλασικοῦ ναοῦ.

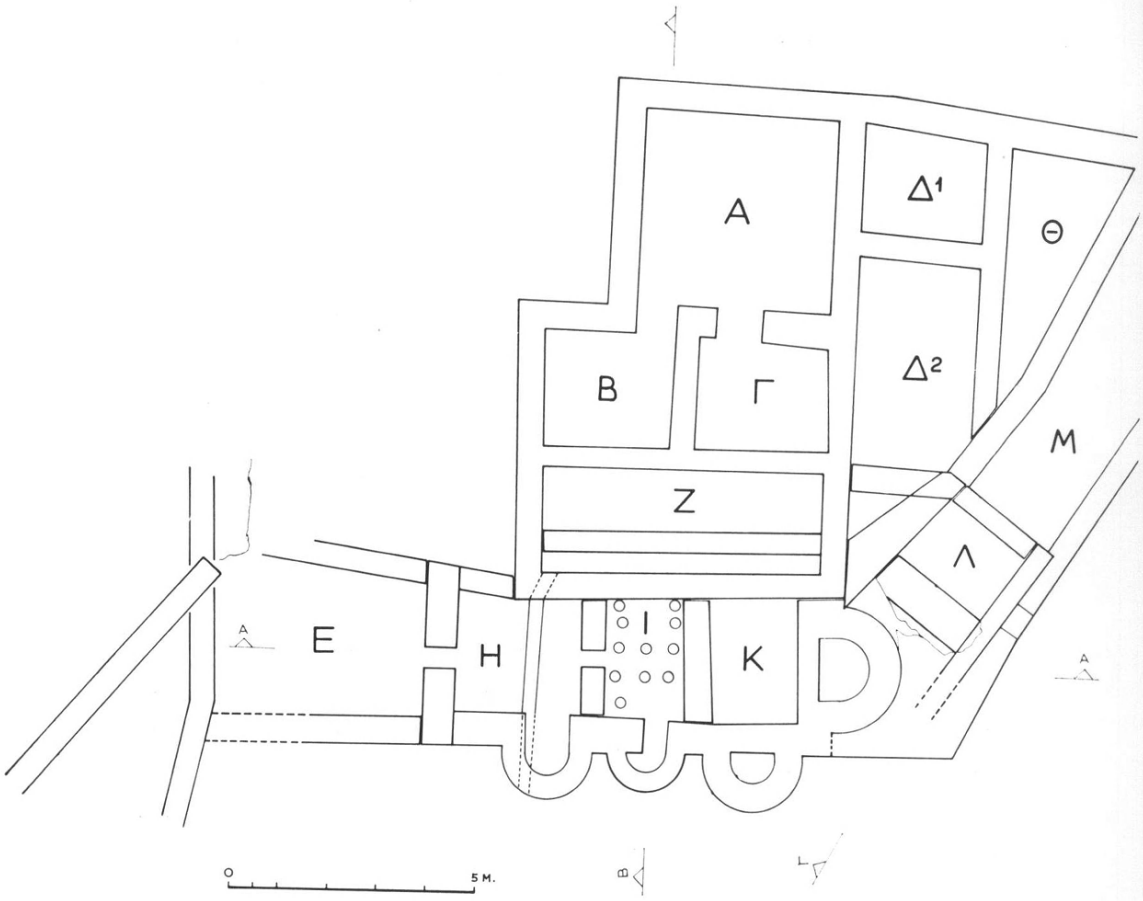

Εἰκ. 1. Τὸ συγκρότημα τῶν λουτρῶν στὰ ΝΑ τοῦ ἱεροῦ.

μαστοειδεῖς ἀποφύσεις καθὼς καὶ μαρμαρίνων πλακῶν στὴν ἐπίχωση μαρτυρεῖ ὅτι στὸν χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ ὑπόκαυστο ὑπῆρχαν θερμαινόμενοι τοῖχοι μὲ μαρμάρινη ἐπένδυση. Στὸ ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀπὸ τὸν χῶρο Η πρὸς τὸ ὑπόκαυστο τοῦ χώρου Ι ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης τῶν στυλίσκων ἔδειξε ὅτι ὑπῆρξε προγενέστερη φάση λειτουργίας τοῦ ὑποκαύστου στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ χώρου Ι. Τὸ μικρὸ μέγεθος, ἡ θέση καὶ ἡ μορφὴ τοῦ χώρου Ι συνηγορεῖ γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ τὸ caldarium τοῦ λουτροῦ[19].

Ὁ ἀμέσως ἑπόμενος πρὸς τὰ ἀνατολικὰ χῶρος Κ (πίν. 42β, 43α-β, 44α) μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ κάτοψη διατηρήθηκε μέχρι τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου του μὲ κονίαμα (ἐπίπεδο +3.35), πάνω στὸ ὁποῖο ἔμειναν τὰ ἀποτυπώματα μαρμαροθετήματος, τεμάχια τῶν πλακῶν τοῦ ὁποίου βρέθηκαν ἄφθονα στὴν ἀνασκαφή. Στὰ ἀποτυπώματα αὐτὰ διακρίνεται τὸ ἴχνος διαδρόμου ποὺ προεκτείνει τὴν γραμμὴ τῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὰ ὑπόκαυστα Η καὶ Ι, ἐνῶ νότια ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἀψιδωτὴ κατασκευὴ στὸ ἴδιο μὲ τὶς παρακείμενες χαμηλὸ ἐπίπεδο, ποὺ ἂν καὶ ἡ ἐπίχωση δὲν ἔδωσε στοιχεῖα, θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς θερμαντήρας. Πάνω ἀπ' αὐτὴν πάντως πρέπει νὰ ὑπῆρχε λουτήρας, ἐφ' ὅσον κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν δαπέδων τῶν χώρων Ι καὶ Κ διατηρήθηκε δίπλα του τμῆμα ἀγωγοῦ μὲ πήλινο σωλήνα γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ νεροῦ. Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ χώρου διατηρήθηκε μεγαλύτερος βαθὺς λουτήρας (πυθμένας στὸ +2.50), ποὺ ἦταν ἐπίσης ἐπενδεδυμένος μὲ πλάκες μαρμάρου. Οἱ ἀγωγοὶ εἰσόδου τοῦ νεροῦ ψηλὰ στὸ δυτικὸ τοίχωμα καὶ ἀπορροῆς του χαμηλὰ στὸ νότιο διατηρήθηκαν. Ἐπὶ πλέον ἄφθονα τεμάχια πλίνθων μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις (tegulae mammatae) δείχνουν καὶ ἐδῶ ὅτι οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι θερμαίνονταν. Ἡ θέση καὶ ἡ μορφὴ τοῦ χώρου ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ἑνὸς δεύτερου tepidarium.

Ἀπὸ αὐτὸ θὰ προχωροῦσε κανεὶς πρὸς τὸ frigidarium, τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ ἀναζητηθεῖ στὸν ἐπιμήκη χῶρο Ζ, στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Στὸν χῶρο αὐτὸ διατηρήθηκε δυστυχῶς μόνο ἡ ὑποδομή, ἡ ὁποία στὸ νότιο τμῆμα περιελάμβανε μεγάλο καὶ βαθὺ κτιστὸ ἀγωγὸ μὲ κεκονιαμένα τοιχώματα (ἐπίπεδο πυθμένα: + 2.32 ἀνατολικὰ ἕως + 1.05 δυτικά, πίν. 44α). Ὁ ἀγωγὸς

19. Βλ. γενικὰ W. Heinz, *Römische Thermen* (1983) καὶ H. Manderscheid, *Bibliographie zum römischen Badewesen* (1988).

αὐτὸς προφανῶς παρελάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νεροῦ τῆς χρήσης καὶ τὸ ὁδηγοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο Η στὴν κατωφέρεια.

Ἐὰν ἡ παραπάνω πρώτη ἀνάγνωση τοῦ εὑρήματος εἶναι σωστή, ὁ χῶρος Γ θὰ ἀποτελοῦσε ἕνα ἀλειπτήριο. Ἀσαφὴς παραμένει ἡ χρήση τῶν χώρων Δ1, Δ2 καὶ Θ στὰ ἀνατολικά, καθὼς καὶ τοῦ χώρου Λ ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1991 (πίν. 44β). Ὁ τελευταῖος θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι δεξαμενὴ νεροῦ μὲ περισσότερες τῆς μιᾶς φάσεις, ἀφοῦ τὸ νότιο τοίχωμά του φαίνεται νὰ προστέθηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑπολοίπου. Σὲ ἐγκιβωτισμὸ ὑλικῶν προγενέστερης φάσης φαίνεται νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ συμπαγῆ λείψανα στὴ γωνία μεταξὺ τῶν χώρων Κ καὶ Λ. Ὁ ἐπιμήκης χῶρος Μ, ὁ ὁποῖος περιέβαλε ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ τὸ σύνολο (πίν. 45), θὰ ἐρευνηθεῖ περαιτέρω τὸ 1992.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΛΑΟΥΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 46 - 49)

Συνεχίστηκε γιὰ τέταρτη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Κλάους Πατρῶν ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ χρηματοδότηση αὐτῆς καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἡ λέκτωρ Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, οἱ πτυχιοῦχοι Ἀρχαιολογίας Α. Κουτσουράκη, Ἑ. Σερβετοπούλου, Π. Χατζηνικολάου, Ἔ. Σαράντη καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τομέα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων γιὰ ἐκπαίδευση.

Στὸ *Κλάους* (θέση «Κούκουρα», πίν. 46α), ἀνατολικὰ τοῦ ἐργοστασίου οἰνοποιίας Achaia -Clauss, ἐρευνήθηκαν τρεῖς βυθισμένοι, ἀλλὰ ἀσύλητοι λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι (Η, Θ, Κ), ἐνῶ μιὰ ξερολιθιά, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ θεωρήθηκε ὅτι ἀνῆκε σὲ τέταρτο τάφο(Ι), ἀποδείχθηκε τελικὰ ὅτι ἔφραζε κόγχη-ὀστεοφυλάκιο, λαξευμένη στὸ δεξιὸ τοίχωμα τοῦ δρόμου τοῦ τάφου Θ[1] (πίν. 46β).

Οἱ δρόμοι καὶ τῶν τριῶν τάφων καὶ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ θαλάμου τους εἶχαν, δυστυχῶς, καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα κατὰ τὴ διάνοιξη δρόμου πρὸ ἐτῶν στὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐργοστασίου. Εὐτυχῶς δὲν προχώρησε βαθύτερα, ἀφήνοντας ἀνέπαφες τὶς ταφές, τὰ κτερίσματα καὶ μερικῶς τοὺς δρόμους τῶν τάφων.

Οἱ νέοι τάφοι εἶναι ὅμοιας κατασκευῆς καὶ διαστάσεων μὲ αὐτοὺς ποὺ ἐρευνήθηκαν κατὰ τὶς τρεῖς προηγούμενες περιόδους. Ὅλοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ταφὴ περισσότερων τοῦ ἑνὸς νεκρῶν, ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ

---

1. Ὅμοιες κόγχες-ὀστεοφυλάκια στὰ τοιχώματα τῶν δρόμων θαλαμοειδῶν λαξευτῶν τάφων εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα, βλ. π.χ. Wace, *ChT*, 128 (Μυκῆνες), Blegen, *Prosymna*, 235 (τάφοι VI, XXXVII).

ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἢ σὲ λάκκους μὲ ἢ χωρὶς καλυπτήριες πλάκες[2]. Τὰ ὀστὰ προγενέστερων ταφῶν εἶχαν παραμερισθεῖ σὲ σωροὺς[3] στὰ πλάγια τοιχώματα τῶν θαλάμων (Η,Κ) ἢ σὲ κόγχη λαξευμένη στὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου (τάφος Θ). Συνολικὰ μετρήθηκαν περισσότερες ἀπὸ τριάντα πέντε ταφές, ἐνῶ στὶς ἐπιχώσεις τῶν δρόμων βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα, ἀνοικτῶν κυρίως ἀγγείων (κρατήρων, κυλίκων, σκύφων κ.ἄ.).

Τ ά φ ο ς Η (πίν. 47α)

'Ο τάφος αὐτὸς (διαστ. 2.80×2 μ.) εἶχε θάλαμο σχήματος ἐλλειψοειδοῦς, διατηροῦσε τὸν δρόμο καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ξερολιθιᾶς τῆς εἰσόδου. Εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ δέκα τρεῖς ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς ἦταν πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ) καὶ δέκα δευτερογενεῖς (Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ). Οἱ πρωτογενεῖς κατελάμβαναν τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου, μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ σὲ στάση πλάγια καὶ ὕπτια ὀκλάζουσα, ἐνῶ οἱ δευτερογενεῖς εἶχαν παραμερισθεῖ σὲ μεγάλο σωρὸ κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου. Εἶχαν κτερισθεῖ μὲ εἴκοσι ἀγγεῖα (ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα, πρόχους, μία οἰνοχόη, ἕναν κρατήρα καὶ ἕνα δακτυλιόσχημο), ἕνα διχαλωτὸ χάλκινο ἐργαλεῖο (ἀμπελουργικὸ κλαδευτήρι;)[4] καὶ ἕνα σφονδύλι.

---

2. Ὕπαρξη ὅμοιων λάκκων εἶναι γνωστὴ καὶ σὲ ἄλλους τάφους μυκηναϊκῶν νεκροταφείων τῆς 'Αχαΐας (Καλλιθέας, Δροσιᾶς, Δερβενίου, Αἰγίου, Βρυσαρίου), ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν, κυρίως τῆς Δ. Ἑλλάδας καὶ τῆς Κεφαλονιᾶς. Γιὰ συζήτηση καὶ βιβλιογραφία, βλ. *Mycenaean Achaea* (*SIMA* 1979) 54.

3. Τὸ ἔθιμο παραμερισμοῦ τῶν ὀστῶν προγενέστερων ταφῶν σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα τῶν θαλάμων εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα, βλ. WACE, *ChT*, 144 κέ.· ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *Περατὴ Β'*, 68-76, *Mycenaean Achaea*, 56.

4. Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἑρμηνεία χρήσης αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου, ποὺ παραμένει μοναδικὸ καὶ ἄγνωστο ἀπὸ ἄλλες μυκηναϊκὲς θέσεις. Ἡ πιθανὴ ἑρμηνεία χρήσης του ὡς ἀμπελουργικοῦ κλαδευτικοῦ ἐργαλείου στηρίζεται στὸ σχῆμα του καὶ σὲ γνῶμες σιδηροτεχνιτῶν τῆς Πέτρας καὶ ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς. Πρέπει, πάντως, νὰ λεχθεῖ ὅτι ἀκριβὲς παράλληλό του δὲν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἀμπελουργοὺς τῆς περιοχῆς. Ἡ πιθανότητα νὰ εἶναι ξυραφομάχαιρο, ἐπείσακτο ἀπὸ τὴν 'Ιταλία, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται, καθὼς μοιάζει μὲ μερικὰ τέτοια ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴν Peschiera καὶ Scoglio del Tonno, τοῦ 13ου-12ου αἰ. π.Χ., βλ. H. MATTHÄUS, Italien und Griechenland in ausgehender Bronzezeit, *JdI* 95, 1980, 115, πίν. 31-33.

Τ ά φ ο ς Θ (πίν. 47β, 48α-β)

Στὸν τάφο αὐτό, ποὺ εἶναι ἐλαφρῶς μικρότερος (διαστ. 2.58×1.70 μ.) καὶ σχήματος πεταλόσχημου, βρέθηκαν στὸ ἀνώτερο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ θαλάμου (βάθ. 0.50 μ.) τὰ ὀστὰ καὶ τμήματα κρανίου τεμαχισμένου μεγάλου ζώου (βοδιοῦ ἢ ἀλόγου;), ποὺ ἴσως ἀποτελεῖ προσφορὰ πρὸς τοὺς νεκρούς τοῦ τάφου. Σὲ βαθύτερο στρῶμα (0.77 - 0.84 μ.) ὑπῆρχαν ἕξι πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Θ) καὶ ἐννέα δευτερογενεῖς ταφές (ΣΤ, Ζ, Η, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ), ἐνῶ στὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ θαλάμου, πλησίον τῶν λίθων τῆς γκρεμισμένης ξερολιθιᾶς τῆς εἰσόδου σωρὸς διάσπαρτων ὀστῶν.

Ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς ταφές, οἱ Α καὶ Β (πίν. 47β) ἦταν τοποθετημένες στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ σὲ θέσεις πλάγια ὀκλάζουσα (Α) καὶ ὕπτια συνεσταλμένη (Β), ἐνῶ τὸ κρανίο τῆς Γ βρέθηκε πλησίον τῆς ταφῆς Β. Οἱ ταφὲς Δ καὶ Ε βρέθηκαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐσωτερικὰ τῆς εἰσόδου κατὰ μῆκος τῶν ΝΔ καὶ Δ τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου, ἀμφότερες σὲ στάση ὑπτίως ὀκλάζουσα, ἐνῶ ἡ ταφὴ Θ, μερικῶς σωζόμενη, σὲ ὅμοια στάση, εἶχε τοποθετηθεῖ στὸν πλακοσκεπὴ κεντρικὸ λάκκο ΙΙ τοῦ δαπέδου (διαστ. 2×0.50×0.65 μ.). Ὁ ἕτερος ἀβαθὴς καὶ χωρὶς καλυπτήριες πλάκες λάκκος Ι (δεξιὰ τοῦ λάκκου ΙΙ, διαστ. 0.75×0.91×0.20 μ.) εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὀστεοφυλάκιο τῶν ἐννέα δευτερογενῶν ταφῶν (ΣΤ, Ζ, Η, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ) (πίν. 48α).

Κτερίσματα

Ἡ πρωτογενὴς ταφὴ Α εἶναι ἡ σημαντικότερη. Κτερισμένη μὲ χάλκινα ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα (ἕνα μαχαίρι, μία λόγχη, ἕνα ξίφος τύπου Naue II[5], ἕνα ξυράφι καὶ μία τριχολαβίδα) (πίν. 48β) καὶ ἀγγεῖα (τρεῖς ἀμφορεῖς καὶ ἕναν ψευδόστομο), ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς του, πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του καὶ στὸ στῆθος του, ἀνήκει σὲ πολεμιστὴ τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν χρόνων (ΥΕ ΙΙΙΓ), πρὸς τὸν ὁποῖο πιθανῶς εἶχε προσφερθεῖ ἡ θυσία τοῦ μεγάλου ζώου (βοδιοῦ ἢ ἀλόγου;). Ἡ παράλληλα πρὸς αὐτὴν καὶ σὲ ἀπό-

5. Ὅμοιο ξίφος εἶχε βρεθεῖ προπολεμικὰ σ' αὐτὸ τὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ τὸν Κυπαρίσση καὶ ἔχει πρόσφατα δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν γράφοντα, βλ. *ΠΑΕ* 1938, 118-19, καὶ *BSA* 79, 1984, 221 κέ., εἰκ. 2, πίν. 29b-d.

σταση 0.58 μ. πρὸς τὰ ἀριστερὰ ταφὴ Β εἶχε κτερισθεῖ μὲ ἑπτὰ ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἕνα ἀλάβαστρο, ἕνα περιδέραιο ἀπὸ χάντρες ἀχάτη καὶ ὑαλόμαζας καὶ δύο ἀμφικωνικὰ σφονδύλια. Πλησίον τῆς ταφῆς Γ βρέθηκαν τέσσερις ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι καὶ ἕνα πήλινο σφονδύλιο. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἴσως ἀνήκουν σὲ προγενέστερες παραμερισμένες ταφές, καθὼς τὰ ὀστὰ ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσά τους ἀποτελοῦν ὑπολείμματα δύο ἢ περισσότερων δευτερογενῶν ταφῶν, ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὴν κόγχη τοῦ δρόμου. Ἀνάμεσα στὰ ὀστὰ τῆς κόγχης βρέθηκαν δύο ψευδόστομοι, τέσσερα ἀλάβαστρα, μία οἰνοχόη, μία φλάσκα, δύο χάλκινες τριχολαβίδες καὶ πέντε χάντρες. Ἡ ταφὴ Δ ἦταν κτερισμένη μὲ τέσσερις ψευδόστομους ἀμφορίσκους, τοποθετημένους πλησίον τοῦ κρανίου, ἕνα σταμνίσκο, ἕνα χάλκινο δαχτυλίδι καὶ ἕνα πήλινο σφονδύλι, ἐνῶ ἡ Ε μὲ ἕνα χάλκινο μαχαίρι, ἕνα ὄστρακο μεγάλου ἀμφορέα, δύο χάντρες ἀπὸ ἀχάτη καὶ μία ἀπὸ ὑαλόμαζα (πίν. 48α). Τέλος, ἡ ταφὴ Θ, ἐντὸς τοῦ λάκκου ΙΙ εἶχε ὡς μοναδικὸ κτέρισμα ἕναν σπασμένο ψευδόστομο ἀμφορίσκο. Ἀνάμεσα στὰ ὀστὰ τῶν παραμερισμένων ἐννέα δευτερογενῶν ταφῶν (ΣΤ-Ξ) τοῦ λάκκου Ι βρέθηκαν διάφορα ἀγγεῖα (ψευδόστομοι, ἀλάβαστρα, πρόχοι κ.ἄ.) καὶ μικροευρήματα (χάντρες περιδεραίων, μία χάλκινη περόνη, τμήματα χάλκινης τριχολαβίδας, ἕνα χάλκινο δαχτυλίδι, ἕνας στεάτινος φακόσχημος σφραγιδόλιθος μὲ παράσταση ζεύγματος καὶ πήλινα ἀμφικωνικὰ σφονδύλια).

Συνολικὰ στὸν τάφο αὐτὸ βρέθηκαν τριάντα δύο ἀγγεῖα, τέσσερα χάλκινα ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα, ἕξι σφονδύλια, ἕνας σφραγιδόλιθος καὶ ἀρκετὲς χάντρες περιδεραίων.

Τ ά φ ο ς Κ (πίν. 49α-β)

Εἶναι ὁ μεγαλύτερος (διαστ. κυκλικοῦ θαλάμου 3.12×3.36 μ.) ἀπὸ τοὺς τρεῖς τάφους ποὺ ἀνασκάφηκαν, μὲ βραχύ, ἀλλὰ πλατὺ (2.05 μ.) καὶ ἐλαφρῶς κατηφορικὸ δρόμο καὶ εἴσοδο φραγμένη μὲ ξερολιθιά, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ κατώτερο τμῆμα, ἐνῶ οἱ λίθοι τοῦ ἀνωτέρου εἶχαν καταπέσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου. Λιθοσωρὸς στὸ βάθος τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τοῖχο ἐσωτερικῆς ἀντιστήριξης καὶ προστασίας τοῦ θαλάμου ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ἐδάφους[6] (πίν. 49α).

6. Πρβ. *Aigion*-1970, 14 (Τάφος 5).

Ὁ τάφος περιεῖχε τρεῖς πρωτογενεῖς ταφὲς (Α, Β, Ζ) καὶ τέσσερις δευτερογενεῖς (Γ, Δ, Ε, ΣΤ). Ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς οἱ Α καὶ Β βρέθηκαν στὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ θαλάμου μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ. Ἡ ταφὴ Α ἦταν τοποθετημένη σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση καὶ ἡ Β σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα καὶ ἦταν κτερισμένες μὲ ὁμάδα εἴκοσι ὀκτὼ ἀγγείων (πίν. 49α), τοποθετημένων πλησίον τῶν κεφαλῶν τους (δύο ἀμφορεῖς, δέκα τέσσερις ψευδόστομοι, μία οἰνοχόη, μία πρόχους, ἕνα ἄωτο ἀγγεῖο, ἕνας δίδυμος κέρνος σταμνίσκων, ἕνας ἀμφορίσκος, μία ἐλλιπὴς κύλικα), μία ἐλλιπὴς χάλκινη περόνη καὶ τρία στεάτινα σφονδύλια.

Ἡ ταφὴ Ζ εἶχε ἀποτεθεῖ σὲ λάκκο πλακοσκεπὴ (διαστ. 1.54×0.40×0.60 μ.) στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ θαλάμου (πίν. 49β). Εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ὕπτια ὀκλάζουσα στάση μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ ἦταν κτερισμένη μὲ ὁμάδα τεσσάρων ἀγγείων (οἰνοχόη, καὶ τρεῖς ψευδόστομους ἀμφορίσκους), δύο πήλινα ἀμφικωνικὰ σφονδύλια καὶ λίγες χάντρες, ποὺ βρέθηκαν πλησίον τῶν ὀκτὼ καλυπτήριων πλακῶν τοῦ λάκκου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λάκκου ἡ ταφὴ ἦταν τελείως ἀκτέριστη. Ἡ ταφὴ αὐτὴ ἴσως εἶναι ἡ πρωιμότερη τοῦ τάφου, καθὼς βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸν σωρὸ τῶν παραμερισμένων ὀστῶν τῶν δευτερογενῶν ταφῶν, ἐνῶ τελευταῖες εἶναι πιθανότατα οἱ πρωτογενεῖς ταφὲς Α καὶ Β, γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν ὁποίων παραμερίσθηκαν ἀτάκτως οἱ δευτερογενεῖς ταφὲς Γ, Δ, Ε, ΣΤ μὲ τὰ κτερίσματά τους πρὸς τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ θαλάμου.

Ἀνάμεσα στὰ ὀστὰ τῶν τεσσάρων δευτερογενῶν ταφῶν βρέθηκαν δέκα τέσσερα ἀγγεῖα (ἕνας κρατήρας, ἕνας ψευδόστομος ἀμφορίσκος, ἕνα ἄωτο σφαιρικὸ ἀγγεῖο, ἕνας ἀμφορίσκος, ἑπτὰ ἀρτόσχημα καὶ κυλινδρικὰ ἀλάβαστρα, μία ὀμφαλωτὴ ἡμισφαιρικὴ φιάλη, ἕνα ἀλαβαστροειδές, ἕνας μόνωτος κύαθος), ὄστρακα κυλίκων καὶ διάφορα μικροευρήματα (τέσσερις χάλκινες τριχολαβίδες, τέσσερα δαχτυλίδια, ἕνας φακόσχημος σφραγιδόλιθος ἀπὸ στεατίτη μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀκτινωτῶν γραμμῶν, πήλινα καὶ στεάτινα σφονδύλια καὶ περισσότερες ἀπὸ σαράντα χάντρες ἀπὸ μπλὲ ὑαλόμαζα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ροδάκων καὶ σπειρῶν καὶ ἄλλες ἀπὸ ἀχάτη καὶ φαγεντιανή).

Στοὺς τρεῖς ἐρευνηθέντες τάφους βρέθηκαν συνολικὰ περισσότερα ἀπὸ ὀγδόντα ὁλόκληρα ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (μεγάλοι δίωτοι καὶ τετράωτοι ἀμφορεῖς, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα, πρόχοι, οἰνοχόες, κύπελλα, σταμνίσκοι, κρατῆρες, δακτυλιόσχημα, κέρνοι κ.ἄ.), πολλὰ ὄστρακα, χάλκινα ὅπλα (λόγχες καὶ ἕνα ξίφος Τύπου Naue II ἄριστης διατήρησης) καὶ ἐργαλεῖα

(ἕνα διχαλωτὸ ἀμπελουργικὸ κλαδευτήρι;), μαχαίρια, ξυράφια καὶ διάφορα μικροευρήματα (χάλκινες καὶ ὀστέινες περόνες, τριχολαβίδες, πόρπες, χάλκινα δαχτυλίδια καὶ δύο σφραγιδόλιθοι).

Τὰ εὑρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν καὶ αὐτοὺς τοὺς τάφους στὴν ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο. Δυστυχῶς, ἡ μικρὴ χρηματικὴ πίστωση ποὺ διαθέταμε δὲν ἐπέτρεψε τὴν περαιτέρω ἔρευνα τοῦ πλούσιου καὶ σημαντικοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου ὅπου εἶναι ἐμφανὴ τὰ ἴχνη καὶ ἄλλων τάφων, οὔτε ἐκείνη τοῦ νεκροταφείου τῆς Καλλιθέας-Λαγανιδιᾶς, ὅπου οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχαν ἀνεπιτυχῶς ἐπιχειρήσει νὰ συλήσουν τάφους. Λόγω ἐλλείψεως χρημάτων ἀνεβλήθη καὶ ἡ προγραμματισμένη γεωφυσικὴ ἔρευνα γιὰ ἐντοπισμὸ τάφων καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν κ. Στ. Παπαμαρινόπουλο καὶ τοὺς συνεργάτες του στὴ θέση αὐτή, ποὺ θὰ γίνει ὁπωσδήποτε ὅμως κατὰ τὴν ἑπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Τὸν ἴδιο κίνδυνο σύλησης καὶ καταστροφῆς ἀπὸ σπεῖρες ἀρχαιοκαπήλων ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ νεκροταφεῖο Κλάους. Γι' αὐτό, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῶν εὑρημάτων, ἐπιβάλλεται ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ στὰ δύο αὐτὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀχαΐας.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 50 - 78)

Συνεχίστηκαν γιὰ πέμπτη περίοδο φέτος (1991) οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Συμμετεῖχαν ὁ καθηγητὴς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg Fl. Felten καὶ ἡ ἀρχαιολόγος Βασ. Felten, ὁ ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν τοῦ Μονάχου Δρ. Fr. -W. Hamdorf, οἱ ἀρχαιολόγοι Σοφία Ἀσουχίδου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Σαπφὼ Ἀθανασοπούλου, Παναγιώτα Ἀναγνωστοπούλου, Οὐρανία Βιζυηνοῦ, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Ἀθηνᾶ Χατζηδημητρίου, Ἑλένη Μαργέλη, Ναταλία Gurowa, Ἀλέξανδρος Gurof, Christine Rogl, Ἰωάννα Εὐσταθίου καὶ Meike Droste, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς (-τριες) Tulikki Pihl, Martin Söderlind, Ἀρετὴ Μπαλοπούλου, Μυρτὼ Βεΐκου, Μαρία Καλλιμάνη, Δήμητρα Γιαννοπούλου, Μαρία Ζαμενοπούλου, Toshihiro Osada καὶ Γαρουφαλιὰ Κωστοπούλου. Τὴ συντήρηση τῶν μετάλλινων ἀντικειμένων ἀνέλαβαν οἱ σπουδάστριες ΤΕΙ Ἕλενα Κόντου καὶ Δέσποινα Κοτζαμάνη, οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος Νακάσης καὶ Παναγιώτης Μπίρταχας ἀσχολήθηκαν μὲ ἀποτυπώσεις καὶ μελέτες στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης μνημείων, ἐνῶ οἱ τοπογράφοι Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου καὶ Γιῶργος Μαραγκὸς μὲ τὴ συνέχιση τῆς τοπογράφησης - κτηματογράφησης. Ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης εἶχε καὶ πάλι τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιστάτη, ἐνῶ ὁ Γιῶργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς κτημάτων καὶ ὁ Ἀλέξης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴ διαχείριση τῶν πιστώσεων. Οἱ φωτογραφίες τῶν ἀντικειμένων ὀφείλονται στὸν Β. Σταματόπουλο καὶ ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων στὸν Εὐάγγελο Ὀλύμπιο.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθείας, β) τὸ Σεβαστεῖο, γ) ὁ Οἶκος Η, δ) ἡ αἴθουσα ΓΓ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου, ε) τὸ Στάδιο καὶ ς′) ἡ κρήνη τῆς ἀγορᾶς.

Ἱερὸ Ἀρτέμιδος

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἄνδηρο τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Ἀσκληπιείου ἀποκάλυψε πλήρως τὸν ναΐσκο ποὺ εἶχε μερικῶς πέρυσι ἀνασκαφεῖ καὶ ἀποδοθεῖ στὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος (εἰκ. 1, πίν. 50α-β). Ἔχει διαστάσεις 8.42×5.62 μ. καὶ περιλαμβάνει ἕνα σχεδὸν τετράγωνο σηκὸ καὶ ἕναν ἀβαθῆ καὶ ἐλαφρῶς εὐρύτερο ἀπὸ τὸν σηκὸ πρόδομο. Πρόδομος καὶ σηκὸς ἔφεραν δαπεδόστρωση ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται *in situ* δύο μόνο στὸ μέσο περίπου τοῦ σηκοῦ (πίν. 50α). Λείψανα μωσαϊκοῦ δαπέδου στὸ δυτικὸ κυρίως τμῆμα τοῦ σηκοῦ ἀνήκουν σὲ μία δεύτερη φάση ἐπισκευῆς. Ὁ ναΐσκος, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα ἴχνη πρέπει νὰ ἦταν πρόστυλος μὲ τέσσερις κίονες στὴν πρόσοψη (εἰκ. 2). Στὸ μέσο τοῦ προδόμου καταλήγει μερικῶς σωζόμενη ράμπα, τὸ πρόσθιο τμῆμα τῆς ὁποίας ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου. Ὁ ναΐσκος εἶναι λοξὰ τοποθετημένος σὲ σχέση μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὸ οἰκοδόμημα Ω-Ω (εἰκ. 2) καὶ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 3). Τὸ ἄνδηρο τοῦ ναΐσκου ὁρίζεται πρὸς Δ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος Ω-Ω. Σ' αὐτὸν ἐφάπτεται ὁ τοῖχος ἀβαθοῦς ἰωνικῆς στοᾶς, τὸ βόρειο μόνο τμῆμα τῆς ὁποίας σώζεται μὲ τὴ βάση ἑνὸς κίονος *in situ* (εἰκ. 2, πίν. 51α). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο τῆς στοᾶς βρέθηκε λίθινο βάθρο *in situ* μὲ ὀρθογώνια ἐγκοπὴ (τόρμο) γιὰ τὴν ἔνθεση στήλης (πίν. 51α). Μία ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους τῆς στέψης τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ τοίχου τῆς στοᾶς, δίπλα στὸ βάθρο φέρει τὴν ἐπιγραφή:

ΔΑΦΝΙΤΙΟΣ

Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς στοᾶς ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ μεγάλου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος ἔρχεται ἀπὸ τὰ ΒΑ, ἀπὸ τὴ μεγάλη ὁδὸ μεταξὺ Ἀσκληπιείου καὶ Ἀγορᾶς, περιθέει τὸν ναΐσκο καὶ συνεχίζει πρὸς Ν κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῶν Οἴκων τοῦ Ἀσκληπιείου (πίν. 50α). Μπροστὰ στὸν ναΐσκο ἑκατέρωθεν τῆς ράμπας καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρὲς τοῦ προδόμου ἀποκαλύφθηκαν ἀσβεστολιθικὰ βάθρα ἀναθημάτων. Τὸ βάθρο ἀρ. 1 (εἰκ. 2, πίν. 51β) ἔφερε ἀσβεστολιθικὴ στήλη, τὸ κάτω μέρος τῆς ὁποίας σώζεται στὴ θέση του μέσα στὸν τόρμο, στερεωμένο μὲ μολυβδοχόηση. Τὸ βάθρο ἀρ. 3 σώζει μόνο τὴ μολυβδοχόηση. Τὸ βάθρο ἀρ. 4 ἔφερε πεσσόσχημη στήλη, ἡ ὁποία βρέθηκε χρησιμοποιημένη ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ

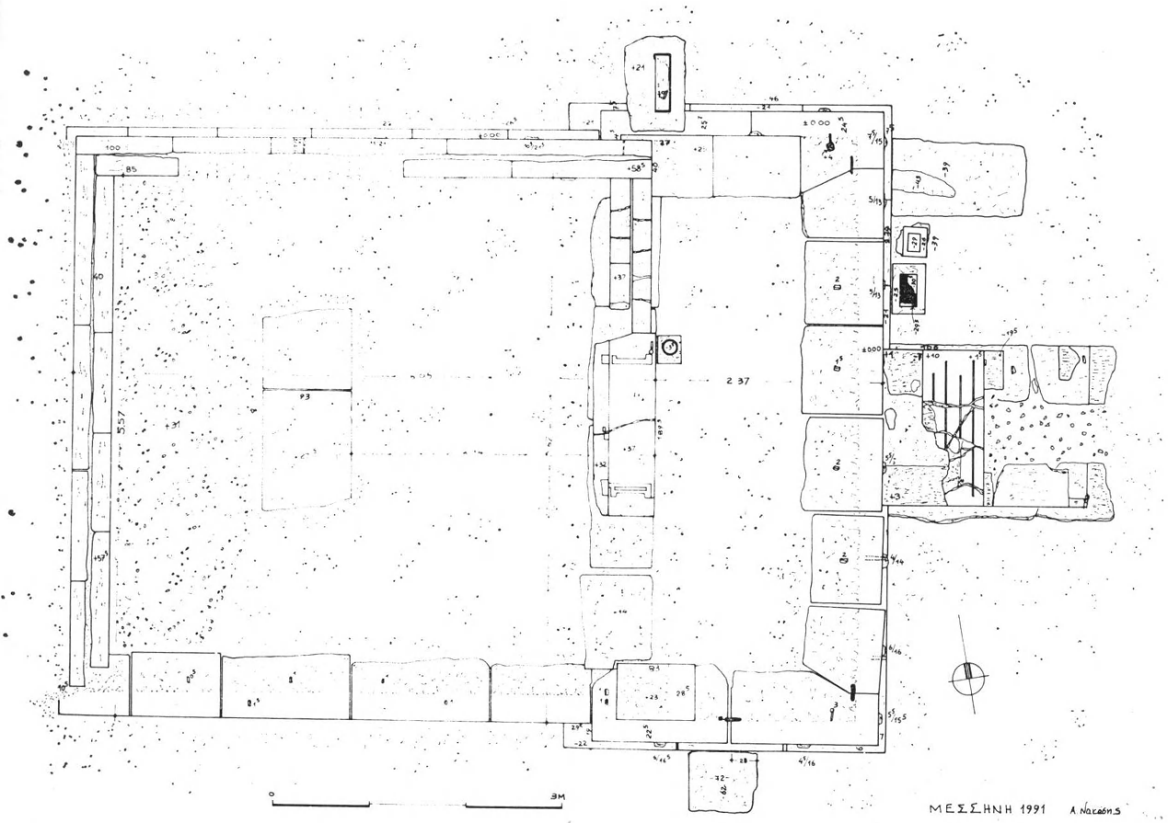

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τῆς 'Ορθείας 'Αρτέμιδος.

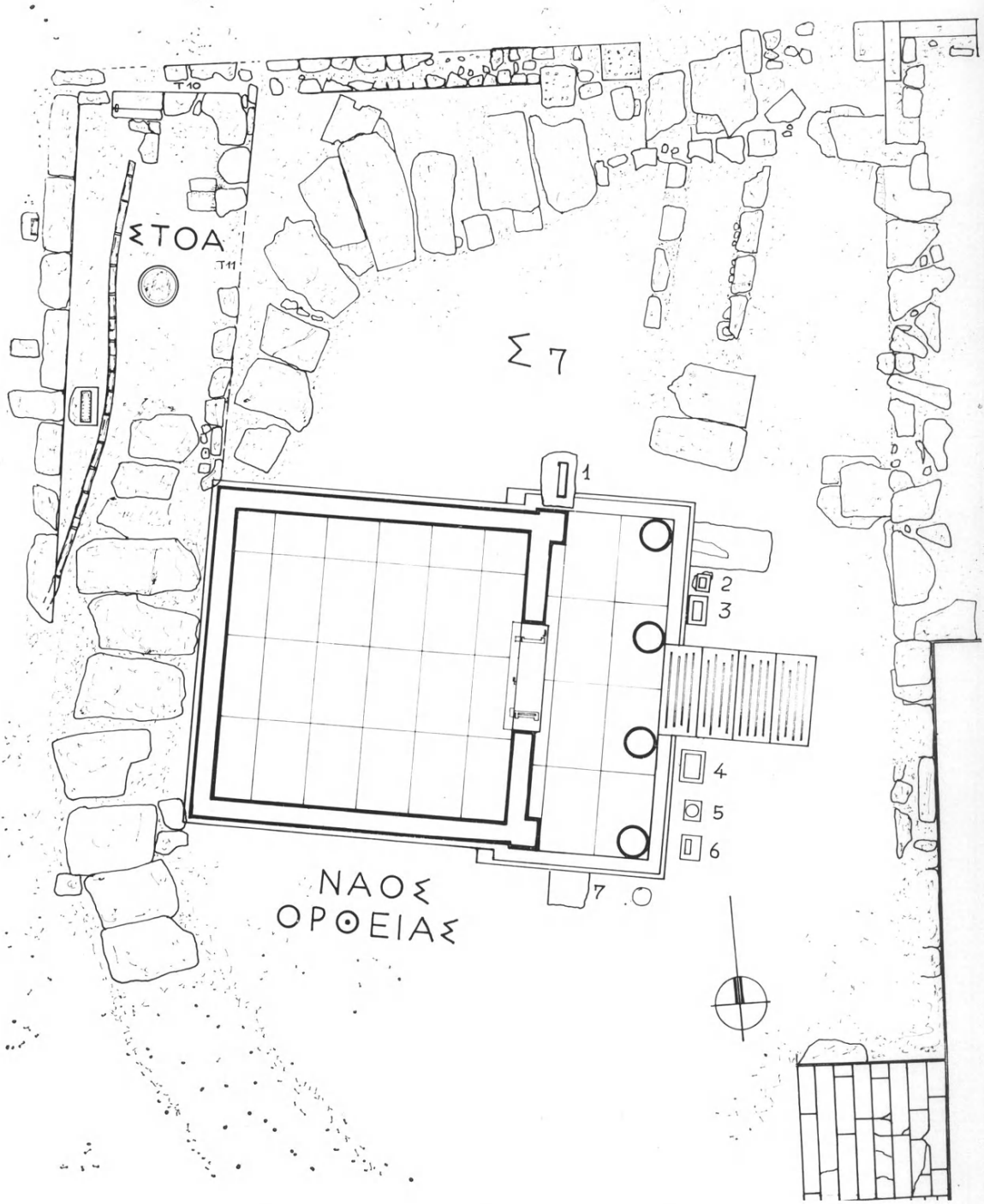

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ τεμένους τῆς Ὀρθείας Ἀρτέμιδος.

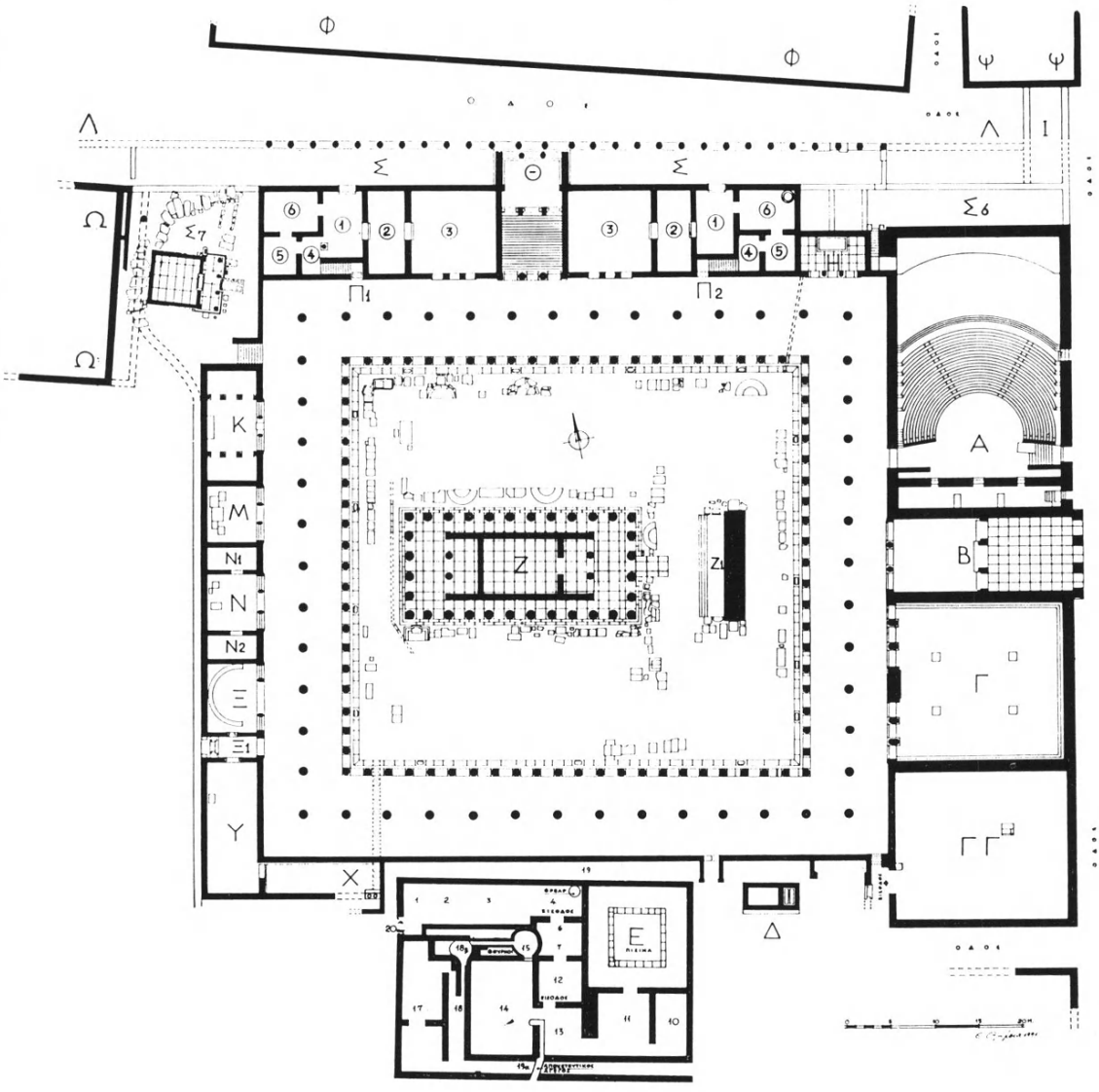

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ 'Ασκληπιείου σὲ ἀναπαράσταση.

στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ξανατοποθετήθηκε στὴ θέση της (πίν. 52α). Ἔχει ὕψος 1.37 μ., πλ. κάτω 0.36 μ., ἄνω 0.31 μ., πάχ. 0.23 μ. καὶ στέφεται ἀπὸ ἀνεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο. Φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἐλλειψοειδὴ τόρμο 0.125×0.07 μ. καὶ βάθ. 0.04 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου σώζονται ὑπολείμματα μολυβδοχόησης γιὰ τὴ στερέωση χάλκινου ἀναθήματος μικρῶν διαστάσεων (πίν. 51β). Τὸ χάλκινο δεξὶ πόδι μὲ ἐμβάδα (ἀρ. εὑρ. 3329), ποὺ βρέθηκε πέρυσι στὴν ἐπίχωση τοῦ σηκοῦ[1] καὶ τὸ χάλκινο δεξὶ χέρι ποὺ βρέθηκε φέτος (ἀρ. εὑρ. 3949, μῆκ. 0.053 μ.) (πίν. 53α-β) ἀνήκουν σὲ ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος ἀνιδρυμένο προφανῶς πάνω στὴ ραδινὴ πεσσόσχημη στήλη, ἡ ὁποία φέρει στὸ ἄνω τμῆμα τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας κάτω ἀπὸ ἔξεργη ταινία τὴν ἐπιγραφή (εἰκ. 4, πίν. 52β):

Διοσκουρίδας
Ἀντικράτεος
3 *ἀγωνοθετήσας*
Ἀρτέμιτι Ὀρθείαι

Ὕψ. γραμμ. 0.018 μ. Ἀρ. εὑρ. 3587. Τόσο ὁ τύπος τῶν γραμμάτων, ὅσο καὶ ἡ μορφὴ τῆς στήλης καὶ τοῦ κυματίου ἐπιτρέπουν χρονολόγηση στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ σημασία τοῦ ἀναθήματος εἶναι προφανής. Μᾶς κάνει γνωστὸ τὸ ὄνομα τῆς θεότητας ποὺ λατρευόταν στὸν ναὸ καὶ μᾶς προσφέρει ὁρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθείας, ἡ ὁποία παριστανόταν ὄρθια φορώντας ὑψηλὲς δερμάτινες μπότες (ἐνδρομίδες) καὶ κοντὸ προφανῶς χιτώνα, κρατώντας στὸ δεξί της κάποιο ἀντικείμενο. Ὁ ἀναθέτης Διοσκουρίδας εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀγωνοθέτη στοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῆς Ὀρθείας. Τὸ ὄνομα Διοσκουρίδης εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἐπιγραφὴ τῆς Λακωνικῆς (*IG* V[1], 161).

Τὸ βάθρο ἀρ. 5 παραπλεύρως (εἰκ. 2) φέρει ἐλλιπὴ κιονίσκο, στερεωμένο μὲ μολυβδοχόηση στὸν κυκλικὸ τόρμο (πίν. 53γ). Κυλινδρικὸ βάθρο μὲ συμφυὴ ἰωνικὴ βάση καὶ κυματιοφόρο στέψη (ἀρ. εὑρ. 3676), ὕψ. 1.09 μ., διαμ. κάτω 0.60 μ., διαμ. ἄνω 0.505 μ., ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση παρὰ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ (πίν. 54α) φέρει τὴν ἑξῆς ἑπτάστιχη ἐπιγραφή:

1. Π. Θεμελης, *Ἔργον* 1990, 35, εἰκ. 44.

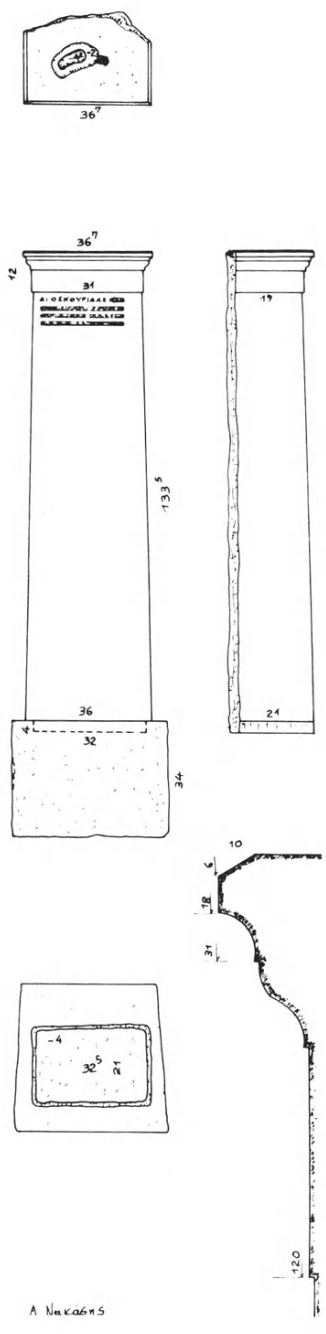

Εἰκ. 4. Στήλη καὶ βάθρο ἀναθήματος στὴν 'Ορθεία τοῦ ἀγωνοθέτη Διοσκουρίδα.

Φιλίππα Φιλομήλου
Φιλίππαν τὰν τᾶς
3 *θυγατρὸς θυγατέρα*
καὶ Χαιρήμων Δαμοκρά-
τεος τὰν τᾶς ἀδελ-
6 *φᾶς θυγατέρα Φιλίππαν*
[--]Λ[---]εος Θεοῖς

Ὕψ. γραμμ. 0.01 (=Ο), 0.023-0.03 μ. 2ος π.Χ. αἰ. Ἕνας ἔφηβος *Δαμοκράτης Χαιρήμονος* ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Θουρίας τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.: IG V[1], 1384.

Οἱ ἐπιχώσεις στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς 'Ορθείας βρέθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους διαταραγμένες λόγω τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς χρήσης τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου καὶ διαβρωμένες ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις χειμάρρου τῶν νεώτερων χρόνων. Παρὰ τὴ διατάραξη, μέρος ἑλληνιστικοῦ στρώματος ἱκανοῦ πάχους παρέμεινε ἄθικτο κυρίως κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτήν, καθὼς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ τεμένους. Τὸ στρῶμα ἦταν πλουσιότατο σὲ θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἀποθέτες τοῦ ἱεροῦ τῆς 'Ορθείας. Τρεῖς θησαυροὶ νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν πολὺ κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἀμέσως δυτικὰ τοῦ βάθρου (ἀρ. 1) περιελάμβαναν: εἴκοσι πέντε χάλκινα καὶ ἕνα ἀργυρὸ ὁ πρῶτος, ἑκατὸν

σαράντα δύο χάλκινα ὁ δεύτερος καὶ εἴκοσι τέσσερα ἀργυρὰ 'Αχαϊκῆς Συμπολιτείας ὁ τρίτος (πίν. 54β). Γιὰ τὴ σημασία τῶν εὑρημάτων αὐτῶν βλέπε τὶς παρατηρήσεις τοῦ Κλεάνθη Σιδηρόπουλου παρακάτω. 'Η ἀπόκρυψη πρέπει νὰ ἔλαβε χώραν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση (146 π.Χ.), πιθανότατα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 150-146 π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν μεσσηνιακῶν νομισματικῶν τύπων καὶ ἐκείνων τῆς 'Αχαϊκῆς Συμπολιτείας.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. χρονολογεῖται τὸ περιεχόμενο τῶν δύο ἀποθετῶν μὲ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ εἰδώλια, ποὺ εἰκονίζουν κατὰ κύριο λόγο τὴν "Αρτεμη (πίν. 55). 'Η θεὰ παριστάνεται ὄρθια, φορεῖ κοντὸ χιτώνα μὲ ἀπόπτυγμα καὶ ἀπὸ πάνω δέρμα νεβρίδος, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ ἕνα στῆθος καὶ δένεται μὲ ζώνη γύρω στὴ μέση, ἐνῶ ἡ οὐρὰ τοῦ ζώου κατεβαίνει κατακόρυφα ἀνάμεσα στοὺς μηρούς της καὶ φθάνει ὡς τὴν παρυφὴ τοῦ χιτώνα πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα. Φορεῖ ἐπίσης ὑψηλὲς δερμάτινες μπότες (ἐμβάδες) καὶ φέρει στὸ κεφάλι πόλο. Μὲ τὸ ἀριστερό της συγκρατεῖ λαμπάδα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμιοῦ της, ἡ ὁποία ἐγγίζει στὸ ἔδαφος καὶ ἐξέχει ἀπὸ τὸν ἀριστερό της ὦμο. Στὰ δεξιά της κάθεται σκύλος ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πάνω. 'Η λαμπάδα καὶ ὁ πόλος δηλώνουν τὴ χθόνια ὑπόσταση τῆς θεᾶς ἐνῶ ἡ θρακικὴ κυνηγετική της ἐνδυμασία καὶ ὁ σκύλος ὑποδηλώνουν τὴ σχέση της μὲ τὸν κόσμο τῶν ζώων, ἀναφέρονται στὴν παράρχαια ὑπόστασή της ὡς «δέσποινας θηρῶν».

Τὰ εἰδώλια μὲ τὴν ἐνδυμασία καὶ τὰ σύμβολα ποὺ περιγράψαμε καὶ τὴ μετωπική, «αὐστηρὴ» στάση τους φαίνεται ὅτι ἀναπαράγουν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς 'Αρτέμιδος 'Ορθείας ποὺ ἦταν στημένο στὸν παρακείμενο ναό της. Καὶ πράγματι τὰ θραύσματα μαρμάρινου λατρευτικοῦ ἀγάλματος 'Αρτέμιδος ποὺ βρέθηκαν στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ναοῦ πέρυσι καὶ φέτος, τὰ περισσότερα ἐντοιχισμένα στὸν τοῖχο τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς στοᾶς κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Σεβαστείου, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη αὐτή: ἀνήκουν σὲ ἄγαλμα φυσικοῦ μεγέθους τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ποὺ εἰκονίζει τὴν "Αρτεμη 'Ορθεία σὲ μετωπικὴ στάση μὲ στάσιμο τὸ ἀριστερὸ καὶ ἄνετο τὸ δεξὶ σκέλος (πίν. 56α-β). 'Η θεὰ φορεῖ κοντό, πλούσια πτυχωμένο χτιώνα μὲ ἀπόπτυγμα καὶ ἔχει τυλιγμένο τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμιοῦ της μὲ δορὰ ζώου (νεβρίδα) ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ ἀριστερὸ στῆθος. Τὸ κεφάλι τῆς νεβρίδος διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸν ζωστήρα, ἐνῶ ἡ οὐρὰ κρέμεται ἀνάμεσα στοὺς μηροὺς καὶ φθάνει ὡς τὴν κάτω παρυφὴ τοῦ χιτώνα, λίγο πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα (πίν. 56α-β). Τὸ κεφάλι, τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια τῆς θεᾶς λεί-

πουν, μποροῦμε ὡστόσο νὰ τὰ ἀναπαραστήσουμε μὲ τὴ βοήθεια τῶν πήλινων εἰδωλίων, συμπληρώνοντας λαμπάδα στὸ ἀριστερό, ἐνδρομίδες στὶς κνῆμες καὶ πόλο ἢ στεφάνη στὰ μαλλιά. Ὁ τύπος αὐτὸς 'Αρτέμιδος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ὁρισμένα μαρμάρινα ἀντίγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν 'Αθήνα, τὴν 'Αθηναϊκὴ 'Αγορά, τὸν Βόλο, τὴ Βέροια, τὴ Δῆλο καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές[2]. Τὸ ἄγαλμα τῆς 'Αρτέμιδος τοῦ δαμοφώντειου λατρευτικοῦ συμπλέγματος τῆς Λυκόσουρας, μολονότι ἀνήκει σὲ δευτερεύουσα μορφὴ τῆς σύνθεσης, περισσότερο κινημένη καὶ διαφορετικῆς τεχνοτροπίας[3], μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ ὡς πρὸς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά της μὲ τὴν "Αρτεμη 'Ορθεία τῆς Μεσσήνης, πρωιμότερο ἔργο ἄγνωστου καλλιτέχνη. Οἱ ἀπεικονίσεις τῆς Ἑκάτης στὴ Μεσσήνη (πίν. 57α) καὶ τῆς 'Αρτέμιδος Βενδίδος[4] στὴν 'Αττικὴ προδίδουν εἰκονογραφικὴ συγγένεια μὲ τὴ μεσσηνιακὴ 'Ορθεία.

Ὁρισμένα ἀπὸ τὰ εἰδώλια τοῦ ἀποθέτη παριστάνουν νεαρὲς γυναῖκες μὲ ποδήρεις χιτῶνες, σὲ πομπὴ ἢ μεμονωμένες, νὰ κρατοῦν προσφορές (πίν. 57β-δ). Δύο ἀνάγλυφα πλακίδια φέρουν ὁπλίτες (πίν. 58α-β), ἐνῶ ἄλλα ἀνακεκλιμένες χθόνιες μορφὲς μὲ κάνθαρο καὶ φίδι, ὅπως στὰ γνωστὰ λακωνικὰ ἀνάγλυφα (πίν. 58δ-ε). Ἕνα εἰκονίζει ταῦρο σὲ κίνηση, ἐνῶ δύο ἄλλα μετωπικὲς δαιμονικὲς μορφές (πίν. 58ς'-ζ).

'Εκτὸς ἀπὸ τὴν πλούσια κεραμεική, τὰ εἰδώλια καὶ τοὺς νομισματικοὺς θησαυρούς, ἡ ἐπίχωση στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς 'Ορθείας περιεῖχε καὶ θραύσματα πήλινων κεραμιδιῶν στέγης κορινθιακοῦ καὶ λακωνικοῦ τύπου. Κορινθιακοῦ τύπου κεράμωση φαίνεται πὼς ἔφερε ἡ στέγη τῆς στοᾶς στὸ δυτικὸ ὅριο τοῦ μικροῦ τεμένους, ἐνῶ ὁ ναὸς τῆς 'Ορθείας στεγαζόταν πιθανότατα μὲ λακωνικοῦ τύπου κεραμίδια[5]. Μεταξὺ τῶν λακωνικῶν θραυσμάτων ξεχωρίζουν

2. LIMC, s. v. *Artemis*, 651 κέ. ἀρ. 362-379.

3. P. Cavvadias, *Fouilles de Lycosura* ('Αθήνα 1893), 10 κέ., G. Dickins, *BSA* 13, 1906/7, 378 κέ. R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture* (Λονδίνο 1991), 240 κέ., εἰκ. 301, 303.

4. Π. Θεμελης, Βάθρο ἀναθήματος στὴ Βενδίδα, *ΗΟΡΟΣ* 7, 1989, 27-28, πίν. 6-9.

5. P. Themelis, Hellenistic Terracottas from Messene, *International Conference on Greek Architectural Terracottas of Classical and Hellenistic Periods, 12-15 Δεκεμβρίου 1991*, 'Αμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν ('Αθήνα 1991).

ὁρισμένα ὡς ἀνήκοντα στὸ μέτωπο ἡγεμόνα λακωνικοῦ καλυπτήρα, ποὺ φέρει ἀνάγλυφη προτομὴ Ἀρτέμιδος περιβαλλόμενη ἀπὸ ἕλικες στὸ κάτω τμῆμα καὶ ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς θεᾶς (πίν. 58γ).

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 ἔγινε φανερὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ κολοσσιαίου ἀρχιτεκτονικοῦ συμπλέγματος τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπέκοψε τὸ ἀνατολικὸ πρόσθιο τμῆμα τοῦ τεμένους τῆς Ὀρθείας, ὅπου πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ βωμὸς καὶ κατέστρεψε τὸ πρόσθιο μέρος τῆς ράμπας, ἀποκλείοντας τὴν πρόσβαση ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτή. Ὁ ἀποκοπεὶς αὐτὸς χῶρος τοῦ τεμένους ἦταν ζωτικὸς γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ, τὴ συγκέντρωση τῶν πιστῶν, τὴν τέλεση ἱεροπραξιῶν, ὅπως ἡ θυσία καὶ τὴν ἀνίδρυση ἀναθημάτων. Ἀναπόφευκτη ἐπομένως συνέπεια τῆς κατασκευῆς τοῦ Ἀσκληπιείου ἦταν ἡ ὑπολειτουργία, ἡ παρακμὴ καὶ ἡ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθείας. Ὁ ναὸς τῆς Ὀρθείας δὲν καταστράφηκε, παρέμεινε ἀποκλεισμένος στὸ μικρὸ ἄνδηρο παρὰ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἡ ἰωνικὴ ἐντούτοις στοὰ στὰ δυτικὰ τοῦ τεμένους καταστράφηκε, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ ποὺ παρακάμπτει τὸν ναό. Ὁ ἀγωγὸς εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ αὐτό.

Ἡ ἀπόκρυψη τῶν νομισματικῶν θησαυρῶν μεταξὺ 150-146 π.Χ. φαίνεται πὼς ἦταν ἡ τελευταία πράξη πρὶν ἀπὸ τὴ διακοπὴ λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθείας. Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου εἶχε ἤδη ὁλοκληρωθεῖ τὴν περίοδο αὐτή. Ἡ ἀνέγερσή του μπορεῖ τώρα μὲ βεβαιότητα νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ὅπως δείχνουν, ὄχι μόνον ἡ κατασκευαστική του σχέση πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Ὀρθείας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικά του στοιχεῖα (κιονόκρανα, ἀναλογίες, κυμάτια, ὀργάνωση χώρου, ἀξονικότητες, συμμετρίες), καθὼς καὶ ἡ ἄμεση σύνδεση τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου μὲ τὸ ἀρχιτεκτόνημα· ἡ τοποθέτηση, ἢ μάλλον ἡ ἔκθεση τῶν γλυπτῶν τοῦ Δαμοφώντα εἶχε προβλεφθεῖ στὸ κτιριολογικὸ πρόγραμμα, ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἀρχικῆς σύλληψης. Ἡ περίοδος ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς Μεσσήνης στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία τὸ 191/183 π.Χ. μέχρι τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τὸ 146 π.Χ., κατὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα ἡ ἀνέγερση τοῦ Ἀσκληπιείου, ἦταν περίοδος ἀκμῆς καὶ οἰκοδομικοῦ ὀργασμοῦ γιὰ τὴν πόλη. Μέσα στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια τοποθετεῖται καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριό-

τητα τοῦ Δαμοφώντα[6], ὁ ὁποῖος φιλοτέχνησε ὄχι μόνο ὅλα σχεδὸν τὰ γλυπτὰ τοῦ 'Ασκληπιείου καὶ ἄλλων σημαντικῶν ἱερῶν τῆς γενέτειράς του, ἀλλὰ ἐργάστηκε στὴν 'Ολυμπία, τὴ Λυκόσουρα, τὴ Μεγαλόπολη καὶ τὸ Αἴγιο, σύμφωνα μάλιστα μὲ νέες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τιμήθηκε ἰδιαίτερα τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ οἱ γιοί του καὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις, ὅπως τὴ Λευκάδα, τὴν Κράνη τῆς Κεφαλληνίας, τὴν Κύθνο, τὴ Μῆλο, τὴ Γερήνεια καὶ τὴν Οἰάνθεια ὄχι μόνο ὡς δημιουργὸς λατρευτικῶν ἀγαλμάτων, ἀλλὰ καὶ ὡς πολιτικὴ προσωπικότητα μὲ ἐπιρροή[7].

Μετὰ τὸ 150/146 π.Χ. ἡ λατρεία τῆς 'Ορθείας μεταφέρθηκε στὸν παρακείμενο Οἶκο Κ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ 'Ασκληπιείου (εἰκ. 3), ὅπου ὁ περιηγητὴς Παυσανίας εἶδε ἀνιδρυμένο στὴ θέση του τὸ ἄγαλμα τῆς 'Αρτέμιδος Φωσφόρου, ἔργο τοῦ Δαμοφώντα. Οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ γλυπτὰ ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ 'Ορλάνδου στὸν Οἶκο Κ βεβαίωσαν τὴν ταύτισή του ὡς δεύτερου ἱεροῦ τῆς 'Ορθείας καὶ τὴ λειτουργία του ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (3ος μ.Χ. αἰ.) ὑπὸ τὴν ἐποπτεία ἑνὸς συμβουλίου γερόντων, ποὺ ἔφερε τὴν ἐπωνυμία *ἱεροὶ γέροντες τᾶς Οὐπησίας* καὶ εἶλκε τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸν Κρεσφόντη, ἡγεμόνα τῆς Δωρικῆς Καθόδου[8].

Δοκιμαστικὲς τομὲς μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ πρώτου ναοῦ τῆς 'Ορθείας ἔδειξαν ὅτι ἡ θεμελίωσή του βαίνει ἐπὶ ἐπιχώσεως τῆς γεωμετρικῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (πίν. 50α), ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ λιθορριπή, διαλυμένες πλίθρες, ἀπανθρακωμένες ὀργανικὲς οὐσίες καὶ μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων ἐγχώριας κεραμεικῆς τροχήλατης γραπτῆς καὶ χειροποίητης, τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., παρόμοιας μ' αὐτὴν ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1987 παρὰ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάλου ναοῦ στὸ αἴθριο τοῦ 'Ασκληπιείου[9].

Στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση καὶ μέσα στὶς νεώτερες ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς 'Ορθείας ἦλθαν στὸ φῶς τὰ παρακάτω θραύσματα ἐπιγραφῶν, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ σχετίζονται μὲ τὸ ἱερό, ἀλλὰ εἴτε μεταφέρθηκαν μὲ τὰ νερὰ τοῦ χειμάρρου εἴτε προέρχον-

6. Chr. Habicht, *Pausanias und seine «Beschreibung Griechenlands»* (Μόναχο 1985), 55.

7. Π. Θεμελης, *Ἔργον* 1990, 32, Α. Ορλανδος, *ΠΑΕ* 1972, 137 κέ.

8. Α. Ορλανδος, *ΠΑΕ* 1962, 102 κέ. *SEG* 23, 1968, 215, 216.

9. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 1987, 87, εἰκ. 12.

ται ἀπὸ τὴν πτώση τῆς ἀνωδομῆς τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς στοᾶς, ὅπου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό:

1. Ἀρ. εὑρ. 3756. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σπασμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ κατακόρυφη (πίν. 59α). Ὕψ. 0.35 μ., πλ. 0.439 μ., πάχ. 0.13 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ σὲ δεκαέξι στίχους:

1 *[-] ΛΙΝ [. . . . .]*
[-] ΑΞΙΟΣΑΙ[. .]
[-]αν ἐν μὲν Ἰθωμ-
[αι -]ΑΛΛΑΙ ΕΝ ΔΕ ΕΝ ΔΑ-
5 *[-]ΝΙΩ ΔΕ ΚΑΥΤΟΙ ΑΝΤΙ*
[-]κα συνβαίη μὴ δύναντ-
[αι - τ]ὰν πρᾶξιν τοὶ πράξοντες v
[-]α καθάπερ τοῖς ἄλλοις Ἰθωμ-
[αίοις - αὐτ]οῖς καὶ γένει· ὁμόσονται δὲ ταὐτὰ
10 *[-]τὼ βασιλέε καὶ τοὶ στρα(τα)γοὶ καὶ ὁ ἵππ-*
[αρχος- γ]εγραμμένα· ὁμόσεται δὲ καὶ Λίσας καὶ
[-] νδρος πράξειν τὰν πρᾶξιν δικαίως καὶ ἀδό-
[λως -]τὸ δυνατόν· ὅκκα δὲ δέωνταί τι τῶ δάμω
[-]ΛΕΑ τὰν πρᾶξιν ἔστω πόθοδος αὐτ[. .]
15 *[-]μμένα, τὰς δὲ ἐνγύας τ[. . . .]*
[-]Ν[- - 7 - 8- -]ας κυρία[ς. . .]

Ὕψ. γραμμ. 0.008-0.014 μ. Τέλη 4ου π.Χ. αἰ.

Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ μέχρι στιγμῆς ἐπιγραφικὰ κείμενα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ Μεσσήνη, ποὺ παρουσιάζει ἐπὶ πλέον ἰδιαίτερο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον. Παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητα εἶναι δυνατὴ μία πρώτη προσέγγιση τοῦ περιεχομένου. Ἀποτελεῖ πιθανότατα διακανονισμό, «πρᾶξιν», μεταξὺ Μεσσηνίων καὶ Μακεδόνων γιὰ τὴν ἐγκατάσταση μακεδονικῆς φρουρᾶς στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἰθώμης, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὶς ἑκατέρωθεν ὑποχρεώσεις καὶ δικαιοδοσίες, ὁρίζεται δὲ νὰ ἐπικυρωθεῖ μὲ ἑκατέρωθεν ὅρκους. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Μακεδόνων τοὺς ὅρκους θὰ ἐπικυρώσουν οἱ δύο βασιλεῖς, οἱ στρατηγοὶ καὶ ὁ ἵππ[αρχος]. Ἡ μόνη ἐγκατάσταση μακεδονικῆς φρουρᾶς στὴν Ἰθώμη ποὺ ἔλαβε χώραν στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἶναι αὐτὴ ποὺ παραδίδεται

ἀπὸ τὸν Διόδωρο (XIX, 64, 1). Ὁ «στρατηγὸς τῆς Εὐρώπης» Πολυπέρχων, ποὺ διαδέχτηκε τὸν 'Αντίπατρο τὸ 319 π.Χ. καὶ ὁ γιός του 'Αλέξανδρος προσπάθησαν νὰ βροῦν ἐρείσματα μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων συνάπτοντας συνθῆκες εἰρήνης καὶ συμμαχίας μαζί τους προκειμένου νὰ ἀντεπεξέλθουν στὴ σύγκρουση μὲ τὸν ἰσχυρὸ συνασπισμὸ τῶν Κασσάνδρου, 'Αντιγόνου, Πτολεμαίου καὶ Λυσιμάχου. Τὸ 317 π.Χ. ἐγκαθιστοῦν φρουρὰ στὴν 'Ιθώμη. Ὁ *[- - - - - - -]νδρος* τοῦ στίχου 12 τῆς ἐπιγραφῆς μας ὁ ὁποῖος *πράττει τὰν πρᾶξιν* πιθανῶς νὰ εἶναι ὁ γιὸς τοῦ Πολυπέρχονα 'Αλέξανδρος. Ὁ διακανονισμὸς γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῆς φρουρᾶς συνομολογήθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἑνὸς τῶν δύο βασιλέων τῆς Μακεδονίας Φιλίππου ΙΙΙ τοῦ 'Αριδδαίου τὸ 317/6 π.Χ. καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Κασσάνδρου τὴν ἴδια χρονιά. Ὁ Πολυπέρχων καὶ ὁ γιός του 'Αλέξανδρος συμμάχησαν πρὸς στιγμὴν τὸ 315 π.Χ. μὲ τὸν 'Αντίγονο τὸν Μονόφθαλμο ἐνάντια στὸν Κάσσανδρο. Ἡ ἰσχυρὴ μακεδονικὴ φρουρὰ τῆς 'Ιθώμης ἀπέτρεψε τὸν Κάσσανδρο ἀπὸ τὸ νὰ καταλάβει τὴν πόλη τῆς Μεσσήνης (Διόδωρος XIX, 60, 1). Λίγο ἀργότερα, ὡστόσο, τὴν ἴδια χρονιὰ (315 π.Χ.) Πολυπέρχων καὶ 'Αλέξανδρος τάσσονται μὲ τὸ μέρος τοῦ Κασσάνδρου. Τὸ 314 π.Χ. ὁ στρατηγὸς τοῦ 'Αντιγόνου Τελεσφόρος ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴ Μεσσήνη καὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις τῆς Πελοποννήσου τὶς φρουρὲς τοῦ 'Αλεξάνδρου (Διόδ. XIX, 74, 2). Ἡ μακεδονικὴ φρουρὰ τοῦ 'Αλεξάνδρου στὴν 'Ιθώμη δὲν ἐπιτρεπόταν προφανῶς νὰ περιπλανᾶται ἄσκοπα στὴν κάτω πόλη, ὅταν ὅμως ζητοῦσε κάτι ποὺ προβλεπόταν ἀπὸ τὴ συμφωνία, ἐπιτρεπόταν ἡ πρόσβαση.

2. 'Αρ. εὑρ. 3538. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης σπασμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, ὕψ. μέγ. 0.22 μ., πλ. μέγ. 0.16 μ., πάχ. 0.06 μ. Σώζει τὴν ἑξῆς δίστιχη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (πίν. 59β):

[- - - - - - - - - -]ν
2 *[- - - - - - - - - -'Αρτέ]μιτι*

Ὕψ. γραμμάτων 0.015-0.017 μ. 2ος π.Χ. αἰ.(;).

3. 'Αρ. εὑρ. 3506. Ἄνω τμῆμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σπασμένο στὴν κάτω καὶ στὶς δύο κατακόρυφες πλευρές, ὕψ. μέγ. 0.21 μ., πλ. 0.16 μ., πάχ. 0.097 μ. (πίν. 60α). Φέρει τὴν ἑξῆς τετράστιχη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή:

[- - - - - - - - - - -]κλέος
2 *[- - - - - - - - - - -]ωνύμου*

3 *[- - - - - - - - - - - - - - -]ιον*
[Ἀρτέμιτι Ὀρθεία]ι

Ὕψ. γραμ. 0.019-0.021 μ. 1ος π.Χ. αἰ./1ος μ.Χ. αἰ.

4. Ἀρ. εὐρ. 3500. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σπασμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, ὕψ. μέγ. 0.26 μ., πλ. μέγ. 0.19 μ., πάχ. μέγ. 0.16 μ. (πίν. 60β). Φέρει τὴν ἑξῆς τρίστιχη τιμητικὴ ἐπιγραφή:

- - - - - - - - - -]ΤΗΣ [- - - - - -
- - - - - - - - - -]ΤΟΣ ΝΑ[- - - - - -
3 *- - - - - - - - - -]ΩΝ vacat*

Ὕψ. γραμμ. 0.023-0.029 μ. 1ος /2ος μ.Χ. αἰ.

5. Ἀρ. εὐρ. 3456 (πίν. 61α). Τμῆμα ἀπὸ τὴ στέψη βάθρου, σπασμένο στὰ δύο ἄκρα, ὕψ. 0.17 μ., μῆκ. μέγ. 0.40 μ., πάχ. 0.24 μ. Φέρει τὴν ἑξῆς τετράστιχη τιμητικὴ ἐπιγραφή:

[Ἡ πόλις] Ἀσπα[σ]ίαν [.]ΑΒΟΥΛ[- - -
- - - - - - - - -θυ]γατέρα Λευκίου Ἀφ[- - - - - - -
3 *- - - - - - - - -ἀν]τιστρατάγου γυναῖκ[α - - - - - - -*
- - - - - - -ἀρε]τᾶς ἕνεκεν. vac.
vacat

Ὕψ. γραμμάτων 0.02 μ. Ρωμαϊκῶν χρόνων.

6. Ἀρ. εὐρ. 3568. Βρέθηκε στὰ νότια τοῦ ναοῦ τῆς Ὀρθείας. Θραῦσμα στήλης σπασμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, ὕψ. μέγ. 0.12 μ., πλ. μέγ. 0.115 μ., πάχ. μέγ. 0.06 μ. Σώζει τοὺς παρακάτω ἕξι στίχους ψηφίσματος (πίν. 61β):

[- - - - - - - -]ΝΙΚ[- - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - -]ΗΔΕ ΕΙΣ[- - - - - - - -]
3 *[- - - - - - - -]ΠΕΡ ΤΑΣ[- - - - - - - -]*
[- - - - - - - -]ΑΣΘΟΥ[- - - - - - - - -]
[- - - - - - - -]ΚΑΤΑ ΔΕ[- - - - - - - -]
6 *[- - - - - - - -]Α[- - - - - - - - - - - - -]*

Ὕψ. γραμμ. 0.012-0.014 μ. 2ος π.Χ. αἰ.

7. Ἀρ. εὑρ. 3621. Ἀκέραια ἀσβεστολιθικὴ πεσσόσχημη στήλη σὲ δύο συνανήκοντα τεμάχια μὲ κυματιοφόρο στέψη. Ὕψ. 1.79 μ., πλ. κάτω 0.36 μ., ἄνω 0.30 μ., πάχ. 0.18-020 μ. (πίν. 62). Φέρει τὴν ἐξῆς ἀκέραια ἐπιγραφὴ σὲ τριάντα ἕνα στίχους:

Ἐφ' ἱερέος Παγκλέος
κιστιόκοσμοι
προστάται Κυπαρισ⟨σ⟩ίαι
Τρίτων
Κλεοσθένης
Πλειστόνικος
Ξέναρχος
Κρατέας
Κράτιππος
Λαμόνικος
Λύσανδρος
Φίλων
Χαρίδαμος
Ξενοκράτης
Δόρκυλος
Φιλαρχίδας
Ξενοχάρης
Ἀβολίδας
Χαιριάδας
Θεότιμος
Θεόπομπος
Νικάρετος
Ἑρμοκράτης
Εὐάνωρ
Σαβοκλῆς
Ξένιππος
Σοίξιππος
Ἀγησίδαμος
Ἱπποθράσης
Κλεόδαμος
Χρύσιππος

Ὕψ. γραμμ. 0.01-0.015 μ. 3ος π.Χ. αἰ. Τὰ ὀνόματα Τρίτων, Ξέναρχος, Κρατέας, Δαμόνικος, Ξενοκράτης, Ξενοχάρης, Χαιριάδας, Νικάρετος, Ἑρμοκράτης, Ξένιππος, Σοίξιππος, Ἱπποθράσης, Κλεόδαμος καὶ Χρύσιππος γνωστὰ ἀπὸ ἐπιγραφὲς τῆς Λακωνικῆς. Τὰ Κλεοσθένης, Χαρίδαμος καὶ Θεότιμος ἀπαντοῦν στὶς ἐπιγρ. *IG* V¹, 1426, 1435 καὶ 1436 τῆς Μεσσήνης. Ἕνας *Ξενοκλῆς Λυσάνδρου* Μεσσήνιος, μνημονεύεται σὲ κατάλογο προξένων τῆς πόλεως Κλεῖτορ τοῦ 221 π.Χ.: *IG* V2, 368, 82., ἕνας *Ἀγησίδαμος* Μεσσήνιος ἦταν νικητὴς παγκρατίου στὴν Ὀλυμπία τὸ 220 π.Χ.: Inschr. v. Mag. 16,16., ἐνῶ ἕνας *Φίλων* (Σωταιρίχου) Μεσσήνιος ἦταν πρόξενος τῶν Ἐπιδαυρίων τὴν ἴδια περίοδο: *IG* IV, 925, 22. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς μας στὸν 3ο π.Χ. αἰ. κάνει πιθανὴ τὴν ταύτιση τῶν τριῶν αὐτῶν Μεσσηνίων μὲ τοὺς ὁμώνυμους τοῦ καταλόγου τῶν «προστατῶν» τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας. Ὁ Ξενοκλῆς εἶναι ἴσως γιὸς τοῦ Λυσάνδρου τῆς ἐπιγραφῆς μας.

8. Ἀρ. εὐρ. 3537. Ἄνω τμῆμα ἐνεπίγραφης πεσσόσχημης ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ κυματιοφόρο στέψη, παρόμοιας μὲ τὴν προηγούμενη. Ὕψ. σωζ. 0.33 μ., πλ. 0.30 μ., πάχ. 0.20 μ. Συγκολλήθηκε μὲ τὸ ἀρ. 1351 θραῦσμα στήλης ποὺ βρέθηκε τὸ 1989 στὴν Κρήνη τῆς Ἀγορᾶς καὶ σώζει κατάλογο δεκαοκτὼ ὀνομάτων (*ΠΑΕ* 1989, 96, πίν. 75β). Φέρει τὴν ἑξῆς δεκάστιχη ἐπιγραφή (πίν. 63).

Ἐπὶ ἱερέος Σωιξίππω
κιστιόκοσμοι καὶ προστάται
Ἀθανᾶι Κυπαρισσίαι
Ἀνδρέας
Λυσίας
Γόργος
Ἀρξιάδας
Δεμάρετος
[- -]οκράτης
[- -ιπ]πος

Ὕψ. γραμμ. 0.06-0.012 μ. 3ος π.Χ. αἰ. Ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα Σοίξιππος εἶναι πιθανῶς ὁ ἴδιος μὲ τὸν «κιστιόκοσμον» Σοίξιππον τοῦ στ. 27 τῆς προηγούμενης ἐπιγραφῆς.

Ἡ παρόμοια ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τῶν δύο ἐνεπίγραφων στηλῶν καὶ οἱ ἀντίστοιχες διαστάσεις τους κάνουν πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἦταν ἐνσωματωμένες ὡς παραστάδες σὲ κτίσμα τοῦ τεμένους τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας ἢ καὶ στὸν ἴδιο τὸν ναό της.

9. Ἀρ. εὐρ. 3454. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης, ὕψ. σωζ. 0.35 μ., πλ. σωζ. 0.21 μ., πάχ. σωζ. 0.15 μ., σῶζον τμῆμα μόνον τῆς δεξιᾶς κατακόρυφης πλευρᾶς (πίν. 64). Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ σὲ δεκαέξι στίχους:

[- - - - - - -]τος
[- - - - - - - - -]ς
[- - - - - - - - - -]νικος
[- - - - - - - - - -]λης
[- - - - - - - -]στρατος
[- - - - - - - - - -ε]ἰθης
[- - - - - - - - - -]ος
[- - - - - - - -]ης
[- - - - - -]νικος
[- - - - - -]ορας
[- - - - - -ι]ππος
[- - - - - -]ν
[- - - - -]αρῖνος
[- - - - - -ν]ικος
[- - - - - - - - - - - -]ος
[- - - - - - - - - - - -]ος

Ὕψ. γραμ. 0.08 μ., -0.012 μ., 3ου π.Χ. αἰ. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕναν ἀκόμη κατάλογο *κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν* τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας. Ἡ εὕρεση τῶν τριῶν παραπάνω καταλόγων στὴν περιοχὴ ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀρθείας συνηγορεῖ ὑπὲρ τοῦ συσχετισμοῦ τους μὲ τὸ παρακείμενο οἰκοδόμημα Ω - Ω καὶ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ τελευταίου ὡς μέρους τοῦ τεμένους τῆς Κυπαρισσίας Ἀθηνᾶς.

Ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ὀρθείας βρέθηκε μαρμάρινο ἀριστερὸ ἄκρο χέρι ἀγάλματος, χρησιμοποιημένο στὴν κάλυψη παλαιοχριστιανικοῦ τά-

φου. Ἀρ. εὑρ. 3561. Μῆκ. μέγ. 0.17 μ. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἔντονα διαβρωμένη καὶ λείπουν ὁ ἀντίχειρας καὶ τὰ τρία πρῶτα δάκτυλα τῆς κλειστῆς παλάμης. Κρατεῖ ἀπὸ τὴ λαβὴ ξίφος σὲ κωλεὸ στραμμένο πρὸς τὰ πάνω κατὰ μῆκος τοῦ πήχυ. Πλούσια πτυχωμένο ἱμάτιο κάλυπτε ὁλόκληρο τὸν πῆχυ μέχρι τὸν καρπό (πίν. 65α). 2ος π.Χ. αἰ. Ἀνήκει προφανῶς σὲ ἄγαλμα Ἥρωος ἢ ἀφηρωισμένου εὐγενοῦς[10].

Σεβαστεῖο

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου μέσα στὶς δύο αἴθουσες Σ-Σ, τὶς συμμετρικὰ διαταγμένες δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ βόρειο πρόπυλο Θ ἔδειξε ὅτι οἱ ἐσωτερικοί τους χῶροι δὲν ἦταν ἐνιαῖοι, ὅπως δεχόμασταν μέχρι τώρα βασισμένοι στὴν ἡμιτελὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Ὀρλάνδου (εἰκ. 3, πίν. 66). Κάθε αἴθουσα διαιρεῖται μὲ τοίχους σὲ ἕξι ἐπὶ μέρους δωμάτια, ποὺ ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴ διάταξη καὶ τὶς διαστάσεις. Τὸ κάθε συγκρότημα δωματίων φέρει εὐρὺ ἄνοιγμα εἰσόδου στὴ βόρεια πλευρά του (πρὸς τὴ μεγάλη ὁδικὴ ἀρτηρία), ποὺ ὁδηγεῖ σὲ προθάλαμο, διαστ. 7.50×4.50 (εἰκ. 3, ἀρ. 1). Ἀπὸ τὸν προθάλαμο ἦταν προσιτοὶ τόσο οἱ τρεῖς βοηθητικοὶ χῶροι 4,5 καὶ 6, ὅσο καὶ οἱ ἐπίσημοι εὐρύτεροι χῶροι 2 καὶ 3. Οἱ βοηθητικοὶ χῶροι ἦταν προσιτοὶ καὶ ἀπὸ τὰ κλιμακοστάσια Π1-Π2 τῆς νότιας πλευρᾶς, τῶν ὁποίων ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τῆς βόρειας στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου. Οἱ ἐπίσημοι χῶροι κάθε συγκροτήματος περιλαμβάνουν τὸν στενόμακρο πρόδομο ἀρ. 3, διαστ. 9.50×4.40 μ. καὶ τὸν εὐρὺ οἶκο ἀρ. 4, διαστ. 9.50×9.50 μ. ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ ἀξονικὰ τοποθετημένη θύρα. Οἱ βοηθητικοὶ τριμερεῖς χῶροι περιλαμβάνουν τὸν μικρὸ προθάλαμο 4 (στὸν ὁποῖο καταλήγει τὸ κάτω κλιμακοστάσιο), καθὼς καὶ τὰ ἐπικοινωνοῦντα μεταξύ τους δωμάτια 5 καὶ 6. Τὸ δωμάτιο 6 τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος φέρει φρέαρ στὴ ΒΑ γωνία του. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ παχὺ στρῶμα στάχτης ἀπανθρακωμένων ὀργανικῶν οὐσιῶν, διαλυμένων ὠμοπλίνθων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου 6, ἐπιτρέπουν τὸν χαρακτηρισμό του ὡς μαγειρείου. Οἱ μνημειακὲς

10. M. Bieber, *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art* (N.Y. 1977), 193, εἰκ. 93 καὶ 793.

διαστάσεις ἐξ ἄλλου καὶ ἡ μορφολογία τῆς κάτοψης τῶν διμερῶν ἐπίσημων χώρων 2-3 ἐπιτρέπουν τὸν παραλληλισμό τους μὲ τοὺς ἀνδρῶνες τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν καὶ τὴν ἀναγνώρισή τους ὡς χώρων συμποσίων. Ἡ εὕρεση μιᾶς πλάκας τραπεζοφόρου ποὺ ἀπολήγει σὲ λεοντοπόδαρο καὶ ἑνὸς θραύσματος ἀπὸ τὴν ὁριζόντια πλάκα τράπεζας (πίν. 65β) στὸ δυτικὸ συγκρότημα ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἰσομεγέθη καὶ εὐμεγέθη δωμάτια (ἀρ. 3) λειτουργοῦσαν ὡς αἴθουσες συμποσίων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑορτῶν πρὸς τιμὴν τοῦ 'Ασκληπιοῦ καὶ τῆς Μεσσήνης ἢ καὶ τῆς 'Αρτέμιδος. Οἱ αἴθουσες ἔφεραν ἀνὰ τρία ἀνοίγματα παραθύρων πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ 'Ασκληπιείου, ὅπως τὰ ἔχει ἀναπαραστήσει ὁ 'Αν. 'Ορλάνδος (*ΠΑΕ* 1969, 102, εἰκ. 5-6).

Ἡ λειτουργία τῆς βόρειας αὐτῆς πτέρυγας τοῦ ἑλληνιστικοῦ 'Ασκληπιείου ὡς Σεβαστείου ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένη. Ἡ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένη λατρεία τῆς θεᾶς Ρώμης καὶ τοῦ Αὐγούστου βρῆκε στὰ δύο αὐτὰ συμμετρικὰ διαταγμένα καὶ πανομοιότυπα διαχωρισμένα συγκροτήματα τὸν πλέον κατάλληλο χῶρο γιὰ νὰ στεγαστεῖ. Ἡ λατρεία τοῦ 'Ασκληπιοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴν τῆς Μεσσήνης, φαίνεται πὼς συνέχισε νὰ ἀσκεῖται ὡς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια παράλληλα μὲ ἐκείνην τῆς Ρώμης καὶ τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή: *ΠΑΕ* 1958, 178, πίν. 139Α, *SEG* 2, 1968, 212 τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου.

Ἡ κεράμωση τῶν δύο συγκροτημάτων ἦταν πήλινη, λακωνικοῦ τύπου. Μεγάλος ἀριθμὸς κεραμιδιῶν ἦλθε στὸ φῶς στὸ ἀνατολικὸ κυρίως συγκρότημα, ἐπὶ τῶν χώρων 1 καὶ 6, κάτω ἀπὸ ἀμελὴ κατασκευὴ τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ΥΡ στοὰ Λ-Λ, τὴν οἰκοδομημένη μὲ spolia πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ Σεβαστείου. Πολλοὶ στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες λακωνικοῦ τύπου φέρουν σφραγίσματα μὲ τὴ λέξη *ΔΑΜΟΣΙΟΣ* (εἰκ. 5, πίν. 67α). 'Απὸ τὰ μέτωπα τῶν καλυπτήρων βρέθηκαν δύο κυρίως τύποι, ἕνας ἑλληνιστικὸς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ μία μεταγενέστερη παραλλαγή του, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὶς ἐπισκευὲς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., τὶς μαρτυρημένες ἐπιγραφικά[11]. 'Απὸ τὰ μεταλλικὰ ἐξαρτήματα τῶν ξύλινων θυρῶν τῶν δωματίων ἄξια μνείας εἶναι τετράκτινη χάλκινη προσαρμογὴ λαβῆς ἢ ρόπτρου μὲ ἄνθη λωτοῦ στὰ ἄκρα τῶν τεσσάρων ἀπολήξεων (πίν. 67β).

11. *IG* V[1], 1444Β, 1462 Β1 καὶ L. Migeotte, Réparation des monuments publics à Messène, *BCH* 190, 1985, 597 κέ. Β. Μπαρδανη, *HOROS* 6, 1986, 79-81.

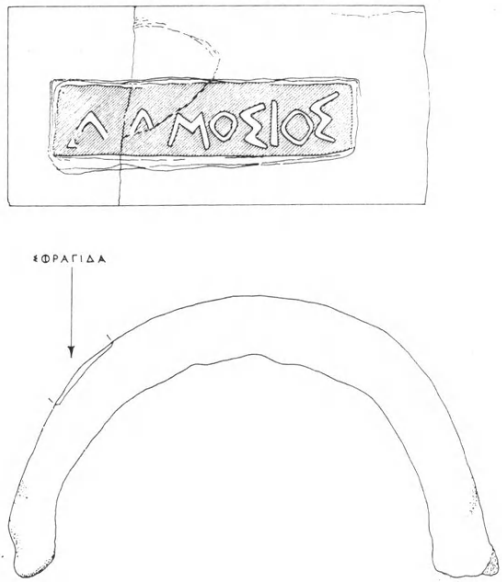

Εἰκ. 5. Σφράγισμα σὲ καλυπτήρα λακωνικοῦ τύπου.

Ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχουμε σημειώσει πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ Σεβαστείου κατασκευάστηκε στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια (3ος/4ος μ.Χ. αἰ.) ἡ μεγάλη στοὰ Λ-Λ ἀπὸ παντοειδὴ ὑλικὰ (ἐπιγραφές, γλυπτά, ἀρχιτεκτονικὰ) προερχόμενα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὴν παρακείμενη Ἀγορά. Τὰ σημαντικότερα μεταξὺ αὐτῶν, ποὺ βρέθηκαν φέτος εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἀρ. εὑρ. 3525. Δεξὶ πέλμα μαρμάρινου γυναικείου ποδιοῦ μὲ σανδάλι, συμφυὲς μὲ πλίνθο (πίν. 67γ). Μῆκ. σωζ. πλίνθου 0.22 μ., πλ. 0.166 μ., πάχ. 0.166 μ. Μῆκος σωζ. πέλματος 0.177 μ. Βρέθηκε χτισμένο σὲ ἀντηρίδα τῆς ΥΡ στοᾶς στὸ δυτικὸ συγκρότημα τοῦ Σεβαστείου μεταξὺ τῶν χώρων 2 καὶ 3. Παρὰ τὶς φθορὲς εἶναι προφανὴς ἡ ἐπιμελημένη ἐργασία στὰ δάχτυλα, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γωνιῶδες περίγραμμα τοῦ λεπτοῦ μονόσολου σανδαλιοῦ ἐπιτρέπει χρονολόγηση στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

2. Ἀρ. εὑρ. 3825. Κάτω τμῆμα δεξιοῦ πήχεως μὲ σφιγμένη παλάμη μαρμάρινου ἀγαλματιδίου παιδιοῦ. Σώζει σιδερένιο γόμφο γιὰ τὴ σύνδε-

ση μὲ τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ πήχεως. Μῆκ. σωζ. 0.68 μ. Διαμπερὴς ὀπὴ μεταξὺ τῶν δακτύλων γιὰ τὴ γόμφωση ἀντικειμένου. Βρέθηκε στὸ δυτικὸ συγκρότημα τοῦ Σεβαστείου (Χῶρος 3). Ὕστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

3. Ἀρ. εὑρ. 3884. Τμῆμα ἀπὸ στέψη πωρολιθικοῦ θωρακίου, μήκ. σωζ. 0.665 μ., ὕψ. σωζ. 0.39 μ., πάχ. 0.285 μ. (πίν. 68α). Βρέθηκε στὸν χῶρο 3 τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τοῦ Σεβαστείου. Σώζει μέρος τῆς σαμαρωτῆς κουπαστῆς καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως, ἡ ὁποία περιλαμβάνει κεραυνοὺς ἐντὸς ρομβόσχημου πλαισίου. Στὸ ἴδιο θωράκιο ἀνήκουν καὶ δύο ἀκόμη θραύσματα ποὺ βρέθηκαν τὸ 1989 στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τῆς ἴδιας περιοχῆς καὶ σχετίστηκαν μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σωτῆρος τῆς παρακείμενης Ἀγορᾶς, τὸ ἄγαλμα τοῦ ὁποίου ἀναφέρει ὁ Παυσανίας (IV, 31, 6). Στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδώνα ἀνήκουν πιθανῶς τὰ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δωρικοῦ θριγκοῦ ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα στὸν ἴδιο χῶρο ἢ ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τῆς ΥΡ στοᾶς Λ-Λ, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ πώρινη μετόπη μὲ παράσταση Ἀνδρομέδας καὶ κήτους (βλ. *ΠΑΕ* 1989 καὶ 1990, πίν. 56α).

4. Ἀρ. εὑρ. 3596. Πώρινη τρίγλυφος, ἐλλιπής, ὕψ. 0.575, πλ. 0.39 μ., πάχ. 0.30 μ. (πίν. 68β). Σώζει στὸ ἄνω μέρος συμφυεῖς πτυχὲς ἀπὸ ἀνεμίζον ἱμάτιο ἢ χλαμύδα ἀνάγλυφης μορφῆς, ποὺ πρέπει νὰ κοσμοῦσε τὴν ἐλλείπουσα συμφυὴ μετόπη. Θέση εὕρεσης, ὑλικὸ καὶ διαστάσεις ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοση καὶ τῆς τριγλύφου αὐτῆς στὸν ἴδιο ναό, πιθανῶς τοῦ Ποσειδώνα. Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση ἢ ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκοδόμημα προέρχονται καὶ τὰ δύο παρακάτω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη:

5. Πώρινο γωνιακὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ τὴ στέψη ὀρθογώνιου μνημείου (πίν. 69α-γ). Φέρει ἔξεργη παράσταση θαλάσσιου τέρατος ποὺ καλπάζει πρὸς τὰ δεξιά. Στὴ ράχη του διακρίνονται ὑπολείμματα ἱππεύουσας μορφῆς Νηρηΐδος ἢ Ἔρωτος. Τὸ κεφάλι τοῦ τέρατος, τμῆμα τοῦ δεξιοῦ πρόσθιου ποδιοῦ καὶ τῆς φιδόσχημης φολιδωτῆς οὐρᾶς του (ἀρ. εὑρ. 3965, 3966, 3964) βρέθηκαν χρησιμοποιημένα ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ παρακείμενο παλαιοχριστιανικὸ τάφο. Παρουσιάζουν τεχνοτροπικὴ συγγένεια μὲ τὸν βωμὸ τῆς Περγάμου. 2ος π.Χ. αἰ.

6. Ἀρ. εὑρ. 3535. Θραῦσμα πώρινου δωρικοῦ γείσου, ὕψ. 0.11 μ. μήκ. σωζ. 0.303 μ., πλ. σωζ. 0.239 μ. Σώζει μέρος προμόχθου μὲ ὀκτὼ σταγόνες καὶ μέρος ὁδοῦ.

7. Ἀρ. εὑρ. 3967. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικοῦ σηκώματος μὲ δύο ἀνισομεγέθεις κοιλότητες μὲ ὀπὲς γιὰ τὴ μέτρηση ὑγρῶν (πίν. 70α). Μῆκ. σωζ. 0.40 μ., σωζ. πλ. 0.26 μ., πάχ. 0.24 μ. Βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὑστερορρωμαϊκοῦ δωματίου, χτισμένου ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τοῦ Σεβαστείου (χῶρος 1 καὶ 5). Πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν παρακείμενη Ἀγορά, ὅπως καὶ ὅλα τὰ παραπάνω πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

8. Ἀρ. εὑρ. 3541. Ἄνω δεξιὰ γωνία ἀσβεστολιθικῆς ἐνεπίγραφης στήλης, ὕψ. σωζ. 0.27 μ., πλ. σωζ. 0.375 μ., πάχ. 0.17 μ. (πίν. 70β). Βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸ ΥΡ κτίσμα πάνω ἀπὸ τὸν χῶρο 2 τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τοῦ Σεβαστείου. Φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴ σὲ 12 στίχους:

----------]αρχος Λέοντος [--] ΥΑ [----------]
----------]Σχίνωι καὶ Καλέαι [--]ΠΥ [----------]
----------]αμου Πυθαείωι καὶ Σχίνωι [----------]
---------]ιθ[ί]ων Ἀμμωνίου ὑπολοίποις [----------]
----------]άχου παρὰ τᾶς πόλεος [----------]
----------]Καλλίμαχος Νικοξένου [----------]
----------]παρὰ Φρίσσαις ΕΚ ΜΜΥΟΠΙΣΤ [---]
----------]αλλον παρὰ τᾶς πόλεος [----------]
----------ο]ς Ἀλεξάνδρου [--] Α [----------]
----------]παρὰ τᾶς πόλεος [----------]
----------]α Μενάνδρου Ξ[---------]
----------]Λαμάχο [υ----------]

Ὕψ. γραμμ. 0.01-0.015 μ. 1ος αἰ. μ.Χ. Τόσο ὁ τύπος τῆς γραφῆς ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενο τὴν συνδέουν μὲ τὶς ἐπιγραφὲς *IG* V1, 1433, 1433α καὶ κυρίως 1434, ὅπου ἀναφέρονται τοπωνύμια σὲ δοτικὴ καὶ ποσὰ εἰσφορῶν σὲ δηνάρια.

9. Ἀρ. εὑρ. 3612. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης σπασμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, ὕψ. μέγ. 0.145 μ., πλ. μέγ. 0.085 μ., πάχ. 0.09 μ. (πίν. 71α). Βρέθηκε χρησιμοποιημένο ὡς κοινὸς λίθος σὲ παλαιοχριστιανικὸ τάφο μέσα στὸν χῶρο 3 τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τοῦ Σεβαστείου. Φέρει τοὺς ἑξῆς πέντε στίχους ψηφίσματος:

- - - - - - - -]Φ[- - -
- - -]ΑΝΩΡΑΝ[- - - -
- - -]ΟΥΣΚΑ[- - -
- - -]ΤΟΥΠ[- - - - - -
- - -]ΣΕ[- - - - - -

Ὕψ. γραμμ. 0.01 μ. 2ου π.Χ. αἰ.

Οἶκος Η

Ἡ ἔρευνα, ποὺ περιορίστηκε ἀναγκαστικὰ στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου, ὅπου ἔχει καταστραφεῖ ἡ πλακόστρωση, ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ λεπτομερειακὴ μελέτη τοῦ κτίσματος ποὺ συνοψίζεται ὡς ἑξῆς:

Ὁ Οἶκος Η διακρίνεται ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν οἴκων Κ-Ξ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου, τόσο μὲ τὴν ἀπομόνωσή του στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συμπλέγματος, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς του. Εἶναι ὁ μόνος ποὺ φέρει πλακόστρωση καὶ μάλιστα μὲ λοξότμητο «περιχείλωμα» στὶς παρυφὲς τοῦ δαπέδου κατὰ μῆκος τῶν τοίχων καὶ τῆς πρόσοψης, καθὼς καὶ ἀποχετευτικὸ ἀγωγό, ὁ ὁποῖος ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ δαπέδου, περνᾶ κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια στοὰ καὶ καταλήγει στὴ συλλεκτήρια αὔλακα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 6). Ἡ σχέση τοῦ Οἴκου μὲ τὸ νερὸ δὲν περιορίζεται στὰ παραπάνω κατασκευαστικὰ στοιχεῖα. Τὸ μεγάλο βάθρο, διαστ. 3.65×1.72 μ. σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Οἴκου λειτουργοῦσε ταυτόχρονα ὡς δεξαμενὴ νεροῦ. Τὰ ἐσωτερικά του τοιχώματα εἶναι λειασμένα, ἐνῶ οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ βάθρου φέρουν διαμπερὴ κατακόρυφο τόρμο τετράγωνης διατομῆς (διχοτομημένο ἀπὸ τὸν ἁρμό), ὁ ὁποῖος δεχόταν σιδηρὰ ράβδο στερεωμένη μὲ μολυβδοχόηση, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἀπόλυτη στεγανότητα. Τὸ νερὸ ἔφτανε στὸ μέσο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Οἴκου, σὲ ὕψος 1.20, ἀπὸ τὸ βάθρο, μὲ πήλινο σωλήνα καὶ ἀπὸ κεῖ κατέβαινε κατακόρυφα μέσα στὸ βάθρο μέσω ἀγωγοῦ, ἐνσωματωμένου στὸ παχὺ ἀσβε-

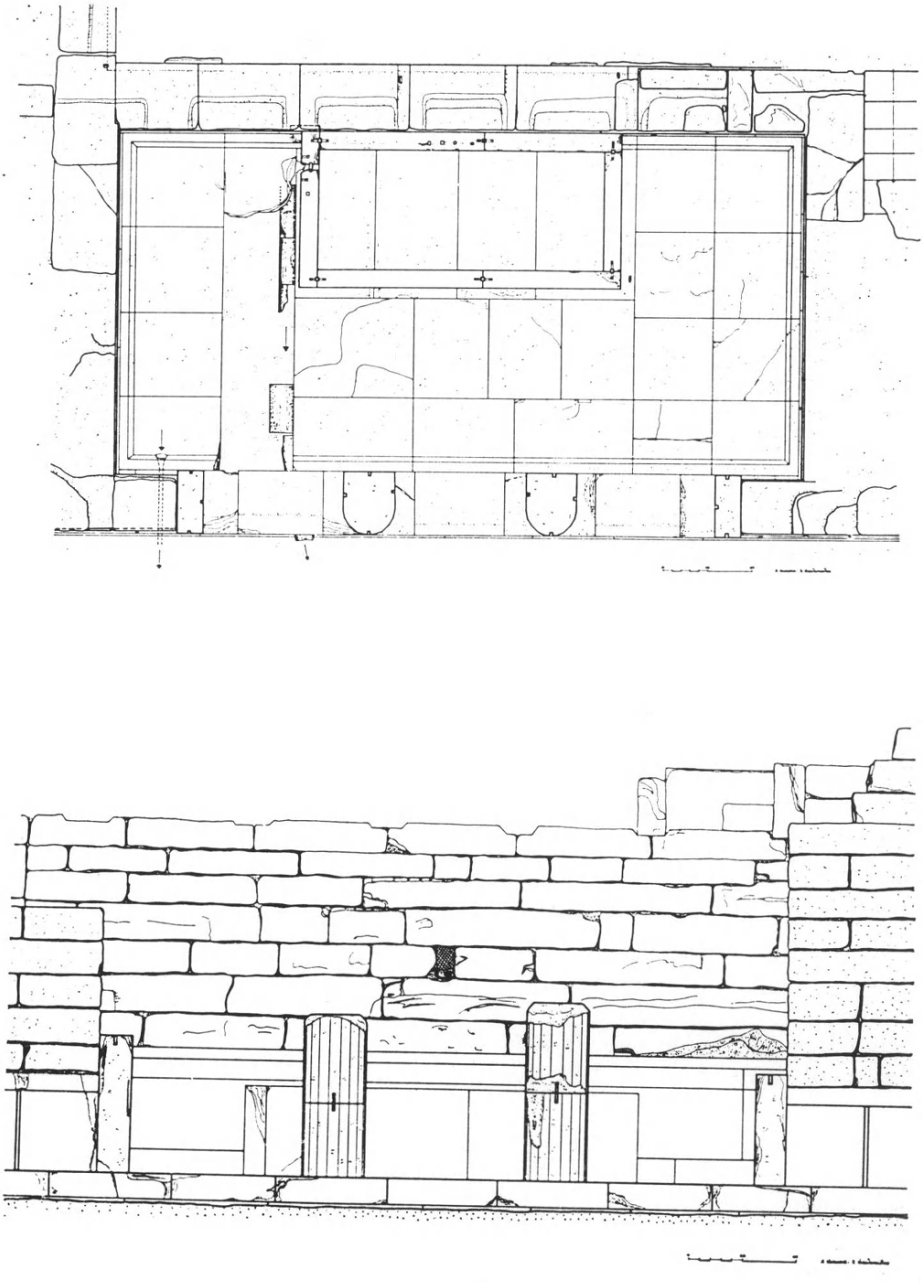

Εἰκ. 6. Κάτοψη καὶ ὄψη τοῦ Οἴκου Η.

στοκονίαμα τοῦ τοίχου (εἰκ. 6), ἔρρεε δὲ μὲ ὑπερχείλιση μέσω χάλκινου σωλήνα, προσαρμοσμένου στὴ δυτικὴ στενὴ παρειὰ τοῦ βάθρου καὶ ὁδηγοῦνταν μὲ πήλινο καὶ πάλι ἀγωγὸ κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, ἔξω ἀπὸ τὸν Οἶκο κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς πρὸς τὰ Λουτρὰ Ε, στὰ νότια τοῦ Ἀσκληπιείου (εἰκ. 3 καὶ 6).

Ἡ χρήση τοῦ βάθρου ποὺ ἔφερε τὰ ἀγάλματα ὡς δεξαμενὴ νεροῦ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ mutatis mutandis μὲ τὴ Sperlonga[12] καὶ τὰ νυμφαῖα. Ὁ χαρακτήρας τῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἦταν ἀνιδρυμένα στὸ βάθρο/δεξαμενὴ δὲν ἦταν καθαρὰ λατρευτικός, ἀλλὰ περισσότερο ἐκθεσιακός, μουσειακός, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς οἴκους τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου, ποὺ περιλαμβάνουν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κύρια ἀγάλματα τοῦ Δαμοφῶντος καὶ ἄλλα ἀναθήματα. Ἔτσι ἐξηγεῖται τόσο ἡ ἀρχιτεκτονική τους μορφή: ἁπλοὶ ἀβαθεῖς κατὰ μῆκος τοποθετημένοι οἶκοι ἐντὸς στοᾶς μὲ ἀνοικτὲς προσόψεις ποὺ λειτουργοῦν σὰν κόγχες γιὰ τὴν ἔκθεση γλυπτῶν[13] ὅσο καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψη προσφορῶν, ἀποθετῶν καὶ βωμῶν, μὲ ἐξαίρεση τὸ Ἀρτεμίσιο Κ, ὅπου μεταφέρθηκε ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθείας μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ πρώτου ἱεροῦ της (βλ. παραπάνω). Τὰ γλυπτὰ τοῦ Δαμοφῶντος, τὰ ἀνιδρυμένα στοὺς οἴκους ἦταν ἐνταγμένα στὸ κτιριολογικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀσκληπιείου, τοῦ ὁποίου ὁ πολιτικὸς χαρακτήρας ἔχει ἐπανειλημμένα τονισθεῖ. Μὲ τὸ πολιτικὸ νόημα τοῦ ὅλου ἀρχιτεκτονικοῦ συμπλέγματος συμβαδίζει καὶ ὁ γλυπτικός του διάκοσμος, καθὼς καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ Ὀμφαλίωνος στὸν ὀπισθόδομο τοῦ μεγάλου ναοῦ, ποὺ περιελάμβαναν ἀφενὸς μορφὲς τῆς μεσσηνιακῆς βασιλικῆς γενεαλογίας, ὅπου βρίσκουν τὴ θέση τους τόσο ἡ Μεσσήνη, ὅσο καὶ ὁ Ἀσκληπιός, γόνος τῶν Λευκιππίδων, μὲ τοὺς γιούς του, καὶ ἀφετέρου μορφὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς τῆς ἵδρυσης τῆς νέας Μεσσήνης τὸ 369 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Θηβαίους, ὅπως ἡ προσωποποίηση τῆς Θήβας καὶ τῆς Τύχης τῆς πόλεως, ὁ Θηβαῖος Ἡρακλῆς καὶ ὁ Ἐπαμεινώνδας.

---

12. B. Contricello, B. Andreae, *AntPlast* 14, 1974, A. F. Stewart, *JRS* 67, 1977, 76-90.

13. Πρβ. G. Roux, Tresors, temples, tholos, στό: Temples et sanctuaires, *Travaux de la Maison de l'Orient* 7, 1984, 170. F. Felten, *AntK* 26, 1983, 87.

Ὁ Οἶκος Η συνδέεται κατασκευαστικὰ καὶ λειτουργικὰ μὲ τὴ βόρεια ὑπερυψωμένη πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου, ποὺ περιλαμβάνει τὰ δύο πανομοιότυπα συγκροτήματα δωματίων (βλ. παραπάνω). Ὅπως ὑποστηρίζουμε ὁ Οἶκος Η ἔφερε τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῶν γιῶν του Μαχάονα καὶ Ποδαλείριου, ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας ἀμέσως δεξιά του, εἰσερχόμενος στὸ Ἀσκληπιεῖο ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ πρόπυλο, χωριστὰ (*χωρὶς μὲν*) ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν οἴκων Κ-Ξ τῆς δυτικῆς πτέρυγας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα καὶ ἡ σύνθεση τοῦ συμπλέγματος (Ἀσκληπιός, Μαχάων, Ποδαλείριος) εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ ἐκθεσιακοῦ-διακοσμητικοῦ καὶ ὄχι τοῦ λατρευτικοῦ χαρακτήρα τοῦ ἔργου. Τὰ σωζόμενα ἔργα καὶ οἱ σχετικὲς μαρτυρίες δείχνουν ὅτι στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ στηνόταν τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ μόνου ἢ συνοδευόμενου ἀπὸ τὴν Ὑγιεία.

Αἴθουσα ΓΓ

Ἡ αἴθουσα ΓΓ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου, ἀμέσως νότια τοῦ Βουλευτηρίου (εἰκ. 3) δὲν εἶχε μέχρι σήμερα κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνασκαφέων. Ἦταν ἐμφανὲς ὅτι μικρὸ τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς της εἶχε ἀνασκαφεῖ ἢ ἀπὸ τὸν Θ. Σοφούλη ἢ ἀπὸ τὸν Γ. Οἰκονόμο καὶ ἐπιχωσθεῖ ἐν νέου, χωρὶς νὰ γίνεται μνεία στὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς αἴθουσα, διαστ. 16.45×19.75 μ., τῆς ὁποίας τὸ δάπεδο (φυσικὸς ὁριζοντιωμένος βράχος) βρίσκεται κατὰ 1 μ. καὶ πλέον ὑψηλότερα ἐκείνου τοῦ βουλευτηρίου. Ἡ εἴσοδός της βρίσκεται στὸ νότιο τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ἦταν προσιτὴ ἀπὸ τὸ μικρὸ κλιμακοστάσιο τῆς ΝΑ γωνίας τῶν στοῶν τοῦ Ἀσκληπιείου (εἰκ. 7). Παρὰ τὴν κάκιστη κατάσταση διατήρησης σώζονται ἴχνη ἐγκάρσιου τοίχου Α-Δ κατεύθυνσης, διαχωριστικοῦ ἑνὸς βόρειου καὶ ἑνὸς νότιου εὐμεγέθους δωματίου. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν μᾶς διαφωτίζουν σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τῆς αἴθουσας ΓΓ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Ἕνα σύμπλεγμα ἐγκάρσιων (Β-Ν) κατεύθυνσης καὶ ὁριζόντιων τοίχων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας (3ος/4ος μ.Χ. αἰ.) κτισμένων ἀπὸ παντοειδὴ ὑλικὰ προγενέστερων κατασκευῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ θραυσμάτων γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, διαιρεῖ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο σὲ δεκατρία (I-XIII) τουλάχιστον δωμάτια. Ἡ παρουσία ἑστίας στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου Χ (εἰκ. 7, πίν. 72α) χαρακτηρίζει τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύμπλεγμα ὡς κατοικία (-ες) τῆς ὕστερης ἀρ-

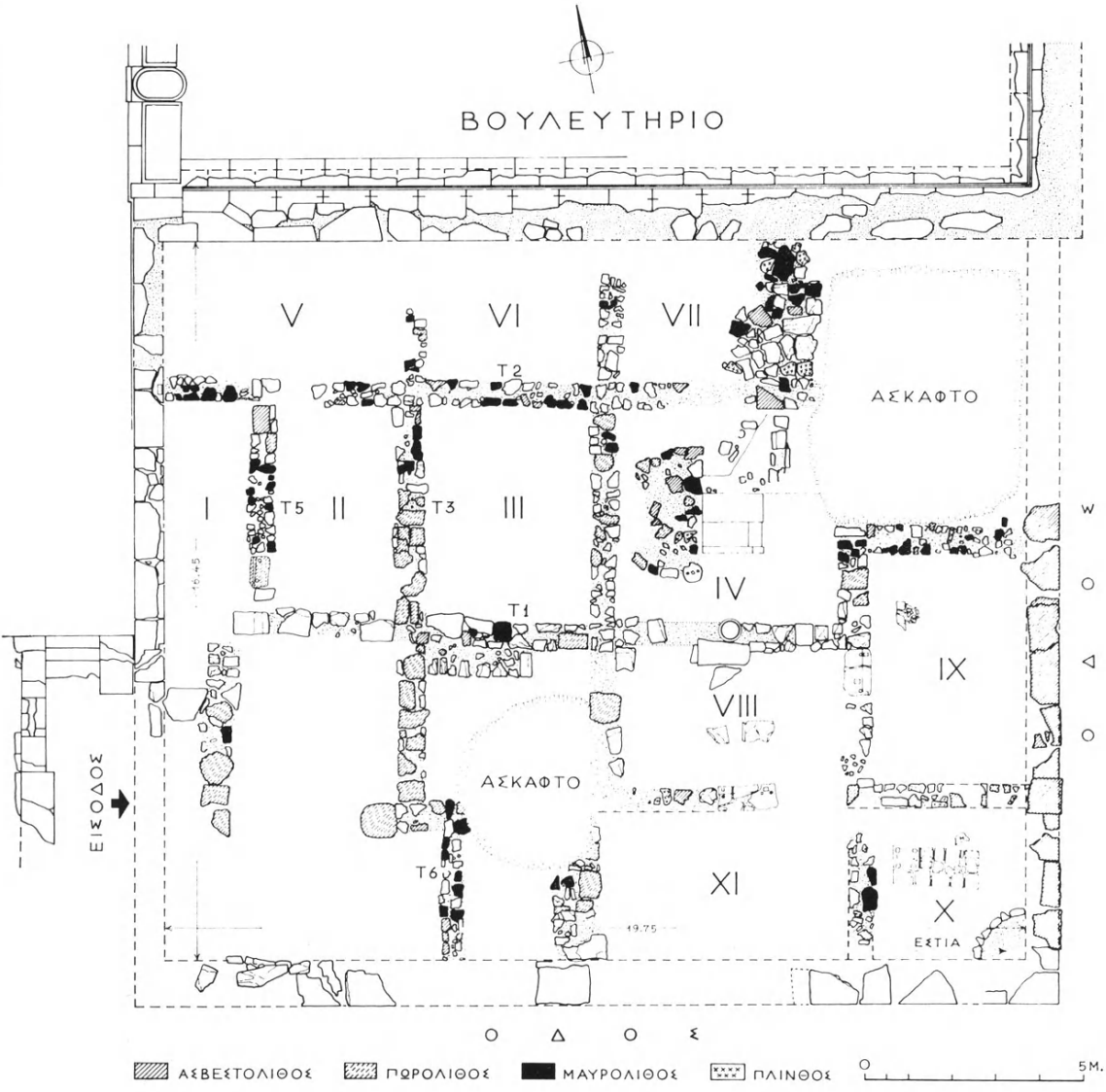

Εἰκ. 7. Κάτοψη τῆς αἴθουσας ΓΓ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου.

χαιότητας, σύγχρονη μὲ τὴν ΥΡ στοὰ Λ-Λ, τὶς πρόχειρες ἐπισκευὲς στὰ κτίρια καὶ τὴν ὕστατη λειτουργία τοῦ Ἀρτεμισίου Κ.

Ἀπὸ τὰ ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ ΥΡ συμπλέγματος δωματίων μέσα στὴν αἴθουσα ΓΓ ἄξια μνείας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἀρ. εὑρ. 3531. Μαρμάρινο θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, ὕψ. μέγ. 0.235 μ., πλ. μέγ. 0.14 μ. (πίν. 71β). Σώζει τμῆμα τοῦ στήθους, τῆς κλείδας καὶ τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καὶ μέρος χλαμύδας ἢ ἱματίου ἀναριγμένου στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Παρὰ τὴ φθορὰ καὶ τὸ ἀποσπασματικὸ τῆς διατήρησης εἶναι προφανὴς ἡ ἐπιμελημένη ἐργασία στὴ δήλωση τῶν χαμηλῶν ὄγκων τῆς μυολογίας τοῦ στήθους καὶ στὴ διαφοροποίηση τοῦ ὑφάσματος τῆς ἔντονα πτυχωμένης χλαμύδας. Στυλιστικὰ ἀνήκει στὸν ἐργαστηριακὸ κύκλο τοῦ Δαμοφῶντος καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνδρικὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἐξαιρώντας τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ἡρακλῆ, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἦταν μεγάλων διαστάσεων, ἀπομένει ὁ Ἀσκληπιὸς (θραύσματα τοῦ ὁποίου ἔχουν βρεθεῖ) καὶ οἱ γιοί του Μαχάων καὶ Ποδαλείριος, οἱ ὁποῖοι παριστάνονται στὰ γνωστὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ὡς γυμνοὶ νέοι μὲ ἀναριγμένη ἐπὶ τοῦ ὤμου τὴ χλαμύδα[14], ἰδιαίτερα ὁ Μαχάων, ποὺ φέρεται ὡς πρῶτος καὶ μεγαλύτερος στὴν ἡλικία γιός.

2. Ἀρ. εὑρ. 4035. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος ἀνδρικοῦ κεφαλιοῦ. Σώζεται μέρος τῆς κόμης, διευθετημένης σὲ κυματοειδεῖς βοστρύχους, ποὺ φέρονται πρὸς τὰ κάτω. Λεπτὴ ταινία γύρω στὸ κεφάλι (πίν. 72β). Ὡς πρὸς τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐργασίας, τὸ στὺλ καὶ τὴ χρονολόγηση ἰσχύουν ὅσα σημειώσαμε γιὰ τὸ προηγούμενο γλυπτό. Ἀνήκει πιθανῶς σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τοῦ Δαμοφῶντος στὸ Ἀσκληπιεῖο.

3. Ἀρ. εὑρ. 4034. Μαρμάρινο κεφάλι νέου ἄνδρα, ὕψ. (πίν. 74α-ς'). Λείπει τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ κρανίου, τοῦ κροτάφου καὶ τῆς παρειᾶς, ὁ ἀντίστοιχος ὀφθαλμός, ἡ μύτη καὶ τὰ χείλη. Ἔντονες φθορὲς καὶ

14. Σ. Καρουζου, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Συλλογὴ γλυπτῶν. Περιγραφικὸς κατάλογος* (Ἀθήνα 1967), 150, ἀρ. 1402, πίν. 45β.

ἀποκρούσεις κατὰ τόπους. Ὁ λαιμὸς μὲ τοὺς συμφυεῖς μακροὺς βοστρύχους τῆς κόμης ἔχει ἀπολαξευθεῖ. Τὸ ἄνω καὶ πίσω μέρος τοῦ κρανίου εἶναι λοξὰ ἀποκομμένο, ἔχει λειασμένη τὴν ἐπιφάνεια καὶ φέρει χτυπήματα καὶ τόρμο στὸ μέσο μὲ σιδερένιο σύνδεσμο γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἐλλείποντος κομματιοῦ. Τὰ μαλλιὰ δένονται μὲ φαρδιὰ ταινία καὶ κατεβαίνουν μὲ λεπτοὺς κυματοειδεῖς βοστρύχους προοδευτικὰ διογκούμενους πρὸς τὰ κάτω (πίν. 74γ-δ). Δύο ἀπὸ τοὺς πλοκάμους ποὺ καλύπτουν τὰ αὐτιὰ εἶναι ἰδιαίτερα διογκωμένοι καὶ φαίνεται ὅτι ἔπεφταν μὲ ἑλικοειδεῖς συστροφὲς στοὺς ὤμους. Ἡ διατήρηση τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ ἰδιαίτερα καλή. Τὸ περίγραμμα τῶν βλεφάρων καὶ τοῦ κανθοῦ, καθὼς καὶ τὸ ὀφρυακὸ τόξο καλλιγραφικό, μὲ ἀκρίβεια καὶ ἐπιμέλεια δουλεμένο. Τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικά: οἱ «λάκκοι» στὰ ἄκρα τῶν χειλιῶν, τὸ περίγραμμα τοῦ πηγουνιοῦ, ἡ ἁπλωμένη ἐνιαία ἐπιφάνεια τῆς παρειᾶς, οἱ μαλακὲς μεταβάσεις τῶν ὄγκων, τὸ αἰχμηρὸ ὀφρυακὸ τόξο, ἡ γραμμικὴ ἐπεξεργασία τῶν βοστρύχων, ποὺ ξεκινοῦν ἀκτινωτὰ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς, διογκούμενοι προοδευτικὰ πρὸς τὰ κάτω, ἰδιαίτερα χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ταινία, οἱ βυθισμένοι ἑκατέρωθεν τῆς μύτης κανθοὶ μαρτυροῦν στενὴ στυλιστικὴ συγγένεια μὲ τὰ κεφάλια τοῦ δαμοφώντειου συμπλέγματος τῆς Λυκόσουρας καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Μεσσήνης[15]. Παρεμφερὴ πρὸς τὰ δαμοφώντεια κεφάλια εἶναι ἐπίσης τὸ γενικὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου (πίν. 74α, 74ε, ς'), τὸ μικρὸ εὐαίσθητο στόμα καὶ ἡ αὐστηρὴ ἔκφραση. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα ἀκόμη κλασικιστικὸ πρωτότυπο ἔργο τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ποὺ φιλοτεχνήθηκε κατὰ τὴ γνώμη μας στὸ ἐργαστήριο τοῦ Δαμοφῶντος στὴ Μεσσήνη, πιθανῶς ἀπὸ τοὺς γιούς του. Τὸ κεφάλι ἀνήκει προφανῶς σὲ θεὸ ἢ ἥρωα. Τὸ μάρμαρο, οἱ διαστάσεις, ἡ νεαρὰ ἡλικία τοῦ εἰκονιζομένου καὶ ἡ θέση εὕρεσης ὑποδεικνύουν τὸν συσχετισμό του μὲ τὸν γυμνὸ ἀκέφαλο κορμὸ νέου (ἀρ. εὑρ. 249, σωζ. ὕψ. 1, 14), ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ Ἀσκληπιείου,

15. G. Despinis, Ein neues Werk des Damophon, *AA* 3, 1966, 360-382, εἰκ. 1, 2, 3, 4, 5 καὶ 6.

κοντὰ στὸ Βουλευτήριο, δίπλα στὴν αἴθουσα ΓΓ[16]. Λόγω τῆς ἀπολάξευσης τοῦ λαιμοῦ τὸ κεφάλι δὲν κολλάει στὸν κορμό, θεωρῶ ἐντούτοις βέβαιο ὅτι τοῦ ἀνήκει, ὅπως δείχνουν, ἐκτὸς τῶν παραπάνω καὶ οἱ διπλοὶ στριφτοὶ ἑλικοειδεῖς πλόκαμοι, ποὺ πέφτουν στοὺς ὤμους καὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς δύο ὀγκηροὺς βοστρύχους ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν αὐτιῶν στὸ κεφάλι (πίν. 74γ). Ὁ ραδινὸς αὐτὸς κορμὸς νέου μὲ τὸ στάσιμο δεξί, τὸ ἄνετο ἐλαφρὰ προβαλλόμενο ἀριστερό, τὴν ἁπαλὴ σάρκα μὲ τὶς μαλακὲς μεταβάσεις τῶν ὄγκων, τὴν «ἀκριβῆ ἀπόδοση τῶν μυικῶν κυματισμῶν»[17] καὶ τὴν ἐλαφρὰ στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ δεξιά του, χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὸν 3ο π.Χ. αἰ. καὶ ἀναγνωρίστηκε ὡς Ἀπόλλων ἢ Διόνυσος (πίν. 75). Ὡς ἀγαλματικὸς τύπος σχετίζεται πράγματι μὲ τὰ σωζόμενα κλασικιστικὰ ἀγάλματα κυρίως τοῦ Ἀπόλλωνος, τῶν ὁποίων τὰ κεφάλια παρουσιάζουν στενότατη συγγένεια πρὸς τὸ δικό μας[18]. Τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα καὶ ὁ κλασικισμὸς ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ κεφάλι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε, ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὸ ἐργαστήριο τοῦ Δαμοφῶντος, ποὺ συνέχισε τὴν παραγωγική του δραστηριότητα ὡς τὴν τέταρτη γενιὰ γλυπτῶν καὶ τὴ χρονολόγησή του στὰ τέλη τοῦ 2ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ εἰκονιζομένου βοηθητικὸ στοιχεῖο εἶναι κατ' ἀρχὴν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος θεὸς ἢ ἥρωας ἀποτελεῖ τὴν τελευταία πρὸς τὰ δεξιά μας μορφὴ πλαστικῆς σύνθεσης συντάγματος καὶ ὄχι μεμονωμένο ἄγαλμα, ὅπως δείχνει κυρίως ἡ ἐλαφρὰ στροφή του πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ συνθετική του σύνδεση μὲ παρακείμενη πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρὰ μορφή. Τὸ μόνο δαμοφώντειο σύνταγμα τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Μεσσήνης, ποὺ περιελάμβανε ἀνδρικὲς νεανικὲς μορφὲς ἦταν ἐκεῖνο τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῶν γιῶν του Μαχάονα καὶ Ποδαλείριου. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ εἰκονιζομένου ὡς Ποδαλείριου, τοῦ νεώ-

16. Α. Ορλανδος, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν Μεσσήνῃ (1957-1963), στό: *Neue Forsch. in gr. Heiligtümern* (Tübingen 1976), 26-27, εἰκ. 14.

17. Ορλανδος, ὅ.π.

18. P. Zanker, *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit* (Mainz 1974), πίν. 54, 1-6 κ.ἀ. 70,5.

τερου τῶν γιῶν καὶ τελευταίου στὴ σειρὰ τῶν τριῶν ἀγαλμάτων, μὲ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ δεύτερο ἐκεῖνο τοῦ Μαχάονος εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ πιὸ πιθανή. Ἡ εἰκονογραφικὴ συγγένεια μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, πατέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἶναι ἔτσι δικαιολογημένη.

Στάδιο

Συνεχίστηκε φέτος καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πετάλου τοῦ Σταδίου (πίν. 73α). Οἱ ἄνω σειρὲς τῶν κερκίδων καλύπτονται ἀπὸ τὰ σύγχρονα ὑψηλὰ ἀναλήμματα τῶν ἀγρῶν, στοὺς τοίχους ἀντιστήριξης τῶν ὁποίων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πλεῖστα λίθινα ἐδώλια. Ἡ παρουσία ὀνομάτων μὲ εὐμεγέθη γράμματα τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, χαραγμένων στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν καθισμάτων βεβαιώθηκε καὶ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ Σταδίου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποκάλυψη ἑπτὰ συνεχόμενων λίθινων καθισμάτων μὲ ἐρεισίνωτο μπροστὰ ἀπὸ τὴ δέκατη τέταρτη κερκίδα (πίν. 73β). Τὰ δύο ἀκραῖα ἀπολήγουν σὲ συμφυὴ λεοντοπόδαρα, ἐνῶ τὸ σύνολο τῶν καθισμάτων βαίνει ἐπὶ χαμηλοῦ ἐνιαίου ὑποποδίου. Ἡ ὅλη κατασκευὴ βρίσκεται πάνω σὲ κρηπίδωμα δύο ἀναβαθμῶν, ποὺ ἐπιτρέπει λόγω τοῦ μεγάλου πλάτους ἄνετο διάδρομο πίσω ἀπὸ τὰ ἐρεισίνωτα τῶν καθισμάτων. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα ὑπάρχει εὐρὺ πλακόστρωτο διάζωμα, τοῦ ὁποίου τὸ μέτωπο κατεβαίνει κατακόρυφα πρὸς τὸν στίβο.

Σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. βόρεια ἀπὸ τὰ ἑπτὰ ἐνιαῖα καθίσματα βρέθηκε στὴ θέση του μεμονωμένος λίθινος θρόνος μὲ λεοντόποδα καὶ ἰδιαίτερο ὑποπόδιο (πίν. 76α). Τὸ κρηπίδωμα καὶ τὸ διάζωμα συνεχίζονται ἀρκετὰ μέτρα βορειότερα, ἐνῶ στὸ μεταξὺ θρόνου καὶ ἑπτὰ καθισμάτων διάστημα βρίσκεται τοποθετημένο χαμηλὸ ὀρθογώνιο βάθρο μήκ. 0.96 μ., πλ. 1.13 μ., πάχ. 0.155 μ., τὸ ὁποῖο ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει τόρμο σὲ σχῆμα δεξιοῦ ποδιοῦ χάλκινου ἀνδριάντα καὶ ἀβαθὲς βύθισμα πιὸ μπροστά, ὅπου ἀκουμποῦσε τὸ προτεταμένο ἀριστερό. Ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ βάθρου ἡ ἑξῆς δίστιχη ἐπιγραφή (πίν. 76β):

Ἁ πόλις Θεοφάνη [- - -]ωνος
τὸν αὐτᾶς εὐεργέταν νας

Ὕψ. γραμμ. 0.04 μ. 2ος /1ος π.Χ. αἰ.

Ὁ τιμηθεὶς ἀπὸ τὴν πόλη μὲ χάλκινο ἀνδριάντα *Θεοφάνης [- - -]ωνος* εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ.

Ὁ λίθινος θρόνος προοριζόταν πιθανῶς γιὰ τὸν ἱερέα τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμάτα, ἐνῶ τὰ ἑπτὰ λίθινα καθίσματα γιὰ ἰσάριθμους ἀξιωματούχους τῆς πόλεως, ὑπεύθυνους διεξαγωγῆς τῶν ἀγώνων, ἐκπροσώπους πιθανῶς τῶν ἑπτὰ φυλῶν τῆς πόλεως. Ἐπὶ τοῦ πλακόστρωτου διαζώματος, μπροστὰ ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὴν ὁμάδα ἑπτὰ καθισμάτων, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς κρηπίδος, πίσω ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν κυκλοτερεῖς ὀπὲς σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις γιὰ τὴ στήριξη ξύλινων στύλων ποὺ βάσταζαν ξύλινη στέγη μὲ λακωνικοῦ τύπου κεράμωση, παρόμοια μὲ αὐτὴν τῶν αἰθουσῶν τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου. Τὸ ξύλινο αὐτὸ ὑπόστεγο, ποὺ προστάτευε τοὺς ἀξιωματούχους τῆς πολιτείας ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὴ βροχὴ τονίζει τὴν ἐπισημότητα τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος προβάλλεται ὅλως ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση, τὸν χάλκινο ἀνδριάντα καὶ τὸ εὐρύχωρο διάζωμα γιὰ τὴν ἀνακήρυξη καὶ τὸ στεφάνωμα τῶν νικητῶν.

Κρήνη Ἀγορᾶς

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴν κρήνη τῆς ἀγορᾶς ἀποκάλυψε πλήρως τὸν χῶρο τῶν δεξαμενῶν (εἰκ. 8, πίν. 77α) καὶ τοῦ βόρειου ἀναλήμματος ποὺ φέρει τοὺς ὑδραγωγοὺς (πίν. 77β) καὶ συνέβαλε στὴν διευκρίνιση προβλημάτων, σχετικῶν μὲ τὶς ἐπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ τὴ μορφὴ τοῦ ἀρχικοῦ Κρηναίου οἰκοδομήματος. Στὸ ἀνατολικὸ πέρας τῆς Κρήνης ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα ἡ ἀνηφορικὴ ἀτραπὸς καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς παρακείμενης στοᾶς, τῆς ὁποίας τὸ μεγάλο πλάτος δηλώνει τὴν παρουσία καταστημάτων.

Τυχαῖα εὑρήματα

α) Γλυπτὰ

1. Ἀρ. εὑρ. 3382. Κορμὸς ἄρρενος βρέφους καθισμένου. Ὕψ. σωζ. 0.24 μ. Βρέθηκε σὲ νεώτερο μανδρότοιχο ΝΔ τοῦ θεάτρου. Σώζονται οἱ γλουτοὶ μὲ μέρος τῶν μηρῶν, τὸ κάτω τμῆμα τῆς κοιλιᾶς μὲ τὴ βουβωνικὴ χώρα καὶ τὸ κάτω τῆς πλάτης (πίν. 78α-β). Τὸ δεξὶ χέρι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κορμὸ κάμπτεται πρὸς τὴν κοιλιὰ καὶ φαίνεται νὰ κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρὸ σώζεται συμφυὲς τμῆμα

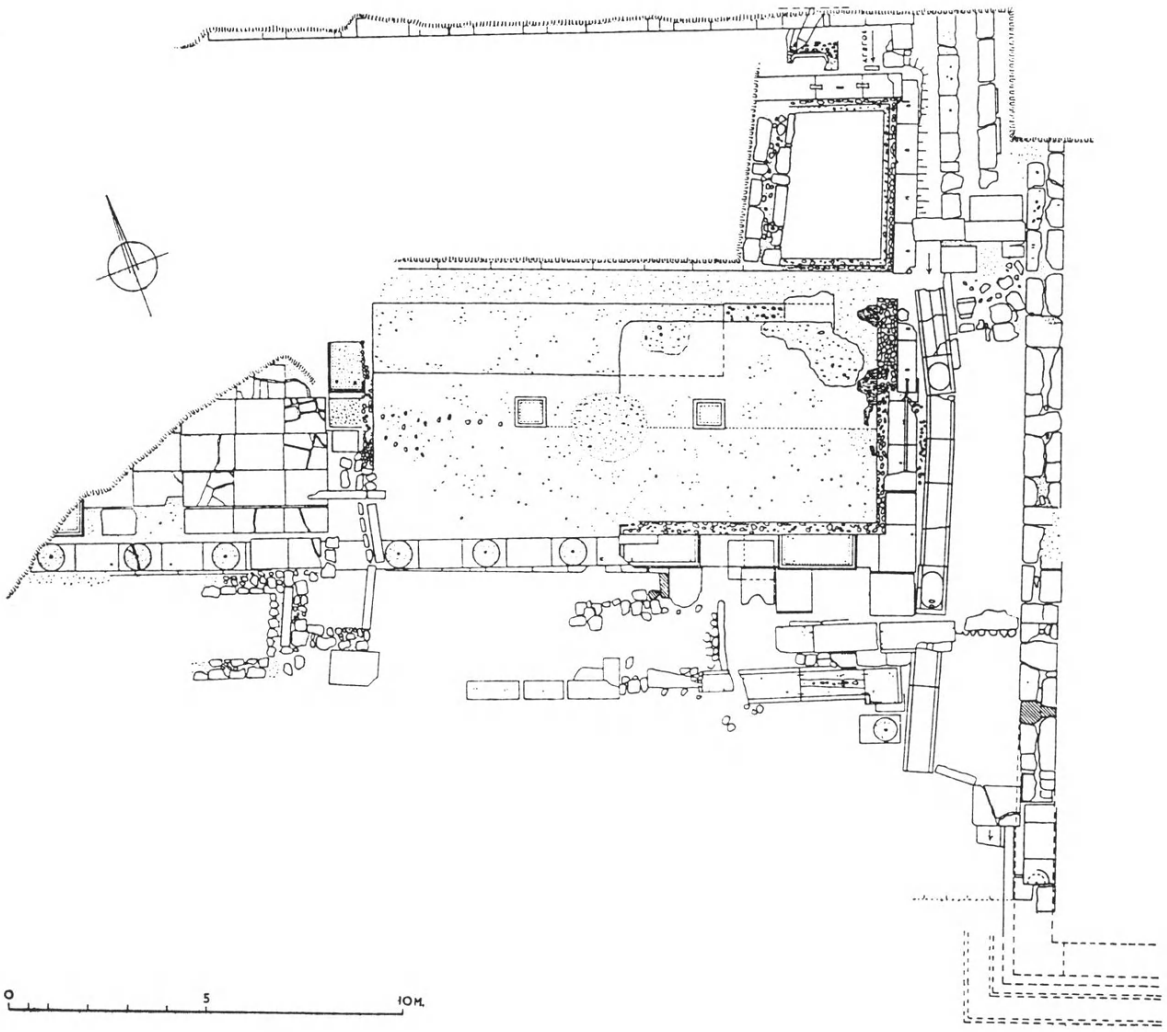

Εἰκ. 8. Κάτοψη τῆς Κρήνης τῆς 'Αγορᾶς καὶ τῆς Στοᾶς «Μπαλοπούλου».

μαρμάρου ποὺ ἀνήκει πιθανῶς στὸ ἀριστερὸ χέρι μορφῆς ποὺ κρατοῦσε τὸ βρέφος στὸν τύπο τοῦ Ἑρμῆ τοῦ Πραξιτέλη ἢ τῆς Εἰρήνης τοῦ Κηφισοδότου. Καλὴ ἐργασία ἑλληνιστικῶν χρόνων.

2. Ἀρ. εὑρ. 3376. Δεξὶ πέλμα ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μὲ ὑπόδημα ἐλλιπὲς τὰ δάχτυλα ἐπὶ συμφυοῦς τμήματος ὀρθογώνιας πλίνθου. Σωζ. μῆκ. 0.245 μ. Βρέθηκε σὲ μανδρότοιχο τοῦ κτήματος Μ. Παναγοπούλου, στὰ ἀνατολικὰ τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Ὁ τύπος τοῦ σανδαλιοῦ μὲ προεξέχουσα γλώσσα (lingula) καὶ δεσμὸ δείχνει ὅτι ἀνήκει μάλλον σὲ ἄγαλμα ρωμαίου, ἴσως τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.[19].

3. Ἀρ. εὑρ. 3381. Δεξὶ πέλμα μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μὲ ὑπόδημα, ἐλλιπὲς τὰ ἄκρα τῶν δαχτύλων καὶ τὴν πτέρνα, συμφυὲς μὲ μέρος τῆς πλίνθου. Μέγ. σωζ. μῆκος 0.23 μ. Βρέθηκε νότια τοῦ θεάτρου. Ρωμαϊκῶν χρόνων.

4. Ἀρ. εὑρ. 4065. Θραῦσμα ἀριστεροῦ πέλματος μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος. Σώζει τὰ δάκτυλα συμφυὴ μὲ πλίνθο. Μέγ. μῆκ. 0.11 μ., πλ. 0.14 μ. Βρέθηκε στὸ κτῆμα Ἠ. Κατσικάρη, στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς. Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

β) Ἐπιγραφὲς

1. Ἀρ. εὑρ. 3384 α, β. Δύο συνανήκοντα θραύσματα ἄνω τμήματος ἐνεπίγραφης στήλης μὲ κυματιοφόρο στέψη καὶ βυθισμένη ταινία. Μέγ. ὕψος 0.20 μ., μέγ. πλ. 0.31 μ., πάχ. 0.11 μ. Βρέθηκε πρὸς Α τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Σώζει τοὺς ἑξῆς πέντε στίχους ψηφίσματος:

ΘΗ-ΑΙ[- - - - -] *Θη[β]αί[ων]*
[- - - -]ΠΑΡΑ ΘΗΒΑΙ[- - - -] *[- - -] παρὰ Θηβαί[ων- - - - - -]*
3 *[- - - -]ΑΤΟΥ ΝΙΚΑ[- - - -]* *[- - - -]άτου, Νίκα[νδρος - - -]*
[- - - - - -]ΣΑΚΩΝΙ[- - - - -] *[- - - - -]σάκων Ι[- - - - - -]*
[- - - - -]Α[- - - - - -] *[- - - - - -]Α[- - - - - - - -]*

19. Πρβ. K. D. Morrow, *Greek Footwear and Dating of Sculpture* (London 1985), 11 κέ. καὶ 140, πίν. 123 α-β.

Ὕψ. γραμμάτων 0.01-0.013 μ. Ὁ πρῶτος στίχος (τίτλος) ἔχει χαραχθεῖ μὲ μεγαλύτερα γράμματα, ὕψ. 0.035 μ., στὴ βυθισμένη ταινία. Τύπος γραμμάτων 2ου π.Χ. αἰ. Τὸ ψήφισμα, ποὺ φαίνεται νὰ ἀφορᾶ στὴν ἀποστολὴ Θηβαίων πρεσβευτῶν στὴ Μεσσήνη, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά του, λόγω τῆς μοναδικότητάς του καὶ τῶν γνωστῶν παραδοσιακῶν δεσμῶν τῶν δύο πόλεων.

2. Ἀρ. εὑρ. 3383. Ἄνω δεξιὸ τμῆμα στήλης μὲ κυμάτιο στὴν ἄνω παρυφή. Σωζ. ὕψ. 0.245 μ., μέγ. πλ. 0.245 μ., πάχ. 0.105 μ. Βρέθηκε στὰ Α τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Φέρει τὴν ἑξῆς 4στιχη ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰ., πάνω σὲ ἔξεργη δέλτο:

[- - - -]ΛΙΕΩΝ
[- - - -]ΣΘΕΝΕΟΣ
[- - - - - -]ΑΡΤΙΔΑ
[- - - - - -]ΡΧΟΥ

3. Ἀρ. εὑρ. 4042. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Σωζ. ὕψ. 0.21 μ., σωζ. πλ. 0.17 μ., πάχ. 0.128 μ. Βρέθηκε στὰ Α τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Φέρει τὸ ἑξῆς τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. σὲ ὀκτὼ στίχους (ὕψ. γραμμ. 0.08-0.013 μ.):

[- -]
[- - - - - - - - - -]ΝΕΣΤ|[- - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - -]ΝΑΓΟΡΕ[- - - -]ΤΑ[- - - - - - -]
[- - - - - ἡ π]όλις ἡ [- - -]ατριέ[ων- - - - - - -]
[- - - - - - - - - -]εἰκόνι χαλκεῖ ἐν [- - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - -κα]λοὺς καὶ ἀγαθο[ὺς - - - - - - - -]
[- - - - - - - - χρυσῶ]ι στεφάνωι ΔΕ[- - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - -]νος Εὐδαίμον[- - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - -]ΤΡΑΠΗΧΕΙ[- - - - - - - - - -]
[- -]

Τὰ νομίσματα**

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῶν νομισματικῶν εὑρημάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ὀφείλεται ὄχι μόνο στὸν μεγάλο ἀριθμό τους (27 ἀσημένια

** Τὸ κείμενο ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Κλεάνθη Σιδηρόπουλο.

καὶ 323 χάλκινα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, 1 ἀσημένιο καὶ 51 χάλκινα ἀπὸ περισυλλογὲς καὶ παραδόσεις), ἀλλὰ καὶ στὴ χρονολογική τους ἀξία. Οἱ τρεῖς «θησαυροὶ» (Θ 3:1 ἀσημένιο καὶ 25 χάλκινα, Θ 4: 142 χάλκινα καὶ Θ 5:24 ἀσημένια) βοηθοῦν τὰ μέγιστα στὴ χρονολόγηση τῆς μεσσηνιακῆς νομισματοκοπίας. Ἀποκαλύφθηκαν ἀμέσως βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς Ὀρθείας καὶ σὲ μικρὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὸ περιεχόμενό τους (αὐστηρὸς μεταλλικὸς καὶ μετρολογικὸς διαχωρισμός, στὸν Θ 3 ὄχι ἀπόλυτος), καθιστοῦν πολὺ πιθανὴ τὴν ἀπόκρυψή τους σὲ κοντινὲς χρονικὲς στιγμὲς ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄτομο. Οἱ συγκρούσεις λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἥττα τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμπολιτείας τὸ 146 π.Χ. φαίνεται πὼς εἶναι ἡ πιθανότερη αἰτία τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ τους. Ἀξιόλογη αὐτὴ καθ' αὑτή, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἐπισημασμένων ὑστεροελληνιστικῶν νομισμάτων τῆς Μεσσήνης, συχνὰ μὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα ὑστερόσημα καὶ μάλιστα ἐπικαλυπτόμενα, στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς χρονικῆς τους ἀλληλουχίας. Δὲν λείπουν ἀκόμη καὶ οἱ σπάνιοι ἢ ἄγνωστοι τύποι. Ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τὰ ἔτσι κι ἀλλιῶς ὀλιγάριθμα ὡς τώρα δείγματα τῆς πρώιμης μεσσηνιακῆς νομισματοκοπίας καὶ δὲν ἐκπροσωπεῖται ἡ χρονικὴ περίοδος μετὰ τὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα. Νομίσματα κυρίως πόλεων τῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ καὶ Ὀπουντίων Λοκρῶν, Ἀθηνῶν, Αἴγινας, Πάρου, Θεσσαλονίκης, Ρόδου, Πτολεμαίων, ἐπιβεβαιώνουν καὶ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας στὴ Μεσσήνη στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνήθεις συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

Agrinion: M. Thompson, The Agrinion Hoard, *MNM* 159, N. York 1968.

Amandry: M. Amandry, *Le monnayage des Duovirs Corinthiens* Athens 1988.

Dengate: J. A. Dengate, The Triobols of Megalopolis, *MN* 13 (1967, p. 57-110).

Edwards: K. M. Edwards, *Corinth VI*: The Coins 1896-1929, 1933.

Hesp. 1939: M. Thompson, A Hoard of Greek Federal Silver, *Hesperia* 1939.

Kleiner: F. Kleiner, The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage, 200-86 B.C., *Hesperia*, 1976.

Σβορῶνος: 'Ι. Σβορώνου, *Τὰ νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων*, 'Αθήνα 1912.

Thompson: M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens*, N. York 1961.

Touratsoglou: J. Touratsoglou, *Die Münzprägung von Thessalonike in Kaiserzeit*, Frankfurt 1983.

Warren: J. Warren, The autonomous Bronze Coinage of Sicyon, *Num. Chr.* 1983, 1984, 1985.

'Ο ἀστερίσκος* συνοδεύει τὰ ἀσημένια. Τὰ ἀδιάγνωστα δὲν συμπεριλαμβάνονται στὸν κατάλογο:

(2ΑΑ) 'Εντὸς σηκοῦ ναοῦ 'Ορθείας:

1. 1058.1/201 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
2. 1059.2/202 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
3. 1090* 3/218 Σικυώνας, 400-300 π.Χ., SNG Cop., 50-65.
4. 1060.1/210 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521.
5. 1061.2/217 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521.

(XVI 2 Σ7/8) Βορείως ναοῦ 'Ορθείας

6. 1075.6/138 (A.01) Κορίνθου, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
7. 1073.4/118 (A.01) Θέλπουσας, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 319-20.
8. 1076.7/162 (A.01) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 520.
9. 1089.1/268 (A.03) Αἴγινας, 400-300 π.Χ. SNG Cop., 539.
10. 1077.1/108 (A.01) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. SNG Cop., 520.
11. 1079.3/110 (A.01) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. SNG Cop., 514
12. 1078.2/109 (A.01) Κυπαρισσίας ἐπὶ Καρακάλλα, 198-217 μ.Χ. SNG Cop., 536.

13. 1082.3/113 (Α.02) Ρόδου, 166-88 π.Χ. BMC Caria, σ. 259, 324-6.

14. 1083.4/114 (Α.02) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.

15. 1085.6/116 (Α.02) Πτολεμαίου Γ', 246-21 π.Χ., Σβορῶνος, Πτολ., σ. 155, 1000 πρβ. π. XXX, 8 SNG Cop., 193.

16. 1081.1/112 (Α.02) Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, σ. 6, ομ. 8Α, 2α, πίν. 1.

17. 1081.2/112 (Α.02) Ζήνωνος(;) 474-491 μ.Χ.

18. 1088.1/206 (Α.08τ.7) Κώνσταντος ὡς αὐγούστου, 337-341 μ.Χ. LRBC 11, 856.

19. Θ 5-1261*.29/250 (Α.10) Ἡμίδραχμο Σικυώνας, 400-300 π.Χ., SNG Cop., 50-65.

20. Θ 5-1260.28/249 Τριώβολο Ὀπουντίων Λοκρῶν, 369-38 SNG Cop., 59.

21. Θ 5-1238.6/227 Τριώβολο Κορώνης, 220-184 π.Χ., Πρβ. SNG Cop., 532.

22. Θ 5-1239.7/228 Τριώβολο Κορώνης, 220-184 π.Χ., Πρβ. SNG Cop., 532.

23. Θ 5-1254.22/243 Τριώβολο Ἀχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Πατρῶν, 195-88 π.Χ., Agrinion, σ. 22, 251-5.

24. Θ 5-1240.8/229 Τριώβολο Ἀχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Ἀντιγόνειας, 188-80 π.Χ., Agrinion, σ. 42, 370-92.

25. Θ 5-1241* 9/230 Ὅμοιο μὲ 1240.188-80 π.Χ.

26. Θ 5-1242*10/231 Ὅμοιο μὲ 1241.188-80 π.Χ.

27. Θ 5-1259* 27/248 Τριώβολο Μεγαλόπολης, 182-68 π.Χ., Dengate, I, 118.

28. Θ 5-1252* 20/241 Τριώβολο Ἀχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Μεγάρων, 175-68 π.Χ. Agrinion, σ. 46, 450-62.

29. Θ 5-1249* 17/238 Τριώβολο Μεσσήνης, 160-50 π.Χ., πρβ. SNG Cop., 505.

30.	Θ 5-1250* 18/239	Παρόμοιο, 160-50 π.Χ.
31.	Θ 5-1257* 25/249	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, κοπὴ "Ηλιδας, (160-50 π.Χ.) Agrinion, σ. 53, 478-83.
32.	Θ 5-1258* 26/247	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Πατρῶν, 160-50 π.Χ., Agrinion, σ. 62, 550-2.
33.	Θ 5-1246* 14/235	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Τεγέας, 160-50 π.Χ., Hesp. 1939, σ. 139. Agrinion, σ. 94.
34.	Θ 5-1247* 15/236	Παρόμοιο μὲ 1246, 160-50 π.Χ., Hesp. 1939, σ. 139, 427-9.
35.	Θ 5-1251* 19/240	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Κλείτορος, 160-50 π.Χ., Hesp. 1939, σ. 138, 380. Agrinion, σ. 59.
36.	Θ 5-1255* 23/244	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Παλλάντιου, 160-50 π.Χ., Hesp. 1939, σ. 140-543.
37.	Θ 5-1243* 11/232	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας κοπὴ Πατρῶν, 150-46 π.Χ., Clerk, σ. 5, 70, πίν. IV, 8.
38.	Θ 5-1244* 12/233	"Ομοιος μὲ 1243, 150-46 π.Χ.
39.	Θ 5-1245* 13/234	Παρόμοιο μὲ 1244, 150-46 π.Χ., Hesp. 1939, σ. 136, 251.
40.	Θ 5-1253* 21/242	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, α' μισὸ 2ου π.Χ. αἰ.
41.	Θ 5-1256* 24/245	Τριώβολο 'Αχ. Συμπολιτείας, κοπὴ Μεσσήνης (;) α' μισὸ 2ου π.Χ. αἰ.
42.	Θ 1093.3/220 (A.10)	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
43.	Θ 1095.4/222 (A.10)	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
44.	Θ 4-1095.5/226 (A.10)	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 510.
45.	Θ 4-1096-1113 »	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
46.	Θ 4-1114-1125 »	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 513.
47.	Θ 4-1126	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 515.
48.	Θ 4-1127-1130	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 508-11.

49.	Θ 4-1131-1235	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 516.
50.	Θ 3-1290*.24/155 (Β.03)	Ἄργους, 343-146 π.Χ., SNG Cop., 29.
51.	Θ 3-1285.19/150	Πτολεμαίου Γ', 246-21 π.Χ., Σβορῶνος, Πτολ., σ. 155, 1000, XXX, 8.
52.	Θ 3-1275.8/139	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
53.	Θ 3-1276.9/140	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 520-1.
54.	Θ 3-1280.13/144	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
55.	Θ 3-1281.14/145	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
56.	Θ 3-1282.15/146	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
57.	Θ 3-1284.17/148	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 525.
58.	Θ 3-1286.20/151	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 514.
59.	Θ 3-1288.22/153	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., πρβ. SNG Cop., 521.
60.	Θ 3-1289.23/154	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521 (;).
61.	Θ 3-1291.30/175	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521 (;).
62.	Θ 3-1292.31/176	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
63.	Θ 3-1293.32/177	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
64.	Θ 3-1294.33/178	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 525.
65.	Θ 3-1295.34/179	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
66.	Θ 3-1296.35/180	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
67.	Θ 3-1298.37/182	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 511.
68.	Θ 3-1300.39/184	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 526.
69.	1319.4/262 (Γ.03)	Αὐρηλιανοῦ, 127-133 μ.Χ., HCC, σ. cix/cxiii.
70.	1326.3/270 (Γ.1.01)	Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
71.	1328.5/272 (Γ.1.01)	Μεσσήνης, 200-160 π.Χ., SNG Cop., 509.
72.	1325.2/267 (Γ.1.01)	Πτολεμαίου Γ', 246-21 π.Χ., Σβορῶνος, Πτολ., σ. 155, 1000.
73.	1326.6/273 (Γ.1.01)	

74. 1063.1/199 (Γ.α.01) Μεσσήνης ἐπὶ Ἰ. Δόμνας, 193-211 μ.Χ., πρβ. Edwards, σ. 58, 358.
75. 1064.1/278 (Γ.α.04) Ἄργους, 300-200 π.Χ., SNG Cop., 79-80.

XVI 2Σ 1 (Σεβαστεῖο)

76. 1066.1/225 (Δ.03) Μεσσήνης, 146-100 π.Χ., SNG Cop., 518.
77. 1067.1/259 (Δ.08) Κυπαρισσίας ἐπὶ Σεπτ. Σεβήρου, 193-211 μ.Χ., πρβ. ὀπισθ. BMC Pel., σ. 116, 8, πίν. XXIII, 14.
78. 1071.2/257 (Ε.02) Μεσσήνης ἐπὶ Γέτα, 211-212 π.Χ., ἄγνωστος τύπος/σπάνιος.
79. 1070.1/223 (Ε.02) Θεοδοσίου Α′, 383 μ.Χ., πρβ. LRBC II, 2159.
80. 1056.8/195 (Ε.04) Μεσσήνης μὲ 2 ὑστερόσημα. Γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 512.
81. 1357.9/196 (Ε.04) Μεσσήνης μὲ 2 ὑστερόσημα, γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 508-11.
82. 1351.3/170 (Ε.04) Μεσσήνης μὲ 1 ὑστερόσημο, γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 508 κέ.
83. 1355.7/194 (Ε.04) Μεσσήνης μὲ 1 ὑστερόσημο, γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 512.
84. 1350.2/169 (Ε.04) Κορίνθου ἐπὶ Ἀντωνίνου, 138-161 μ.Χ., πρβ. SNG Cop., 317.
85. 1361.1/203 (2.1.01) Ἤλιδας, 271/191 π.Χ., BMC Pel., σ. 74, 141.
86. 1363.2/208 (2.11.01) Μεσσήνης, 160-155 π.Χ., SNG Cop., 514.
87. 1365.2/253 (Η.03) Μεσσήνης, μὲ 3 ὑστερόσημα, πρβ. SNG Cop., 51.
88. 1366.1/158 (Η.02) Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
89. 1367.1/274 (8.02) Μεσσήνης, 200-160 π.Χ., SNG Cop., 511.
90. 1332.1/126 (Δ.01) Θεοδοσίου Α′, 383-392 μ.Χ., LRBC II, 1854.

91. 1335.2/136(Δ.02) Ἀθηνῶν, 150-40 π.Χ., Kleiner, τύπος 14, πίν. IV, 80-3.

92. 1336.4/159 (Δ.159) Πατρῶν ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας, 14 π.Χ.-14 μ.Χ., SNG Cop., 167.

93. 1334.1/135 (Δ.02) Διαδόχων Κωνσταντίνου Α', 4ος αἰ. μ.Χ.

94. 1342.3/166 (Δ.ΙΙ.01) Σικυώνας, 196-150 π.Χ., Warren 2, σ. 6 κέ., ὁμ. 8.

95. 1343.4/167 (Δ.ΙΙ.01) Μεσσήνης μὲ 1 ὑστερόσημο, γιὰ τύπο SNG Cop., 518.

96. 1344.5/189 (Δ.ΙΙ.01) Μεσσήνης (;).

97. 1340.1/160 (Δ.ΙΙ.01) Ἄργους ἐπὶ Ἀδριανοῦ, 117-138 μ.Χ., σπάνιο πρβλ. Edwards, σ. 61, 382.

98. 1341.2/161 8Δ.ΙΙ.01) Ἄργους (;) ἐπὶ Ἀντωνίνου, 138-161 μ.Χ., σπάνιο/ἄγνωστο.

99. 1346.2/280 (ΔΔ.02) Πάρου, 3ος - 1ος αἰ. π.Χ. SNG Cop., 725 (/726).

100. 1347.3/291 (ΔΔ.02) Κορίνθου ἐπὶ Ἀντωνίνου Εὐσ., 138-161 μ.Χ., Πρβ. SNG Cop., 317.

101. 1358.10/197 (Ε.04) Μεσσήνης, 146-100 π.Χ., SNG Cop., 522.

102. 1354.6/173 (Ε.04) Μεσσήνης μὲ 2 ὑστερόσημα, 146 π.Χ. πρβ. SNG Cop., 519.

103. 1397. (Δ.β.02) Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.

104. 1390. (Δ.β.02) Μεσσήνης, 155-150 π.Χ., SNG Cop., 516.

105. 1393. (Δ.β.02) Μεσσήνης, 200-160 π.Χ., SNG Cop., 508 κέ.

106. 1394. (Δ.β.02) Μεσσήνης μὲ 2 ὑστερόσημα, ὑστεροελληνιστ., πρβ. SNG Cop., 519.

107. 1399. (Δ.γ.02) Σύμβολο Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικίας, 45 π.Χ.-68 μ.Χ., Amandry, σ. 247, 1, πίν. XLVIII.

XVI/8 (Κρήνη 'Αγορᾶς)

108. 1391. (Δ.α.02) Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.

'Εκ περισυλλογῆς

'Απὸ τὸν Τομέα XVIII/4

1. 1005 Κορίνθου, 4ος - 2ος π.Χ. αἰ., SNG Cop., 169-84.
2. 1006 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., (155-150) SNG Cop., 516.
3. 1008 Κωνστάντιου Β', 355-361 μ.Χ., LRBC II, 2053.
4. 1007 Θεοδοσίου Α', 393/395 μ.Χ., LRBC II, 2192 κέ.

'Απὸ τὸν Τομέα XVI

5. 1016 (2ΑΑ) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 523-4.
6. 1030 (Α. 'Ωδείου) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 513.
7. 1072 (Α. 'Ωδείου) Λικίνιου ὡς αὐτοκράτορος, 320 μ.Χ., RIC VII, σ. 304, 1845, πίν. LXI, 30 κέ.
8. 1040 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
9. 1049 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.
10. 1043 Αἴγινας, 400-300 π.Χ., SNG Cop., 533-8.
11. 1031 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 513.
12. 1033 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 515.
13. 1045 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521.
14. 1048 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 514.
15. 1050 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 525-6.
16. 1035 Σικυώνας, α' μισὸ 2ου π.Χ. αἰ.
17. 1051 Σικυώνας, α' μισὸ 2ου π.Χ. αἰ.

18. 1042 Ρόδου, 166-88 π.Χ., BMC Caria, σ. 259, 324-6.

19. 1036 Μεσσήνης μὲ 1 ὑστερόσημο, γιὰ τὸν τύπο SNG Cop., 518.

20. 1034 Μεσσήνης μὲ 3 ὑστερόσημα, γιὰ τὰ 2 ὑστ. SNG Cop., 519.

21. 1037 Ἑλλ. πόλης ἐπὶ Καρακάλλα(;), 198-217 μ.Χ.

22. 1054 Ἑλλ. πόλης ἐπὶ ρωμαιοκρατίας.

23. 1057 Γεωργίου Α', 1883, Divo, 64c.

24. 1009* Σικυώνας, 400-300 π.Χ., SNG Cop., 50-65.

25. 1019 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.

26. 1020 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.

27. 1024 Κορίνθου, 400-200 π.Χ., SNG Cop., 169-84.

28. 1010 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., (200ὸς) SNG Cop., 520-21.

29. 1011 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. (200-160) SNG Cop., 523.

30. 1022 Διαδόχων Κωνσταντίνου Α', 4ος μ.Χ. αἰ.

31. 1023 Διαδόχων Κωνσταντίνου 395-408 μ.Χ., LRBC II.2207/2221.

XVI/8 (Κρήνη Ἀγορᾶς)

32. 1388 Κωνσταντίνου Α' ἢ υἱῶν του, 330-335 μ.Χ.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 79 - 82)

Σὲ μεγάλη ἔκταση, ἀλλὰ μόνο κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς στοᾶς, ἐπὶ πλάτους μέχρι 4 μ. περίπου, ἀποκαλύφθηκε τὸ στρῶμα καταστροφῆς. Τὸ πάχος του φθάνει ἕως 0.40 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν κεραμίδων τῆς στέγης, ἐκτεταμένα κατάλοιπα καμένων ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ μεταλλικῶν ἀντικειμένων καθὼς καὶ στάχτες καὶ ἀσβεστοποιημένο ὑλικό (πίν. 79, 80α).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε πρὸς Ν ἐπὶ 80 μ. περίπου μέχρι τῆς εἰκοστῆς ἑνάτης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Οἱ βάσεις ἦταν ὀρθογωνισμένες, ἀλλ' ἐξαιτίας τῆς πυρκαγιᾶς τὰ ἄκρα τους ἐπάνω ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀφήνοντας στὴ μέση κυκλικὴ ἐπιφάνεια, στὴ θέση ποὺ ἑδραζόταν τὸ κάτω μέρος τοῦ ξύλινου κίονα ἢ ἐνδιάμεσο κυκλικὸ προστατευτικὸ μέλος (πίν. 80β). Δὲν πρόκειται ἑπομένως γιὰ κυκλοτερὴ προετοιμασία πρὸς στήριξη τῶν ξύλινων κιόνων, ὅπως εἴχαμε πέρυσι ὑποθέσει (*ΠΑΕ* 1990,110). Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια τῆς φωτιᾶς παρατηρεῖται καὶ στὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἤλθαν στὸ φῶς μεγαλύτερα καὶ καλὰ διατηρημένα τμήματα τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς. Εἶναι σκληρή, κτυπητὴ καστανοκόκκινη γῆ μὲ πολλὰ μικρὰ χαλίκια ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση σὲ ὁρισμένες θέσεις ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τὸ σκληρὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου εἶναι καθαρὸ συμπιεσμένο χῶμα. Σὲ πολλὲς θέσεις παρατηρήθηκε ὅτι ἡ ἐπιφάνειά του φέρει ἰσχυρὰ καμένα ὑπόλοιπα ξύλου καὶ πηλοῦ, προστατευμένα κάτω ἀπὸ τὶς κεραμίδες τῆς στέγης. Κοντὰ στὴ θύρα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (βλ. πιὸ κάτω) διαπιστώθηκε, λίγα ἑκατοστὰ βαθύτερα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτό, σκληρὴ στρώση χώματος μὲ λατύπη ποὺ ὑποθέσαμε ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνήκει σὲ παλαιότερο δάπεδο, τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τῆς στοᾶς. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα θὰ ἐρευνηθεῖ λεπτομερέστερα κατὰ τὴν ἑπόμενη περίοδο.

Περὶ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, σὲ ἀπόσταση 81 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο, ἐρευνήθηκε τὸ ἄνοιγμα ποὺ εἶχε βρεθεῖ πέρυσι (πίν. 81α-β). Πρόκειται πράγματι γιὰ θύρα μήκους 3.70 μ., ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε ἔξω, πρὸς Α τῆς στοᾶς. Ἔχει κατώφλι πλ. 0.90 μ. ἀπὸ λίθινες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες στοιχειωδῶς ὀρθογωνισμένες ἢ ἀκανόνιστες, χωρὶς ἴχνη γιὰ τὴ στερέωση τοῦ μηχανισμοῦ θυροφύλλων. Εἶχε πώρινες παραστάδες πάνω σὲ πλακοειδὴ ἀσβεστολιθικὴ βάση. Τῆς βόρειας παραστάδας βρέθηκε μεγάλο τμῆμα πεσμένο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς, ἐπάνω στὶς κεραμίδες τῆς στέγης, τῆς νότιας τὸ κατώτερο μέρος εἶναι στὴ θέση του, ἐνῶ ἄλλο τμῆμα της κατάκειται ἐπάνω στὸ κατώφλι. Ὁ πῶρος ἔχει διαβρωθεῖ ἀπὸ τὴ φωτιά, διακρίνεται ὅμως ἔξεργη ταινία πλ. 0.17 μ. κατὰ μῆκος τῶν παραστάδων. Τὸ πρῶτο πρὸς Ν μετὰ τὴ θύρα στήριγμα τοῦ ἑδράνου ἔχει ἁδρὴ μορφὴ λεοντοπόδαρου. Τὸ ἔδρανο στὴ θέση αὐτὴ λείπει.

Καθαρισμοὶ στὸν στυλοβάτη ἔδειξαν ἀμυδρὰ ἴχνη τῶν θέσεων ἑδράσεως τῶν κιόνων τῆς πρόσοψης. Τὰ ἴχνη αὐτὰ θὰ βοηθήσουν στὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς στοᾶς.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδωσε καὶ πάλι πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τραβερτίνη, κυρίως τμήματα κιόνων δωρικῶν, τὰ ὁποῖα εἶχαν κατὰ τὸ πλεῖστον χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεταγενέστερες ἀναλημματικὲς κατασκευὲς στοὺς ἀγροὺς τοῦ χώρου τῆς στοᾶς (πίν. 82).

Ἡ κεραμεική, χονδροειδὴς καὶ ἄβαφη, δὲν βοηθεῖ σὲ χρονολογήσεις. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ δεκατρία νομίσματα ποὺ βρέθηκαν κυρίως στὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς εἶναι Αἰτωλῶν 279-168 π.Χ.[1] καὶ ἀποτελοῦν πολύτιμο στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς στὰ χρόνια τῶν ταραχῶν μετὰ τὸ 168 π.Χ.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

1. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Μάντω Οἰκονομίδου γιὰ τὴ συνεργασία της στὴ μελέτη τῶν νομισματικῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

8. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ

(Πίν. 83 - 94)

Συνεχίσθηκε γιὰ δεύτερη χρονιὰ ἡ ἔρευνα στὸ ἀγροτεμάχιο Ἰω. Κόλλια, ἐφέτος συγκεκριμένα στὰ νότια τοῦ κατὰ τὸ περυσινὸ ἔτος ἐρευνηθέντος τμήματός του, ὅπου διανοίχθηκαν συνολικὰ ἕνδεκα νέες τομές (Θ′-ΙΖ′). Οἱ ἐργασίες, οἱ ὁποῖες διεξήχθησαν μὲ χρήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀποκάλυψαν περὶ τοὺς ἑκατὸ τάφους (ΚΟΛ/72-171)· ἡ ἔρευνα τῶν διανοιγεισῶν δοκιμαστικῶν τομῶν συνεχίσθηκε μὲ κρατικὰ κονδύλια καὶ ἀπέφερε ἄλλους ἑβδομήντα τρεῖς τάφους (ΚΟΛ. /171-244).

Λεπτομερὴς ἀνάλυση τῶν εὑρημάτων τῶν ἀρχαϊκῶν τάφων δημοσιεύεται στὴν *ΑΕ* 1994 (ὑπὸ ἐκτύπωση), ὅπου καὶ δώδεκα παρένθετοι πίνακες (ΠΠ) μὲ τοὺς διακοσίους σαράντα τέσσερις τάφους τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλια (1990-1991), κατατεταγμένους κατὰ τύπο καὶ κατὰ χρονολογικὴ ἀλληλουχία. Οἱ ΠΠ 1-2 λειτουργοῦν ὡς πίνακες περιεχομένων τῆς μελέτης μὲ λεπτομερὲς ὑπόμνημα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν ξένων κυρίως μελετητῶν[1]. Ἐνταῦθα γίνεται

---

1. Ἡ ἀρχικὴ ἔκθεση γιὰ τὰ *ΠΑΕ* 1991 διευρύνθηκε καὶ μετατράπηκε σὲ μελέτη τῶν τάφων δύο ἀνασκαφικῶν περιόδων, συνοδευομένη ἀπὸ δώδεκα παρένθετους πίνακες. Ἡ διεύρυνσή της σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μέγεθος πολλῶν ἐκ τῶν προαναφερθέντων πινάκων μᾶς ἀνάγκασε νὰ τὴν μεταφέρουμε ἀπὸ τὰ *ΠΑΕ* 1991 στὴν *ΑΕ* 1994 ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραιφίας: Ἀγροτεμάχιο Ἰω. Κόλλια, Μέρος Ι». Τὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης θὰ περιλάβει ἄλλους διακοσίους πενήντα τάφους (ΚΟΛ/244-495), ἀνασκαφέντας κατὰ τὸ 1992. Ζητοῦμε συγγνώμην ἀπὸ τοὺς τυχὸν μελετητὲς δύο ἐργασιῶν μας (*ΠΑΕ* 1990 καὶ Colloque «Nécropoles et societés antiques», Lille Décembre 1991), ὅπου παραπέμπουμε στὰ *ΠΑΕ* 1991 καὶ τοὺς παρακαλοῦμε νὰ προστρέξουν στὴν *ΑΕ* 1994, ὅπου διατηρεῖται ἡ αὐτὴ ἀρίθμηση εἰκόνων καὶ ὑποσημειώσεων. Οἱ ἐνταῦθα παρουσιαζόμενοι πίνακες, εἰκόνες καὶ ὑποσημειώσεις οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν μὲ τὶς παραπομπὲς τῶν προαναφερθεισῶν δύο ἐργασιῶν μας.

ἀδρομερὴς λόγος μόνον γιὰ τοὺς ἑκατὸν ἑβδομήντα τρεῖς τάφους τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1991, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται κατὰ τύπο:

Λακκοειδής, ἐπενδεδυμένος μὲ ξηρολιθιὰ

Μόνον ἕνας τάφος (ΚΟΛ/75) ἀνήκει σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία, χρονολογούγούμενος κατὰ πάσα πιθανότητα στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (βλ. *AE* 1994, ΠΠ 1 καὶ 3).

Ἐγχυτρισμοὶ

Ἀπὸ τοὺς δέκα ἐγχυτρισμούς, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τοῦ 680 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ., οἱ ὀκτὼ ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἕ ν α ταφικὸ ἀγγεῖο καὶ ἐκτὸς ἀπὸ δύο τάφους (ΚΟΛ/77 καὶ ΚΟΛ/72), ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἐνήλικες, οἱ λοιποὶ ἦταν παιδικοί. Οἱ ἐντὸς δ ύ ο ταφικῶν ἀγγείων ἐγχυτρισμοὶ (ΚΟΛ /184 πίν. 83α καὶ ΚΟΛ/76) ἀνῆκαν σὲ ἐνήλικες. Οἱ πλεῖστοι ἦταν πλούσια κτερισμένοι μὲ πολλὰ ἀγγεῖα (πίν. 83β)[2] καὶ χάλκινα κοσμήματα (εἰκ. 1^3, 2^4, 3^5, 4^6), (βλ. *AE* 1994, ΠΠ 1-2, 4).

---

2. Τέσσερις ἀπιόσχημοι ἀρύβαλλοι τοῦ ΚΟΛ/184. Ὅλοι φέρουν ἐπὶ τῆς στεφάνης λεπτοὺς δακτυλίους, ἐνῶ στικτοὺς ρόδακες ἐπὶ τοῦ ὤμου παρουσιάζουν μόνον οἱ τρεῖς πρῶτοι, τοῦ τελευταίου (ἀρ. εὑρ. 24573) ἐμφανίζοντος τρία(ξ ἄκρως σχηματοποιημένα πτηνά· βλ. *AE* 1994, εἰκ. 2-3 σημ. 19, ὑπὸ ἐκτύπωση).

3. Ἀρ. εὑρ. 19171. Μῆκ. 0.065 μ., ὕψ. 0.043 μ. Τοῦ ΚΟΛ/77, τοῦ γ′ τετάρτου τοῦ 7ου αἰ. Πανομοιότυπος ἡ ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου στὸ *Ἔργον* 1991, 38 εἰκ. 56 (ὅπου ἐκ παραδρομῆς χρονολογήθηκε σὲ μεταγενέστερη περίοδο) καὶ *AE* 1994, σημ. 20. Ἐπίσης ἡ τοῦ ΚΟΛ/74 στὸ *Ἔργον* 1991, 37 εἰκ. 55. Καὶ τῶν τριῶν τὸ πλακίδιον πορπώσεως κοσμεῖ μὲ ἐγχάρακτη τεχνικὴ τετράφυλλος διάγραμμος ρόδακας· ἡ λοιπὴ διακόσμηση κατὰ τὴν in tremolo τεχνική.

4. Ἀρ. εὑρ. 19119. Μῆκ. 0.067 μ., ὕψ. 0.04 μ. Τοῦ ΚΟΛ/77. Ἄριστης διατήρησης, μὲ χρυσίζουσα κατὰ τόπους ἐπιφάνεια. Διακρίνεται ἡ ἀναδίπλωση τοῦ πλακιδίου πορπώσεως καὶ ὑποτυπώδης σταυρὸς κατὰ τὴν in tremolo τεχνική. Γιὰ φωτογραφία του βλ. *AE* 1994 σημ. 21.

5. Ἀρ. εὑρ. 19115. Ταινιόσχημος δακτύλιος, ποὺ ἀπολήγει σὲ δύο ἕλικες. Διάμ. 0.021 μ., πλάτ. ταινίας 0.009 μ. Πανομοιότυπος ὁ δακτύλιος ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο στὸ *Ἔργον* 1991, 38 εἰκ. 59.

6. Ἀρ. εὑρ. 19129. Σπειροειδὴς δακτύλιος ποὺ ἀπολήγει σὲ δύο ἕλικες. Διάμ. 0.021 μ. Παρεμφερὴς ὁ δακτύλιος ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο στὸ *Ἔργον* 1991, 38 εἰκ. 58.

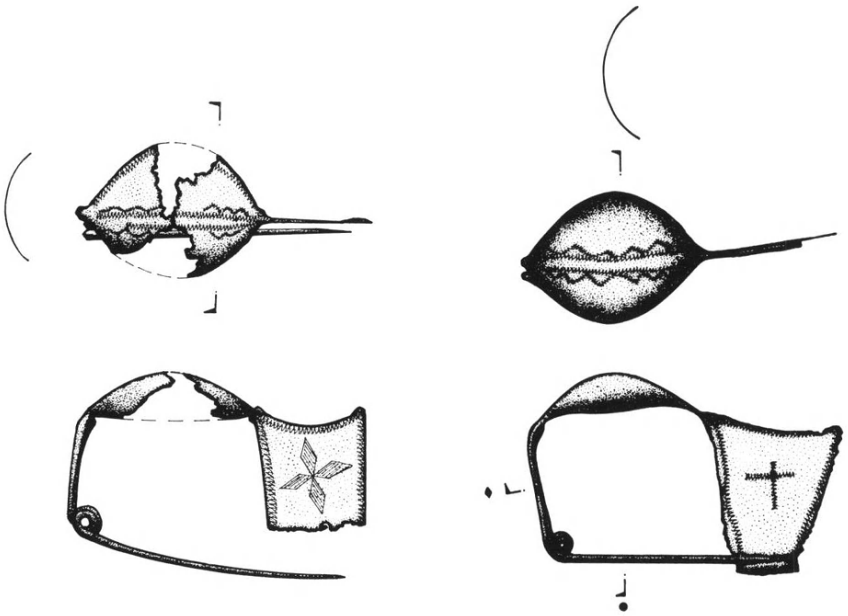

Εἰκ. 1-2. Χάλκινες βοιωτικὲς πόρπες τοῦ ΚΟΛ/77.

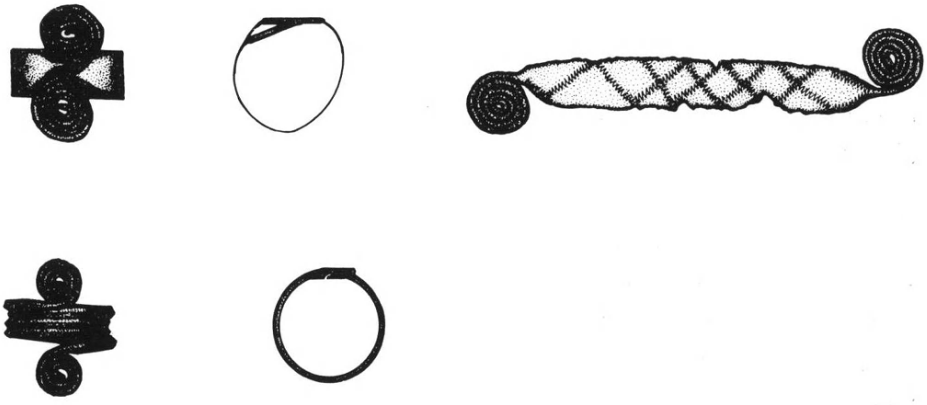

Εἰκ. 3-4. Χάλκινοι δακτύλιοι τοῦ ΚΟΛ/77.

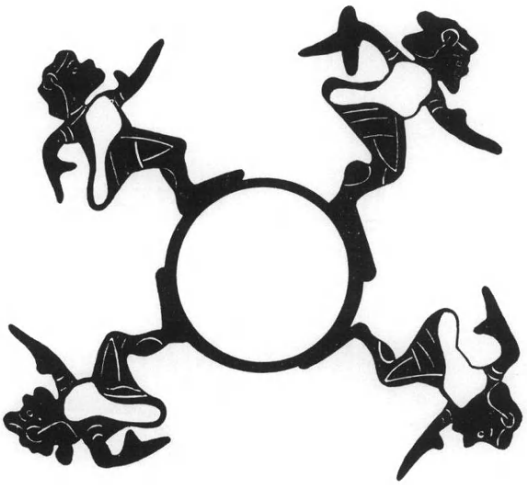

Εἰκ. 5. Ἀρύβαλλος κωμαστῶν τοῦ ΚΟΛ/187.

Ἁπλοὶ λακκοειδεῖς

Εἴκοσι πέντε, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἑπτὰ ἦταν παιδικοί. Καλύπτουν ὁλόκληρο τὸν 6ο καὶ τὸν 5ο αἰ., μὲ μοναδικὲς ἐξαιρέσεις τὸν λίαν ἐπιμήκη ΚΟΛ/74, τῶν 680/670 χρόνων καὶ τὸν ΚΟΛ/224, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. Οἱ πλεῖστοι περιεῖχαν ἀρκετὰ κτερίσματα, ἤτοι ἀγγεῖα (πίν. 85α[7], εἰκ. 5[8], 6[9]), χαλκὰ κοσμήματα (εἰκ. 7)[10] κ.ἄ. (βλ. *ΑΕ* 1994, ΠΠ 1-2, 5).

---

7. Ἀρ. εὑρ. 22615 (ὕψ. 0.07 μ., διάμ. στεφ. 0.035 μ.), 22616 (ὕψ. 0.065 μ., διάμ. στεφ. 0.04 μ.). Τοῦ ΚΟΛ/187, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα. Ὁ ὑψηλὸς λαιμὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν φυλλοειδὴ ρόδακα ἐπὶ τῆς στεφάνης, ἡ ἀπουσία τῶν ἐπὶ τοῦ ὤμου συνήθων γλωσσῶν καὶ τὸ εἶδος τῶν παραπληρωματικῶν ροδάκων τοποθετοῦν τοὺς δύο ἀρυβάλλους στὸ τέλος τῆς πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου.

8. Ἀρ. εὑρ. 22585. Ἀνάπτυγμα ἀρυβάλλου κωμαστῶν τοῦ ΚΟΛ/187. Πρβ. τοὺς δύο ἐκ τοῦ ΓΗΠ/149 στὰ *ΠΑΕ* 1989, 138 κέ., σημ. 42 πίν. 100γ. Παρεμφερὴς ἀρύβαλλος καὶ ἐκ τοῦ ΚΟΛ/191 (βλ. κατωτέρω σημ. 11).

9. Ἀρ. εὑρ. 24165. Ἀνάπτυγμα κοτύλης τοῦ ΚΟΛ /185, τῶν περὶ τὸ 570-560 χρόνων.

10. Ἀρ. εὑρ. 22383α. Ἐλασμάτινος ἐγγεγραμμένος ρόδακας κατὰ τὴν ἔκκρουστη τεχνική, διαμ. 0.048 μ. Τοῦ ΚΟΛ/139, τῶν περὶ τὸ 560 χρόνων. Παρεμφερὴς ὁ ρόδακας ἀπὸ

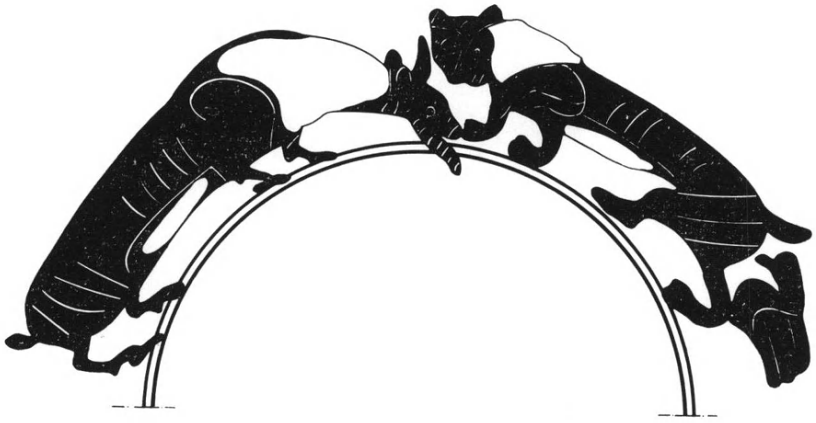

Εἰκ. 6. Ἀνάπτυγμα κοτύλης τοῦ ΚΟΛ/185.

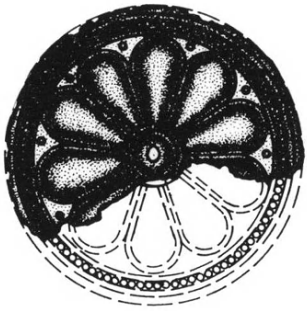

Εἰκ. 7. Χάλκινος ἐγγεγραμμένος ρόδακας τοῦ ΚΟΛ/139.

Λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμοὺς καὶ λίθινες καλυπτήριες (πίν. 84α)

Ἀπὸ τοὺς εἴκοσι ὀκτώ, οἱ πέντε ἦταν παιδικοί. Ὁ τύπος ἐμφανίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ 6ου αἰ., διατηρεῖται ἐπὶ ἕνα καὶ πλέον αἰώνα καὶ χαρακτηρίζει τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραιφίας. Οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς πέντε παιδικοὺς χρονολογοῦνται περὶ τὸ 560 π.Χ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους εἶναι πλούσια

τὸν ἴδιο τάφο στὴν *ΑΕ* 1994 εἰκ. 11. Πρβ. *ΠΑΕ* 1989, 135 εἰκ. 13 σημ. 31 καὶ *Ἔργον* 1990, 56 εἰκ. 80.

Εἰκ. 8. Ἀνάπτυγμα ἀλαβάστρου τοῦ ΚΟΛ/191.

κτερισμένοι μὲ ἀγγεῖα (εἰκ. 8[11], 9[12], 10[13], πίν. 84β[14], 85β[15]), εἰδώλια κ.ἄ.

---

11. Ἀνάπτυγμα τοῦ ἀρ. εὑρ. 25455 ἀλαβάστρου, ὕψους 0.011, διαμέτρου: κορμοῦ 0.056 μ., στεφάνης 0.041 μ. Τόσο ἡ στεφάνη, ὅσο καὶ ἡ βάση φέρουν ρόδακα μὲ τὰ φύλλα του καλυπτόμενα μὲ ἰῶδες. Τέσσερις ρόδακες μεταξὺ τῶν δύο ζώων λειτουργοῦν ὡς παραπληρωματικὰ κοσμήματα. Τοῦ ΚΟΛ/191, τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν πτερύγων πρβ. Corinth XV part III πίν. 23.433,438, 24.488.

12. Ἀρ. εὑρ. 20727. Μελαμβαφὴς SOS ἀμφορίσκος, ὕψους 0.132, διαμ. κοιλίας 0.084 μ. Τοῦ ΚΟΛ/186, τῶν 570-560 χρόνων. Γιὰ δύο ραδινότερους, τοῦ ΚΟΛ/126, βλ. κατωτέρω πίν. 86γ σημ. 17.

13. Ἀρ. εὑρ. 24703. Βοιωτικὸ ἀττικίζον ἐξάλειπτρο, ὕψους χωρὶς πῶμα 0.10 μ., μὲ πῶμα 0.136 μ., διαμ. κορμοῦ 0.156 μ. Γιὰ φωτογραφία του βλ. *Ἔργον* 1991, 41 εἰκ. 67 (τοῦ ΚΟΛ/200, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.).

14. Ἀρ. εὑρ. 24186. Ὕψ. 0.075 μ., διάμ. στεφ. 0.04 μ. Μέλαν γάνωμα, ἐπίθετον ἰῶδες καὶ λευκόν. Τέσσερις ὁπλίται πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ τὸ ἕτερον τῶν ἡμιτόνων τῆς ἀσπίδος τους κεκαλυμμένο μὲ ἰῶδες. Τοῦ ΚΟΛ/192, τῶν περὶ τὸ 570-560 χρόνων. Πρβ. Ανδρειωμένου, *ΑΔ* 31, 1976, Χρον. σ. 121 πίν. 92γ (ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας/1976).

15. Μελανόμορφοι λήκυθοι τοῦ ΚΟΛ/224, τῶν περὶ τὸ 530 χρόνων. Ἡ ἀριστερὰ εἰκονιζομένη (ἀρ. εὑρ. 20822) διατηρεῖται ἀκέραια, ἔχουσα ὕψος 0.148 μ. καὶ διάμετρο: χείλους 0.043, βάσεως 0.042 μ. Δρομεὺς πρὸς τ' ἀριστερὰ μεταξὺ δύο κριτῶν· ἐπὶ τοῦ διακεκριμένου ὤμου σχηματοποιημένο ἀνθέμιο μεταξὺ δύο μεγάλων φύλλων κισσοῦ. Τῆς ὁμάδας τοῦ Εὔσαρκου Δρομέως (Fatrunner). Βλ. *Agora* XXIII, 204 πίν. 75 ἀρ. 800 καὶ Cl. Vatin, Médéon de Phocide (Paris 1969), 75 κέ. εἰκ. 83. Ἡ δεξιὰ εἰκονιζόμενη

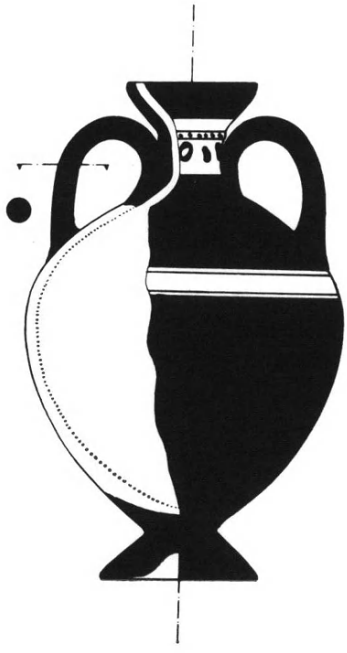

Εἰκ. 9. 'Αμφορίσκος SOS τοῦ ΚΟΛ/186.

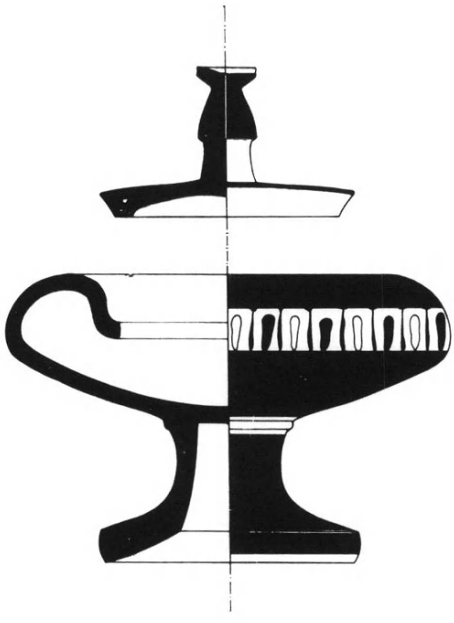

Εἰκ. 10. 'Αττικίζον ἐξάλειπτρο τοῦ ΚΟΛ/200.

Πολλοὶ τάφοι ἀνδρῶν ἔφεραν παρὰ τὸν μηρὸ μία σιδηρὰ μάχαιρα (εἰκ. 11)[16] (βλ. *AE* 1994, ΠΠ 1-2, 7).

λήκυθος (ἀρ. εὑρ. 20825) εἶναι τοῦ τύπου τῆς ὠοειδοῦς, ἐνιαίου περιγράμματος ληκύθου (shoulder lekythos), ἔχουσα ὕψος 0.124 μ. καὶ διάμετρο: χείλους 0.03 μ., βάσεως 0.045 μ. Γάνωμα μέλαν, μὲ ἔντονον ἰριδισμό· λευκὸ καὶ ἰῶδες ἐπίθετο χρῶμα. Πρβ. τὴν ἐν C. H. E. Haspels, *Attic Black - figured Lekythoi* (Paris 1936), 36 πίν. 12. 5α - c λήκυθο, τὴν φέρουσα ἐπὶ τοῦ ὤμου ἀνάστροφο ἄνθος λωτοῦ καὶ ἔχουσα τοὺς πόδας τῆς εἰκονιζομένης ἀμαζόνος ἀποδεδομένους μὲ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα κατ' εὐθεῖαν ἐπὶ τοῦ ἐξῃρημένου βάθους. Κατ' εὐθεῖαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ διὰ λευκοῦ ἐζωγραφήθη καὶ τὸ ρόπαλο τῆς ληκύθου τοῦ ΚΟΛ/244.

16. 'Αρ. εὑρ. 22290. Μάχαιρα, μήκους 0.286, μέγ. πλάτ. 0.034 μ. 'Επὶ τῆς λαβῆς τέσσερα κοινωμάτια (πριτσίνια) καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν ξύλινη ἐπένδυσή της. Τοῦ ΚΟΛ/154. Πρβ. *ΠΑΕ* 1989, 141 εἰκ. 20 σημ. 50-52 πίν. 101β.

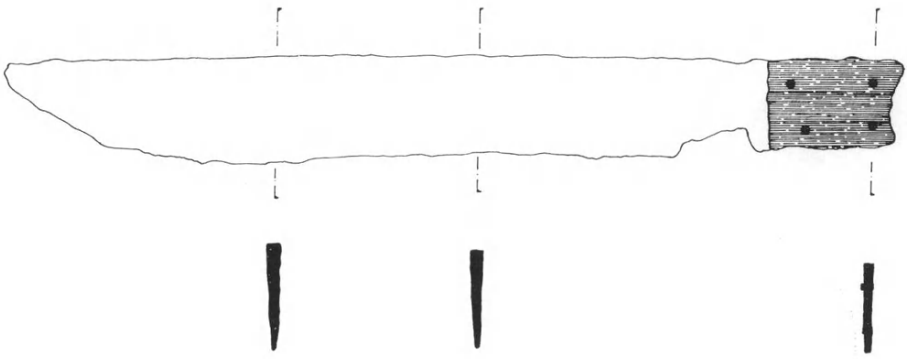

Εἰκ. 11. Σιδηρὰ μάχαιρα τοῦ ΚΟΛ/154.

Κεραμοσκεπεῖς

Ἀπὸ τοὺς ἑξήντα τέσσερις κεραμοσκεπεῖς, οἱ τρεῖς παλαιότεροι χρονολογοῦνται στὴ δεκαετία 560-550, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι ἀνάγονται στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Ὅλοι οἱ κεραμοσκεπεῖς τοῦ 6ου αἰ., δεκαεπτὰ συνολικά, εἶναι παιδικοί, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰ. Ὁ πρῶτος κεραμοσκεπὴς ἐνήλικος ἐμφανίζεται στὸ β′ τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Πλούσια κτερισμένοι εἶναι οἱ παιδικοὶ τοῦ 6ου αἰ. μὲ ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια (πίν. 86γ[17], 86α[18], 86β[19], 87α[20])· μερικοὶ

17. Ἀρ. εὑρ. 19630 (ὕψ. 0.103 μ., διάμ. κοιλίας 0.068 μ.) καὶ 19631. Τοῦ ΚΟΛ/126, τῶν περὶ τὸ 560 χρόνων. Πρβ. ἀνωτέρω εἰκ. 9, σημ. 12.

18. Ἀρ. εὑρ. 19618 (ὕψ. 0.056, διάμ. κοιλίας 0.059 μ.) καὶ 20474. Τοῦ ΚΟΛ/126. Γιὰ τὸν ἀρύβαλλο μὲ τὴ σειρήνα πρβ. *Ἔργον* 1990, 53 εἰκ. 76 καὶ *AE* 1994 πίν. ... σημ. 64. Γιὰ τὸν ἀρύβαλλο μὲ τὸν αἴγαγρο πρβ. D. A. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, πίν. 106. 1α-b.

19. Ἀρ. εὑρ. 19617. Ζεῦγος ἀντωπῶν γλαυκῶν καὶ μεταξύ τους ἀνάστροφο ἄνθος λωτοῦ. Τοῦ ΚΟΛ/126. Παρεμφερὲς ζεῦγος καὶ ἐπὶ τοῦ καλυτέρας ποιότητας ἀρ. εὑρ. 4618 σφαιρικοῦ ἀρυβάλλου τοῦ τ. Ε/17 τῆς Τανάγρας (τῶν περὶ τὸ 580 χρόνων).

20. Ἀρ. εὑρ. 23067. Σανιδόμορφο εἰδώλιο μὲ πλαστικῶς ἀποδεδομένο τὸ πρόσωπο, ὁλόκληρο. Ὕψ. 0.27 μ., πλάτ. κορμοῦ 0.075 μ., ἄνοιγμα χεριῶν 0.11 μ. Τοῦ ΚΟΛ/103, τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 6ου αἰ. Πρβ. N. Breitenstein, *Catalogue of Terracottas* (1941), 15 πίν. 14 ἀρ. 140· R. Lullies, *Antike Kleinkunst in Königsberg* (1935), 55 πίν. 19 ἀρ. 138. Τὸ νήπιο εἶχε κτερισθεῖ μὲ δεκαέξι ὡραῖα εἰδώλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τέσ-

Εἰκ. 12. Περίτμητος ρόδακας τοῦ ΚΟΛ/89.

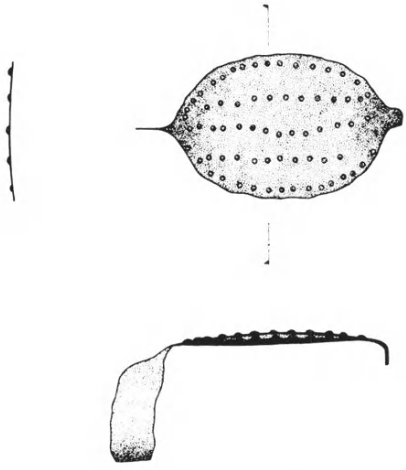

Εἰκ. 13. Βοιωτικὴ ἀναθηματικὴ πόρπη (τομή, ἄνω καὶ πλαγία ὄψη) τοῦ ΚΟΛ/103.

περιεῖχαν καὶ χαλκὰ κοσμήματα (εἰκ. 12[21], 13[22]). Παιδικὸς ἦταν καὶ ὁ ΚΟΛ/193, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωσε ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Δυτικῆς Κλιτύος (εἰκ. 14-15)[23] (βλ. *AE* 1994, ΠΠ 1-2, 8).

σερα σανιδόμορφα δημοσιεύονται στὴν *AE* 1994, πίν. ... σημ. 212 εἰκ. 29, 32, 33 σημ. 213, 222-223 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

21. Ἀρ. εὑρ. 20482. Ἐλασμάτινος περίτμητος ρόδακας κατὰ τὴν ἔκκρουστη τεχνική, διαμέτρου 0.051 μ. Τοῦ ΚΟΛ/89, τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 6ου αἰ. Ὅμοιος στὴν *AE* 1994 εἰκ. 30 σημ. 219 (τοῦ ΚΟΛ/103).

22. Ἀρ. εὑρ. 22375. Ἀναθηματικὴ πόρπη τοῦ βοιωτικοῦ τύπου ἀποσπασματική. Τόξου: μῆκ. 0.06 μ., πλάτ. 0.038 μ. Κοκκιδωτὴ διακόσμηση κατὰ τὴν ἔκκρουστη τεχνική. Τοῦ ΚΟΛ/103. Πρβ. Αγγ. Κ. Ανδρειωμενου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας (840-480 π.Χ.), Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece, edited by J. L. Bintliff, Tempus Reparatum, Oxford, ὑπὸ ἐκτύπωση (*ΣΤ΄ Διεθν. Συμπόσιο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Bradford Ἰούνιος 1989*), σημ. 87, 89-90 εἰκ. 58, 60-61.

23. Ἀρ. εὑρ. 24127. Μελαμβαφὴς οἰνοχόη κυλινδρικοῦ λαιμοῦ καὶ στρογγύλου στομίου. Ὕψ. 0.202, διάμετρος: κορμοῦ 0.126 μ., στομίου 0.076 μ., βάσεως 0.064 μ., σχοινοειδοῦς λαβῆς 0.017 μ. Ὁ βλαστὸς κισσοῦ ἐπὶ τοῦ ὤμου ἔχει σχηματισθεῖ χωρὶς ἐγχάραξη καὶ μόνον μὲ ἐπίθετο λευκό. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. S. Rotroff, Attic West Slope Vase-Painting, *Hesperia* 60, 1991, 76 ἀρ. 34 εἰκ. 7 (270-260 π.Χ.).

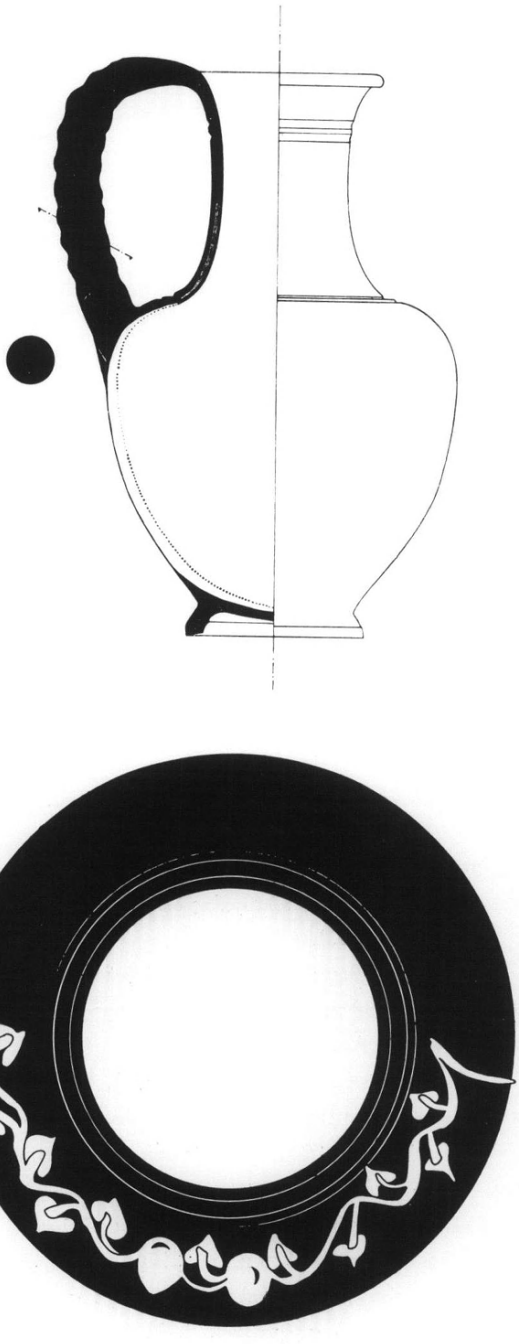

Εἰκ. 14. α. Οἰνοχόη τοῦ ρυθμοῦ Δυτικῆς Κλιτύος τοῦ ΚΟΛ/193. β. Ἀνάπτυγμα τοῦ ὤμου τῆς ἀνωτέρω οἰνοχόης.

Μεμονωμένες περιπτώσεις παιδικῶν ἀρχαϊκῶν τάφων

Τέσσερις ἰδιόμορφοι παιδικοὶ τάφοι ἦταν πλούσια κτερισμένοι. Οἱ τρεῖς ἀνάγονται στὴ δεκαετία 560-550 καὶ περιεῖχαν: Ὁ ΚΟΛ/99, τριάντα δύο ἀγγεῖα (πίν. 89α)[24] καὶ δέκα πέντε εἰδώλια (πίν. 87β)[25]. Ὁ ΚΟΛ/202, σαράντα δύο ἀγγεῖα, ὀκτὼ εἰδώλια (πίν. 88α) καὶ δέκα χαλκὰ κοσμήματα. Ὁ ΚΟΛ/203, σαράντα ἕξι ἀγγεῖα (πίν. 89β[26], 89γ[27], εἰκ. 15-16), εἴκοσι τέσσερα εἰδώλια καὶ πέντε χαλκὰ κοσμήματα. Ὁ τέταρτος τάφος (ΚΟΛ/102)[28], τῶν περὶ τὸ 490 χρόνων, περιεῖχε δέκα ἑπτὰ ἀγγεῖα καὶ τρία εἰδώλια (βλ. *AE* 1994, ΠΠ 1-2, 9).

24. Ἀρ. εὑρ. 20316. Ἀττικὸ ἐξάλειπτρο ὑποπαχέων ἀναλογιῶν (τύπου Α), ἄριστης διατήρησης. Ὕψ. χωρὶς πῶμα 0.102 μ., μὲ πῶμα 0.145 μ., διάμετρος: ὤμου 0.17 μ., χείλους 0.094 μ., βάσεως 0.12 μ. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα δείγματα τῆς μεγάλης σειρᾶς τῶν ἀττικῶν ἐξαλείπτρων.

25. Ἀρ. εὑρ. 22325. Ὕψ. 0.188 μ., μῆκος 0.19 μ. Ὁλόκληρο τὸ εἰδώλιο ἐπικεχρισμένο μὲ λευκό. Ὁ ἐπ' αὐτοῦ γραμμικὸς διάκοσμος μὲ ἐρυθρὸ ἐπίθετο χρῶμα καὶ μὲ πρασινοκίτρινο· μὲ πράσινο δηλοῦνται καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ ἵππου. Ὁμοιότατο τὸ εἰδώλιο ἱππέως στὴ Ζυρίχη, ποὺ δημοσιεύεται στὸ J. STUBBE ØSTERGAARD, Terracotta Horses and Horsemen of Archaic Boeotia, *Acta Hyperborea* 3, 1991, 155 εἰκ. 62 (Ὁμὰς J, τοῦ 550 π.Χ.).

26. Ἀρ. εὑρ. 25598 (ὕψ. 0.079, διάμετρος: χείλους 0.10, βάσεως 0.065 μ.), 24189. Καὶ οἱ δύο κοτυλίσκες φέρουν λεπτὸ ἰώδη δακτύλιο στὸ χεῖλος καὶ ἕτερο, ταινιόσχημο, μεταξὺ δύο, ἴσου πλάτους, μελανῶν δακτυλίων. Ἡ πρώτη κοτυλίσκη κοσμεῖται μὲ πέντε ζῶα ἐν σκιαγραφίᾳ καὶ ἡ δεύτερη μὲ ἕξι.

27. Ἀρ. εὑρ. 24819, εἰκ. 15. Μικρὴ μεσόμφαλη φιάλη τοῦ ρυθμοῦ τῆς πολυχρωμίας. Διάμ. χείλους 0.09, ὕψ. 0.021μ. Στὸ ἐσωτερικό, ἐναλλασσόμενοι δακτύλιοι διὰ γανώματος, διὰ λευκοῦ καὶ δι' ἰώδους. Μὲ λευκὸ ἀποδίδεται καὶ ἡ διπλὴ σειρὰ στιγμῶν ἐπὶ τοῦ διὰ γανώματος δακτυλίου τοῦ πυθμένος. Ὁ τάφος περιεῖχε ἄλλες δύο ὅμοιες φιάλες. Τὸ εἰκονιζόμενο στὸ μέσον τοῦ πίν. 89γ εἶναι πῶμα κορινθιακῆς κυλινδρικῆς πυξίδας, ἐνῶ τὸ δεξιὰ εὑρισκόμενο εἶναι μικκύλο ἀγγεῖο τοῦ ρυθμοῦ τῆς πολυχρωμίας, μὲ τὸ πλέγμα σὲ ἰῶδες χρῶμα καὶ τὶς παχιὲς στιγμὲς στὶς κορυφὲς τῶν ρόμβων νὰ ἀποδίδονται μὲ ἐρυθρό. Τὸ ἐπὶ τῆς εἰκ. 16 ἀνάπτυγμα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀρ. 24118 μικκύλο σκύφο τοῦ ἴδιου τάφου.

28. Βλ. *Ἔργον* 1991, 43 εἰκ. 75.

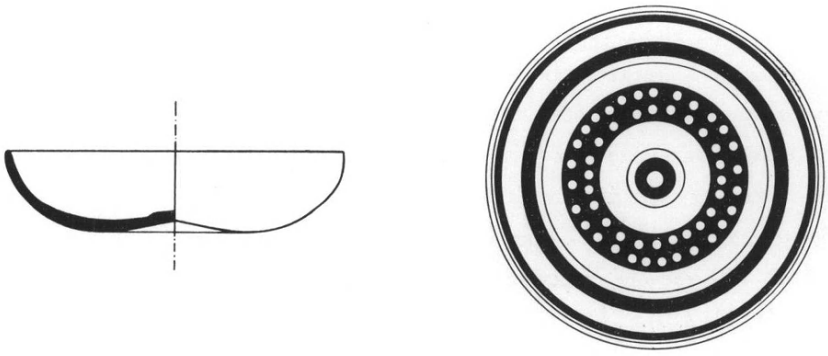

Εἰκ. 15α-β. Μικκύλη μεσόμφαλη φιάλη (τομὴ καὶ ἀνάπτυγμα τοῦ ἐσωτερικοῦ της) τοῦ ΚΟΛ/203.

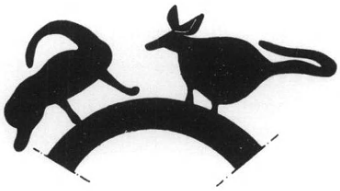

Εἰκ. 16. Ἡ μία τῶν ὄψεων σκυφιδίου τοῦ ΚΟΛ/203.

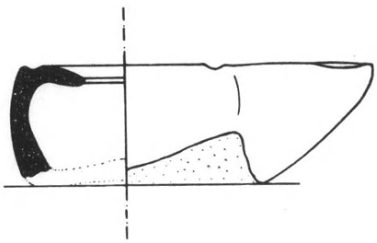

Εἰκ. 17. Τομὴ τοῦ λύχνου τοῦ πίν. 91β (ΚΟΛ/182).

Πήλινες λάρνακες νηπίων

Τρεῖς τὸν ἀριθμό, χρονολογούμενες στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Ἀπὸ αὐτὲς ὁ ΚΟΛ/217 περιεῖχε δέκα πέντε ἀγγεῖα καὶ τέσσερα εἰδώλια (βλ. *AE* 1994 ΠΠ 10).

Εἰκ. 18. Ἀνάπτυγμα τοῦ ὤμου τῆς οἰνοχόης τοῦ πίν. 94α.

Λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸ καὶ πρωτογενὴ πυρά (in situ) (πίν. 88β)

Εἴκοσι τέσσερις τὸν ἀριθμό, χρονολογούμενοι στὸν 5ο αἰ. Ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πλούσια κτερισμένοι, κυρίως μὲ ἀγγεῖα (πίν. 90α[29], 90β[30]), με-

29. Ἀρ. εὑρ. 25588. Μελανόμορφος ὑψίπους κύλιξ μὲ διονυσιακὴ σκηνή. Ὕψ. 0.134, διάμετρος: χείλους 0.30, βάσεως 0.104, μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.404 μ. Τοῦ τύπου C τῆς ὁμάδος τοῦ Αἴμονος. Πρβ. τὴν δημοσιευόμενη στὸ ANG. K. ANDREIOMÉNOU, La Nécropole d'Akraiphia, *Colloque «Nécropoles et societés antiques», Lille, Δεκέμβριος 1991* (ὑπὸ ἐκτύπωση· τοῦ λοιποῦ, *«Nécrop. et societés»*) εἰκ. 14 σημ. 136, τοῦ βοιωτοῦ ζωγράφου τῶν Τριῶν Σειρήνων (ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Ἡ ἐνταῦθα παρουσιαζομένη προέρχεται ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/83, τοῦ ὁποίου δύο ὡραῖα κτερίσματα δημοσιεύονται στὴν *AE* 1994, πίν. 57-59, σημ. 307-308.

30. Ἀρ. εὑρ. 23498. Βοιωτικὴ ἀνθεμωτὴ τριποδικὴ πυξίδα, συγκολλημένη, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ πῶμα. Ὕψ. 0.12 μ., διάμετρος: χείλους 0.132, βάσεως 0.137 μ., πλάτος ἑκάστου

ρικὰ εἰδώλια (πίν. 91α[31]), ψήφους ἀπὸ ὑελόμαζα καὶ ἀπὸ πηλό, πήλινα περίτμητα πλακίδια[32], ἐλάχιστους λύχνους (πίν. 91β, εἰκ. 17)[33] κ.ἄ. (βλ. *AE* 1994 ΠΠ 1-2, 11).

Πώρινοι, κιβωτιόσχημοι, μνημειώδεις

Ἐννέα τὸν ἀριθμό, χρονολογούμενοι κυρίως στὸν 4ο αἰ. Πλουσιότερος ὅλων ἦταν ὁ ΚΟΛ/181 (πίν. 92α-β) μὲ ἔνδεκα ἀγγεῖα (πίν. 93α-β)[34] καὶ ψήφους ἀπὸ ὑελόμαζα. Ὁ ΚΟΛ/211 εἶναι ὁ νεώτερος τῆς σειρᾶς, χρονολογού-

---

ποδὸς 0.080 μ. Γάνωμα μέλαν, στιλπνό, καλύπτει καὶ ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Ἀρ. εὑρ. 25556. Κωδωνόσχημος ἐρυθρόμορφος κρατηρίσκος, συγκολλημένος, σχεδὸν ὁλόκληρος. Ὕψ. 0.146 μ., διάμετρος: χείλους 0.161 μ., βάσεως 0.075 μ. Ἐπὶ τῆς μὴ εἰκονιζομένης πλευρᾶς, ἑρμαϊκὴ στήλη ἐπὶ βαθμιδωτοῦ βάθρου, βουκράνιο καὶ δεξιότερα ἱματιοφόρος νέος πρὸς τ' ἀριστερά, προτείνων τὴ δεξιὰ πρὸς τὸν βωμό.

31. Ἀρ. εὑρ. 22335 (παῖς ὀκλάζων, ἀκέραιος. Ὕψ. 0.08 μ., μῆκ. βάσεως 0.045 μ. Ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐπίθετο ροδόχρουν καὶ ἐρυθρὸν) καὶ 22330 (γυμνὸς ἱστάμενος νέος, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ πρόσωπο. Ὕψ. 0.094, πλάτ. 0.027 μ. Ἐπὶ τοῦ στέρνου καὶ τῆς κοιλίας δύο ὀφιοειδεῖς γραμμὲς διὰ μέλανος). Πρόκειται περὶ ἑνὸς μικρῶν διαστάσεων κακεκτύπου τοῦ γνωστοῦ βοιωτικοῦ τύπου τοῦ γυμνοῦ ἱσταμένου νέου τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Βλ. Αγγ. Ανδρειωμενου, *ΑΔ* 30, 1975, Χρον. σ. 128 πίν. 75γ.

32. Βλ. Andreioménou, «*Nécrop. et societés*» εἰκ. 5 σημ. 19.

33. Ἀρ. εὑρ. 24167. Μελαμβαφὴς λύχνος ἄριστης ποιότητας, ἐλλιπὴς κατὰ τὴ βάση καὶ τμῆμα τῆς ἄνω ἐπιφανείας του. Ὕψ. 0.032 μ., μῆκ. 0.096 μ., διάμ. 0.061 μ. Ἐξηρημένη αὔλακα περιθέει τὸν λύχνο. Τοῦ ΚΟΛ/182. Πρβ. *Agora* IV, 64 ἀρ. 245-7, τῶν περὶ τὸ 435-420 χρόνων.

34. Ἀρ. εὑρ. 23284. Μελαμβαφὴς καλυκόσχημος κρατήρας, ὁλόκληρος. Ὕψ. 0.268, διάμετρος: χείλους 0.215 μ., βάσεως 0.102 μ. Ἡ βάση ἔσπασε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ συνηρμόσθη μὲ τὴ βοήθεια καταδέσμων (πίν. 93β).

μενος περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. Περιεῖχε ἔνδεκα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο τοῦ ρυθμοῦ τῆς Δυτικῆς Κλιτύος (εἰκ. 18, πίν. 94α-β[35]).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

35. Ἀρ. εὑρ. 25603. Τριφυλλόσχημη οἰνοχόη τοῦ ρυθμοῦ τῆς Δυτικῆς Κλιτύος. Ἐπὶ τοῦ ὤμου ἐγχάρακτος βλαστὸς κισσοῦ μὲ τὰ φύλλα του ἀποδεδομένα μὲ παχὺ στρῶμα λευκοῦ (εἰκ. 18). Ὕψ. 0.25 μ., διάμετρος: ὤμου 0.158 μ., βάσεως 0.075 μ. Ἐπειδή, ἡ μὲν χρήση τῆς ἐγχάραξης γίνεται κοινὴ στὰ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ μόνον μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. (ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, 60), τὸ σχῆμα ὅμως μᾶς φέρει πλησιέστατα πρὸς τὴ βοιωτικὴ οἰνοχόη ἀπὸ τὴ Μεδεώνα τοῦ τάφου 75, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ νομίσματά του στὸ β′ τέταρτο τοῦ αἰώνα (βλ. *Médéon de Phocide* V (1976), 56 κἑ. 75.7 εἰκ. 107-108, PH. BRUNEAU), θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ δύο εἰκονιζόμενα ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/211, τόσο ἡ οἰνοχόη, ὅσο καὶ τὸ ἀρ. 23528 σκυφίδιο (πίν. 94α-β) ἀνήκουν στὴν πρωιμότατηο φάση τῆς νέας μετ' ἐγχαράξεων τεχνικῆς. Πλησίον πρέπει νὰ βρίσκεται καὶ ἡ ὡραία οἰνοχόη τοῦ ΔΔ/1 (πρώτου τάφου τῆς ἀνασκαφῆς), ποὺ δημοσιεύεται στὸ ANDREIOMÉNOU, *«Nécrop. et societés»* εἰκ. 10 σημ. 53.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

(Πίν. 95 - 101)

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας καὶ κατὰ τὸ 1991 στὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τὴ σημερινὴ Νέα Ἀγχίαλο, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ τέως Διευθυντῆ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Παύλου Λαζαρίδη, μὲ τὴ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀσπασίας Ντίνα.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διενεργήθηκε σὲ πέντε θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου (εἰκ. 1, κάτοψη):

α) Στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ αἰθρίου ΤΜ-Ρ/91 (ΥΠ-Ρ-IV), β) στὸν ἐσωνάρθηκα ΤΜ-Γ (Τομὴ Γ/Α/91 καὶ Τομὴ Γ/Δ/91), γ) στὸ νότιο κλίτος τῆς πρώτης περιόδου (ΤΜ-Θ), δ) στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ μεσαίου κλίτους (ΤΜ-Α) παρὰ τοὺς νότιους στυλοβάτες τῆς δεύτερης καὶ τρίτης βασιλικῆς (Τομὴ Α/Η/91) καὶ ε) στὸ βόρειο κλίτος ΤΜ-Δ (Τομὴ Δ/91-α καὶ Τομὴ Δ/91/β). Σκοπὸς ἦταν ἡ διευκρίνηση τῶν στοιχείων ποὺ ἀνήκουν στὶς διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις ἢ σὲ τροποποιήσεις, προσθῆκες, ἀφαιρέσεις κλπ. τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου.

Δυτικὴ πτέρυγα αἰθρίου

Στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ αἰθρίου (ΤΜ-Ρ/91, ΥΠ-Ρ-IV) (εἰκ. 1 ἀρ. Α καὶ εἰκ. 2) σὲ βάθος 0.62-0.64 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης Β5 τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου καὶ 0.14 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀποκαλύφθηκε δάπεδο μὲ πήλινες πλάκες σὲ τρεῖς σειρὲς καὶ μία τέταρτη μισὴ ἀπὸ κομμάτια πλακῶν νὰ συμπληρώνει τὸ κενὸ πρὸς τὸν τοῖχο τοῦ αἰθρίου. Τὸ δάπεδο αὐτὸ χαρακτηρίστηκε ὡς Δ1. Οἱ πήλινες πλάκες εἶναι σὲ δεύτερη χρήση, τώρα κομματιασμένες μὲ ἁρμοὺς 0.01 μ., πάνω σὲ κορασάνι. Διαστάσεις πλακῶν: 0.26×0.32×0.025 μ. Διαστάσεις πατώματος: 1.21-1.24×0.94 μ. Ἐξωτερικὲς διαστάσεις: 1.34×1.37 μ. Τὸ τετράγωνο αὐτὸ πάτωμα περικλείεται ἀπὸ κομμάτια πήλινων πλακῶν 0.025 μ., τοποθετημένα

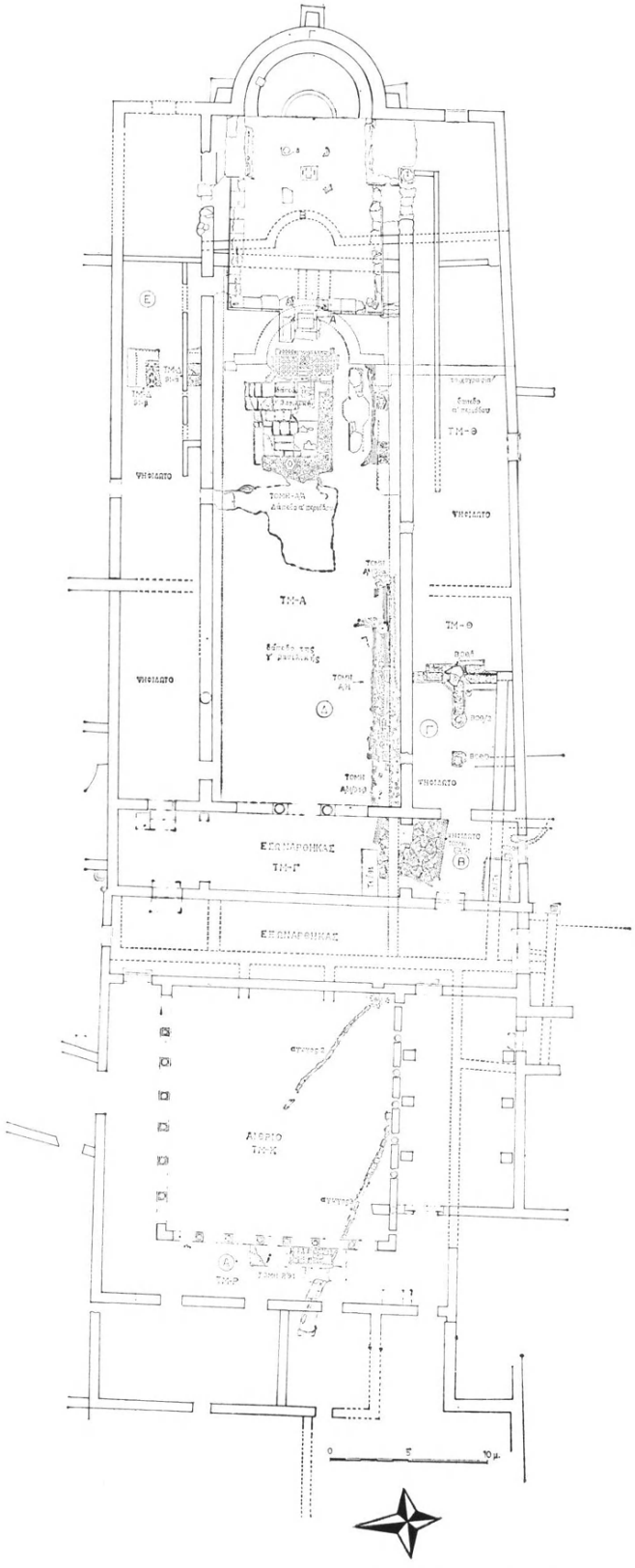

Εἰκ. 1. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου, κάτοψη.

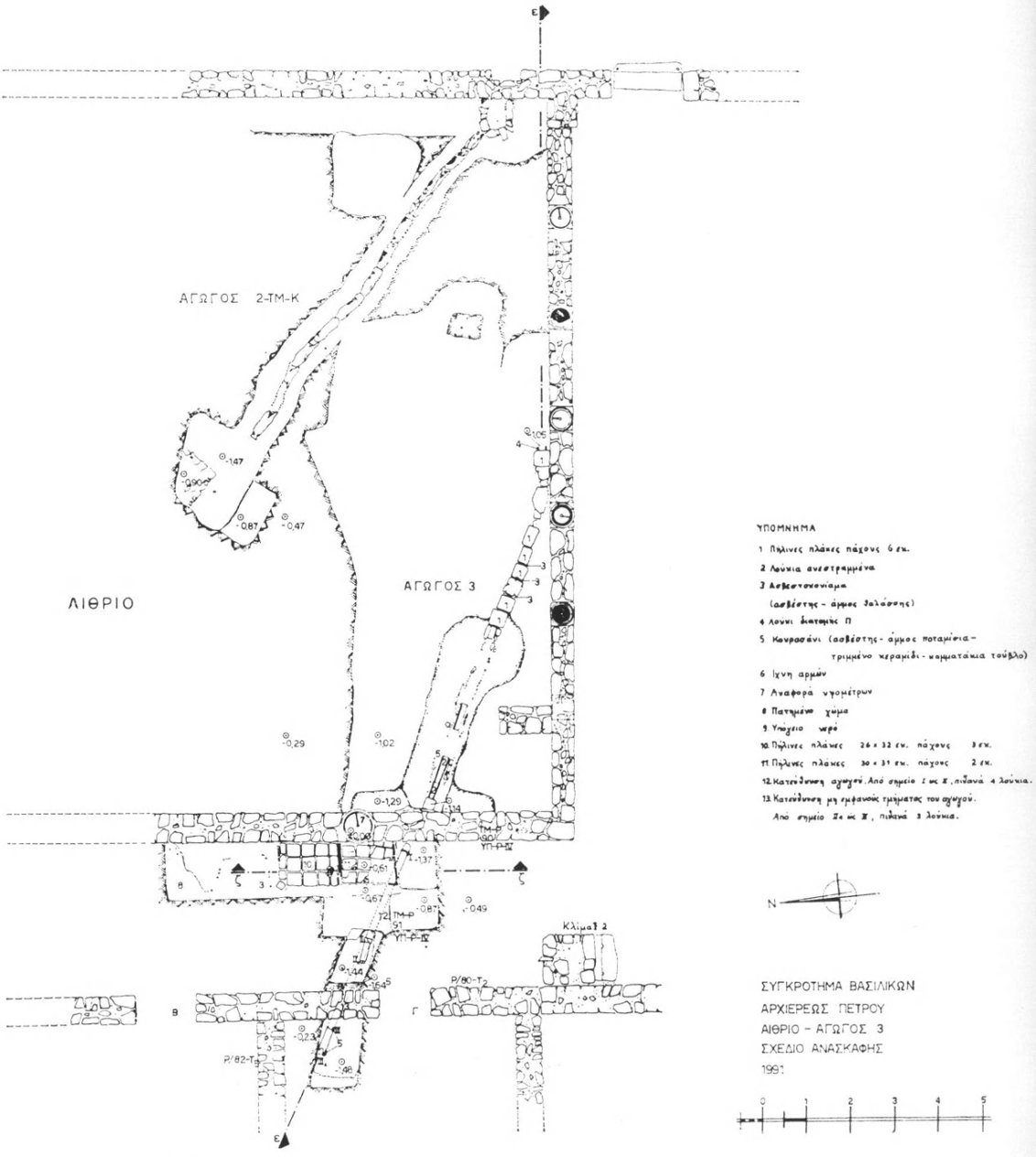

Εἰκ. 2. Αἴθριο. ΤΜ-Ρ, ΥΠ-Ρ-IV, κάτοψη.

ὄρθια σὲ κορασάνι 0.05 μ. στὴ βόρεια πλευρά: δύο σειρὲς κομμάτια, στὴ δυτικὴ καὶ νότια μία σειρά.

Στὸ Δ1 σχηματίζεται μὲ ὄρθια τεμάχια πήλινων πλακῶν τετράγωνη ὀπή· ὑποδοχὴ ἴσως κονταριοῦ. Οἱ ἁρμοὶ κλείνονται μὲ ἀσβεστοκονία καλά, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχουν κενά. Σὲ ἐπαφὴ καὶ βόρεια τοῦ δαπέδου Δ1 0.16 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ σὲ βάθος 0.645 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης Β5 τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου, ἀποκαλύφθηκε ἄλλο δάπεδο τὸ Δ2, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 1.34×1.37 μ. Τρεῖς σειρὲς ἀπὸ τετράγωνες πλάκες διαστάσεων 0.33×0.33×0.03 μ., πάνω σὲ στρῶμα κορασανιοῦ. Οἱ ἁρμοὶ κλείνουν τελείως. Ἡ δομή του περισσότερο προσεγμένη ἀπὸ τὸ Δ1. 'Ανάμεσα στὰ δάπεδα Δ1 καὶ Δ2 τρεῖς σειρὲς ὄρθια θραύσματα πήλινων πλακῶν. Βόρεια τοῦ δαπέδου Δ2 ἀποκαλύφθηκε πατημένο χῶμα μὲ ἴχνη ἀσβεστοκονιάματος. Σὲ αὐτὸ ἀνοίγεται ὀπὴ διαστ.: 0.05×0.04 μ. καὶ βάθους 0.15 μ.

'Από τὴ θέση τους, τὴν πρόχειρη κατασκευή τους καὶ τὰ ὑλικά τους, σὲ δεύτερη χρήση, τὰ δύο αὐτὰ δάπεδα (Δ1 καὶ Δ2) φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ ὕστερους χρόνους, ὅταν πιθανῶς τὸ κυρίως κτήριο τῆς βασιλικῆς τῆς τελευταίας περιόδου θὰ εἶχε καταστραφεῖ.

Νότια τοῦ δαπέδου Δ1 βρέθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ἀγωγοῦ 'Αγ. 3 κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 1, 2, 3). 'Αποτελεῖται ἀπὸ δύο πήλινους κυλινδρικοὺς σωλῆνες διαμέτρου 0.13-0.14 μ., ποὺ ἑνώνονται μὲ συνδετικὸ ἰσχυρὸ ἀσβέστη-πορσελάνη. Οἱ δύο σωλῆνες, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν δυτικὰ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ αἰθρίου, ἔχουν τοποθετηθεῖ πάνω σὲ πολὺ σκληρό, σὰν μπετόν, στρῶμα, ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὸ ἀνθυγρὸ στρῶμα ποὺ ἔχει βρεθεῖ σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ 'Αρχιερέως Πέτρου. Τὸ στρῶμα αὐτὸ βρίσκεται σὲ βάθος 0.93 μ., ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ 1.42 μ. ἀπὸ τὴ βάση Δ/Β5. Ὁ ἀγωγὸς 'Αγ. 3 εἶναι σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ βάση Δ/Β5.

Σὲ τομὴ διαστ. 1.30×0.90 μ. ποὺ ἔγινε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ αἰθρίου (Ρ/80-Τ2) σὲ βάθος 1.245 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης Β5 τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου βρέθηκε ἕνας μόνον πήλινος σωλήνας κυλινδρικὸς τοῦ ἀγωγοῦ 'Αγ. 3 καὶ σὲ βάθος 1.42 μ. βρέθηκε πάλι ἡ ἰσχυρὴ ἀνθυγρὴ στρώση. Ὁ πήλινος σωλήνας ἦταν στὸ ἄνω μέρος του, στὸ σημεῖο ποὺ θηλυκώνει μὲ τὸν προηγούμενό του στὰ δυτικά, σπασμένος σὲ σχῆμα ἡμικυκλικό. Γιὰ νὰ κλείσουν τὴν ὀπὴ

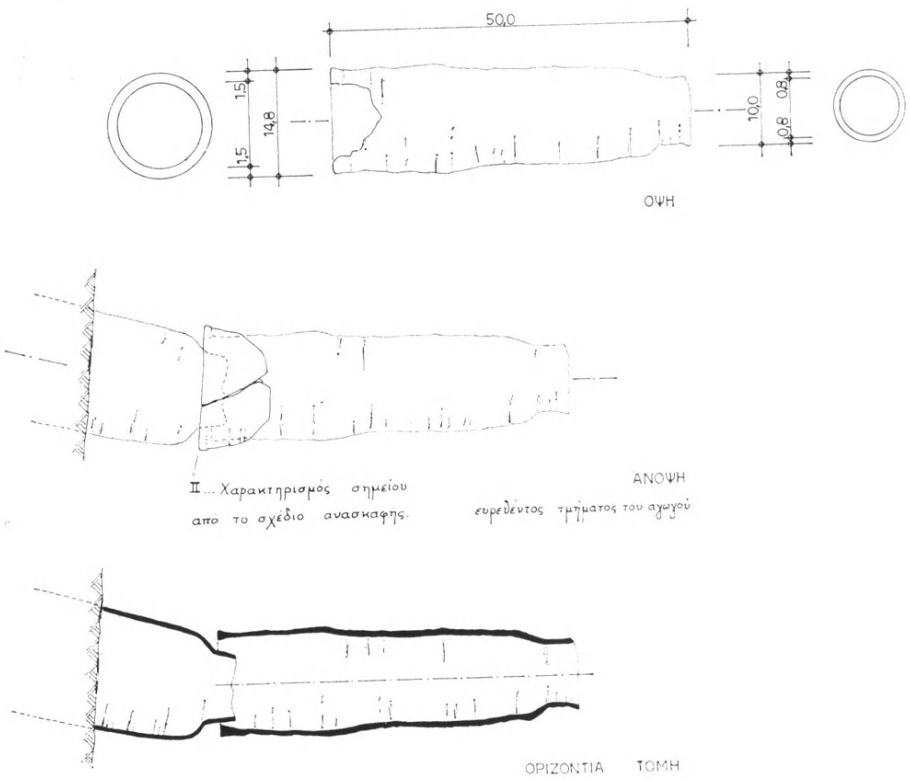

Εἰκ. 3. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου, Αἴθριο. Λεπτομέρεια ἀγωγοῦ 3.

αὐτὴ εἶχαν τοποθετήσει δύο κομμάτια μὲ καμπύλη, παρμένα ἀπὸ ἄλλον σωλήνα.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος (P/80-T2) φθάνει στὸ θεμέλιό του σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης Δ/Β5. Περίπου 0.02-0.03 μ. πιὸ κάτω βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ. Τὸ νερὸ εἶναι 0.21 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς σκληρῆς ἀνθυγρῆς κατασκευῆς.

Ὁ ἀγωγὸς Ἀγ. 3 εἶναι σαφῶς ἀρχαιότερος τοῦ αἰθρίου σὲ ὅλες του τὶς φάσεις (βλ. *ΠΑΕ* 1990). Ξεκινάει κάτω ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου, πηγαίνει μὲ κλίση στὰ δυτικὰ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου, προχωρεῖ ἀκόμη πιὸ δυτικὰ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο P/80-T2 τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ αἰθρίου καὶ πιθανὸν νὰ κατέληγε σὲ κάποιο βόθρο ἢ σὲ ἀγωγὸ ἀποχέτευσης. Οἱ σωλῆνες εἶναι κυλινδρικοὶ μὲ πολὺ ἰσχυρὸ πηλό, διαμέτρου

0.13-0.14 μ., μήκους 0.42 μ., μὲ διαφορετικὰ τὰ δύο ἄκρα ὥστε τὸ ἕνα στενότερο νὰ προσαρμόζεται στὸ εὐρύτερο ἄκρο τοῦ ἄλλου καὶ νὰ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος — μὲ πορσελάνη — πλήρης ἐφαρμογὴ καὶ στεγανότητα. Στὴν εἰκ. 4 σημειώνεται ἡ κλίση τοῦ ἀγωγοῦ Ἀγ. 3.

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸν τομέα ΤΜ-Ρ περισυλλέχτηκαν: πέντε χάλκινα νομίσματα, θραύσματα λυχναριῶν, σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ὄστρακα.

Ἐσωνάρθηκας (ΤΜ-Γ)

Στὸ νότιο μισὸ τοῦ ἐσωνάρθηκα (ΤΜ-Γ Τομὴ Γ/Α/91) (εἰκ. 1 ἀρ. Β) καὶ σὲ βάθος 11 μ. ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο πάτωμα τῆς γ′ περιόδου (Δ1), ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη ψηφιδωτοῦ δαπέδου διαστ. 4.60×4.40 μ., μικρὸ τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1972 (*ΠΑΕ* 1972, σ. 23, εἰκ. 9 καὶ *ΠΑΕ* 1974, παρένθ. πίν. Β′). Τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ ποὺ βρίσκεται κατὰ 0.11 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ νότιου κλίτους τῆς α′ περιόδου καὶ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς β′ βασιλικῆς (Τ1/79), ἀνήκει σὲ κτήριο ἄγνωστου ἀκόμη προορισμοῦ ποὺ ὑπῆρχε πρὸ τῆς διαμορφώσεως τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 5). Ὁ προσανατολισμός του εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα κτήρια καὶ ἔχει ἀπόκλιση 20° πρὸς τὰ νοτιοανατολικά.

Πλαίσιο ἀπὸ πλοχμὸ περιβάλλει ἕνα συνεχὲς γεωμετρικὸ διακοσμητικὸ σχέδιο, ἀποτελούμενο ἀπὸ μία ἀτέρμονη σύνθεση, ἐπιμήκων ἑξαπλεύρων, τετραγώνων, τριγώνων καὶ κύκλων (πίν. 95α). Ὁ διάκοσμος αὐτὸς συνηθίζεται στὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἀπὸ τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ. Οἱ ψηφίδες εἶναι πέτρινες καὶ τὰ χρώματά τους εἶναι: ἄσπρο, μαῦρο μπέζ, σκοῦρο, κόκκινο.

Τοῖχος περιέβαλε τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ ἀπὸ Νότο, Δυσμὰς καὶ Βορρά. Ἴχνη μόνο τοῦ τοίχου αὐτοῦ διακρίνονται γιατὶ ἡ νότια πλευρὰ ἔχει διαλυθεῖ τελείως. Ἀπὸ τὴ δυτικὴ σώζονται λίγα λείψανα, ἐνῶ ἡ βόρεια ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο τοῖχο *Τ1/91*.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος *Τ2/91* τοῦ ἀνωτέρω χώρου ἔχει καταστραφεῖ στὸ νότιο μισό του ὡς κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ψηφιδωτοῦ, στὸ μέσο του ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀντηρίδα τοῦ νότιου τόξου τοῦ ἐσωνάρθηκα, ποὺ ἔχει κτισθεῖ πάνω του, ἕνα τμῆμα του ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν τοῖχο Τ1/79 καὶ ἕνα ἄλλο τμῆμα του βορειότερα μήκους ± 0.50 μ. ἔχει καταστραφεῖ ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ ψηφι-

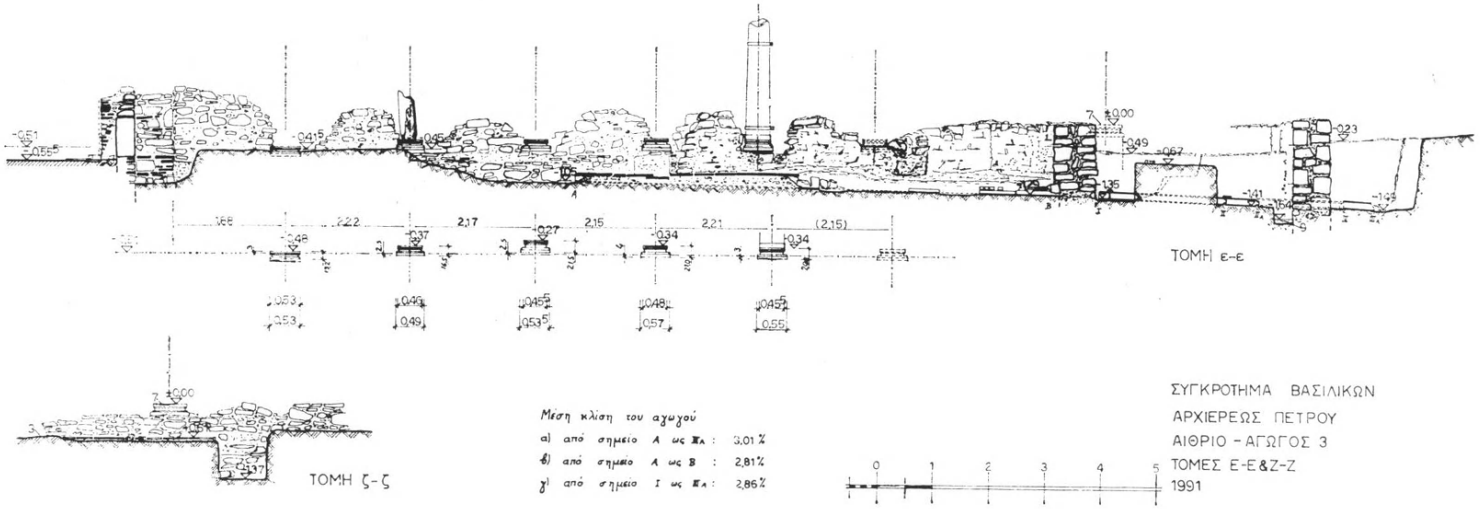

Εἰκ. 4. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου, Αἴθριο. Ἀγωγὸς 3. Τομὲς Ε-Ε καὶ Ζ-Ζ.

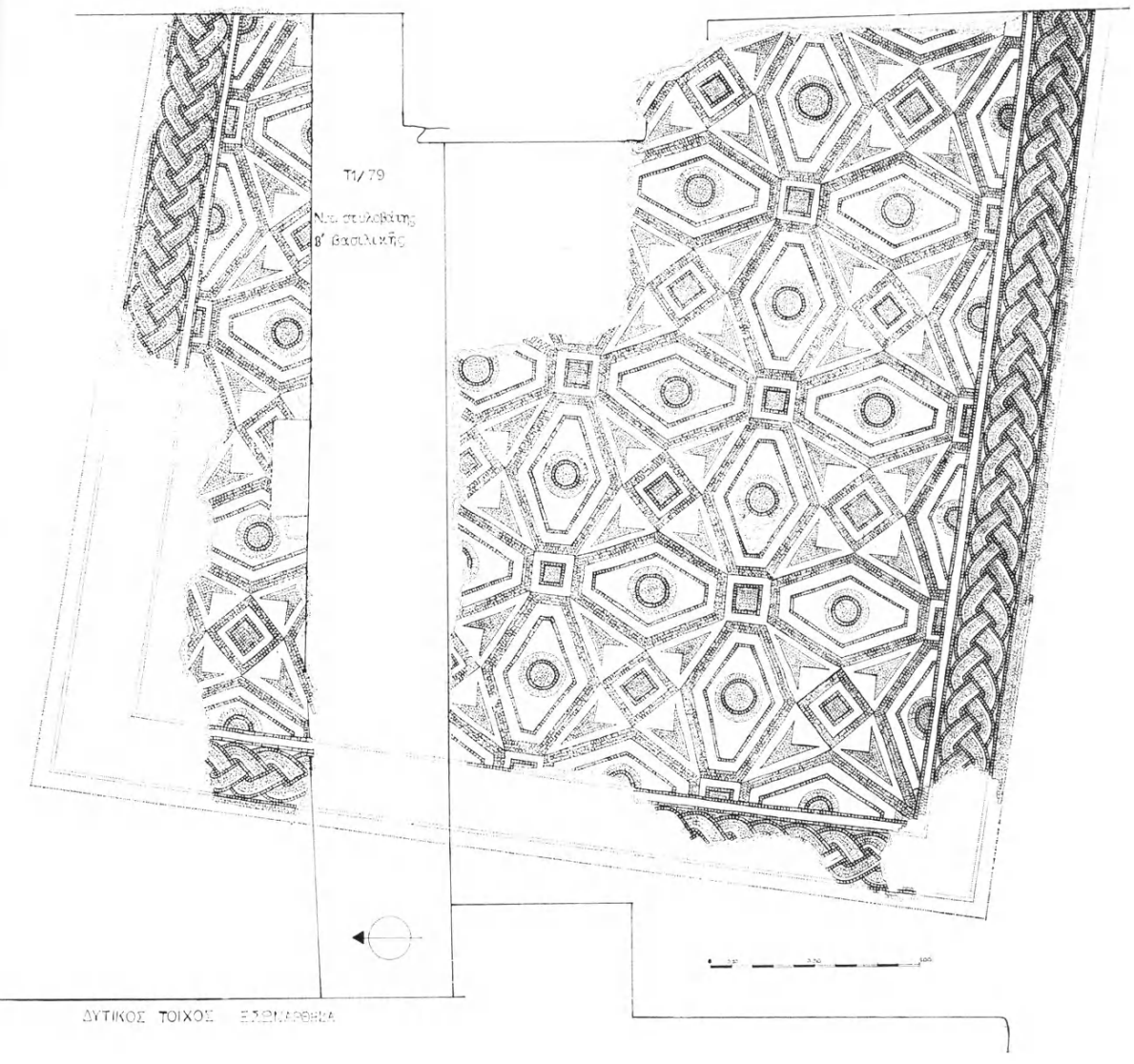

Εἰκ. 5. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. 'Εσωνάρθηκας. (ΤΜ-Γ).
Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ψηφιδωτοῦ.

δωτοῦ μὲ τὰ ἐξάπλευρα ἐνῶ ἡ βόρεια πλευρά του ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν τοῖχο Τ1/91. Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς πορεία τοῦ Τ2/91 μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ ἀπὸ τὴ λοξὴ κατεύθυνση τοῦ πλαισίου (βόρειου) τοῦ ψηφιδωτοῦ μὲ τὰ ἐξάπλευρα, ποὺ χάνονται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα.

Στὸν ἴδιο χῶρο καὶ λίγο χαμηλότερα βρέθηκαν λείψανα τοίχων καὶ ἄλλων κτηρίων μὲ προσανατολισμὸ ἴδιο μὲ τῶν βασιλικῶν (*Τ2/91*, *Τ3/91*, *Τ4/91*).

Ὁ *Τ1/91* βόρεια τοῦ Τ1/79 εἶναι τοῖχος πολὺ ἰσχυρῆς τοιχοποιίας πλάτους 1.05 μ. καὶ μήκους 2.98 μ., μὲ ἀκατέργαστες πέτρες, κολυμπητὲς σὲ ἄφθονο ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα, τῆς γνωστῆς δηλαδὴ τεχνικῆς τῆς ρωμαιοκρατίας. Τὸ δυτικὸ ἄκρο του ποὺ καταλήγει σὲ ἕναν μεγάλο δόμο μήκους ± 0.60 μ. καὶ ὕψους ± 0.30 μ. βαίνει κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐδρασθεῖ πάνω του, καὶ γωνιάζει (ὁ Τ1/91) κάτω ἀπ' αὐτὸν (τὸν δυτικό), σὲ ἐσοχὴ ὅμως γύρω στὰ 0.20 μ. Ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ Τ1/91 διακρίνεται σὲ δύο τμήματα: τὸ βόρειο μήκους 0.42 μ. ἔχει ἐπίχρισμα καὶ ἴσως χρῶμα. Στὸ νότιο ὑπόλοιπό του πιθανὸν νὰ ἀκουμποῦσε ὁ τοῖχος Τ1/91, ἴχνη τοῦ ὁποίου φαίνονται.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ Τ1/91 σώζεται ἐπίχρισμα καὶ ἴσως χρῶμα τὸ ὁποῖο γωνιάζει καὶ ἀκολουθεῖ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ Τ1/91. Ἕνα τμῆμα τοῦ ἐπιχρίσματος αὐτοῦ σώζεται ἀκόμη στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του, κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα, σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Τ1/91. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅμως ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνήκει στὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ Τ1/91, γιατὶ σὲ ἀπόσταση 1.70 μ. βόρεια τοῦ Τ1/91 καὶ κάτω κατὰ τὸ μισό του ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα σώζονται τὰ ἴχνη τοῦ Τ3/91. Ὁ Τ3/91 ἔχει καταστραφεῖ σχεδὸν ὅλος καὶ μόνο τὰ ἴχνη του διακρίνονται. Ἡ καταστροφή του ἔγινε ὅταν κατασκευάστηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἐσωνάρθηκα.

Οἱ τοῖχοι ποὺ περιγράφηκαν πιὸ πάνω πλαισιώνουν τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου κατεστραμμένα ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες κατασκευὲς ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν βασιλικῶν.

Ἴχνη τοῦ τοίχου Τ4/91 φαίνεται νὰ ὁρίζουν ἀπὸ Νότο τὸ ψηφιδωτὸ μὲ διπλὸ πλαίσιο, ἑλισσόμενος βλαστὸς μὲ κισσόφυλλα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἑλικοειδὴ διάκοσμο στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὶς ἀσπρόμαυρες ψηφίδες (πίν. 95β). Τὸ νότιο μισὸ ἐξάλλου τοῦ Τ4/91 βαίνει κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ μὲ τὰ ἐξάπλευρα.

Τὸ τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ποὺ ἐκτείνεται ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου Τ3/91 ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη καταστροφὴ ὅπως δείχνουν τὰ σκόρπια κομμάτια του. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα, τὸ ὁποῖο εἶναι γωνιακό, ὑπάρχει ἐξωτερικῶς ἑλικοειδὴς διάκοσμος, ἀκολουθοῦν τρεῖς κάθετες ταινίες ἀπὸ ἄσπρες καὶ μαῦρες ψηφίδες καὶ στὸ ἐσωτερικὸ σπειρομαίανδρος «τρέχων κύων» (πίν. 96α). Ὁ Τ3/91 ἀρχίζει 1.77 μ. βόρεια τοῦ Τ1/91. Τὸ πλάτος του εἶναι 0.45 μ. καὶ βρίσκεται ἔξω, ἀνατολικὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκα. Ὁ Τ3/91 εἶναι σύγχρονος τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ὅλα τὰ τμήματα τῶν ψηφιδωτῶν ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ βόρεια τῶν: Τ4/91, Τ1/91 καὶ Τ2/91, ἀνήκουν σ' ἕναν ἐνιαῖο χῶρο (τώρα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωνάρθηκα), εἶναι κατασκευασμένα μὲ τὴν ἴδια τεχνική, τὶς ἴδιες ψηφίδες καὶ τὰ ἴδια διακοσμητικὰ θέματα καὶ βρίσκονται χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ μὲ τοὺς ρόμβους καὶ τὰ τρίγωνα.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἐφέτος καὶ στὸ μεσαῖο κλίτος, στὴν τομὴ Α/Η/91 διαπιστώνεται ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἐκτείνεται πρὸς Ἀνατολὰς κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῶν κλιτῶν τῆς γ' βασιλικῆς (καὶ φυσικὰ κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα) καὶ μέσα στὸν χῶρο τῶν κλιτῶν. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται: ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ Τ4/91 καὶ τὰ ψηφιδωτὰ μὲ τὶς ἀσπρόμαυρες ψηφίδες ποὺ βρέθηκαν στὴν Τομὴ Α/Η/91 (δυτικὸ τμῆμα).

Σημειώνεται ὅτι σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τομῆς Γ/Α/91 βρίσκεται σὲ βάθος 0.57-0.60 μ. τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος τῆς β' βασιλικῆς. Τὸ πάτωμα αὐτό, βόρεια τοῦ τοίχου Τ1/79 ἔφερε μαρμάρινες πλάκες ἐνῶ αὐτὸ ποὺ βρισκόταν νότια ἔφερε πήλινες πλάκες.

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸν χῶρο αὐτὸ περισυλλέχτηκαν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν σὲ δύο περιόδους: αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν μεταξὺ τοῦ πλακόστρωτου πατώματος τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς τρίτης περιόδου (Δ1) καὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς β' περιόδου ἀνήκουν στὴ βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. καὶ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν μεταξὺ τοῦ πατώματος τῆς β' καὶ τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐφέτος ψηφιδωτῶν δαπέδων, ἀνήκουν σὲ κτήριο τοῦ 3ου-4ου αἰ. μ.Χ.

Ἐπίσης περισυλλέχτηκαν εἴκοσι ἐννέα χάλκινα νομίσματα, τεμάχια ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ψηφίδες, ὀστέινη βελόνα, θραύσματα ὑαλοπινάκων καὶ γυάλινων ἀγγείων καὶ ὄστρακα.

Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἐσωνάρθηκα ἔγινε ἀκόμη μία τομὴ ἡ Γ/Δ/91 (εἰκ. 1). Σὲ βάθος 1.25-138 μ. βρίσκονται τὰ ὑπολείμματα τοῦ τοίχου *Γ/Δ/Τ1*. Ὅσο ὅμως πλησιάζει πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα σώζεται σὲ μεγαλύτερο ὕψος καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 0.63 μ. (πίν. 96β). Σπαράγματα τοιχογραφιῶν βρίσκονται βόρεια τοῦ Γ/Δ/Τ1, ἐνῶ νότια δὲν ὑπάρχουν. Αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου βρισκόταν βόρεια τοῦ τοίχου Γ/Δ/Τ1, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ τοιχογραφίες. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἐσωνάρθηκα σὲ ἀπόσταση 1.125 μ. ἀπὸ τὴ νότια γωνία του κόβεται κατακόρυφα, ὡς λαμπὰς ἀνοίγματος.

Ὁ τοῖχος Γ/Δ/Τ1 ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν τοίχων ΤΘ/5 καὶ ΤΘ/1 ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐπαφή τους μὲ τὸν ΤΘ/2 μέσα ἀπὸ τὸ νότιο κλίτος μὲ ἀπόκλιση ΒΔ καὶ περνοῦν κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νότιου κλίτους, ὕστερα κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἐσωνάρθηκα, σὲ βάθος 1.05 μ. καὶ φθάνει ὡς τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα. Κοντὰ ὅμως στὸν τοῖχο αὐτὸν σώζεται σὲ μεγαλύτερο ὕψος, ἔτσι ὥστε τὸ βάθος του ἐδῶ ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἐσωνάρθηκα εἶναι 0.50 μ. Τὸ πλάτος τοῦ Γ/Δ/Τ1 διαφέρει: τὸ κάτω τμῆμα του, δηλαδὴ τὸ θεμέλιο εἶναι 0.75 μ. ἐνῶ πιὸ ψηλὰ εἶναι 0.69 μ. Ἑνώνεται ὀργανικὰ μὲ τὸ τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκα. Τὸ βόρειο χωρίζεται σαφέστατα ἀπὸ τὸ νότιο. Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔχει μῆκος ἐσωτερικὸ 1.12 μ.

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ Γ/Δ/Τ1 καὶ ἡ ἀνατολικὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκα ἔχουν ἐπίχρισμα πάχους 0.02-0.03 μ. μὲ ζωγραφικὸ διάκοσμο. Τὸ ἐπίχρισμα γωνιάζει κανονικά, εἶναι δηλαδὴ ἐνιαῖο. Ἐπίχρισμα σώζεται καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Σημειώνεται ὅτι ὁ τοῖχος Γ/Δ/Τ1 σὲ ὕψος 0.55 μ. πάνω ἀπὸ τὴν πατούρα τῆς θεμελίωσής του, ἐξαφανίζεται καὶ δὲν συνεχίζεται στὸ ὑπόλοιπο ὕψος τοῦ δυτικοῦ τοίχου ποὺ φθάνει σὲ ὕψος 1.87 μ. πάνω ἀπὸ τὴν πατούρα τοῦ Γ/Δ/Τ1. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ Γ/Δ/Τ1 ἦταν κατεστραμμένος στὸ ὕψος 0.55 μ. ὅταν κτιζόταν ὁ δυτικὸς τοῖχος. Ἄλλωστε ἡ τοιχοποιία του πάνω ἀπὸ τὸν Γ/Δ/Τ1 διαφέρει: Ὑπενθυμίζεται ὅτι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκα πρὸς τὸν ἐξωνάρθηκα εἶναι ἐντοιχισμένος μεγάλος δόμος ἀπὸ ἡφαιστειακὸ πέτρωμα διαστ. 1.44×1.06×0.325 μ. Στὴν ἀνατολική του πλευρὰ ὑπάρχει ὑποδοχὴ γιὰ προσαρμογὴ ἄλλου πιθανῶς λίθου ἢ στήλης διαστ. 0.22×0.73×0.07 μ. Σημειώνεται ὅτι καὶ τὸ ἔγχρωμο ἐπίχρισμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου φθάνει στὸ ὕψος 0.74 μ., ποὺ δείχνει ὅτι ὡς ἐκεῖ σώθηκε κατὰ τὴν καταστροφή

του ὁ Γ/Δ/Τ1. Τὸ ἐπίχρισμα ἀρχίζει 0.18-0.24 μ. πάνω ἀπὸ τὴν πατούρα.

Στὸ ἐπίχρισμα τοῦ νότιου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου δὲν φαίνεται χρῶμα. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος σώζεται κάπως καλύτερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκα.

Ὁ κάμπος εἶναι ἀσπριδερὸς πρὸς τὸ κρέμ. Λεπτὲς γραμμὲς μὲ κόκκινο χρῶμα σχηματίζουν μικρὰ ἑξάπλευρα μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται ἄλλα, πιθανῶς ἑξάπλευρα ὁλόχρωμα κόκκινα. Σὲ βάθος 1.36 μ. ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τοῦ ἐσωνάρθηκα ὑπάρχει πουρί, σκληρὸ στρῶμα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ Γ/Δ/Τ1, ἐνῶ σὲ βάθος 1.17 μ. σώζονται τὰ λείψανα παλαιότερου τοίχου (Τ2/91) διαφορετικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὴν τομὴ Γ/Δ/91 περισυλλέχτηκε λυχνάρι, τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε ἀπὸ πάρα πολλὰ τεμάχια. Εἶναι μόνωτο καὶ μονόμυξο ἀπὸ πηλὸ ἀνοιχτόχρωμο. Στὴν κυκλικὴ βάση ἀποτύπωμα πέλματος. Στὸ κοῖλο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο, λατινικὸς σταυρὸς διάλιθος καὶ τέσσερις ὀπὲς γιὰ τὸ λάδι. Στὸ περιθώριο σειρὰ πλαστικῶν στιγμῶν. Διαστ. 0.095×0.07×0.03 μ., διάμ. κοίλου 0.049 μ., διάμ. βάσης 0.04 μ., καθὼς καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ἕξι χάλκινα νομίσματα.

Νότιο κλίτος πρώτης περιόδου

Στὸ νότιο κλίτος τῆς α′ περιόδου (ΤΜ-Θ) ἀποκολλήθηκαν γιὰ λόγους συντηρήσεως ἑπτὰ τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ ζημιὲς ἀπὸ τοὺς βόθρους τῶν κατοικιῶν (πίν. 97), οἱ ὁποῖες κτίστηκαν πάνω στὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου, κατὰ τὸ α′ μισὸ τοῦ τωρινοῦ αἰώνα (*ΠΑΕ* 1973, 31 καὶ 1974 455, πίν. 31 καὶ παρένθ. πίν. Β, 1975 παρένθ. πίν. Β).

Ἡ ἀποκόλληση ἔγινε ἀπὸ εἰδικευμένους συντηρητὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τὸ ψηφιδωτὸ χωρίστηκε σύμφωνα μὲ τὰ θέματα καὶ τὸ σχέδιο σὲ ἑπτὰ τμήματα. Ἐπικολλήθηκε τουλπάνι καὶ κάμποτο μὲ ἰσχυρὴ κόλλα. Ἀκολούθησε ἡ ἀποκόλληση χωριστὰ κάθε τμήματος. Σημειώνεται ὅτι στὸ ἀποκολληθὲν νότιο τμῆμα, ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ συνέχεια πρὸς Βορρὰ τοῦ ΤΘ2 ἢ ΤΘΑ ὑπάρχει σαφέστατος διαχωρισμὸς τῶν ὑποστρωμάτων τῆς λωρίδας αὐτῆς καὶ τοῦ ἀνατολικὰ αὐτῆς ψηφιδωτοῦ. Ἐπίσης στὸ ὑπόστρωμα τῆς λωρίδας αὐτῆς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τὰ ἑξῆς:

α. Πάνω στὴ τοιχοποιία τοῦ ΤΘ/Α ἄμμος γιὰ ὁμαλοποίηση καὶ ὁριζοντιοποίηση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου.

β. Πάνω στὴν ἄμμο στρώση ἀπὸ χαλίκι σπαστήρα, σὲ μέγεθος ψηφίδων.

γ. Στρῶμα κορασανιοῦ: τουβλόσκονη καὶ ἀσβέστη, ψιλὴ ἄμμο, πάχους 0.025-0.03 μ.

δ. Στρῶμα ἀπὸ λεπτὸ καθαρὸ κορασάνι πάνω στὸ ὁποῖο τοποθετήθηκαν οἱ ψηφίδες.

Παρόμοιο εἶναι καὶ τὸ ὑπόστρωμα τῶν ἄλλων τεμαχίων ποὺ ἀποκολλήθηκαν. Μετὰ τὴν ἀποκόλληση τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τὴ μεταφορά τους στὰ ἐργαστήρια γιὰ καθαρισμὸ τῶν ὑποστρωμάτων τους, διενεργήθηκε περιορισμένης ἔκτασης ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ βάθος, ἡ ὁποία ἀποκάλυψε τὰ ἑξῆς λείψανα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ δύο οἰκοδομικὲς περιόδους (εἰκ. 1 ἀρ. Γ καὶ πίν. 100α).

Ὡς 0.00 μ. λαμβάνεται τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ μικρὲς ὅμως διακυμάνσεις, ἐφόσον ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δὲν εἶναι τελείως ὁριζόντια.

Οἱ πήλινες πλάκες ποὺ βρίσκονται στὸ βόρειο τμῆμα βόρεια καὶ ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου ΤΘ/Γ εἶναι ἄλλες τετράγωνες διαστ. 0.27×0.28 μ. ἢ 0.29×0.29 μ. καὶ ἄλλες παραλληλόγραμμες διαστ. 0.17×0.29 μ. καὶ ἕνας στρωτήρας διαστ. 0.36×0.25 μ. Στὸ βόρειο ἄκρο τους βρίσκονται σὲ βάθος 0.16-0.18 μ. Ὅσο ὅμως προχωροῦν πρὸς Νότο τὸ βάθος αὐξάνει καὶ γίνεται στὴν κεραμίδα-στρωτήρα 0.26 μ.

Ὁ τοῖχος ΤΘ/2 ποὺ ἕως τώρα νομιζόταν ὅτι συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴ λωρίδα ἀρ. 6 τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ σὲ κάποια χρονικὴ περίοδο εἶχε μείνει ὁρατὸ μόνο τὸ νότιο τμῆμα του μήκους 1.03 μ., διαπιστώνεται τώρα ὅτι δὲν ἔχει συνέχεια πρὸς Βορρὰ καὶ δὲν συμπίπτει οὔτε μὲ τὸν ΤΘ/Α (ἀνατολικὸ) οὔτε μὲ τὸν ΤΘ/Δ (δυτικό). Ἕνα μικρὸ τμῆμα του πλάτους 0.15 μ. βαίνει πάνω στὸν ΤΘ/Α ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο (δυτικὸ) πλάτους 0.40 μ. βαίνει πάνω στὸν ΤΘ/Δ. Ἀλλὰ καὶ ἡ δομή του διαφέρει ἀπὸ τὴ δομὴ τῶν δύο τοίχων ΤΘ/Α καὶ ΤΘ/Δ, γιατὶ εἶναι ἀμελέστερη, πιὸ ἀδύνατη μὲ πολλὴ χρήση κομματιῶν πήλινων πλακῶν καὶ κεραμιδιῶν στέγης, μὲ πλακουδερὲς πέτρες καὶ ἀσβεστοκονία ὄχι πολὺ ἄφθονη καὶ ἰσχυρή.

Τὴν ἴδια δομὴ περίπου ἔχει καὶ ὁ τοῖχος ΤΘ/1 πλάτους 0.68 μ. ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἀνατολικό του ἄκρο ἀκούμπησε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ΤΘ/2.

Οἱ δύο τοῖχοι ΤΘ/Α (ἀνατολικὸς) πλάτους 0.60 μ. καὶ ΤΘ/Δ (δυτικὸς) πλάτους 0.58 μ. ἔχουν πολὺ ἰσχυρὴ δομὴ μὲ ἀκατέργαστες πλακουδερὲς πέτρες κολυμπητὲς σὲ ἰσχυρὴ ἀσβεστοκονία ἀσπριδερή, στὴν ὁποία ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἴσως καὶ λίγη θηραϊκὴ γῆ. 'Ανάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους ὑπάρχει κενὸ μικροῦ πλάτους 0.02-0.05 μ.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθοριστεῖ ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο κατασκευάστηκε πρῶτος. Καὶ οἱ δύο συνεχίζονται νότια, κάτω ἀπὸ τοὺς ΤΘ/2 καὶ ΤΘ/3 καὶ ΤΘ/4. 'Η λωρίδα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀρ. 6 κάλυπτε καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους. Εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστεῖ ἡ πρὸς Βορρὰ πορεία ἢ κατάληξη τῶν δύο τοίχων ΤΘ/Α καὶ ΤΘ/Δ. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ σχέση τους μὲ τοὺς δύο ἄλλους τοίχους, ΤΘ/Β (δυτικὸς) πλάτους 0.060 μ. καὶ ΤΘ/Γ (βόρειος) πλάτους 0.56 μ., γιατὶ ὁ σύγχρονος βόθρος (ΒΟΘ1) τῆς νέας οἰκοδομῆς ποὺ ὑπῆρχε ἐδῶ ἀνοίχθηκε ἀκριβῶς στὸ σημεῖο σύνδεσης ἢ συνάντησης τῶν τεσσάρων αὐτῶν τοίχων.

Πάντως ὁ ΤΘ/Α δὲν φαίνεται νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ τοὺς ΤΘ/Δ, ΤΘ/Γ (βόρειο) καὶ ΤΘ/Β (δυτικό). Οὔτε ὁ ΤΘ/Γ βρίσκεται στὴν ἴδια περασιὰ μὲ τὸν ΤΘ/Δ. Εἶναι πιθανὸ ὁ ΤΘ/Δ νὰ γώνιαζε ὀργανικά, σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ τὸν ΤΘ/Β καὶ νὰ ἔφθανε ἕως αὐτοὺς καὶ ὁ ΤΘ/Γ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ΤΘ/Γ σώζονται μία ἀκέραια (μήκους 0.275 μ. καὶ πλάτους 0.24 μ.) πήλινη πλάκα καὶ δύο κομμάτια. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ΤΘ/Γ καὶ στὴ βόρεια τοῦ ΤΘ/Β ὑπάρχει ἐπίχρισμα, ἄγνωστο ἂν ὑπάρχει καὶ χρῶμα. Αὐτὸ δείχνει ὅτι οἱ πλευρὲς αὐτὲς τῶν δύο τοίχων ἦταν πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο διαμερίσματος. 'Η δομὴ τῶν τοίχων ΤΘ/Γ καὶ ΤΘ/Β εἶναι ἴδια. 'Η βόρεια στενὴ πλευρὰ τοῦ ΤΘ/Γ καταλήγει σὲ λαμπά. "Αρα ἐκεῖ σχηματιζόταν ἄνοιγμα, πάνω στὸ ὁποῖο πάτησε ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς γ' βασιλικῆς καὶ ἴσως καὶ τῆς β'. 'Επίσης δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ δοθεῖ ἐξήγηση στὸ τμῆμα τοῦ πατώματος, ἀνατολικὰ καὶ βόρεια τοῦ ΤΘ/Γ ἀπὸ ἀνόμοιες πήλινες πλάκες, σὲ δεύτερη χρήση, κάπως ἄτεχνα τοποθετημένες, ποὺ συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς. Εἶναι περίεργο γιατὶ μιὰ τέτοια ἄτεχνη κατασκευὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ 4ου αἰώνα καὶ ὅπως φαίνεται εἶναι σύγχρονη μὲ τὸν ΤΘ/Γ. 'Η κεραμίδα-στρωτήρας, στὸ νότιο τέρμα τοῦ πήλινου αὐτοῦ πατώματος φαίνεται σὰν νὰ ἀνήκει σὲ ἀγωγό. Καὶ ὁ ΤΘ/Β στὴ στενὴ δυτική του πλευρὰ σχηματίζει λαμπὰ ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη πλευρὰ τοῦ τοίχου ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δυσμὰς συνέχεια τοῦ ΤΘ/Β, ὁ ὁποῖος ὅμως σήμερα δὲν εἶναι ὁρατὸς γιατὶ καλύπτεται ἀπὸ λωρίδα ψηφιδωτοῦ.

Στοὺς ΒΟΘ/2 καὶ ΒΟΘ/3 στοὺς ὁποίους βρίσκονται οἱ λαμπάδες τῶν δύο τοίχων ΤΘ/Β καὶ τοῦ πρὸς Δυσμὰς στὴ συνέχεια, ὑπάρχουν: στὸ ΒΟΘ/2 στρογγυλὴ ὑποδοχὴ σὲ βάθος Ο.37 μ., διαμ. 0.46 μ., στὴν ὁποία ἴσως πατοῦσε στρογγυλὴ βάση ἢ κίονας καὶ στὸν ΒΘΟ/3 ὑπάρχει σὲ βάθος -0.22 μ. μία πλάκα - πέτρα, στὴν ὁποία πιθανὸν νὰ πατοῦσε κάποιο στήριγμα.

Πάντως ὅλοι οἱ τοῖχοι: ΤΘ/Α, ΤΘ/Δ, ΤΘ/Γ καὶ ΤΘ/Β ἔχουν τεχνικὰ διαλυθεῖ καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἰσοπεδωθεῖ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους, τόσο μόνο ὅσο χρειαζόταν νὰ πατήσει πάνω τους ἕνα λεπτὸ ὑπόστρωμα κορασανιοῦ, μὲ μικρὲς πετροῦλες, ἢ χοντροχάλικο σπαστήρα συνολικοῦ ὕψους 0.03 μ. - 0.06 μ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πάνω στοὺς τοίχους στρώθηκε ἕνα μόνο στρῶμα χοντροχάλικου μὲ γωνιὲς καὶ αἰχμηρὲς πλευρὲς ἀπὸ σπαστήρα, ἀπὸ γκριζοπράσινες καὶ μαυριδερὲς πέτρες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πετρώματα καφὲ σκούρου χρώματος ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι προέρχονται ἀπὸ πήλινες πλάκες. Πάνω στὴ στρώση αὐτὴ τοῦ χοντροχάλικου ἔπεσε τὸ πρῶτο στρῶμα τοῦ κορασανιοῦ, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὑπάρχει καὶ στρώση γκρίζας ἀσβεστοκονίας, μὲ ψιλὴ ἄμμο καὶ ψήγματα κεραμιδιοῦ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς στρώσης αὐτῆς λειάνθηκε, δηλαδὴ ἐπιπεδοποιήθηκε καλὰ καὶ πάνω της ἔπεσε τὸ τελευταῖο κορασάνι πάνω στὸ ὁποῖο τοποθετήθηκαν οἱ ψηφίδες. Οἱ πιὸ πάνω τοῖχοι ἀνῆκαν σὲ κτήρια παλαιότερα τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Εἶχαν διαλυθεῖ καὶ καλυφθεῖ μὲ ψηφιδωτὰ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἑνοποίηση τοῦ χώρου καὶ νὰ σχηματισθεῖ ἔτσι τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς τῆς α΄ περιόδου.

Σημειώνεται ὅτι τὰ τμήματα τῶν προγενέστερων τοίχων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τώρα συνεχίζονται, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ νότιου κλίτους τῆς α΄ περιόδου, πρὸς Βορρά, κάτω ἀπὸ τοὺς νότιους στυλοβάτες τῶν βασιλικῶν τῆς β΄ καὶ γ΄ περιόδου. Σὲ βάθος +0.86 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ψηφιδωτῶν βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ.

Βλέποντας κανεὶς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ νότιου κλίτους τῆς α΄ περιόδου βγάζει εὔκολα τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ διάχωρα καὶ οἱ στενὲς λωρίδες οὔτε σύγχρονα εἶναι, οὔτε ὅμοια ὡς πρὸς τὰ θέματα, τὰ ὑλικὰ καὶ τὴν τεχνική, ὅτι γενικὰ εἶναι ἄσχετα μεταξύ τους κι ἀκόμη ὅτι ἔχουν γίνει σὲ αὐτὰ πολλὲς ἐπισκευές, συμπληρώσεις καὶ τροποποιήσεις.

Ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς γ΄ βασιλικῆς κατέστρεψε ὅλα τὰ διάχωρα τῆς βόρειας πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα ὅμως συνεχίζονται καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτόν.

'Απὸ πρόχειρες μετρήσεις καὶ παρατηρήσεις βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τοῖχος ΤΘ/Α, τὸ μεγαλύτερο πλάτος τοῦ ὁποίου τὸ καλύπτει ἡ στενὴ λωρίδα ἀρ. 6 τοῦ ψηφιδωτοῦ προχωρεῖ πρὸς Νότο κάτω ἀπὸ τὸν ΤΘ/2 καὶ κάτω ἀπὸ τὸν νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς ΤΘ/3 καὶ ΤΘ/4 καὶ ἀκόμη, πιθανότατα, συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ ποὺ βρίσκεται νότια ἔξω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν τοῖχο Τβ/78, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς μακρᾶς στοᾶς. Τὸ τμῆμα του ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος τοῦ ἔξω νότιου ψηφιδωτοῦ, ὅταν διαλύθηκε, καλύφθηκε μὲ μία λωρίδα ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει σχεδιαστικὴ σχέση μὲ τὰ ἄλλα διάχωρα τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ, γιατὶ τὸ μὲν δυτικὸ διάχωρο ἔχει θέμα μαιάνδρους τὸ δὲ ἀνατολικὸ ἔχει θέμα ψαθωτό.

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ νότιο κλίτος περισυλλέχτηκαν τεμάχια ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ψηφίδες καὶ τρία χάλκινα νομίσματα.

Δυτικὸ τμῆμα μεσαίου κλίτους (ΤΜ-Α)

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ μεσαίου κλίτους (ΤΜ-Α) παρὰ τοὺς νότιους στυλοβάτες τῆς β′ καὶ γ′ βασιλικῆς ἔγινε ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ εἶχε ἀρχίσει πέρυσι (*ΠΑΕ* 1990, ἀνατολικὰ μὲν κατὰ 2.50 μ. καὶ δυτικὰ ἕως τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεσαίου κλίτους, Τομὴ Α/Η/91) (εἰκ. 1 ἀρ. Δ).

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα ἔγινε ἀνασκαφὴ σὲ δύο στρώματα: Η σύσταση τοῦ 1ου στρώματος. Χώματα ἀνομοιογενή, συντρίμματα τοιχοποιίας, πέτρες, σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ὄστρακα. Σὲ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ Δ1—μαρμαρόστρωτο γ′ βασιλικῆς— ἀποκαλύφθηκε τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος τῆς β′ βασιλικῆς ἀπὸ κορασάνι. 'Απὸ τοὺς ἁρμοὺς μπορεῖ νὰ βγοῦν οἱ διαστάσεις τῶν μαρμάρινων πλακῶν ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα Α-Δ· πλάτος μαρμαρίνων πλακῶν: 0.70 μ., 0.43 μ., 0.58 μ. κλπ. Τὸ ὑπόστρωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ πήλινες πλάκες στὸ κατώτερο στρῶμα, πάνω λιθορριπὴ καὶ πάνω της κορασάνι.

Στὸ ΒΔ τέταρτο τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου φάνηκε τὸ τετράγωνο στόμιο φρέατος κτισμένου μὲ πήλινες πλάκες. Διαστ. τετραγώνου 0.275×0.27 μ. Πάνω ἀπὸ τὸ τετράγωνο ὑπερυψωμένο χεῖλος.

Μετὰ τὴν ἀποτύπωση τοῦ ὑποστρώματος τοῦ πατώματος τῆς β′ βασιλικῆς καὶ τὴ διάλυσή του προχώρησε ἡ ἔρευνα σὲ βάθος καὶ ἀφαιρέθηκε τὸ δεύ-

τερο στρῶμα, χώματα ἐλαφρά, λίγες πέτρες, θραύσματα κεραμιδιοῦ, θαλασσινὸ χαλίκι, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ὄστρακα, θραύσματα γυαλιῶν.

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα διαπιστώθηκε ἡ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχιση τοῦ τοίχου Α/Η/90-Τ1 καθὼς καὶ ἡ συνέχιση τῶν δύο ἀνισοϋψῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων ἀνατολικὰ τῆς μεγάλης μαρμάρινης βάσης. Τὸ νότιο ψηφιδωτὸ ποὺ βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο - στυλοβάτη τῆς β΄ βασιλικῆς συνεχίζεται ἀνατολικὰ τῆς μεγάλης ἰωνικῆς βάσης, ὄχι ὅμως ἀκριβῶς στὴν ἴδια περασιά, ἀλλὰ ἡ βόρεια πλευρά του βρίσκεται κατὰ 0.04 μ. -0.05 μ. βορειότερα τῆς ἀντίστοιχης τοῦ δυτικοῦ. Ἀπὸ τὰ λίγα τμήματα ποὺ σώζονται κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς β΄ βασιλικῆς φαίνεται ὅτι σχηματιζόταν ἕνα τετράγωνο, μὲ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς 2.25 μ.· τέσσερις ταινίες συνολικοῦ πλάτους 0.15 μ. σχηματίζουν τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν φθάνει ὡς τὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου, ἀλλὰ διακόπτεται γιατὶ στὶς δύο γωνίες σχηματίζονται καμπυλόγραμμα διακοσμητικά. Στὸ τετράγωνο ἐγγράφεται κύκλος. Βόρεια τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ σώζονται 2 1/2 σειρὲς Α-Δ τετραγωνιδίων ζατρικίου ἀπὸ λευκὲς καὶ καφετιὲς μαρμάρινες ψηφίδες. Τὸ ψηφιδωτὸ βαίνει πάνω στὰ λείψανα τοῦ τοίχου Α/Η/91-Τ1, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ Α/Η/90-Τ1. Ἔχουμε δηλαδὴ συνέχεια τῶν θεμάτων τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ νότιου κλίτους τῆς α΄ περιόδου πάνω στὰ ὁποῖα ἔχουν κτισθεῖ οἱ νότιοι στυλοβάτες τῆς β΄ καὶ γ΄ βασιλικῆς.

Ἀπὸ τὸ χαμηλότερο ψηφιδωτὸ βόρεια τοῦ τοίχου Α/Η/91-Τ1 σώζεται μόνο μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τρεῖς σειρὲς τετραγωνίδια ἀπὸ λευκές, μαῦρες, καφετιὲς καὶ γκρὶ ψηφίδες, συνεχίζεται δηλαδὴ τὸ θέμα τοῦ ζατρικίου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι.

Προκειμένου νὰ ἀρχίσει ἡ ἔρευνα στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς τομῆς Α/Η/91 ἀποκολλήθηκαν τμήματα μαρμάρινων πλακῶν τοῦ πατώματος τῆς γ΄ βασιλικῆς, ἀφοῦ σχεδιάστηκαν, μετρήθηκαν, ἀριθμήθηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν.

Ἡ σύσταση τοῦ πρώτου στρώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε: συντρίμματα τοιχοποιίας μὲ μάζες-στρώματα σκόνης κορασανίου ὕψους $\pm$ 0.20 μ. Πολλὰ κομμάτια ἀπὸ πήλινες πλάκες πάχους 0.03-0.032 μ. ἀπὸ πηλὸ ψιλόκοκκο πολὺ κόκκινο. Πολλὲς μεγάλες πέτρες ἀπὸ τοιχοποιία, ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ ψηφιδωτὰ δαπέδου. Ἕνα σχεδὸν τετράγωνο κομμάτι ψηφιδωτοῦ 0.30$\times$0.29 μ., μὲ μεγάλες κολυμπητὲς ψηφίδες, ὅπως στὸ τετράγωνο ψηφιδωτὸ τοῦ νότιου

κλίτους τῆς α' περιόδου, ποὺ πάει κάτω ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη. Πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν.

'Η σύσταση τοῦ δεύτερου στρώματος: χώματα σκοῦρα τελείως διαφορετικὰ τοῦ προηγουμένου γιατὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν συντρίμματα τοιχοποιίας, πολλὰ κομμάτια ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὄστρακα. Δὲν ὑπάρχουν σπαράγματα τοιχογραφιῶν.

Σὲ βάθος 1.08 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο δάπεδο Δ1 τῆς βασιλικῆς τῆς γ' περιόδου καὶ στὴ νότια πλευρὰ ὅπου ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς σώζονται δύο τμήματα ψηφιδωτοῦ μὲ τὶς μεγάλες ψηφίδες, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ ὁμοιου διαχώρου ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ νότιου κλίτους. 'Ανάμεσα καὶ βόρεια ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ τμήματα ὑπάρχει ὑπόστρωμα στερεὸ ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ τούβλων. Πιὸ βόρεια καὶ σὲ βάθος 1.18 μ. βρίσκεται τὸ ψηφιδωτὸ τῆς α' περιόδου. 'Επίσης βρέθηκαν τμήματα τοίχων τῶν παλαιοτέρων κατασκευῶν, ποὺ ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀποκαλύφθηκαν ἐφέτος στὸν ἐσωνάρθηκα (Τ4/91), καθὼς καὶ ἡ συνέχεια τῶν ψηφιδωτῶν τῶν ἴδιων κτιρίων. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε διπλὸ πλαίσιο, ἐλισσόμενο βλαστὸ καὶ κληματίδα μὲ κισσόφυλλα καὶ ζατρίκιο (πίν. 100β). Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περισυλλέχτηκαν: τεμάχια ψηφιδωτῶν δαπέδων, ψηφίδες, θραύσματα γυαλιῶν, σπαράγματα ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν καὶ πάρα πολλὰ τοιχογραφιῶν ποὺ χρονολογοῦνται πρὸ καὶ μετὰ τὴ β' βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. 'Επίσης εἴκοσι ἕνα χάλκινα νομίσματα καὶ ἕνα ἀσημένιο.

Βόρειο κλίτος (ΤΜ-Δ)

Στὸ βόρειο κλίτος (ΤΜ-Δ) κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀποκολληθοῦν ἔντεκα τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τὰ ὁποῖα εἶχαν ὑποστεῖ σοβαρὲς ζημιές. 'Επικολλήθηκε τουλπάνι καὶ κάμποτο μὲ ἰσχυρὴ κόλλα στὰ τμήματα ποὺ ἦταν γιὰ ἀποκόλληση καὶ ἀποκολλήθηκαν, σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖται, ἀπὸ συνεργεῖα τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας.

Παρατηρήθηκε ὅτι οἱ ψηφίδες εἶναι πάνω σὲ στρῶμα κορασανιοῦ μὲ λεπτὴ τουβλόσκονη, ἐλάχιστη ψιλὴ ἄμμο καὶ ἀσβέστη. Συνολικὸ πάχος ὑποστρώματος καὶ ψηφίδων $\pm$ 0.02 μ. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποκόλλησης ἔγιναν δύο ἀνασκαφικὲς τομὲς (εἰκ. 1 ἀρ. Ε) σὲ θέσεις: α) μεταξὺ τοῦ βόρειου στυλο-

βάτη τῆς γ΄ βασιλικῆς καὶ τοῦ χαμηλοῦ τοιχαρίου, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη καὶ β) βορειότερα, παρὰ τὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς γ΄ βασιλικῆς.

Στὴν πρώτη τομὴ (ΤΜ-Δ/91-α) διαστάσεων 1.90×1.90 μ. ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἑξῆς (εἰκ. 6): Σὲ βάθος 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς γ΄ βασιλικῆς ἡ τοιχοποιία τοῦ στυλοβάτη διακόπτεται καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ κάτω στενότερη ὅμως κατὰ + 0.07 μ. Τὸ ἄνω πλατύτερο τμῆμα τοῦ στυλοβάτη πατᾶ πάνω σὲ στρῶμα κόκκινου κορασανιοῦ, τὸ πάχος τοῦ ὁποίου ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ δυτικὰ εἶναι 0.05 μ. στὰ ἀνατολικὰ ὅμως φθάνει 0.20 μ. Τοποθέτησαν ἐκεῖ τὸ κορασάνι ἴσως γιὰ νὰ ἰσοπεδώσουν τὴν ἀνώμαλη τοιχοποιία ὥστε νὰ πατήσει στερεὰ τὸ παραπάνω πλατύτερο τμῆμα τοῦ στυλοβάτη. Ἡ τοιχοποιία τῶν δύο τμημάτων τοῦ στυλοβάτη διαφέρει σαφῶς. Τοῦ ἄνω εἶναι ἐπιμελημένη μὲ πολλὴ ἀσβεστοκονία χωρὶς ἐμφανεῖς ἁρμοὺς ἐπιχρισμένους. Οἱ πέτρες εἶναι ἀκατέργαστες. Τοῦ κάτω ἀμελέστερη, μὲ στενόμακρες ἀκατέργαστες πέτρες μήκους 0.50-0.53 μ., ὕψους 0.07-0.12 μ., μὲ λίγη ἀσβεστοκονία μὲ πλατεῖς ἁρμοὺς ἐμφανεῖς.

Σὲ βάθος 0.80 μ.-0.87 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς γ΄ βασιλικῆς βρέθηκε τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ κορασάνι τοῦ πατώματος τῆς β΄ βασιλικῆς. Τὸ πάτωμα αὐτό, ἀπὸ τὰ ἴχνη τῶν ἁρμῶν ποὺ διατηροῦνται, πλάτους 0.04 μ., φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων. Τὰ χώματα ἀνάμεικτα μὲ συντρίμματα τοιχοποιίας, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ψηφιδωτῶν δαπέδου, πολλὰ θραύσματα κεράμων καὶ πλίνθων.

Ἡ ἐπίχωση σὲ τρία στρώματα: α) (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω) ὕψος 0.28 μ.: ὑπόστρωμα κορασανιοῦ, χρῶμα καφὲ σκοῦρο. β) Ὕψος 0.30-0.35 μ.: συντρίμματα τοιχοποιίας, σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ὄστρακα. γ) Ὕψος 0.20-0.22 μ.: χῶμα σκοῦρο μὲ ὄστρακα, θραύσματα τούβλων, χωρὶς τοιχογραφίες.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τομῆς ὑπάρχει λωρίδα πλάτους 0.14 μ. καὶ πάχους 0.03 μ. ἀπὸ ἀσβέστη ἀσπριδερό. Ἡ λωρίδα αὐτὴ εἶναι λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα - κορασάνι τῆς β΄ βασιλικῆς, χωρὶς νὰ ἑνώνονται.

Σὲ βάθος 1.32 μ. ἀπὸ τὸ ἴδιο ψηφιδωτὸ τῆς γ΄ βασιλικῆς καὶ 0.50 μ. ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος τῆς β΄ βασιλικῆς, βρέθηκε τὸ ψηφιδωτὸ τῆς

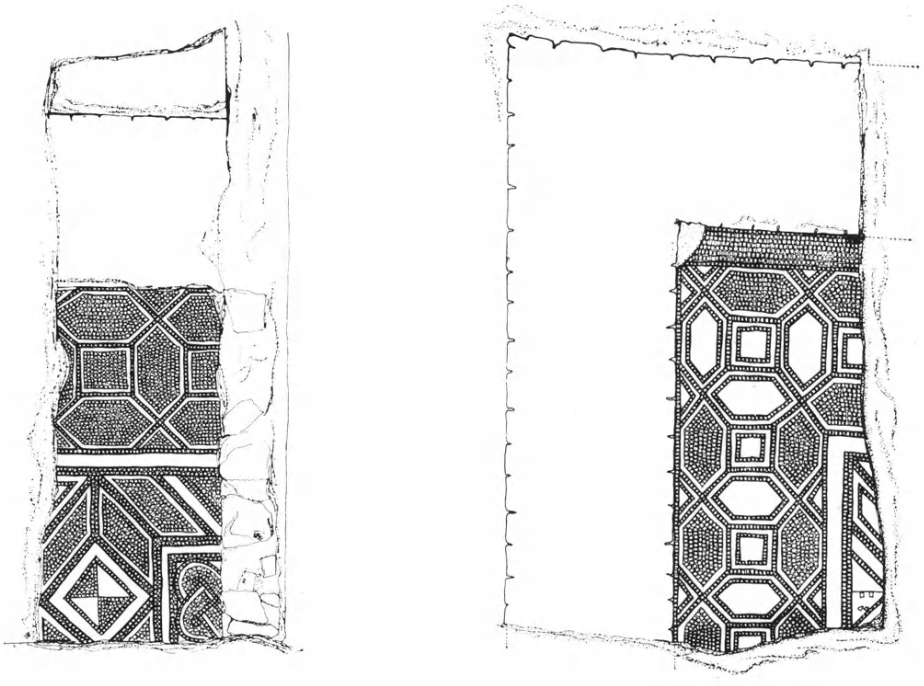

Εἰκ. 6. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. Βόρειο κλίτος ΤΜ-Δ. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ψηφιδωτοῦ.

α' περιόδου (πίν. 101α)· σὲ συνολικὸ μῆκος ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ 1.18 μ. διακόπτεται κανονικὰ σὲ εὐθεία γραμμή, καὶ κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς ὑπολείμματα νεροχύτη. Ἄρα τερματίζεται ἐδῶ. 'Ανατολικὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ νεροχύτη βρέθηκαν χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ 0.05-0.06 μ. τὰ λείψανα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πλάτους 0.60 μ., μὲ μικρὲς πέτρες, πολλὴ ἀσβεστοκονία καὶ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς α' περιόδου.

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο βρίσκεται στὸ ἴδιο σχεδὸν ἐπίπεδο, καὶ ἔχει διαφορὰ 0.025-0.03-0.035 μ. μὲ τὸ ψηφιδωτὸ βόρεια τῆς ἀψίδας τῆς α' περιόδου. Ὁ διάκοσμός του εἶναι γεωμετρικὰ σχέδια: τετράγωνα, τρίγωνα, παραλληλόγραμμα, κόμβοι Σολομῶντος ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ συμπλεκόμενα συνεχὴ ὀκτάγωνα ποὺ στὰ σημεῖα τομῆς τους σχηματίζουν τετράγωνα καὶ ἑξάγωνα, θέματα τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ νότιου κλίτους τῆς

α΄ περιόδου (*Ἔργον* 1988, 58, εἰκ. 48, 50). Χρώματα ψηφίδων ἄσπρο, μαῦρο, ροδόχρουν, κεραμιδί, μπλέ, γκρί.

Κατὰ τὴν ἔρευνα περισυλλέχτηκαν τρία χάλκινα νομίσματα, κομμάτια ψηφιδωτῶν, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων καὶ λύχνων καὶ ὄστρακα.

Στὴ δεύτερη τομὴ (ΤΜ/Δ/91-β) διαστ. 2.20×2.20 μ. ἔγιναν οἱ ἑξῆς στρωματολογικὲς παρατηρήσεις: α) 0.00-0.32 μ. Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς γ΄ βασιλικῆς, χώματα σκοῦρα, χωρὶς συντρίμματα, ἐλάχιστες πέτρες. β) 0.32-0.60 μ. Στρῶμα ἀσπριδερῆς ἀσβεστοκονίας, συντρίμματα τοιχοποιίας, σπαράγματα τοιχογραφιῶν. γ) 0.60-0.88 μ. χώματα σκοῦρα, χωρὶς συντρίμματα τοιχοποιίας καὶ τὸ ὑπόστρωμα κορασάνι τῆς β΄ βασιλικῆς. δ) 0.88-1.32 μ. Χώματα σκοῦρα, χωρὶς συντρίμματα τοιχοποιίας, ἐλάχιστα ὄστρακα, πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καθὼς καὶ μερικὰ μεγαλυτέρων διαστάσεων ποὺ ἀποκολλῶνται μὲ κόλλα καὶ τουλπάνι.

Σὲ βάθος 0.80 μ. βρέθηκε πάλι τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ κορασάνι τοῦ πατώματος τῆς β΄ βασιλικῆς. Ἀπὸ τοὺς ἁρμοὺς φαίνεται ὅτι τὸ πάτωμα χωρίζεται σαφῶς σὲ δύο, ἀπὸ μία λωρίδα μὲ κατεύθυνση Β-Ν, αὐλάκι μικροῦ βάθους πλάτους 0.12-0.13 μ. Δυτικὰ τῆς λωρίδας στὸ πάτωμα ἦταν τοποθετημένες μεγάλες μαρμάρινες πλάκες μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα Β-Ν πλάτους: α) 0.56-0.58 μ. β) 0.70 μ. Ἀνατολικὰ τῆς λωρίδας μικρὲς πλάκες πλάτους 0.35 μ., πήλινες κατὰ πάσα πιθανότητα.

Σὲ βάθος 1.40-1.50 μ. βρέθηκαν λείψανα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ποὺ μὲ τὸ βόρειο ἄκρο του ἑνώνεται ὀργανικὰ μὲ ἄλλον τοῖχο ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση Α-Δ (πίν. 101β). Τοιχοποιία πολὺ ἰσχυρὴ μὲ πολλὴ ἀσβέστη. Νότια τοῦ τελευταίου τοίχου σὲ βάθος 1.24 μ. βρέθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς α΄ περιόδου ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη τομὴ (ΤΜ/Δ/91-α). Ἔχει τὸν ἴδιο γεωμετρικὸ διάκοσμο.

Βόρεια τοῦ τοίχου σὲ βάθος 1.32 μ. βρέθηκε ψηφιδωτὸ μὲ διάκοσμο ὅμοιο μὲ τοῦ ψηφιδωτοῦ ποὺ ἔχει βρεθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς τῆς γ΄ περιόδου (*ΠΑΕ* 1980, 40 εἰκ. 1, πίν. 49α καὶ *ΠΑΕ* 1981, 86, πίν. 80α-β).

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ δεύτερου αὐτοῦ ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖο συνεχίζεται καὶ ἀνατολικὰ καὶ βόρεια κάτω ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς, εἶναι γεωμετρικά: ρόμβοι, παραλληλόγραμμα, τρίγωνα, κύκλοι καὶ τε-

τράγωνα σὲ ἀκριβεῖς συνδυασμοὺς καὶ χρώματα: λευκό, μαῦρο, κίτρινο καὶ ὑποκίτρινο.

Σὲ ἀπόσταση 1 μ. βόρεια βρέθηκε ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς βασιλικῆς. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς β′ βασιλικῆς σώζεται ἐπίχρισμα σὲ ὕψος 0.28-0.37 μ. καὶ σὲ ὁρατὸ σήμερα μῆκος 1.35 μ. σὲ ὑπόλευκη ἀπόχρωση πάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τρεῖς ἐπάλληλες λεπτὲς ταινίες μὲ μαῦρο χρῶμα. 'Η κάτω γραμμὴ βρίσκεται σὲ ὕψος 0.175 μ. ἀπὸ τὸ κορασάνι, ἡ β′ 0.235 μ. καὶ ἡ γ′ 0.32 μ. Τὸ πάχος τῶν μαύρων γραμμῶν εἶναι $\pm$ 0.01 μ. Τὸ ἐπίχρισμα σώζεται ἄνω ἀνώμαλα, σὲ μέγιστο ὕψος 0.37 μ. Πάνω ἀπὸ αὐτὸ ἔχει κτιστεῖ ἄλλη τοιχοποιία, τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ κάτω τμήματα, ἡ ὁποία μάλιστα ἐξέχει τοῦ ἐπιχρίσματος. 'Επειδὴ τὸ ἐπίχρισμα καὶ τὸ κορασάνι εἶναι σύγχρονα, ἀφοῦ κάτω ἀπὸ τὸ κορασάνι δὲν ὑπάρχει ἐπίχρισμα συνάγεται ὅτι κορασάνι καὶ ἐπίχρισμα ἀνήκουν στὴ β′ βασιλική. Πάνω στὰ λείψανα τῆς β′ πάτησε, προστέθηκε ὁ βόρειος τοῖχος τῆς γ′ βασιλικῆς.

Κατὰ τὴν ἔρευνα περισυλλέχτηκαν: πέντε χάλκινα νομίσματα, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τεμάχια ψηφιδωτῶν, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων καὶ λύχνων καὶ ὄστρακα.

Τέλος σημειώνεται ὅτι καὶ στὶς τομὲς αὐτὲς περισυλλέχτηκε μεγάλος ἀριθμὸς σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν, ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο περιόδους, δηλαδὴ πρὸ καὶ μετὰ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε φωτογράφηση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ 'Αρχιερέως Πέτρου καθὼς καὶ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικὰ διαχώρου τοῦ βόρειου κλίτους (πίν. 98-99).

Τὸ πλαίσιο τοῦ ἀνωτέρω ψηφιδωτοῦ τριταινιωτό. 'Η ἐξωτερικὴ ταινία εἶναι πλοχμὸς στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου σχηματίζεται ριπιδιόμορφη σύνθεση. 'Η κεντρικὴ ταινία κοσμεῖται μὲ κύκλους ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τέσσερις πέλτες, περιβάλλουν τετράφυλλα καὶ συνδέονται μεταξύ τους μὲ τετράφυλλα. 'Η ἐσωτερικὴ ταινία εἶναι πλοχμός.

'Η διακόσμηση τῆς κεντρικῆς ταινίας τοῦ πλαισίου εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ διακόσμηση τοῦ κάμπου τοῦ α′ ἀπὸ δυτικὰ διαχώρου τοῦ βόρειου κλίτους (*ΠΑΕ*

1989, σ. 167 εἰκ. 5). Τὸ ἴδιο θέμα μὲ ἐλαφρὲς παραλλαγὲς κοσμεῖ τὸ βόρειο κλίτος τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς (*ΠΑΕ* 1936, 62 εἰκ. 5).

Τὸ παραπάνω θέμα εἶναι κοινὸ στὶς βασιλικὲς Καλλίου, Κλαυσείου, Ἀνθηδόνας (ἐπαρχία Ἀχαΐας), Νέας Ἀγχιάλου καὶ Τρικκάλων (Π. Ἀντζακᾶ, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ δάπεδα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, *Πρακτικὰ τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Εἰσηγήσεις Θεσσαλονίκη 1984*, σ. 390-391).

Ἔγιναν ἐπίσης οἱ ἑξῆς ἐργασίες:

α. Καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τῶν μνημείων τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν - Νέας Ἀγχιάλου (συγκρότημα βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου, βασιλικὴ Ἁγίου Δημητρίου, Ἐπισκοπικὸ Μέγαρο, βασιλικὴ Ἐπισκόπου Ἐλπιδίου, βασιλικὴ Μαρτυρίου, Κοσμικὸ Κτίσμα, Κοιμητηριακὴ βασιλική).

β. Καθαρισμὸς καὶ διαλογὴ ὀστράκων.

γ. Καθαρισμὸς καὶ συντήρηση ἀποκολλημένων τεμαχίων ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ δεύτερου διαχώρου τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου.

δ. Καθαρισμὸς ψηφιδωτῶν ἐσωνάρθηκα βασιλικῆς Ἀρχιερέως Πέτρου.

ε. Σχεδίαση πτυχωτῶν κιονοκράνων βασιλικῆς Ἀρχιερέως Πέτρου.

ς'. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐσωνάρθηκα καὶ βόρειου κλίτους πρώτης περιόδου τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου.

ζ. Μελέτη ἀποτυπώσεως τοῦ πρώην κτιρίου Οἰνοποιείου καθὼς καὶ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στατικὴ προμελέτη μετατροπῆς τοῦ ἀπαλλοτριωμένου κτιρίου Οἰνοποιείου σὲ Μουσεῖο.

η. Μελέτη κατασκευῆς μεταλλικῶν στεγάστρων γιὰ τὴν προστασία τοῦ πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 102 - 109)

Συνεχίστηκαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1991 οἱ ἀνασκαφικὲς καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης, ποὺ ἀνήγειρε περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ φιλοικοδόμος ἡγεμὼν τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ ὁ Β′[1].

Ἀνασκαφὴ

Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νότιου παρεκκλησίου ἀνασκάφηκε λωρίδα πλάτους 4 μ., ὅπου βρέθηκαν ταφὲς χωρὶς κτερίσματα, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁρίζονται ἀπὸ κάθετες πέτρες ἢ τοῦβλα. Ἕνας τάφος ἦταν σκεπασμένος μὲ πώρινη βάση κιονίσκου ρωμανικοῦ ρυθμοῦ μὲ πτερνιστῆρες, μὲ τμῆμα ρόδινου μαρμάρινου ἀρράβδωτου κίονος καὶ μὲ πλακοειδεῖς λίθους (πίν. 102α). Σὲ μερικὲς ταφὲς εἶχε γίνει ἀνακομιδή. Δύο ἐπάλληλες ταφὲς βρέθηκαν καὶ νοτιοδυτικὰ τῆς εἰσόδου τοῦ παρεκκλησίου. Διαπιστώθηκε ὅτι στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου ἐξέχει κρηπίδα (εἰκ. 1).

Συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴ δίοδο μεταξὺ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας στοᾶς, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1990. Βρέθηκαν καὶ ἄλλα σπαράγματα τοιχογραφιῶν —μερικὰ μὲ ἐπιγραφὲς — καθὼς καὶ ἀποτμήματα μαρμάρινου περιθυρώματος (πίν. 102β).

---

1. Βασικὸς συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ὁ Ἀν. Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελένης. Ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ ἀρχιτέκτονες Ζάχι ἀλ-Σαγιὰχ καὶ Σαμὶρ ἐλ-Μπαγιούκ, καὶ οἱ πτυχιοῦχοι ἀρχαιολογίας Ἰω. Βαραλῆς, Ἰω. Βιταλιώτης, Ὄλγα Καραγιώργου, Μαριάννα Οἰκονόμου καὶ Δημήτριος Παπαγιάννης. Τὴν κεραμεικὴ μελετᾶ ἡ ἀρχαιολόγος Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὶς Ἐφορεῖες Βυζαντινῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τῶν Ἰωαννίνων γιὰ τὴ βοήθειά τους. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ *ΑΑΑ*, V.1, 1972, 87-98· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-164, καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164.

Στὴ δυτικὴ στοὰ διαπιστώθηκε ὅτι στὶς ὀπὲς τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας ποὺ εἶχαν ἐπισημανθεῖ τὸ προηγούμενο ἔτος[2], καὶ σὲ βάθος 10-18 ἑκ. κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση, σώζονται βάσεις κιόνων —τριῶν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ ἑνὸς ἀπὸ πράσινο ἀτράκιο λίθο[3]— (πίν. 103α). Ἔρευνα στὸ δυτικὸ πεζούλι τῆς ἴδιας στοᾶς, ποὺ ἐπίσης εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι, ἔδειξε ὅτι τέσσερις βάσεις κιόνων εἶναι πακτωμένες στὴν τοιχοποιία σὲ θέσεις ἀντίστοιχες πρὸς τὶς παραστάδες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα· συνεπῶς ἡ στοὰ ἦταν κιονοστήρικτη (εἰκ. 1).

Δυτικὰ τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη κυκλικοῦ δαπέδου ἀπὸ ἀκανόνιστες πλάκες, μὲ αὐλάκι ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸ κέντρο (πίν. 103β). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν στημένη ἡ φιάλη, τῆς ὁποίας εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα τέσσερα κομμάτια[4]. Διαπιστώθηκε ὅτι τὰ κομμάτια αὐτὰ συνανήκουν καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ φιάλη, ποὺ εἶχε σπάσει ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ἐν χρήσει καὶ εἶχε στερεωθεῖ μὲ μεταλλικοὺς συνδέσμους. Τετράγωνες ἐγκοπὲς στὴν κάτω ἐπιφάνεια δείχνουν ὅτι θὰ στηριζόταν σὲ πόδια, ἐνῶ ἀπὸ ἡμικυκλικὴ ἐγκοπὴ συνάγεται ὅτι στὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου γινόταν ἡ παροχὴ τοῦ νεροῦ θὰ ὑπῆρχε εἴτε κτιστὴ κατασκευὴ εἴτε θὰ ἦταν τοποθετημένο ὀγκῶδες λίθινο μέλος. Μία μαρμάρινη ὀκτάπλευρη βάση κίονος, διαμέτρου 50 ἑκ. κάτω καὶ 32 ἑκ. στὸ ἐπάνω μέρος, καὶ ὕψους 20 ἑκ., εἶναι ἴσως τὸ μέλος αὐτό (πίν. 104α). Ἀπὸ τετράγωνη ἐγκοπὴ πλευρᾶς 18.5 ἑκ. ποὺ ἀπολαξεύθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ διοχετευόταν μὲ σωλήνα νερὸ στὸν στρόβιλο[4α].

Ἀπομακρύνθηκε ἡ ἐπίχωση δυτικῶς τοῦ βόρειου παρεκκλησίου, ποὺ καλυπτόταν μὲ νεώτατο δάπεδο ἀπὸ πήλινες πλάκες. Ἀνάλογη ἐργασία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παρεκκλησίου δὲν ὁλοκληρώθηκε, λόγω τῶν ὄγκων τοιχοποιίας ποὺ εἶναι πεσμένοι ἐκεῖ. Τὸ δάπεδο δυτικῶς τοῦ παρεκκλησίου βρισκόταν

2. *Ἔργον* 1990, 67.

3. Οἱ ὀπὲς ἔχουν διάμετρο περ. 0.45 μ. ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν τοῦ κίονα ἀπὸ ἀτράκιο λίθο, ποὺ εἶναι ὁ δεύτερος ἀπὸ Νότου, ἡ ὁποία ἔχει διάμετρο 0.37 μ. Ἐδῶ βρέθηκε καὶ ἡ μολυβδοχόηση.

4. *ΑΑΑ*, Χ.2, 1977, 160, εἰκ. 15, σχ. 2. *ΠΑΕ* 1977, 151, πίν. 93δ.

4α. Α. Ορλανδου, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης* (1952) σ. 116-122.

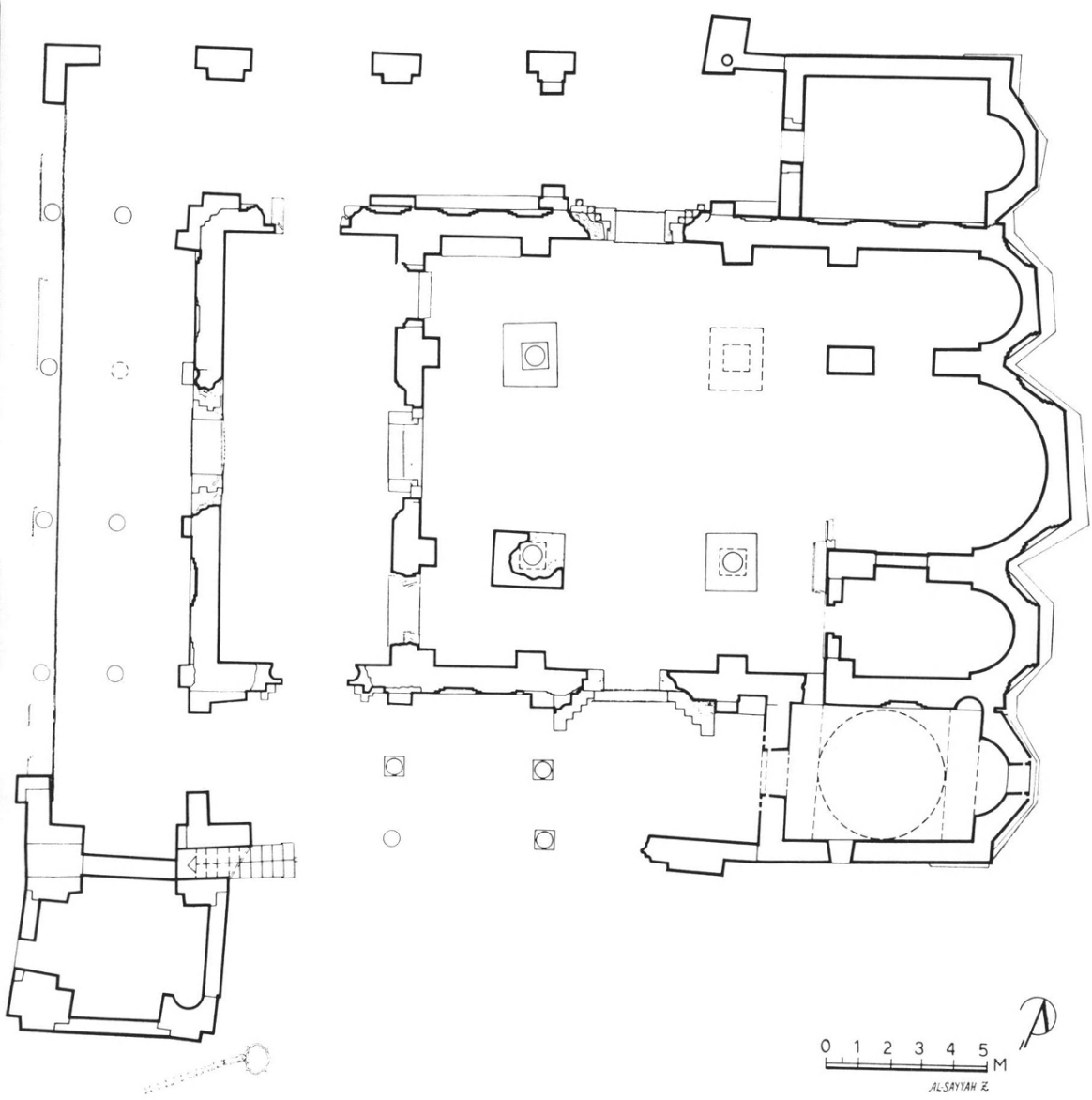

Εἰκ. 1. Μονὴ Παντανάσσης, κάτοψη.

0.86 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ βόρειου πυλῶνος πρὸς τὸν κυρίως ναό, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παρεκκλησίου τὸ νεώτατο, πρόχειρο ἐπίσης, δάπεδο, ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους καὶ τοῦβλα, βρισκόταν 0.62 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἴδιο κατώφλι (πίν. 104β). Ἔρευνα γιὰ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ βόρειου παρεκκλησίου μέχρι βάθους 13 ἑκ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ βόρειου πυλῶνος ὑπῆρξε ἀρνητική· βρέθηκαν ὅμως πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα διέσωζαν ἴχνη χρυσοῦ χρώματος. Στὸ ἱερὸ τοῦ παρεκκλησίου βρέθηκαν ἀντιθέτως λίθινες πλάκες δαπέδου περ. 5 ἑκατοστὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ· ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στὴ διατάραξη τῶν πλακῶν.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἀρχικὴ θύρα τοῦ παρεκκλησίου βρισκόταν 62 ἑκατοστὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ βόρειου πυλῶνος τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ, δηλ. 66 ἑκ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς (πίν. 105α). Προφανῶς ἡ ἄνοδος γινόταν μὲ σκαλοπάτια. Δυσερμήνευτο παραμένει γιατὶ ἡ τοιχοποιία κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι εἶναι πλινθοπερίβλητη, μὲ μία πλίνθο στοὺς ὁριζόντιους ἁρμοὺς καὶ μία ἢ δύο στοὺς καθέτους, ἀφοῦ δὲν θὰ ἦταν ὁρατή.

Στὸ πεζούλι κτισμένο σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. δυτικῶς τῆς εἰσόδου τοῦ παρεκκλησίου εἶναι τειχισμένος πεσσίσκος διαστάσεων 82.5 × 20.5×9 ἑκ., ποὺ κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο ἑλικόφυλλο (πίν. 105β).

Στὸ κέντρο τῆς ἁψίδας τοῦ βόρειου παρεκκλησίου εἶναι στημένος κιονίσκος ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς στήριγμα τῆς ἁγίας τραπέζης. Ἔχει διάμετρο περ. 0.33 μ. καὶ ὁρατὸ ὕψος 0.88 μ. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἁψίδας σώζεται τμῆμα τοιχογραφίας μὲ λευκὰ ἑλικόφυλλα πάνω σὲ κυανόμαυρο κάμπο (πίν. 105γ).

Στερεωτικὲς ἐργασίες

Συνεχίσθηκε ἡ ἐπισκευὴ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ[5]. Ὁ ἀρχιτεχνίτης Ἰω. Τσέβλικος συγκόλλησε σπασμένες λίθινες πλάκες στὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ στὸ ΒΑ γωνιαῖο διαμέρισμα, καὶ τὶς τοποθέτησε πάλι στὴ θέση τους. Στερεώθηκε ὁ νότιος σταθμὸς τοῦ δυτικοῦ πυλῶνος τοῦ νάρθηκος.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1988 εἶχαν βρεθεῖ κρημνίσματα τῆς ἀνωδομῆς δύο πεσσῶν τῆς βορείας στοᾶς, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κυ-

5. Πρβ. *ΠΑΕ* 1990, 163.

ρίως ναοῦ· τὰ θεμέλιά τους εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα. Σώζουν μεγάλα συμπαγὴ τμήματα τῆς τοιχοποιίας μὲ ὁριζόντιες ρηγματώσεις· τὰ τμήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀναστηλωθοῦν μὲ ἀσφάλεια, δεδομένου ὅτι ἡ θέση τους εἶναι προφανὴς καὶ ἡ προσαρμογή τους ἐπιβεβαιώθηκε μετὰ ἀπὸ ἔλεγχο τῶν ἀντιστοίχων ἐφαπτομένων ἐπιφανειῶν. Ὁ ἀνατολικότερος ἀπὸ τοὺς πεσσοὺς ἀναστηλώθηκε τὸ 1990[6].

Ὁ δεύτερος ἀπὸ Ἀνατολῶν πεσσὸς ἦταν πεσμένος πρὸς Βορρὰ σὲ ὕψος 0.75 μ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ διαλυμένος σὲ πέντε κομμάτια (πίν. 106α). Εἶναι κτισμένος μὲ χοντροπελεκημένους λίθους, τοποθετημένους σὲ ὁριζόντιες στρώσεις ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες μεσολαβοῦν μονὲς στρώσεις πλίνθων. Στοὺς καθέτους ἁρμοὺς παρεμβάλλονται ὁριζόντια ἢ κάθετα πλινθία. Ἔχει μῆκος 1.60 καὶ πλάτος 0.72 μ., στὴ νότια πλευρὰ ὅμως ἐξέχει κατὰ 0.30 μ. παραστὰς μήκους 0.95 μ. Τὴν βόρεια ὄψη διαθέει ὀδοντωτὴ ταινία. Στὴ θέση του, πάνω ἀπὸ τὴν θεμελίωση, βρισκόταν μόνο ὁ πρῶτος δόμος καὶ μέρος τοῦ δευτέρου.

Γιὰ νὰ μὴ διαλυθοῦν ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ τὸν παγετὸ τὰ πεσμένα στὸ χῶμα κομμάτια, τοποθετήθηκαν ξανὰ στὴ θέση τους ἀπὸ τὸν κ. Τσέβλικο, σύμφωνα μὲ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Γ. Βελένη. Τὸ ὕψος στὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸν διπλανὸ πεσσὸ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία (1.50 μ.) ἔδειξε ὅτι εἶχε ἤδη διαλυθεῖ ἕνας δόμος ὕψους περ. 0.20 μ., ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία, ὁ ὁποῖος συμπληρώθηκε. Ὁ πεσσὸς ἔχει ὕψος 3.25 μ. μέχρι ἕναν λίθινο κοσμήτη ἐλαφρῶς κοίλης διατομῆς, τοῦ ὁποίου βρέθηκε τμῆμα, ὁ ὁποῖος ὅριζε τὴν γένεση τῶν τόξων τῆς στοᾶς. Βρέθηκαν τρία τμήματα τῆς τοιχοποιίας πάνω ἀπὸ τὸν κοσμήτη, ἀνάμεσα στὰ τόξα ποὺ στήριζε ὁ πεσσός, καὶ ὑπολογίσθηκε σχεδιαστικὰ ἡ ἀκριβὴς θέση τους, δεδομένου ὅτι εἶναι γνωστὸ τὸ μῆκος τῶν πλίνθων τῶν τόξων (0.40 μ.) (πίν. 107α). Ἐφέτος ἀναστηλώθηκε μόνο ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ πεσσοῦ, μέχρι τὸ ὕψος τοῦ κοσμήτη (εἰκ. 2, 3, πίν. 106β).

Οἱ συντηρητὲς Πέτρος Καράγιαννης καὶ Νίκος Κάιλας καθάρισαν τὶς τοιχογραφίες τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ μὲ γεωμετρικὰ θέματα ποὺ μιμοῦνται opus sectile, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ καὶ στερεωθεῖ κατὰ τὰ ἔτη 1989 καὶ 1990[7] (πίν. 107β, 108α). Στερεώθηκαν ἐπίσης οἱ τοιχογραφίες

6. *ΠΑΕ* 1990, 162-163.

7. Βλ. *ΠΑΕ* 1989, 173-174 καὶ 1990, 162.

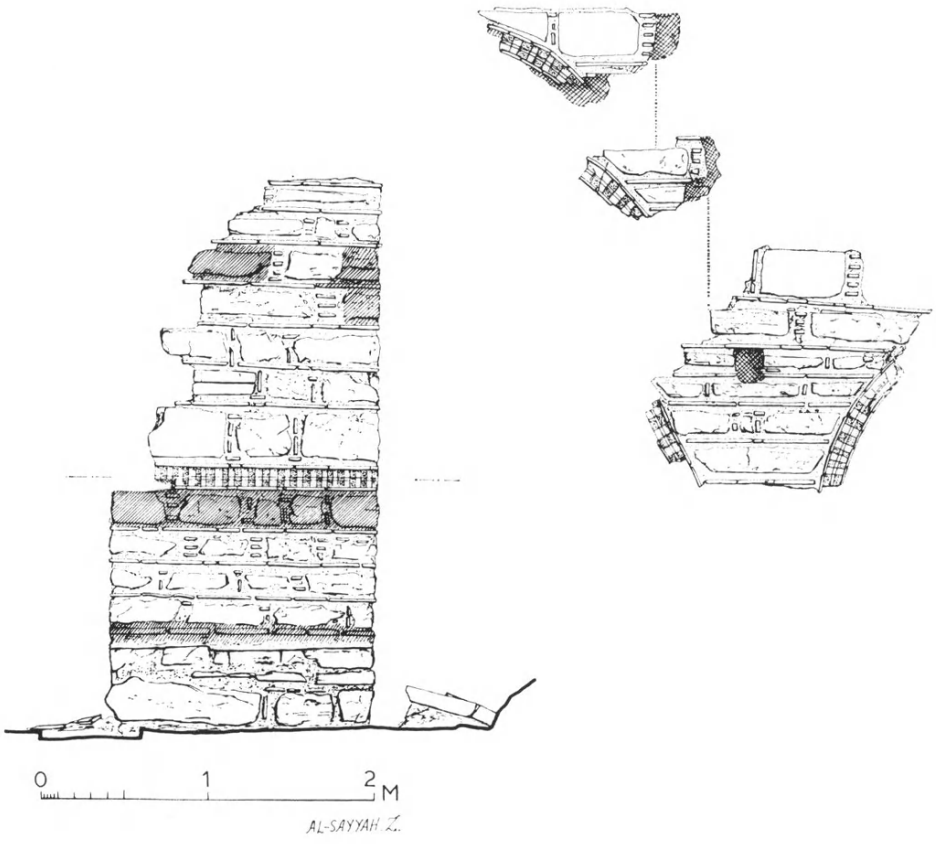

Εἰκ. 2. Ὁ δεύτερος ἀπὸ Ἀνατολῶν πεσσὸς τῆς βορείας στοᾶς ὅπως ἀναστηλώθηκε. Τὰ τμήματα ποὺ συμπληρώθηκαν δηλώνονται μὲ διαγράμμιση. Δεξιὰ τμήματα τῆς τοιχοποιίας πάνω ἀπὸ τὸν πεσσό.

τοῦ ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1972, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀνάγκη περιοδικῆς συντηρήσεως, ἂν καὶ προφυλάσσονται ἀπὸ στέγαστρο[7α]. Στερεώθηκαν μερικῶς οἱ τοιχογραφίες τῆς ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου[8] καὶ τέλος ἔγιναν προκαταρκτικὲς ἐργασίες γιὰ τὴ συντήρηση τῶν σπαραγμάτων ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφές.

7α. *ΑΑΑ*, VI.3, 1973, 408-409, εἰκ. 3.

8. *ΠΑΕ* 1990, 162.

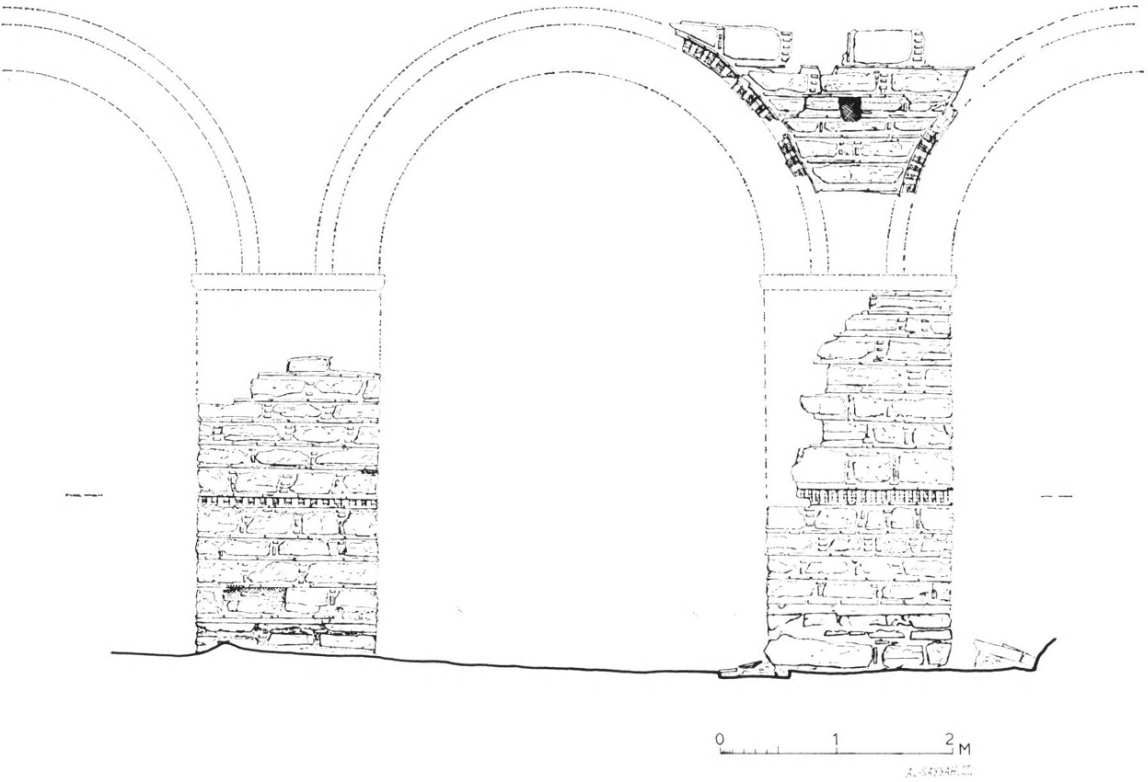

Εἰκ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς τοξοστοιχίας τῆς βορείας στοᾶς.

Εὑρήματα

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἕνα μόνο ὀθωμανικὸ νόμισμα, ποὺ βρέθηκε σὲ τάφο νοτίως τοῦ νοτίου παρεκκλησίου. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀρχαιολόγο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Ἰω. Τουράτσογλου, πρόκειται γιὰ ἐπάργυρο μισὸ παρὰ τοῦ Μαχμοὺτ τοῦ Β′, κοπῆς τοῦ 1808[9].

Ἀπὸ τὰ ἑβδομήντα πέντε λίθινα εὑρήματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς μνημονεύονται τὰ ἑξῆς:

1. Τμήματα μαρμαρίνων κιονίσκων διαμέτρου 12 ἑκ., ποὺ προέρχονται ἀπὸ πυλῶνες.

2. Πώρινη βάση κιονίσκου, ποὺ εἶχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ στὴν κάλυψη ἑνὸς τάφου. Ὕψος 12.5 ἑκ., μῆκος πλευρᾶς 30 ἑκ.

3. Τμῆμα πωρίνου βεργίου σταυροθολίου, διατομῆς ὅμοιας μὲ αὐτῶν ποὺ εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα[10].

4. Πώρινο στοιχεῖο ἀπὸ πλαίσιο, ποὺ καμπυλοῦται ἐλαφρῶς. Στὴν γωνία σχηματίζεται σπείρα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ σκοτίες. Διαστ. 72×33×18 ἑκ. (πίν. 108β). Βρέθηκε δυτικῶς τῆς δυτικῆς στοᾶς.

5. Τμῆμα ἀμφιγλύφου μαρμαρίνου θωρακίου ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ βόρειο παρεκκλήσιο, δίπλα στὸν βόρειο τοῖχο. Στὴ μία πλευρὰ σώζονται διπλὸ ἀνάγλυφο πλαίσιο καὶ τὸ ἄκρο ἀνάγλυφου ρόδακα. Διαστ. 40×29.7×6.7 ἑκ. Στὸ ἴδιο θωράκιο φαίνεται νὰ ἀνήκει τμῆμα μὲ ἀνάγλυφο σχοινί, διαστ. 13.4 ×10.8×4.7 ἑκ.

6. Λίθινη γούρνα, διαστ. 34×57×43 ἑκ. Τὸ κοίλωμα ἔχει διάμετρο 27 ἑκ. καὶ βάθος 19 ἑκ. (πίν. 109α). Βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ βορείου παρεκκλησίου, βορείως τῆς θύρας.

Τέσσερα δισέψιλον βρέθηκαν δυτικῶς τοῦ βορείου παρεκκλησίου, ἀβάκιο μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ τριγωνικὴ πλίνθος διαστ. 27.5 × 15.5×3.3 ἑκ. στὴν ἐπίχωση τῆς ἁψίδας του καί, κοντὰ στὸν μεσαῖο πεσσὸ τῆς βόρειας στοᾶς ποὺ ἀναστηλώθηκε ἐφέτος, ἄλλη τριγωνικὴ πλίνθος διαστ. 14×10×5 ἑκ.

---

9. Nuri Dere, *Osmanlilarda Madeni Paralar* (1968) 251, ἀριθ. 828. Τὸ νόμισμα καταγράφηκε στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο μὲ ἀριθμὸ Β. Π. 806.

10. *ΑΑΑ*, Χ.2, 1977, 156, εἰκ. 5. *ΠΑΕ* 1977, 152, πίν. 94α.

καὶ τμῆμα ὀδοντωτῆς πλίνθου πλάτους 18, πάχους 4 καὶ σωζομένου μήκους 24 ἑκ.[11].

Σπαράγματα τοιχογραφιῶν βρέθηκαν, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ περιστώου καὶ μέσα στὸ βόρειο παρεκκλήσιο, κοντ στὸνὰ βόρειο τοῖχο του. Ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο προέρχεται ἕνα σπάραγμα μὲ τμῆμα προσώπου (πίν. 109β).

Νοτίως τοῦ νοτίου παρεκκλησίου βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ὑαλοστάσιο.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφή, μνημονεύονται δύο λατίνια, ἠπειρωτικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 17ου αἰ. κατὰ τὴν κ. Ἀγγ. Χαριτωνίδου, ποὺ συγκολλήθηκαν ἀπὸ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ βόρειο παρεκκλήσιο (πίν. 109γ). Ἔχουν ψηλὸ καὶ λεπτὸ λαιμό. Τοῦ μεγαλυτέρου, σωζομένου ὕψους 19.2 ἑκ., λείπει τὸ στόμιο. Τὸ μικρότερο, ὕψους 16.3 ἑκ., ἔχει στόμιο τριφυλλόσχημο. Καὶ στὰ δύο ἀγγεῖα ἡ κοιλιὰ καὶ ὁ λαιμὸς φέρουν ὁριζόντιες αὐλακώσεις. Ἡ καστανή, γυαλωμένη ἐπιφάνεια φέρει διακόσμηση μὲ λευκὸ χρῶμα: διαγώνιες πινελιὲς τὶς ὁποῖες περιβάλλουν κουκίδες στοὺς ὤμους, καὶ ὁριζόντιες πινελιὲς στὸν λαιμὸ καὶ τὴ λαβή.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

11. Πρβ. *ΑΑΑ*, VI.3, 1973, 409, εἰκ. 4.

11. ΝΕΚΥΟΜΑΝΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΟΣ

(Πίν. 110 - 111)

Στὸ νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος τῆς Θεσπρωτίας συνεχίσαμε τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πίθων στὸν χῶρο Κ (εἰκ. 1)[1]. Ἀποκαταστάθηκαν συνολικὰ ἑπτὰ μεγάλοι πίθοι, ὕψους 1.30-1.50 μ. (πίν. 110-111). Τὴ δαπάνη γιὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἐνίσχυσε ἐφέτος, ὅπως κάθε χρόνο, τὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἰωαννίνων, μὲ πίστωση 1.500.000 δρχ. Μερικοὶ πίθοι περιεῖχαν ἀπανθρακωμένους καρποὺς ἀπὸ τὴν πυρπόληση τοῦ ἱεροῦ τὸ 168/7 π.Χ., κυρίως μικρόσπερμους κυάμους, ποὺ ἦταν αὐτοφυεῖς στὴν ἀρχαία Θεσπρωτία, γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα «αἰγύπτιοι κύαμοι», παραπλήσιοι μὲ τὴ σημερινὴ ποικιλία vicia faba equina[2]. Ἕνα ἄλλο εἶδος ὀσπρίου, ποὺ εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ νεκυομαντείου, εἶναι τὸ λαθούρι (λάθυρος), ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ ζωοτροφὴ καὶ ἔχει τοξικὲς ἰδιότητες (λαθυρισμός). Ἐφέτος ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀναγνωρισθεῖ καὶ τρίτο εἶδος ὀσπρίου, τὸ ρόβι (vicia ervilia) τῆς οἰκογένειας legumino sae, ποὺ καλλιεργεῖται καὶ σήμερα γιὰ ζωοτροφὴ καὶ θεωρεῖται καὶ αὐτὸ ἐπίσης τοξικὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τοὺς χοίρους. Στὴν Ἑλλάδα ἀπαντᾶ σὲ ἀρχαίους οἰκισμοὺς ἤδη ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ τελευταῖα βρέθηκε στὴν Ἄσσηρο (Τούμπα) τῆς Μακεδονίας, σὲ μεγάλες ποσότητες ἀπανθρακωμένες[3].

Τὴν ἀποθήκευση στὸ νεκυομαντεῖο ποσοτήτων ὀσπρίων, ἰδίως τῶν κυάμων, ἀποδώσαμε στὶς τοξικὲς ἰδιότητες τοῦ ὀσπρίου αὐτοῦ. Ὅταν τρώγονται χλωροί, προκαλοῦν ἀλλεργικὲς καταστάσεις (κυαμίασις), ζάλη, χαλάρωση τῶν

---

1. Σχετικὰ βλ. *Ἔργον* 1990, 73 κέ.

2. *ΠΑΕ* 1960, 117 καὶ σημ. 2.

3. G. Jones, K. Wardle, P. Halstead, D. Wardle 1986, Crop Storage at Assiros, *Scientific American*, 254.3, 96-103.

Τὴν ἀναγνώριση τοῦ ὀσπρίου καὶ τὶς σχετικὲς πληροφορίες ὀφείλω στὴν παλαιοβοτανολόγο κυρία Τάνια Βαλαμιώτη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ.

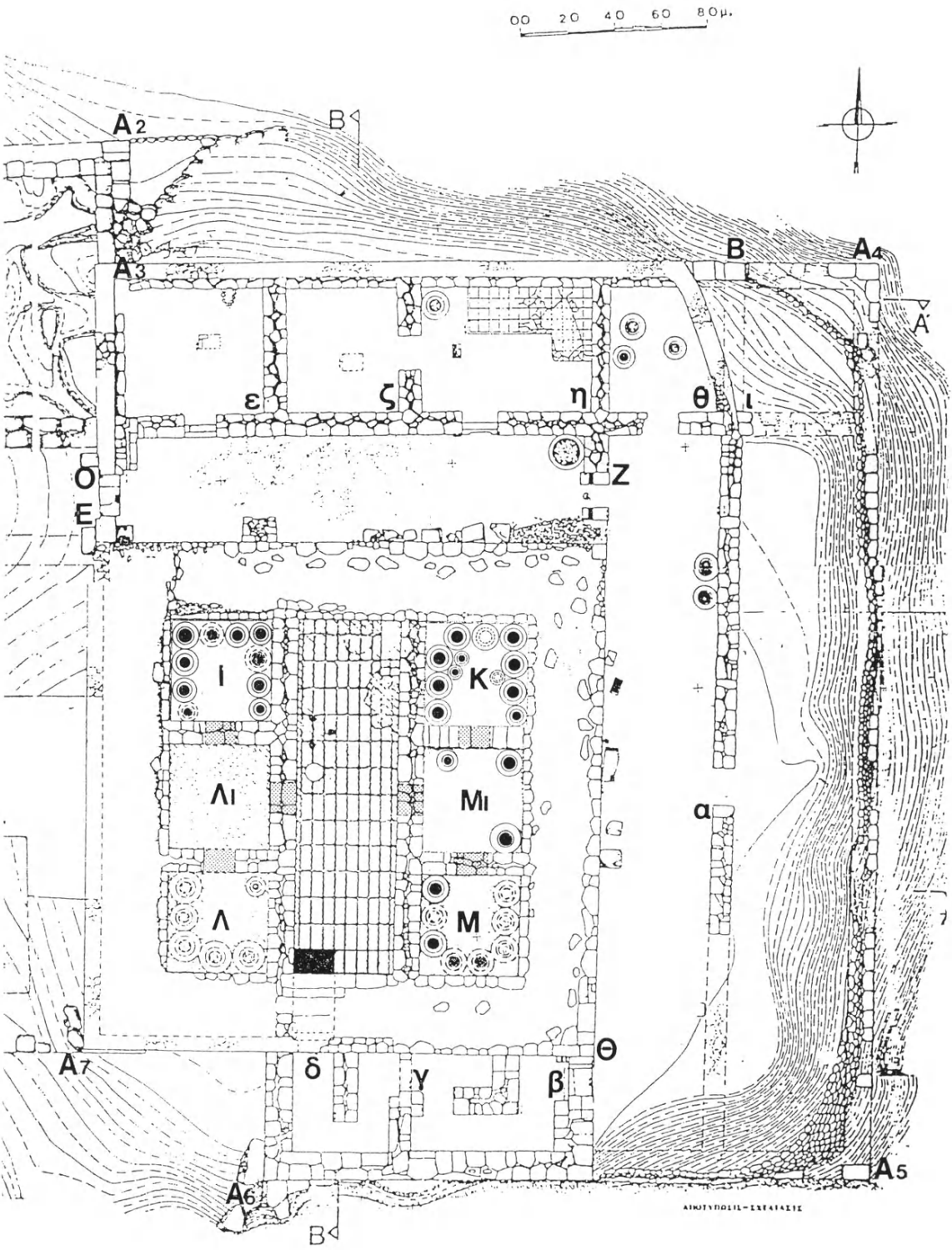

Εἰκ. 1. Κάτοψη Νεκυομαντείου.

αἰσθήσεων καὶ παραισθήσεις, ὥστε νὰ γίνεται πιστευτὴ στοὺς χρηστηριαζόμενους ἡ ἐμφάνιση τῶν εἰδώλων[4]. Μερικοὶ πίθοι εἶχαν ἐπισκευασθεῖ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, διότι ἔφεραν κατὰ μῆκος τῶν ρηγμάτων ὀπὲς γιὰ τὴν ἔνθεση μολύβδινων συνδέσμων. Ἄλλοι περιεῖχαν μόνο χώματα, θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ ὀπτοπλίνθων, ἴχνη ἀσβέστου, ἀπὸ τὴν ἀσβεστοποίηση τῶν τοίχων ἀπὸ τὴ φωτιά. Ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς βρέθηκαν ἄθικτοι ἴσως περιεῖχαν ὑγρὲς προσφορὲς γιὰ τὶς χοὲς στοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς θεοὺς τοῦ Κάτω Κόσμου, τὸν Ἄδη καὶ τὴν Περσεφόνη, ποὺ κατοικοῦσαν στὴν ὑπόγεια κρύπτη, κάτω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κλίτος, ὅπου, ὅπως ὑποθέσαμε, ἐμφανίζονταν τὰ εἴδωλα τῶν νεκρῶν.

Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου Κ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα στρῶμα πηλοῦ, πάχους 0.20-0.25 μ., χρώματος μελανοῦ ἀπὸ τὴν πυρπόληση τοῦ ἱεροῦ, καὶ βαθύτερα ἀπὸ ἕνα στρῶμα λιθαριῶν καὶ λατύπης, πάχους 0.20 μ., ἀπὸ τὴ λατομία τοῦ βράχου γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ κτιρίου. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν ὄστρακα τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς ΙΙ μὲ τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση. Σὲ ἕνα σημεῖο, κοντὰ στοὺς μικροὺς πίθους 8 καὶ 9, τοῦ χώρου Κ, βρέθηκαν λίγα λείψανα ταφῆς μικροῦ παιδιοῦ, ὀστάρια κρανίου, δόντια καὶ ἀστράγαλος μικροῦ μηρυκαστικοῦ ζώου (προβάτου;), θαλάσσιο ὄστρακο (μύδι), πήλινη «κουβαρίστρα» καὶ ἕνα ὄστρακο κορινθιακοῦ κυπέλλου τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ λεπτὲς ταινίες σὲ λευκοκίτρινο βάθος.

Τρεῖς ἄλλοι παιδικοὶ τάφοι κιβωτιόσχημοι τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου καὶ λείψανα τοιχαρίων, εἶχαν βρεθεῖ καὶ παλαιότερα στὴν αὐλή, δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ[5], ἀπόδειξη ὅτι ὁ γύρω χῶρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ ταφὲς καὶ οἰκισμὸ ἀπὸ τοὺς ὑστεροελλαδικοὺς χρόνους τουλάχιστον, ὅπως καὶ στὸ νεκυομαντεῖο τοῦ Ταινάρου τῆς Λακωνίας, μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ταιναρίου Ποσειδῶνος-Ἄδη[6]. Διαπιστώσαμε ἐπίσης, ὅτι στὸν χῶρο Κ οἱ μεγάλοι πίθοι ἦταν ὀκτώ, τοποθετημένοι σὲ σχῆμα πεῖ, με τὴν ἀνοιχτὴ πλευρὰ πρὸς τὴν εἴσοδο, ὅπως καὶ στοὺς χώρους Ι καὶ Μ1 (εἰκ. 1). Στὸν χῶρο Μ1 ἦταν τοποθετημένοι στὶς τρεῖς

4. *ΠΑΕ* 1960, 116, 1961, 115-3.

5. *ΠΑΕ* 1963, 91, 1976, 149, 1977, σ. 140-1.

6. Ν. Παπαχατζης, Ποσειδῶν Ταινάριος, *AE* 1976, 102-5. Λ. Μοσχου, *ΑΔ* VIII,2 (1975), 160 κέ.

γωνίες τρεῖς μικρότεροι πίθοι. Στὸν ἐνδιάμεσο ἐλεύθερο χῶρο βρέθηκαν στιβαγμένα πολλὰ ἀγγεῖα, λεκανίδες γιὰ τὰ ἄλφιτα, ὑδρίδες, πρόχοι καὶ ἀμφορεῖς γιὰ τὶς χοές.

Οἱ μικρότεροι πίθοι τῶν χώρων Ι, Κ καὶ Μ1, θὰ τοποθετήθηκαν ἀργότερα, ὁσάκις παρουσιαζόταν ἀνάγκη ἀποθήκευσης καρπῶν.

Ὅμοια διάταξη εἶχαν καὶ οἱ πίθοι τοῦ χώρου Λ. Ἀλλὰ στὸν χῶρο αὐτὸ δὲν σώζονται ὅλοι οἱ πίθοι, διότι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶχε καταρρεύσει κατὰ τὸν 18ο αἰώνα πιθανῶς, ὅταν παραβιάσθηκε ἡ ὑπόγεια κρύπτη καὶ ἀφαιρέθηκαν πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς αἴθουσας «τῶν εἰδώλων», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταρρεύσει ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Λ καὶ νὰ συμπαρασύρει στὴν ὑπόγεια κρύπτη σωροὺς ἐπιχώσεων καὶ κομμάτια πίθων.

Ὁ χῶρος Λ1 δὲν εἶχε πίθους, ἀλλὰ μόνο διάφορα ξυλουργικά, σκαπτικὰ καὶ λιθουργικὰ ἐργαλεῖα, μυλόπετρες, πολλὰ μικρὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας «Δυτικῆς κλιτύος» καὶ δύο μεγάλα εἰδώλια τῆς Περσεφόνης.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ἱερὸ ἐφοδίαζε τοὺς χρηστηριαζόμενους μὲ τὶς ἀπαιτούμενες προσφορές, τὰ ἄλφιτα, τὸ μέλι, τὸ κρασί, γιὰ τὶς ψυχὲς τοῦ Κάτω Κόσμου καὶ τοὺς ὑποχθόνιους δαίμονες, ὅπως περιγράφονται στὴ *Νέκυια* τῆς Ὀδύσσειας (κ 516 κέ., λ 26 κέ.).

Ἔτσι, νομίζω, θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ὕπαρξη τόσο πολλῶν ἀγγείων, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν στερεότυπα λίγους τύπους, καὶ διατηροῦνται σὲ ἄριστη κατάσταση, σὰν νὰ βγῆκαν τώρα μόλις ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ κεραμοπλάστη. Τοῦτο μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἱερὸ θὰ ἐφοδιαζόταν τοὺς πίθους καὶ τὰ ἀγγεῖα τῶν προσφορῶν ἀπὸ ὁρισμένα κέντρα ἀγορᾶς. Στὴν ἄποψη αὐτὴ μᾶς ὁδηγοῦν ἐπίσης καὶ τὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας «Δυτικῆς κλιτύος», ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση ἕνα κλειστὸ κύκλο κεραμεικῆς.

Πιστεύω ὅτι ἡ μελέτη ὅλης αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς, ποὺ μελετᾶ ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς κ. Κωνσταντίνα Γραβάνη θὰ μᾶς ὁδηγήσει πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 112 - 118)

Σοβαροὶ λόγοι ὑγείας δὲν ἐπέτρεψαν στὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς στὴ Βεργίνα καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο νὰ ἐποπτεύσει αὐτοπροσώπως τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ 1991, ποὺ συνεχίστηκε, ὡστόσο, κανονικὰ στοὺς τομεῖς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν, τοῦ Ἱεροῦ τῆς Εὔκλειας καὶ τῶν Τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλης.

Τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἀνασκαφῆς στοὺς τομεῖς αὐτοὺς εἶχαν, ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἡ ἀναπλ. καθηγήτρια Στ. Δρούγου (Ἱερὸ Μητέρας τῶν Θεῶν), ἡ ἐπίκ. καθηγήτρια Χρυσ. Σαατσόγλου - Παλιαδέλη (Ἱερὸ Εὔκλειας) καὶ ὁ ἐπικ. καθηγητὴς κ. Παν. Φάκλαρης (Τείχη), οἱ ὁποῖοι συνέταξαν καὶ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῆς ἔκθεσης ποὺ ἀκολουθεῖ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἄρχισαν καὶ προχωροῦν οἱ ἐργασίες κατασκευῆς τῶν προστατευτικῶν στεγάστρων γιὰ τοὺς βασιλικοὺς τάφους. Κατὰ τὶς ἐκσκαφικὲς ἐργασίες τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκαν, στὴν περιοχὴ ἀνατολικὰ τῶν βασιλικῶν τάφων, ἀρκετοὶ ἑλληνιστικοὶ τάφοι, τοὺς ὁποίους ἐρεύνησε ἡ ἐπιμελήτρια καὶ παλαιὰ συνεργάτιδα τῆς ἀνασκαφῆς Ἀγγ. Κοτταρίδου.

Ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν

Ἡ φετινή, δεύτερη κατὰ σειρὰ ἀνασκαφικὴ περίοδος[1] ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν στὴ Βεργίνα, στὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀπέφερε νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἱεροῦ καὶ συγχρόνως ἀπέδωσε πολλὲς σημαντικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς[2]. Ἡ ἀνα-

1. Γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν βλ. *Ἔργον* 1990, 85 κέ., εἰκ. 121-126.

2. Μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τοῦ ἀγροῦ, ὅπου βρίσκεται τὸ ἀνασκαμμένο τμῆμα τοῦ Ἱεροῦ διευκολύνεται σημαντικὰ ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνάς

σκαφὴ ἐπικεντρώθηκε στὸ τμῆμα βόρεια καὶ ἀνατολικὰ τοῦ κεντρικοῦ χώρου μὲ τὴν ὀπὴ χοῶν καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη (πίν. 112α), ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο, μὲ στόχο νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἐντελῶς ὁ χῶρος μὲ τὸν βόθρο-βωμό, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ πέρυσι σημαντικὰ πήλινα εἰδώλια καὶ ἀγγεῖα[3]. Ὁ νέος βόρειος χῶρος (πίν. 112β) εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν προηγούμενο κεντρικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μικρότερες διαστάσεις του (5 μ.×9 μ.). Ἦταν στεγασμένος καὶ οἱ τοῖχοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λίθινη κρηπίδα τους ἦταν χτισμένοι μὲ ὠμὲς πλίνθους. Τὸ δάπεδο ἦταν χωμάτινο, ὅπως καὶ ὁ προηγούμενος χῶρος, ἐνῶ στὸ κέντρο τους ὑπῆρχε ἡ θέση πυρᾶς[4]. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἕναν τεράστιο δίδυμο χῶρο, ὅπου ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο μερῶν γίνεται μὲ τὴ στενὴ θύρα μὲ τὸ λίθινο κατώφλι. Καὶ στὰ δύο μέρη διαπιστώθηκαν ἱερὰ σημεῖα καὶ σκεύη, ἔτσι ὥστε νὰ δικαιολογοῦν τὴν ἑρμηνεία τους ὡς μυστηριακῶν καὶ ἱερῶν χώρων, ὅπως πρέπει νὰ ἀναμένεται γιὰ τὴ Μητραϊκὴ λατρεία. Ἄλλη μία φορὰ διαπιστώθηκε, ὅπως καὶ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, ὅτι ἡ καταστροφὴ προῆλθε ἀπὸ ἔντονη πυρκαγιά, ποὺ κατέκαψε ἀκόμη καὶ τὸ χωμάτινο δάπεδο.

Τὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ ἐκάλυπτε τὸν χῶρο καὶ τὸ δάπεδο χρονολογεῖται μὲ τὴ βοήθεια τῶν χάλκινων νομισμάτων καὶ τῆς κεραμεικῆς στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ.[5] Ἀπὸ τὰ εὑρήματα ξεχωρίζουν τὰ πήλινα ἀγγεῖα καὶ κυρίως ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν πήλινων πυραμιδόσχημων ἀγνύθων, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀναθήματα παρὰ ἐξαρτήματα ἑνὸς ἀργαλειοῦ. Παράλληλα, ἕνα πήλινο σφράγισμα παπύρου μὲ ἀνάγλυφη παράσταση κεφαλῆς Ἡρακλῆ (πίν. 113α) ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ στρῶμα τοῦ χωμάτινου δαπέδου ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἔνδειξη γιὰ τὴν πιθανὴ ὕπαρξη ἀρχείου ὁρισμένων κειμένων στὸ Ἱερό[6].

του. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος ἡ πτυχιοῦχος ἀρχαιολόγος Χ. Ἀνδρεΐδου, ὁ ἀρχιτέκτονας Ν. Χαντάντ καθὼς καὶ φοιτητὲς τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ.

3. *Ἔργον* 1990, εἰκ. 123-126.

4. Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὴς ἡ μορφὴ τῆς πυρᾶς, ὅπως ἐπίσης καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἕναν πιθανὸ βωμό.

5. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα εἶναι τὰ ἴδια ποὺ διαπιστώθηκαν καὶ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Βλ. *Ἔργον 1990*, 85 κέ.

6. Στὸ πίσω μέρος τοῦ σφραγίσματος («ρύπος») εἶναι ἐμφανὴ τὰ ἴχνη τοῦ παπύρου, ἐνῶ τὸ ἴδιο φέρει διαμπερῶς τὸν αὐλὸν γιὰ τὸ νῆμα («λινὸν») ποὺ ἔδενε τὸν ρολὸ τοῦ παπύ-

Στὰ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ τοῦ μεγάλου δίδυμου χώρου ἀποκαλύφθηκαν μικρότεροι χῶροι, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ ἀκόμη ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ λειτουργία τους, ἐνῶ στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις κάτω ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ δάπεδο ὑποδηλώνουν παλαιότερες χρονολογήσεις ἕως καὶ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ., ὅπως φανερώνει ἡ κεραμεική.

Στὴν ἴδια παλαιότερη φάση τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ κτίσμα (πίν. 113β) ποὺ σημειώθηκε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ μεγάλου βόρειου χώρου μὲ προσανατολισμὸ ΝΑ-ΒΔ σὲ βάθος 0.80 μ. - 1 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτίσματος. Τὸ παλαιότερο αὐτὸ κτίσμα ἦταν στεγασμένο, ὅπως δείχνουν τὰ κεραμίδια[7] ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ τοὺς τοίχους (πίν. 114α), ἐνῶ φαίνεται ὅτι τὸ δάπεδό του σχηματιζόταν ἀπὸ μικρὰ μαῦρα βότσαλα-θραύσματα μαρμάρου[8]. Τὴ χρονολόγηση ἐπιβεβαιώνει ἡ κεραμεικὴ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ γεγονὸς τῆς ὕπαρξης τοῦ παλαιότερου αὐτοῦ «κλασικοῦ» κτίσματος συνδέεται καὶ ἐπαληθεύει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴ μαρτυρία τοῦ μελαμβαφοῦς κανθάρου μὲ τὴ χαρακτὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ *Μητρὶ θεῶν*, ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ Ἱερὸ ὑφίσταται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ., χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη δυνατὸν νὰ καθοριστοῦν τὰ ὅριά του, ἂν καὶ ἡ ἔκτασή του φαίνεται ὅτι εἶναι μεγάλη. Βέβαιο εἶναι ὅμως ὅτι τὰ κτίσματα τῶν δύο χρονολογικῶν φάσεων ἔχουν διαφορετικὸ προσανατολισμό, ἂν καὶ τὴν πραγματικὴ σχέση τῶν χώρων θὰ τὴν διαφωτίσει ἡ συνέχεια τῆς ἀνσσκαφῆς. Τόσο στὰ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου ἔχουν διαπιστωθεῖ οἰκοδομικὰ λείψανα, ὅπως καὶ στὰ νότια τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ Ἱερό.

ρου. Εὐχαριστῶ τοὺς συντηρητὲς Δ. Καπιζιώνη καὶ Ἰ. Μιχαηλίδη γιὰ τὶς τεχνικὲς παρατηρήσεις τους. Σχ. βλ. Π. ΠΑΝΤΟΥ, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* (1985) 15 κέ.

7. Ὁρισμένα θραύσματα κεραμιδιῶν φανερώνουν τὴν ὕπαρξη ἀκόμη παλαιότερου κτιρίου, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ ἀρχική τους θέση.

8. Τὸ σωζόμενο τμῆμα εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ κατεστραμμένο γιὰ νὰ καθοριστεῖ ἡ μορφή του.

Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας

Συνεχίστηκε καὶ φέτος, παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθῆκες[9], ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Εὔκλειας, στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὅπου ἀπὸ τὸ 1982 κἑ. ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς εὑρήματα σημαντικὰ γιὰ τὴ μορφὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν: ἕνας ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ ὁρίζει τὸν χῶρο ἀπὸ τὰ νότια, ἕνα περιστύλιο στὰ δυτικά, ἕνα τριθάλαμο στωικὸ οἰκοδόμημα, δύο διθάλαμοι ναοί, τὸ πώρινο θεμέλιο ἑνὸς βωμοῦ καὶ τρεῖς βάσεις ἀναθημάτων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία ἐνεπίγραφη, συνιστοῦν στοιχεῖα ἑνὸς ἐκτεταμένου πολεοδομικοῦ συνόλου, μὲ συνεχὴ χρήση ἀπὸ τὰ ὕστερα κλασικὰ μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια[10].

Ἡ ἄμεση γειτνίαση τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ θέατρο, κυρίως ὅμως ἡ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία τῆς Εὔκλειας στὴ θέση αὐτὴ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Ἱεροῦ τῆς θεᾶς μὲ τμῆμα τῆς ἀγορᾶς τῶν Αἰγῶν[11].

Ὁ ἀποθέτης τῶν γλυπτῶν

Στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς δραστηριότητας στὸ Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας στὴ Βεργίνα ἦταν ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τοῦ ἀποθέτη, ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάλου ναοῦ, ποὺ εἶχε φέρει στὸ φῶς τὸ 1990 ἕνα ἐντυπωσιακὸ σύνολο γλυπτῶν τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰώνα:

9. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο πῆραν μέρος οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς Ἀθανασία Κυριάκου, Σουλτάνα Πρωτοψάλτη, Θεμιστοκλῆς Βάκουλης καὶ Δημήτρης Παπούδας. Τὰ σχέδια ἔκανε ὁ ἀρχιτέκτονας Νάιφ Χαντάντ, ἐνῶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ κολοσσικοῦ φιδιοῦ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βεργίνας εἶχε ὁ συντηρητὴς Δημήτρης Δημητριάδης. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους γιὰ τὴ συμμετοχή τους. Στὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο, ποὺ συμμετεῖχε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς βαθύτερες εὐχαριστίες μου.

10. Γιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἱερὸ μέχρι καὶ τὸ 1989 βλ. Χρυς. Σαατσογλου-Παλιαδελη, Βεργίνα 1989. Ἀνασκαφὴ στὸ Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας, *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 25-35, σχ. 1-3, εἰκ. 1-3. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 βλ. *Ἔργον* 1990, 83-85, εἰκ. 114-120.

11. Χρυς. Σαατσογλου-Παλιαδελη, Εὐρυδίκα Σίρρα Εὐκλείᾳ, *Ἀμητός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο* (Θεσσαλονίκη 1987), 733 κἑ. πίν. 144.

α. Μία ἐνεπίγραφη ἀγαλματικὴ βάση - ἀνάθημα τῆς Εὐρυδίκης στὴν Εὔκλεια[12], τὴ δεύτερη ποὺ ἀποκαλύπτεται στὸ Ἱερὸ τῆς θεᾶς στὶς Αἰγές[13], καὶ τὴν τρίτη, συνολικά, ἐπιγραφικὴ μνεία τῆς μητέρας τοῦ Φιλίππου Β', μὲ προέλευση καὶ πάλι τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βεργίνας[14].

β. Τὸ θεόπρεπο μαρμάρινο ἄγαλμα τῆς πεπλοφόρου μὲ τὰ ἔνθετα μέλη, ποὺ ἦταν ἀρχικὰ στημένο πάνω στὴ βάση[15].

γ. Τρία μαρμάρινα κεφάλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα, μὲ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς μεσήλικης γυναίκας, ἀνήκει στὸ ἄγαλμα[16].

Ἡ φετινὴ ἔρευνα στὸν ἀποθέτη τῶν γλυπτῶν ὁλοκληρώθηκε, χωρὶς νὰ ἀποδώσει ἄλλα θραύσματα γλυπτῶν ἢ ἔστω στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχική τους θέση στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ. Ἔγινε ἐντούτοις δυνατὸ νὰ βεβαιώσουμε τὰ ὅρια τοῦ ἀποθέτη καὶ νὰ ἀποκαλύψουμε τὰ τοιχώματα καὶ τὸν πυθμένα του, ὅπως διαγράφονται στὸ κιτρινωπό, φυσικὸ ἔδαφος (πίν. 114β). Διαπιστώσαμε ἐπίσης ὅτι: α) μία συστάδα ἀργῶν ἀλλὰ καὶ δουλεμένων λίθων στὸν πυθμένα τοῦ ἀποθέτη δὲν μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ μὲ κάποιο συγκεκριμένο οἰκοδόμημα, β) ὁ πυθμένας τοῦ ἀποθέτη βρίσκεται σὲ πολὺ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν κοίτη θεμελίωσης τοῦ ναοῦ, γ) διαμορφώσεις στὸ δυτικὸ τοίχωμα καὶ τὸν πυθμένα τοῦ ἀποθέτη ἀνήκουν σὲ τμῆμα ἑνὸς μεγάλου ἀγωγοῦ(;) σημάδια τοῦ ὁποίου εἴχαμε ἐντοπίσει καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ, σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Εὑρήματα ἀπὸ τὸν μεγάλο ναὸ

Καθὼς ἡ παρουσία τῆς ρωμαϊκῆς οἰκοδομικῆς φάσης εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ Ἱεροῦ, θεωρήσαμε ἐπιβεβλημένο φέτος νὰ τὴν ἐρευνήσουμε, κυρίως στὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὸν μεγάλο ναὸ καὶ τὸν βωμό, ὅπου διατηροῦνται ἐμφανὴ τμήματα ἀργολιθοδομικῶν τοίχων.

---

12. *Ἔργον* 1990, 83, εἰκ. 114-115.

13. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ (ὅ.π. σημ. 11).

14. *Ἔργον* 1983, 30. ΧΡΥΣ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, Σκέψεις μὲ ἀφορμὴ ἕνα εὕρημα ἀπὸ τὰ Παλατίτσια, Ἀνακοίνωση στὸ *5ο Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1989* (τυπώνεται).

15. *Ἔργον* 1990, 83 κέ. εἰκ. 116-117.

16. *Ἔργον* 1990, 84 κέ., εἰκ. 118-120.

Ἡ ἔρευνα στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου μᾶς ἔφερε ἀντιμέτωπους μὲ ἕνα ἀναπάντεχο, καὶ πάλι, εὕρημα : μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ προθαλάμου τοῦ ναοῦ, ὅπου κατέληγε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀργολιθοδομικοὺς τοίχους τῆς ρωμαϊκῆς οἰκοδομικῆς φάσης, ἀποκαλύφθηκε ἕνα ἀκόμη γλυπτό, «μπηγμένο» αὐτὴ τὴ φορὰ στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ναοῦ (πίν. 115α).

Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸν κορμὸ ἑνὸς κολοσσικοῦ γιὰ τὶς διαστάσεις του, ὁλόγλυφου φιδιοῦ, μ.σ. ὕψους 0.87 μ. Ἡ ἀκέραιη συμφυὴς πλίνθος του ἔχει ὁλικὸ μῆκος 1.41 μ. καὶ πλάτος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 18 μέχρι 35 ἑκατοστά. Ἡ διάμετρος τοῦ κορμοῦ τῆς ζωικῆς μορφῆς φτάνει στὸ φαρδύτερο σημεῖο του τὰ 25 ἑκ. (πίν. 115β).

Ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἑρπετοῦ ποὺ ἐλισσόταν ὄρθιο μὲ δύο ἐπάλληλες σπεῖρες διατηρεῖται ἡ οὐρά, ποὺ ἀκουμπᾶ καὶ παρακολουθεῖ τὸν μεγάλο ἄξονα τῆς πλίνθου, καὶ τὸ κάτω μισὸ τῶν δύο σπειρῶν. Λείπει τὸ πάνω μισό τους καὶ τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ ποὺ θὰ ὀρθωνόταν πολὺ ψηλότερα, σὲ ἕνα εἰκονογραφικὸ τύπο γνωστὸ ἀπὸ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα στὸν Δία Μειλίχιο (πίν. 116α).

Τὸ γλυπτό, μαζὶ μὲ ἕνα μεγάλο, μαρμάρινο, ἀδιάγνωστο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, ἦταν σφηνωμένο στὴ γωνία τοῦ προθαλάμου· πρέπει ἑπομένως νὰ τοποθετήθηκε ἐκεῖ μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Ἕνα νόμισμα τοῦ Περσέα ποὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο ἀποθέτη ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν τοποθέτηση τοῦ γλυπτοῦ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου προχριστιανικοῦ αἰώνα.

Ἡ ἑρμηνεία τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ εὑρήματος ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας στὴ Βεργίνα καὶ ἡ συσχέτισή του μὲ μία συγκεκριμένη θεότητα δὲν εἶναι, στὴ φάση αὐτὴ δυνατή. Ἐκτιμοῦμε ὡστόσο πὼς τὰ μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικὰ ἀλλὰ καὶ μορφολογικὰ δεδομένα ὁδηγοῦν σὲ συσχετισμοὺς μὲ ἀπεικονίσεις τοῦ χθόνιου Δία ἢ τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονα[17].

Στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ προθαλάμου βρέθηκε τμῆμα λακωνικοῦ ἐνεπίγραφου στρωτήρα μὲ ἐνσφράγιστη ἐπιγραφὴ *ΑΚΡΑΙΣ[* (πίν. 116β), καθὼς καὶ σπάραγμα ἐνεπίγραφου λίθου μὲ ὑπολείμματα τριῶν στίχων: *]ΛΑΟ]/]Ε[/ΙΘΕΩ[ι]* (πίν. 116γ), ἐνῶ στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ προθαλάμου, κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς βρέθηκαν ὀστὰ ἀνθρώπινου σκελετοῦ.

17. A. B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion* II. 2 (1965) 1091 κέ., 1108 εἰκ. 944-945.

Ἀνάλογη ἔρευνα στὸν θάλαμο τοῦ ναοῦ ἔφερε στὸ φῶς, κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε ἀρχικὰ τὸν χῶρο, μία ἡμικυκλικὴ ἐσχάρα, βάθους 35 ἑκ., σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ νότιου τοίχου. Τὸ χεῖλος της ὁρίζεται μὲ μία σειρὰ ἀπὸ μικρούς, ἡμικυκλικὰ τοποθετημένους ἀργοὺς λίθους, ἐνῶ στὸ καμένο χῶμα ποὺ περιεῖχε δὲν βρέθηκε κανένα ὄστρακο, παρὰ μόνον ἄφθονοι ἀπανθρακωμένοι σπόροι δημητριακῶν.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ δείξει ἂν τὰ παραπάνω ἀποσπασματικὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα συνιστοῦν στοιχεῖα μιᾶς ἀκόμη λατρείας στὸν χῶρο ποὺ συμβατικὰ πιὰ ὀνομάζουμε Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας στὴ Βεργίνα.

Ἀνασκαφὴ τείχους

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἡ ἔρευνα τῆς ὀχύρωσης περιορίστηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου καὶ συγκεκριμένα στὸν ἀγρὸ τοῦ Φιλώτα Μπέλλα[18]. Τὸ 1987 εἶχε ἐπισημανθεῖ, στὸ σημεῖο αὐτό, ἡ ὕπαρξη τοῦ τείχους[19]. Προκειμένου νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου πραγματοποιήθηκαν τέσσερις ἐρευνητικὲς τομὲς διαστ. 10×0.50 μ. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσης γιὰ τὶς τρεῖς ἔγινε μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴ μαγνητικὴ διασκόπηση τοῦ ἐδάφους, τὴν ὁποία ἔκανε ὁ γεωφυσικὸς Γρηγ. Τσόκας. Στὴ μία τομὴ (Τ 91.1) βρέθηκαν ἀρκετὲς ἀδούλευτες πέτρες, λατύπη πωρολίθου καὶ πηλόχωμα ἀπὸ διαλυμένες ὠμὲς πλίνθους. Τὰ παραπάνω ὑλικὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ τεῖχος τὸ ὁποῖο λιθολογήθηκε μέχρι τὰ θεμέλια του. Στὶς δύο ἄλλες τομὲς (Τ 91.2 καὶ Τ 91.3) ἡ σκαφὴ ἔφθασε μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος, χωρὶς νὰ ἀποκαλύψει στοιχεῖα τοῦ τείχους. Ἡ τέταρτη τομὴ (Τ 91.4) ἡ ὁποία δὲν ὁλοκληρώθηκε, ἔδωσε ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τείχους στὸ σημεῖο αὐτό.

Ἡ προσοχή μας κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο, ἐπικεντρώθηκε στὸ σημεῖο ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ τεῖχος κατὰ τὸ 1987. Τὸ τεῖχος ἀποκαλύφθηκε σὲ συνολικὸ μῆκος 16 μ. Εἶναι κτισμένο μὲ μεγάλους δουλεμένους πωρολίθους, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιήθηκαν μόνον στὴν ἐξωτερικὴ καὶ τὴν ἐσωτερική του

18. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ πτυχιοῦχοι Ἀρχαιολογίας Ἀλεξάνδρα Προκόβα καὶ Παναγιώτης Τσέλεκας καὶ οἱ φοιτητὲς Ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ. Νικόλαος Βαλασιάδης καὶ Αἰμιλία Βογιατζῆ.

19. *Ἔργον* 1987, 62 εἰκ. 59-60.

πλευρά, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ γεμίστηκε μὲ χῶμα καὶ μερικὲς ἀδούλευτες πέτρες. Διατηροῦνται στὴ θέση τους δύο τρεῖς δόμοι μέγιστου συνολικοῦ ὕψους 1.26 μ. Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἔρευνα προκύπτει ὅτι τὸ λίθινο τμῆμα τοῦ τείχους περιοριζόταν στοὺς δύο τρεῖς δόμους, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο θὰ συνεχιζόταν μὲ ὠμὲς πλίνθους. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ τείχους βρίσκεται μεγάλη ποσότητα πηλοχώματος, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὶς διαλυμένες πλίνθους.

Συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισημανθεῖ, μαζὶ μὲ τὸ τμῆμα τοῦ τείχους, τὸ 1987. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἰσχυρὸ πύργο, διαμ. 6.30 μ., ὁ ὁποῖος εἶναι κτισμένος μὲ μεγάλους δουλεμένους πωρολίθους, ὅπως καὶ τὸ ὑπόλοιπο τεῖχος στὸ σημεῖο αὐτό. Διατηροῦνται στὴ θέση τους δύο δόμοι. Ὁ κατώτατος πατεῖ σὲ μία τρίτη σειρὰ πωρολίθων, οἱ ὁποῖοι ἐξέχουν κατὰ 0.08 μ. δημιουργώντας μία πατούρα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν εὐθυντηρία τοῦ πύργου. Ὁ ἡμικυκλικὸς πύργος συνεχιζόταν καὶ πίσω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους, σχηματίζοντας ὀρθογώνια προεξοχὴ μήκους 6.30 μ. Μὲ τὴν προέκταση αὐτή, τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα δὲν ὁλοκληρώθηκε, αὐξανόταν τὸ ἐμβαδὸν τοῦ πύργου καὶ ἦταν δυνατὸν νὰ τοποθετηθοῦν σὲ αὐτὸν καταπέλτες κλπ. (πίν. 117α-β).

Στὴν ἐπίχωση, ἡ ὁποία ἀφαιρέθηκε πίσω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους, βρέθηκε κεραμεικὴ τῶν ἑλληνιστικῶν, κυρίως, χρόνων, σιδερένια καρφιά, ἕνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Ἐπίσης, βρέθηκε ἕνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ πήλινη μήτρα γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀνάγλυφων σκύφων, καὶ μάζα ὀπτοῦ πηλοῦ ἀπὸ ἀποτυχημένη καμίνευση κεράμων. Τὸ θραῦσμα τῆς μήτρας εἶναι ἀκόσμητο καὶ διασώζει τμῆμα τοῦ χείλους. Ἡ ἐπίχωση, σύρριζα στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους, δείχνει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπέθεταν διάφορα ἀπορρίμματα. Ἕνα μέρος τῶν ἀπορριμμάτων πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἐργαστήριο κεραμεικῆς, τὸ ὁποῖο θὰ βρισκόταν κάπου κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβόλου.

Ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο

Κατὰ τὶς ἐργασίες διάνοιξης τῶν θεμελίων τοῦ κτιρίου τῶν στεγάστρων τῶν βασιλικῶν τάφων ἀποκαλύφθηκε σειρὰ ταφῶν, οἱ ὁποῖες, μὲ ἐξαίρεση μία ποὺ βρισκόταν στὰ νότια τοῦ μακεδονικοῦ τάφου IV, συγκεντρώνονταν στὰ ἀνατολικὰ τῶν μακεδονικῶν τάφων, στὰ ἀνατολικὰ ὅρια τοῦ χώρου ποὺ κάλυ-

πτε ἡ Μεγάλη Τούμπα. Ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἄρχισε σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὰ ἀνατολικὰ τοῦ ὑπὸ ἀνέγερση στεγάστρου, στὴν περιοχὴ ὅπου πρόκειται νὰ κατασκευαστοῦν οἱ δύο ράμπες ποὺ θὰ ὁδηγοῦν στὶς εἰσόδους τοῦ κτιρίου. Κατὰ τὸ 1991 ἐρευνήθηκε ἔκταση 300 τ.μ. περίπου καὶ ἀποκαλύφθηκαν συνολικὰ εἴκοσι ταφές. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ ἀνασκάφηκαν ἦταν κεραμοσκεπεῖς (τάφοι ΙΑ, ΙΒ, XIV), ἑπτὰ πλινθόκτιστοι (τάφοι Ι(IV, VII, XI, XII, XV, XVI) καὶ ὀκτὼ ἁπλοὶ λάκκοι (II, III, V, VIII, X, XIII, XVII, XVIII)· ὑπῆρχαν ἀκόμη μία ταφὴ-πυρά (VI), ἕνας ἐγχυτρισμὸς (IX) καὶ δύο ἐναγισμοί, ἕνας τοῦ τρίτου π.Χ. αἰώνα ποὺ περιεῖχε ἐκτὸς τῶν θραυσμάτων πήλινων ἀγγείων καὶ εἰδωλίων καὶ ἕνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὸν μακεδονικὸ τάφο μὲ τὴν ἐλεύθερη κιονοστοιχία (τάφος IV τῆς Μεγάλη Τούμπας) καὶ ἕνας τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐπάνω ἀπὸ τὸν συλημένο πλινθόκτιστο τάφο VII τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Τέσσερις ἀπὸ τὶς ταφὲς (IV, VII, VIII, X) ἦταν συλημένες, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες βρέθηκαν ἀδιατάρακτες καὶ τὰ κτερίσματα ποὺ περιεῖχαν βοηθοῦν νὰ χρονολογήσουμε τὸ σύνολο καὶ παρέχουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἁπλῶν πολιτῶν τῶν Αἰγῶν. Ἡ παλαιότερη ταφή (τάφος 1), ἕνας πλινθόκτιστος τάφος ποὺ βρέθηκε δίπλα ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο IV καὶ ἀνῆκε, ὅπως βεβαιώνουν ὑπολείμματα ψήφων ἀπὸ γαλάζια ὑαλόμαζα, σὲ μία γυναίκα, πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 5ο αἰ. π.Χ. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ βγαίνει ἀπὸ τὰ δύο πήλινα εἰδώλια, ἑνὸς μισογονατισμένου παιδιοῦ μὲ πίλο ποὺ κρατάει ἕναν κόκορα καὶ μιᾶς ἀνδρικῆς ἱματιοφόρου μορφῆς ποὺ θυμίζει ἔντονα καρικατούρα· τὰ κτερίσματα αὐτὰ ποὺ συνόδευαν τὴ νεκρὴ εἶναι, κυρίως τὸ πρῶτο, τύποι εὐρύτατα διαδεδομένοι σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα[20].

Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ταφὲς ὀκτὼ (V, VI, VII, X, XI, XV, XVI, XVIII) χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἕξι (II, III, IV, IX, XII, XVII) στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα, ἐνῶ γιὰ τὶς ἄλλες πέντε (ΙΑ(ΙΒ, XIII, XIV, VIII) τὰ στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ ἀσφαλὴ χρονολόγηση, φαίνονται ὅμως μάλλον νὰ ἀνήκουν στὴ νεώτερη ὁμάδα.

20. R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* (1954) ἀρ. 257-60, 372, 568, 835-37 κλπ. Η. Goldman-F. Jones, *Hesperia* 11, 1942 385 κέ.

'Ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μία συστάδα τεσσάρων τάφων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ συγκεντρώνονται στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας εἰσόδου τοῦ στεγάστρου καὶ ἴσως ἀνῆκαν σὲ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας. Σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτούς (τάφος XV), ὁ ὁποῖος περιεῖχε ἕνα ζευγάρι χρυσὰ σκουλαρίκια, ἕνα χάλκινο ἐπίχρυσο στεφάνι μυρτιᾶς, ἕναν μελαμβαφὴ κάνθαρο καὶ τρία πήλινα εἰδώλια, ἦταν θαμμένο ἕνα μικρὸ κοριτσάκι, ἐνῶ στοὺς ὑπόλοιπους τρεῖς (V, XVI, XVIII) ἄνδρες. Δύο ἀπὸ τὶς ἀνδρικὲς ταφὲς ἦταν ἀρκετὰ πλούσια κτερισμένες: στὴ μία (V) ὑπῆρχε μία οἰνοχόη, ἕνας σκύφος, ἕνα ληκύθιο, μία ἀγνύθα, ὑπολείμματα ἀπὸ χάλκινο ἐπίχρυσο στεφάνι καὶ δύο χάλκινα νομίσματα, ἕνα Φιλίππου Β′ καὶ ἕνα 'Αλεξάνδρου Γ′, ἐνῶ στὴν ἄλλη, ποὺ ἦταν καὶ ἡ πλουσιότερη τοῦ συνόλου, βρέθηκε μία ἐρυθρόμορφη ἀττικὴ πελίκη[21] μὲ παράσταση ἔρωτα ποὺ παίζει ταμπουρίνο καὶ γυναικῶν ποὺ χορεύουν στὴν ἐμπρόσθια (πίν. 118α, ἀριστ.) καὶ ἱματιοφόρων νεαρῶν στὴν πίσω ὄψη, τρία ληκύθια, ἕνας ἀσκός, σκυφίδια, πινάκια, πήλινες ἐπίχρυσες χάντρες, ἕνα ἐπίχρυσο χάλκινο στεφάνι, ἕνα σιδερένιο σπαθί, μία λόγχη, μία στλεγγίδα καὶ τέσσερις μετάλλινες πυξίδες. Λόγχη, στλεγγίδα, ἐρυθρόμορφη πελίκη μὲ παράσταση κεφαλιοῦ 'Αμαζόνας (πίν. 118α, δεξ.), γρύπα καὶ ἀλόγου, σκυφίδια, ἀσκὸς καὶ ληκύθια ὑπῆρχαν καὶ στὴν ταφὴ VI (πυρὰ *in situ*) ποὺ καὶ αὐτὴ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.[22].

Μὲ τὶς ταφὲς τοῦ ὕστερου 4ου αἰώνα ποὺ ἀνασκάφηκαν φέτος σχετίζονται ἐνδεχομένως μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιτύμβιες στῆλες ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας, μία ἰδιαίτερα ἐλκυστικὴ ὑπόθεση ποὺ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ βεβαιότητα.

Στὶς ταφὲς τοῦ 2ου προχριστιανικοῦ αἰώνα τὰ κτερίσματα, ποὺ κατὰ κανόνα συγκεντρώνονται στὴν περιοχὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ, εἶναι πήλινα ἀγγεῖα, ἀμφορεῖς, ἀρυτῆρες, πυξίδες, μυροδοχεῖα, λύχνοι· σὲ μία γυναικεία ταφὴ (τάφος II) βρέθηκε ἕνα ἀσημένιο σκουλαρίκι-κρίκος, μερικὲς γυάλινες χάντρες καὶ ἕνα σιδερένιο δαχτυλίδι, ἐνῶ σὲ μία ἄλλη βρέθηκε ἕνα χάλκινο δαχτυλίδι μὲ παράσταση 'Αθηνᾶς ποὺ σπένδει στὴ σφενδόνη του.

21. K. SCHEFOLD, *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen* (1934) 389 ὁμάδα D.

22. Μὲ βάση κυρίως τὴν πελίκη SCHEFOLD, ὅ.π.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ταφὲς μὲ μία μόνον ἐξαίρεση (XVI) εἶναι προσανατολισμένες κατὰ τὸν ἄξονα Ἀνατολῆς-Δύσης καί, ὅπως στὰ νεκροταφεῖα τῆς Πιερίας καὶ τῆς Σίνδου, οἱ γυναῖκες ἔχουν τὸ κεφάλι στὰ ἀνατολικὰ καὶ οἱ ἄνδρες στὰ δυτικά, ἕνα ἔθιμο ποὺ παρουσιάζεται στὰ πρώιμα ἀρχαϊκὰ χρόνια, συνεχίζεται μὲ ἀξιοσημείωτη ἐπιμονὴ ὡς τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἐφαρμόζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν νεκρῶν καὶ ἴσως ἀποτελέσει ἕνα στοιχεῖο-κλειδὶ γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ συνθετότερων ἱστορικῶν συμπερασμάτων.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 119 - 141)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ βόρειου περιβόλου συμπεριέλαβε κατὰ τὸ 1991 ἔρευνες στὰ τείχη τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιβόλου ἀλλὰ καὶ ἔρευνες στὰ κτιριακὰ συγκροτήματα ποὺ παλαιότερες ἀνασκαφὲς εἶχαν ἀποκαλύψει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου.

Τομέας Ι: Ε1

Ἔρευνα τείχους

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ 1990 εἶχε ἀποκαλύψει τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ περιβόλου τῆς νεώτερης φάσης ἐπισημαίνοντας συγχρόνως καὶ τὴν παράλληλη περίπου πορεία τοῦ ἀρχαιότερου τείχους κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο[1]. Ἡ ἐνισχυμένη ἀπόληξη τοῦ ἄκρου τοῦ νεώτερου τείχους θεωρήθηκε ὅτι πρέπει νὰ εἶχε σχέση μὲ τὴ γειτνίαση τῆς θάλασσας. Ἡ ἐντόπιση ὁπωσδήποτε κτιριακῶν λειψάνων σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικὰ τῆς ἀπόληξης τοῦ τείχους καθιστοῦσε προβληματικὴ τὴν ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους ὡς λιμενοβραχίονος (πίν. 119α).

Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἔρευνας στὰ νότια τοῦ βόρειου σκέλους τῶν τειχῶν διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἰσχυρῆς κατασκευῆς τοῖχος ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 εἶχε ἐντοπίσει στὴν παρειὰ τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος ἀνῆκε στὴ βόρεια πλευρὰ ἑνὸς στοϊκοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 119β). Ὁ τοῖχος αὐτὸς στὴν πρὸς τὰ ἀνατολικὰ συνέχειά του διακόπτεται γιὰ νὰ συνεχισθεῖ (πίν. 120α) μὲ κιονοστοιχία, οἱ κίονες τῆς ὁποίας δὲν ἔχουν κοινὸ στυλοβάτη, ἀλλὰ ὁ καθένας τους ἐδράζεται σὲ τετράγωνη βάση ἀπὸ δύο ἐπάλληλες πώρινες πλίνθους. Πάνω σὲ μία βάση σώθηκε ἀρράβδωτος σπόνδυλος. Ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δέκα συνολικὰ παρόμοιες τετράγωνες βάσεις κιόνων σὲ περίπου ὅμοια ἀπόσταση

1. *Τὸ Ἔργον*, 1990, 98 κέ.

ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ τελευταία πρὸς τὰ ἀνατολικὰ εἶναι ἡ πώρινη τετράγωνη πλίνθος δίπλα στὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ[2] τῶν τάφων τοῦ ἐκεῖ ἑλληνιστικοῦ νεκροταφείου, χωρὶς νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἑρμηνεία τοῦ προορισμοῦ της. Τὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τόσο στὸν τοῖχο, ὅσο καὶ στὴν κιονοστοιχία εἶναι ὁ τοπικὸς πωρόλιθος, ὁ ὁποῖος ἔχει ὑποστεῖ πολλὲς ρηγματώσεις ἀπὸ τὴ διάβρωση. Στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τῶν κιόνων ἐμφανίζεται στὰ νότια τῆς κιονοστοιχίας στρῶμα κεραμίδων στέγης χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐντοπισθεῖ δάπεδο (πίν. 120α). Νότια, δηλαδὴ στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς κοινοστοιχίας, ὑπάρχουν στρώματα φυσικῆς θαλάσσιας ἄμμου, ἡ ὁποία περιέχει θραύσματα ἀγγείων, κεραμίδων καὶ πίθων. Τὸ πώρινο αὐτὸ κτίριο ἔχει κτισθεῖ σὲ ἀπόσταση 6 μ. νότια τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης καὶ ἀκολουθεῖ πορεία παράλληλη πρὸς αὐτό. Ἡ διαμόρφωση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κτιρίου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὰ δυτικὰ ποὺ ἐμφανίζεται στὴ θεμελίωση τῶν βάσεων τῶν κιόνων, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη δαπέδου καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς φυσικῆς παράκτιας ἄμμου κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν κεραμιδιῶν τῆς στέγης δὲν ἀφήνει νομίζω καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ κτιρίου ὡς νεωσοίκου. Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας πρὸς τὰ νότια πρέπει νὰ ἀποκαλύψει καὶ ἄλλες ἀντίστοιχες κιονοστοιχίες παράλληλες μὲ τὴ βόρεια ἐξωτερικὴ κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀρχαίων νεωσοίκων[3]. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔχει ἐπισημάνει ὅτι τὸ πώρινο κτίριο καλύπτεται στὸ δυτικὸ τμῆμα του ἀπὸ στρώσεις θαλάσσιας παράκτιας ἄμμου, οἱ ὁποῖες ὅπως καὶ οἱ προγενέστερες ἀνασκαφὲς εἶχαν ἐπισημάνει[4] δὲν ἐπικαλύπτουν τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης (Β). Ἡ νεώτερη κεραμεικὴ ποὺ περιέχεται στὰ στρώματα αὐτὰ καὶ ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ τέλη 6ου-ἀρχὲς 5ου ἀποτελεῖ terminus ante quem γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Τὰ μεγαλύτερα ποσοστὰ στὴν κεραμεικὴ τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν τὰ ὄστρακα ἰωνικῶν κυλίκων μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση

2. *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη κατὰ τὸ 1987*, Ι (1987) 413 εἰκ. 6-7.

3. W. Dörpfeld, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 1885, 64. Πρβ. Ν. Παπαχατζη, *Παυσανίας*, Ἀττικά, 106 σημ. 1, εἰκ. 33.

4. *Τὸ Ἔργον* 1989, 102. *Τὸ Ἔργον* 1990, 98-102.

καὶ σκύφων μὲ ὑπογεωμετρικὴ διακόσμηση καθὼς καὶ ἀμφορέων ἰωνικῶν μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (πίν. 121α). Ἕνα ἐνδιαφέρον εὕρημα αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν τὰ θραύσματα ἑνὸς χάλκινου ὀχάνου ἀσπίδας μὲ ἔκτυπη ἀνάγλυφη διακόσμηση σὲ μετωπικὰ θέματα. Στὸ πρῶτο μετωπικὸ θέμα κάτω ἀπὸ τὴν ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἀναγνωρίζεται ἡ παράσταση τοῦ Θησέα ποὺ παλεύει μὲ τὸν Μινώταυρο (πίν. 121β).

Στὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἄμμου κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης τῆς κιονοστοιχίας, ὅπου αὐτὰ ἐρευνήθηκαν ὡς τὸν φυσικὸ βράχο μὲ στρωματογραφικὲς τομές, καθὼς καὶ στὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ τείχους τῆς Α' φάσης βρέθηκε κεραμεικὴ τοῦ τέλους τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (ἰωνικὴ κεραμεικὴ τύπου wild goat style καὶ bird bowl, καθὼς καὶ τοπικὴ χειροποίητη καστανόχρωμη κεραμεικὴ ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα) (πίν. 121γ).

Ἡ παράλληλη σχέση ποὺ ἐμφανίζει ὁ νεώσοικος μὲ τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ ἔνδειξη οἰκοδομικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ δύο κτίσματα. 'Ανεξάρτητα ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη σχέση τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης μὲ τοὺς νεωσοίκους, τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης ὁπωσδήποτε φαίνεται ὅτι συνέχισε τὴ ζωή του καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ ἐπικάλυψη τοῦ νεωσοίκου ἀπὸ στρώματα ἄμμου. Τὸ πώρινο κτίριο, τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζουμε ὡς νεώσοικο πρέπει νὰ εἶχε ἀχρηστευθεῖ ὅταν κτίσθηκε τὸ δυτικὸ σκέλος τῶν τειχῶν τὸ ὁποῖο ἔχει θεμελιωθεῖ μπροστὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ λεγόμενου νεωσοίκου καὶ πάνω στὸ στρῶμα ἄμμου ποὺ τὸν ἔχει ἐπικαλύψει.

Ἡ ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῶν τειχῶν ποὺ προστάτευε τὴν πόλη ἀπὸ τὴ θάλασσα ἐντοπίστηκε φέτος γιὰ πρώτη φορά.

Τὸ μικρὸ τμῆμα ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ βρέθηκε δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένο λόγω τῆς ἐκτεταμένης λιθολόγησής του. Σώζεται μόνο ἡ ἐσωτερικὴ παρειά, ἡ τοιχοδομία τῆς ὁποίας διαφοροποιεῖται ἀπὸ τῆς ἀντίστοιχης ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ βόρειου τείχους. Τόσο ἡ τοιχοδομία, ὅσο καὶ τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο πατᾶ πάνω στὶς στρώσεις τῆς ἄμμου ποὺ ἔχουν ἐπικαλύψει ἐν μέρει τὸν νεώσοικο ἀποτελοῦν σημαντικὲς ἐνδείξεις, ὅτι τὸ σκέλος αὐτὸ τῶν τειχῶν χτίσθηκε ἀργότερα ὅταν ὁ νεώσοικος εἶχε ἐπιχωσθεῖ καὶ τὸ λιμάνι μετατοπισθεῖ πρὸς τὰ νοτιοδυτικά.

Ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος ἀποκαλύφθηκε ἡ κατασκευὴ ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ στὴν ἀνασκα-

φὴ τοῦ 1990[5]. Πρόκειται γιὰ ὑποδομὴ βάσης τετράγωνου βάθρου ἄγνωστου προορισμοῦ (πίν. 120β).

Μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐξακριβώθηκε φέτος ὅτι τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου σκέλους τῶν τειχῶν τῆς νεώτερης φάσης (Β) προστάτευε ἀπὸ τὰ βόρεια τὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ, στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε συγκρότημα νεωσοίκων. Τὸ δυτικὸ σκέλος τῶν τειχῶν ποὺ φέτος ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται κατασκευάστηκε ἀργότερα ὅταν οἱ γεωμορφολογικὲς ἀλλαγὲς στὴν περιοχὴ ἐπέχωσαν τὸ ἀρχαϊκὸ λιμάνι καὶ μετατόπισαν τὸ λιμάνι νοτιότερα.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν τοῦ βόρειου περιβόλου ἔδωσε φέτος καὶ τὰ πρῶτα ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης Α. Ἐντοπίστηκε καὶ ἀνασκάφηκε ἐν μέρει κτίριο, τὸ ὁποῖο εἶναι προσκολλημένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους (πίν. 122α). Ἀπὸ τὸ κτίριο ἀποκαλύφθηκε φέτος ἕνας ὀρθογώνιος χῶρος, στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τετράγωνη ἐσχάρα πλαισιωμένη ἀπὸ ὄρθιες πέτρες. Ἴχνη πυρᾶς δὲν βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς κατασκευῆς, ὁ πυθμένας τῆς ὁποίας εἶναι στρωμένος μὲ θραύσματα κεραμίδων καὶ μεγάλων ἀγγείων (πίν. 122β).

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀρθογώνιου αὐτοῦ χώρου ἔχει ὑποστεῖ διαταραχὴ ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ νεωσοίκου, μία βάση κίονος τῆς ὁποίας πατᾶ πάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο (πίν. 123α). Σὲ ὁρισμένα σημεῖα σωζόταν ὡστόσο τὸ δάπεδο, τὸ ὁποῖο μάλιστα πρὸς τὸ κέντρο παρουσίαζε ἐνδείξεις ἰσχυρῆς καύσης (ἑστία;). Τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου ἦταν ἁπλὸ πατημένο χῶμα πάνω σὲ ἕνα στρῶμα λιθορριπῆς, μὲ τὸ ὁποῖο καλυπτόταν καὶ ἡ φυσικὴ κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους στὴ θέση αὐτή. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου βρέθηκαν δύο σιδερένια ἐργαλεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶναι διπλὸς πέλεκυς. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου, ὅπου σωζόταν ἀδιατάρακτη, συγκεντρώθηκαν ὄστρακα ἀγγείων Wild goat style, καθὼς καὶ κυλίκων τοῦ τύπου τῶν bird bowl, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει χρονολόγηση τοῦ κτιρίου στὰ τέλη 7ου - ἀρχὲς 6ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 125α). Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κτίριο αὐτὸ ἐντοιχίστηκε παράλληλος τοῖχος ποὺ ξεκινᾶ πάλι ἀπὸ τὴν ἐσω-

5. *Τὸ Ἔργον* 1990, 101 εἰκ. 140. *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη* Ι (1987) 413, εἰκ. 6-7.

τερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους τῆς φάσης Α μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ Νότο καὶ ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ ἕνα δεύτερο κτίριο, ἀποσπασματικὰ τμήματα τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 καὶ 1989[6] ἀλλὰ δὲν εἶχαν χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια λόγω τῆς μικρῆς καὶ διαταραγμένης ἐπίχωσης (πίν. 123β). Μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς θὰ μποροῦσαν νὰ συμπληρωθοῦν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου δύο δίχωρα μεγαρόσχημα κτίρια μὲ ἄξονα Βορρὰ-Νότο καὶ εἴσοδο ἀπὸ τὰ νότια. Στὴν ἴδια κτιριακὴ φάση θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ τὸ τμῆμα ἀψιδωτοῦ κτίσματος ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 εἶχε στὴν ἴδια περιοχὴ ἀποκαλύψει (εἰκ. 1).

Ἡ μορφὴ τοῦ τείχους καὶ τῶν κτιρίων τῆς πρώτης φάσης τῆς ἀποικίας τῶν Ἀβδήρων ἐντάσσει τὰ Ἄβδηρα στὶς πρώιμες ὀχυρώσεις μὲ τὰ πλατιὰ τείχη καὶ τὰ μεγαροειδῆ ἢ ἀψιδωτὰ κτίσματα στὸ ἐσωτερικό τους, ὅπως αὐτὲς εἶναι γνωστὲς τόσο ἀπὸ τὸν Αἰγαιακὸ κόσμο (π.χ. Ζαγορὰ Ἄνδρου[7]), ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἀποικίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας (Σμύρνη)[8].

Μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης (πίν. 124α) ἐρευνήθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ καὶ συγκεντρώθηκε ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς μικρογραφικῶν ὑδριῶν, κεραμεικῆς (πίν. 125β) καὶ εἰδωλίων ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς ἄμμου (πίν. 125γ, 125δ), τὸ ὁποῖο περιεῖχε μεγάλες ποσότητες καμένων ὀστῶν ζώων καὶ στάχτης. Τὸ στρῶμα αὐτό, τὸ ὁποῖο σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἐπικαλύπτει τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης δίνει, ὅπως ἔχει προκύψει καὶ ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές, ἕνα terminus ante quem γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ τείχους τοῦ βόρειου περιβόλου ἐρευνήθηκε ἐπίσης ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, τὸ ὁποῖο παλαιότερες ἀνασκαφὲς ἔχουν ἐντοπίσει[9]. Φέτος ἀνασκάφηκαν δώδεκα τά-

6. *Τὸ Ἔργον* 1987, 15.

7. A. Cambitoglou - A. Birchall - J. J. Coulton, J. R. Green, *Zagora 2* (1988) πίν. 1.

8. *BSA* 53-54 (1958/59).

9. Χ. Σαμιου, Τὸ Ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδήρων, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη* ΙΙ (1988) 471-480.

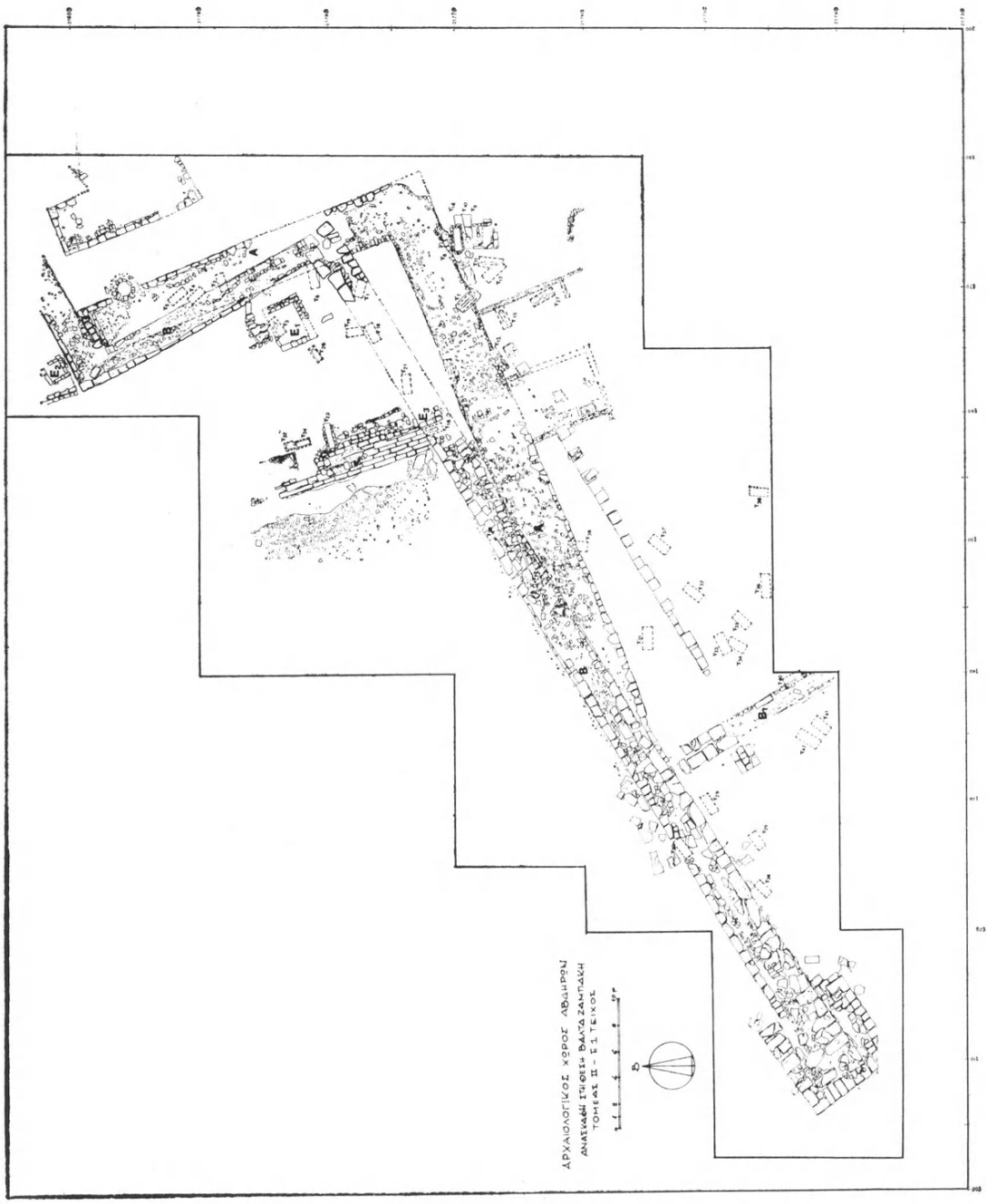

Εἰκ. 1. Ἄβδηρα. Ἀνασκαφὴ στὴ θέση Βάλτα Ζαμπάκη.

φοι (Τ32-Τ44), οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν στὸ στρῶμα τῆς ἐπίχωσης ποὺ κάλυπτε τὰ τείχη τοῦ βόρειου περιβόλου καὶ ἡ ὁποία στὸ μεγαλύτερο ποσοστό της ἦταν στρώσεις παράκτιας ἄμμου. Οἱ τάφοι ἦταν εἴτε ἁπλοὶ ἐνταφιασμοὶ στὴν ἄμμο, εἴτε ἐνταφιασμοὶ μέσα σὲ κεραμοσκεπεῖς τάφους. Τὰ κτερίσματα εἶναι ἐναποτεθειμένα ἐπάνω στοὺς νεκροὺς (πίν. 124β) καὶ σπανιότερα πάνω στὶς καλυπτήριες κεραμίδες τοῦ τάφου (πίν. 126α-β). Ἀπὸ τὰ κτερίσματά τους οἱ τάφοι χρονολογοῦνται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα[10]. Ἐνδιαφέρον ἐμφανίζουν καὶ τὰ σφραγίσματα μὲ τὸ ἐπίσημα τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων, τὸν γρύπα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς καλυπτήριες κεραμίδες τῶν τάφων, οἱ ὁποῖες προφανῶς βρίσκονται σὲ δεύτερη χρήση στοὺς τάφους[11].

Ἔρευνες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου

Δ1 Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Δ. Μακρῆ

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ κτιριακὸ συγκρότημα ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὰ 1983[12] καὶ συνεχισθεῖ στὰ 1989[13] ὁλοκλήρωσε τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος ΙΙ, τὸ ὁποῖο ὁρίζεται στὰ δυτικὰ ἀπὸ δρόμο μὲ κατεύθυνση Β-Ν (πίν. 127α). Στὸ κτιριακὸ αὐτὸ συγκρότημα ἐπισημάνθηκαν δύο οἰκοδομικὲς φάσεις: Στὴ νεώτερη ἀνήκει κτίριο μὲ δύο χώρους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους μεσολαβεῖ ἕνας τρίτος πιθανότατα ἡμιυπαίθριος χῶρος (πίν. 127β). Ὁ μικρὸς τετράγωνος χῶρος ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος εἶχε εἴσοδο στὸ μέσο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στὸ ἐσωτερικό του στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἐντοπίστηκε μία κατασκευὴ-ἑστία: καὶ στὸ δάπεδο βρέθηκαν διάσπαρτα ἀγγεῖα ἀποθηκευτικά, ὅπως ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς (πίν. 128α) ἀλλὰ καὶ μικρότερα ἐπιτραπέζια (πίν. 129α), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦν τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα. Οἱ τοῖχοι τοῦ χώρου Ζ διαπιστώθηκε ὅτι ἔχουν κτισθεῖ πάνω σὲ παχὺ στρῶμα μπάζων, μὲ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι διαμορφώθηκε τὸ ἐπικλινὲς τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου. Τὸ στρῶμα αὐτὸ περιέχει ἄφθονη κερα-

10. Πρβ. γιὰ λυχνάρι, *Agora* IV (1958) ἀρ. 693.

11. K. Peristeri, Amphores et timbres amphoriques d'Abdère, *BCH* Suppl. XIII (1986) 491-496.

12. *ΠΑΕ* 1983, 8-10.

13. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1989*, 103-104.

μεική, τὰ μεγαλύτερα ποσοστὰ τῆς ὁποίας πρέπει νὰ χρονολογοῦνται πάλι μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. (πίν. 129α). Ἡ ὕπαρξη δύο σαφῶς διακρινόμενων κτιριακῶν φάσεων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν νομισμάτων θὰ ἀποτελέσει σημαντικὴ βοήθεια γιὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς καὶ τὴ λεπτομερειακότερη χρονολόγηση τῆς κεραμεικῆς τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 128β).

Ἡ ἀρχαιότερη κτιριακὴ φάση, τῆς ὁποίας οἱ τοῖχοι διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο κτίριο, ἀντιπροσωπεύεται μὲ δίχωρο κτίριο τοῦ ἴδιου προσανατολισμοῦ (πίν. 127α). Σὲ αὐτὴ τὴν ἀρχαιότερη κτιριακὴ φάση τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ τὸ κτίριο Ι τοῦ ὁποίου ὁλοκληρώθηκε φέτος ἡ ἀνασκαφή (πίν. 130α). Ἐρευνήθηκε ὁ χῶρος Β τοῦ κτιρίου στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὁποίου δὲν εἶχε ἐπεκταθεῖ ἡ ἀνασκαφή. Διαπιστώθηκε ὅτι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ συνεχίζεται τὸ λάξευμα στὸν φυσικὸ βράχο τῆς πλαγιᾶς μὲ τὸ ὁποῖο διαμορφώνεται καὶ ἡ νότια πλευρὰ τῶν δύο χώρων τοῦ ἴδιου κτιρίου. Ἀπὸ τὴν ἐπένδυση τοῦ λαξεύματος προέρχονται οἱ μαρμάρινες πλίνθοι ποὺ βρέθηκαν πεσμένες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου Β βρέθηκε μικρὸς ὀξυπύθμενος ἀμφορέας. Ἐρευνήθηκε ἐπίσης ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπίχωσης τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου Β καὶ τὸ ἴδιο τὸ δάπεδο ὡς τὸν φυσικὸ βράχο.

Στὰ βόρεια τῶν κτιρίων Ι καὶ ΙΙ ἐντοπίστηκε ἕνας στενὸς σχετικὰ δρόμος, σὲ ἕνα μέρος τοῦ ὁποίου σώζεται πλακόστρωτο (πίν. 130β). Στὴ βόρεια παρειὰ αὐτοῦ τοῦ «δρόμου» ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἕνα τρίτο κτιριακὸ συγκρότημα (ΙΙΙ) στὸ ὁποῖο ἐντοπίζονται ἐπὶ μέρους κτίρια (πίν. 130β).

ΙΙΕ: Ἀγρὸς Γεωργίου Χατζόπουλου, ἀριθ. κληροτεμαχίου 24

Σὲ ἀπόσταση 100 περίπου μέτρων νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ βόρειου περιβόλου ἐντοπίσθηκε θεμελίωση μεγάλου κτιρίου ἢ ἀναλήμματος (πίν. 131α). Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῆς τάφρου θεμελίωσής του προκύπτει χρονολόγηση τοῦ κτιρίου στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, ἐνῶ ἡ ἀνεύρεση κεραμεικῆς 4ου π.Χ. αἰώνα στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα μαρτυροῦν τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς τοῦ κτιρίου ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα. Οἱ διαστάσεις τοῦ κτιρίου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνεύρεση πολλῶν πήλινων σφραγισμάτων καὶ μικρογραφικῶν λύχνων (πίν. 129β) ὑποδηλώνουν τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ κτιρίου, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ πρῶτο δημόσιο κτίριο ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ἐσωτερικὸ

τοῦ βόρειου περιβόλου. Συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνά του προγραμματίζεται γιὰ τὸ ἑπόμενο ἔτος.

'Α γ ρ ὸ ς 'Α β ρ ά μ ο γ λ ο υ Δ2 - Ε2 (Ε. Σκαρλατιδου)

Προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μικροῦ κτιρίου μὲ τοὺς δύο χώρους καὶ νὰ διευκρινιστεῖ ἡ κάτοψη καὶ ἡ χρονολόγηση τῶν ἀρχαιότερων κτιριακῶν φάσεων ποὺ εἶχαν ἤδη ἐντοπιστεῖ στὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους[14], ἀπομακρύνθηκαν φέτος ὅλοι οἱ μάρτυρες - διάδρομοι πλάτους 1 μ. μεταξὺ τῶν τετραγώνων τοῦ ἀνασκαφικοῦ καννάβου. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ μικρὸ κτίριο μὲ τοὺς δύο χώρους ἦταν σπίτι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (σπίτι Α), διευκρινίστηκε ὅτι αὐτὸ εἶχε τελικὰ τρεῖς χώρους καὶ ὅτι δὲν σχετιζόταν μὲ τὰ ἄλλα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα στὰ ΝΔ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε ὑποτεθεῖ[15], ἀλλὰ ἦταν αὐτόνομο (εἰκ. 2, πίν. 131β, 132α). 'Αποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μεγάλο ὀρθογώνιο δωμάτιο (χῶρος Ι) ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.16×4.92 - 5.12 μ. μὲ μεγάλο θυραῖο ἄνοιγμα πρὸς Ν. Δίπλα του ἕνας μικρὸς τετράγωνος λουτρώνας (χῶρος ΙΙ) ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.70×2.70 μ. μὲ δάπεδο ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα[16].

14. *ΠΑΕ* 1989, 227-229.

15. Αὐτόθι.

16. Τὸν μικρὸ αὐτὸ χῶρο ταυτίσαμε μὲ λουτρώνα καὶ ἐξαιτίας τοῦ δαπέδου του ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ καὶ σὲ ἄλλο σπίτι τῶν 'Αβδήρων ἴδιου περίπου μεγέθους χῶρος θεωρήθηκε ἐπίσης λουτρώνας. Πρβ. χῶρο 21 τοῦ σπιτιοῦ C. J. Graham, Notes on Houses and Housing Districts at Abdera and Himera, *AJA* 76, 1972, 296, εἰκ. 1.

Λουτρῶνες ὑπάρχουν ἐπίσης σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς 'Ολύνθου. Συνηθέστερα βρίσκονται δίπλα στὸ μαγειρεῖο ἢ ἐπικοινωνοῦν ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν αὐλή. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι κατὰ κανόνα πολὺ μικρότερων διαστάσεων ἀπὸ τὸν λουτρώνα τοῦ σπιτιοῦ τῶν 'Αβδήρων. Ὑπάρχει βέβαια συνήθως στοὺς λουτρῶνες τῆς 'Ολύνθου ἕνας πήλινος λουτήρας ἐκτὸς ἀπὸ δύο περιπτώσεις, ὅπου ὑπάρχει ἁπλῶς ἕνα δάπεδο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν 'Αβδήρων (Πρβ. σχετικὰ *Excavations at Olynthus* VII, 199 κέ., κυρίως σ. 204). Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι μαγειρεῖο δὲν φαίνεται πιθανὴ μὲ βάση τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλα ἀρχαῖα σπίτια. Ἔτσι στὰ σπίτια τῆς 'Ολύνθου τὸ μαγειρεῖο ἦταν πάντα μεγάλων διαστάσεων χῶρος (*Excavations at Olynthus* VIII, 185-199 καὶ κυρίως πίν. σ. 198). Σὲ καμιὰ ὡστόσο περίπτωση δὲν διαπιστώθηκε στὰ δάπεδα τῶν μαγειρείων τῆς 'Ολύνθου δάπεδο ἀπὸ ἀσβεστοκονία, ἐνῶ στοὺς λουτρῶνες

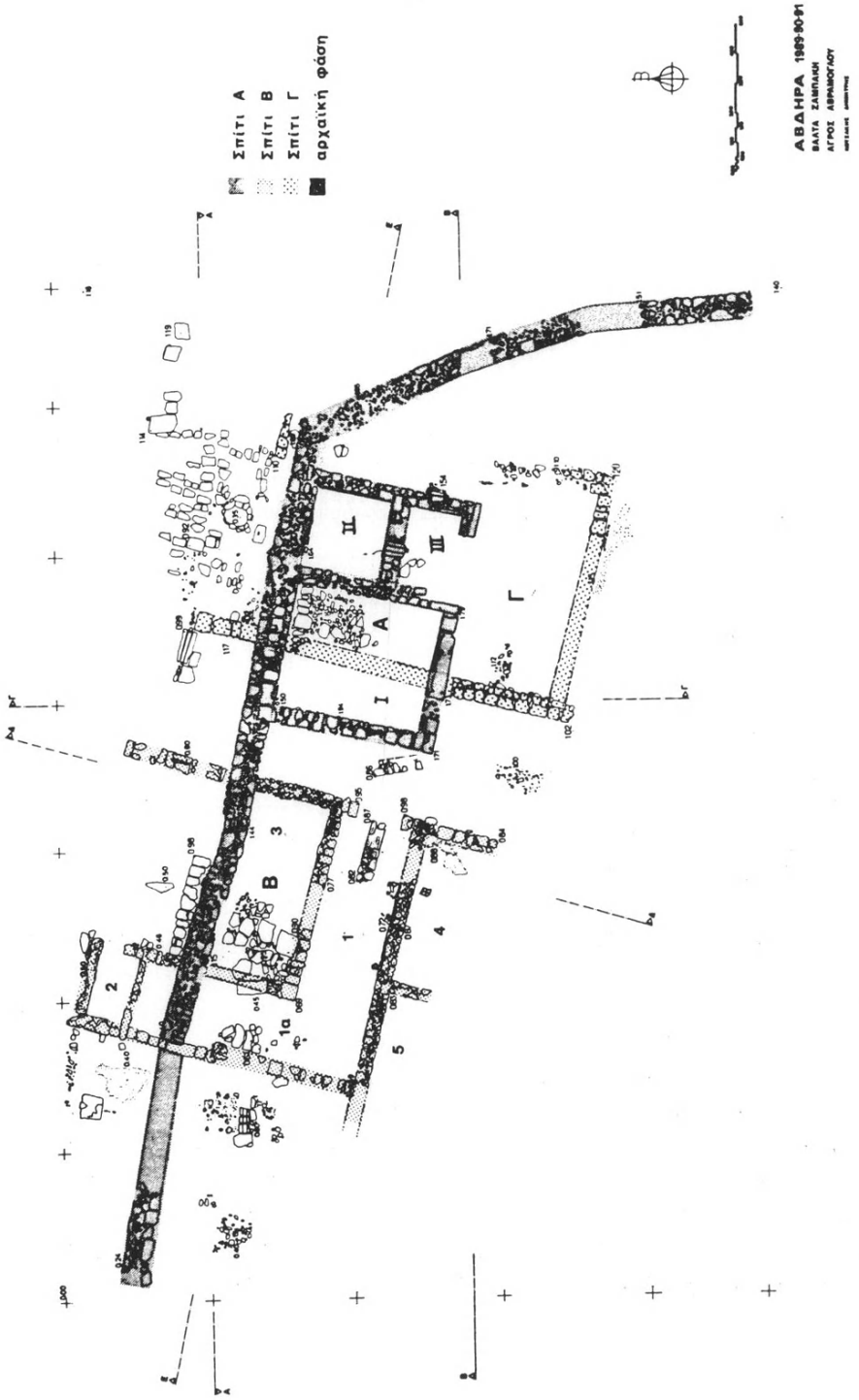

Εἰκ. 2. Ἄβδηρα. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ Βάλτα Ζαμπάκη καὶ στὸν ἀγρὸ Ἀβράμογλου.

Τὸ ἀβαθὲς ἀποχετευτικὸ ρεῖθρο ποὺ παρεμβάλλεται στὸ ἐγκάρσιο, πιθανότατα χαμηλὸ τοιχίο ὁδηγοῦσε τὰ νερὰ τοῦ λουτρώνα στὸν ἐπίσης μικρὸ ἐξωτερικὸ χῶρο ΙΙΙ, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.70×1.70 μ. Τὸ δάπεδο καὶ ἕνα τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ χώρου ΙΙΙ ἦταν κατασκαμμένα καὶ κατεστραμμένα ἀπὸ νεώτερη ἐπέμβαση (πίν. 132α). Ἡ χρήση τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ. Μὲ δεδομένο, ὅμως, ὅτι μάλλον δὲν χωριζόταν τελείως ἀπὸ τὸν χῶρο ΙΙ (λουτρώνα) καὶ ὅτι τὰ νερὰ τοῦ τελευταίου ἀποχετεύονταν στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ μέσω τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου ΙΙΙ, ἡ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν χώρων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ συναφής. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ χῶρος ΙΙΙ χρησίμευε ὡς προθάλαμος ἢ βοηθητικὸς χῶρος, ἀπ' ὅπου γινόταν καὶ ἡ πρόσβαση στὸν λουτρώνα ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη σήμερα εἴσοδο στὰ νότια.

Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σπιτιοῦ Α ποὺ εἶναι καὶ ὁ ὑψηλότερα σωζόμενος (μέχρι 0.53 μ.) τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ. Εἶναι κτισμένος μὲ ὀρθογώνιους πωρόπλινθους μαζὶ μὲ ἀργοὺς ἢ ἁδρὰ λαξευμένους λίθους (εἰκ. 2). Μὲ τὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου αὐτοῦ καταστράφηκε ἕνα δάπεδο ἀπὸ λεπτὸ χαλίκι καὶ ἀσβέστη ποὺ ἀνῆκε σὲ κάποιο προγενέστερο κτίριο. Σώθηκε ἕνα μικρὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου αὐτοῦ διαστάσεων 0.82×0.10 - 0.40 μ. δίπλα στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σπιτιοῦ Α (πίν. 132β), ἐνῶ πολλὰ κομμάτια του βρέθηκαν διάσπαρτα καὶ στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε τὸ σπίτι αὐτό, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπιχώσεις τοῦ σπιτιοῦ κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς.

Κατὰ τὴ διάρκεια χρήσης τοῦ σπιτιοῦ Α, προφανῶς γιὰ στατικοὺς λόγους, διαπλατύνθηκε ὁ βόρειος τοῖχος ποὺ συγχρόνως, ὅμως, καὶ προεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 2). Ἡ προέκταση αὐτὴ χρησίμευσε ὡς ἕνα εἶδος περιβόλου τοῦ ὑπαίθριου χώρου δυτικὰ τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου θὰ ἀσκοῦνταν κάποιες δραστηριότητες ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τοῦ σπιτιοῦ. Σώζεται σὲ μῆκος 11.20 μ. καὶ μόνο μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης (εἰκ. 2). Εἶναι πολὺ πρόχειρης κατασκευῆς καὶ ἀκολουθεῖ τὴν πρὸς δυτικὰ κλίση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν ἰσοπέδωση τῶν ἐρειπίων τῶν ὑποκείμενων κτι-

---

τους ἐμφανίζονται πάντοτε δάπεδα αὐτοῦ τοῦ τύπου (ὅ.π. 204). Ἐξάλλου δὲν διαπιστώθηκε σὲ καμιὰ περίπτωση μαγειρείου ἀποχετευτικὸ σύστημα ἀνάλογο, ὅμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ ἐμφανίζει ὁ μικρὸς χῶρος τοῦ σπιτιοῦ τῶν 'Αβδήρων.

ριακῶν φάσεων. Ἔτσι, τὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ τοίχου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου (εἰκ. 2), ἂν καὶ βρίσκεται σὲ ἀρκετὰ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ βόρειο σκέλος τοῦ περιβόλου, πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ αὐτό. Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ σπιτιοῦ τὸ βόρειο σκέλος τοῦ περιβόλου προεκτείνεται μόνο κατὰ 0.60 μ. μετὰ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου συναντᾶ τὸν λοξό, ἐξαιρετικὰ σαθρῆς κατασκευῆς, τοῖχο ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ περιβόλου (εἰκ. 2). Εἶναι ἐλαφρὰ καμπυλωμένος καὶ στὰ περισσότερα σημεῖα του ὁ τοῖχος αὐτὸς μοιάζει μὲ ἕναν ἐπιμήκη λιθοσωρό, χωρὶς διαμορφωμένες παρειές. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ νοτιότερο σωζόμενο τμῆμα τοῦ σκέλους αὐτοῦ ποὺ παρουσιάζει ἀρκετὰ ἐπιμελὴ κατασκευή (πίν. 131β). Τὸ ὁλικὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους εἶναι περίπου 15.50 μ. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συνεχιζόταν πρὸς νότια, ἐνῶ δύο ἄλλα σκέλη στὸ δυτικὸ καὶ νότιο μέρος ὁλοκλήρωναν τὸν ἀσύμμετρου ἴσως σχήματος περίβολο μιᾶς μεγάλης αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ Α[17].

Τὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε τὸ σπίτι Α ἔδωσε ὑλικὸ ποὺ ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ σπιτιοῦ στὸ β΄ μισὸ τοῦ 4ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Συγχρόνως, ὅμως, ἔδειξε ὅτι οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ὁρισμένα σκεύη (κυρίως ἀμφορεῖς) τοῦ τέλους τοῦ ἴδιου αἰώνα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ νεώτερο σπίτι, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο κτίριο ποὺ προϋπῆρχε στὴν ἴδια θέση[18] καὶ τοῦ ὁποίου ὁρισμένα τμήματα εἶχαν ἤδη ἐντοπισθεῖ στὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους[19].

Ἔτσι, μὲ τὴν ἔρευνα σὲ μεγαλύτερο βάθος ὁλοκληρώθηκε σχεδὸν ἡ ἀποκάλυψη αὐτῶν τῶν ἀρχαιότερων κτιριακῶν καραλοίπων. Πρόκειται γιὰ δύο παράλληλα μεταξύ τους κτίρια ποὺ σώζονται, ὅμως, πολὺ ἀποσπασματικά (εἰκ. 2). Μεταξύ τους ὑπάρχει ἕνας δρόμος πλάτους 4.35-4.45 μ. ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὸ σωζόμενο μῆκος του εἶναι 14.50 μ. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὑρήματα (πολὺ μεγάλη ποσότητα ἀπὸ ὑφαντικὰ βάρη, θραύσματα ἀπὸ πήλινες λεκάνες καὶ ἄλλα οἰκιακὰ σκεύη), ἀπὸ τὴν κάτοψη καὶ τὰ

17. Γιὰ μεγάλου ἀσύμμετρου περιγράμματος περιβόλους σὲ σπίτια τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα πρβ. J. E. Jones - A. J. Graham - L. H. Sackett, An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari, *BSA* 68, 1973, 370, εἰκ. 4.

18. *ΠΑΕ* 1989, ὅ.π.

19. Αὐτόθι.

σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὰ ἦταν σπίτια. Τὸ δυτικότερο ἀπὸ αὐτὰ σπίτι Β (εἰκ. 2, πίν. 133α-β, 135α) εἶχε πρόσβαση ἀπὸ τὸν δρόμο μὲ μία εἴσοδο πλάτους 1.50 μ. ποὺ ἀνοίγεται στὸν ἀνατολικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ. Βρέθηκαν στὴ θέση τους οἱ δύο βάσεις τῶν παραστάδων τῆς θύρας, τὶς ὁποῖες ἀποτελοῦσαν δύο πλακόσχημες ἀδρὰ λαξευμένες πέτρες (πίν. 134α). Ἡ εἴσοδος ὁδηγεῖ σὲ ἕνα διάδρομο (χῶρος 1) πλάτους 2.50 μ. - 2.60 μ. καὶ μήκους 8.60 μ., ὁ ὁποῖος στὸ δυτικὸ ἄκρο του κάμπτεται κάθετα πρὸς τὰ βόρεια. Τὸ δεύτερο αὐτὸ σκέλος τοῦ διαδρόμου (χῶρος 1α) ἔχει πλάτος 2.35 μ. καὶ μῆκος 8 μ. Στὸ βόρειο ἄκρο του καταλήγει σὲ ἕνα μικρὸ ὀρθογώνιο χῶρο (χῶρος 2) ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.25×2.20 μ. περίπου. Ἐπειδὴ διατηρεῖται μόνον ἡ κατώτερη σειρὰ ἀπὸ πέτρες στοὺς τοίχους τῶν χώρων 1α καὶ 2 δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν αὐτοὶ ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους. Ἴσως ὅμως ὁ χῶρος 2 εἶχε πρόσβαση ἀπὸ ἀνατολικὰ ὅπου λείπει ἕνα τμῆμα τοῦ τοίχου ποὺ τὸν ὁρίζει ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτή. Ὁ χῶρος 2 εἶναι ὁ βορειότερα σωζόμενος χῶρος. Ὅλο τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἔχει καταστραφεῖ τελείως ἐξαιτίας τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀγροῦ στὸν γύρω χῶρο. Ἀνάμεσα στοὺς διαδρόμους 1 καὶ 1α καὶ στὸν ἐξωτερικὸ (ἀνατολικὸ) τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ Β ἀνοίγεται μία ὀρθογώνια αὐλή (χῶρος 3), τῆς ὁποίας λείπει τὸ βόρειο τμῆμα, ἐπειδὴ ἔχει ἐπίσης καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν καλλιέργεια. Ἡ διάσταση τῆς αὐλῆς κατὰ τὸν ἄξονα ἀπὸ Δ πρὸς Α εἶναι 6.05-6.20 μ. ἐνῶ κατὰ τὸν ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν σώζεται σὲ μῆκος 7.30 μ. Στὴ ΝΔ ἐσωτερικὴ γωνία τῆς αὐλῆς σώζεται τμῆμα πλακοστρώτου ἀπὸ μεγάλες πλάκες καὶ ἀνάμεσά τους μικρὲς πλακερὲς πέτρες. Ἔχει ἐν μέρει καταστραφεῖ ἀπὸ κάποια ἀρχαιοκαπηλικὴ ἐπέμβαση (πίν. 133α-β). Στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς δὲν διαπιστώθηκαν ἄλλα ὑπολείμματα πλακοστρώτου· ἴσως λιθολογήθηκε, ὅπως ἄλλωστε καὶ μεγάλο μέρος τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ νεώτερου σπιτιοῦ Α. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ διάδρομοι στὰ νότια καὶ στὰ δυτικὰ τῆς αὐλῆς ἦταν στοὲς ποὺ ἀνοίγονταν πρὸς τὴν αὐλή. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ χαμηλὰ σωζόμενοι τοῖχοι τῶν ἀντίστοιχων πλευρῶν τῆς αὐλῆς λειτουργοῦσαν ὡς στυλοβάτες ἢ εὐθυντηρίες γιὰ στυλοβάτες, στοὺς ὁποίους ἔβαιναν λίθινες βάσεις ποὺ στήριζαν πιθανότατα τοὺς ξύλινους κίονες τῶν στοῶν. Ἐντούτοις, δὲν βρέθηκε κανένα ἴχνος ἀπὸ τὶς βάσεις αὐτές· ἀπὸ τὸ λιθολόγημα διέφυγε, ὄχι παντοῦ, μία μόνο σειρὰ λαξευμένων πωρολίθων τῶν στυλοβατῶν. Σὲ κά-

πως μεγαλύτερο ὕψος (0.35 μ.) σώζεται ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ ἀπόληξη τοῦ στυλοβάτη τῆς νότιας στοᾶς στὸ σημεῖο τῆς συμβολῆς του μὲ τὸν ἀνατολικό, ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου σὲ μῆκος 1.25 μ. εἶναι κτισμένος μὲ μικρὲς πέτρες ἀλάξευτες, δηλ. μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι ὁ ὑπόλοιπος στυλοβάτης (πίν. 134β). Φαίνεται πὼς στὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ βρίσκεται δεξιὰ καὶ ἀκριβῶς ἐσωτερικὰ τῆς κύριας εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ, ἡ στοὰ ἦταν κτισμένη σὲ μῆκος 1.25 μ. μέχρι τὴν ὀροφή, διαμορφώνοντας ἕνα μικρό, κλειστὸ χῶρο ἐσωτερικὰ τῆς ἐσωτερικῆς θύρας.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐλῆς καὶ στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μὲ τὸ πλακόστρωτο ἀποκαλύφθηκε μία σειρὰ ἀπὸ ἀδρὰ λαξευμένους πωρόλιθους (πίν. 135α). Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ σώζεται σὲ μῆκος 3.40 μ. Ἡ κατασκευὴ καὶ τὸ διαφορετικὸ ὑλικὸ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε μέρος τοῦ πλακοστρώτου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη ὀργανικῆς σύνδεσης μὲ τὸν τοῖχοστυλοβάτη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, σὲ σχέση μὲ τὸν ὁποῖο βρίσκεται ὑψηλότερα, ὁδηγοῦν μάλλον στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνεξάρτητη κατασκευὴ ποὺ ἐξυπηρετοῦσε κάποιες λειτουργίες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐλῆς.

Στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ, πίσω ἀπὸ τὴ νότια στοά, διασώζεται μέρος τοῦ ὀρθογώνιου δωματίου (χῶρος 4). Τὸ ἐσωτερικό του πλάτος εἶναι 5 μ. ἐνῶ σὲ μῆκος σώζεται περὶ τὰ 2.30 μ. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου διατηρεῖται ἕνα μέρος τοῦ δαπέδου ἔκτασης 1.20 × 1.30 μ. περίπου, κατασκευασμένο ἀπὸ πολὺ λεπτὸ χαλίκι ἀνάμεικτο μὲ τριμμένα ὄστρεα (πίν. 135β). Ἡ εἴσοδός του στὸν χῶρο 4 ἀπὸ τὴ νότια στοὰ βρισκόταν ἴσως στὸ σημεῖο ποὺ λείπει ἕνα τμῆμα τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου. Στὰ δυτικὰ αὐτοῦ τοῦ χώρου πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἕνας ἀκόμη ὀρθογώνιος χῶρος (χῶρος 5), ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει τελείως καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἄρωση (πίν. 133β).

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τῶν χώρων 4 καὶ 5 παρουσιάζει δύο φάσεις καρασκευῆς, ὅπως δείχνει ἡ μικρὴ ἀπόκλιση τοῦ ἄξονα τοῦ ἐπάνω μέρους τοῦ τοίχου ἀπὸ αὐτὸν τῆς θεμελίωσής του (πίν. 135β). Πρέπει νὰ ἔγιναν κάποιες ἀνακατασκευὲς τοίχων στὸ νότιο τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ.

Στὰ δυτικὰ τοῦ σπιτιοῦ Β δὲν βρέθηκε κανένα ἴχνος τοίχου ἢ θεμελίωσης. Σώθηκαν ὅμως τμήματα δαπέδων ἀπὸ ἀνάμεικτα τρίμματα θαλασσινῶν ὀστρέων καὶ κεραμίδων καὶ ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν κομμάτια κεράμων στέγης καὶ σπασμένων ἀγγείων, καθὼς καὶ ἕνα ἀβαθὲς πώρινο ρεῖθρο ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία κομμάτια μὲ κατεύθυνση καὶ μικρὴ κλίση πρὸς

τὰ δυτικά (εἰκ. 2, πίν. 133α). Ἴσως ἐπρόκειτο γιὰ χώρους, ὅπου ἀσκοῦνταν κάποιες οἰκιακὲς ἐργασίες. Λιθολογήθηκαν πιθανότατα οἱ τοῖχοι τῶν χώρων αὐτῶν. 'Εσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ Β, ἀλλὰ μόλις 0.10 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ θυραίου ἀνοίγματος ἐντοπίστηκαν δύο μικρὰ τμήματα μισοδιαλυμένων τοίχων μιᾶς προηγούμενης κτιριακῆς φάσης (εἰκ. 2, πίν. 134α). Τὸ ἕνα τμῆμα τοίχου ποὺ βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς θύρας σώζεται σὲ μῆκος 1.10 μ., τὸ ἄλλο ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ σώζεται σὲ μῆκος 1.20 μ. Καὶ στοὺς δύο διατηρεῖται μία μόνο σειρὰ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους.

Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ δρόμου, κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο σπίτι Α, ἐντοπίστηκαν ὑπολείμματα ἑνὸς ἄλλου κτιρίου (σπίτι Γ εἰκ. 2). 'Αποκαλύφθηκε ἕνα τμῆμα τοῦ δυτικοῦ, ἐξωτερικοῦ τοίχου ποὺ ἔχει μέτωπο στὸν δρόμο. Μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο Ι τοῦ σπιτιοῦ Α. Εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἁδρὰ λαξευμένους πρωόλιθους (πίν. 131β, 132α). Τὸ ὁλικὸ μῆκος του ὑπολογίζεται σὲ 13.25 μ. Σώζεται μόνο ἡ κατώτερη σειρὰ τῶν γωνιολίθων. Τὸ μεγαλύτερο ὁρατὸ μέρος τοῦ τοίχου βρίσκεται στὸ νότιο τμῆμα του (πίν. 136α), ἐνῶ στὸ βορειότερο ἄκρο του διατηροῦνται μόνο τρεῖς πώρινοι γωνιόλιθοι. Δίπλα καὶ κάθετα σὲ αὐτούς, ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ποὺ ἑδράζεται, ὑπάρχει ἕνα ἀβαθὲς ἀποχετευτικὸ πώρινο ρεῖθρο (πίν. 136β): χρησίμευε γιὰ νὰ ὁδηγεῖ τὰ νερὰ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ στὸν δρόμο.

'Ανατολικότερα σώζεται ἕνα πολὺ μικρὸ τμῆμα τοίχου, ὅμοιας κατασκευῆς μὲ τὸν προηγούμενο. Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ πιθανότατα γώνιαζε κάθετα σὲ αὐτόν (εἰκ. 2, πίν. 132α). Δίπλα στὴ νότια παρειά του σώζεται μέρος κατεστραμμένου ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἑνὸς χώρου ποὺ ἐκτεινόταν στὰ νότια τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ἀλλὰ καταστράφηκε μαζὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ. Τὸ ψηφιδωτὸ σώζεται σὲ μῆκος 3.10 μ. καὶ μεγαλύτερο πλάτος 0.80 μ. (πίν. 137α). 'Αποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς ἀσύμμετρου σχήματος ψηφίδες ἀπὸ λευκό, χονδρόκοκκο καὶ εὔθρυπτο μάρμαρο.

Ἕνα τρίτο, πολὺ μικρὸ τμῆμα τοίχου ἀπὸ τέσσερις πώρινους γωνιόλιθους ἐντοπίστηκε ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ σπιτιοῦ Α ἀλλὰ χαμηλότερα ἀπὸ αὐτό. Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ διατηρεῖται σὲ μῆκος 1.40 μ· (εἰκ. 2). Βρίκεται στὸν ἴδιο οἰκοδομικὸ ὁρίζοντα μὲ τοὺς ἄλλους ἀποσπασματικοὺς τοίχους τοῦ σπιτιοῦ Γ, στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀνήκει. Αὐτὸς ὁ οἰκοδομικὸς

ὁρίζοντας βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ πηγάδι μὲ τὸ κατεστραμμένο στόμιο καὶ τὸ πλακόστρωτο γύρω ἀπὸ αὐτό, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἴδια περιοχή, βόρεια δηλαδὴ τοῦ σπιτιοῦ Α (πίν. 131β). Τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀραιὰ τοποθετημένους λαξευτοὺς πωρόλιθους καὶ σκληρὸ πκτημένο χῶμα ἀνάμεσά τους (πίν. 137β). Εἶναι σαφὲς ὅτι ἀνήκουν σὲ μία προγενέστερη ἀπὸ τὸ σπίτι Γ κτιριακὴ φάση. Ἑπομένως στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου ἐντοπίζονται τρεῖς διαδοχικὲς κτιριακὲς φάσεις τοῦ σπιτιοῦ Α, τοῦ σπιτιοῦ Γ καὶ τοῦ πλακοστρώτου μὲ τὸ πηγάδι.

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν σπιτιῶν Α, Β, Γ καὶ τῶν προγενεστέρων κτιριακῶν φάσεων, καθὼς καὶ γιὰ τὴ μεταξύ τους σχέση, μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς:

Ὅπως ἀναφέρθηκε τὸ σπίτι Α χρονολογεῖται στὸ β΄ μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Χρησιμοποιήθηκε σὲ αὐτὸ οἰκοδομικὸ καὶ ἀρχιτεκτονικὸ ὑλικὸ ἀπὸ προηγούμενες κτιριακὲς φάσεις, ἀλλὰ ὄχι αὐτὲς στὶς ὁποῖες ἀνήκουν τὰ σπίτια Β καὶ Γ. Εἰδικότερα τὸ σπίτι Β εἶναι θεμελιωμένο μέσα σὲ ἐπιχώσεις ἀρχαϊκῶν χρόνων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 138α-β). Ὡστόσο, ἡ κάτοψή του μὲ τὴ διάταξη τῶν χώρων γύρω ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ περίστυλη αὐλὴ δὲν ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή του πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ὁπότε ἔχουμε καὶ τὰ παλαιότερα παραδείγματα σπιτιῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου[20]. Σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο χρονολογοῦνται καὶ τὰ νεώτερα εὑρήματα (χάλκινα νομίσματα καὶ κεραμεική), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ λιγοστὴ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ ἐπάνω μέρος τῶν ἐρειπίων τοῦ σπιτιοῦ.

Σὲ κάποια ἀπὸ τὶς κτιριακὲς φάσεις τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀνήκουν κατὰ πάσα πιθανότητα τὰ δύο μικρὰ τμήματα τοίχων πού, ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ἐντοπίσθηκαν ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῆς κεντρικῆς θύρας τοῦ σπιτιοῦ Β καὶ μόλις 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ θυραίου ἀνοίγματος (εἰκ. 1). Φαίνονται τὰ μοναδικὰ ὑπολείμματα τοῦ κτιρίου κάτω ἀπὸ τὸ σπίτι Β καὶ μαρτυροῦν τὸ μέγεθος τῆς λιθολόγησης καὶ τῆς ἰσοπέδωσης ποὺ συντελέστηκε.

20. Πιὸ ὁλοκληρωμένο παράδειγμα εἶναι τὸ σπίτι τῆς «Ἀγαθῆς Τύχης» στὴν Ὄλυνθο, ποὺ παρουσιάζει κάποιες ἀναλογίες ὡς πρὸς τὴ σχέση εἰσόδου-περιστυλίου-αὐλῆς μὲ τὸ σπίτι Β τῶν Ἀβδήρων. Πρβ. *Excavations at Olynthus* VIII, πίν. 84 κέ.

'Ανάλογη εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἔδωσε ἡ ἐπίχωση τοῦ δρόμου μεταξὺ τῶν σπιτιῶν Β καὶ Γ. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ χωμάτινου ὁδοστρώματος τὸ κερδίζουμε ἀπὸ τὸ θυραῖο ἄνοιγμα τοῦ σπιτιοῦ Β καὶ ἀπὸ τὸ ἀποχετευτικὸ ρεῖθρο τοῦ σπιτιοῦ Γ ποὺ βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης τοῦ νεώτερου σπιτιοῦ Α ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχικοῦ ὁδοστρώματος ἔδωσαν λίγη κεραμεικὴ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 138γ), ἀλλὰ κυρίως κεραμεικὴ ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 138δ-ς'). Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ δρόμος ἐπιχώθηκε μὲ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ φάση τοῦ πρώιμου 4ου π.Χ. αἰώνα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς φάσεις τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Τὸ ἴδιο διαταραγμένες ἦταν καὶ οἱ ἐπιχώσεις τοῦ πολὺ κατεστραμμένου σπιτιοῦ Γ καὶ τοῦ πλακοστρώτου μὲ τὸ πηγάδι. Συνυπῆρχαν κεραμεικὴ τοῦ 4ου καὶ 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 139α) καὶ νομίσματα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα μαζὶ μὲ κεραμεικὴ ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 139β-γ).

Σημειώσαμε ἐδῶ ὅτι σημαντικὸ μέρος τῆς κεραμεικῆς ἀποτελοῦν οἱ ἰωνικὲς ταινιωτὲς καὶ ἀκτινωτὲς κύλικες (πίν. 140α) ποὺ ἔχουν μακρὰ ἐπιβίωση στὰ "Αβδηρα ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα, καθὼς καὶ ταινιωτὲς κύλικες μὲ περιχείλωμα ποὺ ἀποκλίνει, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικὲς χρονολογοῦνται ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 140β).

'Αναφέρουμε ἐπίσης τὴν κεραμεικὴ ἀνατολικοϊωνικῶν ἐργαστηρίων τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα μὲ «waveline ware», διακόσμηση τῶν λεγόμενων «κλαζομενιακῶν» ἐργαστηρίων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰώνα π.Χ. (εἰκ. 141β), καθὼς καὶ μία σειρὰ λύχνων τοῦ 6ου καὶ πρώιμου 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 141γ).

Χρησιμοποιώντας ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ νεώτερο σπίτι Α ποὺ μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα τὸ σπίτι Β τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, Τὸ ἴδιο καὶ τὸ σπίτι Γ ποὺ εἶναι ἐνταγμένο στὸν ἴδιο πολεοδομικὸ ἱστὸ μὲ τὸ σπίτι Β, καὶ οἱ θεμελιώσεις στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. 'Από τὴ συσχέτιση τῶν δύο αὐτῶν κτιριακῶν φάσεων φαίνεται ὅτι ἡ διάρκεια τῆς ἀρχαιότερης φάσης (δηλαδὴ αὐτῆς τῶν κτιρίων Β καὶ Γ) ἦταν πολὺ σύντομη (τέλος 5ου ἀρχὲς 4ου π.Χ. αἰώνα). "Ισως θὰ μπορούσαμε νὰ συσχετίσουμε τὸ τέλος της μὲ τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη εἰσβολὴ τῶν Τριβαλλῶν στὰ "Αβδηρα τὸ

376 π.Χ.[21]. Ἂν δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τότε θὰ πρέπει νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ σπίτι Α κτίσθηκε μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια (τουλάχιστον εἴκοσι πέντε), ἀφότου καταστράφηκαν τὰ σπίτια Β καὶ Γ.

Ἡ φάση στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ πλακόστρωτο μὲ τὸ πηγάδι εἶναι ἡ ἀμέσως προγενέστερη τῶν σπιτιῶν Β καὶ Γ καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονικὰ ἀπὸ ἐκείνη. Μὲ αὐτὴ τὴ φάση πρέπει νὰ σχετίζεται ἡ κεραμεικὴ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα ποὺ βρέθηκε διάσπαρτη σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου. Εἶναι δύσκολο ὡστόσο νὰ προσδιορίσουμε τὴ χρονικὴ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς φάσης. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώσει περισσότερες πληροφορίες τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ καθαρισμὸ τοῦ πηγαδιοῦ, ποὺ δὲν προχώρησε σὲ βάθος. Εἶναι ἑπομένως σαφὲς ὅτι συνολικὰ ἐντοπίστηκαν τέσσερις κτιριακὲς φάσεις. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ πρώτη, δηλαδὴ ἡ ἀρχαιότερη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, περιορίζεται στὰ ὑπολείμματα δύο τοίχων κάτω ἀπὸ τὸ σπίτι Β. Ἡ δεύτερη φάση τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα ἐντοπίζεται στὸ πλακόστρωτο γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι, ἐνῶ ἡ τρίτη φάση τοῦ τέλους 5ου-ἀρχῶν 4ου π.Χ. αἰώνα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ σπίτια Β καὶ Γ. Τέλος τὸ σπίτι Α ἀνήκει στὴν τέταρτη καὶ τελευταία κτιριακὴ φάση τοῦ β′ μισοῦ τοῦ 4ου - ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰώνα.

Ἰδιαίτερα σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πολεοδομικὴ καὶ κτιριολογικὴ ὀργάνωση τοῦ οἰκισμοῦ προσφέρει ἡ τρίτη φάση: Ὁ εὐθὺς καὶ πλατὺς δρόμος μεταξὺ τῶν σπιτιῶν Β καὶ Γ ὑποδηλώνει ἄνετη ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου τῆς πόλης. Ὁ σωζόμενος κεντρικὸς πυρήνας τοῦ σπιτιοῦ Β δείχνει τὴν καθιέρωση τοῦ τύπου τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ περίστυλη αὐλὴ ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὸ ἀργότερο τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, πολὺ ἐνωρίτερα δηλαδὴ ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἄλλα παραδείγματα σπιτιῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ὡς τώρα στὰ Ἄβδηρα[22].

21. Διοδ. Σικελ., 15, 36.

22. J. W. Graham, ὅ.π. 299, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὴ νησίδα τῶν σπιτιῶν μὲ ἐσωτερικὲς αὐλὲς στὰ Ἄβδηρα ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Συνοψίζοντας τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ βόρειου περιβόλου ΙΙ τῶν ἀρχαίων 'Αβδήρων, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θέση αὐτὴ κατοικήθηκε διαδοχικὰ καὶ ἀδιάκοπα ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα π.Χ. μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πρώτων Κλαζομενίων ἀποίκων στὴν παραλία αὐτὴ τῆς Θράκης. Αὐτοὺς βρῆκαν οἱ δεύτεροι ἄποικοι ἀπὸ τὴν Τέω καὶ ἔφθασαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὰ "Αβδηρα στὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα. "Ετσι δίνεται καὶ μία ἀπάντηση κατὰ πόσο οἱ Κλαζομένιοι ἐγκατέλειψαν ἢ ὄχι τὴν περιοχή.[23]. 'Η ὕπαρξη κεραμεικῆς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα ὑποδηλώνει τὴν παρουσία τους στὰ "Αβδηρα καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

23. Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, *Τὸ 'Αρχαιολογικὸ "Εργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη* Ι (1987) 424-425.

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 142 - 146)

Βασιλικὴ Γ

Ἡ εὑρισκόμενη ἀνάμεσα στὸν ἐξωτερικὸ καὶ στὸν ἐσωτερικὸ περίβολο τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως Βασιλικὴ Γ, ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν Ε. Στίκα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ὑπαίθριο χῶρο τοῦ αἰθρίου καὶ τὸ ἥμισυ τῆς ἀνατολικῆς του στοᾶς, ἡ ἀποκάλυψη τῶν ὁποίων ἀποτέλεσε τὸν κύριο στόχο τῶν φετινῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν[1] (εἰκ. 1, πίν. 142α).

Τὸ αἴθριο, ὡς γνωστόν, βρίσκεται στὴ νότια καὶ ὄχι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς. Ἔχει τρεῖς στοές, ἀνατολική, νότια καὶ δυτική, διαστάσεων 19×4.30 μ., 23.72×4.33 μ., 19.80×4.17 μ., ἀντιστοίχως. Οἱ στοὲς περιβάλλουν ὑπαίθριο τετράπλευρο χῶρο, διαστάσεων 14.30/14.55 (ἄξονας Β-Ν) καὶ 13.50 μ./13.30 μ. (ἄξονας Α-Δ). Μέσω δύο εἰσόδων, μιᾶς μεγάλης, πλάτους 1.65 μ. μὲ μαρμάρινο θύρωμα στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δυτικῆς στοᾶς, καὶ μιᾶς μικρότερης, πλάτους 1.30 μ. στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ἐπιτυγχανόταν ἡ πρόσβαση ἀπὸ τὸ αἴθριο στὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου κλίτους ἀντιστοίχως. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ αἰθρίου εἶναι κτισμένοι μὲ μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίρια τοποθετημένους σὲ δόμους. Ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται λίθοι καὶ πλινθία κυρίως στὸν νότιο καὶ ἀνατολικό. Πλάτος ἀνατολικοῦ τοίχου 0.80 μ., νοτίου 0.65 μ. καὶ δυτικοῦ 0.70 μ. Τὸ μικρὸ πλάτος τοῦ νότιου τοίχου, ἡ ὕπαρξη δύο ἀνοιγμάτων—ἕνα κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία, πλάτους 1.40 μ.,

---

1. *ΠΑΕ* 1962, 42-6, 1964, 41-3, 1966, 39, 1969, 57, 1970, 53-4, 1971, 45-6 καὶ 1989. Στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκε ἡ ἀρχαιολόγος Σοφία Δουκατᾶ, ἡ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἄννα Γιαλούρη καὶ ὁ τεχνίτης ἀνασκαφῶν τῆς 12ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας Στέλιος Παπαδόπουλος.

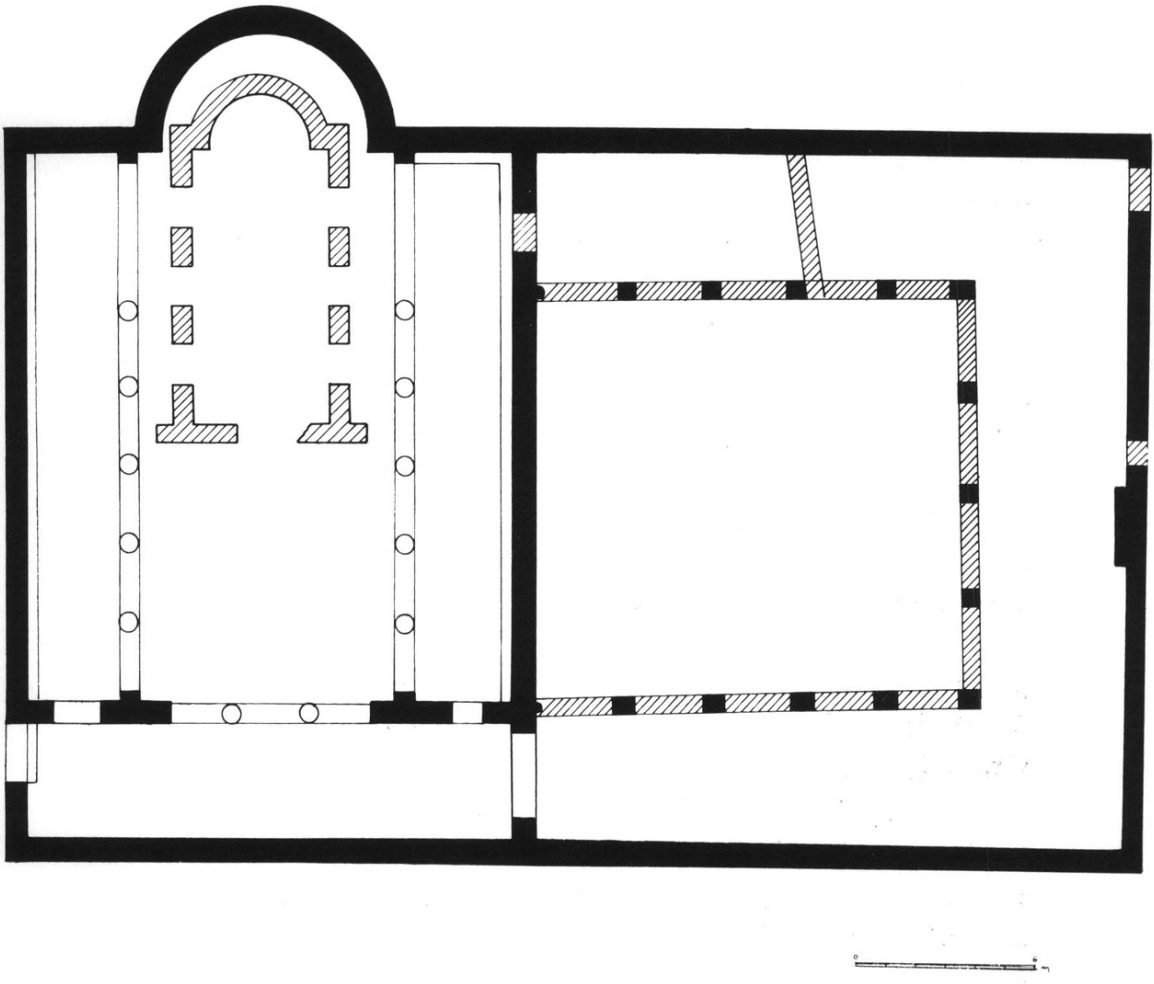

Εἰκ. 1. Βασιλικὴ Γ 'Αμφιπόλεως.

καὶ δεύτερο στὸ μέσον περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς, πλάτους 1.10 μ. —καθὼς καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἐγκάρσιου ἐξωτερικῶς τοίχου, δηλώνουν τὴν ὕπαρξη κτιρίων νοτίως τοῦ αἰθρίου. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ αἰθρίου —νότιος τῆς βασιλικῆς— πλάτους 0.80 μ., εἶναι κτισμένος μὲ μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς καὶ λιθορριπὴ στὸν πυρήνα. Ἀνάμεσα στοὺς πωρόλιθους παρεμβάλλονται ἀργοὶ λίθοι, πλινθία καὶ κεραμίδια στέγης.

Στὴν ἀρχικὴ φάση λειτουργίας τοῦ αἰθρίου τὸ δάπεδο τῶν στοῶν καλυπτόταν ἀπὸ ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς νότιας. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ ὑπαίθριου κεντρικοῦ χώρου τοῦ αἰθρίου, τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ἔφερε ψηφιδωτό, πλάκες, πλίνθους, ἢ συνίστατο ἁπλῶς ἀπὸ χῶμα συμπιλητό. Οἱ στοὲς τοῦ αἰθρίου ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὸν ὑπαίθριο χῶρο διὰ μέσου πεσσοστοιχίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πεσσοὺς στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ καὶ τρεῖς στὴ νότια. Εἶναι κτισμένοι μὲ πλίνθους, πάχους 5, 7 ἑκατ. καὶ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ πεσσοὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἔχουν μῆκος, ἀπὸ Β πρὸς Ν: 0.78 μ., 0.78 μ., 0.84 μ., 0.80 μ. καὶ 0.87×0.69 μ. ὁ γωνιακός, τῆς νότιας, ἀπὸ Δ πρὸς Α: 0.67 μ. (;), 0.65 μ. καὶ 0.64 μ. (;) καὶ τέλος τῆς ἀνατολικῆς, ἀπὸ Ν πρὸς Β: 0.64 μ., 0.65 μ. (;) 0.66 μ., καὶ 0.62 μ. Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.65 μ. ἕως 0.67 μ., σπανίως 0.61 μ. ἢ 0.70 μ. Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν ἀνοίγματα μετροῦν 2.65 μ., 2.45 μ., 2.25 μ., 1.95 μ. καὶ 2.10 μ. τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, 2.90 μ., 2.90 μ. (;), 2.80 μ., 2.80 μ. (;) τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ τέλος τῆς ἀνατολικῆς 2.65 μ., 2.30 μ., 2.25 μ., 2.25 μ. καὶ 2.30 μ. Οἱ πεσσοὶ στήριζαν πιθανότατα τοξοστοιχία, ποὺ ἀπέληγε στὰ βόρεια σὲ δύο μαρμάρινους ἡμικίονες, διαμ. 0.47 μ. ὁ δυτικὸς καὶ 0.43 μ. ὁ ἀνατολικός, τῶν ὁποίων σώζονται κατὰ χώραν καὶ σὲ ἀπόλυτη ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς τὰ ὑπερυψωμένα μὲ συμφυεῖς βάσεις βάθρα.

Κατὰ τὴν ἴδια φάση χρήσης τοῦ αἰθρίου ἐντοιχίστηκε μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν α καὶ β, ἀπὸ βόρεια, πεσσὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πεσσοστοιχίας, μὲ σκοπὸ τὴν κατασκευὴ ἡμικυκλικῆς κόσχης. Ἡ κόγχη αὐτή, διαμ. 0.86 μ., περιβάλλει στρεπτὸ κίονα ὕψους 0.93 μ., ὁ ὁποῖος ἦταν ὁρατὸς κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ὕψους του καὶ στήριζε πιθανότατα φιάλη ἁγιασμοῦ (πίν. 142β). Στὸν ὑπαίθριο χῶρο τοῦ αἰθρίου ἐντοπίσθηκε μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἡ κοίτη τοῦ μολύβδινου πιθα-

νότατα ἀγωγοῦ, ποὺ ἔφερνε ἀπὸ Α τὸ νερὸ στὴν ἡμικυκλικὴ κόγχη ἁγιασμοῦ. Στὸ μέσον τῆς διαδρομῆς ποὺ ἀποκαλύφθηκε βρέθηκε ὑποδοχὴ ὀξυπύθμενου, πήλινου πιθανῶς, βοθριδίου καθαρισμοῦ.

Γιὰ λόγους στατικούς, πιθανὸν μετὰ ἀπὸ κάποια σεισμικὴ δόνηση, φράχθηκαν τὰ ἀνοίγματα ἀνάμεσα στοὺς πεσσοὺς μὲ τοιχοποιία ἴδιου σχεδὸν πλάτους μὲ αὐτὴν τῶν πεσσῶν, δηλαδὴ 0.65 μ. περίπου. Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ἡμικατεργασμένοι λίθοι στὶς παρειὲς καὶ λιθορριπὴ ἀπὸ μικρότερους λίθους στὸν πυρήνα. Ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Στὴν ἴδια περίοδο ἐντάσσεται χρονικὰ ἐπιμήκης πρόχειρη χαμηλὴ κατασκευὴ ἐντὸς τοῦ ὑπαίθριου χώρου τοῦ αἰθρίου καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. 'Αποτελεῖται ἀπὸ χαμηλὸ τοιχάριο, μήκους 11.60 μ. καὶ πλάτους 0.80, 1.30 μ., ἡ παρειὰ τοῦ ὁποίου βρέθηκε κτισμένη μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ κομμάτια κεράμων στέγης, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τμῆμα διάτρητου θωρακίου (πίν. 143α). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχαρίου ἔχει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὴ ΝΔ γωνία, ὅπου ὑπάρχει φρεάτιο ἀπορροῆς ὑδάτων μὲ τετράγωνο πήλινο ἠθμό. Στὸ ἴδιο φρεάτιο καταλήγει ἀνοιχτὸς ἀγωγός, πλάτους 0.60 μ. μὲ δάπεδο κατασκευασμένο ἀπὸ θραύσματα πλίνθων καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα μαρμάρινης λεκανίδας μὲ στρεπτὸ διάκοσμο ἐξωτερικά (ἀριθ. ΣΑ4/91:95). Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ὑπαίθριου τμήματος τοῦ αἰθρίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐντοιχισμένη νότια πεσσοστοιχία. Ἡ θέση τῶν δύο κατασκευῶν καὶ ἡ μεταξύ τους σχέση δεικνύουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγωγοὺς συλλογῆς ὀμβρίων ὑδάτων στεγῶν. 'Ανάλογη ὑδραυλικὴ κατασκευὴ δὲν ἐντοπίσθηκε στὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τοῦ τετράπλευρου ὑπαίθριου χώρου τοῦ αἰθρίου.

'Εντὸς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς στὴ θέση τοῦ κατεστραμμένου ψηφιδωτοῦ κατασκευάστηκε ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἡμίβραχου δάπεδο ἀπὸ συμπιλητὸ χῶμα μὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀραιὲς πέτρες (πίν. 143β). 'Επάνω σὲ αὐτὸ τὸ δάπεδο, μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο ἐγκατάλειψης καὶ καταστροφῆς τῆς ἐντοιχισμένης πεσσοστοιχίας, κατασκευάστηκαν δύο κυκλικὲς ἑστίες, διαμ. 0.20 μ. καὶ 0.70 μ., μὲ δάπεδο ἀπὸ θραύσματα πλίνθων καὶ κεράμων στέγης. Βρίσκονται ἐντὸς ὀρθογωνίου χώρου, διαστάσεων $4.30 \times 9.05 \times 4.30 \times 8.65$ μ., ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει τὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου καὶ ὁρίζεται στὴ νότια πλευρὰ ἀπὸ πρόχειρο λασπότοιχο, πλάτους 0.58 μ. Νοτίως τοῦ λασπότοιχου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν βρέθηκε τρίτη ἑστία, κτισμένη μὲ ἀργοὺς λί-

θους, διαμ. 0.70 μ. Γύρω ἀπὸ τὶς ἑστίες ὑπῆρχαν ἔντονα ἴχνη καύσης, ἀπ' ὅπου προέρχονται χειροποίητα μαγειρικὰ σκεύη. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ προσωρινὴ ἐγκατάσταση ἡ ὁποία ἐντοπίσθηκε καὶ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Τὰ στρώματα ἐπίχωσης στὸ τμῆμα τοῦ αἰθρίου ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος ἐμφανίζονται ὡς ἑξῆς: α) Ἐπίχωση ἀπὸ εὔθρυπτα καστανόγκριζα χώματα. Τὸ πάχος της στὸν ὑπαίθριο κεντρικὸ χῶρο ἀνέρχεται σὲ 0.20 μ. περίπου, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κλειστῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἦταν μόνο 0.05 μ. β) Στρῶμα καταστροφῆς, πάχους 0.30-0.50 μ., ἀπὸ γκρίζα χώματα μὲ πολλὰ θραύσματα κεράμων στέγης (στρωτήρων, πλ. 0.46 μ., καλυπτήρων, πλ. 0.19 μ.) καὶ πλίνθων, σβώλους ἀσβεστοκονιάματος καὶ πέτρες. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἦταν λιγότερο ἔντονη στὸ μέσον τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς τοῦ αἰθρίου καὶ περισσότερο ἔντονη στὶς πλευρές, κυρίως στὴν ἀνατολική, ὅπου βρέθηκαν τὰ κρημνίσματα ἀπὸ τὴν πτώση πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς ἐντοιχισμένης πεσσοστοιχίας. Ἔντονο ἦταν τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. γ) Φυσικὴ μεγάλου ὕψους ἐπίχωση μὲ ποικίλες ἐπεμβάσεις (καλλιέργεια, ὀρύγματα λαθρανασκαφέων κλπ.).

Ἀπὸ τὸ στρῶμα β' τῆς καταστροφῆς προέρχονται ἄφθονη κεραμεικὴ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ὄστρακα μαγειρικῶν καὶ ἐπιτραπέζιων ἀγγείων, ἀγγείων μεταφορᾶς καὶ ἀποθηκευτικῶν σκευῶν. Βρέθηκαν ἐπίσης τμήματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (θωράκια, κορμοὶ κιονίσκων κλπ.), τὰ ὁποῖα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ κατὰ τὸν ἐντοιχισμὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πεσσοστοιχίας. Ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς προέρχονται κομμάτια ρωμαϊκῶν γλυπτῶν σὲ δεύτερη χρήση καὶ τμῆμα ἀμφικιονοκράνου παραθύρου (ἀριθ. ΣΑ4/91:21) (πίν. 145α). Ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς προέρχονται θραύσματα ὑαλοπινάκων, ποὺ βρέθηκαν καθ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τοίχου ἐντὸς τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς τοῦ αἰθρίου κυρίως ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Ἐντὸς τῆς ἴδιας στοᾶς, κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδο ἀπὸ τὸ συμπιλητὸ χῶμα βρέθηκαν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ αἰθρίου καὶ τὸν νότιο τῆς βασιλικῆς. Σώζουν κυανὰ καὶ βαθυκύανα χρώματα ἢ ὑπόλευκα μὲ μελανὲς ταινίες· ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τὸ κατώτερο τμῆμα τῶν τοίχων καὶ μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση ἀπὸ πορφυρίτη ἢ ἀτράκιο λίθο· μερικὰ φέρουν τὸ χρῶμα τῆς ὥχρας. Ἡ θέση τους — ἐὰν εἶναι ἡ ἀρχικὴ — δεικνύει ὅτι ἡ πτώση τοῦ τοιχογραφικοῦ

διακόσμου ἔπεται τῆς καταστροφῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς. Οἱ πεσσοὶ ἔφεραν ἐπιχρίσματα μὲ ἐρυθρὰ χρώματα.

'Από τὴν ἐπίχωση τοῦ στρώματος στὸν κεντρικὸ ὑπαίθριο χῶρο τοῦ αἰθρίου προέρχεται ἀρκετὴ κεραμεικὴ παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς.

Στὸ μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ὑπαίθριου τμήματος, ἀνάμεσα στὴν ἐπίχωση α καὶ στὸ στρῶμα καταστροφῆς β βρέθηκαν δύο μαρμάρινα θωράκια: α) Διαστάσεων 0.94×1.40 μ., σὲ δύο κομμάτια (ἀριθ. ΣΑ4/91:15) (πίν. 144α). Στὴν πρόσθια ὄψη φέρει διπλὸ βαθμιδωτὸ πλαίσιο καὶ ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι χονδροδουλεμένη καὶ οἱ δύο στενὲς πλευρές του εἶναι ἐλαφρῶς λοξότμητες. Πιθανὸν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐμπρόσθια πλάκα σαρκοφάγου. Στὶς ἄνω γωνίες ὑπάρχουν δύο τόρμοι συνδέσεως καὶ β) διαστ. 0.935×1.425 μ., μὲ διπλὸ ἐπίσης βαθμιδωτὸ πλαίσιο, ποὺ περιέχει ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ μὲ πεπλατυσμένες κεραῖες ἐγγεγραμμένο σὲ κύκλο (ἀριθ. ΣΑ4/91:16) (πίν. 144β). Φέρει τὰ ἴδια τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ προηγούμενο.

'Από τὴν ἔρευνα τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου, διαπιστώθηκαν τρεῖς περίοδοι λειτουργίας. Οἱ δύο πρῶτες, δηλαδὴ ἡ ἀρχικὴ περίοδος λειτουργίας τοῦ αἰθρίου καὶ ἡ δεύτερη περίοδος μετὰ τὴν ἐπισκευή του, εἶναι συνεχόμενες, ἐνῶ ἡ τρίτη, ἡ ὁποία δεικνύεται ἀπὸ τὶς ἑστίες καὶ τὴ διαμόρφωση πρόχειρου δωματίου στὴν ἀνατολικὴ στοά, ἔπεται μιᾶς περιόδου ἐγκατάλειψης καὶ καταστροφῆς τοῦ κτιρίου.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν στὸ αἴθριο τῆς βασιλικῆς ἔγινε καταγραφὴ ὅλων τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένα στὴ βασιλικὴ Γ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή της[2]. Μετὰ τὴν καταγραφή τους τοποθετήθηκαν δυτικὰ τοῦ νάρθηκα σὲ χῶρο ποὺ διαμορφώθηκε εἰδικὰ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό (πίν. 146α). Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση ποὺ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ὅτι τὰ θραύσματα ἀπὸ ἄμβωνα ἀνήκουν, ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ μαρμάρου καὶ τὴν ἐπεξεργασία, σὲ δύο κατηγορίες. Πιθανὸν νὰ ἔχουμε καὶ στὴ βασιλικὴ Γ δύο ἄμβωνες, φαινόμενο

2. Στὴν καταγραφὴ τῶν γλυπτῶν ἐργάστηκε ἡ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ 'Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Στυλιανὴ Σαμπανοπούλου.

τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ στοὺς Φιλίππους καὶ παρατηρεῖται καὶ στὴ Θεσσαλονίκη[3].

Ἐσωτερικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Γ ἔγινε καθαρισμὸς ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση καὶ ἀποχωμάτωση τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς Γ καὶ σὲ ἀπόσταση 23.70 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος (πίν. 142α). Ἡ ὕπαρξη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου ποὺ τέμνει κατὰ πλάτος τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Α ἦταν γνωστὴ ἀλλὰ δὲν εἶχε γίνει ἀρχαιολογικὴ ἔρευνά του πλὴν μιᾶς τομῆς ἀπὸ τὸν Δ. Λαζαρίδη στὸ βόρειο ἄκρο καὶ κοντὰ στὸ σημεῖο ποὺ ὁ περίβολος αὐτὸς συναντᾶ τὸν ἐξωτερικὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο. Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ βρίσκεται νοτίως τῆς βασιλικῆς Α, εἶχε καθαρισθεῖ ἀπὸ τὸν Ε. Στίκα. Τὸ τμῆμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος βορείως τῆς βασιλικῆς Α ἔχει μῆκος 60 μ. Στὸ μέσον διακρίνεται τετράπλευρος πύργος διαστάσεων 3.70 × 5.20×4.10 μ. Τὸ τεῖχος ἔχει πλάτος 2.40 μ. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς του δὲν διαφέρει ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὰ ὑστερορρωμαϊκὰ χρόνια: μεγάλοι λαξευμένοι λίθοι ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίρια ἢ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ τείχους ἐνῶ ὁ πυρήνας του εἶναι λιθορριπή. Ἡ ποιότητα κατασκευῆς ὡστόσο τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι

3. Γιὰ τοὺς Φιλίππους βλ. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οἱ δύο ἄμβωνες τῆς βασιλικῆς τοῦ Μουσείου στοὺς Φιλίππους, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, (Θεσσαλονίκη 1983), 197-212. G. GOUNARIS, Le problème de l'existence de deux ambons dans l'Octogone de Philippes, *Πρακτικὰ τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1980, Β', Città del Vaticano - Θεσσαλονίκη 1984*, 130-140. Γιὰ τὴν ὕπαρξη δύο ἀμβώνων στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης βλ. Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Νέα ἀνασκαφικὰ εὑρήματα στὴν κρύπτη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη* ΙΙ (1988) 261. Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι οἱ σωζόμενοι μονόλιθοι ἄμβωνες ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Ἁγίου Μηνᾶ, Ἁγίας Σοφίας, Ἀχειροποιήτου καὶ Ὀκταγώνου) εἶναι οἱ δεύτεροι μικροὶ ἄμβωνες τῶν ἐκκλησιῶν.

ἐπιμελέστερη, τὸ πάχος τοῦ τείχους εἶναι μεγαλύτερο καὶ τὸ συνδετικὸ κονίαμα (κουρασάνι) καὶ τὰ ἁρμολογήματα ἰσχυρότερα. Σὲ ἀπόσταση 11.95 μ. βόρεια τοῦ πύργου βρέθηκε ἐντοιχισμένος παλαιοχριστιανικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς κατώφλι στενῆς εἰσόδου πρὸς μικρὸ δωμάτιο(;). Στὴν ἐξωτερικὴ (δυτικὴ) πλευρὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, διακρίνονται θεμέλια τοίχων καὶ δάπεδα ποὺ δηλώνουν στὴν πλευρὰ αὐτή, ἀνάμεσα στὸν ἐσωτερικὸ περίβολο καὶ στὴν βασιλικὴ Γ, ὕπαρξη κτισμάτων.

'Εξωτερικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος

Σὲ ἀπόσταση 34.20 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Γ τὸ τεῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου κάμπτεται σὲ ὀρθὴ σχεδὸν γωνία πρὸς Α. Στὴ σχηματιζόμενη γωνία ἐξωτερικὰ δὲν σχηματίζεται πύργος ἀλλὰ προσφύεται σὲ αὐτὴν πρόχειρος λασπότοιχος κτίσματος. Σὲ ἀπόσταση 6.52 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Γ βρέθηκε ἐντοιχισμένος στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους μαρμάρινος κιλλίβαντας μὲ σταυρὸ σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο στὸ κοῖλο μέτωπο (πίν. 145β). Συνεπῶς μία ἐπισκευὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια εἶναι βεβαία. Φέτος ἐπίσης συμπληρώθηκε μὲ τοιχοποιία ἡ ΝΔ γωνία τοῦ πύργου Α (πίν. 146β).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. 147 - 151)

Μὲ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ προγράμματος τοῦ 1991 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὁλοκλήρωσε δεκαέξι χρόνια ἀνασκαφικῆς ἐργασίας στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν τῆς Πάρου[1]. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 περιστράφηκε σὲ δύο κυρίως τομεῖς, δηλαδὴ στὴ μελέτη τομῶν μὲ πλούσιο στρωματογραφικὸ ὑλικὸ ἱκανὸ νὰ συμβάλει στὴ διαφώτιση χρονολογικῶν προβλημάτων τῆς προϊστο-

1. Πρὸς τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴ συμβολή τους στὴν ὑλοποίηση τοῦ προγράμματος τοῦ 1991. Ἐπίσης, θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ καὶ πρὸς τὸν κ. M. M. Wiener, ἱδρυτὴ τοῦ Institute for Aegean Prehistory καὶ τὸν τέως πρέσβη κ. Ἀχ. Ἔξαρχο, ἐκπρόσωπο τοῦ Leventis Foundation ὅπως καὶ τὰ παραπάνω συναφῆ ἱδρύματα γιὰ τὴν κάλυψη μέρους δαπανῶν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν μελετητῶν τῆς ἀνασκαφῆς στὶς ἐργασίες καταγραφῆς καὶ μελέτης τῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὶς Κουκουναριές. Γιὰ τὴ συμβολή τους στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς ἀπευθύνονται εὐχαριστίες καὶ πρὸς τὸ ζεῦγος F. Merle-Smith ἀπὸ τὸ Princeton τῶν Η.Π.Α. Στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου συνέβαλαν ἐπίσης οἱ καθηγητὲς κ.κ. E. Lanzillotta τοῦ Πανεπιστημίου ΙΙ τῆς Ρώμης καὶ M. Welsh τοῦ Πανεπιστημίου Carleton τοῦ Καναδᾶ. Οἱ δύο ὀργάνωσαν τὴ συμμετοχὴ φοιτητῶν τῶν ἀντίστοιχων ἀρχαιολογικῶν τμημάτων τους στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τῆς Πάρου. Στὴν ἔρευνα συμμετεῖχε ἐπίσης ἡ καθηγήτρια τοῦ τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Univ. of Western Ontario κ. B. MacLachlan. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπισκέφθηκε ὁ καθηγητὴς τοῦ ἴδιου πανεπιστημίου κ. D. Wilson, μὲ τὸν ὁποῖο ἐξετάσθηκαν προβλήματα σχετιζόμενα μὲ τὴν ὕστερη νεολιθικὴ καὶ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ τοῦ λόφου.

Σὲ εἰδικὴ τελετὴ ποὺ ἔγινε στὶς 24 Αὐγούστου 1991 ἀπενεμήθη μετὰ θάνατον στὸν ἀρχιεργάτη ἀείμνηστο Γ. Μπαρμπαρῆγο τιμητικὸ δίπλωμα μὲ εὔφημη μνεία γιὰ τὴν ἐξαίρετη προσφορά του στοὺς σκοποὺς τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ Μπαρμπαρῆγος, ἀπὸ τὸ 1977 καὶ κάθε καλοκαίρι συμμετεῖχε στὴν ἀνασκαφή, συμβάλλοντας στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου, βοηθώντας στὴ διευκρίνηση δύσκολων στρωματογραφικῶν προβλημάτων καὶ διδάσκοντας νέους φοιτητές. Ἀφότου ἐπλήγη ἀπὸ τὴν ἐπάρατη νόσο ἀποσύρθηκε ἀθόρυβα, θλιβόμενος γιὰ τὴν ὑποχρεωτική του ἀπραξία μακριὰ ἀπὸ τὸν λόφο. Δὲν ἔπαυσε ποτὲ ὅμως νὰ ἐνδιαφέρεται καὶ νὰ πληροφορεῖται τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν μέχρι τὸ τέλος τοῦ βίου του.

ρικῆς περιόδου, ἀφετέρου δὲ στὴν προώθηση τῆς συστηματικῆς μελέτης τῶν εὑρημάτων ποὺ βρίσκονται κατατεθειμένα στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Πάρου. Ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων ἄρχισε τὸ 1990 καὶ συνεχίζεται μὲ βάση λεπτομερὲς χρονοδιάγραμμα δημοσίευσης, ποὺ ἔχει ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐποπτείας Ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐφέτος συνεχίσθηκε ἡ ἠλεκτρονικὴ ἀπογραφὴ τοῦ περιεχομένου ἑκατοντάδων κιβωτίων (ἐξετάστηκε τὸ περιεχόμενο ἀπὸ 4.500 πλαστικὲς σακκοῦλες μὲ ὄστρακα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα)· οἱ πληροφορίες καταχωρήθηκαν στὴ μνήμη ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ γιὰ τὸν μελλοντικὸ εὐχερὴ ἐντοπισμὸ εὑρημάτων, πράγμα ποὺ θὰ διευκολύνει τὰ μέγιστα στὴν ταχεία προώθηση τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν[2].

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα, ἡ ἔρευνα περιστράφηκε στὴ διερεύνηση τμημάτων τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ τοῦ Κάτω Πλατώματος, μὲ ἐκπληκτικὰ πράγματι ἀποτελέσματα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Κουκουναριὲς τὸ κλιμάκιό μας ἀσχολήθηκε γιὰ μία ἀκόμα φορὰ μὲ τὸν πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τῆς Σκλαβούνας, ποὺ βρίσκεται δίπλα στὸν κύριο δρόμο ποὺ συνδέει τὴν Παροικιὰ μὲ τὴ Νάουσα[3]. Ἡ Σκλαβούνα ἀνήκει στὴν ὁμάδα ἀρχαίων οἰκισμῶν ποὺ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἄνθησαν γύρω στὸν κόλπο τῆς Νάουσας. Ἡ ἐκσκαφὴ θεμελίων γιὰ τὴν ἀνέγερση δύο οἰκημάτων στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη σπάνιων ἀντικειμένων ποὺ καὶ πάλι ἀποδεικνύουν τὴν ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα τοῦ λόφου. Ἐπιφανειακὰ εὑρήματα βεβαιώνουν τὴν παρουσία ἐκτεταμένου οἰκισμοῦ στὴ θέση αὐτὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρωτοκυκλαδικῆς Ι καὶ ΙΙ περιόδου (βλ. κατωτ.).

---

2. Τὴν καταχώρηση τῶν πληροφοριῶν ἀνέλαβε ἡ ἔμπειρη βοηθὸς τῆς ἀνασκαφῆς C. Brenner (The Walter's Art Gallery), ἐνῶ τὰ παρακάτω μέλη συνέβαλαν στὴν ταξινόμηση καὶ τὴ μελέτη τῶν εὑρημάτων : B. Οἰκονομίδου (University College London), E. Brulotte (University of Minnesota USA), B. Eder - Hameter (University of Vienna), K. Moberg (University of Stockholm), J. S. Sauser (The George Washington University).

3. *ΠΑΕ* 1975, 210.

Κουκουναριὲς

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν ἔχει φέρει στὸ φῶς μοναδικὰ εὑρήματα καὶ στοιχεῖα κεφαλαιώδους σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν στὴν Πάρο κατὰ τὸν 12ο π.Χ. αἰ. Ἐνῶ οἱ γνωστὲς ἀκροπόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀνάγονται στὴν περίοδο ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, μὲ ὁρόσημο τῆς μακρόχρονης ἄνθησής τους τὸ 1200 π.Χ., ὅταν σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία σχεδὸν ὅλες ὑπέστησαν σοβαρὲς καταστροφές[4], ἡ περίπτωση τῶν Κουκουναριῶν εἶναι ἐξέχουσα, διότι ἱδρύθηκε καὶ ἤκμασε μετὰ τὸ 1200[5]. Ἡ ἀκρόπολη πιστεύεται ὅτι ἱδρύθηκε ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ μυκηναϊκὴ οἰκογένεια τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ποὺ κατέφυγε στὴν Πάρο μετὰ τὴν πτώση τῶν ἀνακτόρων, ὅταν διάχυτες συνθῆκες ἀνασφάλειας ὁδήγησαν τὸν πληθυσμὸ σὲ μετακίνηση πρὸς τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὸ ΝΑ Αἰγαῖο. Οἱ μυκηναῖοι κάτοικοι τῆς ἀκρόπολης τοῦ 12ου π.Χ. αἰ. ἦταν πρόσφυγες ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν εὑρημάτων[6]. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὴν πελοποννησιακὴ καταγωγὴ τῶν νέων κατοίκων διασώζει καὶ ἡ γραπτὴ παράδοση ποὺ κάνει λόγο γιὰ μυκηναίους ἀποίκους ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία[7].

Ἐπειδὴ κέντρο τῆς πολιτικῆς καὶ διοικητικῆς δραστηριότητας τῆς ἀκρόπολης ἦταν τὸ ὀχυρωμένο κτίριο ποὺ κατελάμβανε τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου[8], γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς οἰκοδομικῆς κατασκευῆς καὶ τῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας του, ἀποφασίστηκε ἡ σχολαστικὴ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν τῆς ὁμάδας μας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος,

---

4. Βλ. Γ. Μυλωνα, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton Univ. Press 1966) καὶ E. T. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (Chicago Univ. Press 1964) 269-270.

5. Βλ. Δημ. Σκιλαρντι στὸ J. A. Macgillivray and R. L. N. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades, Contributions to a Workshop Cycladic Chronology* (Edinburg 1984) 202.

6. Αὐτόθι 202-203.

7. Βλ. O. Rubensohn στὴν Pauly -Wissowa, *RE* 18 (1949) στ. 1903, λῆμμα *Paros*.

8. Βλ. σημ. 5, σ. 201-202.

πού ὅπως ἀλλοῦ τονίσθηκε ἔχει ἡγεμονικὸ χαρακτήρα[9]. Ἀποφασίστηκε ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸν διάδρομο πού μὲ κατεύθυνση Α-Δ, διασχίζει τὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα (πίν. 147α, εἰκ. 1-2). Ὁ διάδρομος εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ παλαιότερες ἐπεμβάσεις τῶν ἐτῶν 1977 καὶ 1982, ἀντίστοιχα[10]. Ἡ ἔρευνα διενεργήθηκε στὸ μερικῶς ἀνασκαμμένο τμῆμα τοῦ διαδρόμου πού ὁρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν τετραγώνων C2 καὶ C3 καὶ ἐκτείνεται πρὸς Ἀνατολάς, 1 μ. πρὶν τὴ συμβολή του μὲ τὸν δεύτερο διάδρομο τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου, κατεύθυνσης Β-Ν. Ἐπειδὴ οἱ ἐργασίες τοῦ 1977 εἶχαν προσεγγίσει τὴ στρώση 4, μάλιστα ἀφήνοντας ἄσκαπτα καὶ τμήματα τῆς στρώσης 3, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1991, μετὰ τὴ διερεύνηση τῆς 3, ἀποκάλυψε τὴν 4, μὲ πεσμένους λίθους, πού κατελάμβαναν τὸν χῶρο μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 5. Οἱ λίθοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση τῶν τοίχων, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ πρὸς Βορρὰ 5 (βλ. κάτοψη στὰ *ΠΑΕ* 1982, παρένθ. πίνακα ΣΤ′). Στὰ χώματα τῆς στρώσης βρέθηκαν πολυάριθμα ἀντικείμενα, ὅπως μολύβδινος σύνδεσμος ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴ χονδροῦ χρηστικοῦ ἀγγείου (κεφαλὴ κυκλικῆς μορφῆς, διαμ. 0.04 μ.), δεύτερος μολύβδινος σύνδεσμος ταινιωτῆς μορφῆς, σωζ. μήκους 0.076 μ., θραῦσμα ὑψηλῆς κωνικῆς βάσης χονδροῦ χρηστικοῦ ἀγγείου μὲ ζεῦγος ὀπῶν στὸν κορμὸ (τὸ κύριο τμῆμα βρέθηκε στὴ στρώση 3, σωζ. ὕψους 12.3 ἑκ., σωζ. μήκους περιφερ. 0.059 μ.), θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὦμο πήλινου ἀλαβάστρου μὲ διακόσμηση περιφερειακῶν ταινιῶν (σωζ. ὕψους 0.079 σωζ. περιφερ. 0.045), πόδι τριποδικῆς χύτρας (μῆκος 21.5 ἑκ.) θραῦσμα ἀκονιοῦ, τέλος θραύσματα ἀπὸ τὴν κοιλία κρατήρα ἢ κρατήρων μὲ διακόσμηση σπειρῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ ποίκιλμα ψαροκόκαλου καὶ θραύσματα μὲ κόσμημα παπύρου (*FM* 18) καὶ πορφύρας, παραλλαγῆς τοῦ *FM* 23 (πίν. 149α), τῆς ΠΠΓ περιόδου. Ἀποδοτικὴ ἦταν ἡ ἔρευνα καὶ στὴν ἀποκάτω στρώση 5, πού ἦταν σκληρή, εἶχε καστανὸ χρῶμα καὶ περιεῖχε πέτρες καὶ χώματα. Σποραδικὰ διακρίνονταν στὸ ἐσωτερικό της λευκάζουσες ἀργιλώδεις μάζες ἰδιαίτερης σκληρότητας. Δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ διευκρινισθεῖ ἐὰν τὸ ἐπίπεδο ἀνῆκε σὲ πάτωμα ἢ σὲ πηλόχωμα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἐπάνω ὀρόφου. Ὅμως, ἀπὸ τὴ στρώση ἀνασύρθηκαν ποικίλα ἀντικείμενα, ὅπως ὁ λαιμὸς ἀμφορέα μὲ λαβὲς πού ἐκφύονται ἀπὸ τὴν κοιλιά (σωζ.

9. Αὐτόθι σ. 187.

10. *ΠΑΕ* 1977, 371 καὶ *ΠΑΕ* 1982, 240-241.

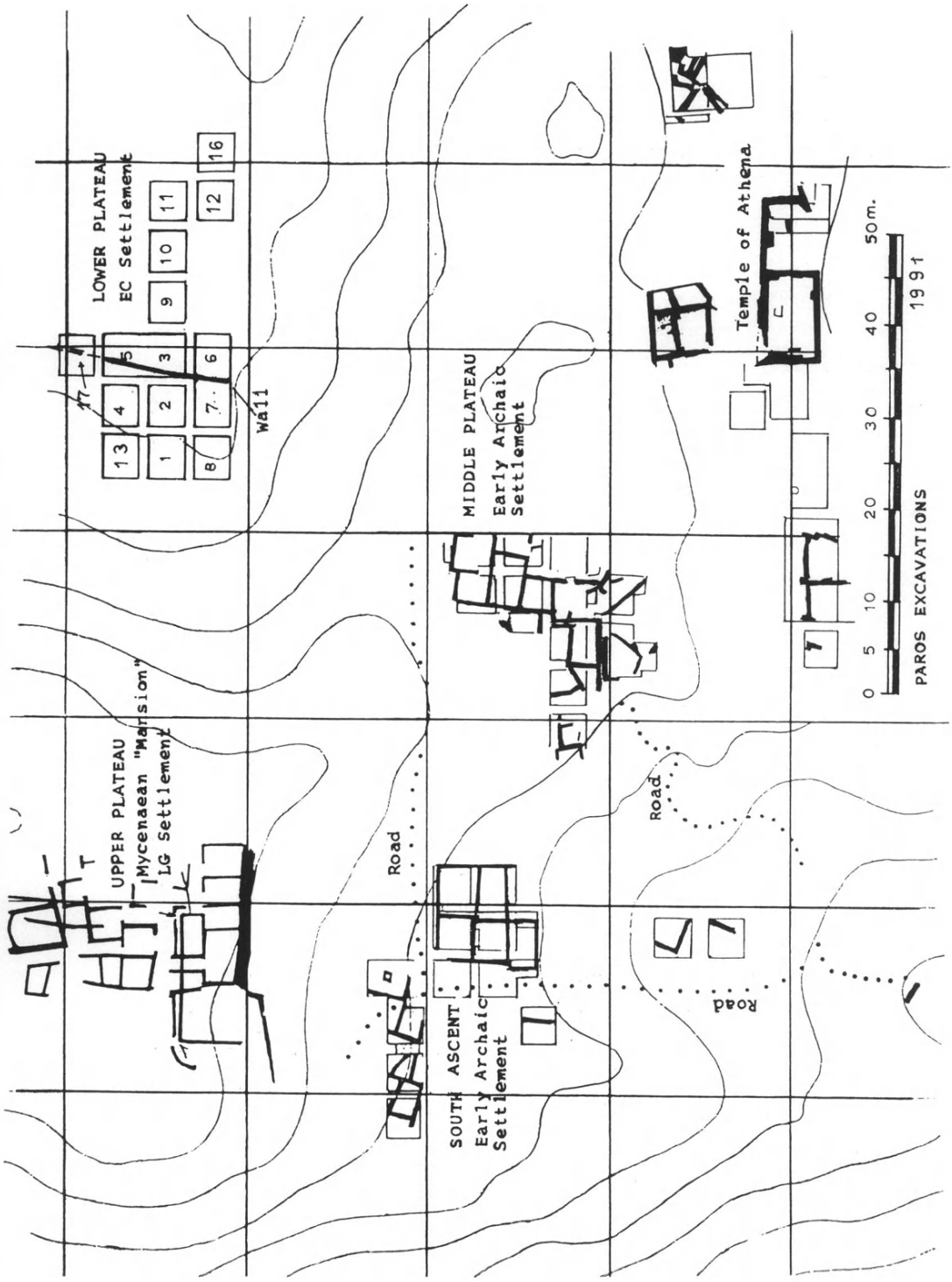

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Πάρου.

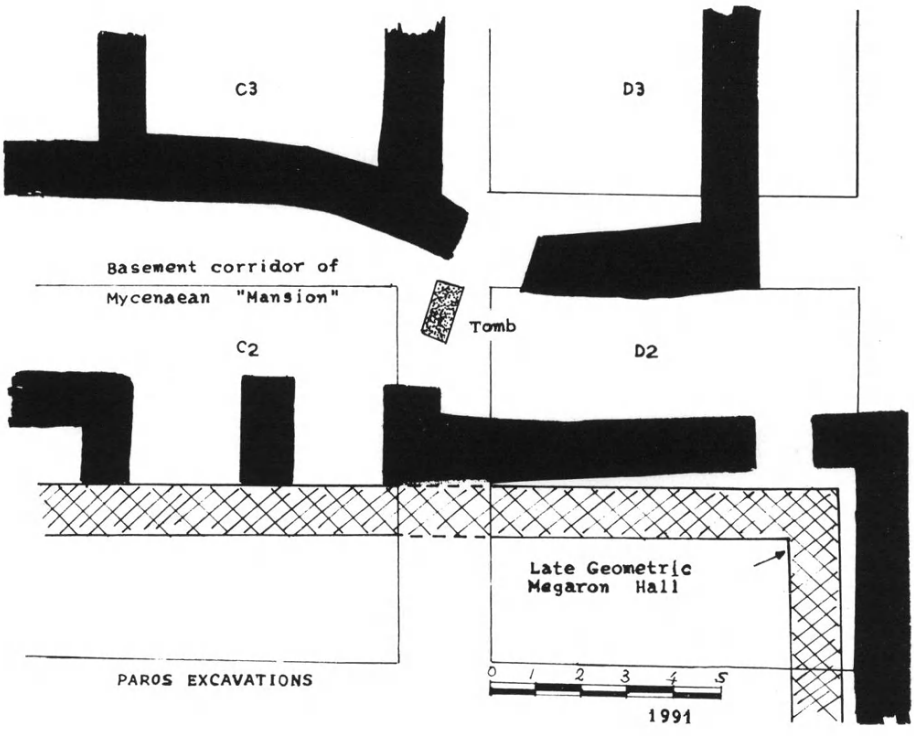

Εἰκ. 2. Κάτοψη ὅπου δηλώνεται καὶ ἡ θέση τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου σὲ σχέση μὲ τὸ μυκηναϊκὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα καὶ τὸ ὕστερο γεωμετρικὸ μέγαρο.

ὕψους 11.5 ἑκ., διαμ. χείλους 12.3 ἑκ.), θραύσματα μικροῦ σκύφου (πιθανὴ διάμ. χείλους 0.13 μ.) μὲ περιφερειακὴ ταινία κάτω ἀπὸ τὶς λαβές[11], θραῦσμα ὑψίποδης κύλικας, ἀγάνωτης (σωζ. ὕψους 0.08 μ.), τέλος δὲ καὶ δεύτερο θραῦσμα ἀμφορέα μὲ λαβὲς προσφυόμενες στὸν λαιμό, σωζ. ὕψους 0.11 μ. καὶ διαμ. χείλους 0.125 μ. 'Ελπίζεται ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ διαδρόμου θὰ ἀνασκαφεῖ ὁλοσχερῶς στὸ μέλλον.

Σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἐκτεινόμενος ἐπάνω στὴ στρώση καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος κατεύθυνσης Β πρὸς Ν, μεταγενέστερης φάσης (πίν. 147β). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ βόρειου

11. Γιὰ τὸν τύπο, ἔ.ἀ. σημ. 5, σ. 196, εἰκ. 6, (c).

τμήματος τοῦ διαδρόμου ποὺ χωρίζει τὸ τετράγωνο C2 ἀπὸ τὸ D2 καὶ κάτω ἀπὸ δύο στρώσεις πλακοειδῶν λίθων, βρέθηκε τὸ σχιστολιθικὸ κάλυμμα τοῦ τάφου, παραλληλόγραμμου σχήματος, τὸ ὁποῖο μετρᾶ μῆκος 0.89 καὶ πλάτος 0.37 μ. Οἱ πλευρές, ὅπως καὶ τὸ δάπεδο, ἀποτελοῦνταν ἐπίσης ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ τάφου ἦταν: μῆκος 0.64 μ., πλάτος 0.25 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ δὲν βρέθηκαν κτερίσματα, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ θραύσματα ὀστῶν. Ἡ χρονολόγηση τοῦ τάφου εἶναι προβληματική. Ὡστόσο, ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ μεγάρου[12] ποὺ καταλαμβάνει τὴν ἔκταση τῶν τάφρων C3, D3, E3. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἡ στρώση ποὺ περιέβαλε τοὺς καλυπτηρίους λίθους τοῦ τάφου περιεῖχε κεραμεικὴ τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ἡ ταφὴ κατεβαίνει χρονολογικὰ τόσο χαμηλά.

Πρὸς Βορρά, πέρα ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν τάφρο E5[13], ὅπου στὰ βαθύτερα στρώματα βρέθηκαν ἐνδείξεις τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου, ἐπιχειρήθηκε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ πρωτοκυκλαδικοῦ κτιρίου στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ Ἄνω Πλατώματος (πίν. 148α). Μέχρι στιγμῆς, κεραμεικὰ εὑρήματα τῆς ΠΚ Ι καὶ ΙΙ περιόδου ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς πέρα ἀπὸ τὸ Ἄνω Πλάτωμα, στὸ Κάτω Πλάτωμα[14] καὶ στὶς ΝΑ κλιτῦς (χῶρος ἀρχαίου ἐλαιοτριβείου)[15]. Τὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ Ἄνω Πλατώματος διαμορφώνεται μὲ ἀπόκρημνες κλιτῦς, ἐξαιτίας τῆς μορφολογίας τοῦ βράχου. Πρόκειται γιὰ θέση ποὺ ἐποπτεύει ὅλο τὸν κόλπο τῆς Νάουσας, παρέχοντας ἀπρόσκοπτη θέα πρὸς τὸ ΒΑ ἄκρο τῆς Πάρου καὶ πέραν αὐτῆς πρὸς τὴ Νάξο. Σὲ περιόδους κακοκαιρίας καὶ κατὰ τὴ θερινὴ περίοδο τῶν μελτεμιῶν, ἡ θέση εἶναι ἐκτεθειμένη στοὺς ἰσχυροὺς βόρειους ἀνέμους, ὥστε νὰ καθίσταται προβληματική, ἂν ὄχι ἀδύνατη, ὁποιαδήποτε δραστηριότητα[16].

12. *ΠΑΕ* 1982, 239.

13. *ΠΑΕ* 1981, 284 καὶ 1982, 243-244.

14. *ΠΑΕ* 1977, 370, 1982, 242, 1988, 202.

15. *ΠΑΕ* 1986, 203.

16. Κατὰ τὴ διάρκεια δεκαέξι ἐτῶν ἀνασκαφῆς στὸ Ἄνω Πλάτωμα τοῦ λόφου, ἐξ αἰτίας τῶν ἰσχυρῶν μελτεμιῶν στὴ διάρκεια τοῦ θέρους, τὸ κλιμάκιό μας σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἀναγκάσθηκε στὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν καὶ στὴ μετακίνηση τοῦ προσωπικοῦ στοὺς τομεῖς τῆς ὑπήνεμης νότιας πλαγιᾶς τοῦ λόφου τῶν Κουκουναριῶν. Ἰδιαίτερα, σὲ

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ χώρου ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τοίχων ποὺ σποραδικὰ διακρίνονται σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν τετραγώνων Η7, Η8 καὶ 17, 18, ὅπως αὐτὰ ὁρίσθηκαν μετὰ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ 1981 ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἀνασκαφῆς Sergio καὶ Paola Jona[17] (εἰκ. 3). Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1982 στὴν ἴδια θέση εἶχε περιορισθεῖ στὸν ἐντοπισμὸ ἐρειπίων, χωρὶς νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ μεγέθος καὶ ἡ σχέση τοίχων σημαντικοῦ κτιρίου ποὺ κατελάμβανε τὸν χῶρο στὴν ἀρχαιότητα[18]. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ κατέστη σαφὲς ὅτι οἱ ἐπιχώσεις κατέρχονταν σὲ σημαντικὸ βάθος, ἐπίσης δὲ ὅτι συμπλεκόμενοι τοῖχοι ἀνῆκαν σὲ πλέον τῆς μιᾶς οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ ἐπιφανειακὴ ἀποκάλυψη τῶν τοίχων καὶ μικρὲς δοκιμαστικὲς τομὲς ἔδειξαν τὴν ἐπαλληλία δύο οἰκοδομικῶν φάσεων, μιᾶς τῆς πρωτοκυκλαδικῆς καὶ μιᾶς τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κτίριο ἐκτεινόταν μὲ κατεύθυνση Β-Ν σὲ λωρίδα ποὺ κατελάμβανε ἐπίπεδο τμῆμα τοῦ Ἄνω Πλατώματος καὶ μέρος τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου. Στὶς ἐργασίες τοῦ 1982, μέσα στὰ ὅρια τῶν τετραγώνων Η7 καὶ Η8 ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (ὁ 5) ποὺ κατερχόμενος τὴν πλαγιὰ μὲ κατεύθυνση Α-Δ σχημάτιζε ὀρθὴ γωνία μὲ ἰσχυρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο (τὸν 7), κατεύθυνσης Β-Ν. Ἡ ἔρευνα πρὸς Βορρὰ καὶ πρὸς Νότο τοῦ 5 ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ μεσοτοιχία κτιρίου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀνατολικὸς περιμετρικὸς τοῖχος εἶναι ὁ 7. Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ μέσα στὸν χῶρο ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Δυσμὰς τοῦ τοίχου 7 ἔφερε στὸ φῶς τὰ ὑπολείμματα δύο πατωμάτων, προκύπτει ὅτι ὁ τοῖχος 5 ἦταν μεσοτοιχία μὲ ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἕνα δωμάτιο. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν βαθύτερων στρωμάτων εἶχε ἀποφέρει ἐνδείξεις πρωτοκυκλαδικῆς κεραμεικῆς, λίθινων τριπτήρων καὶ κυλινδρικῆς ψήφου, ἰδιαιτέρως σημαντικῶν εὑρημάτων γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς χρονολογίας τοῦ κτιρίου[19]. Σκοπίμως τὸ 1982 περιορισθήκαμε σὲ μικρὲς δοκιμαστικὲς τομὲς γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἐνδεχόμενης ζημίας, ἀφοῦ οἱ στρωματογραφικὲς σχέσεις δὲν ἦταν

ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ Ἄνω Πλατώματος ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ἀπόλυτα ἐκτεθειμένη στοὺς βόρειους ἀνέμους, ἔτσι ὥστε καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἡ κατοίκηση θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερα προβληματική. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991, ἐξ αἰτίας τῶν ἰσχυρῶν θυελλωδῶν ἀνέμων ἀνεστάλησαν οἱ ἐργασίες στὸν παραπάνω τομέα στὶς 24 καὶ τὶς 30 Αὐγούστου.

17. *ΠΑΕ* 1981, 272, εἰκ. 2.

18. *ΠΑΕ* 1982, 244-245.

19. *ΠΑΕ* 1982, 244-245.

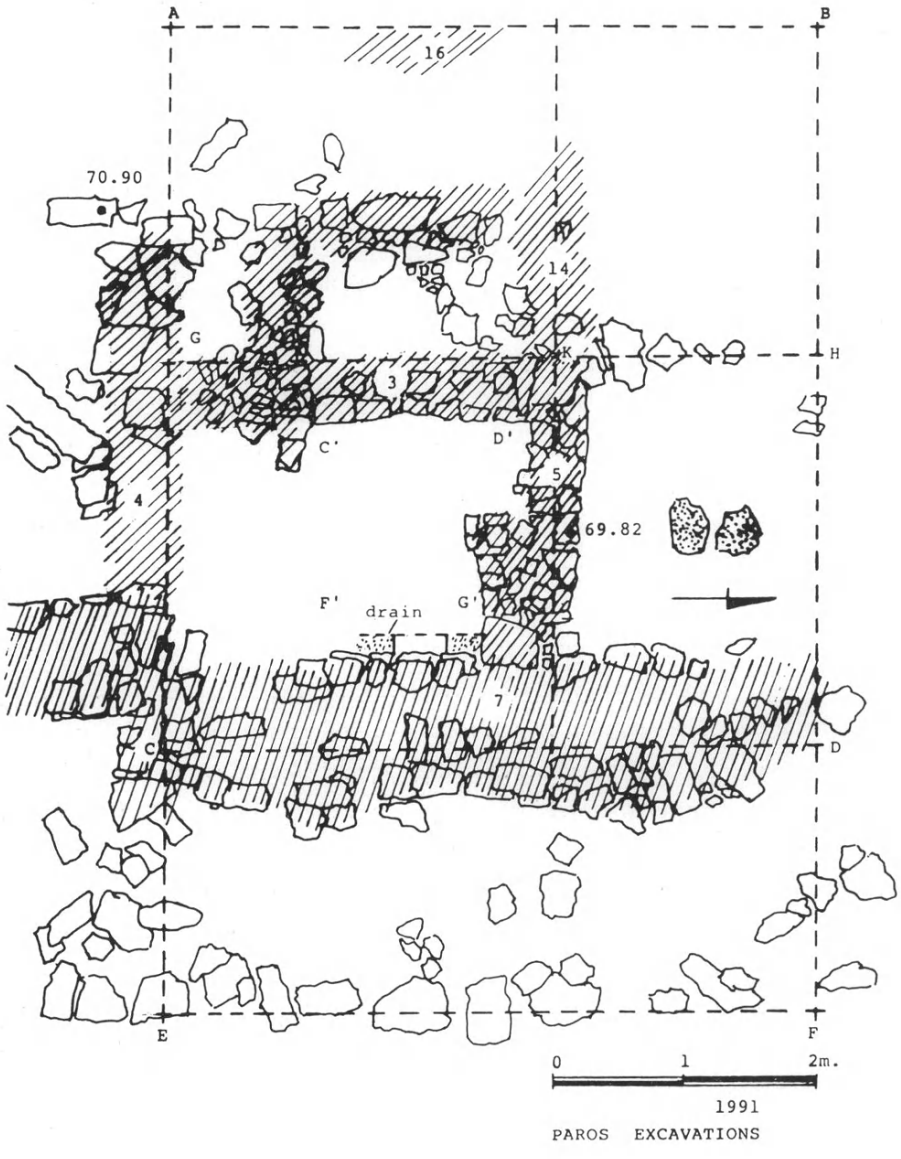

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ κτιρίου.

δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν μὲ σαφήνεια. Ἀποφασίστηκε ἡ ἀναβολὴ τῶν ἐργασιῶν μέχρις ὅτου θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ προκύψουν νέες βοηθητικὲς ἐνδείξεις ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ γύρω χώρου. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν τοῦ 1982 ἀφοροῦσε τὴν ἀποκάλυψη ἰδιαιτέρως σημαντικοῦ κτιρίου, ἀντιπροσωπευόμενου ἀπὸ ἰσχυροὺς τοίχους καὶ ἀξιόλογα κεραμεικὰ εὑρήματα.

Μὲ βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα καὶ νεώτερα στοιχεῖα ποὺ στὸ μεταξὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἄνω Πλατώματος ἀρχίσαμε πάλι τὴν ἔρευνα τῶν τετραγώνων H7, H8, I7 καὶ I8. Ὁρίσθηκαν τὰ ὅρια μεγάλου τετραγώνου (A, B, C, D), διαστάσεων 5×5.5 μ., ποὺ καταλαμβάνει τὸ πρανὲς τοῦ λόφου (εἰκ. 3). Γιὰ τὴν ἀπόκτηση πληρέστερης εἰκόνας τοῦ κτιρίου συμπεριλήφθηκε στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν καὶ συμπληρωματικὴ πρὸς Α λωρίδα διαστάσεων 2×5 μ. (C, D, E, F), ἡ ὁποία ἂν καὶ δὲν ἀνασκάφηκε, προσέφερε ὡστόσο συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου καὶ γιὰ ἀναλημματικὸ τοῖχο ποὺ συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου. Μαζὶ μὲ τὴν παραπάνω λωρίδα, τὸ μελετηθὲν τμῆμα ἔχει διαστάσεις 5×7 μ. καὶ ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνση Α-Δ. Ἐξαιτίας τῆς μεγάλης κλίσης τοῦ ἐδάφους ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη ἐκ παραλλήλου σὲ δύο ὅμορες λωρίδες ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δυτικὴ (A, B, G, H), ἐκτεινόμενη στὸ ἐπίπεδο τοῦ Ἄνω Πλατώματος ἔχει διαστάσεις 2.5×5 μ., ἐνῶ ἡ δεύτερη σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (G, H, C, D) διαστάσεις 3×5 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ 1 ποὺ καταλαμβάνει ὁλόκληρη τὴν πρώτη καὶ ὑψηλότερη ἀπὸ τὶς δύο λωρίδες, ἔφερε στὸ φῶς πλῆθος ὀστράκων ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν οἰκιστικὴ συνέχεια τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο καὶ ἕως τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς στρώσεις 1-2 προέρχεται μικρὸ θραῦσμα σκύφου διαστάσεων 2×3 ἑκ. διακοσμημένο μὲ ἑπτὰ ὁμόκεντρους κύκλους. Ἄλλο θραῦσμα σκύφου φέρει παρομοίως διακόσμηση ὀκτὼ ὁμόκεντρων κύκλων διὰ καστανοῦ γανώματος. Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 4×5 ἑκ. καὶ χρονολογεῖται στὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο. Ἐπίσης ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ πόδι ὑψίποδος κύλικας, μὲ βάση διαμ. 6 ἑκ. καὶ σωζ. ὕψος 5 ἑκ. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ καστανέρυθρο γάνωμα. Τὸ θραῦσμα ἀνάγεται στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἐνῶ ἰδιαιτέρως σημαντικὸ εἶναι τὸ θραῦσμα ἀγγείου, μάλλον κύλικας, ποὺ διασώζει τμῆμα κορμοῦ καὶ χείλους, διακοσμημένης μὲ φολιδωτὴ διακόσμηση

διὰ καστανοῦ. Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.026×0.029 μ. καὶ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ ΙΙΙ περίοδο[20].

Τέλος, ἄλλο θραῦσμα διαστάσεων 0.031×0.026 μ. προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ σκύφο τῆς ὑπογεωμετρικῆς περιόδου καὶ φέρει διακόσμηση περιφερειακῶν γραμμῶν καὶ ἀπὸ πάνω, ἐπὶ τοῦ ἐξηρημένου πεδίου ὁμάδα ἕξι καθέτως διατεταγμένων πινελιῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἑπόμενης στρώσης 3 ἔφερε στὸ φῶς ἐξίσου ἐνδιαφέροντα θραύσματα κεραμεικῆς. Μεταξὺ ἄλλων διακρίνονται θραῦσμα σκύφου τοῦ παριανοῦ ρυθμοῦ, σωζ. διαστ. 0.038×0.031 μ., μὲ διακόσμηση χιαστὶ διατεταγμένων κουκίδων καὶ ὁμάδας σιγμοειδῶν γραμμῶν[21] καὶ θραῦσμα σωζ. διαστ. 0.042×0.036 μ., μὲ διακόσμηση μεγάλου κύκλου μὲ ἀκτίνες[22]. Τὸ θραῦσμα ἀνήκει σὲ τοπικὸ παριανὸ ἐργαστήριο τοῦ τέλους τῆς γεωμετρικῆς περιόδου καὶ ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τοῦ λεγομένου Wheel Group[23]. Ἀκολούθως, συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐτῆς λωρίδας, σὲ τμῆμα διαστάσεων 2.40×3 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς στρώσης 3 ἔφερε στὸ φῶς ἀνάμεικτα ὄστρακα τῆς πρωτοκυκλαδικῆς καὶ τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου. Σώζεται θραῦσμα κλειστοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ ἀγγείου, σωζ. διαστ. 0.123× 0.10 μ. μὲ προέχουσα λαβὴ μορφῆς ὁριζόντιου κανόνος γωνιώδους διατομῆς. Ἐπίσης σώζεται θραῦσμα ἄνω τμήματος μυκηναϊκοῦ ἀμφορέα, σωζομένων διαστάσεων ὕψους 0.05 μ., μήκους 0.11 μ. Φέρει ὁμάδα τεσσάρων περιφερειακῶν ταινιῶν γύρω στὸν λαιμό, ἐνῶ στὸν ὦμο, ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ἐπιφανείας διακρίνεται σειρὰ στιγμῶν ποὺ περιβάλλει τὸν λαιμὸ σὲ συνεχὴ τεθλασμένη. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀπὸ κάτω στρώσης 4 (στρώσης καταστροφῆς), ἔφερε στὸ φῶς δύο τοίχους, τοὺς 14 καὶ 16 ποὺ συμπλέκονται σὲ ὀρθὴ γωνία. Ἐνῶ ὁ τοῖχος 14 βαίνει μὲ κατεύθυνση Α-Δ, καὶ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴ συνέχεια τῆς μεσοτοιχίας τοῦ κτίσματος ποὺ διακρίνεται ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῆς ἀνατολικῆς χαμηλότερης λωρίδας (βλ. ἀνωτ.), ὁ τοῖχος 16 φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ πρὸς Δυσμὰς ὅριο τοῦ κτιρίου, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο. Ἡ στρώση 4 ἀπέδωσε πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙ κεραμεικὴ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτό, τρίτος τοῖχος, ὁ 16, ποὺ βαίνοντας Α-Δ ἐδράζεται

20. Πρβ. *FM* 70 : 7.

21. Πρβ. Délos XV, πίν. XV, ἀριθ. 1.

22. Πρβ. Délos XV, πίν. XVI, ἀριθ. 8.

23. J. N. L. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (London 1968), 180.

ἐπάνω σὲ αὐτὴν εἶναι καὶ μεταγενέστερος. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς 4 ποὺ εἶναι στρώση καταστροφῆς, περιέχουσα πέτρες καὶ καστανὰ χώματα, ξεχωρίζει ὁριζόντια λαβὴ κλειστοῦ ἀγγείου, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ ἐγχάρακτες περιφερειακὲς γραμμές, τύπου γνωστοῦ ἀπὸ ἀνάλογα κυκλαδικὰ εὑρήματα[24] (εἰκ. 4α).

Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἀπέβη ἡ ἀνασκαφὴ στὴν πρὸς Ἀνατολὰς χαμηλότερη λωρίδα, ὅπου διαγράφεται τὸ περίγραμμα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ παραπάνω κτιρίου. Ἐδῶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρά, ποὺ εἶναι ταυτοχρόνως καὶ πρόσοψη, καταλαμβάνει τὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τοῦ τετραγώνου (τοῖχος 7). Ἡ βόρεια πλευρὰ ἀντιπροσωπευόταν ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοῖχο ποὺ ἂν καὶ δὲν διακρίνεται θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ ἐκτείνεται Α-Δ πρὸς Βορρὰ τοῦ τετραγώνου. Δεύτερος ἐξωτερικὸς τοῖχος ποὺ περιέκλειε πρὸς Νότο τὸ κτίριο εἰκάζεται ὅτι συνέπιπτε περίπου μὲ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἴδιου τετραγώνου. Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ποὺ εἶναι ἀσυνήθιστο καὶ κυμαίνεται ἀπὸ 1.40 μ. ἕως 1.10 μ. Σὲ ἀπόσταση 1.85 μ. περίπου πρὸς Δυσμὰς αὐτοῦ καὶ μὲ παράλληλη κατεύθυνση διακρίνεται ὁ τοῖχος 3 ποὺ χρησιμεύει ὡς μεσοτοιχία καὶ ὡς ἀνάλημμα, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ τῶν δύο ἀνισοϋψῶν ἐπιπέδων ποὺ ταυτίζονται μὲ δάπεδα δωματίων, τὰ ὁποῖα ἐκτείνονταν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμάς. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 ἐπικεντρώθηκε στὴ διερεύνηση τῆς χαμηλότερης (ἀνατολικῆς) λωρίδας, ἡ ὁποία εἶχε ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 1982 μὲ τὴ διάνοιξη δοκιμαστικῶν τάφρων, ἀνὰ μιᾶς πρὸς Α καὶ Δ τοῦ τοίχου 5, ὁ ὁποῖος, ὅπως σημειώθηκε ἀνωτέρω, ἀποτελοῦσε διαχωριστικὴ μεσοτοιχία τῶν δύο δωματίων ποὺ ἐκτείνονταν πίσω ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ τοῖχο 7.

Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ πρὸς Νότο τοῦ τοίχου 5, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑνὸς τῶν δωματίων, μετρᾶ διαστάσεις 1.90×2 μ. Ἀπὸ τὴν ἴδια τομή, ποὺ ὀνομάσθηκε D′, E′, F′, G′, μία λωρίδα διαστ. 0.70×2 μ. (τῆς δυτικῆς πλευρᾶς της) εἶχε ἀνασκαφεῖ ἕως τὸ ἐπίπεδο ἀρχαίου δαπέδου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1982. Τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ἀνατολὰς τμῆμα εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἔχοντας διαπεράσει τὸ δάπεδο, μὲ στόχο τὴν ἐξέταση τῶν βαθύτερων στρωμάτων. Ἐρευνήθηκαν τότε οἱ στρώσεις δαπέδου 4 καὶ 5,

24. Λ. Μαραγκου (ἐκδ.), *Κυκλαδικὸς Πολιτισμός. Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία* (Ἀθήνα 1990).

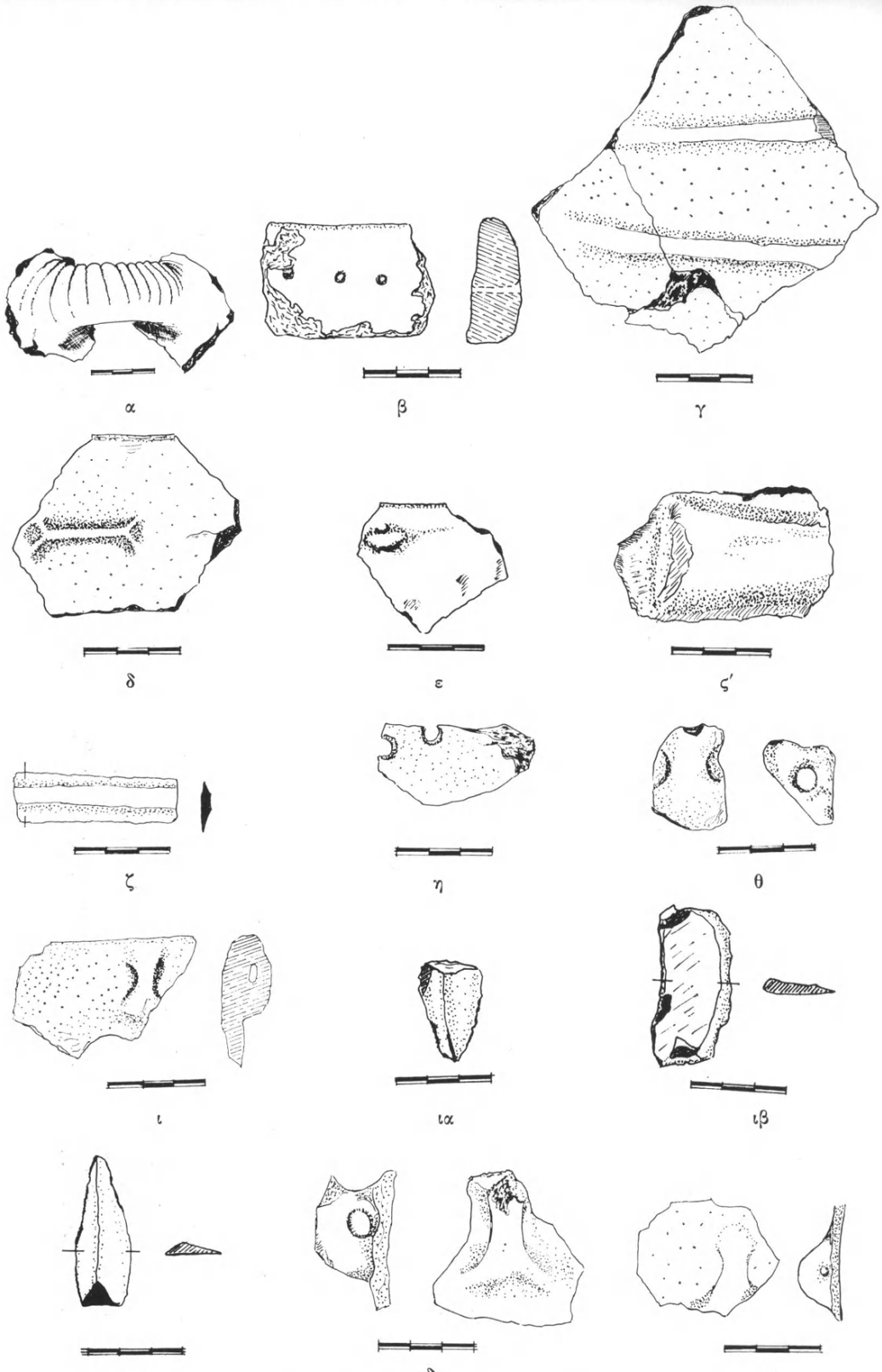

Εἰκ. 4. α. Λαβὴ ΠΚ ἀγγείου. β. Διάτρητο θραῦσμα ΠΚ ἀγγείου. γ. Θραῦσμα ΠΚ ἀγγείου μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφης ταινίας. δ. Θραῦσμα ΠΚ ἀγγείου μὲ ὁριζόντιες ἀποφύσεις. ε. Θραῦσμα ΠΚ σφαιρικῆς πυξίδας. ς΄. Θραῦσμα ΠΚ πηνιόσχημης λαβῆς. ζ. Λεπίδα ὀψιανοῦ. η. Διάτρητο θραῦσμα ΠΚ ἀγγείου. θ. Λαβὴ ἀγγείου. ι. Θραῦσμα χείλους μὲ λαβή. ια. Αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ὀψιανό. ιβ. Λεπίδα ὀψιανοῦ. ιγ. Αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ὀψιανό. ιδ-ιε. Θραύσματα λαβῶν ἀγγείων.

ἐπάλληλες στρώσεις, ποὺ περιεῖχαν πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα, ὀψιανούς, ὀστὰ ζώων καὶ θαλάσσια ὄστρεα. 'Αποκαλύφθηκε ὅτι ὁ νότιος τοῖχος ἀριθ. 4 ἐδραζόταν κατευθείαν στὸν βράχο, ὁ ὁποῖος ὡστόσο κατέρχεται ἀπότομα καὶ δὲν ἐντοπίζεται στὴ δυτικὴ πλευρά.

Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1991, κατὰ τὴν ἐπανεξέταση τῆς λωρίδας 1.90× 2 μ. ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς 4, ἀναφάνηκε ἡ στρώση 5, ἐλαφρᾶς καστανῆς ἀπόχρωσης, ποὺ ὅμως στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς σωζόταν μαζὶ μὲ πάτωμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια ὁριζόταν ἀπὸ τὴν παρουσία πολυάριθμων μικρῶν θαλασσινῶν βοτσάλων τοποθετημένων σὲ πυκνὴ διάταξη στὴν ἐπιφάνεια τῆς στρώσης (πίν. 148β). Ἡ μερικὴ διερεύνηση τῆς 5 στὸ πρὸς 'Ανατολὰς τμῆμα ἔφερε στὸ φῶς πέρα ἀπὸ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ἀξιόλογα θραύσματα ἀγγείων. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζει θραῦσμα προερχόμενο ἀπὸ τὸν κυρτὸ κορμὸ μάλλον χαμηλοῦ ἀγγείου, σωζ. μήκους 0.056 μ., ὕψους 0.037 μ. (εἰκ. 4β). 'Εξωτερικὴ ἐπιφάνεια κυρτή, καθὼς ἐπίσης κυρτὴ εἶναι ἡ ἄνω καὶ κάτω ἀκμὴ τοῦ τοιχώματος. Πηλὸς καστανόχρωμος, μὲ καστανέρυθρη στίλβωση. Στὸ μέσο τοῦ ὕψους καὶ σὲ ὁριζόντια διάταξη διακρίνονται στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τρεῖς διαμπερεῖς μικρὲς ὀπές. 'Επίσης, ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχεται ἀριθμὸς θραυσμάτων μεγάλου ἀγγείου. Ἕνα ἀπὸ τὰ θραύσματα, τὸ μεγαλύτερο, ἔχει σωζόμενο πλάτος 0.110 μ. καὶ ὕψος 0.108 μ. (εἰκ. 4γ). Πηλὸς καστανόχρωμος μὲ πυρήνα χρώματος ψαροῦ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ καστανὴ πορτοκαλόχρωμη στίλβωση. 'Εξωτερικὰ τὴν ἐπιφάνεια περιτρέχει ζεῦγος ἀνάγλυφων ταινιῶν, πάχους 0.005 μ. περίπου[25]. Τὸ τρίτο καὶ σημαντικότερο θραῦσμα ἀνήκει σὲ μεγάλο, πήλινο πιθόσχημο κρατήρα ἢ «κανδήλα», σωζ. διαστ. 0.10×0.017 μ. (πίν. 149β). Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνω κορμὸ καὶ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, μὲ στίλβωση ἐρυθρὴ πορτοκαλόχρωμη. Γύρω στὸν κορμὸ ἐγχάρακτη διακόσμηση ζώνης μετοπῶν ποὺ περιέχουν συστάδες κεκλιμένων γραμμῶν. Κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση τὸ ἀγγεῖο, ὅπως καὶ ἡ λοιπὴ κερα-

25. Γιὰ συγγενὲς θραῦσμα τῆς ὕστερης νεολιθικῆς περιόδου, βλ. J. D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (London 1968), εἰκ. 43, ἀριθ. 10. σ. 42.

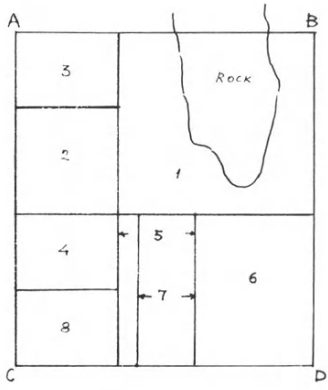

Εἰκ. 5. Κάτοψη τάφρου Ι10, ἀριθ. 13.

μεικὴ τοῦ ἴδιου στρωματογραφικοῦ ὁρίζοντα φαίνεται νὰ ἀνήκει στὴν ΠΚ ΙΙ περίοδο[26].

Ἀντιθέτως, ἡ στρώση 6 καταλαμβάνει τὴν ἴδια ἀνατολικὴ πλευρά, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ καστανά, σχετικῶς σκληρὰ χώματα. Ἡ ἴδια περιεῖχε πέτρες, ὄστρακα ἀγγείων, κόκαλα ζώων καὶ θαλασσινὰ ὄστρεα. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ἦταν ὅτι ἡ στρώση 6 χρησίμευε ὡς δάπεδο.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ξεχωρίζει θραῦσμα κορμοῦ καὶ χείλους σκυφοειδοῦς κρατήρα διαστ. 0.144 × 0.110 μ. (εἰκ. 4δ). Στὸν κορμὸ διακρίνεται λεπτὴ ὁριζόντια ἀπόφυση, ἐνῶ τὸ χεῖλος κάμπτεται βαθμιαῖα πρὸς τὰ ἔσω. Πηλὸς καστανὸς πορτοκαλόχρους[27]. Ἡ ἀποκάτω στρώση 7 παρουσίαζε μαλακότερο χῶμα καὶ εἶχε καστανοκίτρινη ἀπόχρωση.

Ἡ στρώση 8 ἦταν καὶ ἐκείνη σχετικὰ σκληρή· εἶχε ἐλαφρὰ καστανοκίτρινη ἀπόχρωση καὶ περιεῖχε θραύσματα ἀγγείων καὶ μεγάλα τεμάχια κοκάλων ζώων, ὅπως ἐπίσης καὶ θραύσματα ὀψιανοῦ. Καὶ ἡ ἑπόμενη στρώση 9 ἦταν σκληρή, εἶχε κιτρινωπὸ χρῶμα καὶ περιεῖχε κόκαλα, θαλάσσια ὄστρεα, μικροὺς λίθους καὶ βότσαλα. Ἐνῶ ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε στὴ στρώση 9, ἀποκαλύφθηκε ἐπάνω στὸν τοῖχο 7 καὶ κοντὰ στὸ σημεῖο συμβολῆς του μὲ

26. Πρβ. ἔ.ἀ. σημ. 24, σ. 130 καὶ ἀριθ. 134. Ἐπίσης γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς ὁμάδας στὴ μετάβαση ἀπὸ ΠΚ Ι στὴν ΠΚ ΙΙ, βλ. ἀνωτ. σ. 18, 19, 40, 165.

27. Γιὰ παράλληλα ἀπὸ τὸν Σάλιαγκο, βλ. ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 46, ἀριθ. 11 καὶ 12.

τὸν τοῖχο 10, τὸ παραλληλόγραμμο ἄνοιγμα ἀγωγοῦ ποὺ περνάει ἐγκάρσια μέσα ἀπὸ τὸν παχὺ ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου (πίν. 148β). Τὸ πλάτος του ἀνέρχεται στὰ 0.30 μ. Γιὰ τὴν κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε στενὴ πλάκα πλάτους 0.40 μ. ποὺ καλύπτει τὸ ἄνοιγμα, ἐπάνω στὴν ὁποία συνεχίζεται ἡ λιθοδομὴ τοῦ τοίχου. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἀγωγοῦ ἀποδεικνύει τὴν προσπάθεια διευθέτησης τῆς ροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ποὺ δεδομένης τῆς ἰσχυρῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, ἦταν ἐπιβεβλημένο νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἐξάλλου ἡ ἄριστη ἐκτέλεση τῆς τοιχοποιίας τοῦ τοίχου 7, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ καλῶς προσαρμοσμένους μεταξύ τους πλακοειδεῖς λίθους καὶ σχιστολίθους. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ καὶ ἡ ἀνεύρεση θραυσμάτων ἀγγείων καὶ ἐπάλληλων δαπέδων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόγειο ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐπισκέψιμο. Ἡ κατώτατη στρώση 9 ἀπέδωσε καὶ αὐτὴ θραύσματα ἀγγείων, ποὺ ὅπως καὶ τὰ προαναφερθέντα τῶν στρώσεων 4-8 ἀνήκουν στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν θραυσμάτων ποὺ βρέθηκαν στὴ στρώση 9 συγκαταλέγεται τμῆμα κορμοῦ καὶ χείλους σφαιρικῆς πυξίδας[28] (0.080 × 0.090 μ.) μὲ λαβὲς σὲ σχῆμα μικρῶν, κάθετα διάτρητων ὁριζόντιων ἀποφύσεων (εἰκ. 4ε), τμῆμα κυπέλλου μὲ κυρτὰ τοιχώματα (0.104 × 0.067 μ.) μὲ ὁριζόντια ἐλλειπτικὴ ἀπόφυση καὶ τέλος πηνιόσχημο θραῦσμα λαβῆς (εἰκ. 4ς′) μὲ στένωση στὴ μέση (0.067 × 0.040 μ.). Ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχεται καὶ ἐξαίρετη λεπίδα ὀψιανοῦ μὲ παράλληλες πλευρὲς καὶ λοξότμητες ἀκμές, σωζ. μήκους 0.051, πλάτους 0.015 καὶ πάχους 0.003 μ. (πίν. 4ζ)[29].

Εἴπαμε παραπάνω ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κτίσματος δὲν κατέστη δυνατὸν μέχρι στιγμῆς νὰ ἐντοπισθεῖ. Ὡστόσο, κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1982 ἡ διάνοιξη δοκιμαστικῆς τομῆς πρὸς Βορρὰ τοῦ τοίχου 5 (K, H, L, D) ἔφερε στὸ φῶς ἐπάλληλες στρώσεις δαπέδων, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ γενικότερη στρωματογραφία μελετήθηκαν καὶ πάλι τὸ 1991. Διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴ διερεύνηση μικρῆς τομῆς διαστάσεων 1.50 (B-N) × 1 μ. ἀμέσως σὲ ἐπαφὴ καὶ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου 7, ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1982 εἶχε κατεβεῖ

28. Πρβ. ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 46, ἀριθ. 3.

29. Γιὰ τὸν τύπο βλ. ἔ.ἀ. σημ. 25, πίν. 38, ἀριθ. 11.

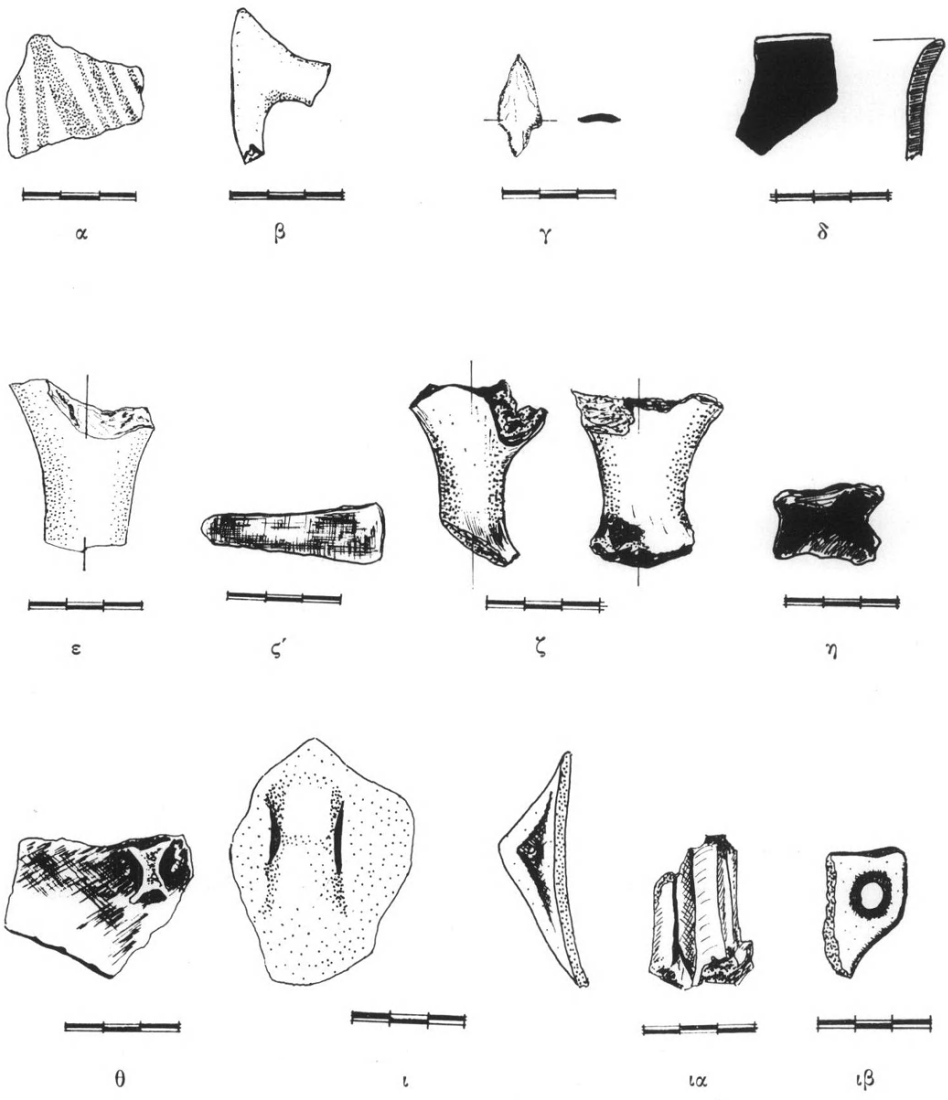

Εἰκ. 6. α. Θραῦσμα ἀγγείου μὲ γραπτὴ διακόσμηση. β. Θραῦσμα λαβῆς. γ. Αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ὀψιανό. δ. Θραῦσμα μελαμβαφοῦς σκύφου ΠΓ περιόδου. ε. Θραῦσμα ποδιοῦ ἄβαφης κύλικας. ς΄. Θραῦσμα χάλκινης τριχολαβίδας. ζ. Θραύσματα ποδιῶν ἄβαφων κυλίκων. η. Καμένος ἀστράγαλος ζώου. θ. Θραῦσμα καὶ λαβὴ ἀγγείου. ι. Λαβὴ ἀγγείου. ια. Δόντι ἱπποειδοῦς(;). ιβ. Λαβὴ ἀγγείου.

ἕως τὸ ἐπίπεδο ἐπάλληλων δαπέδων. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς ἡ ἔρευνα τοῦ 1991 ἀποκάλυψε κάτω ἀπὸ στρώση καταστροφῆς στρώση σκληροῦ χώματος, «ἀσπριᾶς» καὶ ὀργανικῶν ὑπολειμμάτων. Καταβλήθηκαν προσπάθειες νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἀρίθμηση τῆς στρώσης αὐτῆς σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1982. Διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ στρώση 5 τῆς δοκιμαστικῆς ἔρευνας τοῦ 1982. Ἡ στρώση ἀνήκει στὴ δεύτερη καὶ νεώτερη πρωτοκυκλαδικὴ φάση τοῦ κτιρίου, πού ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύεται ὄχι μόνο ἀπὸ σκληρὸ χῶμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπίστρωση σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἡ παλαιότερη φάση ἀποκαλύφθηκε καὶ αὐτὴ κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1982 σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο. Ἡ φάση σχετίζεται μὲ στρώση χώματος καὶ μεγάλων σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἔρευνα προέρχεται μαρμαρόπετρα καὶ εὐμέγεθες τριβεῖο, γρανιτόλιθος μὲ κοίλη καὶ λεία τὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Ἡ πρώτη καὶ ἡ δεύτερη φάση κατεκάλυψαν ἡ μία τὴν ἄλλη, ἐνῶ πάντα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου ἐντάσσεται ἡ στρώση καταστροφῆς πού καλύπτει τὸ δωμάτιο. Ἀκριβῶς ἐπάνω στὰ πρωτοκυκλαδικὰ ἐρείπια ἀνεγέρθηκε κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙ φάση μεταγενέστερο κτίριο, τοῦ ὁποίου οἱ διαστάσεις ἂν καὶ μεγαλύτερες ἐκείνων τοῦ προκατόχου του, συμπίπτουν κατὰ τὸ δυτικὸ τμῆμα του. Συμπερασματικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀνεύρεση πλούσιας, σημαντικῆς κεραμεικῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο δωματίων, μάλιστα δὲ τὰ θραύσματα ἀγγείων ἀπὸ τὸν ὑπόγειο χῶρο τοῦ νότιου δωματίου, δείχνουν ὅτι τὸ κτίσμα ἀνάγεται στὴν ΠΚ ΙΙ περίοδο. Ἐντυπωσιάζουν οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ κτιρίου, ἡ ἐξαίρετη τεχνικὴ τῆς λιθοδομίας καὶ ἡ ἐν γένει ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ὑπογείου μὲ τὸν λίθινο ἀποχετευτικὸ ἀγωγό. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ κτιρίου τῶν Κουκουναριῶν ἀνατρέπει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν καθιερωμένη ἄποψη ὅτι οἱ ἀναγόμενες στοὺς πρωτοκυκλαδικοὺς χρόνους κτιριακὲς κατασκευὲς εἶναι κατὰ κανόνα λίγες, καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη ὄχι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακές[30]. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι πιστεύαμε ἕως τώρα τὸ πρωτοκυκλαδικὸ κτίριο τῶν Κουκουναριῶν ἀποδεικνύει τὸν ὑψηλὸ πολιτιστικὸ βαθμὸ τῆς περιόδου καὶ τὶς ἐξαιρετικὲς ἱκανότητες τῶν κατοίκων τοῦ χώρου στὴν ἀνέγερση ἐντυπωσιακῶν κτιρίων καὶ στὴν κατασκευὴ ἰσχυρῶν τοίχων μὲ τὴ χρήση ἐντέχνως προσαρμοσμένων λίθων[31].

30. Ἔ.ἀ. σημ. 24, σ. 40.

31. Τὸ αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ λιθόκτιστων κτιρίων σημαντικῶν δια-

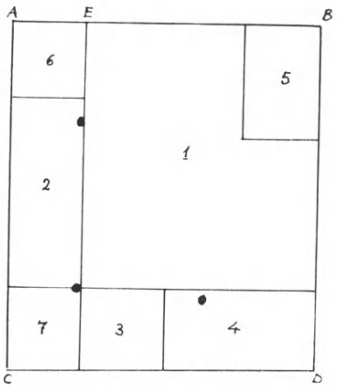

Εἰκ. 7. Κάτοψη τάφρου J10, ἀριθ. 12 μὲ τὴ θέση ὀπῶν πασσαλόπηξης.

Ὡστόσο ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε καὶ στὸ Κάτω Πλάτωμα, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν οἱ ἔρευνες εἶχαν προχωρήσει στὴ διάνοιξη μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνασκαφικῶν τετραγώνων (εἰκ. 1). Οἱ ἐργασίες τοῦ 1990 εἶχαν ὁδηγήσει στὴ διαπίστωση ὅτι κάτω ἀπὸ ἐκτεταμένη πρωτοκυκλαδικὴ στρώση ποὺ κατελάμβανε ὁλόκληρο τὸ Κάτω Πλάτωμα, στρώση ποὺ περιελάμβανε ἀναλημματικοὺς τοίχους, βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα καὶ κατεστραμμένα λίθινα κτίσματα ἐκτεινόταν καὶ παλαιότερη φάση μὲ ἐμφανὴ στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πολιτιστικὴ βαθμίδα τοῦ Σάλιαγκου[32]. Ἡ ἀνακάλυψη στρωματογραφημένων στρωμάτων μὲ ὕστερη νεολιθικὴ καὶ πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ στὶς Κουκουναριὲς τῆς Πάρου ἀνοίγει ὅπως εἶναι προφανὲς ἕνα νέο κεφάλαιο γιὰ τὴ θεώρηση τῆς πρώιμης ἱστορίας τῶν Κυκλάδων. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἀποφασίστηκε ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῶν βαθύτερων στρωμάτων

στάσεων καὶ ἐξαίρετης διατήρησης στὸν Πρωτοκυκλαδικὸ ΙΙ οἰκισμὸ τοῦ Σκάρκου στὴν Ἴο. Βλ. ἔ.ἀ. σημ. 24, σ. 40 καὶ Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, Σκάρκος: Ἕνας Πρωτοτοκυκλαδικὸς Οἰκισμὸς στὴν Ἴο, *Διαλέξεις 1986-1989 (Ἵδρυμα Π. Γουλανδρῆ, Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης)* 97-100.

32. *ΠΑΕ* 1990, 223. Κατὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἔκθεσης τῶν *ΠΑΕ* 1990 πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη τὰ παρακάτω: σ. 217: ἀντὶ «τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου», διάβαζε «τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου[7]». σ. 217: ἀντὶ «πολιτισμοῦ τοῦ Σάλιαγκου[7], διάβαζε «πολιτισμοῦ τοῦ Σάλιαγκου[8]». σ. 217: στὴ σημ. 8 ἀντιστοιχεῖ ἡ σημ. 8 τῆς σ. 219. σ. 219: ἀντὶ «(Wheel Group)[8]» διάβαζε «(Wheel Group)[9]». σ. 219: στὴ σημ. 9 ἀντιστοιχεῖ ἡ σημ. 9 τῆς σ. 220.

τοῦ Κάτω Πλατώματος μὲ στόχο τὴν περισυλλογὴ στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν 4η στὴν 3η π.Χ. χιλιετία. 'Απὸ τὰ τετράγωνα τοῦ ἀνασκαφικοῦ καννάβου τοῦ Κάτω Πλατώματος ἕνα μέρος μόνο ἐνεργοποιήθηκε κατὰ τὸ 1991. Καταβλήθηκαν ἐντατικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπαλήθευση τῶν παλαιότερων στρωματογραφικῶν συμπερασμάτων καὶ ἐπιδιώχθηκε ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν προσέγγιση βαθύτερων στρωμάτων γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἀρχαιότερων εὑρημάτων.

'Εξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξαιτίας τῆς ἀνακάλυψης πλαστικὰ διαμορφωμένης μικρῆς πήλινης κεφαλῆς βοός, ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου Ι10, ἀριθ. 1. Τὸ κεφαλάκι βρέθηκε σὲ πρωτοκυκλαδικὴ στρώση καὶ ἡ ὑψηλή του χρονολόγηση μαζὶ μὲ τὴν ἀριστοτεχνικὴ διαμόρφωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ρύγχους τὸ καθιστοῦν ἰδιαίτερα σπουδαῖο γιὰ τὴ μελέτη τῆς πρωτοκυκλαδικῆς τέχνης (πίν. 150α-β). Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς τάφρου Ι10, ἀριθ. 1 εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ ἱκανὸ βάθος κατὰ τὴ διάρκεια παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων. 'Η ἐργασία τοῦ 1991 ἐπικεντρώθηκε σὲ τμῆμα διαστ. 1×1.5 μ. στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τετραγώνου. 'Η τομὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξη τάφρου ἤδη ἀνασκαμμένης κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρειᾶς τοῦ τετραγώνου Ι10, ἀριθ. 1 (πίν. 151β). 'Η ἀνασκαφὴ ἄρχισε μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης 4, ἀφοῦ οἱ στρώσεις 1-3 εἶχαν ἀνασκαφεῖ σὲ παλαιότερες περιόδους. 'Η στρώση 4 εἶχε ψαροκάστανη ἀπόχρωση καὶ περιεῖχε χαλαρὰ χώματα μαζὶ μὲ ἄφθονες πέτρες μικροῦ μεγέθους (0.10-0.15 μ.). 'Η στρώση περιεῖχε ἐπίσης θραύσματα χρηστικῆς κεραμεικῆς, ὀψιανούς, κόκαλα ζώων καὶ θαλάσσια ὄστρεα. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς ἡ στρώση μεταβάλλεται σὲ καστανοκίτρινη· ὀνομάσθηκε 4Α ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητάς της πρὸς τὴν 4. Περιεῖχε ἀνάμεικτα ὄστρακα τῶν μυκηναϊκῶν καὶ πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων. 'Η ἀπὸ κάτω στρώση 5 περιεῖχε πολλοὺς μικροὺς λίθους καὶ χαλαρὰ ψαροκάστανα χώματα, ἐνῶ ἡ ἐνδιαφέρουσα 6, παρότι παρόμοια μὲ τὴν 5, ἀπέδωσε μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους καὶ σχιστολίθους, κεραμεική, ὀψιανούς, κόκαλα ζώων καὶ θαλάσσια ὄστρεα. 'Ανάμεσα σὲ χαλαροὺς λίθους ἀναφάνηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τομῆς τὸ προαναφερθὲν πήλινο κεφαλάκι ζώου (πίν. 150α-β), μὲ πλαστικῶς διαμορφωμένα χαρακτηριστικὰ μόσχου ἢ βοοειδοῦς (σωζ. μέσου πλάτους 0.04 μ., πλάτους μεγ. 0.031 μ.). 'Η ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. 'Ο πηλὸς ἔχει χρῶμα ἐρυθρωπὸ ψαρό, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι λεία, χωρὶς ἔνδειξη στίλβωσης. Μικρὸ μέρος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τῆς κεφαλῆς καὶ ὁ χῶρος

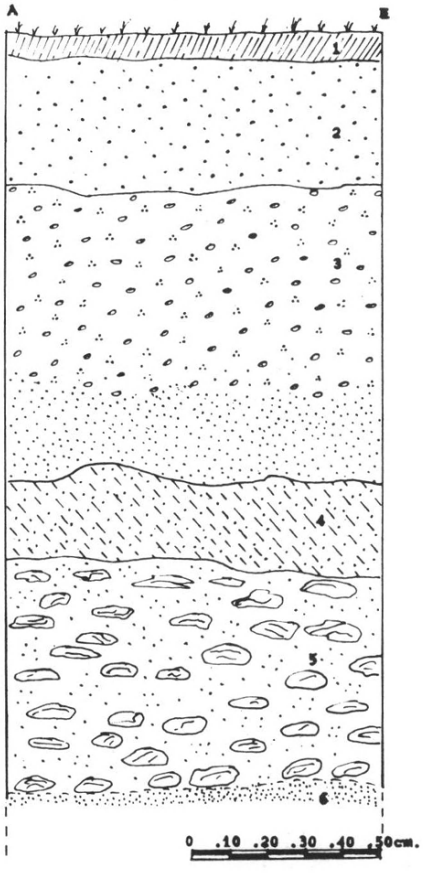

Εἰκ. 8. Στρωματογραφικὴ παρειὰ Α-Ε, τάφρου J10, ἀριθ. 12, δοκ. τομὴ 6.

πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ἔχουν καταστραφεῖ. Ἴσως τὸ ἀποσπασμένο τμῆμα τοῦ μετώπου νὰ περιελάμβανε τὰ κέρατα τοῦ ζώου. Τὸ εὐθύγραμμο ρύγχος παριστάνεται μὲ γωνιώδη προεξοχὴ μὲ δύο μικρὲς ὀπὲς γιὰ τὰ ρουθούνια (πίν. 150β). Μὲ τρίτη μεγαλύτερη ὀπὴ ἀποδίδεται τὸ ἀνοιχτὸ στόμα. Τὰ μάτια ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ ὁριζόντιες σχισμές, ἐνῶ ὁ λαιμὸς εἶναι χονδρὸς καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ἀναδίπλωση δέρματος κάτω ἀπὸ τὸ ρύγχος. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὕπαρξης κεράτων στὸ μέτωπο ὁδηγοῦν στὴν εἰκασία ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀποδίδει ἴσως βοοειδές, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένο, ἀφοῦ κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο, μὲ τὴν ὁποία καταγινόμεθα, ἡ φυσιοκρατικὴ διάθεση τοῦ καλλιτέχνη ἐπέτρεπε συχνὰ τὴν ἀπόδοση εἰκόνας ζώου μὲ τρόπο ἀφηρημένο καὶ γενικό, χωρὶς τὰ χαρακτηριστικὰ νὰ ἀνακαλοῦν μὲ πιστότητα τὸ συγκεκριμένο εἶδος[33]. Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος πλαστικῆς διακόσμησης ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Ἐπειδὴ τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς καταλήγει σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, πιθανολογεῖται ὅτι αὐτὴ ἦταν προσκολλημένη σὲ ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἀνηρτᾶτο μὲ σπάγγο, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ὁριζόντιας διαμπεροῦς ὀπῆς κατὰ τὸ πάχος τοῦ λαιμοῦ τοῦ ζώου.

Ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση 6 προέρχονται καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ κεραμεικὰ εὑρήματα, ποὺ βοηθοῦν στὴν κατάταξή της στὴν πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙ περίοδο. Διακρίνονται: α) Θραῦσμα ἀγγείου κλειστοῦ σχήματος μὲ κάθετη ταινιωτὴ λαβή, διαστ. 0.039×0.060 μ. Πηλὸς χρώματος ψαροκάστανου. β) Θραῦσμα βάσης ἀγγείου ἀνοιχτοῦ (;) σχήματος διαστ. 0.017×0.040 μ. Ἐπίπεδη βάση, τοίχωμα μὲ διαγώνια πρὸς τὰ ἔξω ἀπόκλιση. Πηλὸς χρώματος σκούρου καστανοῦ. γ) Θραῦσμα τοιχώματος ἀγγείου, διαστ. 0.029×0.048 μ. Διακρίνονται δύο διαμπερεῖς ὀπές, διαμ. 0.003 μ. ἐπὶ τοῦ τοιχώματος. Πηλὸς καστανέρυθρος. δ) Θραῦσμα τοιχώματος μετὰ λαβῆς, διαστ. 0.024×0.020 (εἰκ. 4θ) Κάθετη λαβὴ τριγωνικὴ μὲ κυρτὴ ράχη καὶ ὁριζόντια διαμπερὴ ὀπή. Πηλὸς ἐξωτ. πορτοκαλής, ἐσωτ. μαῦρος[34].

33. Πρβ. λ.χ. H. G. Bucholz - V. Karageorghis, *Altägäis und Altkypros* (Tübingen 1971), ἀριθ. 232, 1131, 1186, 1187.

34. Ὁ τύπος τῆς λαβῆς σχετίζεται πιθανῶς μὲ εὐρύστομο σφαιρικὸ ἢ ἀμφικωνικὸ ἀγγεῖο μὲ κάθετες λαβὲς στοὺς ὤμους. Λιγότερη βέβαια εἶναι ἡ σχέση μὲ παραλλαγὴ λαβῆς τοῦ τύπου τοῦ Σάλιαγκου, ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 45, ἀριθ. 8.

Ἡ ἐπόμενη στρώση 7 ἔχει ἁπαλὸ ψαροκάστανο χρῶμα μὲ κιτρινωποὺς τόνους καὶ ὑψηλὴ περιεκτικότητα λεπτόκοκκης ἄμμου. Στὴ στρώση ἀποκαλύφθηκαν ὄστρακα χρηστικῆς κεραμεικῆς, ὀψιανοί, κόκαλα, μαζὶ μὲ θαλάσσια ὄστρεα καὶ βότσαλα. Ἀπὸ τὴ στρώση ξεχωρίζουν: α) θραῦσμα ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, διαστ. 0.050×0.080 μ. Πηλὸς χρώματος ἁπαλοῦ καστανέρυθρου. Διακόσμηση ζεύγους ὁμόκεντρων περιφερειῶν ἢ σπειρῶν καὶ ἄνωθεν, ζεῦγος ὁμόρροπων γωνιωδῶν κοσμημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ χαμηλότερο συνάπτεται πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ περιφέρεια[35]. β) Θραῦσμα λαβῆς ἀγγείου, διαστ. 0.028×0.029 μ. Λαβὴ σὲ σχῆμα ἀπόφυσης κάθετης διάταξης μὲ ὁριζόντια διάτρηση. Ἡ τελευταία στρώση, ἡ 8, ἦταν παρόμοια τῆς 7, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία λίθων ποὺ ἐδῶ ἦταν καὶ μεγαλύτεροι. Ἡ στρώση περιεῖχε ἐπίσης μεγάλη ποσότητα ὀστράκων καὶ κοκάλων. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ θραῦσμα ἀγγείου ἀνοιχτοῦ σχήματος διαστ. 0.036×0.058 μ. (πίν. 4ι). Κοντὰ στὸ χεῖλος διακρίνεται μικρὴ ἀπόφυση μὲ ὁριζόντια διάτρηση[36]. Πηλὸς καστανέρυθρος. Ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχεται καὶ λεπτὴ λεπίδα ὀψιανοῦ, σωζ. μήκ. 0.037 μ. καὶ πλάτους 0.014 μ., μὲ ἐπίπεδες ἕδρες καὶ λοξότμητες ἀκμές.

Ἡ πρὸς Βορρὰ τάφρος Ι10, ἀριθ. 13 ἔφερε στὸ φῶς συμπληρωματικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατοίκηση τῶν Κουκουναριῶν ἐπὶ τρεῖς χιλιετίες, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἄποψη ὅτι ὁ λόφος ἀποτελεῖ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ πλουσιότερες σὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα θέσεις τοῦ Αἰγαίου. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 ἐπαληθεύτηκαν τὰ στρωματογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ προηγούμενου ἔτους. Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ Κάτω Πλατώματος εἶναι γενικὰ παχύτατες μὲ στρώσεις ποὺ περιέχουν γεωμετρικά, πρωτογεωμετρικά, μυκηναϊκὰ καὶ πρωτοκυκλαδικὰ εὑρήματα. Ὅμως, ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ στρώματος 5 (βλ. κατωτ.), εὑρήματα τοῦ ὁποίου βεβαιώνουν ἀρχαιότατη φάση, τῆς ὁποίας οἱ ἀρχὲς ἐντοπίζονται στὴν ὕστερη νεολιθικὴ περίοδο. Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στὴν ἀνασκαφὴ τμήματος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ΒΑ τέταρτο (τομὲς 5-7) τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 5) ἐνῶ τὸ ὅμορο τεταρτημόριο τοῦ ἴδιου τετραγώνου πρὸς ΒΔ, εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1990 φέρνοντας στὸ φῶς τὸ

35. Τοῦ τύπου Ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 43, ἀριθ. 10, σ. 42.

36. Ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 44, ἀριθ. 1.

σημαντικὸ μαρμάρινο περίαπτο τῆς στεατοπυγικῆς γυναίκας τῶν Κουκουναριῶν τοῦ ὁποίου τὸ περίγραμμα ἀνακαλεῖ τὸ σχῆμα περίοπτων εἰδωλίων ἀπὸ τὸν Σάλιαγκο[37].

Μετὰ τὶς ἐπιφανειακὲς στρώσεις 1 καὶ 2 ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὴ διερεύνηση τῆς 3, στρώσης χρώματος καστανοῦ καὶ ἰσχυρῆς συνοχῆς, ἡ ὁποία περιεῖχε καὶ μεγάλους διάσπαρτους λίθους. Ἡ στρώση περιελάμβανε ὄστρακα ἀνάμεικτα μυκηναϊκῶν καὶ πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων. Διακρίνεται ἀγάνωτο Ὀραῦσμα ὑψίποδος κύλικας, ὕψους 0.060 καὶ διαμ. δισκοειδοῦς ποδιοῦ 0.048 μ. Τὸ περίγραμμα ἀνακαλεῖ τὸ σχῆμα κυλίκων τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Ἐπίσης, ἀπὸ τὴν 3 προέρχεται ἡ κυλινδρικὴ προχοὴ μυκηναϊκοῦ ψευδόστομου ἀμφορέα, σωζ. μήκους 0.030 μ. καὶ θραῦσμα κυλινδρικῆς λαβῆς, σωζ. μήκους 0.048 μ., διακοσμημένης μὲ ὁμάδα πέντε ἐγχάρακτων λοξῶν γραμμῶν. Ἡ λαβὴ ἀνάγεται στὴν πρωτοκυκλαδικὴ Ι (;) περίοδο. Ἡ στρώση 4 ἦταν σκληρὴ καὶ εἶχε καστανὴ ἀπόχρωση. Περιεῖχε μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων ὀψιανοῦ καὶ ὀστράκων. Μία ἀπὸ τὶς λεπίδες ὀψιανοῦ προοριζόταν μάλλον γιὰ αἰχμὴ βέλους (εἰκ. 4ια). Ἔχει τὸ περίγραμμα τριγωνικὸ καὶ διαστάσεις: μῆκος 0.032 μ. καὶ πλάτος 0.018 μ. Ἡ μία ὄψη τῆς αἰχμῆς εἶναι τρίεδρη. Τὸ περίγραμμα τῶν δύο μακρῶν ἀκμῶν εἶναι ἐλαφρῶς πριονωτό, μετὰ ἀπὸ σκόπιμη ἐπεξεργασία. Ὁ τύπος θυμίζει ἀνάλογα δείγματα ἀπὸ τὸν Σάλιαγκο, μὲ πριονωτὴ διαμόρφωση ἀκμῶν[38].

Ἀπὸ μεταγενέστερη διατάραξη τῆς ἴδιας στρώσης 4 προέρχεται καὶ πήλινο εἰδώλιο ζώου, προφανῶς ἵππου (πίν. 149γ). Πρόκειται γιὰ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐμπρόσθιο τμῆμα ζώου, σωζ. ὕψους 0.080 μ. καὶ μήκους 0.032 μ. Δὲν διασώζονται ἴχνη χρώματος, ἢ ἄλλης διακόσμησης, ἐνῶ ὁ πηλὸς ἔχει κοκκινωπὴ ἀπόχρωση. Τὸ στῆθος ὅπως καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀλόγου παριστάνονται μὲ κυλινδρικὸ στέλεχος ποὺ λεπταίνοντας πρὸς τὰ ἐπάνω νεύει πρὸς τὰ ἔξω. Μικρὴ προεξοχὴ στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια ἀνήκει στὴν πρόσφυση τοῦ ἐμπρόσθιου κορμοῦ μὲ τὰ νῶτα. Τυπολογικὰ τὸ εἰδώλιο ἀνακαλεῖ παράλληλα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου[39] καὶ χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 7ο π.Χ. αἰώνα.

37. *ΠΑΕ* 1990, 222, πίν. 131, στ'.

38. Ἔ.ἀ. σημ. 25, σ. 51, class DIV καὶ εἰκ. 67, ἀριθ. 12.

39. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boteoia* (Cambridge 1934) πίν. XV καὶ XVI.

Ἡ ἐπόμενη στρώση 5 ἀπέδωσε διαφωτιστικὰ στοιχεῖα ποὺ γεφυρώνουν τὴν ὕστερη νεολιθικὴ μὲ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Γιὰ τὴν ἐπίσπευση τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ταχύτερη προσέγγιση τῶν βαθύτερων στρωμάτων ἀποφασίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ μέρους μόνο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τετραγώνου Ι10, ἀριθ. 13 (εἰκ. 5). Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης 4 ἀνασκάφηκαν οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς 5 καὶ 8. Ἀπὸ αὐτές, ἡ 5 (διαστ. 2×1 μ.) ἐκτείνεται στὴ μέση τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τοῦ τετραγώνου, ἐνῶ ἡ 8 στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τετραγώνου. Ἡ ἀπόχρωση τῆς στρώσης 5 τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 5 εἶναι καστανή, ἐνῶ μεταβάλλεται σὲ καστανοκίτρινη, κατεβαίνοντας σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ἡ στρώση περιεῖχε μικροὺς καὶ μεγάλους διάσπαρτους λίθους, κυρίως δὲ ἄφθονα ὄστρακα ἀγγείων, ποὺ πολλὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο, τεμάχια ὀστῶν καὶ λεπίδες ἢ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Μέσα στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ 5 ἐντοπίστηκε ὀπὴ διαμ. 0.25 μ., μικρὴ κοιλότητα διαμορφωμένη μέσα στὴ στρώση 5. Στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος παρατηρήθηκε σαφὴς αὔξηση τῶν θραυσμάτων ἀγγείων, κοκάλων, θαλάσσιων ὀστρέων καὶ ὀψιανῶν. Μετρήθηκαν τουλάχιστον 66 λεπίδες ἢ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Ξεχωρίζουν δύο λεπίδες, μία σχήματος ἡμιελλειπτικοῦ, διαστ. 0.050×0.026 μ., μὲ λοξότμητο τὸ κυρτό της περίγραμμα[40] (εἰκ. 4ιβ) καὶ μὲ χαρακτηριστικὰ τῆς νεολιθικῆς τεχνοτροπίας καὶ δεύτερη λεπίδα, σχήματος τριγωνικοῦ, προφανῶς αἰχμὴ βέλους (εἰκ. 4ιγ), διαστάσεων: μῆκος 0.048 μ., πλάτος 0.017 μ., πάχος 0.004 μ.[41]. Ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ὕστερη νεολιθικὴ στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο εἶναι τὰ παρακάτω ὄστρακα: α) Θραῦσμα τοιχώματος καὶ λαβῆς ἀγγείου, διαστ. 0.049×0.050 μ. Κάθετη λαβὴ σὲ σχῆμα συμπαγοῦς πλακοειδοῦς πτερυγίου μὲ ὁριζόντια διαμπερὴ ὀπὴ καὶ κερατόσχημη ἀπόληξη στὸ ἕνα ἄκρο[42]. Ἐπιφάνεια ἐρυθροῦ χρώματος (εἰκ. 4ιδ). β) Θραῦσμα τοιχώματος μὲ λαβή, διαστ. 0.056×0.078 μ. Λαβὴ ταινιωτή, πλατιὰ (0.046 μ.) ποὺ διαγράφει ἡμικυκλικὴ τροχιά. Ἐπιφάνεια καστανέρυθρου χρώματος. γ) Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος χρηστικοῦ ἀγγείου ἀνοιχτοῦ σχήματος, διαστ. 0.038×0.029 μ. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καστανοῦ χρώ-

40. Ἔ.ἀ. 25, σ. 51, εἰκ. 16, Class I, IV καὶ εἰκ. 68, ἀριθ. 10.

41. Ἔ.ἀ. 25, πίν. 40.

42. Γιὰ τὸν τύπο ἀπὸ τὸν Σάλιαγκο βλ. ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 45, ἀριθ. 6 καὶ 8, πίν. 32, ἀριθ. 7 καὶ 9.

ματος ἐγχάρακτες γραμμὲς σὲ πλάγια διάταξη. δ) Λαβὴ μικροῦ ἀγγείου, θραῦσμα διαστ. 0.045×0.036 μ. (εἰκ. 4ιε). Ἀπόφυση σὲ κάθετη διάταξη, ποὺ φέρει ὁριζόντια διαμπερὴ ὀπή[43]. Πηλὸς μὲ μαρμαρυγία, ἐπιφάνειες χρώματος ἐρυθροῦ πορτοκαλόχρου.

Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τετραγώνου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μὲ τὴ διερεύνηση τῆς στρώσης 6 τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 8. Στὴ θέση αὐτὴ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 εἶχε ἀπομακρύνει ἤδη τὶς στρώσεις 1-5. Ἡ στρώση ἦταν ἀμμώδης καὶ εἶχε ἐλαφρὸ ψαρὸ χρῶμα, ἐνῶ περιεῖχε πολλὲς πέτρες μέσων διαστάσεων 0.10 μ. Ἐπίσης, ἡ ἴδια στρώση περιεῖχε εἴκοσι ἕξι θραύσματα ὀψιανοῦ, κόκαλα, θαλάσσια ὄστρεα, βότσαλα, θραύσματα μαρμαρόπετρας, δύο θραύσματα πωρολίθου, πέραν τῶν ἀφθόνων θραυσμάτων χρηστικῆς κεραμεικῆς. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων ποὺ ἀνάγονται στὴ φάση τοῦ Σάλιαγκου ξεχωρίζουν: α) Θραῦσμα σώματος, σφαιρικοῦ πιθανότατα ἀγγείου, διαστ. 0.032 ×0.036 μ. (εἰκ. 6α). Ὁ πηλὸς περιέχει μαρμαρυγία. Ἐπὶ τοῦ καστανοῦ ἐπιχρίσματος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας διακρίνονται δύο ὑπὸ γωνία συμβαλλόμενες παχιὲς γραμμὲς καὶ ὁμάδα παράλληλων λεπτότερων γραμμῶν ποὺ εἶναι ὅλες ζωγραφισμένες μὲ ἐρυθρὸ σκοῦρο χρῶμα. β) Θραῦσμα λαβῆς σωζ. ὕψους 0.042 μ. καὶ πλάτους 0.025 μ. (εἰκ. 6β). Ἡ λαβὴ ἔχει γωνιῶδες σχῆμα καὶ καταλήγει στὸ ἄνω σωζόμενο ἄκρο σὲ κερατόσχημη προέκταση[44]. γ) Αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ὀψιανό, μήκους 0.028 μ., πλάτους 0.013 μ. (εἰκ. 6γ). Σχῆμα ἐπίμηκες τριγωνικό, μὲ ἐλαφρῶς κυρτὲς τὶς ἀκμὲς τῶν μακρῶν πλευρῶν. Οἱ δύο ἀκμὲς ἔχουν δεχθεῖ εἰδικὴ ἐπεξεργασία καὶ ἐμφανίζονται ἐλαφρῶς «πριονωτές», ὅπως σὲ ἀνάλογα δείγματα ἀπὸ τὸν Σάλιαγκο[45].

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τετραγώνου Ι10, ἀριθ. 13, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀρχαιότατη φάση κατοίκησης στὶς Κουκουναριὲς ἀνάγεται σὲ φάση μετάβασης ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ βαθμίδα τοῦ Σάλιαγκου σὲ ἐκείνη τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου. Ἰδιαίτερα ἡ ἔρευνα τῶν στρωμάτων 5 καὶ 6 πρόσθεσε νέες ἐνδείξεις ποὺ ἀνακαλοῦν κατὰ

43. Γιὰ τὸν τύπο, πρβ. ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 46, ἀριθ. 2 (παραλλαγή).

44. Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σάλιαγκου. Ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 58, ἀριθ. 15-24.

45. Ἔ.ἀ. σημ. 25, εἰκ. 62 ἀριθ. 2.

τὴν κεραμεικὴ καὶ τὴν κατεργασία τοῦ ὀψιανοῦ ἐξέχοντα χαρακτηριστικὰ ἀνάλογων ἀντικειμένων, γνωστῶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σάλιαγκου.

Πρὸς Ἀνατολὰς συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὶς τάφρους Ι/Ι10, ἀριθ. 3 καὶ 5, τῶν ὁποίων ἡ θέση καταλαμβάνει ἔκταση ποὺ περικλείει τὸ ἀρχαῖο τεῖχος (πίν. 151β). Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέβλεπε στὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας, στὴ διερεύνηση τῶν στρωματογραφικῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τῶν περιβαλλόντων στρωμάτων καὶ στὴν ἐξασφάλιση νέων στοιχείων γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησή του. Τὸ τεῖχος εἶχε γίνει ἀντικείμενο μελέτης καὶ σὲ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους[46]. Γιὰ τὴν προώθηση τῶν στόχων τῆς ἐργασίας τοῦ 1991 ἀποφασίσθηκε ἡ καθαίρεση τοῦ διαδρόμου «μάρτυρος» μεταξὺ τῶν τετραγώνων 3 καὶ 5 (πίν. 151α). Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε μὲ τὴν ἐξέταση τῶν στρώσεων ποὺ κάλυπταν τὸ τεῖχος στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ 2. Στὴ συνέχεια ἡ ἐργασία ἐπικεντρώθηκε στὴ μελέτη τῶν ἐπάλληλων στρωμάτων ποὺ ἔχουν συσσωρευθεῖ κατ' ἐπαφὴν καὶ πρὸς Δυσμὰς τοῦ τείχους (δοκιμαστικὴ τομὴ 4). Σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν τετραγώνων 3 καὶ 5 σημειώνεται ὅτι τὸ τεῖχος ἐντοπίστηκε κάτω ἀπὸ τὴ στρώση 4. Ἡ στρώση περιεῖχε θραύσματα ἀγγείων τῶν μυκηναϊκῶν, πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν(;) χρόνων. Ἀμέσως ἀπὸ κάτω ἐκτείνεται τὸ ἐπίπεδο τοῦ τείχους ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν διασπαρμένων πρὸς Ἀνατολὰς λίθων τῆς τοιχοδομίας του. Στὴν πρὸς Δυσμὰς δοκιμαστικὴ τομὴ 4, στόχος ἦταν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν τὸ τεῖχος εἶχε τάφρο θεμελίωσης καὶ ἂν πράγματι αὐτὴ ὑπῆρχε, νὰ περισυλλεγοῦν ἀπὸ τὸ γέμισμά της ὄστρακα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τείχους. Πράγματι, ἐρευνήθηκε ἡ στρώση 4 ποὺ χαμηλώνοντας ἀπὸ Δ πρὸς Α, περνάει ἐπάνω ἀπὸ σφικτὸ γέμισμα λίθων, τὸ ὁποῖο περιτρέχει τὴν παρειὰ τοῦ τείχους. Ἡ 4 μεταβάλλεται σὲ 4Α, σὲ λωρίδα πλάτους 0.15 μ. περίπου ποὺ κάθεται ἀκριβῶς ἐπάνω στὸ προαναφερθὲν γέμισμα λίθων. Ἴσως ἡ ἐδῶ παρουσία της νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ γέμισμα τῆς τάφρου θεμελίωσης τοῦ τείχους. Δυστυχῶς, τὸ θέμα δὲν διευκρινίσθηκε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, παρότι θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὰ ὄστρακα ποὺ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ αὐτὴν ἀνήκουν στὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ περίοδο. Μεταξὺ τῶν θραυσμάτων κεραμεικῆς διακρί-

46. Γιὰ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴν ἴδια θέση, βλ. *ΠΑΕ* 1981, 288, *ΠΑΕ* 1988, 200, *ΠΑΕ* 1989, 265-6, 1990,

νονται: α) Θραῦσμα κυκλικοῦ καλύμματος τοῦ τύπου FS20 μὲ ὁμάδα λεπτῶν καστανῶν, περιφερειακῶν γραμμῶν ποὺ περιτρέχουν τὸ κυρτὸ τοίχωμα. Σωζ. διαστ.: 0.034×0.017 μ. β) Θραῦσμα χείλους ἀνοιχτοῦ σχήματος, μάλλον σκύφου. Σωζ. διαστ. 0.026×0.030 μ. Διακόσμηση ταινίας περὶ τὸ χεῖλος καὶ τριῶν περιφερειακῶν γραμμῶν περὶ τὸν κορμὸ μὲ πορτοκαλὶ γάνωμα. γ) Θραῦσμα χείλους ἀπὸ βαθὺ σκύφο τύπου Β, διαστ. 0.025×0.031 (εἰκ. 6δ). Τὸ χεῖλος νεύει πρὸς τὰ ἔξω. Καστανέρυθρο γάνωμα καλύπτει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω τρία εὑρήματα, ποὺ ἀνήκουν σαφῶς στὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, τὸ τρίτο ἀνήκει σὲ προχωρημένη φάση τῆς ΙΙΙΓ ποὺ κατὰ τὴν ὁρολογία τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Κουκουναριῶν ἔχει ὀνομασθεῖ Post-destruction Phase[47], διότι αὐτὴ ἕπεται τῆς μεγάλης καταστροφῆς τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου κατὰ τὴ μέση ΙΙΙΓ. Ἐὰν ὁ χρονολογικὸς συγχρονισμὸς μεταξὺ τῆς 4Α καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους ἀληθεύει, τότε καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ τείχους θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὴ «μετακαταστροφικὴ» ΙΙΙΓ φάση.

Στὴν τάφρο Ι/J10, ἀριθ. 3 συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες σὲ βάθος μὲ στόχο τὴ διερεύνηση ἀρχαιότερων στρωμάτων μέσα στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ κατεύθυνσης Α-Δ ποὺ ἐκτείνεται στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τάφρου, ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ τείχους. Πρόκειται γιὰ τομὴ διαστ. (μέγιστ.) 1.35×1.85 μ. Ἡ ἴδια τομὴ εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ τὸ 1990. Ἡ ἐργασία τοῦ 1991 προέβη στὴ διερεύνηση τῆς στρώσης καταστροφῆς 12, στρώσης μυκηναϊκῆς, μὲ κεραμεικὴ τῆς ΙΙΙΓ, προγενέστερης τῆς «μετακαταστροφικῆς» φάσης καὶ μάλλον σύγχρονης τῆς φάσης καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος. Πρόκειται περὶ στρώσης καστανοκίτρινου χρώματος μὲ ὑψηλὴ περιεκτικότητα ἄμμου, χαρακτηριστικῶν ποὺ ἔμοιαζαν μὲ τὴ στρώση καταστροφῆς τοῦ ἡγεμονικοῦ κτιρίου. Ἡ ἴδια στρώση περιεῖχε πεσμένους λίθους, ἐκ τῶν ὁποίων σημειώνεται ἡ παρουσία σχιστολίθων καὶ γρανιτολίθων, ὅπως ἐπίσης κοκάλων καὶ θαλάσσιων ὀστράκων. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς στρώσης 12 περιλαμβάνεται καὶ θραῦσμα ἀπὸ πόδι κύλικας (σωζ. μῆκος 0.044, μέγ. διαμ. 0.038 μ.), τῆς ὁποίας ὁ πηλὸς καὶ ἡ ἐν γένει κατασκευὴ ἀνακαλοῦν χαρακτηριστικὰ κυλίκων ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα[48] (εἰκ. 6ε).

47. Ἔ.ἀ. σημ. 5, σ. 203-204.

48. Ἐνῶ στὶς κύλικες τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ κτιρίου (ἔ.ἀ. σημ. 5, εἰκ. 6ε) τὸ σχῆμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία σχετικὰ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ ποδιοῦ, σὲ κύλι-

Ἡ περαιτέρω ἀνασκαφὴ τοῦ τετραγώνου I/J9/10 ἀριθ. 17 στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου (εἰκ. 1), ἀπέβλεπε στὴν ἐξακρίβωση τῆς πορείας καὶ τῆς μορφῆς τοῦ τείχους. Πράγματι μετὰ τὴ διάνοιξη τῶν δοκιμαστικῶν τάφρων 1-4 ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχειά του, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνττὸν νὰ συναχθεῖ πὼς τὸ Κάτω Πλάτωμα ἦταν ὀχυρωμένο μὲ ἰσχυρὸ τεῖχος ποὺ περιέκλειε καὶ φύλασσε ὁλόκληρο τὸν πρὸς Δυσμὰς χῶρο. Σκληρὴ στρώση ψαροκάστανου χώματος, ἡ 3, κάλυπτε τὰ ἐρείπιά του. Ἡ στρώση περιεῖχε πολυάριθμους λίθους, πλῆθος μικρῶν θραυσμάτων σχιστολίθου, ὀψιανούς, κόκαλα καὶ λίγη κεραμεική. Μεταξὺ τῶν μικροευρημάτων ποὺ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὴν 3, σημειώνεται ἡ ἀνεύρεση χάλκινου σκέλους (εἰκ. 6ς') τριχολαβίδος (σχῆμα ἐπιμήκους ἰσοσκελοῦς τριγώνου μὲ ἀποστρογγυλεμένες τὶς γωνίες τῆς βάσης· σωζ. μῆκος 0.047, πλάτος 0.016 μ.) καὶ δύο θραυσμάτων ἀπὸ τὸ κάτω τμῆμα ὑψιπόδων κυλίκων (εἰκ. 6ζ). Τὸ πρῶτο ἔχει σωζ. μῆκος 0.050 μ. καὶ τὸ δεύτερο 0.047 μ. Ἡ δισκοειδὴς βάση δὲν σώζεται, ἄν καὶ τὸ κυλινδρικὸ πόδι διανοίγεται μὲ ἔντονη καμπύλη πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἡ διάμετρος τοῦ κυλινδρικοῦ στελέχους εἶναι 0.017 μ. γιὰ τὴν πρώτη καὶ 0.021 μ. γιὰ τὴ δεύτερη. Καστανόψαρος πηλός, χωρὶς ἴχνη διακόσμησης. Τυπολογικὰ ὁ πηλὸς καὶ τὸ σχῆμα σαφῶς διαφέρουν ἀπὸ τὶς γνωστὲς κύλικες ποὺ βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος[49]. Ἡ ὄπτηση στὰ παραπάνω δύο δείγματα, ποὺ ἂς σημειωθεῖ ἀντιπροσωπεύουν πολυάριθμες ὁμοειδεῖς ποὺ ἀνακαλύφθηκαν ἐπάνω καὶ γύρω στὰ ἐρείπια τοῦ τείχους τοῦ Κάτω Πλατώματος, εἶναι ἀτελής[50]. Τὸ χρῶμα κυμαίνεται ἀπὸ καστανόψαρο σὲ καστανοκίτρινο. Ἐξάλλου, τὸ σχῆμα διακρίνεται γιὰ τὸ κοντόχοντρο πόδι ποὺ καθιστᾶ τὶς ἀναλογίες χαμηλές, ἴσως μὲ διάμετρο κορμοῦ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ὕψους. Σὲ καμία ἀνάλογη κύλικα δὲν διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη διακόσμησης.

κύλικες τῆς «μετακαταστροφικῆς» φάσης οἱ ἀναλογίες ἔχουν ὑποστεῖ, σαφῶς, διαφοροποίηση μὲ τὴν ἐπικράτηση τύπου μὲ πόδι κοντόχοντρο. Θραύσματα κυλίκων αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποκαλύφθηκαν παλαιότερα ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ τείχους στὰ τετράγωνα I/J10, ἀριθ. 3 καὶ 5 ἀλλὰ ἐπίσης καὶ σὲ τμῆμα τοῦ τείχους ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ 1991 στὴν πρὸς Νότο τάφρο I/J 9/10, ἀριθ. 17 (βλ. κατωτ.).

49. Ἔ.ἀ. σημ. 5, σ. 196, εἰκ. 6 (e).

50. Ἔ.ἀ. σημ. 48.

Σχετικὰ μὲ τὸ τεῖχος στὸ τμῆμα ποὺ ἤλθε στὸ φῶς στὸ τετράγωνο I/J9/10, ἀριθ. 17 δὲν κατέστη δυνατὴ ἀπὸ ἔλλειψη χρόνου ἡ ἀποκάλυψή του ὁλοσχερῶς, παρὰ μόνο κατὰ τὸ ἐπάνω τμῆμα του. Ὡστόσο σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ Κάτω Πλάτωμα ἐπιβεβαιώθηκε ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους σὲ μῆκος 19 μ. καὶ διαπιστώθηκε ὅτι στὴν πρὸς Βορρὰ πορεία του ἔκλεινε τὸν χῶρο προσεγγίζοντας τοὺς ἀπότομους βράχους τοῦ λόφου (εἰκ. 1). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι στὴ νότια ἀπόληξή του ἔφθανε μέχρι τὸ κάθετο μέτωπο βράχων ποὺ περιτρέχει τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Κάτω πλατώματος, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ μικρὴ ἐπέμβαση ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1991 στὸν διάδρομο μεταξὺ τῶν τετραγώνων I/J10, ἀριθ. 6 καὶ 7. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τομῆς ἀναφάνηκαν ὑπολείμματα ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ τείχους. Ὅπως στὴν παραπάνω τάφρο I/J9/10, ἀριθ. 17 ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση γύρω στὸ τεῖχος θραύσματα κυλίκων τοῦ ΠΓ, χαμηλοῦ καὶ νεώτερου τύπου.

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε καὶ στὴν τάφρο J10, ἀριθ. 9, στὴ μέση τοῦ Κάτω Πλατώματος (εἰκ. 1). Στὴ θέση αὐτὴ ἀπομακρύνθηκαν στρώματα μόνο ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τῆς τάφρου. Ἐξαιτίας τῆς κεντρικῆς της θέσης στὸ Κάτω Πλάτωμα καὶ τῆς ἐν γένει μορφολογίας τοῦ χώρου ὑπῆρχαν ὑπόνοιες ὅτι ἐδῶ τὰ στρώματα θὰ ἦταν παχύτατα, γεγονὸς ποὺ ἐνδεχομένως θὰ ὁδηγοῦσε στὴ σὲ βάθος ἀνεύρεση ἀρχαιότατων στρωμάτων. Οἱ στρώσεις 2-4 περιεῖχαν ὄστρακα τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων ξεχωρίζει θραῦσμα πυξίδας τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου, διαστ. 0.080 × 0.055 μ., διακοσμημένης μὲ μαίανδρο, τοῦ ὁποίου τὸ διπλὸ περίγραμμα ἔχει πληρωθεῖ μὲ πλάγιες γραμμές[51]. Στὴν ἀμμώδη καὶ καστανοκίτρινη στρώση 5 ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς δόντι ἱπποειδοῦς(;), πολυάριθμα ἀπολεπίσματα καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ, τέλος δὲ ὄστρακα ἀπὸ χειροποίητα πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τῆς στρώσης 6: περιεῖχε μελανοκάστανα χώματα ποὺ κατὰ τὴ σύνθεσή τους κυμαίνονταν ἀπὸ πηλώδη (δυτικὴ πλευρὰ) μέχρι καὶ ἀμμώδη (ἀνατολικὸ τμῆμα). Ἀπὸ τὴ στρώση προέρχεται μεγάλος ἀριθμὸς ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ (στὶς 28 Αὐγούστου 1991 ἀποκαλύφθηκαν 127 δείγματα). Ἡ ἴδια στρώση περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ

51. Πρβ. J. N. L. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) pl. 37 εἰκ. e.

ὀστῶν, συμπεριλαμβανομένων ὀδόντων ἱπποειδοῦς (;) καὶ ἀστραγάλου ζώου, διαστάσεων 0.025×0.015 μ. (εἰκ. 6η). Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀστὰ εἶναι καμένα, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀστραγάλου. Λίθοι ποὺ βρέθηκαν στὸ δυτικὸ ἄκρο ὁδηγοῦν στὴν εἰκασία περὶ ὑπάρξεως ἑστίας. Στὴν 6 σημειώνεται ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ μελανῶν, εὔθρυπτων ὀστράκων ἀπὸ πρωτοκυκλαδικὰ ἀγγεῖα. Τεμάχιο ἀγγείου φέρει ἐπὶ τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας μικρὴ κάθετη λαβή, ἡ ὁποία κατὰ τὸ σχῆμα ἀνακαλεῖ μὲ ἀφηρημένο τρόπο κορμὸ ζώου μὲ τέσσερα ἐλεύθερα ἄκρα (εἰκ. 6θ). Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.050×0.037 μ. καὶ κατὰ τὴ διακόσμηση ἀνακαλεῖ παράλληλα ἀπὸ τὸν Σάλιαγκο[52].

Ἡ τελευταία τάφρος καταλαμβάνει τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνασκαφικοῦ καννάβου τοῦ Κάτω Πλατώματος. Ἡ τάφρος J10, ἀριθ. 12 ἐκτείνεται σὲ γειτονικὴ ἀπόσταση πρὸς ΝΑ τῆς προαναφερθείσης J10, ἀριθ. 9. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 καὶ τοῦ 1991 προέκυψαν ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀρχαιότατη φάση κατοίκησης τοῦ λόφου. Ἡ τάφρος ἀνασκάφηκε τμηματικὰ μὲ σύστημα δοκιμαστικῶν τομῶν (εἰκ. 7). Ἀνασκάφηκαν δοκιμαστικὲς τομὲς πλάτους 1 μ. στὴ νότια πλευρά (σκαμμένη ἐν μέρει ἀπὸ τὸ 1990), ἐνῶ στὴ ΒΔ γωνία διανοίχτηκε τομὴ 1×1.50 μ. Γενικά, ἡ στρωματογραφικὴ διάταξη προέκυψε σχεδὸν πανομοιότυπη σὲ ὅλες τὶς δοκιμαστικὲς τομές. Σημαντικὰ εὑρήματα ἤλθαν στὸ φῶς μετὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης 3 (παχὺ καστανὸ στρῶμα μὲ πολυάριθμους σχιστολίθους) στὴ στρώση 4. Τὸ χρῶμα τῆς στρώσης ἦταν ἐπίσης καστανό. Περιεῖχε μικροὺς λίθους, σχιστολίθους καὶ ἀνάμεσά τους θραύσματα πρωτοκυκλαδικῶν ἀγγείων, μὲ κοινὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τὴν ἀτελὴ ὄπτηση καὶ τὴν ψαροκάστανη ἀπόχρωση. Ἐπίσης στὴν 4 βρέθηκαν κόκαλα καὶ τεράστιες ποσότητες ἀπὸ λεπίδες, ἀπολεπίσματα καὶ πυρῆνες ὀψιανοῦ. Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς 4 ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποκαλυφθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἑπόμενης στρώσης 5, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 2 (ἀνατολικὸ πέρας) τὸ περίγραμμα ὀπῆς ἀκανόνιστου ἐλλειπτικοῦ σχήματος καὶ διαστάσεων 0.05×0.10 μ. περίπου. Ἡ ὀπὴ ἀνήκει πιθανῶς σὲ πασσαλόπηξη καὶ εἶναι ἡ δεύτερη ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ 2 (εἰκ. 7). Ἡ πρώτη ὀπὴ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1990[53] σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ

52. Ἔ. ἀ. σημ. 25, εἰκ. 45, ἀριθ. 10.

53. Βλ. *ΠΑΕ* 1990, 220.

τετραγώνου, ἐνῶ ἐκείνη τοῦ 1991, βρέθηκε στὰ ἀνατολικὰ τῆς πρώτης σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. Καὶ οἱ δύο ὀπὲς ἀποκαλύφθηκαν εὐθυγραμμισμένες μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 2. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 4 ἔφερε στὸ φῶς στὴ στρώση 5 καὶ τρίτη ὀπὴ ἐλλειπτικοῦ σχήματος καὶ διαμ. 11.5×12 ἑκ., ἡ ὁποία ἀπέχει 1.50 μ. ἀπὸ τὴν πρώτη ὀπή. Οἱ τρεῖς ὀπὲς συμπίπτουν μὲ δύο εὐθεῖες ποὺ τέμνονται σὲ ὀρθὴ γωνία. Ἴσως αὐτὴ ἡ σχέση νὰ ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη καλύβας κατασκευασμένης μὲ πασσάλους ἢ ἀκόμα καὶ ἁπλοῦ ὑποστέγου μὲ ἀχυρένιο σκιάδιο καὶ στηρίγματα ἀπὸ ἐμπηγμένους στὸ ἔδαφος πασσάλους[54].

Τονίζεται ἡ εὕρεση ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς στρώσης 4 ὄγκου ὀψιανοῦ, ποὺ καὶ μόνο ἀπὸ τὶς περιορισμένες διαστάσεις τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν ἀπέφερε 1015 δείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τουλάχιστον ὀκτὼ πυρῆνες. Ἡ ὁμάδα περιλαμβάνει πολλὰ ἀπολεπίσματα καὶ 99 λεπίδες. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ γενικὸ σύνολο τεμαχίων ὀψιανοῦ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν τάφρο J10, ἀριθ. 12 (στρώματα 1-4) ἀνέρχεται σὲ 1.335, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ πασσαλόπηκτη κατασκευὴ ἀποτελοῦσε μάλλον χῶρο ἐπεξεργασίας τοῦ σκληροῦ λίθου.

Γιὰ τὴ μελέτη τῶν βαθύτερων στρωμάτων ὁρίσθηκε στὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ πέρατος τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 2, μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ (ὑπ' ἀριθ. 6) ποὺ μὲ διαστάσεις 1 × 1 μ., ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς στρώσης 4 (εἰκ. 8). Διερευνήθηκε ἡ στρώση 5, στρώση χρώματος καστανόψαρου, μὲ ὑψηλὴ περιεκτικότητα ἀργίλου καὶ λίθων. Ἡ στρώση ἀπέδωσε θραύσματα ἀγγείων, κυρίως χονδρῶν ὀστράκων, τεμάχια ὀψιανοῦ καὶ κόκαλα ζώων. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ξεχωρίζει θραῦσμα τοιχώματος ἀγγείου (εἰκ. 6ι) μὲ κάθετη πρόσφυση ποὺ φέρει ὁριζόντια διάτρηση (0.062×0.048 μ.)[55]. Ἡ μικρὴ αὐτὴ λαβὴ προεξέχει ὡς γωνιῶδες πτερύγιο καὶ κατὰ τὸ σχῆμα φαίνεται νὰ ταξινομεῖται στὴ φάση μετάβασης ἀπὸ τὴν τελικὴ νεολιθικὴ στὴν πρωτοκυκλαδικὴ Ι.

Ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχονται καὶ ποικίλα θραύσματα ἀπὸ τὸν κορμό, τὸ χεῖλος καὶ τὴ βάση ἀνοιχτῶν κατὰ κύριο λόγο σχημάτων. Τὰ τοιχώματα παρουσιάζονται γενικὰ εὐθύγραμμα καὶ καταλήγουν σὲ χεῖλος ποὺ εἶναι εἴτε

54. Αδ. Σαμψων, *Μάνικα: Μία πρωτοελλαδικὴ πόλη στὴν Εὔβοια* (Ἀθήνα 1988), σ. 93, 323.

55. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. ἔ.ἀ. σημ. 25 εἰκ. 44, ἀριθ. 2, 4.

κυρτὸ στὸ ἄκρο, εἴτε γωνιῶδες. Σὲ μία ἀπὸ τὶς σωζόμενες βάσεις τὸ περίγραμμα διανοίγεται ἐξωτερικὰ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ πηλὸς ἐμφανίζει ἀποχρώσεις ποὺ κυμαίνονται ἀπὸ καστανέρυθρο ἢ κιτρινέρυθρο σὲ μαῦρο. Ἐνίοτε παρατηροῦνται ξένες προσμείξεις καὶ ἀσημόχρωμη μαρμαρυγία στὸν πηλό. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα διασώζουν ἴχνη ἐπιθέτου χρώματος, ὅπως ἐρυθροῦ ἢ σκούρου ἐρυθροῦ. Μερικὰ ὄστρακα δείχνουν ὅτι τὸ ἀγγεῖο εἶχε στιλβωθεῖ μαῦρο, καστανὸ ἢ ἐρυθροκίτρινο.

Μεταξὺ ἄλλων ἐνδιαφερόντων εὑρημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ στρώση 5 ὑπογραμμίζεται ἡ ἀνεύρεση ὀδόντος ἱπποειδοῦς (;) στὸ δυτικὸ πέρας τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς 2, σωζ. μήκους 0.038 καὶ πάχους 2.5 ἑκ. (εἰκ. 6ια). Ἡ εὕρεση αὐτὴ ἔρχεται σὲ συμφωνία μὲ ἀνάλογα δείγματα προερχόμενα ἀπὸ τὴν τάφρο J10, ἀριθ. 9, ποὺ προαναφέρθηκε. Δεδομένης τῆς ἰδιαίτερης σπουδαιότητας τῆς κεραμεικῆς καὶ τοῦ ὀψιανοῦ ἀπὸ τὴν τάφρο J10, ἀριθ. 12, στὸ σύνολο τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἀκόμα ἡ μελέτη, θὰ δημοσιευθεῖ σὲ ξεχωριστὴ ἐργασία.

Ἀνασκάφηκε τέλος καὶ ἡ στρώση 6, χωρὶς νὰ ἐντοπισθεῖ ὁ βράχος. Ἡ στρώση περιεῖχε μεγάλη ἀναλογία ἄμμου καὶ τὸ χρῶμα της ἦταν καστανοκίτρινο. Περιεῖχε καὶ αὐτὴ πρώιμα ὄστρακα καὶ μάλιστα χαρακτηριστικὸ θραῦσμα λαβῆς κυπέλλου (διαστ. 0.031×0.034 μ.) ποὺ προεξέχει ὡς συμπαγὲς πτερύγιο καὶ φέρει ὀπὴ διαμ. 0.010 μ. (εἰκ. 6ιβ′). Τὸ περίγραμμα τῆς λαβῆς εἶναι τρίπλευρο, μὲ μία ὁριζόντια πλευρὰ στὸ ὕψος τοῦ χείλους, ἀφ' ἑτέρου δὲ μιὰ κάθετη καὶ μιὰ διαγώνια γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ράχης[56].

Ἀνακεφαλαιώνοντας, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 πρόσθεσε νέα ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἀρχαιότατες φάσεις κατοίκησης τῶν Κουκουναριῶν. Διαπιστώθηκε ὅτι κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ μεταβατικὴ Ι πρὸς ΙΙ φάση εἶχε ἀνεγερθεῖ μεγάλο λίθινο κτίριο στὸ Ἄνω Πλάτωμα, τὰ ἐρείπια τοῦ ὁποίου βεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη δύο τουλάχιστον δωματίων. Ἀπὸ τὰ εὑρήματα συνάγεται ὅτι οἱ Κυκλαδίτες, κάτοικοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διέθεταν ἰδιαίτερες ἱκανότητες στὴ χρήση τοῦ λίθου γιὰ τὴν κατασκευὴ οἰκοδομημάτων. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Κάτω Πλατώματος προέκυ-

56. Γιὰ τὸν τύπο, πρβ. CHR. DOUMAS, *The N. P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art* (Athens 1968) 54, ἀριθ. 57.

ψαν ἐνισχυτικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ σὲ βαθύτερα στρώματα ὕπαρξη κεραμεικῆς καὶ ὀψιανοῦ μὲ τεχνοτροπικὴ συγγένεια πρὸς εὑρήματα τῆς πολιτιστικῆς βαθμίδας τοῦ Σάλιαγκου. Ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀνθρώπινη παρουσία στὶς Κουκουναριὲς κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν τελικὴ νεολιθικὴ στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Τέλος, ἡ ἀνεύρεση ἰσχυρῶν ἐνδείξεων ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση περὶ ὕπαρξης ἐργαστηρίου κατεργασίας ὀψιανοῦ στὸν λόφο κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ Ι-ΙΙ περίοδο. Ἡ ἀνακάλυψη ὀδόντων ἱπποειδοῦς στὰ ἴδια στρώματα παρουσιάζει καὶ αὐτὴ μεγάλο ἐνδιαφέρον. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ ἄμεση καὶ ἀδιαμφισβήτητη ταύτιση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ εἰδικὸ ἐπιστήμονα.

Σκλαβούνα (πίν. 151α)

Ἡ ὁμάδα τοῦ κλιμακίου μας ἀσχολήθηκε ἐπίσης καὶ μὲ τὸν οἰκισμὸ τῆς Σκλαβούνας ποὺ βρίσκεται στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας, πρὸς Δυσμὰς καὶ σὲ γειτονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν κύριο δρόμο ποὺ συνδέει τὴν Παροικία μὲ τὴ Νάουσα[57]. Πρόκειται γιὰ χαμηλὸ λόφο, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ ὁρίζεται ἀπὸ σχηματισμὸ βράχου, ποὺ σὲ κάτοψη ἔχει σχῆμα ἐλλειπτικὸ καὶ ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνση Α-Δ. Παλαιότερες ἐπιφανειακὲς ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι τὰ σπηλαιώδη ἀνοίγματα κάτω ἀπὸ τὴ βραχώδη κορυφή (νότια πλευρά), καθὼς καὶ ἡ καταπληκτικὴ πυκνότητα ἐπιφανειακῶν εὑρημάτων ἀνῆκαν σὲ μοναδικὸ πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμό. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ κατὰ καιροὺς περισυλλέχθηκε ἀπὸ τὸν λόφο ἀνήκει στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Ἀπὸ τὸν ἴδιο λόφο προέρχονται καὶ ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, συγκεντρωμένα κυρίως γύρω στὴ βραχώδη κορυφή του (ΒΑ πλευρά)[58]. Ἡ φυσικὴ καλλονὴ τοῦ λόφου, ποὺ θεωρεῖται μία ἀπὸ τὶς ὡραιότερες θέσεις τῆς Πάρου, κυρίως δὲ τὰ ἐπιφανειακὰ πλούσια εὑρήματα, θὰ ἔπρεπε νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀποτελεσματικὴ προστασία τοῦ χώρου. Δυστυχῶς, ἡ ἀνέγερση δύο μεγάλων κατοικιῶν στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του, διέψευσε τὶς ἐλπίδες γιὰ τὴ συνολικὴ προστασία τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ λόφου γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῶν Κυκλάδων. Τὸν Σεπτέμβριο 1991 περιῆλθαν στὴν κατοχὴ τοῦ κλιμακίου μας στοιχεῖα ποὺ βεβαίωναν

57. *ΠΑΕ* 1975, 210, πίν. 183γ.

58. *ΠΑΕ* 1984, 264, εἰκ. 1.

τὴν ἀνεύρεση πρωτοκυκλαδικῆς κεραμεικῆς κατὰ τὴ διάρκεια ἐκσκαφῆς τῶν θεμελίων τῶν προαναφερθένων κτισμάτων. Πράγματι, μία πρώτη ἐξέταση τῶν διαταραγμένων χωμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν ξαναγεμισθεῖ οἱ τάφροι θεμελίωσης καὶ ἐκείνων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν ὑπογείων, ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη πλήθους ὀστράκων ἀγγείων τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου. Ἀκολούθησε καὶ δεύτερη ἐπίσκεψη στὸν χῶρο μὲ τὴν παρουσία μελῶν τοῦ κλιμακίου μας. Ἐξετάστηκε λεπτομερῶς ὁλόκληρος ὁ λόφος καὶ περισυνελέγησαν θραύσματα ἀγγείων, ὀψιανοί, λίθινοι τριπτῆρες κ.ἄ. Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ νότια καὶ ἡ ΝΑ πλευρά, βρίθουν ὀστράκων, λίθινων ἐργαλείων, θαλασσινῶν ὀστρέων, ὀστῶν ζώων καὶ ἄλλων εὑρημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐντατικὴ χρήση τοῦ χώρου.

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ περισυλλέξαμε καὶ κατατέθηκε στὸ Μουσεῖο Πάρου, ἀνήκει στὴν πρωτοκυκλαδικὴ Ι καὶ ΙΙ περίοδο, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξη σημαντικοῦ οἰκισμοῦ στὸ πρῶτο μισὸ τῆς 3ης π.Χ. χιλιετίας.

Ἐξαιρετικὸ εὕρημα σχετιζόμενο μὲ τὸν ἴδιο λόφο δόθηκε ἀπὸ τὸν ἰδιώτη κ. Π. Φραντζεσκάκη, κάτοικο Ναούσης Πάρου, στὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς προκειμένου νὰ κατατεθεῖ στὸ Μουσεῖο Πάρου. Πράγματι, στὶς 6.9.91 συνετάγη σχετικὸ πρωτόκολλο παράδοσης καὶ παραλαβῆς πήλινου λατρευτικοῦ ἴσως σκεύους, μορφῆς μάσκας, τὸ ὁποῖο κατατέθηκε ἀμέσως στὸ Μουσεῖο Πάρου (πίν. 150γ-δ). Διαστάσεις: ὕψος 0.095 μ., πλάτος 0.085 μ., βάθος 0.077 μ. Ἡ πλαστικὰ διαμορφωμένη κυρτὴ ἐπιφάνεια τῆς κύριας ὄψης καταλήγει σὲ δύο προέχουσες κερατόσχημες ἀπολήξεις ἢ σὲ δύο ὀπίσθιους πόδες ζώου. Μεταξὺ τῶν παραπάνω στελεχῶν διακρίνεται στενὴ ταινία (ἢ οὐρά;) μὲ ἐμπίεστες γραμμώσεις. Στὴν κύρια ὄψη διακρίνονται τέσσερις διαμπερεῖς ὀπές, ἀνὰ δύο σὲ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ κερατόσχημα στελέχη. Ἀνὰ μία ὀπή, ὄχι ὅμως διαμπερής, ὑπάρχει στὶς πλευρὲς τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ εἶναι χειροποίητο καὶ ἐσωτερικὰ κοῖλο. Τὸ εὕρημα εἶναι ἰδιαίτερα σπάνιο καὶ ὅπως εἶναι γνωστὸ ὑπάρχουν μόνον ἐλάχιστα δείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου σὲ μουσεῖα τῆς χώρας[59]. Τὸ εὕρημα ἀπὸ τὴ Σκλαβούνα χρονολογεῖται στὴν πρωτοκυκλαδικὴ Ι-ΙΙ περίοδο, καὶ συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν σπουδαιότερων εὑρημάτων τοῦ Μουσείου Πάρου. Ἕως τώρα δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ ἡ χρήση καὶ ἡ λειτουργία ἀντικειμένων αὐτῆς τῆς κατηγορίας.

59. Ἐ.ἀ. σημ. 24, σ. 56, ἀριθ. 22.

Ἂν καὶ ὁ εὑρέτης κ. Π. Φραντζεσκάκης ἀπέφυγε νὰ προσφέρει ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴ θέση ἀνεύρεσής του, μετὰ ἀπὸ προσωπική, προσεκτικὴ ἔρευνα, προέκυψαν ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο ἐκσκαφῆς τῶν θεμελίων τῶν παραπάνω δύο οἰκοδομῶν στὴ Σκλαβούνα. Τελειώνοντας σημειώνεται μὲ βαθύτατη θλίψη ὅτι στὶς 28/6/1992 ἔγινε διάρρηξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πάρου. Κλάπηκαν πολυάριθμα καὶ σημαντικὰ πρωτοκυκλαδικὰ εὑρήματα καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ πήλινη «μάσκα» ἀπὸ τὴ Σκλαβούνα. Στὰ ἀρχεῖα μας παραμένουν, εὐτυχῶς, ἀκριβεῖς μετρήσεις καὶ φωτογραφίες τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ ἐλπίζεται ὅτι κάποτε θὰ ἐπιστρέψει στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θέτει ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα τῆς ἀσφάλειας καὶ φύλαξης τῶν πολιτιστικῶν θησαυρῶν τῆς χώρας, ποὺ εὐχόμεθα ὅτι θὰ ἐπιλυθεῖ μὲ τὴν ἐξασφάλιση φυλακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ τὴν ἠλεκτρονικὴ θωράκιση τῶν μέχρι τώρα ἀπροστάτευτων μουσείων μας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 152 - 167)

Τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα στὴν περιοχὴ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Νάξου καὶ τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀπλωμάτων ἔχει ὁλοκληρωθεῖ[1]. Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὸν χῶρο αὐτὸ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γίνονται ἀκόμη μόνον ὅταν ζητεῖται ἡ οἰκοδόμηση σὲ χώρους, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται σὲ κρίσιμα σημεῖα σημαντικῶν ἀρχαίων συνόλων, πού ἔχουν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ.

Τὸ 1991 ζητήθηκε στὴν ἰδιοκτησία Λ. Κατσώνη (πρώην Γλέζου) ἡ ἐπέκταση τῆς παλαιᾶς οἰκοδομῆς, πού καταλαμβάνει τὸ ΝΔ τμῆμα της, στὸ ὑπόλοιπο τοῦ οἰκοπέδου. Ἡ ἰδιοκτησία αὐτὴ βρίσκεται ὁλόκληρη μέσα στὸν χῶρο τῆς ἑλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Νάξου, τμήματα τῆς ὁποίας ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν G. Welter, τὸν N. Κοντολέοντα καὶ τὸν ὑπογράφοντα (βλ. εἰκ. 1 στὶς σελ. 264-265)[2]. Σὲ περιορισμένη τάφρο στὸ ΒΑ ἄκρο της ὁ Κοντολέων ἀποκάλυψε τμῆμα τῆς βορειοανατολικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ μπροστὰ στὸν στυλοβάτη της βάθρο καὶ ἐπιγραφὴ μὲ ἀνάθεση στὴν Ἀρτέμιδα[3]. Ἀπὸ μεταγενέστερες τομὲς στὴν περιοχὴ[4] φάνηκε ὅτι τὸ βάθρο αὐτὸ ἦταν πολὺ κοντὰ στὴ ΝΑ ἐσωτερικὴ γωνία τῆς ἀγορᾶς. Ἔτσι ὁ σημαντικὸς γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴν ἑρμηνεία τοῦ συνόλου ἐλεύθερος χῶρος ἀνάμεσα στὴν τομὴ Κοντολέοντος καὶ τὴν ὑφισταμένη οἰκοδομὴ κρίθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη ἔκδοση τῆς ἄδειας (τὰ ἀρχαῖα λείψανα δὲν μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν ὁρατὰ γιατὶ στὴν περιοχὴ σώζονται στὸ ἐπίπεδο τοῦ νεροῦ).

---

1. *ΠΑΕ* 1985, 144. *Ἔργον* 1989, 122.

2. *ΑΑ* 1930, 135. *ΠΑΕ* 1965, 176-182. 1967, 119-123. 1969, 141-146. 1970, 152-155. 1979, 249-251. 1989, 208-218.

3. *ΠΑΕ* 1965, 181-182.

4. *ΠΑΕ* 1969, 142.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν παραπάνω ἀναγκαίων ἐργασιῶν, ἔγινε στὸ ἱερὸ τοῦ Γύρουλα καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχή του, στὸν Πύργο Καθανύχτας, μικρὴ συμπληρωματικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀπάντηση ἐρωτημάτων ποὺ ἐγείρει ἡ τελικὴ μελέτη τοῦ ἱεροῦ. Ἀκόμη, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψης στὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῶν Μελάνων, ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ὁμάδας μελετητῶν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γύρουλα Μ. Κορρὲς ἐταύτισε δύο μεγάλα θραύσματα ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρὸ τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ἡμιτελοῦς κούρου, ποὺ κεῖται ὑψηλὰ στὴν πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ. Τὰ κομμάτια αὐτὰ συγκολλήθηκαν ἀμέσως (πίν. 152α-β).

Ἀγορὰ (Οἰκία Κατσώνη)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Κατσώνη, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Β. Μαχαίρα, ἀποδείχθηκε πολὺ χρήσιμη γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς ἑρμηνείας ποὺ ἔδωσε ὁ Κοντολέων στὰ λείψανα τῆς περιοχῆς, ὅτι δηλ. ἀνήκουν στὴν ἑλληνιστικὴ ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας Νάξου : Ἀποκαλύφθηκαν οἱ βάσεις δύο ἀκόμη μεγάλων ἀναθημάτων (βλ. εἰκ. 1 στὶς σελ. 264-265, εἰκ. 2 καὶ πίν. 153α-β), οἱ ὁποῖες, μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας ποὺ σώθηκαν εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ μεγάλους ὀρθογώνιους λίθους, πώρους ἢ γρανίτες. Ὁ συνωστισμὸς μεγάλων ἀναθημάτων (τέσσερα μαζὶ μὲ τὰ ἀποκαλυφθέντα τὸ 1965)[5] στὴ γωνία ποὺ συναντῶνται ἡ βορειοανατολικὴ καὶ ἡ νοτιοανατολικὴ στοὰ εἶναι χαρακτηριστικὸς δημόσιου χώρου.

Σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὴ ΝΑ πλευρὰ τῶν νέων βάθρων ἀποκαλύφθηκε ἕνα ἀκόμη τμῆμα, μήκους 4.20 μ., τῆς κρηπίδας τῆς ΝΑ στοᾶς, ἡ ὁποία ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1969 στὸ οἰκόπεδο Ἐπισκοπάκη[6] καὶ τοῦ 1970 στὸ οἰκόπεδο Πολίτου[7]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ κρηπίδα σώζεται στὸ ἐπίπεδο τῆς μοναδικῆς μαρμάρινης βαθμίδας[8] κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη, ἡ ὁποία στὸ πίσω, ἀθέατο μέρος της ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ λίθους γρανίτη (πίν. 154α). Οἱ περισσότεροι πειόσχημοι σύνδεσμοι οἱ ὁποῖοι κατὰ ζεύγη συνέδεαν

5. *ΠΑΕ* 1965, *ὅ.π.*

6. *ΠΑΕ* 1969, *ὅ.π.*

7. *ΠΑΕ* 1970, *ὅ.π.*

8. Τὸ ὕψος τῆς βαθμίδας εἶναι 26.5 ἑκ. Πρβ. *ΠΑΕ* 1969, 141, ὅπου τὸ ἀντίστοιχο ὕψος ἀναφέρεται 37 ἑκ.

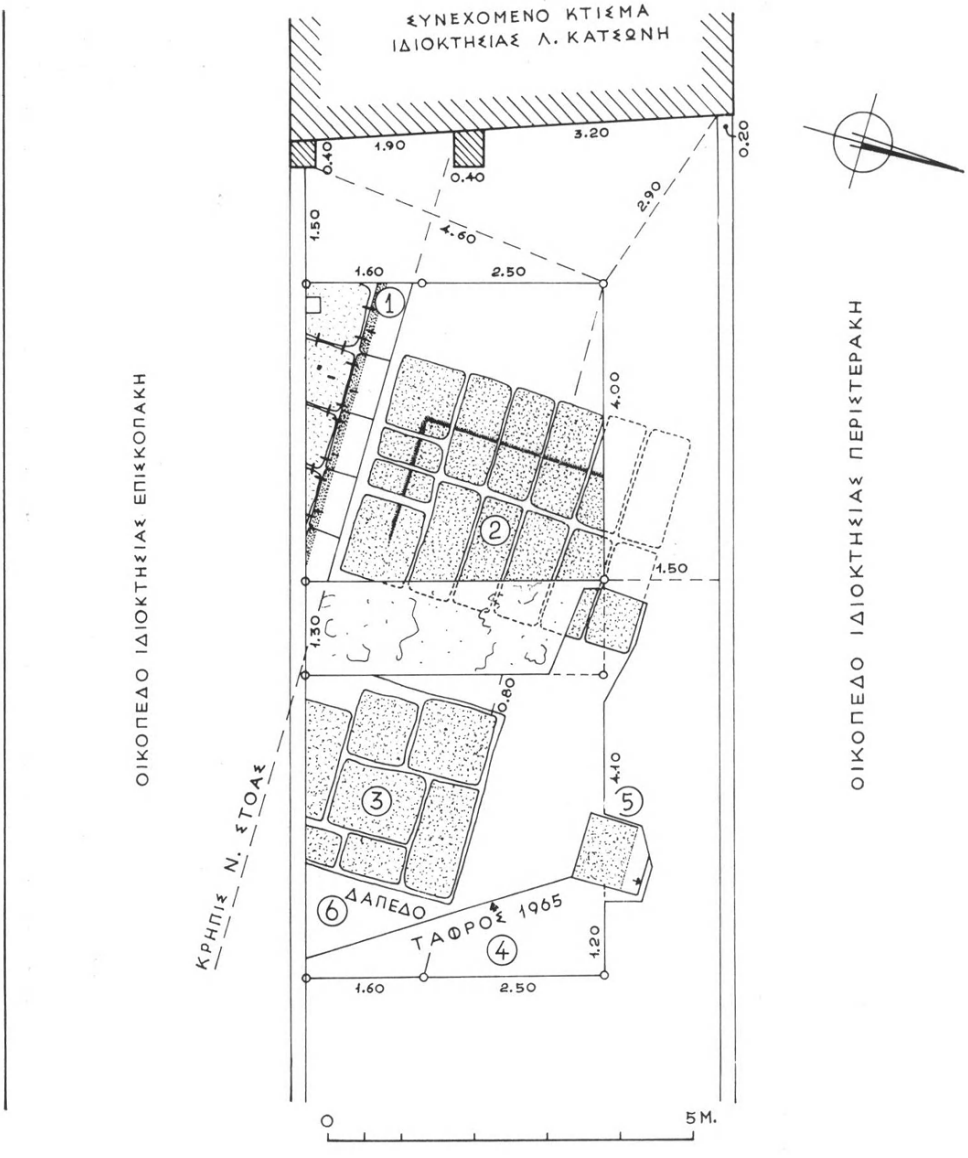

Εἰκ. 2. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 στὸ οἰκόπεδο Λ. Κατσώνη.

τὰ γρανίτινα ἀντιθήματα μεταξύ τους καὶ μὲ τὶς βαθμίδες[9] διατηρήθηκαν καὶ ἐδῶ περιμολυβδοχοημένοι. 'Επάνω στοὺς γρανίτες διακρίνονται ἀκόμη τὰ λαξεύματα τῶν γομφώσεων καὶ τὰ μοχλοβόθρια (πίν. 154β).

Οἱ νέες βάσεις τῶν ἀναθημάτων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὴν κρηπίδα τῆς στοᾶς ἐμφανίζουν ὅμοια δομὴ μὲ ἐκείνη τῶν γειτονικῶν τους στὴν τομὴ τοῦ 1965. 'Η νοτιότερη (εἰκ. 2, πίν. 153α-β) ἔχει διαστάσεις 3.03 μ. (παράλληλα) καὶ 4.25 μ. (κάθετα πρὸς τὴν κρηπίδα) καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της παρουσιάζει στὴ νότια πλευρὰ περιτένεια πλάτους 0.70 μ., ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ στὴν ἀνατολικὴ πρὸς τὴ στοὰ πλευρὰ μὲ τὸ ἴδιο πλάτος (ἂν συνυπολογίσει κανεὶς τὸ μικρὸ κενὸ μεταξὺ βάσης καὶ εὐθυντηρίας τῆς κρηπίδας)[10]. Εἶναι προφανὲς ὅτι μαρμάρινοι ὀρθοστάτες ἐπάνω σὲ πλάκες ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό, ποὺ τὸ πλάτος τους ἀντιστοιχοῦσε σ' αὐτὸ τῆς περιτένειας, συνέχισαν καὶ ἐδῶ πρὸς τὰ ἐπάνω τὴ βάση, τῆς ὁποίας τὸ μέγεθος καὶ ἡ προβολὴ πρὸς τὴν περιβαλλόμενη ἀπὸ τὶς στοὲς πλατεία στηρίζει μάλλον τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ βάθρο ἔφερε σύνθετο πλαστικὸ ἀνάθημα. 'Η δεύτερη, βορειότερη βάση (πίν. 155α) εἶναι μικρότερη (2.60 μ²), προχειρότερα κατασκευασμένη, χωρὶς περιτένεια στὰ ἄκρα καὶ μὲ ἀκανόνιστη νότια πλευρά. 'Η ἐλαφρὴ σύγκλιση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρὸς τὰ νότια μὲ τὴ γραμμὴ τῆς στοᾶς δὲν φαίνεται νὰ συνεχιζόταν στὴν ἀνωδομή, ἀφοῦ ἡ βόρεια πλευρὰ εἶναι κάθετη πρὸς τὴν κρηπίδα. 'Η σωζόμενη ἐδῶ εὐθυντηρία εἶναι πάντως σὲ ἐπίπεδο περὶ τὰ 15 ἑκ. ὑψηλότερο ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τῆς στοᾶς καὶ τοῦ νότιου βάθρου καὶ διαπιστώθηκε ὅτι οἱ λίθοι της τοποθετήθηκαν σὲ σκάμμα ποὺ ἔκοψε ὑφιστάμενο ἀκριβῶς στὸ ἐπίπεδό της ἑλληνιστικὸ δάπεδο. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λίγο μεταγενέστερη τῶν ἄλλων βορειοανατολικὴ στοά, τῆς ὁποίας τὸ NA ἄκρο ἦταν πολὺ κοντά, εἶχε τὴν εὐθυντηρία της σὲ ἀνάλογα ὑψηλότερο ἐπίπεδο[11] ὁδηγεῖ στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἀνέγερσής της ὡς terminus post quem γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου ποὺ τοποθετήθηκε πάνω στὸ δεύτερο αὐτὸ βάθρο.

'Η συνολικὴ εἰκόνα τῶν λειψάνων τῆς ἀνατολικῆς, πρὸς τὶς ἐκβολὲς τοῦ χειμάρρου γωνίας τῆς ἀγορᾶς μπορεῖ τώρα, μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1991 νὰ

9. *ΠΑΕ* 1970, 153.

10. *ΠΑΕ* 1965, 179-181.

11. 'Η σχέση φαίνεται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν πινάκων *ΠΑΕ* 1965, πίν. 222β καὶ *ΠΑΕ* 1969, πίν. 155α-β.

θεωρηθεῖ πλήρης. Γιὰ λόγους ποὺ δὲν εἶναι προφανεῖς, τὸ ΝΑ ἄκρο τῆς μικρότερης στοᾶς ποὺ ἔκλεισε πρὸς τὸν ποταμὸ τὸν χῶρο δὲν χτίστηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ΒΑ πέρας τῆς ὑφισταμένης ἤδη νοτιοανατολικῆς στοᾶς, ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση 1.5 περ. μ., σχηματίζοντας μὲ αὐτὴν ἐλαφρὰ ὀξεία γωνία. Τὸ ἐγκάρσιο θεμέλιο στὴ νεώτερη στοά, γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὁποίου ὁ Κοντολέων παρέπεμψε στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς[12], συνεχίζει τὴ γραμμὴ τῆς κρηπίδας τῆς προϋπάρχουσας νοτιοανατολικῆς στοᾶς καὶ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ τοῖχος ποὺ ἔφερε δημιουργοῦσε ἕνα εἶδος ψευδοῦς ἐσωτερικοῦ πέρατος τοῦ νεώτερου κτιρίου στὴ δεδομένη γραμμὴ τῆς κρηπίδας τοῦ ἤδη ὑφισταμένου. Ὁ γωνιακὸς χῶρος, ποὺ δημιουργώντας ἕνα στενὸ μυχὸ μεταξὺ τῶν δύο κτιρίων συμπλήρωνε καὶ αὐτὸς ἐξωτερικὰ μία ἄρτια γωνία τῶν ὀπισθίων τοίχων, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἱερὸς τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἦταν ἐπιγεγραμμένο στὴ στήλη δίπλα στὸ βάθρο ποὺ βρισκόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸ στενὸ μυχό[13].

Ἕνα μαρμάρινο ἐπίκρανο παραστάδας, μὲ δωρικὸ κυμάτιο στὸ ἄνω καὶ εἰσέχουσα ταινία στὸ κάτω μέρος τῶν τριῶν του πλευρῶν, ποὺ βρέθηκε στὴ μεταρωμαϊκὴ ἐπίχωση (πίν. 155β), παρουσιάζει ἀδρὰ δουλεμένο καὶ ἐλαφρὰ ἐπικλινὲς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἄνω ἐπιφάνειάς του, ἐνῶ ἕνα στενὸ τμῆμα πίσω εἶναι λειασμένο καὶ διατηρεῖ ἕνα κάθετο καὶ ἕνα λοξὸ πρὸς τὴν πίσω πλευρὰ σύνδεσμο. Ἡ μορφὴ αὐτὴ δείχνει ὅτι τὸ ἐπίκρανο ἀνῆκε σὲ παραστάδα ποὺ ἐξεῖχε ἔντονα ἀπὸ τὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἐντασσόταν, ὥστε τὸ ἄνω της μέρος νὰ εἶναι ἐλεύθερο (μέρος μεγάλου ἀναθηματικοῦ μνημείου ἢ διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς;). Οἱ μεγάλες πάντως διαστάσεις τοῦ ἐπικράνου (0.93×0.925 μ.) δὲν ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεσή του μὲ τὰ μνημεῖα τῶν βάθρων τῆς περιοχῆς[14].

Τὰ βάθρα, ἰδίως τὸ κείμενο βαθύτερα βόρειο, σκεπαζόταν ἀπὸ ἕνα παχὺ στρῶμα καταστροφῆς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας. Τὸ περιεχόμενο τῆς ὕστερης

12. *ΠΑΕ* 1965, 179.

13. Αὐτόθι 182. Ἐπισημαίνεται ἐδῶ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἑρμηνεία ποὺ δόθηκε στὸ *Ἔργον* 1991, 89 («εἴσοδος»).

14. Στὸ *Ἔργον* 1991, 89, διατυπώθηκε ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἐπίκρανο ἀνῆκε σὲ μνημεῖο ἐνὸς ἀπὸ τὰ πλησίον βάθρα.

αὐτῆς ἐπίχωσης παρουσιάζεται κατωτέρω σὲ κείμενο τῆς κ. Β. Μαχαίρα, ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ὁποίας ἔγινε ἡ ἀνασκαφὴ αὐτή.

Οἰκία Λ. Κατσώνη. Τὰ εὑρήματα (Β. ΜΑΧΑΙΡΑ*)

«Γενικὰ ἡ στρωματογραφία στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1991 δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἤδη γνωστὴ στὴν περιοχὴ τῆς Μέσα Γρόττας[15]. Ἰδιαίτερα στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου ἡ ἐπίχωση ἦταν ἰδιαίτερα διαταραγμένη καὶ λόγω τῆς παλαιότερης ἀνασκαφῆς[16], τῆς ὁποίας πάντως βρέθηκε ἡ πρὸς τὰ νότια τομή, καὶ λόγω ἐργασιῶν κατεδάφισης ἐκ μέρους τῶν ἰδιοκτητῶν[17]. Ἀπὸ τὰ εὑρήματα ἐκτὸς τῆς κεραμεικῆς (βλ. κατ.) ἀναφέρονται μαρμάρινος τριπτήρας σὲ σχῆμα δακτύλου (πίν. 157ε)[18], τμῆμα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου καὶ μέτωπο πήλινου ἡγεμόνος καλυπτῆρος (πίν. 156α). Τὸ τεμάχιο αὐτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνθεμίου, ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ πορτοκαλοκόκκινο πηλὸ μὲ ἐγκλείσματα χρώματος καστανοῦ. Βρέθηκε στὸ ὑστερορωμαϊκὸ στρῶμα. Ἡ ὁριζόντια διάταξη πάντως τῶν ἑλίκων καὶ ὁ ἐκφυλισμὸς τοῦ ἀνθεμίου σὲ κλαδὶ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγησή του στοὺς ὕστερους ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἢ στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου[19].

---

* Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 20 Νοεμβρίου ἕως 6 Δεκεμβρίου 1991 μὲ ἐξαιρετικὰ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες· γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸ πλύσιμο καὶ ἡ διαλογὴ τῆς πολυάριθμης κεραμεικῆς ἔγιναν ἀπὸ 17 ἕως 27 Αὐγούστου 1992. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τους ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις τους, εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὶς κυρίες Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ καὶ Ἡ. Ζερβουδάκη. Ἰδιαίτερα στὸν καθηγητὴ Β. Λαμπρινουδάκη ἐκφράζω θερμὲς εὐχαριστίες τόσο γιὰ τὴν πρόσκλησή του νὰ συνεργαστῶ στὴν ἀνασκαφὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν καλοσύνη του νὰ διαβάσει τὸ χειρόγραφό μου.

15. *ΠΑΕ* 1988, 214-215.

16. *ΠΑΕ* 1967, 119, πίν. 101α (Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ).

17. Κατὰ τὸ 1955 ἢ 1956, σύμφωνα μὲ πληροφορία τῆς κυρίας Α. Γλέζου.

18. W. DEONNA, *Le mobilier délien* (*EAD* 18· 1938), 118, πίν. 47, εἰκ. 354-358. GL. DAVIDSON, *The minor objects* (*Corinth* XII· 1952), 192-193, ἀρ. 1430-1436, πίν. 86.

19. Γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις της εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κυρία Ν. Winter. Πρβ. E. WILL, *Le Dôdékathéon* (*EAD* 22· 1955), 53-57, εἰκ. 18-19, πίν. 7: τὰ ἀνθέμια τῆς σίμης, ποὺ ὁ πυρήνας τους ἔχει ἐκφυλιστεῖ, ἐνῶ τὰ φύλλα φύονται αὐτοτελῶς ἀπὸ τὸ κέντρο (285 π.Χ.). O. HARL, *Studien zu den Stirnziegeln der Peloponnes* (Diss. Graz 1971), 46. Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡγεμόνες καὶ κορυφαῖες κέραμοι μὲ διακόσμηση*

Ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὑρήματα ἐλάχιστα καὶ τυχαῖα εἶναι τὰ προερχόμενα ἀπὸ τοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ χρόνους. Ἀναφέρονται:

—Μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα ὑπογεωμετρικοῦ ἀγγείου (πίν. 157γ).

—Τμῆμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ σώματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου (κρατήρας ἢ situla). Τὸ χεῖλος ἔξω νεῦον μὲ ἐλαφρὰ κύρτωση στὴν ὁριζόντια ἄνω ἐπιφάνειά του· τὰ τοιχώματα κάθετα. Ἐξωτερικὰ μαῦρο, ἐσωτερικὰ ἐρυθρό: ἡ ἐπίπεδη πάνω ὄψη τοῦ χείλους κοσμεῖται μὲ τρίγωνα[20].

—Μικρὸ ὄστρακο ἀττικοῦ κλασικοῦ ἀγγείου.

—Λαβὴ μελαμβαφοῦς ἀγγείου.

—Ὄστρακο ἐρυθρόμορφου σκύφου.

—Βάση καὶ τμῆμα μυροδοχείου (unguentarium) μὲ γάνωμα στὸ ἐσωτερικό του (πίν. 157δ).

—Βαθμιδωτὴ βάση μελαμβαφοῦς κανθάρου[21].

Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ ἀναφέρονται:

α. Λεπτὴ κεραμεικὴ

—Τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση μελαμβαφοῦς πινακίου: ἐσωτερικὰ σχηματίζεται μετάλλιο ἀπὸ ὀδοντωτὸ κύλινδρο μὲ ἐμπίεστα σχηματικὰ ἀνθέμια[22].

—Πολυάριθμα θραύσματα ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων, κυρίως πινακίων διαφόρων τύπων μὲ ἐμπίεστη κόσμηση ἢ rouletting στὸ χεῖλος κυρίως καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βάσης τους.

—Τμῆμα ἀνάγλυφου σκύφου.

ἀπὸ τὴν Ἤπειρο. Τύπος «ἄνθους-λωτοῦ-ἑλίκων» (Διδ. διατριβὴ Ἰωάννινα 1986), κυρίως 272-274: «Τὸ ἀνθέμιο μεταβάλλεται σὲ ὁμοίωμα φτεροῦ ἢ κλαδιοῦ... ἐξαφανίζεται τελείως ὁ κεντρικὸς πυρήνας» μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Πρβ. ἀντίστοιχο τύπο ἀνθεμίου μὲ κεντρικὸ μίσχο : I. THALLON - HILL / L. SHAW-KING, *Decorated architectural Terracottas* (*Corinth* IV, part I· 1929) εἰκ. 12.7 (A78) καὶ *Hesperia* 36, 1967, 39, εἰκ. 21. Ἐπίσης G. HÜBNER, *Tiryns* VIII (1975), 135, πίν. 72.3 (ἀρ. εὑρ. 17276).

20. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ σχήματος περὶ τὸ 520/480 π.Χ., πρβ. *Agora* XII, 361, εἰκ. 15, πίν. 83 καὶ σ. 213.

21. Πρβ. *Agora* XII, 121, πίν. 28, ἀρ. 689: ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζει καὶ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια.

22. J.-P. MOREL, Céramiques à vernis noir d'Italie trouvées à Délos, *BCH* 110, 1986, 479, 486, εἰκ. 20, 28 (ἀρ. 126): χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

β. Λύχνοι

—Μισὸς λύχνος ἀπὸ μήτρα μὲ τμῆμα τῆς λαβῆς: στὸν δίσκο σώζονται τὰ ἔξι φύλλα δωδεκάφυλλου (;) ρόδακα[23], ἐνῶ στὴ βάση φέρει σφραγίδα *ΑΘΕ*[24] (πίν. 156β).

—Δίσκος λύχνου μὲ σχηματοποιημένο ρόδακα (ὀκτάφυλλος;)[25] (πίν. 156β).

—Τμῆμα ἀπιόσχημου λύχνου μὲ φυλλόσχημο κόσμημα στὸ χεῖλος.

γ) Κεραμεικὴ οἰκιακῆς χρήσεως

—Πυραμιδοειδὴς ἀγνύθα[26] χωρὶς ὀπὴ ἀνάρτησης.

—Πῶμα κλειστοῦ ἀγγείου.

—Συχνὴ εἶναι ἡ παρουσία λεκανῶν: οἱ βαθιὲς φιάλες ἢ λεκάνες ποὺ βρέθηκαν χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια[27].

—Ψευδολαβὲς ὁριζόντιες στὸν λαιμὸ ἢ στὴν ἄκρη τοῦ χείλους προέρχονται κυρίως ἀπὸ φιάλες/λεκάνες[28].

—Ἕνα τμῆμα λεκάνης (;) σώζει καὶ ὀπὴ κοντὰ στὴ βάση[29].

—Εὐρύστομα ἀγγεῖα μὲ καλαθόσχημη λαβή[30]. Ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν λαβῶν ποὺ βρέθηκαν, τὸ σχῆμα πρέπει νὰ ἦταν πολὺ κοινό.

---

23. Πρβ. Ph. Bruneau, *Les lampes* (*EAD* 26· 1965), 138, ἀρ. 4678, πίν. 32. J. Perlzweig, *Lamps of the roman period* (*Agora* VII· 1961), 151, 153, ἀρ. 1753, 1832, 1856, πίν. 30-31: β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (σύμφωνα μὲ τὸν Bruneau, ὁ ρόδακας εἶναι κοινότυπο μοτίβο αὐτὴ τὴν ἐποχή).

24. *Agora* VII, 30.

25. Πρβ. Ph. Bruneau, *ὅ.π.* ἀρ. 4678, πίν. 32.

26. Πρβ. *Agora* V (1959), 86, M21, πίν. 50, καὶ σ. 80: στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια χρησιμοποιοῦνται ἐκ νέου καὶ γιὰ σκοποὺς ἄλλους ἀπὸ τοὺς ἀρχικὰ προβλεπομένους.

27. Πρβ. H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period* (*Agora* V· 1959), 16, F60, πίν. 2, 72 (1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.). Κυρίως H. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 348, C6, εἰκ. 28, καὶ K. Braun, *AM* 85, 1970, 151, ἀρ. 151, πίν. 66.2, εἰκ. 27: περὶ τὸ 190 π.Χ.

28. Πρβ. *Agora* V, G184, πίν. 7. H. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 343, B40.

29. Γιὰ τὴ χρήση τῶν ὀπῶν σὲ ἄλλα, πλὴν τῶν ἠθμῶν, σκεύη, βλ. *Agora* XII, 231.

30. Πρβ. πολὺ γενικὰ γιὰ τὸ σχῆμα *Agora* V, G106, πίν. 6. Τὰ παραδείγματα ὅμως ἀπὸ τὴ Νάξο θὰ εἶχαν εὐρύτερο στόμιο.

δ. Μαγειρικὰ σκεύη

—Τηγάνι[31], ποὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ τέσσερα κομμάτια καὶ ἔχουμε τὸ μισὸ περίπου χεῖλος καὶ τμῆμα τῆς λαβῆς (πίν. 157α).

—Πολυάριθμα κομμάτια ἀπὸ χύτρες (157β), κυρίως χείλη μὲ ἢ χωρὶς λαβές, τὸ σῶμα, σπανιότερα δὲ βάσεις.

— Λαβὴ ἀρύταινας μὲ ὀπὴ ἀνάρτησης.

Ἡ πλειονότητα τῆς κεραμεικῆς, κατὰ κύριο λόγο χρηστική, χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ ἕως τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὰ ἐλάχιστα πρωιμότερα εὑρήματα βρέθηκαν σὲ μεταγενέστερα στρώματα ἀπὸ κοινοῦ μὲ κεραμεικὴ ὑστερότερων χρόνων. Ἡ συνέχεια τῆς χρήσεως τοῦ χώρου ἀποδεικνύεται ἀπὸ εὑρήματα μεταγενεστέρων ἐποχῶν (ἐφυαλωμένα σκεύη)».

Ἱερὸ στὸν Γύρουλα

Στὰ πλαίσια τῆς μελέτης γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γύρουλα κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ ἔρευνα μικροῦ ὑπολείμματος τῆς ἀρχαίας ἐπίχωσης (ἐμβαδοῦ 1.20×1.15 μ.), ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ τὸ 1977[32] σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς θεμελίωσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας στὴν περιοχὴ τοῦ πρώτου ἀπὸ Α κίονα (πίν. 158α), μὲ σκοπὸ νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χώρου, κυρίως τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ. Τὸ 40 ἑκ. περίπου παχὺ στρῶμα λατύπης καὶ κομμένου βράχου, ποὺ ἐρευνήθηκε καὶ παλαιότερα καὶ ποὺ ἔφθανε μέχρι τὴ βάση τοῦ θεμελίου τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 158β, πρβ. πίν. 159β), ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ἀνήκει στοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Ἡ χονδρὴ λατύπη περιεῖχε σαφῶς ὕστερη κεραμεική, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ στρῶμα αὐτὸ δημιουργήθηκε κατὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ναοῦ σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Τότε πρέπει τὸ δάπεδο νὰ ταπεινώθηκε καὶ οἱ κίονες γιὰ τὴν ἐκκλησία νὰ στερεώθηκαν μέσα σὲ λάκκους ποὺ ἀνοίχθηκαν στὸν βράχο. Ἡ χονδρὴ λατύπη φαίνεται ὅτι προέκυψε ἀπὸ τὴν πρόχειρη κατεργασία τῶν λίθων τοῦ ναοῦ γιὰ τὴν προσαρμογή τους στὴ νέα μορφή. Κάτω ἀπὸ τὸ ὕστερο στρῶμα τῆς λατύπης διατηρήθηκε καὶ ἐδῶ, ἀμέσως πάνω στὸν βράχο, στρῶμα πάχους 3-10 ἑκ. ἀπὸ τοὺς χρόνους

31. Πρβ. *Agora* V, 33, πίν. 7, 72 (G113-G115), 18, πίν. 1, F79 (λαβή: 1ος αἰ. π.Χ.).
32. *ΠΑΕ* 1977, 379-382.

πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Τὸ περιεχόμενο καὶ αὐτοῦ τοῦ δείγματος ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα σὲ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ ὕστερου ἀρχαϊκοῦ κτιρίου ἐπιβεβαιώνει τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς μυκηναϊκούς, τοὺς γεωμετρικούς, καὶ τοὺς πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους, ποὺ διαπιστώθηκε ἤδη σὲ ἄλλα σημεῖα του (πίν. 157ς')[33]. Διαφορετικὴ ἦταν ἡ κατάσταση στὸν ΒΔ μυχὸ τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζει ἡ θεμελίωση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ (πίν. 160α). Ἐδῶ καθαρίστηκε τὸ βαθὺ λάξευμα στὸν βράχο γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ πρώτου ἀπὸ ἀνατολικὰ κίονα τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς ἐκκλησίας (πρβ. πίν. 159β, ἀριστερά), ἀλλὰ τὸ τμῆμα τῆς ἐπίχωσης ποὺ φαινόταν νὰ ἔχει μείνει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνεξερεύνητο εἶχε ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπο μέρος μέχρι τὸν βράχο ταραχθεῖ ἀπὸ νεώτερη κατασκευή (ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου;), ἀπὸ τὴν ὁποία παρέμειναν λίθοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα σὲ ἀσαφὴ σχέση. Ἀραιότερη χονδρὴ λατύπη βρέθηκε πάντως καὶ ἐδῶ μέχρι τὸν βράχο.

Γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ συμπεράσματος ὅτι τὸ τέμενος δὲν ὁριζόταν ἀπὸ περίβολο[34] ἔγιναν δύο ἀκόμη μακρὲς τομὲς ἐξωτερικὰ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, μία κατὰ τὴν προέκταση τῆς δυτικῆς καὶ μία ἐγκάρσια στὸ μέσον περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς (πίν. 160β, 161α). Καὶ στὶς δύο ἡ ἐπίχωση περιεῖχε ὑλικὸ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἱστορία τοῦ χώρου, σὲ ἀπόσταση ὅμως 3.20-3.30 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ κτιρίου βρέθηκε βαθὺ κάθετο λάξευμα στὸν βράχο παράλληλο πρὸς τὸν τοῖχο, πιθανότατα γιὰ τὴ θεμελίωση χαμηλοῦ ἀναλήμματος, γεγονὸς ποὺ στηρίζει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ χαμηλὸ ἄνδηρο ποὺ ἰσοπέδωνε τὸ κατερχόμενο πρὸς τὰ ΒΔ ἔδαφος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ[35] περιέτρεχε καὶ τὴν ὀπίσθια βόρεια.

Γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὰ νότια ἔγιναν δύο ἀκόμη τομὲς στὸν ὅμορο ἀγρὸ Ναυπλιώτη. Σὲ αὐτὲς τίποτε δὲν ἔδειξε ὅτι ἡ δραστηριότητα περὶ τὸ ἱερὸ ἐκτεινόταν στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του πέρα τῆς σημερινῆς περίφραξης, πρὸς τὴ νότια πλαγιὰ τοῦ λόφου. Ἡ ἀποκάλυψη ὅμως μιᾶς λεκάνης διαστ. 1.10 μ^2 μὲ κουρασάνι (πίν. 161β) σκαμμένης στὸ ἔδαφος ἔδειξε

33. *ΠΑΕ* 1976, 299-300.

34. *ΠΑΕ* 1977, 381.

35. *ΠΑΕ* 1977, 380.

ὅτι οἱ μεσαιωνικὲς βιοτεχνικὲς ἐγκαταστάσεις[36] ἐκτείνονταν καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περιοχή.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν στὸ Σαγκρὶ μεταφέρθηκε στὸ ἱερὸ (πίν. 162α) ἀπὸ τὸ χωριό, ὅπου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς γούρνα στὶς βρύσες ποὺ σώζονται ἀκόμη λίγα μέτρα βορειοδυτικὰ τοῦ σχολείου, ἕνα ἐπίκρανο παραστάδας τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο διατηρήθηκε, ἰδίως κατὰ τὰ κυμάτια τοῦ μετώπου, σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση.

Πύργος Καθανύχτας

Ὅπως εἶναι ἤδη γνωστό, στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γύρουλα καὶ γενικότερα τοῦ Σαγκριοῦ, ὅπου διασκορπίσθηκε τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἱερό, βρέθηκαν ἀφιερώματα τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ λατρεία τῆς Δήμητρας κατὰ τοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους[37]. Ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων δὲν ἔχει δώσει ἀκόμη σαφὴ ἀπάντηση ἂν τὰ ἀφιερώματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ δύο διαφορετικὰ ἱερά, ὁπότε ἡ τελεστηριακὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Γύρουλα θὰ ὁδηγοῦσε πρὸς τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς ἄλλου ἱεροῦ στὴν περιοχὴ ἀφιερωμένου στὸν Ἀπόλλωνα, ἢ ἂν —τὸ πιθανότερο— πρέπει στὸν Γύρουλα νὰ δεχθοῦμε τὴ σπάνια συλλατρεία Δήμητρας καὶ Ἀπόλλωνος[38]. Μία δυνατότητα γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ἐκδοχὴ θεωρήθηκε ὅτι θὰ προσέφερε ὁ ἔλεγχος τῆς περιοχῆς τοῦ —μνημονευόμενου στὴ λαϊκὴ παράδοση καὶ μὴ σωζόμενου σήμερα— Πύργου τῆς Καθανύχτας, ὅπου ἡ ἐπισήμανση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἑνὸς κλασικοῦ κτιρίου (βωμοῦ;) ἔκανε τοὺς Gruben καὶ Κορρὲ νὰ σκεφθοῦν τὴν πιθανότητα ὕπαρξης ἐκεῖ ἑνὸς ἱεροῦ Ἀπόλλωνος[39].

Τὰ περισσότερα τεμάχια μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (πίν. 162β) παρατηροῦνται στοὺς μαντρότοιχους καὶ στὰ κτίσματα ποὺ βρίσκονται στὸν

36. *ΠΑΕ* 1977, 381.
37. *ΠΑΕ* 1979, 252-253.
38. Αὐτόθι 254.
39. *ΠΑΕ* 1984, 309-310.

πρόβολο πρὸς τὰ νότια τῆς ράχης τῆς Καθανύχτας (πίν. 163), μέσα στὸν ἀγρὸ Μαυρομμάτη. Στὸν χῶρο αὐτὸ καθαρίστηκαν τὰ θεμέλια τοῦ κατεστραμμένου ναΐσκου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (διαστ. 5.40×5.75 μ., πίν. 164α-β) μὲ ἔλεγχο μέχρι τὸν παρθένο βράχο, πάνω στὸν ὁποῖο ἑδράζονταν. Σὲ μεγαλύτερο ὕψος (1.07 μ.) σώζονται *in situ* μόνον οἱ μαρμάρινες παραστάδες τῆς θύρας. Στὸν ἴδιο χῶρο ἐρευνήθηκαν ἐπίσης τὰ λείψανα μεγάλου, παλαιότερου τῆς ἐκκλησίας, τετραγώνου κτιρίου (τοῦ Πύργου;), τοῦ ὁποίου οἱ διαστάσεις ὑπολογίζονται σὲ περ. 13 (Β-Ν) × 18 (Α-Δ) μ. (εἰκ. 3). Τὸ θεμέλιο τοῦ βόρειου τοίχου, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5.70 μ. καὶ τὸ πάχος του (0.90 μ.) δείχνει ὅτι ἔγινε γιὰ νὰ φέρει μιὰ ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ ἀνωδομή (πίν. 165α). Ἀσαφὴ ἴχνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς παρατηρήθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν ὑφιστάμενο μαντρότοιχο (πίν. 166, δεξιά), ἐνῶ στὴ νότια διατηρήθηκε κάτω ἀπὸ ἕνα ἀνώτερο, νεώτερο μέρος τῆς μάντρας τμῆμα 4.70 μ. τῆς πάχους 0.70 μ. πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει στὸ μέσον περίπου στενὸ ἄνοιγμα καὶ ἀπολήγει σὲ παραστάδα θύρας, ποὺ ὑπῆρχε προφανῶς σ' αὐτὴν τὴν πλευρά (εἰκ. 3). Κοντά του βρέθηκαν ἡ μαρμάρινη βάση (1.10 ×0.65 μ.) καὶ ἡ μαρμάρινη προχοὴ ἀρχαίου πιεστηρίου μετασκευασμένου σὲ νεώτερους χρόνους (πίν. 165β). Σὲ νεώτερους χρόνους ἐπίσης πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε στὴ θέση τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ κτιρίου χτιστὸς ληνός (πίν. 167α), ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα γιὰ τὴν ταφὴ νεκροῦ κοντὰ στὴν ἐκκλησία, κατὰ τὴν γνωστὴ γενικότερα συνήθεια.

Δύο ἀκόμη μακρὲς ἐρευνητικὲς τομὲς ἔγιναν στὸν ἀγρὸ Μαυρομμάτη στὰ βόρεια τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, στὴν ὑψηλότερη ἐπίπεδη περιοχὴ τῆς ράχης (πίν. 167β), ὅπου βρίσκεται ἡ στάνη μὲ τὰ μαρμάρινα μέλη (πίν. 162β καὶ 163). Ἡ ἐπίχωση ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα ρηχὴ καὶ περιεῖχε λίγα μόνον ἀρχαῖα ὄστρακα, ἀπὸ ἀγροτικὴ μάλλον δραστηριότητα στὴν περιοχή. Ἔτσι τὸ συμπέρασμα τῆς ἔρευνας εἶναι ὅτι στὴν Καθανύχτα δὲν ὑπῆρξε ἀρχαῖο ἀρχιτεκτόνημα. Τὰ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἐντοπίσθηκαν ἐκεῖ πρέπει νὰ συγκεντρώθηκαν γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ μεγάλου τετράγωνου κτιρίου, τοῦ ὁποίου βρέθηκαν τὰ θεμέλια, καὶ μετὰ τὴν καταστροφή του νὰ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ νέου γιὰ τὴν ἐκκλησία καὶ τὶς πρόχειρες γύρω κατασκευές. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ μεταφέρθηκε ἀσφαλῶς στὴν Καθανύχτα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Σαγκριοῦ.

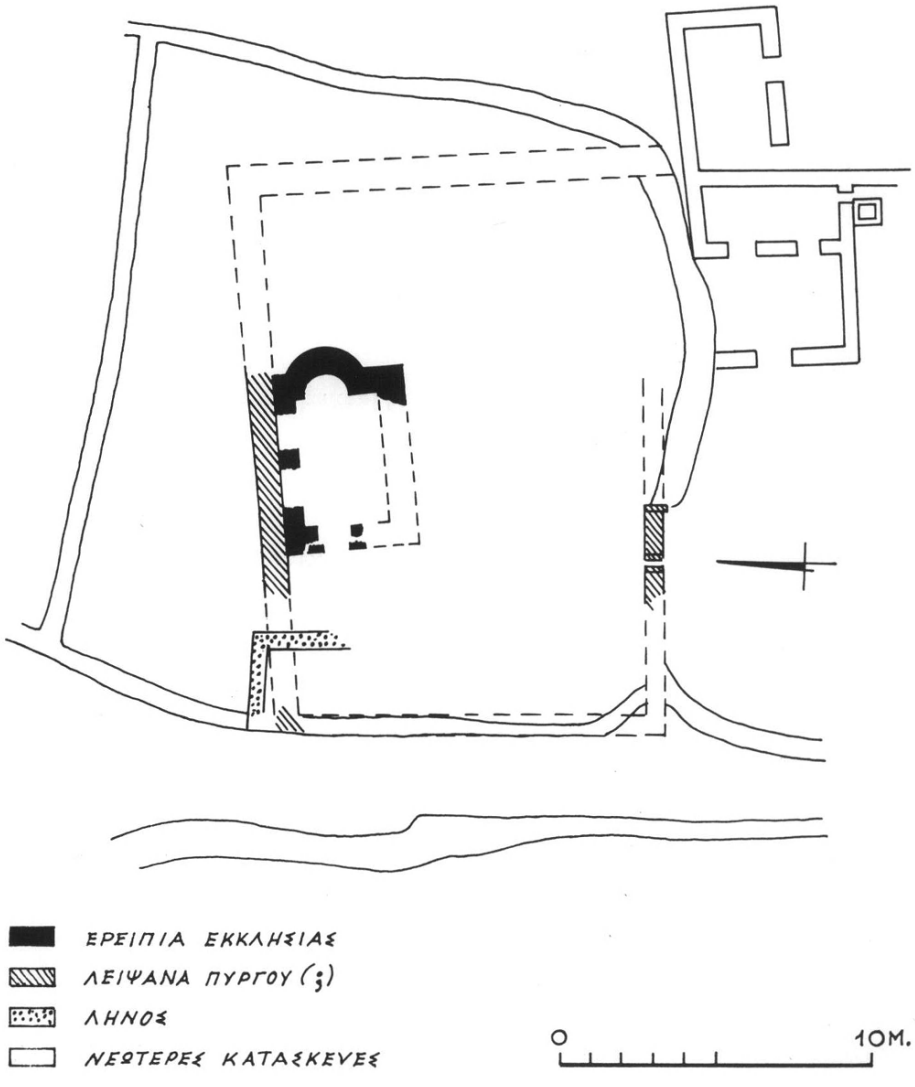

Εἰκ. 3. Σχεδιογράφημα τῶν ἐρειπίων στὴν περιοχὴ τοῦ Πύργου Καθανύχτας.

Μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἀπὸ ποιὸ συγκεκριμένο σημεῖο, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάμεσα στὰ τεμάχια αὐτὰ ἀναγνωρίζονται ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποδιδόμενα στὸ ἄγνωστο κλασικὸ μνημεῖο[40] καὶ μέλη τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Γύρουλα (δοκίδες, λιθόπλινθοι τοῦ τοίχου) καθιστᾶ πιθανότερη τὴν ἐκδοχὴ τῆς προέλευσης ὅλου τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Γύρουλα.

ΒΑΣ. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

40. Βλ. ἀν. σημ. 39.

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ

Ἡ περίοδος τοῦ 1991 ἦταν γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀφιερωμένη ἐξ ὁλοκλήρου στὴ συντήρηση, καταγραφή, σχεδίαση, φωτογράφηση καὶ μελέτη τῶν εὑρημάτων τῆς προηγούμενης περιόδου ἢ καὶ παλαιοτέρων.

Χάρη στὴν ἔκτακτη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου καὶ τὸν ὁμογενὴ στὶς Η.Π.Α. κ. Γεώργιο Κουμάνταρο κατέστη δυνατὴ ἡ ἀντιμετώπιση ἀναγκῶν ποὺ ἀπὸ μακροῦ ἐχρόνιζαν. Τὸ παλαιὸ συνεργεῖο συντήρησης τῶν μηχανημάτων τῆς ἀνασκαφῆς μετατράπηκε καὶ διαρρυθμίστηκε σὲ εἰδικὸ ἐργαστήριο γιὰ τὴ συντήρηση τῶν μετάλλινων εὑρημάτων. Στὸν χῶρο αὐτὸν ἐγκαταστάθηκαν τὰ εἰδικὰ ὄργανα ποὺ εἶχαν ἀγοραστεῖ τὸ παρελθὸν ἔτος μὲ τὴ δωρεὰ ποὺ ἔκανε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἡ Ἑταιρεία Μπουτάρη. Μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐργαστηρίου συντήρησης μετάλλων ἱκανοποιήθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς γιατὶ ἀφ' ἑνὸς τὰ εὑρήματα συντηροῦνται ἐπὶ τόπου χωρὶς νὰ ὑπόκεινται στοὺς κινδύνους τῆς μεταφορᾶς καὶ ἐφ' ἑτέρου παρακολουθεῖται συστηματικὰ ἡ συμπεριφορά τους.

Ἕνας ἄλλος χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς μετατράπηκε καὶ διαρρυθμίστηκε σὲ φωτογραφικὸ ἐργαστήριο. Ἔτσι ὁλόκληρη ἡ διαδικασία τῆς φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης (λήψεις, ἐμφανίσεις, ἐκτυπώσεις, ταυτίσεις) γίνονται ἐπὶ τόπου. Ἕνα τρίτο ἔργο ὑποδομῆς ποὺ συντελέστηκε, ἦταν ἡ βελτίωση τοῦ ἐργαστηρίου συντήρησης τῶν ἀγγείων. Μὲ τὴ διεύρυνση τοῦ χώρου, τὴ βελτίωση τῆς ἠλεκτρικῆς ἐγκατάστασης καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ ἐργαστηρίου μὲ εἰδικοὺς πάγκους ἐργασίας, δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ταυτόχρονη ἀπασχόληση τουλάχιστον δέκα συντηρητῶν, ἀριθμοῦ ἀπολύτως ἀπαραίτητου λόγω τοῦ πλήθους τῶν σχετικῶν εὑρημάτων. Ὅλες αὐτὲς οἱ μετατροπὲς καὶ διαρρυθμίσεις ἀποτελοῦν μέρος εὐρύτερου προγράμματος ὀργάνωσης τοῦ χώρου, ποὺ ἔχει ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ καὶ ἀποβλέπει στὸν διαχωρισμὸ τῶν δραστηριοτήτων σὲ σαφῶς διακρινόμενες ζῶνες, γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη ἀσφάλεια τοῦ χώρου καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία του.

Στὸν τομέα τῆς συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν στὰ ἐργαστήρια τοῦ ΥΠΠΟ στὴν Ἀθήνα συνεχίστηκε ἡ ἐπὶ χρόνια παρατηρούμενη ἀποτελμάτωση. Δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ τῆς καθιστῆς μορφῆς ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν ποὺ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν συντηρεῖται. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ ἐπὶ εἰκοσαετία σχεδὸν ἀναμένουν νὰ συντηρηθοῦν συσκευάστηκαν γιὰ νὰ μεταφερθοῦν στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου οἱ ρυθμοὶ ἀποδείχτηκαν πολλαπλασίως ταχύτεροι χάρη στὴν ὕπαρξη καταλληλότερης ὑποδομῆς.

Μελέτη καὶ δημοσίευση

Ἀκολουθώντας τὸ προταθὲν ἤδη πρόγραμμα ἄρχισε ἡ διαδικασία ἑτοιμασίας τῆς τελικῆς δημοσίευσης σὲ σειρὰ τόμων μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Ἀκρωτήρι Θήρας*. Στὴν κατηγορία τῶν συνθετικῶν ἔργων ποὺ ἀφοροῦν τὸ Ἀκρωτήρι στὸ σύνολό του ἀνήκουν οἱ ἐργασίες τῆς Κ. Παλυβοῦ γιὰ τὴν *Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα στὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ Ἀρχιτεκτονική*, τῆς Π. Σωτηρακοπούλου γιὰ τὴ *Νεολιθικὴ καὶ Πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεική*, τῆς Α. Μιχαηλίδου γιὰ τὴ *Λειτουργία τῶν ὀρόφων* καὶ τῆς Μ. Μαρθάρη γιὰ τὴν *Κεραμεικὴ τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς φάσης*. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἡ πρώτη βρίσκεται στὸ στάδιο ἐκτύπωσης, οἱ δύο ἑπόμενες ἔχουν ἤδη ἐγκριθεῖ ὡς διδακτορικὲς διατριβὲς ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης ἀντίστοιχα καὶ ἐπίκειται ἡ κατάθεσή τους γιὰ δημοσίευση καὶ ἡ τέταρτη, ποὺ ἑτοιμάζεται ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, βρίσκεται σὲ ἀρκετὰ προχωρημένο στάδιο. Στὴν κατηγορία τῆς συνολικῆς παρουσίασης τῶν εὑρημάτων κατὰ κτίρια ἀνήκει ἡ μελέτη τῆς Χρ. Τελεβάντου γιὰ τὶς *Τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη ἐγκριθεῖ ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ἔχει κατατεθεῖ γιὰ δημοσίευση. Στὴν ἴδια κατηγορία μελετῶν ἐντάσσονται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

—*Ποικίλα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* μὲ κείμενα τῶν: Ἰ. Τζαχίλη, γιὰ τὰ μικροαντικείμενα, Α. Μιχαηλίδου, γιὰ τὰ μετάλλινα, Α. Ἀγραφιώτη, γιὰ τὰ λίθινα ἐργαλεῖα, Α. Δεβετζῆ, γιὰ τὰ λίθινα σκεύη, Χρ. Τελεβάντου, γιὰ τὶς τράπεζες προσφορῶν.

—*Οἰκολογικὰ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* μὲ κείμενα τῶν Α. Σαρπάκη, γιὰ τὰ βοτανολογικὰ εὑρήματα, Ε. Παναγιωτακοπούλου, γιὰ τὰ λείψανα ἐντόμων, Λ. Καραλῆ γιὰ τὰ μαλάκια, Αἰκ. Τρανταλίδου γιὰ τὰ ὀστὰ ζώων.

—*Κεραμεικὴ τῆς Ξεστῆς* 3, ἀπὸ τὴν Α. Παπαγιαννοπούλου.

—*Κεραμεικὴ τοῦ Συγκροτήματος Δ* ἀπὸ τὶς Π. Σγουρίτσα, Αἰκ. Ἀλεξοπούλου καὶ Α. Γραμμένου.

—*Κεραμεικὴ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν*, ἀπὸ τὴν Ε. Κάτσα.

—*Τοιχογραφίες τῆς Οἰκίας Γυναικῶν*, ἀπὸ τὴν Χρ. Τελεβάντου.

—*Κεραμεικὴ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* ἀπὸ τὴν Μ. Μαρθάρη.

Τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω ἐργασίες ἔχουν συγκεντρωθεῖ τὰ σχετικὰ κείμενα καὶ ἔχει ἀρχίσει ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἐπεξεργασία τους προκειμένου νὰ προωθηθοῦν γιὰ δημοσίευση.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

18. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Πίν. 168 - 175)

Οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ συντήρησης ἦταν καὶ ἐφέτος πάλι πολὺ περιορισμένες ἐξ αἰτίας τῶν κακῶν συνθηκῶν πληρωμῆς τοῦ προσωπικοῦ, πού ὕστερα ἀπὸ ὑπομονὴ μηνῶν ἐγκατέλειψε τὴ Δῆλο γιὰ συμφερότερους ὅρους ἐργασίας καὶ διαβίωσης. Ὁ συνάδελφος Παν. Χατζηδάκης, πιστός, ἀπτόητος, συνέχισε νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του στὴ Δῆλο, καθὼς καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι Κυρ. Χατζηλιάδου, Π. Πάντου καὶ μικρὸ διάστημα οἱ Μ. Εὐσταθίου καὶ ἡ Γ. Παπαδοπούλου. Μὲ ἀποτυπώσεις ἀσχολήθηκε ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀλ. Γούναρης καὶ ὁ τοπογράφος μηχανικὸς Μιχ. Χαλκουτσάκης. Τὰ διάφορα σχέδια καὶ ἐπεξηγηματικὲς πινακίδες ἐξεπόνησαν ὁ Στ. Δασκαλάκης καθὼς καὶ ἡ δ. Εὐ. Τσακναρίδου. Οἱ ἱκανοὶ μαρμαροτεχνίτες ἀδελφοὶ Κωνστ. καὶ Γεώργ. Κουκᾶς συνέχισαν νὰ ἐργάζονται ὅλο τὸν χρόνο, ἐνῶ ὁ γλύπτης Νικ. Κυρίτσης σταμάτησε στὴν ἀρχὴ τοῦ φθινοπώρου.

Αρχαιολογικος Χωρος[1]

1. Καθαρισμὸς

Δυστυχῶς σὲ ἐλάχιστα μνημεῖα ἔγινε δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ· ἀναγκαστικὰ οἱ ἐργασίες διενεργήθηκαν στὸν κύριο χῶρο διακίνησης τῶν ἐπισκεπτῶν, δηλαδὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ στὰ Ν αὐτοῦ, Ἀγορὰ τῶν Δηλίων, Στοὰ τοῦ Φιλίππου στὸ Πρυτανεῖο, στὸ Βουλευτήριο καὶ στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Κυρίκου· παράλληλα ἔγιναν μικρὲς ἐπισκευὲς σὲ νεώτερα δάπεδα πού εἶχαν παλαιότερα κατασκευασθεῖ κατὰ τὴ διαμόρφωση τῶν διαφόρων χώρων. Στὴν

1. Γιὰ τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Δήλου βλ. *ΠΑΕ* 1985, παρένθ. πίν. Δ′, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ παραπομπὲς τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ἐδῶ ἡ ἀναφορὰ θὰ γίνεται ὡς εἰκ. 1.

οἰκία F (εἰκ. 1, ἀρ. 67α) μὲ τὸν καθαρισμὸ ἦλθε στὸ φῶς στὸν χῶρο I[2] ἕνα ἀκόμη ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ μαῦρα βότσαλα, κάτω ἀπὸ μία νεώτερη πλακόστρωση μὲ πλάκες ἀπὸ γρανίτη στὰ δυτικὰ τοῦ προηγούμενου χώρου· κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες ὑπῆρχε ἐνδιαφέρον σύστημα ἀγωγῶν. Οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ στὴν οἰκία E[3] ἀποκάλυψαν τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ αἰθρίου (πίν. 168α-β) μαζὶ μὲ ἀρκετὴ κεραμεική.

2. Συντήρηση ψηφιδωτῶν δαπέδων

α) Στὴν *οἰκία F* (εἰκ. 2) ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ δαπέδου 135[4] καὶ συντηρήθηκε τὸ ψηφιδωτὸ βόρεια τοῦ προηγουμένου (πίν. 169α-β), β) συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἐξέδρας τοῦ Μίδα, στὴν περιοχὴ τῶν ἀνδήρων τῶν Ξένων Θεῶν (εἰκ. 1, ἀρ. 79).

3. Τακτοποίηση καὶ διαμόρφωση χώρων

α) *Οἰκία Κωμωδῶν* (εἰκ. 1, ἀρ. 52): ἡ ἔρευνα τοῦ δημοσιευμένου ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς[5] καθὼς καὶ ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ σώζονται βοήθησαν τὸν συν. Παν. Χατζηδάκη νὰ τοποθετήσει στὴν ἀρχική τους θέση τοὺς σπονδύλους τριῶν κιόνων στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ περιστυλίου καὶ ἑνὸς ἄλλου στὴν ἀνατολικὴ πλευρά (πίν. 170α-β) ἀφοῦ εἶχαν προηγηθεῖ ἐργασίες στερέωσης τῶν κατωτέρων σπονδύλων, γιατὶ οἱ κίονες δὲν πατοῦσαν στερεὰ στὸν στυλοβάτη τοῦ ὁποίου οἱ γρανιτόλιθοι εἶχαν φθαρεῖ.

β) *Οἰκία τῆς Λίμνης* (εἰκ. 1, ἀρ. 55): Τὰ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ μαζὶ μὲ πολὺ ἄλλο ὑλικὸ εἶχαν βρεθεῖ στὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς τῆς αὐλῆς τοῦ αἰθρίου[6] συγκολλήθηκαν μὲ μεγάλη ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος στὴ νότια πλευρὰ ἔφτασε τὸ 1.45 μ., ἀπὸ 1.10 μ. ποὺ ἦταν ἀρχικά (πίν. 171α-β). Τὸ κενὸ ποὺ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὸν γωνιακὸ λίθο ὡς τὴ βάση τοῦ νοτίου προστομιαίου (στὴν ὁποία

2. *BCH* 31, 1907, πίν. XIV.
3. Στὸ ἴδιο.
4. *BCH* XXIX, 1905, εἰκ. 112, στὴ σελ. 197
5. *EAD* XXVII (1970).
6. *ΠΑΕ* 1987, 213-214.

συγκολλήθηκαν ἐπίσης θραύσματα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ) μειώθηκε στὰ 1.38 μ. μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ λιθόπλινθος μήκ. 1.65 μ., ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀνασκαφή, δὲν ἀνήκει σὲ αὐτὴ τὴ θέση ἐπειδὴ πιθανότατα δὲν εἶχε μελετηθεῖ σωστὰ ὅλο τὸ ὑλικὸ καὶ δὲν εἶχε ἐρευνηθεῖ ὅλος ὁ χῶρος· ἡ πραγματικὴ λιθόπλινθος ἐντοπίσθηκε σὲ ἕνα σωρὸ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὸν ἀνδρώνα τῆς οἰκίας. Ἡ ἀνεύρεση τῶν θραυσμάτων στὴ δεξαμενὴ βοήθησε νὰ συμπληρωθεῖ ἐπίσης ἕνα θρανίο στὴν ἴδια αὐτὴ οἰκία (πίν. 172α-β), ἀλλὰ καὶ τὸ μοναδικὸ κιονόκρανο τῆς οἰκίας (πίν. 173α-β). Ὅπως φαίνεται ἀπὸ σχέδιο τοῦ 1912[7] τὸ κιονόκρανο ἦταν τοποθετημένο στὸν κίονα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ποὺ σώζεται σὲ ὅλο τὸ ὕψος του. Ἀπὸ τότε εἶχε χαθεῖ γιὰ νὰ βρεθεῖ πάλι σὲ θραύσματα, ἕνα μέρος του στὴ δεξαμενὴ τοῦ αἰθρίου καὶ ἕνα ἄλλο μέρος, πάλι σὲ θραύσματα, στὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου, ἀνάμεσα σὲ πλῆθος ἀταύτιστων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

4. Ἀνασκαφὲς

α) Στὴν *Οἰκία τῶν Σφραγισμάτων* (εἰκ. 1, ἀρ. 56) συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ δωμάτιο i[8] μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δεύτερου στρώματος στὰ τετράγωνα III-VII καὶ ἀφαιρέθηκε ἕνα τρίτο στρῶμα, πάχ. 0.30 μ. στὰ τετράγωνα I-VII, δηλαδὴ ἀπέμεινε ἄσκαφτο τὸ τετράγωνο VIII στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου. Τὰ κινητὰ εὑρήματα ἦταν ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίοδο — τμήματα κονιαμάτων, ψηφιδωτῶν δαπέδων, ἐνσφράγιστες λαβὲς ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, χυτροειδὴ ἀγγεῖα, μεγαρικοὶ σκύφοι, πινάκια, φιάλες, μεταλλικὰ καὶ ὀστέινα μικροαντικείμενα καὶ δύο δακτυλιόλιθοι ἀπὸ ὑαλόμαζα. Ἐπὶ πλέον ὅμως, στὸ τετράγωνο VII, δηλαδὴ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου, στὸ τρίτο στρῶμα (σὲ βάθος 1.10-1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ δωματίου) ἄρχισαν νὰ ἔρχονται στὸ φῶς σφραγίσματα, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἔπεσαν ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ δωματίου· αὐτὰ ποὺ περισυλλέχτηκαν ἐφέτος φθάνουν τὰ 108, εἶναι ὅλα μονὰ καὶ οἱ παραστάσεις τους ἀνήκουν στὸ γνωστὸ θεματολόγιο τῶν σφραγισμάτων τῆς Δήλου.

7. *EAD* VIII, 1922-24, πίν. LXVI.

8. *ΠΑΕ* 1988, 182-183. *ΠΑΕ* 1989, 252. ΠΑΕ 1990.

Εἰκ. 2. Οἰκία Γ.

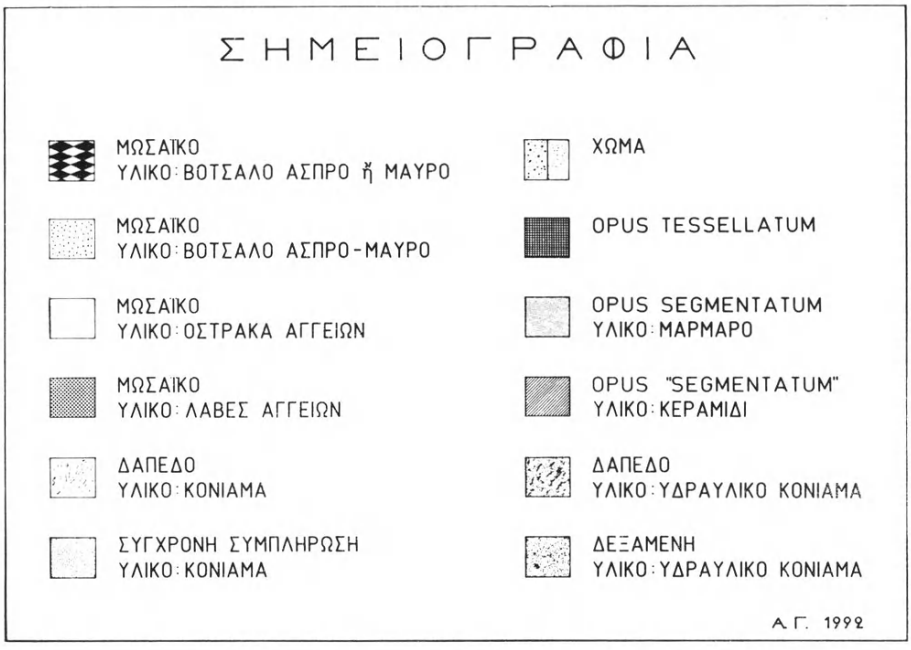

Ὑπόμνημα τῆς εἰκ. 2.

β) Στὰ *ΝΔ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Προμαχῶνος* (εἰκ. 1, ἀρ. 60α) καὶ πολὺ κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῶν καταστημάτων στὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰταλῶν, ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος ὄχι μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ 0.05-0.20 μ. μέρος ἑνὸς ἀνασκαμμένου κτιρίου, κατὰ τὴ διάνοιξη τάφρου γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἠλεκτροφόρου καλωδίου, ἀφοῦ ἐφέτος ἔγινε ἐγκατάσταση ἠλεκτρικοῦ ρεύματος στὴ Δῆλο. Ἀποκαλύφθηκαν δύο χῶροι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ἦταν ἕνας μικρὸς πιθώνας διαστ. 3.30×1.85 μ. Μέσα ὑπῆρχαν πεσμένοι στὴν ἀρχική τους θέση ἀρκετοὶ ἀμφορεῖς (πίν. 174α). Στὰ δυτικὰ τοῦ πιθώνα φάνηκε τὸ νότιο τμῆμα ἑνὸς δωματίου πάλι μὲ ἀμφορεῖς ὄρθιους στὴ θέση τους, ἀλλὰ μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ἀγγεῖα (πίν. 175α-γ), φιάλες, σκυφοειδεῖς κύλικες, σκύφους μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, μυροδοχεῖα, λύχνους (πίν. 174β), κ.ἄ. Στὸν ἴδιο χῶρο, πεσμένα ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο βρέθηκαν χάλκινα ἀγγεῖα, κοσμήματα (πίν. 175δ), πλῆθος νομισμάτων, τμῆμα τῆς ἐλεφαντοστέινης διακόσμησης ἑνὸς ἀνακλίντρου καθὼς καὶ δακτυλιόλιθοι μὲ παραστάσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸ γνωστὸ θεματολόγιο ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὴν «Οἰκία

τῶν σφραγισμάτων» — ἀετός, ἀκρίδα, ψυχή, κ.ἄ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου δὲν ὁλοκληρώθηκε.

Αρχαιολογικο Μουσειο

Τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς παλαιὲς ἑλληνικὲς ἀνασκαφὲς στὴ Δῆλο εἶχαν μείνει ἐπὶ δεκαετίες ἀκαθάριστα καὶ βεβαίως χωρὶς συντήρηση. Ἀποφασίστηκε λοιπὸν νὰ ἀρχίσει ὁ καθαρισμός τους, ἡ συντήρηση καὶ ἡ καταγραφή. Συνεχίσθηκε ἐπίσης μὲ ἀργὸ ρυθμὸ λόγω τῆς ἔλλειψης εἰδικευμένου προσωπικοῦ ἡ ἐπανέκθεση τῶν γλυπτῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ μέρους τῶν κλασικῶν.

Μεταφέρθηκε ἀκόμη ἀπὸ τὴ Μῆλο, ὅπου εἶχε βρεθεῖ κατὰ περιοδεία τους, ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους συναδέλφους κυρίως G. Sanders καὶ R. Catling τμῆμα τοῦ ἐνεπίγραφου ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Μιθριδάτη[9] (εἰκ. 1, ἀρ. 74), στὸ Ἱερὸ τῶν Θεῶν τῆς Σαμοθράκης.

Ρηνεια

Ἀπὸ καιρὸ ἡ Ἐφορεία, θεωρώντας ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Δῆλο, πρέπει νὰ ληφθεῖ μέριμνα καὶ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ρήνειας, ἄρχισε ἔργα ὑποδομῆς γιὰ τὴν ἐκπόνηση ἀρχαιολογικοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας νεκρόπολης. Ἐφέτος ὅλο τὸ νησὶ τῆς Ρήνειας ἐντάχθηκε σὲ κάνναβο, ἐξαρτημένο ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ καὶ ἄρχισε ἡ τοποθέτηση τῶν συντεταγμένων, καθὼς καὶ ἡ φωτογράφηση καὶ καταγραφὴ ὅλων τῶν ὁρατῶν εὑρημάτων, κυρίως τῶν βωμῶν, τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, τῶν τμημάτων ἐπιγραφῶν, μὲ σκοπὸ τὴν ἐκπόνηση ἀρχαιολογικοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

9. *BSA* 85, 1990, 327-332.

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ*

(Πίν. 176 - 200)

Τὸ 1991 συνεχίστηκαν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ Μινώα Ἀμοργοῦ μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, τοῦ ἱδρύματος Ψύχα καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἐφέτος συμπληρώθηκαν δέκα ἀνασκαφικὲς περίοδοι ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τὸ 1981[1]: μολονότι δὲν ὁλοκληρώθηκαν ἡ

---

* Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται σὲ ὅλους ὅσους βοήθησαν στὴν πραγματοποίηση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἐργασιῶν ταξινόμησης, καταγραφῆς καὶ συντήρησης τῶν εὑρημάτων στὶς ἀποθῆκες: Στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφιῶν Κωσταντίνο καὶ Μαρία Νομικοῦ, Εἰρήνη Κωβαίου, Μαρία καὶ Εὐάγγελο Θεολογίτη καὶ Μίμο Γαβαλᾶ, στοὺς πάντα ἀκούραστους καὶ πρόθυμους φύλακες τῶν Ἀρχαιοτήτων Σίμο Γιαννακὸ καὶ Μανόλη Δεσποτίδη, στὸν ὁδηγὸ τοῦ φορτηγοῦ Ἰωάννη Νικήτα Γιαννακό, χωρὶς τὴ συνεργασία τοῦ ὁποίου γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ προσωπικοῦ, τῶν ἐργαλείων, τῶν εὑρημάτων καὶ τῶν «μπάζων» δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνασκαφή (πίν. 189α-β).

Οἱ φωτογραφίες ὅλων τῶν εὑρημάτων καὶ πολλὲς τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἐμ. Δεσποτίδη, οἱ ἐκτυπώσεις ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πατρικιάνο.

Γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ μεταφορὰ ἐργαλείων καὶ ὑλικῶν στὴν πάντα μακρινὴ Ἀμοργὸ σημαντικὴ βοήθεια προσέφερε ὁ πτυχιοῦχος τῆς Ἀρχαιολογίας Γεώργιος Ἰωάν. Γαβαλᾶς.

Στὴ μεταφορὰ καὶ ταξινόμηση τῶν παλαιῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὴ Μινώα στὴ Νέα Ἀποθήκη («τοῦ Ρούσσου»), ποὺ μίσθωσε ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1991 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καθὼς καὶ στὴ διευθέτηση τῶν εὑρημάτων τοῦ 1991, μαζὶ μὲ τοὺς φύλακες, ἐργάστηκαν πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, οἱ πτυχιοῦχοι Γεώργιος Γαβαλᾶς, Εὔα Παρισινοῦ καὶ Παῦλος Τριανταφυλλίδης καὶ οἱ φοιτήτριες Χριστίνα Μητσοπούλου, Παρασκευὴ Εὐθυμιοπούλου καὶ ἄλλοι.

1. *Ἔργον* 1981-1991 καὶ *ΠΑΕ* 1981 (ἔκδ. 1983) 303-323, παρένθ. πίν. ΙΣΤ′-ΙΗ′ καὶ πίν. 206-229. *ΠΑΕ* 1982 (1984), 272-306, παρένθ. πίν. Η′-Θ′ καὶ πίν. 179-201. ΠΑΕ 1983-Β′ (1986), 316-334, παρένθ. πίν. ΙΔ′ καὶ ΙΕ′· καὶ πίν. 207-222. *ΠΑΕ* 1984 Β′ (1991), 350-391, παρένθ. πίν. Θ′-Ι′ καὶ πίν. 185-203. *ΠΑΕ* 1985 (1990), 177-200, παρένθ. πίν. Ι′ καὶ πίν. 88-101. *ΠΑΕ* 1986 (1990), 212-232 πίν. 87-96. *ΠΑΕ* 1987 (1991), 255-266 πίν. 174-187. *ΠΑΕ* 1988 (1991) 160-177, πίν. 112-125. *ΠΑΕ* 1989, 267-286, πίν. 189-208. *ΠΑΕ* 1990, 236-270, πίν. 148-176.

ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ἀποκάλυψη ὅλων τῶν ἐπιφανειακὰ ὁρατῶν κτιρίων, κρίθηκε σκόπιμη ἡ προσωρινὴ ἀναστολὴ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν γιὰ νὰ προωθηθοῦν ἡ συντήρηση, ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὑρημάτων μὲ σκοπὸ τὴν μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν ἕως τώρα ἀποτελεσμάτων.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὴν Κάτω πόλη καὶ ἀπὸ τὴν συγκόλληση καὶ τὴν μελέτη τῶν εὑρημάτων κατὰ τὸ 1991 ἐπιβεβαιώθηκαν παλαιότερες διαπιστώσεις καὶ προέκυψαν νέα στοιχεῖα ποὺ συμπληρώνουν σημαντικὰ κενὰ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλεως τῆς Μινώας.

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΗ

1. Ἀκρόπολη, Ἱερὸ (κτιριακὸ συγκρότημα Κ)

Παράλληλα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 1) ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀλέξανδρο Γούναρη, συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντὸς (πίν. 176α) καὶ ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου (πίν. 176β) μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Ἀρίστιππου Μπλανᾶ καὶ Ἀλέξανδρου Μαζαράκη-Αἰνιάν, Δρ. Φιλ., καὶ τὴν βοήθεια τῆς φοιτήτριας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παρασκευῆς Εὐθυμιοπούλου.

Κ/Α 1. Περίβολος - ΒΑ γωνία

Ἡ ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου *Κ/Α1*[2] ἀπέβλεψε στὴ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου ποὺ περιβάλλει τὸ κτιριακὸ συγκρότημα Κ.

Τὰ λιγοστὰ κινητὰ εὑρήματα, κυρίως ἡ χρονολογήσιμη κεραμεική, συγκρίσιμη μὲ ἐκείνην ποὺ βρέθηκε στὸν χῶρο Κ2[3] καὶ ἡ διαφορετικὴ τοιχοποιία ἐπιβεβαίωσαν τὴν διαπίστωση[4] ὅτι πρόκειται γιὰ δύο τοίχους κτισμένους

2. *ΠΑΕ* 1985, 187-191.

3. *Ὅ.π.* 192-193.

4. *ΠΑΕ* 1986, 212 κέ. καὶ κυρίως 216: «Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ δύο τοῖχοι τοῦ Κ3, ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικός, κτίστηκαν γιὰ νὰ στηρίξουν καὶ νὰ προστατεύσουν τὸν παλαιότερο, τὸν προϋπάρχοντα τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε τὸ βόρειο ὅριο τοῦ χώρου Κ2. Ἡ ἕως τώρα ἔρευνα ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ διά-

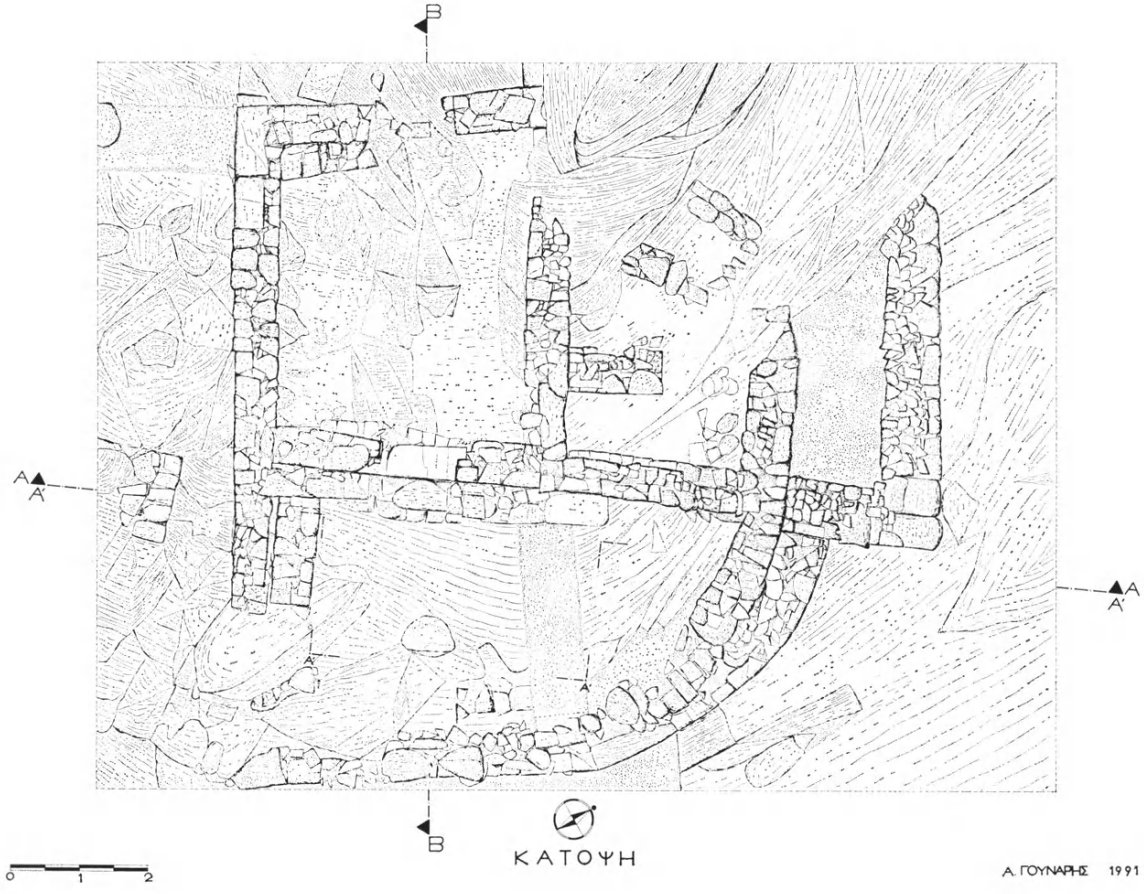

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης.

σὲ διαφορετικὲς περιόδους : ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος (εἰκ. 1), σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἀνάγεται σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση, στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐνῶ ὁ ἐξωτερικὸς (πίν. 176β) εἶναι νεώτερος καὶ χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς ἢ στοὺς πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους καὶ ἐνδεχομένως εἶναι σύγχρονος μὲ τὶς προσθῆκες καὶ «ἐπισκευὲς» στὸν χῶρο *K2*.

Μάρτυρας K/A1 - K/A2

Στὸν χῶρο τοῦ K/A1 πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοὶ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορισμένης ἔκτασης μὲ σκοπὸ τὴν ἐπανεξέταση τοῦ θέματος τῆς ἀρχικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ «προδόμου» στὸ δυτικὸ πέρας, τῆς πρὸς Β δηλαδὴ συνέχισης τοῦ τοίχου τῆς εἰσόδου στὸν «οἶκο» K1 (εἰκ. 1). 'Απὸ τὴν ἀνασκαφὴ μικροῦ τμήματος (μέγ. πλάτ. 0.40 μ.) στὸ ἄσκαφο τμῆμα τοῦ μάρτυρα μεταξὺ τῶν χώρων K/A1 καὶ K/A2 (πίν. 177α) προέκυψαν ὁρισμένα νέα στοιχεῖα ποὺ ἐλπίζεται ὅτι θὰ βοηθήσουν στὴν ἀποκατάσταση τῆς παλαιότερης ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ χώρου K/A1 καὶ θὰ ἀποσαφηνίσουν τὴν σχέση του μὲ τὸ K1, τὸν «οἶκο».

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ μάρτυρα ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τοῖχος κάτω ἀπὸ τὸν σήμερα ὁρατὸ μὲ τὸ μονόλιθο κατώφλι τῆς θύρας (πίν. 177β)[5]. Τὴν ἐπανεξέταση τοῦ προβλήματος τῆς παλαιότερης ἀρχιτεκτονικῆς, πιθανῶς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς εἰσόδου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ «προδόμου» τοῦ K/A1[6], ἐπέβαλε ἀναγκαστικὰ ἡ μετατόπιση τῶν λίθων τῆς βαθμιδωτῆς κατασκευῆς ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες καὶ τὰ αἰγοπρόβατα ποὺ ἔβοσκαν στὸν ἕως τὸ 1991 χωρὶς προστατευτικὴ περίφραξη χῶρο τοῦ 'Ιεροῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Β-Ν τῆς βαθμιδωτῆς κατασκευῆς, στὴ νότια ἀπόληξη, ἀποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τοιχαρίου κτισμένου ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο: τὸ τοιχάριο φαίνεται ὅτι σχηματίζει γωνία μὲ τὸν καλοκτισμένο ἐσωτερικὸ νότιο τοῖχο τοῦ «προδόμου» ποὺ συμβατικὰ ὀνομάσαμε «θρανίο»[7]. Στὴ βόρεια ἀπόληξη διακρίνεται ἡ ἐξωτερικὴ

κριση δύο οἰκοδομικῶν φάσεων στὸ κτιριακὸ συγκρότημα Κ τὴν πρώτη στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., καὶ τὴ δεύτερη, πιθανῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ αἰ.».

5. 'Η σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ γι' αὐτὸ δὲν σημειώνεται στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 1 (βλ. προσεχῶς *ΠΑΕ* 1992).

6. *ΠΑΕ* 1985, 187 κέ.

7. *Ό.π.* 189.

παρειὰ τοίχου πάχ. 0.37 μ., ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐδράζεται ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο.

Μολονότι τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποτυπωθεῖ καὶ μελετηθεῖ τὰ λιγοστὰ κινητὰ εὑρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων θραύσματα ὀστῶν ζώων καὶ ἕνας ἀστράγαλος, κυρίως ἡ χρονολογήσιμη κεραμεικὴ ποὺ ἀνάγεται στοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους δὲν ἀλλάζουν τὴν ἕως τώρα εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τὴ διάρκεια τῆς λατρείας στὸ 'Ιερό.

K/A3

'Η ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας σὲ βάθος νότια ἀπὸ τὸν μάρτυρα K/A3[8], στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου (πίν. 176β), ἀπέβλεψε στὸν ἔλεγχο τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρώσεων ὡς τὸν φυσικὸ βράχο[9] καθὼς καὶ στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς Δ παρειᾶς τοῦ σκάμματος διαπιστώθηκε ὅτι οἱ λίθοι, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένοι σύρριζα στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ περιβόλου, δὲν ἀνῆκαν σὲ τάφρο θεμελίωσης, ἀλλά, φαίνεται πὼς ἀποτελοῦν προϊὸν ἀπόρριψης κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ περιβόλου στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. 'Η χρονολόγηση τῆς ἀπόρριψης τῶν λίθων στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο στηρίζεται στὴν ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε ὡς βάθος 2.20 μ. 'Απὸ τὴ σύσταση τῶν ὑποκειμένων ἀδιατάρακτων στρώσεων, κυρίως τῶν κατωτέρων, καὶ ἀπὸ τὴ χρονολογήσιμη κεραμεική, διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο γέμισμα, ἐξισωτικὸ τῆς βαθιᾶς κοιλότητας τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τὰ νεώτερα εὑρήματα ἀνάγονται στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, ἐνῶ τὰ ἀρχαιότερα, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴν παλαιότερη ἔνδειξη γιὰ τὴν χρήση τῆς κοιλότητας, στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους[10].

8. *ΠΑΕ* 1985, 194-195.

9. Κατὰ τὴν πρώτη δοκιμαστικὴ τομὴ τὸ 1985 (βλ. παραπ. σημ. 8) ἡ ἔρευνα διεξήχθη ὡς βάθος 2.20 μ.: ἐφέτος ὁ ἀνώμαλος φυσικὸς βράχος ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 3.05 μ.

10. 'Απὸ βάθ. 2.20-2.40 μ. στρώσεις 10 - 11: κεραμεικὴ ἑλληνιστικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀπὸ βάθος 2.40 - 2.80 μ., στρώσεις 12-14: ἐξισωτικὸ γέμισμα μὲ πρώιμη ἀρχαϊκὴ καὶ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ καὶ βάθ. 2.80-3.05 μ. στρώσεις 15-16: ἀμιγὴς γεωμετρικὴ κεραμεικὴ τοῦ ὄψιμου 8ου π.Χ. αἰ.

Κ/Α4 καὶ Κ/Α5

Κατὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου χῶρο τῶν ἐμπύρων θυσιῶν[11] (πίν. 178α) πολυσήμαντη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη φυσικοῦ σπηλαιώδους ὀρύγματος (πίν. 178α-β), ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν βάθους[12]. Τὸ ἀκανόνιστου σχήματος στόμιο τοῦ σπηλαιώδους ὀρύγματος βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου (πίν. 178α), σὲ μέγ. βάθος ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ βράχου, 1.30 μ. καὶ σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πυλίδα τοῦ τείχους[13]. Ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία, λόγω ἐλλείψεως ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς διεκόπη ἀναγκαστικὰ σὲ βάθος 3.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ στομίου, προέκυψαν νέες σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ, γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας καὶ τὶς ἰδιότητες τῆς λατρευόμενης θεότητας. Τὰ πολυάριθμα εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ σπηλαιώδους ὀρύγματος χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ὕστερους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους ὡς τὴ ρωμαιοκρατία, τὸν ὕστερο 2ο μ.Χ. αἰ. Τὰ ὄστρακα ἀγγείων, ἀδιακόσμητα ἢ γραπτὰ (πίν. 179) ἐπιβεβαιώνουν τὴν παλαιότητα τῆς λατρείας, ἐνῶ γιὰ τὴ συνέχισή της στοὺς κλασικούς, ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους μαρτυροῦν θραύσματα εἰδωλίων (πίν. 180α) καὶ λύχνων (πίν. 180β-γ). Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὸν χθόνιο καὶ γονιμικὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας ἀποδεικνύουν τὰ εὐάριθμα θραύσματα σπονδικῶν ἀγγείων, προφανῶς κανθάρων[14] μὲ φαλλόμορφη προχοή (πίν. 180δ-ε). Οἱ ἕως

11. *Ἔργον* 1990, 117 εἰκ. 104 καὶ *ΠΑΕ* 1990, 259-265.

12. *Ἔργον* 1991, 97 εἰκ. 146. Ἡ προσπάθεια μέτρησης τοῦ βάθους μὲ ἐμπειρικὸ τρόπο ἔδειξε ὅτι συνεχίζεται καὶ πέραν τῶν 10 μ.

13. *ΠΑΕ* 1984, 369 εἰκ. 7. *ΠΑΕ* 1985, πίν. 92α. *ΠΑΕ* 1986, 214 εἰκ. 1. *Ἔργον* 1990, 118 εἰκ. 168.

14. *Ἔργον* 1991, 96 εἰκ. 150. Εἰδολογικὰ παρόμοια σκεύη μὲ φαλλόμορφη προχοὴ ἔχουν ἤδη βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ Ἱεροῦ, εἴτε ἀστρωματογράφητα στὸ Κ/Α3 (ἀρ. Μ85/Απδ3), εἴτε στρωματογραφημένα ὅπως σὲ ἔμπυρη θυσία στὸ Κ2/δ (*ΠΑΕ* 1986, πίν. 90α). Πρβ. καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ τὶς ἐκτὸς τοῦ περιβόλου ἔμπυρες θυσίες 90/2 καὶ 4 καθὼς καὶ τὸν σχεδὸν ἀκέραιο κάνθαρο: *Ἔργον* 1990, 118 εἰκ. 166 καὶ *ΠΑΕ* 1990, 264-5, πίν. 168. Κατὰ τὸ 1991 στὸ σπηλαιῶδες χάσμα βρέθηκαν πέντε ἀκόμα θραύσματα σπονδικῶν ἀγγείων μὲ φαλλόμορφη προχοή. Γιὰ τὴ σημασία τῶν σκευῶν αὐτῶν στὴ διάγνωση τῆς λατρείας βλ. προσεχῶς L. MARANGOU, Kantharoi phallophoroi aus dem Akropolis-Heiligtum von Minoa auf Amorgos στὸ *AntK* 1995.

τώρα ἀπὸ ὁρισμένα κινητὰ εὑρήματα πολλαπλὰ ὑποδηλούμενες σχέσεις τῆς λατρείας στὸ Ἱερὸ μὲ διονυσιακὲς τελετὲς ἐπιβεβαιώθηκαν μὲ τὴ μαρτυρία δύο ἐνεπίγραφων ὀστράκων[15] στὰ ὁποῖα κατὰ πάσα πιθανότητα συμπληρώνεται τὸ ὄνομα [*ΔΙΟΝ*] *ΥΣΩΙ* (πίν. 180ς').

Ὁ συσχετισμὸς τῆς λατρείας στὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς πόλεως τῆς Μινώας μὲ τὸν ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένο *ΔΙΟΝΥΣΟ ΜΙΝΩΗΤΗ*[16], μολονότι πρόωρος, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη ὅλων τῶν εὑρημάτων, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ.

2. Κάτω Πόλη

Τομέας δυτικὰ ἀπὸ τὸν Ναό, Δ1 - ν1 καὶ τετρ. ΝΔ/3

Μὲ τὴν συνεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Δημήτρη Κοκκώνη καὶ τὴν βοήθεια τῆς πτυχιούχου 'Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν 'Ιλεάνας Σιώρη συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ σκάμματος Δ1-ν1[17] (πίν. 181α). Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέβλεψε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ χώρου Ν ἀπὸ τὸ κτίσμα Δ1[18], στὴ διερεύνηση τῆς πιθανότητας νὰ ἔχουν διασωθεῖ λείψανα τοίχου σύγχρονου μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1989 στὴν τομὴ β-γ[19] καὶ στὸν ἔλεγχο τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρώσεων μὲ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση τῆς ὁριζόντιας καὶ κάθετης στρωματογραφίας[20].

'Εκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση παλαιότερων διαπιστώσεων σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ χώρου Δ1-ν1 στοὺς γεωμετρικοὺς καὶ πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρό-

15. *Ἔργον* 1991, 97 εἰκ. 151 (τὰ θραύσματα συνανήκουν καὶ προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖο μελαμβαφὲς τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

16. *IG* XII 7, 247, σήμερα στὴν 'Αρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας 'Αμοργοῦ ἀρ. εὑρ. Σ.Ε.Ι. 11: *ΠΑΕ* 1985, 200 πίν. 101γ.

17. *Ἔργον* 1989, 108 εἰκ. 102 καὶ 1990, 116 εἰκ. 161. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1989, 267-270, *ΠΑΕ* 1990, 237-239.

18. *ΠΑΕ* 1981, 320 καὶ 1982, 286.

19. *ΠΑΕ* 1989, 268.

20. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου στὸ χωράφι δυτικὰ ἀπὸ τὴν ξερολιθιὰ τοῦ Ναοῦ (*ΠΑΕ* 1981, 313 κέ.) καὶ Ν ἀπὸ τὸ Δ1 διαπιστώθηκε ὅτι καὶ στὸ τμῆμα αὐτὸ εἶχε «ἀνασκάψει» τὸ 1888 ὁ G. Deschamps (*ΠΑΕ* 1981, 306 κέ.) καὶ ὡς τὰ νεώτερα χρόνια συχνὰ ἀναμοχλεύτηκαν τὰ χώματα καὶ οἱ κατεργασμένοι λίθοι.

νους καὶ τὴν παρουσία δύο ἐπάλληλων ἐπιπέδων ζωῆς στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο[21], σημαντικὸ ὄφελος προέκυψε τόσο ἀπὸ τὴν ἐπισταμένη ἐξέταση τῶν λίθων σύρριζα στὴν παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου (πίν. 181β) ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου-δαπέδου. Μολονότι ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δὲν ἔχει σωθεῖ, ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ χρήση ἐξισωτικοῦ γεμίσματος ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου φυσικοῦ βράχου, τοῦ «πασπάρου», μὲ τὶς βαθιὲς ἀκανόνιστου σχήματος κοιλότητες. Τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ στοὺς πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους καί, στὴν προκειμένη περίπτωση, φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ δαπέδου β′, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1990[21α] ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο δάπεδο α′, χρονολογούμενο κατὰ τὴν μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς στὸν ὄψιμο 2ο ἢ πρώιμο 1ο π.Χ. αἰ. Ἀνεξήγητη πρὸς τὸ παρὸν παραμένει ἡ χρήση τῶν κοιλοτήτων διαφορετικοῦ σχήματος καὶ μεγέθους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸν φυσικὸ βράχο-«δάπεδο» (πίν. 182α). Ἡ ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νὰ σχετίζονται μὲ ἐργαστηριακὰ κατάλοιπα κατὰ τὴν παλαιότερη χρήση τοῦ χώρου δὲν στηρίζεται σὲ ἀνασκαφικὰ ἢ ἄλλα στοιχεῖα.

ΝΔ/3 (ἀποθέτης τέφρας μέσα στὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα)

Ἡ ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας στὸν ἀποθέτη τέφρας μέσα στὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα[22] ἀπέβλεψε στὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων καὶ τοῦ σχήματος τοῦ λαξεύματος καθὼς καὶ στὴ συγκέντρωση πρόσθετων πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν κατώτερων στρώσεων τῆς τέφρας.

Τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα καὶ τὰ ἄλλα κινητὰ εὑρήματα[23], κυρίως ὄστρακα γραπτῶν καὶ ἀδιακόσμητων ἀγγείων γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 183), ἀρι-

21. Πρβ. σημ. 17.

21α. *ΠΑΕ* 1990, 237-239.

22. *ΠΑΕ* 1986, 219 πίν. 18β. *ΠΑΕ* 1988, 165-166 πίν. 114, 115. *Ἔργον* 1991, 99 εἰκ. 152-153.

23. Μεταξὺ τῶν πήλινων ἀντικειμένων συγκαταλέγονται καὶ τρεῖς διάτρητες ψῆφοι ὅρμου ἢ περιδεραίου: ἀριθμ. εὑρ. ἀνασκαφῆς: Μ91/πδ901, πδ902 καὶ πδ905 καθὼς καὶ ἀπότμημα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνάγλυφου πίθου μὲ ὁμόκεντρα ἡμικύκλια (ἀριθμ. εὑρ. ἀνασκαφῆς: Μ/91 παπ. 901).

στης ποιότητας καὶ διατήρησης, καθὼς καὶ ἐλάχιστα μεταλλικά, δὲν διαφέρουν εἰδολογικὰ καὶ χρονολογικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνώτερες στρώσεις τέφρας. Νέο στοιχεῖο ὅμως, ἐνδεχομένως σημαντικὸ γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς ἔναρξης λειτουργίας τοῦ ἀποθέτη, τὴν παλαιότερη φάση ἀπόρριψης τῆς τέφρας, ἀποτελεῖ ἡ ἀνεύρεση δειγμάτων κεραμεικῆς ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ καὶ ὑποπρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ[24].

Στὶς νέες μαρτυρίες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐφετινὴ ἔρευνα συγκαταλέγονται ἡ ἀποκάλυψη, κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα ἀμιγοῦς τέφρας, στρώσης ἐρυθρωπῶν χωμάτων μὲ ἀμμώδη ὑφὴ καὶ λιγοστὰ μικρὰ ἀποπελεκήματα πασπάρου καθὼς καὶ χαλίκια κατὰ τόπους ἀνάμεικτα μὲ τέφρα (βάθ. 2.25 - 2.40 μ.). Στὴ στρώση αὐτὴ τῶν ἐρυθρωπῶν χωμάτων ἀποκαλύφθηκε σύρριζα στὸ Ν ὅριο τοῦ σκάμματος καὶ σὲ βάθος 2.21 - 2.46 μ., ἐπιμήκης βαθμιδωτὰ λαξευμένος βράχος ἀπὸ σχίστη (πάσπαρο) ὁρατῶν διαστάσεων μήκους 1.08 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν, μέγ. ὁρατὸ ὕψ. «βαθμίδας» 0.25 μ. (πίν. 182β). Ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ φυσικὸ ριζιμιὸ βράχο, ἀλλὰ γιὰ λαξευμένο καὶ ἐμπρόθετα τοποθετημένο στὴ θέση αὐτή, βεβαιώνεται ἀπὸ τὰ λιθάρια ποὺ εἶναι ἐπιμελῶς τοποθετημένα κάτω ἀπὸ τὸν εὐμεγέθη λίθο.

Μολονότι μὲ βάση τὰ ἕως τώρα δεδομένα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν διάφορες σκέψεις γιὰ τὴν παρουσία τοῦ οἰκοδομικοῦ μέλους σὲ σχέση μὲ τὰ παρακείμενα κτιριακὰ κατάλοιπα καὶ τὴν παλαιότερη ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ χώρου, ἐφόσον ἡ ἀνασκαφὴ λόγω τεχνικῶν δυσκολιῶν διεκόπη πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸν ἀποθέτη, εἶναι πρόωρο νὰ διατυπωθοῦν ἀκόμα καὶ ἁπλὲς ὑποθέσεις. Μὲ σχετικὴ ὅμως βεβαιότητα διαπιστώνεται ὅτι ὁ χρόνος ζωῆς τοῦ ἀποθέτη μὲ τὴν τέφρα, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς, δὲν φαίνεται νὰ διαρκεῖ περισσότερο ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς γενιές, ἀπὸ τὴ μέση γεωμετρικὴ ὡς τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο, ἀπὸ τὰ μέσα ὡς τὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ τὸ μέσον τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. 'Ασφαλὴς φαίνεται ἀκόμα ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ εὐμεγέθης λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο λάκκος ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς τέφρας σχετίζεται μὲ τὸν παρακείμενο

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ θραύσματα σκύφων καὶ ἀμφορέων ἀριθμ. εὑρετηρίου ἀνασκαφῆς: Μ91/πγ 903, πγ906, πγ918, πγ919, πγ920, πγ925, πγ927, πγ931 καὶ ἄλλα. Γιὰ παρόμοιους σκύφους βλ. τελευταῖα R. KEARSLEY, *The Subprotogeometric Skyphos* (1989).

χῶρο (Τετρ. ΝΔ/5)[25], ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὸ βαθύ, ἄγνωστης πρὸς τὸ παρὸν χρήσης, λάξευμα καὶ ὅπου βρέθηκαν καὶ τὰ ἕως τώρα παλαιότερα δείγματα ζωῆς, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὸν 11ο-10ο π.Χ. αἰ. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἀποθέτη μὲ τὴν τέφρα ἄρχισε μετὰ τὴν ἀχρήστευση τοῦ αὐλακοειδοῦς λαξεύματος[26] εἶναι θεμιτή, ἀλλά, πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση καὶ τὸν συσχετισμὸ ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τὴ μελέτη ὅλων τῶν εὑρημάτων δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα.

Τετρ. Δ3 - Ε3 καὶ ΝΔ/5

Μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Ἀριστιππου Μπλανᾶ ἔγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα μὲ σκοπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας στὴ Β παρειὰ τοῦ σκάμματος τῶν τετρ. Δ3 καὶ Ε3[27], δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο Β-Ν τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτίσματος. Ἀπὸ τὴν ἐπανεξέταση τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρώσεων (πίν. 184α) προέκυψαν πρόσθετα στοιχεῖα γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς χρήσης τοῦ χώρου σὲ διάφορες ἐποχές, ἀπὸ τὴ μετασκευὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ὡς τὴν φάση τῆς ἐγκατάλειψης, τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι ἀποσαφηνίστηκε ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐξισωτικοῦ γεμίσματος τῆς κοιλότητας τοῦ φυσικοῦ βράχου, κάτω ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ δάπεδο, μὲ τὴν ἀνεύρεση χρονολογήσιμης κεραμεικῆς τοῦ τύπου «δυτικῆς κλιτύος» καὶ βάσεων ἀμφορέων[28].

Τετρ. Ε3

Ἡ διάνοιξη δοκιμαστικῆς τομῆς στὸ τετρ. Ε 3/1, πίν. 6.6.[29] (πίν. 184β) ἀπέβλεψε στὴ διερεύνηση τῆς χρονολόγησης τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων ὡς τὸν φυσικὸ βράχο, στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ὅπως τοῦ τοίχου Β-Ν τοῦ τετρ. ΝΔ/5 καὶ τῆς Ν προέκτασης τοῦ Δ 6/α1[30].

25. *ΠΑΕ* 1989, 272-273.

26. *Ὅ.π.* 273.

27. *Ὅ.π.* 272-273 καὶ Ἔργον 1991, 98 εἰκ. 154.

28. Χαρακτηριστικὰ τὰ θραύσματα πινακίων ἀρ. Μ91/πμβ 601 καὶ βάσεις ἀμφορέων Μ91/παβ602-603.

29. *ΠΑΕ* 1989, 270-272, πίν. 191γ-δ, 192, 193.

30. Γιὰ τὸ Δ 6/α1 βλ. *ΠΑΕ* 1983, 320. Γιὰ τὸν τοῖχο ΒΝ στὸ τετρ. ΝΔ/5 βλ. *ΠΑΕ* 1988, 166, καὶ ἡμερολόγια 1988 σελ. 39 κέ. καὶ 1991, 1 κέ.

'Ερευνήθηκε ἀνασκαφικὰ τὸ δυτικὸ κυρίως τμῆμα τῆς τομῆς. Καὶ ἐδῶ ἡ ὑστεροελληνιστικὴ κεραμεική, ὄστρακα «μεγαρικῶν» καὶ ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων[31], ἀπὸ ἀδιατάρακτες στρώσεις, ἐπιβεβαιώνει τὶς ἐκτεταμένες οἰκοδομικὲς ἀλλαγὲς στὸν χῶρο κατὰ τοὺς δύο τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες.

Τετρ. ΝΔ/5

Πολύτιμες πληροφορίες προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας στὸ τετρ. ΝΔ/5[32]. "Ετσι, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μάρτυρα διαπιστώθηκε ὁ τρόπος ἕδρασης τοῦ τοίχου Β-Ν, χωρὶς τάφρο θεμελίωσης, καὶ ἐξακριβώθηκε ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς του στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους[33]. Μολονότι λόγω ἐλλείψεως ἐργατῶν δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα —ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία διεξήχθη ἀπὸ τὸν ὑπεύθυνο τῆς τομῆς 'Α. Μπλανᾶ— νέα στοιχεῖα προέκυψαν γιὰ τὴν ἔκταση γιὰ τὰ πρὸς Β καὶ πρὸς Δ ὅρια τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποθέτη τέφρας στὸ παρακείμενο τετρ. ΝΔ/3. Στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τοῦ ΝΔ/5 εἶναι εὐκρινὴ τόσον ἡ ἀλληλουχία τῶν στρώσεων ὅσον καὶ ἡ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ ἀποθέτη. Στὸ Β τμῆμα τοῦ σκάμματος τοῦ ΝΔ/5 ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος μὲ ἔντονη κλίση πρὸς Ν, ὁ ὁποῖος ὁρίζει τὴ βόρεια ἀπόληξη τοῦ ἀποθέτη (πίν. 184α)[34].

'Ιδιαιτέρως σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς χρήσης τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ ἡ ἀποκάλυψη κτιριακῶν καταλοίπων καὶ κυρίως ἡ ἀνεύρεση καὶ ἐδῶ στὶς κατώτερες ἀδιατάρακτες στρώ-

31. 'Ενδεικτικὰ βλ. ἀρ. Μ91/πμ.702 («μεγαρικὸ») καὶ Μ91/πεβ702.

32. *ΠΑΕ* 1988, 166-167, εἰκ. 1-2 πίν. 116β-117.

33. 'Η χρονολόγηση στηρίζεται στὴ χρονολογήσιμη κεραμεική: τὰ παλαιότερα ὄστρακα, ὅπως ὁ πρωτογεωμετρικὸς σκύφος μὲ ὁμόκεντρους κύκλους (ἀρ. Μ91/πγ753) καὶ ὁ ἀμφορέας (ἀρ. Μ91/πγ954) ἀνάγονται στὸν 10ο αἰ. ἐνῶ τὰ νεώτερα στὸ τέλος τῆς γεωμεμετρικῆς περιόδου.

34. 'Η λόγω ἀσθενείας, ἀναγκαστικὴ ἀπουσία τοῦ σχεδιαστοῦ τῆς ἀνασκαφῆς 'Ι. Διαμαντόπουλου δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμα τὴ δημοσίευση τῶν τελικῶν σχεδίων ποὺ εἰκονογραφοῦν πληρέστερα τὸν συσχετισμὸ τῶν ἐπάλληλων κτιριακῶν καταλοίπων μὲ τὰ ἐξωτερικὰ ὅρια τοῦ ἀποθέτη.

σεις, μέσα στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῆς κοιλότητας τοῦ φυσικοῦ βράχου, κεραμεικῆς πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ[35].

Τομέας νότια ἀπὸ τὸν Ναό, Τετρ. Β5 καὶ Β6 (πιν. 5.7)

Μὲ τὴ συνεργασία τῆς πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μαρίας Λεβεντοπούλου καὶ τὴν βοήθεια τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Silke Firnhaber καὶ Ἰωάννου Στόγια συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὴ μνημειακὴ κτιστὴ κατασκευὴ νότια ἀπὸ τὸν Ναὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων στὸ «τετρ. Α/6»[36]. Οἱ ἐφετινὲς ἐργασίες περιορίστηκαν σὲ ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς καὶ στὴ διάνοιξη δύο τομῶν νότια καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τοὺς τοίχους 3 καὶ 4 τῆς κλειστῆς, προφανῶς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς (πίν. 185α) μὲ σκοπὸ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν ὁρίων τους, κυρίως τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης (πίν. 185β), καθὼς καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας.

Τομὲς Β6/Τ1 καὶ Τ2 στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου 3

Οἱ μνημειακὲς διαστάσεις τοῦ τοίχου 3 (μέγ. πάχ. 1.70 μ., μῆκος 6.25 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψος στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ 2.05 μ.) ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνήκει σὲ ὀχυρωματικὴ κατασκευή. Σὲ βάθος 2.30-2.50 μ. ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τῆς «πατούρας» μέγ. μήκ. 2.10 μ., μέγ. ὕψ. 0.55-0.60 μ. καὶ μέγ. πλ. 0.13 μ.[37].

Στὴν *τομὴ Β6/Τ1* ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος, μὲ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν, στὸ Β κυρίως τμῆμα, λαξευμένος βαθμιδωτὰ γιὰ τὴν ἕδραση τῶν λίθων τῆς πατούρας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου 3 (πίν. 186α-β). Καὶ ἐδῶ, ὅπως στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ τετρ. Α/6, ὑπάρχει βαθμίδα σὲ ἀπόσταση 2.45 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ τοίχου 3, ἀλλὰ βρίσκεται στὴν ἴδια περίπου εὐθεία μὲ τὴ β′ βαθμίδα[38]. Κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ

35. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ θραύσματα πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων ἀριθμ. Μ91/πγ756 (σκύφος), Μ91/πγ757 (κρατήρας), κ.ἄ.

36. *Ἔργον* 1990, 115 εἰκ. 160. *ΠΑΕ* 1990, 00 καὶ *Ἔργον* 1991, 99 εἰκ. 156.

37. Ὅπως θὰ γίνει ἐμφανὲς στὰ τελικὰ σχέδια (βλ. παραπ. σημ. 33), τὸ πλάτος τῆς πατούρας μειώνεται στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ τοίχου καὶ «χάνεται» σὲ ἀπόσταση 1.35 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρειὰ τοῦ τοίχου 4 (βλ. προσεχῶς *ΠΑΕ* 1992).

38. Βλ. *ΠΑΕ* 1990, 241.

βόρειου ὁρίου τῆς τομῆς, *ΒΔ ἀπὸ τὸ τετρ. Β6/πιν. 5.7.*, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα κτιστοῦ πλακόστρωτου καὶ στενοῦ πλακοσκεποῦς «ἀγωγοῦ» (πίν. 187α), μέγ. ὁρατοῦ μήκ. 2 μ., πλάτ. 0.20 (στὸ Δ τμῆμα) καὶ 0.30 μ. στὸ Α. Τὸ μέγ. ὕψος σώζεται στὸ σωζόμενο Β ὅριο 0.30 μ., ἐνῶ στὸ νότιο εἶναι 0.20 μ. Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἀπόληξη τοῦ «ἀγωγοῦ», ποὺ περιτρέχει τὴ Β πλευρὰ τῆς μνημειακῆς κτιστῆς κατασκευῆς ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἡ λειτουργική τους σχέση δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ.

Πίν. 5.7. Τετρ. Β6/Τ2

Στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς Β6/Τ2, στὴν ἀνατολικὴ «προέκταση» τοῦ τοίχου 2 ἀποκαλύφθηκε τοῖχος θεμελιωμένος σὲ τέσσερις βαθμίδες[39] (πίν. 186β) μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ΒΑ, μέγ. μήκ. 1.70 μ., καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη τοιχοδομία κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα (πίν. 186α).

Ἀπὸ τὶς τομὲς τετρ. Β5/Τ21 στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου 4 (πίν. 185α), ἂν καὶ δὲν ὁλοκληρώθηκαν, διαπιστώθηκαν οἱ διαστάσεις: μέγ. πάχ. 1.60 μ. καὶ τὸ μέγ. ὁρατὸ ὕψ. στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ 1.30 μ., ἐνῶ δυσερμήνευτη εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἡ προεξοχὴ λιθοπλίνθου στὴ ΝΑ γωνία.

Ἡ ἐπιμελημένη τοιχοδομία στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη καὶ τῶν δύο τοίχων, ἀπὸ μεγάλες κατεργασμένες λιθοπλίνθους μὲ ἴχνη βελονιοῦ, ἀνήκει ἀσφαλῶς σὲ διαφορετικοὺς χρόνους ἀπὸ τὸν «πυρήνα» τῶν τοίχων. Ἡ σύσταση καὶ ἡ ὑφὴ τῶν χωμάτων τῶν ἐπιχώσεων μὲ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὑρήματα (πίν. 187β-δ) καὶ στὶς τέσσερις τομὲς δὲν παρουσίασαν σημαντικὲς διαφορές. Σὲ ὅλες τὶς στρώσεις τὰ χρονολογήσιμα εὑρήματα ἀνάγονται σὲ ὅλες τὶς περιόδους, ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴ ὡς τὴν Ρωμαιοκρατία, τὸν ὕστερο 1ο μ.Χ. αἰ. Ἡ ἔντονη παρουσία κεραμεικῆς ὑστεροελληνιστικῶν καὶ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων στὶς κατώτερες στρώσεις τῶν τομῶν Β6/Τ1 καὶ Τ2 πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὴν τελευταία χρήση τῆς κτιστῆς κατασκευῆς, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ καὶ ὁ προορισμός τῆς ὁποίας δὲν ἀποσαφηνίστηκαν ἀκόμη.

Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὶς ἕως τώρα ἐνδείξεις, ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ κινητὰ εὑρήματα, διακρίνονται δύο τουλάχιστον οἰκοδομικὲς φάσεις. Τὸν

39. Γιὰ ἀνάλογο τρόπο θεμελίωσης τῶν τοίχων τοῦ Γυμνασίου στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο πρβ. τὴ ΝΑ γωνία: *ΠΑΕ* 1987, 257 πίν. 174α καὶ τοῦ Β τοίχου, *ὅ.π.* 259.

ἀρχικὸ πυρήνα τῆς κατασκευῆς φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν οἱ θεμελιωμένοι ἐπάνω στὸν λαξευμένο βράχο ἰσχυροὶ τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι πιθανότατα ἀνάγονται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύουν σημαντικὰ τὸ δομικὸ ὑλικό, ὁ τρόπος δομῆς καὶ θεμελίωσης καθὼς καὶ οἱ διαστάσεις.

Σὲ διαφορετική, μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση φαίνεται ὅτι ἀνήκει ἡ μνημειακὴ ἐπένδυση τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τῶν παλαιότερων, προϋπαρχόντων τοίχων, ὅπως ἡ «Fassaden-Architektur» τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Γιὰ τὸ θέμα ὅμως τῆς χρονολογικῆς ἔνταξης τῆς νέας μορφῆς τοῦ κτίσματος καὶ γιὰ τὶς χρήσεις του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει λόγος πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν συσχετισμὸ μὲ ἄλλα ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα στὰ παρακείμενα τετράγωνα καὶ μὲ τὸν οἰκοδομικὸ ἱστὸ τῆς πόλεως καθὼς καὶ τὴν ἀντιβολὴ μὲ ἄλλα, ἀσφαλέστερα χρονολογημένα, μνημειακὰ οἰκοδομήματα τόσο ἀπὸ τὴν Μινώα ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις.

Γυμνάσιο

Ἀπὸ τὴν περιορισμένης ἔκτασης συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου, στὶς *τομὲς Γ/Ν1/'91* καὶ *«Γ/Ν1 '91, νότια προέκταση»*[40] ἐπιβεβαιώθηκαν ὁρισμένες διαπιστώσεις γιὰ τὴν χρήση τοῦ χώρου στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ γιὰ τὴν κάλυψη μὲ πρόχειρα δουλεμένες πλάκες τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ὀχετοῦ τοῦ ἀποχωρητηρίου. Στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξη τῆς αὔλακας τοῦ ὀχετοῦ[41], στὴν ΝΑ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος, ἄρχισε σὲ βάθος 3.20 μ., ἡ ἀποκάλυψη κτιστῆς κατασκευῆς, πιθανῶς φρεατίου (πίν. 188α). Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεκόπη σὲ βάθος 3.57 μ. λόγω ἐλλείψεως προσωπικοῦ.

Στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου, παρὰ τὶς συνεχεῖς μεγάλες δυσκολίες μεταφορᾶς τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων (πίν. 189α-β), πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες σὲ δύο τομεῖς: στὸ νότιο τμῆμα καὶ στὴν βορειοανατολικὴ γωνία. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ν τμήματος (τετρ. Η4 καὶ Η5, πίν. 6.7) μὲ τὴν συνεργασία τῆς Βασιλικῆς Παππᾶ, ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη

40. *ΠΑΕ* 1990, 242-245.

41. *Ὅ.π.* καὶ *Ἔργον* 191, 100 εἰκ. 158.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Λ.ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ - Μ

ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΚΛΙΤΥΣ Α

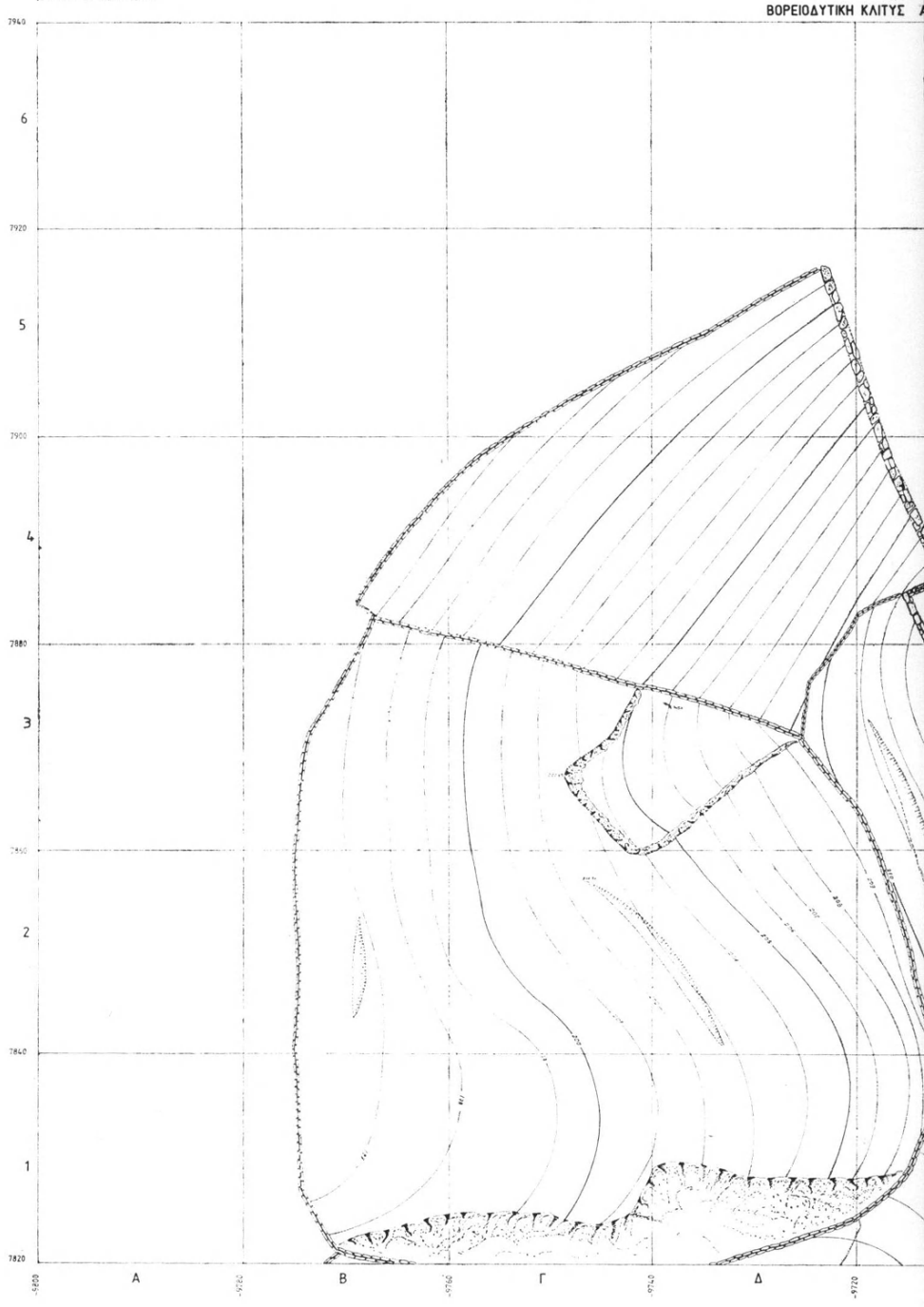

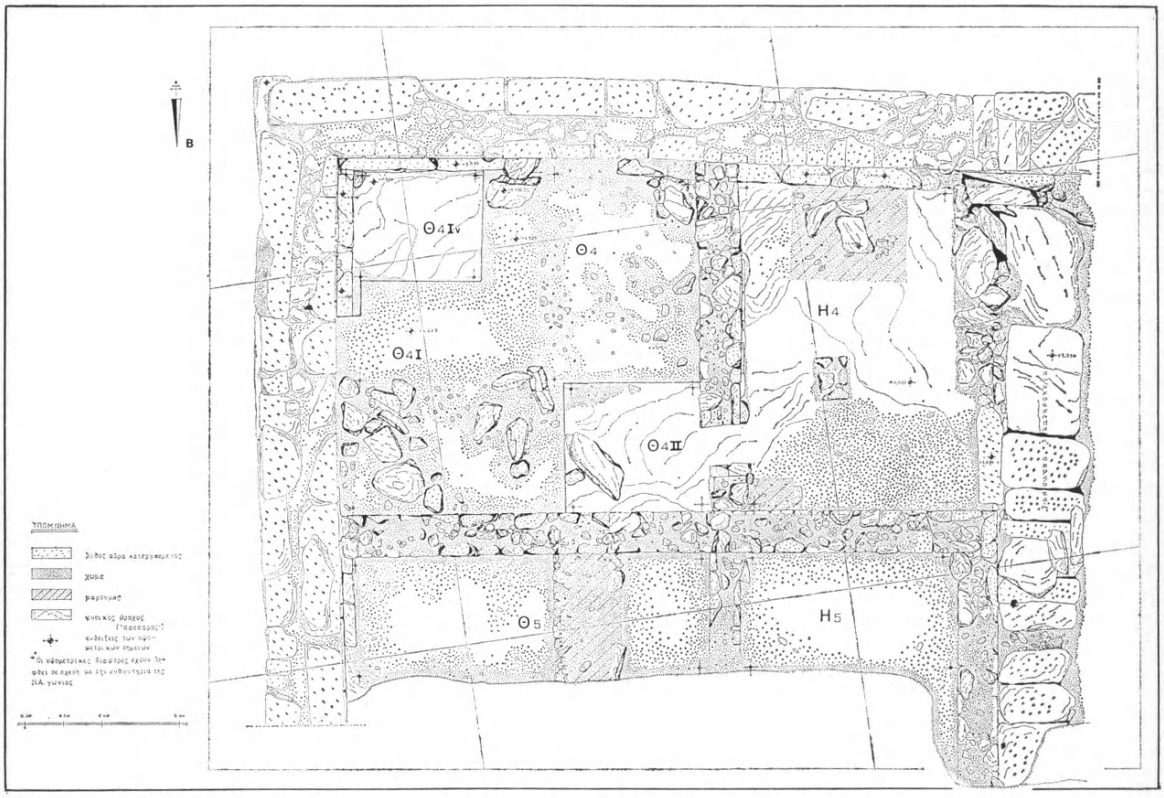

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Γυμνασίου (σχ. Στ. Κόκκορη).

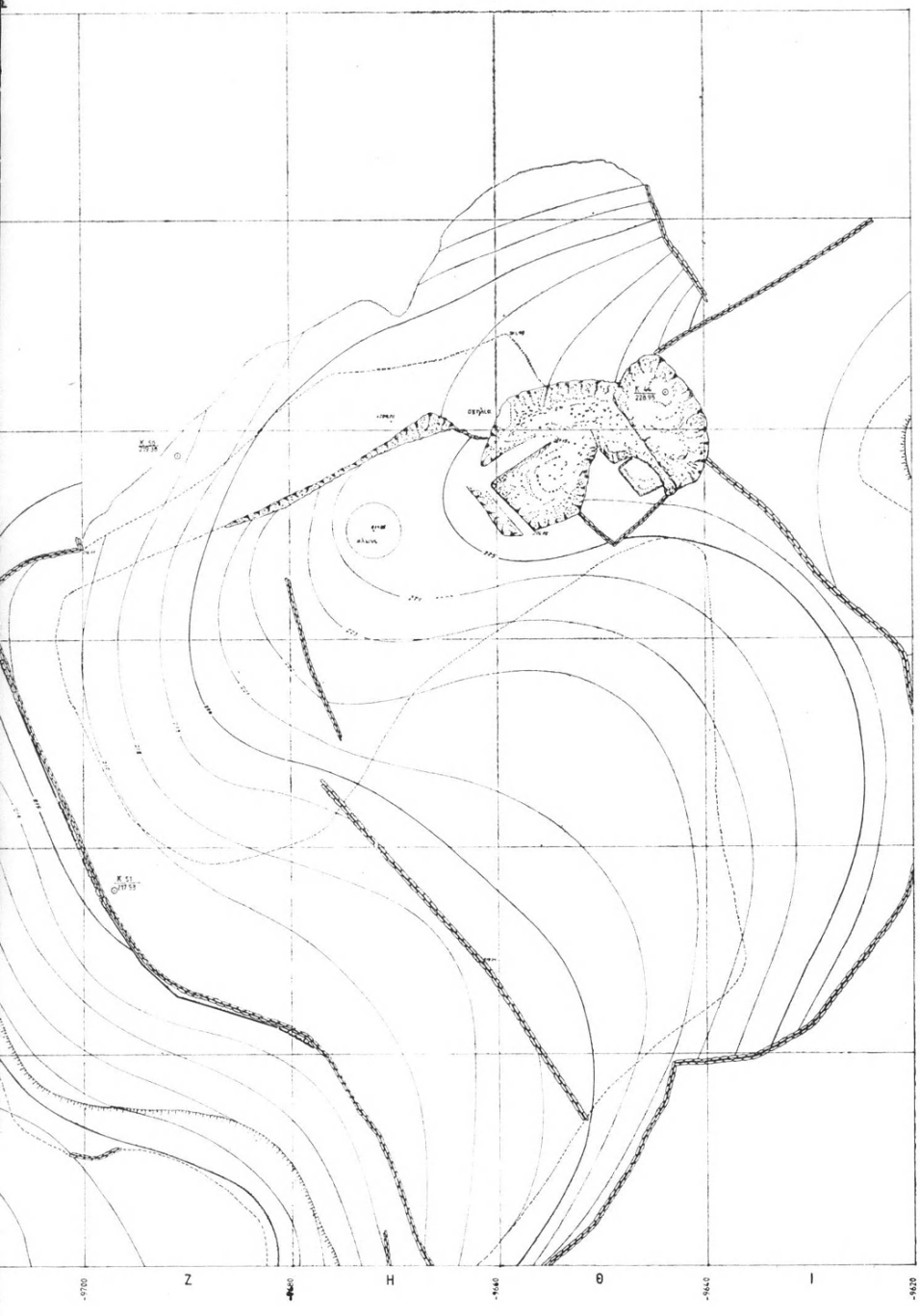

Εἰκ. 3. Τοπογραφικὸ διάγραμμα ΒΔ κλιτύος Μινώας.

τοῦ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ-ὑπονόμου (πίν. 188β, 190α, εἰκ. 2) ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἀποχωρητήριο[42]. Κάτω ἀπὸ μεγάλους ὄγκους χωμάτων τοῦ ὡς πρὶν ἀπὸ μία εἰκοσαετία καλλιεργούμενου χωραφιοῦ, κάτω ἀπὸ στρώσεις ἀκατέργαστων καὶ κατεργασμένων λίθων (πίν. 188β), σὲ βάθος 1.76 μ., ἀποκαλύφθηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν καλυπτήριων πλακῶν τοῦ ὑπονόμου (εἰκ. 2), μέγ. ὁρατοῦ μήκους 7.50 μ., πλάτους ἐλάχιστου 0.90 μ. καὶ μέγιστου 1.16 μ. Ὁ πλακοσκεπὴς ὑπόνομος φαίνεται ὅτι συνεχίζεται πρὸς Β, κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο τμῆμα.

Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ παρακείμενα τετράγωνα [Θ4-Θ4, κάνναβος 1988], ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τμημάτων τοίχων, πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ διαρρύθμιση τοῦ χώρου (εἰκ. 2).

Μολονότι ἀπὸ τὸν προσεκτικὸ ἔλεγχο τῶν στρώσεων τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης τοῦ χωραφιοῦ, τῶν κατεργασμένων καὶ ἀκατέργαστων λίθων, τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν καὶ κεράμων[43] καὶ τῶν ἄλλων, κυρίως τῶν χρονολογήσιμων κινητῶν εὑρημάτων (πίν. 190β-γ), προκύπτουν ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴν περίοδο κατάρρευσης τῶν τοίχων καὶ γιὰ τοὺς χρόνους ἀχρήστευσης καὶ μετασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ - ὑπονόμου, ἐνδεχομένως στὸν 1ο μ.Χ. αἰ., θεωρῶ πρόωρη τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων, ἔστω καὶ προσωρινοῦ χαρακτήρα, πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, τὴν συντήρηση καὶ τὴν μελέτη τῶν εὑρημάτων.

Νοτιοανατολικὸ τμῆμα

Ἄρχισε καὶ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ Γυμνασίου κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τῶν τοίχων Ν καὶ Α (Τετρ. Θ 4) (πίν. 191α), καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν πλακοσκεπὴ ἀγωγό (τομ. Η 4/Θ 4 Ι)[44], μὲ τὴν συνεργασία τοῦ πτυχιούχου τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γεωργίου Γαβαλᾶ

42. *ΠΑΕ* 1986, 229 σημ. 49 πίν. 94β.

43. Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ κεράμων ποὺ συγκεντρώθηκε στὶς στρώσεις λίθων καὶ «κατάρρευσης» ἐλπίζεται ὅτι θὰ προκύψουν σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ στέγαση τοῦ χώρου.

44. Ἐρευνήθηκε τὸ τετρ. τοῦ καννάβου 1988, πίν. 6.7/Θ 4, τομὲς Ι καὶ Ιν. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τοῦ καννάβου τοῦ 1988 στὸ ἔδαφος ἡ ΝΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου βρίσκεται στὰ τετρ. Ι3, Ι4 καὶ Θ4 τῆς πιν. 6.7 τοῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καννάβου τοῦ 1991, κλ. 1:50.

καὶ τὴ βοήθεια τῆς φοιτήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Σοφίας Κραβαρίτου. Καὶ ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου καὶ ἐν μέρει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 191α-β), τὰ κατώτερα τμήματα τοίχων ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς ἐπιτρέπουν τὴν ἐν μέρει ἀνασύσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ χώρου. Πρόσθετες πληροφορίες παρέχουν καὶ τὰ πολυάριθμα οἰκοδομικὰ μέλη (πίν. 192α), κυρίως λιθόπλινθοι ἀπὸ τὶς «στρώσεις λίθων», τὰ ἐπάλληλα δάπεδα καθὼς καὶ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὑρήματα (πίν. 193-194).

Σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἵδρυσης τοῦ οἰκοδομήματος, γιὰ τὸν τρόπο θεμελίωσης τῶν τοίχων Α καὶ Ν, γιὰ τὰ ἐπάλληλα ἐπίπεδα ζωῆς, μετασκευῆς καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ κτιρίου, προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἐξονυχιστικὸ ἔλεγχο τῆς ὁριζόντιας καὶ κάθετης στρωματογραφίας τοῦ χώρου, σὲ σχέση καὶ μὲ τὰ ἤδη ἀνασκαφέντα τμήματα. Ἀπὸ τοὺς τοίχους ποὺ ἔχουν ἕως τώρα ἀποκαλυφθεῖ διακρίνονται σαφῶς τρεῖς κλειστοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ χῶροι, οἱ ὁποῖοι συμβατικὰ ὀνομάστηκαν: Θ4, διαστ. 4.60 μ. (ἀπὸ Β-Ν), 4.70 μ. (Α-Δ) στὴ ΝΑ γωνία, Η5 (διαστ. 2.95 × 0.90 μ.) καὶ Θ5 (διαστ. 4.60 × 1.50 μ.) (εἰκ. 2).

Στὸ στάδιο ποὺ βρίσκεται ἡ ἔρευνα ἡ προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς ἀρχικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς ἢ τῶν μετασκευῶν καθὼς καὶ ὁ καθαρισμὸς τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου φαίνεται πρόωρη, ἐφόσον διακόπηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, χωρὶς νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ οἰκοδομήματος. Ὡστόσο, ὁρισμένα νέα στοιχεῖα ὅπως ἡ σύσταση καὶ ἡ κονιώδης ὑφὴ τοῦ δαπέδου στὸ καλύτερα σωζόμενο ΝΑ τμῆμα, ἡ γειτνίαση μὲ τὸ ἀποχωρητήριο, ἡ παρουσία τοῦ πλακοσκεποῦς ὑπονόμου καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος (μέγ. μήκ. 40 μ.) ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς Παλαίστρας τοῦ Γυμνασίου.

Βορειοανατολικὴ γωνία Γυμνασίου

Μὲ τὴ βοήθεια τῆς τελειοφοίτου τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Μαρίας Ζαμάνου καὶ τῆς φοιτήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰουλίας Κατσαδήμα ἐπανελήφθη[45] ἡ ἔρευνα στὴ ΒΑ γωνία. Ὅπως

45. *ΠΑΕ* 1988, 172 πίν. 121, 122.

εἴχαμε παρατηρήσει κατὰ τὴ διενέργεια ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν καὶ τὴ διάνοιξη τῶν πρώτων δοκιμαστικῶν τομῶν στὸ Β τμῆμα τοῦ οἰκοδομήματος[46], βόρεια ἀπὸ τὸ κατακρημνισμένο τόξο τῆς ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς ὁ χῶρος φαίνεται ὅτι ἐδῶ ἔχει ἀλλοιωθεῖ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ μεταγενέστερες προσθῆκες ἢ κτιριακὲς ἀλλαγές. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων ποὺ εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ Ν τμήματος, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι μετασκευάστηκε ὅταν κατασκευάστηκε ἡ ρωμαϊκὴ Δεξαμενή. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ στηρίζουν τὰ κλειστὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα καὶ τὰ χρονολογήσιμα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν κατὰ χώραν, στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ οἰκοδομήματος εἴτε στὴ θέση ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ ὅταν λειτουργοῦσε ἀκόμη τὸ κτίριο, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση, πιθανῶς τὸν ὕστερο 1ο π.Χ. ἢ τὸν πρώιμο 1ο μ.Χ. αἰ., εἴτε πεσμένα στὸ τελευταῖο δάπεδο μὲ τὸ λεπτὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐπάλληλων δαπέδων καὶ γιὰ τὴ χρήση τοῦ χώρου παρέχουν τὰ κινητὰ εὑρήματα, ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ πολυάριθμα θραύσματα ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων, καὶ κυρίως ἡ σειρὰ πίθων[47], τέσσερις ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση *in situ* κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 195α-β).

Ἡ διαστρωμάτωση καὶ τὸ εἶδος τῶν εὑρημάτων, τόσο ἀπὸ τὸ δάπεδο (πίν. 196β, 197α) ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν πίθων, κυρίως τῶν ἀρ. 2 καὶ 4 (πίν. 197β), ἐλπίζεται ὅτι ὅταν θὰ συντηρηθοῦν καὶ θὰ συνεξεταστοῦν, θὰ δώσουν πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς καὶ γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ χώρου. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι μεταξὺ τῶν κινητῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν πίθων συγκαταλέγονται καὶ θραύσματα κονιαμάτων μὲ ἐπί-

46. *Ὅ.π.* 172.

47. Οἱ πίθοι 1, 2 καὶ 3, ποὺ βρέθηκαν στὴν τομὴ Γ/Ι/1988 καταχώσθηκαν καὶ παρέμειναν κατὰ χώραν: *ΠΑΕ* 1988, 172 πίν. 121 καὶ 122α «προστατευτικὸ τοιχάριο γιὰ τὴν κάλυψη τῶν πίθων» (καὶ ὄχι «τοίχων» ὅπως ἐσφαλμένα ἀναγράφεται). Πολλὰ θραύσματα μεταφέρθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας γιὰ συντήρηση καὶ ἐφέτος διαπιστώθηκε ὅτι συνανήκουν μὲ τοὺς νεοανακαλυφθέντες πίθους.

χρισμα καὶ κατάλοιπα χρωμάτων, πιθανῶς τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ κεραμεικὴ τῶν ὄψιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Πρόσθετα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀρχικὸ προορισμὸ τοῦ χώρου παρέχει καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μαρμάρινου στομίου τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 195β, 196α) στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ Β τοίχου, τὸ ἐξωτερικὸ τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶναι ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν τομὴ ΤΕ τοῦ 1987[48]. Ἀπὸ τὴν τομὴ σὲ βάθος κάτω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ, στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῆς κοιλότητας τοῦ βαθμιδωτὰ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου προέκυψαν νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν λάξευση καὶ τὴν ἀχρήστευση τοῦ ἀγωγοῦ καθὼς καὶ γιὰ τὸν τρόπο θεμελίωσης τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ Γυμνασίου.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ ἀποκάλυψη ὅμως γιὰ τὴν παλαιότερη ζωὴ τῆς πόλεως στοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους ἀποτελεῖ ὁ ἐντοπισμὸς μέσα στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῆς κοιλότητας τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀδιατάρακτου κλειστοῦ στρώματος μὲ κεραμεικὴ τῶν γεωμετρικῶν καὶ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

«Χῶρος Θεάτρου»

Μὲ τὴν συνεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Παύλου Τριανταφυλλίδη καὶ τὴν βοήθεια τῆς φοιτήτριας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόννης Χριστίνας Μητσοπούλου συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὰ τετρ. πίν. 2.2, Α1/ΒΔ2, ΝΔ2 ΒΔ4 καὶ πίν. 2.1, Π1/ΝΑ2 καὶ ΒΔ2.

Τετρ. Α1/ΒΔ2

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας[49] στὸ τετρ. Α1/ΒΔ2 (πίν. 198α) ἀπέβλεψε στὴν ἀποσαφήνιση τῶν ὁρίων καὶ στὴν ἐξέταση τῆς σχέσης του μὲ τοὺς παρακείμενους χώρους καθὼς καὶ στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β τοίχου. Μολονότι καὶ ἐδῶ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ὁλοκληρώθηκε, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσαν ἡ στρωματογραφικὴ μελέτη, τὰ κινητὰ εὑρήματα καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση ὁρισμένων διαπιστώσεων ποὺ ἀναθεωροῦν παλαιότερες ὑποθέσεις. Ἔτσι ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ ἐπιφανεια-

48. *ΠΑΕ* 1987, 258 κέ. *ΠΑΕ* 1989, 275 κέ.

49. *ΠΑΕ* 1990, 250-257.

κὰ ὁρατὰ παράλληλα τοιχάρια, ἐγκάρσια στὸν Β τοῖχο, «Θ»/Τ1, Τ2 καὶ Τ3/88, δὲν ἀποτελοῦν «βαθμίδες», ὅπως εἴχαμε ὑποθέσει πκλαιότερα λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους, κατὰ τὶς δοκιμαστικὲς τομὲς γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου τὸ 1988[50].

Ἀπὸ τὶς νέες διαπιστώσεις ἀναφέρονται ἐνδεικτικά: 1) τὸ τοιχάριο «Θ» Τ2/88 ἀνήκει στὸ ἀνατολικὸ σκέλος (μῆκ. 0.64 μ., πλ. 0.45 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.23 μ.) τῆς διμεροῦς προχειροκτισμένης ὀρθογώνιας κλειστῆς κατασκευῆς μὲ δύο ἑστίες (ἀρ. 1 καὶ 2) στὸ ἐσωτερικό, ἄνισου πλάτους καὶ βάθους, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 (πίν. 198β). Τὰ εὐθύγραμμα σκέλη τῆς κτιστῆς κατασκευῆς μὲ τὶς ἑστίες, τὸ δυτικὸ καὶ ἀνατολικό, καθὼς καὶ τὸ μεσαῖο (μέγ. σωζ. ὕψ. 0.23 μ.), εἶναι κτισμένα μὲ λίθους καὶ κεραμίδια, ἐνῶ τὴ βόρεια πλευρὰ ἀποτελεῖ ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ μνημειακοῦ Β τοίχου. Τὰ προχειροκτισμένα σκέλη ἑστιῶν ἐδράζονται σὲ στρώση καθαρῆς τέφρας πάχους 0.11 μ., μὲ χρονολογήσιμη ἐρυθροβαφὴ κεραμεικὴ[51] τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα, ἐνδεχομένως ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῶν ἑστιῶν. Γιὰ τὴ σχετικὰ μικρὴ διάρκεια ζωῆς χρήσης τῶν πρόχειρων ἑστιῶν, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., μαρτυροῦν ἡ ἀλληλουχία τῶν στρώσεων καὶ τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὑρήματα. Ἔτσι, ἀπὸ τὶς ὑπερκείμενες τῶν ἑστιῶν στρώσεις μὲ τοὺς πεσμένους λίθους (στρῶμα πάχ. 0.70 μ.) τὰ λιγοστὰ κινητὰ εὑρήματα[52] χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 1ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., καί, πιθανῶς, ὑποδηλώνουν τοὺς χρόνους ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου. Οἱ ὑποκείμενες τοῦ στρώματος τῶν πεσμένων λίθων στρώσεις, ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς κατώτερης ὁρατῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοιχαρίου «Θ»/Τ 3/88, μὲ τὰ πεσμένα καὶ θραυσμένα, πολλὰ συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα κεραμίδια[53], τέφρα, ξυλάνθρακες καὶ κεραμεικὴ χρονολογούμενη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὸ ἐπίπεδο τῆς τελευταίας χρήσης τῶν ἑστιῶν, ὁ προορισμὸς καὶ ἡ σχέση τῶν ὁποίων μὲ τὸ κτίσμα δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ.

50. *ΠΑΕ* 1988, 174 κέ. *ΠΑΕ* 1988, 281 κέ.

51. Ὅπως γιὰ παράδειγμα ἀρ. Μ91/πεβ 205.

52. Ὅπως τὰ ἀρ. Μ91/Υ201 (γυάλινο) καὶ Πεβ 201-203 (πήλινα ἐρυθροβαφή).

53. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἀρ. Μ91/παρχ. 201-202, 209-210, 211-236.

2) Σὲ μετασκευὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ οἰκοδομήματος ἀποδείχθηκε ὅτι ἀνήκει τὸ τοιχάριο «Θ» Τ3/88. Ἔχει μῆκος 2.70 μ., πλ. 0.50 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.10 μ., καὶ σχηματίζει στὴ νότια ἀπόληξη γωνία μὲ τὸν τοῖχο Α-Δ ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ 1990[54], σωζ. μήκ. 3.70 μ., μέγ. σωζ. ὕψους 0.10 μ. καὶ πλάτ. 0.50 μ. Στὸ δυτικὸ πέρας ἐφάπτεται μὲ τὸ τοιχάριο «Θ» Τ1/88 καὶ ὁρίζει κλειστὸ χῶρο, τὸν «Θ» 91/Θ 2, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3.20 μ. × 2.20 μ., μέσα στὸν ὁποῖο βρίσκεται ἡ κτιστὴ κατασκευὴ μὲ τὶς δύο προαναφερθεῖσες ἑστίες, ποὺ ὅπως φαίνεται κατασκευάστηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων καὶ τῆς στέγης τοῦ χώρου «Θ» 91/Θ 2. Παρότι ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῆς μετασκευῆς αὐτῆς στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος, ἀπὸ τὸν τρόπο σύνδεσης τοῦ νότιου μὲ τὸν δυτικὸ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ μὲ τὸν βόρειο, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ προσθήκη μεταγενέστερη τοῦ Β ἐπιμήκους τοίχου.

Πίν. 2.2, τετρ. Α1/ΝΔ/2

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέβλεψε στὴ διερεύνηση τοῦ χώρου Ν ἀπὸ τὸ τοιχάριο «Θ»/Τ1/88 καὶ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ στρώματος τέφρας ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 1990 στὸ τετρ. Α1/ΒΔ/2[55]. Ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει δύο πήλινες «ἑστίες» ἢ κλίβανος; (πίν. 199α), σχεδὸν κυκλικοῦ σχήματος, μὲ τοιχώματα ἀπὸ ὀπτὸ πηλὸ (πάχ. 0.10 μ.)[56] καὶ κατὰ τόπους δάπεδο μὲ κονίαμα, ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.[57]. Ὁ προορισμὸς καὶ ἡ σχέση τῶν «ἑστιῶν» αὐτῶν μὲ τὸ κτίριο δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ.

Πίν. 2.2. Τετρ. Α1/ΒΔ/4

Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα σὲ βάθος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ τετραγώνου Α1, μὲ σκοπὸ τὴν ἐξέταση τῆς θεμελίωσης τῶν

54. *ΠΑΕ* 1990, 251.

55. *Ὅ.π.* 250 κέ.

56. Πήλινες «ἑστίες» ἀρ. 1: διαμ. 1.25 μ. καὶ ἀρ. 2: διαμ. 0.60 μ.

57. Ὑστεροελληνιστικὴ μελαμβαφὴς καὶ ἐρυθροβαφὴς κεραμεική, θραύσματα λύχνων ὅπως Μ91/πλ. 206 κλπ.

τοίχων Β καὶ ἀναλημματικοῦ ἀρ. 1[58], τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας καθὼς καὶ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου μὲ τὸ κονίαμα (πίν. 199β) ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 1988. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου σὲ βάθος 5.24 μ. ἐπιτρέπει τὸν συσχετισμὸ μὲ τὸν ἀγωγὸ ὑδροληψίας, ἐνῶ ἡ ἀλληλουχία τῶν στρώσεων καὶ κυρίως τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ γνωστῆς σύστασης ἐξισωτικὸ γέμισμα προσθέτουν νέες μαρτυρίες γιὰ τὴ συνεχὴ χρήση τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς καὶ κυρίως στοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους, ὡς τὸ τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα.

ΙΙ. ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ — ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ, ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκαν καὶ ἐκτεταμένες ἐργασίες ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν, μεταφορᾶς καὶ διακριτικῆς διαλογῆς κατεργασμένων λίθων, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν κλπ. ἀπὸ τοὺς τεράστιους λιθοσωροὺς ποὺ κάθε χρόνο πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν κτισμένων μὲ ἀρχαίους λίθους χωραφότοιχων, λόγω τῆς πλήρους πλέον ἐγκατάλειψης τῶν ἄλλοτε καλλιεργήσιμων χωραφιῶν. Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο χρησιμοποιήθηκαν τόννοι ἀκατέργαστων λίθων γιὰ τὴν κατασκευὴ προστατευτικῶν ξηρότοιχων ἀντὶ τοῦ φθαρτοῦ καὶ δαπανηροῦ συρματοπλέγματος (πίν. 200α).

Στὸν οἰκίσκο ποὺ ἔκτισε στὸ χωράφι δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς ὁ φύλακας καὶ ἀρχιμάστορας Μανόλης Δεσποτίδης μὲ λίθους ἀπὸ τοὺς παρακείμενους λιθοσωρούς, μεταφέρθηκαν γιὰ ἀποθήκευση καὶ προστασία πολλὰ δυσμετακίνητα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θραύσματα κιόνων, κιονόκρανα καὶ λιθόπλινθοι, περιρραντήρια, λουτῆρες, βάσεις ἀγαλμάτων, κεραμίδια κλπ., ἡ καταγραφὴ τῶν ὁποίων προχώρησε σημαντικά.

Συνεχίστηκε ἡ φωτογράφηση κατὰ χώραν καὶ ἡ περισυλλογὴ δεκάδων θραυσμάτων γλυπτῶν καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν διαφόρων ἐποχῶν (πίν. 200β), ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς ἀγρούς, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν στὴν ἀποθήκη Γλυπτῶν στὴ Χώρα καὶ καταγράφηκαν.

58. *ΠΑΕ* 1988, 174 κέ. εἰκ. 6 πίν. 125.

Μὲ πολλὲς δυσκολίες, λόγω τῶν ἰσχυρῶν βορείων ἀνέμων, τῶν αὐτοφυῶν θάμνων καὶ λιθοσωρῶν ἀπὸ τοὺς κατακρημνισμένους χωραφότοιχους ποὺ καλύπτουν τὰ ἀρχαῖα λείψανα κυρίως τοῦ τείχους, συνεχίστηκε ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς Β καὶ Δ κλιτύος τοῦ βουνώδους λόφου τῆς Μινώας (εἰκ. 3) ἀπὸ τὸν Μιχ. Χαλκουτσάκη.

'Η συντήρηση καὶ ἡ σχεδίαση τῶν κινητῶν εὑρημάτων προχώρησαν μὲ ἀργοὺς ρυθμοὺς ἐξαιτίας τῆς ὀλιγοήμερης παραμονῆς εἰδικῶν, ἐνῶ ἡ ἀπουσία μόνιμου συνεργάτη γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων παρακωλύει σημαντικὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν προγραμματισμένων ἐργασιῶν.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

20. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 201 - 212)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ χωριὸ Κάτω Σύμη τῆς ἐπαρχίας Βιάννου, συνεχίστηκε τὸ 1991 μετὰ ἀπὸ διακοπὴ δύο ἐτῶν[1].

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1991, διάρκειας 29 ἐργασίμων ἡμερῶν, χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τὸ Ἵδρυμα Ψύχα.

Μὲ τὶς συνεργάτριες τῆς ἀνασκαφῆς Δρ. Πολύμνια Μεταξᾶ-Muhly καὶ Δρ. Ἀθανασία Κάντα ἐργάσθηκαν ὡς ὑπεύθυνες τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων ἡ Δρ. Ἀναστασία Λαμπροπούλου καὶ οἱ πτυχιοῦχοι τῆς Ἀρχαιολογίας Ἀναστασία Τσιγκουνάκη, Χαρὰ Προκοπίου καὶ Μαριλένα Κανετάκη. Τὴν ἀποτύπωση τῶν μνημείων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν συνέχισε ὁ ἀρχιτέκτονας Νίκος Ζαρίφης καὶ τὸ ἔργο τῆς συντήρησής τους ὁ τεχνίτης Κωστῆς Νικάκης. Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῆς ὁμάδας ἐργασίας ἦταν ἀποτελεσματικὸ χάρη στὴ συμμετοχὴ τῶν ἐξειδικευμένων στὴ στρωματογραφία ἐργατῶν Νίκου Δασκαλάκη καὶ Ἀνδρέα Κλίνη καὶ στὴ βοήθεια τοῦ φύλακα τοῦ ἱεροῦ Μιχάλη Λιαπάκη.

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1991 εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς τρεῖς τελευταῖες περιόδους, μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει προγραμματιστεῖ νὰ κλείσει τὸ κυρίως ἀνασκαφικὸ ἔργο στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Ἡ μεγάλη ἔκταση αὐτοῦ τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ (= 17 στρέμματα) μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀναθημάτων, τῶν τελετουργικῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν καὶ μὲ τὶς δώδεκα ἐπάλληλες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις (πίν. 210-211), ποὺ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1700 π.Χ. ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἐπιβάλλουν νὰ σταματήσει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἡ

1. Γιὰ τὸ ἔργο τῆς συντήρησης ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ ἱερὸ βλ. *ΠΑΕ* 1989, 296-303 καὶ 1990, 300-308.

δημοσίευσή του. Μὲ αὐτὸ τὸ πρόγραμμα ὑπάρχει ἐλπίδα οἱ προσωρινὲς ἐκθέσεις στὰ Πρακτικὰ νὰ μὴν ἀποτελέσουν τὴ μόνη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ ἕνα τόσο σημαντικὸ ἱερό. Ἐξάλλου, ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς μετὰ τὴ δημοσίευσή της ἀπὸ ἄλλη ὁμάδα ἀρχαιολόγων, θὰ ἀποβεῖ σὲ ὄφελος τῆς ἔρευνας, γιατὶ τὰ πορίσματα μιᾶς προσπάθειας, ποὺ ἀριθμεῖ ἤδη δεκατρεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδους, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθοῦν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς.

Βασικοὶ στόχοι στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ τελικοῦ σταδίου ἔρευνας εἶναι: α) ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐποχῆς ποὺ πρωτοεμφανίζεται ἡ λατρεία στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης· β) ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀποκάλυψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ποὺ ἀπαρτίζουν τὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα τῶν δύο παλαιότερων νεοανακτορικῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ· γ) ἡ ἀποκάλυψη τοῦ σχεδίου καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς λειτουργίας τοῦ ρωμαϊκοῦ(;) κιτίρου C, ποὺ βρίσκεται στὰ ΝΔ τῆς πηγῆς (πίν. 210-211).

Γιὰ τὴν ἐπίλυση ἑνὸς μέρους ἀπὸ αὐτὰ τὰ προβλήματα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ 1991 ἀναπτύχθηκε σὲ τέσσερις χώρους: στὰ ΝΔ καὶ στὰ ΒΔ, στὸ κέντρο καὶ στὰ ΒΑ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνασκαμμένη ἔκταση.

Διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του ἕως τὸν 5ο αἰ. εἶναι τὸ ἀκόλουθο δίπτυχο: ὁ ὑπαίθριος, ἀρχιτεκτονικὰ διαρθρωμένος χῶρος γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας καὶ τὸ σύγχρονο στεγασμένο οἰκοδόμημα γιὰ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ[2]. Μόνο τὸ ἕνα σκέλος αὐτοῦ τοῦ διπτύχου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ, ὅσον ἀφορᾶ στὶς δύο παλαιότερες νεοανακτορικὲς φάσεις: τὸ στεγασμένο οἰκοδόμημα U μὲ τὰ πολλὰ δωμάτια (=Α′ νεοανακτορικὴ φάση) καὶ ὁ ἱερὸς περίβολος μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ καὶ τὸ κρηπίδωμα (=Β′ νεοανακτορικὴ φάση). Ὁρισμένες ἐνδείξεις γιὰ τὸν ἀναζητούμενο χῶρο τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ θὰ ἦταν σὲ χρήση παράλληλα μὲ τὸ κτίριο U, ἐπισημάνθηκαν τὸ 1988 καὶ ἐνισχύθηκαν μὲ τὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1989[3].

2. Α. Λεμπεση, Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, *ΑΕ* 1981, 1-24, ἰδιαίτερα 18.

3. *ΠΑΕ* 1988, 253 κέ. εἰκ. 6, πίν. 170β καὶ *ΠΑΕ* 1989, 299-301, εἰκ. 1.

Νοτιοδυτικὸς τομέας

Πράγματι στὰ ΝΔ τοῦ κτιρίου U τῆς Α′ νεοανακτορικῆς φάσης (πίν. 210-211, ὀρθογ. E/Z 51, διάδρ. Z51/52) ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει τρία ἄνδηρα, ποὺ ἀρθρώνουν κλιμακωτὰ τὸ ἐπικλινὲς ἀπὸ Β πρὸς Ν πρανές, ὅπου ἱδρύθηκε τὸ ἱερό. Τὰ ἄνδηρα, ἀποκαλυφθέντος μήκους 3.80 μ., 5 μ. καὶ 2.70 μ. ἀντίστοιχα, ἔχουν προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α (εἰκ. 1). Ἡ ἐπιφάνειά τους, πλάτους ±2.40 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀραιὴ χαλικόστρωση συσσωματωμένη μὲ πλῆθος ἀπὸ ὄστρακα τελετουργικῶν καὶ χρηστικῶν ἀγγείων. Τὸ μέτωπο τῶν ἀνδήρων, ὕψους ἀπὸ 60-80 ἑκ., ἔχει ἐπενδυθεῖ μὲ ξηρολιθοδομὴ ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους (πίν. 202α). Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ κομμάτια δουλεμένου ὀφίτη ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἢ τράπεζες προσφορῶν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου U. Σημαντικότερο γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ κτιρίου U μὲ τὰ ἄνδηρα εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀνασκαφικὸ δεδομένο: δοκιμαστικὴ τομὴ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μεσαίου ἀνδήρου (εἰκ. 2) ἔδειξε ὅτι τὰ ἄνδηρα θεμελιώθηκαν σὲ ἕνα στρῶμα ἀπὸ οἰκοδομικὰ ὑλικά, σβόλους πηλοῦ, θραύσματα σοβάδων καὶ μικρότατα κομμάτια καμένων ξύλων. Τὰ ἐγκλωβισμένα ὄστρακα σὲ αὐτὸ τὸ κλειστὸ στρῶμα τὸ χρονολογοῦν στὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο. Μοιάζει πιθανὴ ἡ σύνδεση τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν αὐτοῦ τοῦ στρώματος μὲ τὸ κτίριο V ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ κάτω ἀπὸ τὴ Ν πτέρυγα τοῦ κτιρίου U (πίν. 210-211, ὀρθογ. I/K 51-53). Ἄλλωστε στὴν ἔκταση Ν τῶν τριῶν ἀνδήρων (ὀρθογ. Z52) μόλις ἄρχισε νὰ διαφαίνεται ἕνα συνεχὲς στρῶμα ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους(;) μὲ σύσταση ποὺ θυμίζει στρώματα καταστροφῆς παλαιοανακτορικῶν οἰκοδομημάτων. Ἡ διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ στρώματος θὰ δείξει ἂν ἡ ἐπίχωση τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν κάτω ἀπὸ τὰ τρία ἄνδηρα ἦταν φερτὴ ἐκχωμάτωση ἢ στρῶμα ποὺ σχηματίστηκε ἀπὸ κατεστραμμένο παλαιοανακτορικὸ κτίριο· ἴσως ἀπὸ τὸ κτίριο V ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ Δ κάτω ἀπὸ τὰ ἄνδηρα.

Γιὰ τὴν ὥρα βέβαιο εἶναι ὅτι τὰ τρία ἄνδηρα προϋπῆρχαν τῆς Β′ καὶ τῆς Γ′ νεοανακτορικῆς φάσης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπικαλύπτεται ἡ πρὸς τὰ Α συνέχειά τους. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὸ κτίριο U (=Α′ νεοανακτορικῆς φάσης) μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ στρωματογραφικὰ μόνον ἂν ἀπομακρυνθοῦν ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῶν δύο νεώτερων φάσεων, γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα σὲ βάθος. Μία ἔρευνα ἰδιαίτερα χρονοβόρα ποὺ ἔχει προγραμ-

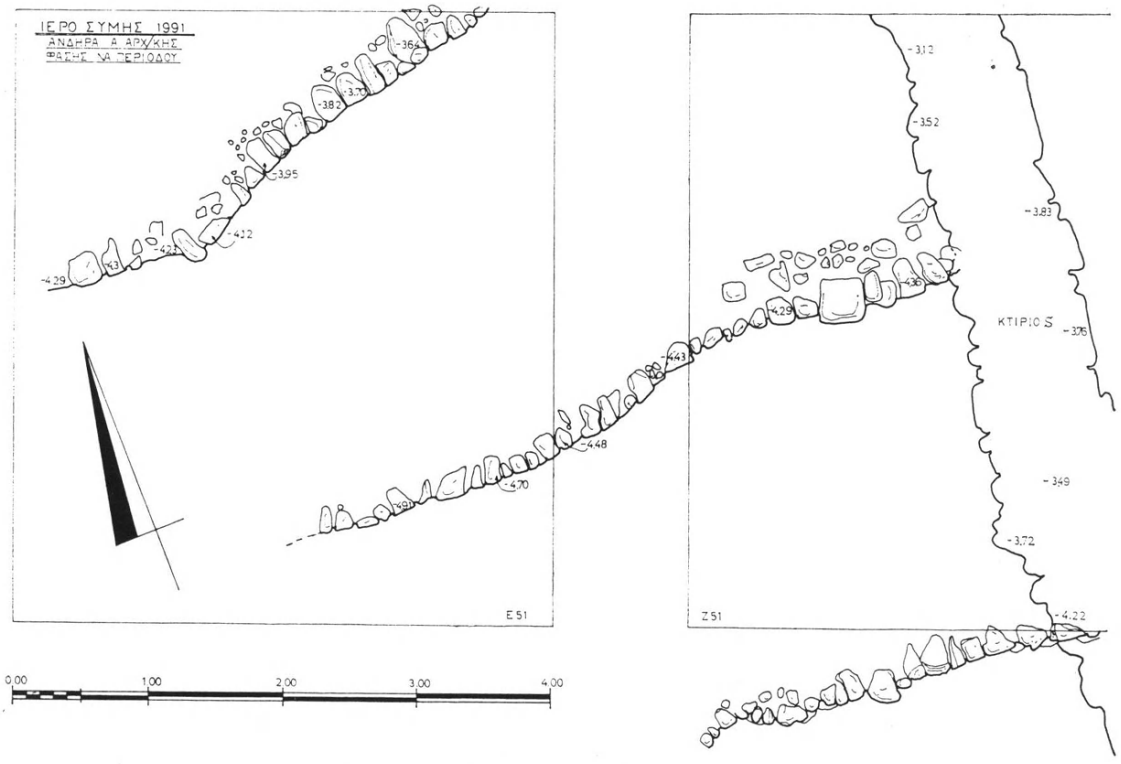

Εἰκ. 1. Νεοανακτορικὰ ἄνδηρα τῆς Α' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης.

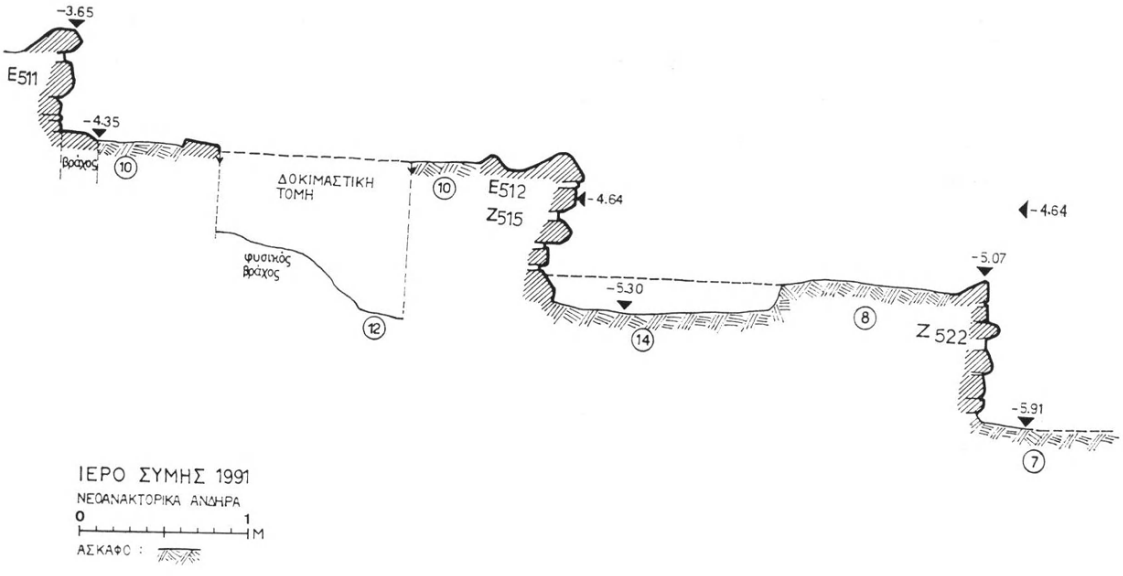

Εἰκ. 2. Τομὴ τῶν νεοανακτορικῶν ἀνδήρων τῆς Α' ἀρχτεκτονικῆς φάσης.

ματιστεῖ γιὰ τὴν ἑπομένη ἀνασκαφικὴ περίοδο ὥστε νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν ἀμέσως τὰ τμήματα τῶν τοίχων ποὺ ἀπομακρύνθηκαν.

Ἐπισημαίνεται ὅτι στὴ σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1991, ἡ ὁποία δίνεται στὸ περιοδικὸ *BCH* 116, 1992, Chronique, 937-8, ἔχει γίνει κάποια παρανόηση ὅσον ἀφορᾶ στὴ χρονολόγηση καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν περιόδων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ· γι' αὐτὸ τὸν λόγο ζητήθηκε νὰ συμπεριληφθεῖ ἡ σχετικὴ διόρθωση στὸ ἑπόμενο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ[3α].

Ἡ χρήση τῶν τριῶν νεοανακτορικῶν ἀνδήρων, ὡς χώρου κατάλληλα διαμορφωμένου γιὰ τὴν τέλεση τῆς ὑπαίθριας λατρείας, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ κατάλοιπα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνειά τους[4]. Μέσα σὲ μαῦρα χώματα μὲ θραύσματα ἀπὸ καμένα ξύλα, μὲ λίγα κόκαλα μικρῶν τετραπόδων καὶ μὲ βοτσαλάκια βρίσκονται ὄστρακα τῆς ΜΜ ΙΙΙ Β/ΥΜ Ι περιόδου ἀπὸ κύπελλα κοινωνίας καὶ σωληνωτὰ σκεύη, ἀπὸ τριποδικὲς χύτρες καὶ μία ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀπὸ εὐρύστομο, μέτριου μεγέθους ἀγγεῖο. Τὸ σφράγισμα ἀνήκει σὲ παλαιοανακτορικὴ σφραγίδα, ἴσως ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (εἰκ. 3). Οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ τὴν χαρακτηρίζουν οἱ πυρές, οἱ θυσίες τῶν ζώων καὶ τὰ τελετουργικὰ δεῖπνα, συμπληρώνονται μὲ πήλινους λύχνους (πίν. 201α) καὶ μὲ τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη. Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μεσαίου μόνο ἀνδήρου προέρχονται πέντε ἀκέραιες τράπεζες προσφορῶν (πίν. 201β-δ) καὶ τέσσερις ποὺ σώζονται ἀποσπασματικά, ὅπως καὶ πεσσίσκος ἀπὸ πωρόλιθο μὲ γόμφο στὴν ἐπάνω ἐπίπεδη ἀπόληξή του (σωζ. ὕψους 0.38 μ.) γιὰ τὴν προσάρτηση τελετουργικοῦ σκεύους: προφανῶς μιᾶς τράπεζας προσφορῶν κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ σκεύους ποὺ ἀποκαταστάθηκε σχεδιαστικὰ τὸ 1985 μὲ μέλη ἀπὸ ὅμοια τελετουργικὰ σκεύη, τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερό[5].

3α. Βλ. *BCH* 117, 1993, Chron., 887 σημ. (4).

4. Τῆς ἐπιφανείας τοῦ βόρειου ἀνδήρου ἀποκαλύφθηκε μικρότατη ἔκταση. Ἡ ἔκταση ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ νότιου ἀνδήρου δὲν παρουσίασε χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρήση της ὡς χώρου λατρείας.

5. *ΠΑΕ* 1985, 278, σημ. 36-39 εἰκ. 6 πίν. 136γ. Γι' αὐτὸ τὸν τύπο σκεύους βλ. L. Platon, Y. Pararas, *Pedestalled Offering Tables in the Aegean World* (1991), ἰδιαίτερα 13 ἀρ. 15, ὅπου ἀναφέρεται μόνον ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα ποὺ ἔχει δώσει τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

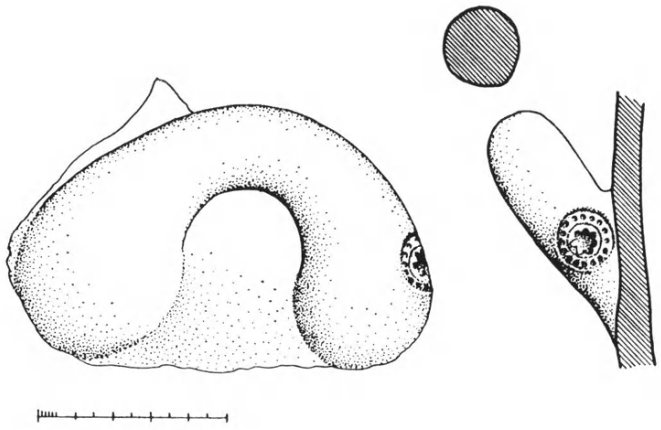

Εἰκ. 3. 'Ενσφράγιστη λαβὴ ἀγγείου.

Τὸ κέρδος τῆς ἔρευνας στὸν ΝΔ τομέα ἦταν φέτος πολύπλευρο. 'Εκτὸς ἀπὸ τὶς ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἡ λατρεία στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶχε ἤδη ἀναπτυχθεῖ κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο[6] καὶ ὅτι παράλληλα μὲ τὸ κτίριο U λειτουργοῦσε καὶ ὑπαίθριος χῶρος λατρείας διαμορφωμένος σὲ κλιμακωτὰ ἄνδηρα, προέκυψαν δεδομένα καὶ γιὰ ἄλλες περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Γιὰ τὸ κτίριο S τῆς Γ′ νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φάσης γνωρίζουμε τώρα ὅτι ὁ Δ τοῖχος του ἔχει συνολικὸ σωζόμενο μῆκος 20.20 μ. (πίν. 210-211, ὀρθογ. Z49-52)· ὅτι τὸ βορειότερο τμῆμα του, ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος στὸν ΒΔ τομέα, ἔχει διαλυθεῖ ἀπὸ βράχο (πίν. 202β καὶ εἰκ. 7) ἀποκομ-

6. 'Ενδεικτικὰ παραδείγματα γιὰ τὴν κεραμεικὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν μεταγενέστερων περιόδων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ βλ. A. KANTA, Cult Continuity and the Evidence of Pottery at the Sanctuary of Syme Viannou, Crete, στὸν τόμο *La transizione dal Miceneo all'Alto Archaismo - dal palazzo alla città* (Roma 1991) 479-505 καὶ διόρθωσε: α) σελ. 479: τὸ ὑψόμετρο τοῦ ἱεροῦ εἶναι 1130 μ. β) σελ. 482: οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ θυσίες ζώων δὲν ἀφοροῦν ὅλες τὶς περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, γιατὶ παύουν νὰ ὑπάρχουν μετὰ τὸ 400 π.Χ. γ) σελ. 485: βέβαιο εἶναι μόνο ὅτι οἱ μινωικὲς τράπεζες προσφορῶν χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

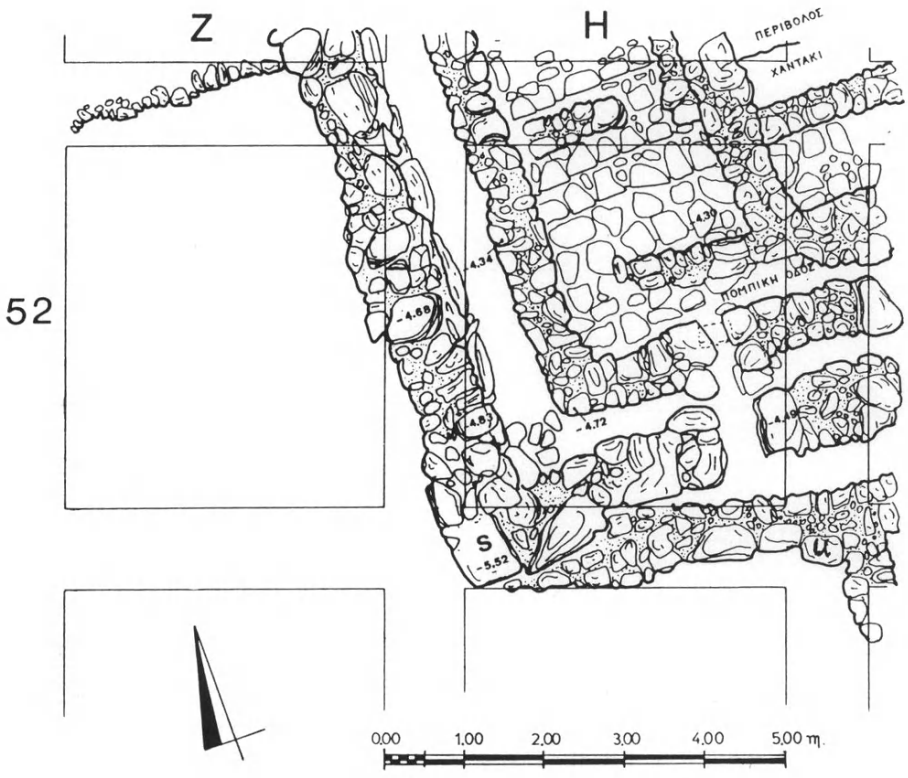

Εἰκ. 4. Ἡ Δ γωνία τοῦ κτιρίου S σὲ σχέση μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ καὶ τοῖχο τοῦ κτιρίου U.

μένο ἀπὸ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τῆς γεωλογικῆς λεκάνης ποὺ περιβάλλει τὸ πρανὲς τοῦ ἱεροῦ[7] καὶ ὅτι τὸ νοτιότερο τμῆμα του ποὺ ἀποκάλυψε ἡ φετινὴ ἔρευνα (πίν. 210-211, διάδρ. Z/H 52) γωνιάζει μὲ τοῖχο φορᾶς ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ (εἰκ. 4). Αὐτὸς ὁ τοῖχος χαρακτηρίσθηκε λανθασμένα τὸ 1985 ὡς «ὑποθεμελίωση» τῶν ἰσχυρῶν κατασκευῶν τῆς Β′ νεοανακτορικῆς φάσης[8]. Ἡ

7. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τοίχων τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὶς κατακρημνίσεις βράχων βλ. *ΠΑΕ* 1984 Β′, 459· *ΠΑΕ* 1987, 273.

8. Βλ. *ΠΑΕ* 1985, 270 παρ. πίν. ΙΒ′ ὀρθογ. Η/Θ52 καὶ *ΠΑΕ* 1988, σχέδιο πίν. 168-169, ὀρθογ. Η/Θ52.

λανθασμένη ἐκτίμηση ὀφείλεται στὸ ὅτι σώζει μόνο τὸν θεμέλιο δόμο, ποὺ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο θεμελίωσης μὲ τοὺς ἀντερεισματικοὺς τοίχους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (= Β′ φάσης).

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς χαμηλῆς ἐπίχωσης σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο, ποὺ δὲν ὑπερβαίνει τὰ 20 ἑκ. λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους, καὶ συγκεκριμένα Ν ἀκριβῶς τῆς συμβολῆς τῶν ὀρθογωνίων Z/H 51-52 (πίν. 210-211), παρουσιάστηκε σημαντικότατο εὕρημα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ (πίν. 201ε): ἕνα ὄστρακο ἀπὸ χρησιμοποιημένη χοάνη χύτευσης, πολλὲς σκωρίες, τριάντα ἐκβλαστήματα μπρούντζου καὶ ἀπολεπίσματα καμένου ξύλου μαρτυροῦν τὴ χύτευση ἀναθημάτων στὸ ἱερό[9]. Ἡ λειτουργία ἐργαστηρίου μεταλλοτεχνίας στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶχε ὑποστηριχθεῖ μὲ βάση τὰ τεχνοτροπικὰ κριτήρια μιᾶς κατηγορίας ἀναθημάτων τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.[10]. Χάρη στὰ κατάλοιπα τῆς χύτευσης ἐπικυρώνεται ἡ ἐπωνυμία «ἐργαστήριο Σύμης», ποὺ υἱοθετήθηκε γιὰ νὰ ὁριστεῖ ἡ φυσιογνωμία μιᾶς ἐργαστηριακῆς μονάδας τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας καὶ νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ ἄλλες. Ἔτσι τὸ ἐργαστήριο τῆς Σύμης ἀποτελεῖ ἀνασκαφικὸ πιὰ δεδομένο καὶ ὄχι μία κατὰ σύμβαση ὀνοματοθεσία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητηθεῖ.

Τὰ κατάλοιπα τῆς χύτευσης δὲν βρέθηκαν *in situ* οὔτε σὲ κλειστὸ στρῶμα γιὰ νὰ γνωρίζουμε ποιὰ περίοδο τῆς μακρόχρονης λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ἀντιπροσωπεύουν. Ὡστόσο εἶναι πιθανὸ ἡ ἐποχικὴ παραμονὴ στὸ ἱερὸ μετακινούμενων μεταλλοτεχνιτῶν νὰ γινόταν κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1100 ἕως τὸν 6ο αἰ., γιατὶ τὰ περισσότερα χάλκινα χυτὰ ἀναθήματα καλύπτουν αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα.

Ἀπὸ ἐπιφανειακὰ ἀνάμεικτα στρώματα τοῦ ΝΔ τομέα προέρχονται καὶ τὰ ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα εὑρήματα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ: ἡ ἐπικάλυψη τῆς σφενδόνης χάλκινου μινωικοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀπὸ λεπτὸ φύλλο χρυσοῦ· τμῆμα λαβῆς ἐνσφράγιστης ἀπὸ ἀγγεῖο οἰκιακῆς χρήσης (εἰκ. 5) καὶ ὄστρακο ἀγγείου μὲ τμῆμα τῆς λαβῆς, ποὺ φέρει σημεῖο τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς σὲ μία

9. Γιὰ ἀνάλογες ἐνδείξεις χυτηρίου στὸ ἱερὸ τῆς Ἰσθμίας βλ. E. R. GEBHARD, *Hesperia* 49, 1980, 347.

10. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου Ι1. Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα* (1985) 199 κέ.

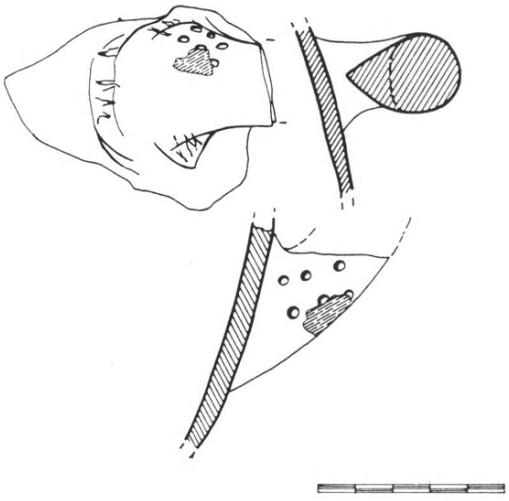

Εἰκ. 5. Ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀγγείου.

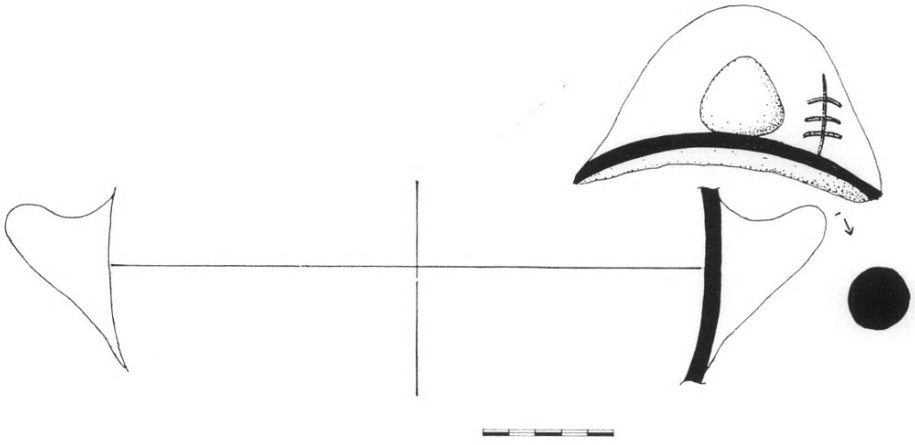

Εἰκ. 6. Λαβὴ μὲ σημεῖο τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς.

παραλλαγὴ γνωστὴ ἀπὸ πινακίδες τῆς Ἁγίας Τριάδας[11]. Τὸ ἴδιο σημεῖο χαραγμένο σὲ ὅμοιο ὄστρακο μὲ λαβὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο μάλλον ἀγγεῖο (εἰκ. 6) βρέθηκε σὲ νεοανακτορικὸ στρῶμα τοῦ ΒΔ τομέα (πίν. 210-211, διάδρ. Ε/Ζ 49).

11. Πρβ. L. GODART et J.-P. OLIVIER, *Recueil des Inscriptions en linéaire A*, τόμ. 5ος (1985) πίν. στὴ σελ. XXVIII, AB 04, HT 14, 1.

Βορειοδυτικὸς τομέας

Ἐξίσου σημαντικὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας στὸν ΒΔ τομέα, ποὺ εἶχε ὡς στόχο νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ πρόσβαση στὴν πομπικὴ ὁδὸ τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (= Β′ νεοανακτορικὴ φάση, πίν. 210-211, ὀρθογ. Ε48 καὶ 49). Στὸ ὀρθογώνιο Ε49 ἀποκαλύπτεται πλακόστρωτο, σὲ μῆκος 4.65 μ. ποὺ ἔχει πλάτος 2.10 μ. καὶ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α (πίν. 203α). Τὸ πλακόστρωτο ἀποτελεῖται ἀπὸ καλοδουλεμένες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ἁρμολογημένες μὲ κονίαμα (εἰκ. 7), πανομοιότυπες μὲ τὶς σωζόμενες τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος εἶναι ἴδιο μὲ τοῦ πλακοστρώτου.

Πολλὲς εἶναι οἱ πιθανότητες νὰ συνδέεται αὐτὸ τὸ πλακόστρωτο κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ὀρθῆς γωνίας μὲ τὸ Δ σκέλος τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Στὸ σημεῖο σύνδεσης ἔχει καταστραφεῖ τὸ πλακόστρωτο, ὅπως καὶ στὸ μεγαλύτερο μῆκος τοῦ Δ σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Ὡστόσο ἡ διεξοδικὴ ἔρευνα στὰ κατάλοιπα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ πλακοστρώτου ἴσως δώσει στοιχεῖα γιὰ τὴ ἀσφαλὴ σύνδεσή του μὲ τὴν πομπικὴ ὁδό.

Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας στὸ ὀρθογώνιο Ε48 (πίν. 210-211), ὅπου ἀποκαλύφθηκε μέρος στεγασμένου οἰκοδομήματος κτισμένου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο, ποὺ ὁρίζει τὴ Β παρυφὴ τοῦ ἀνωτέρω πλακοστρώτου (εἰκ. 8 καὶ πίν. 203α). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα πέρασε τὸ Β σκέλος τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πρὸς τὸν Ὁμαλό, ποὺ ἄνοιξε ὁ ἐκσκαφέας τὸ 1972 καὶ ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἱεροῦ[12]. Γι' αὐτὸ σώζεται μόνο ὁ θεμέλιος δόμος τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 203β). Ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο καὶ τὸ συνεχόμενο πρὸς Β οἰκοδόμημα δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ μεγάλο στεγασμένο κτίριο, ποὺ ἐκτείνεται πρὸς τὸν Β καὶ πρὸς τὰ Δ. Πρὸς τὰ δυτικὰ ὑπάρχουν ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ πλακοστρώτου τοῦ Β σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Τὰ λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὴ χαμηλὴ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ κτίριο ἀνήκουν στὴν νεοανακτορικὴ περίοδο. Ἂν ἀποδειχθεῖ καὶ στρωματογραφικὰ μὲ τὴ διεύρυνση τῆς ἀνασκαφῆς ἡ σύνδεση τοῦ κτιρίου μὲ τὴν πομπικὴ ὁδό, τότε ἔχουμε ἐντοπίσει τὸ στεγασμένο οἰκοδόμημα ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε

12. *ΠΑΕ* 1972, 193 κέ. *ΠΑΕ* 1973, 188 κέ. παρ. πίν. Γ′ (Β σκέλος τοῦ δρόμου).

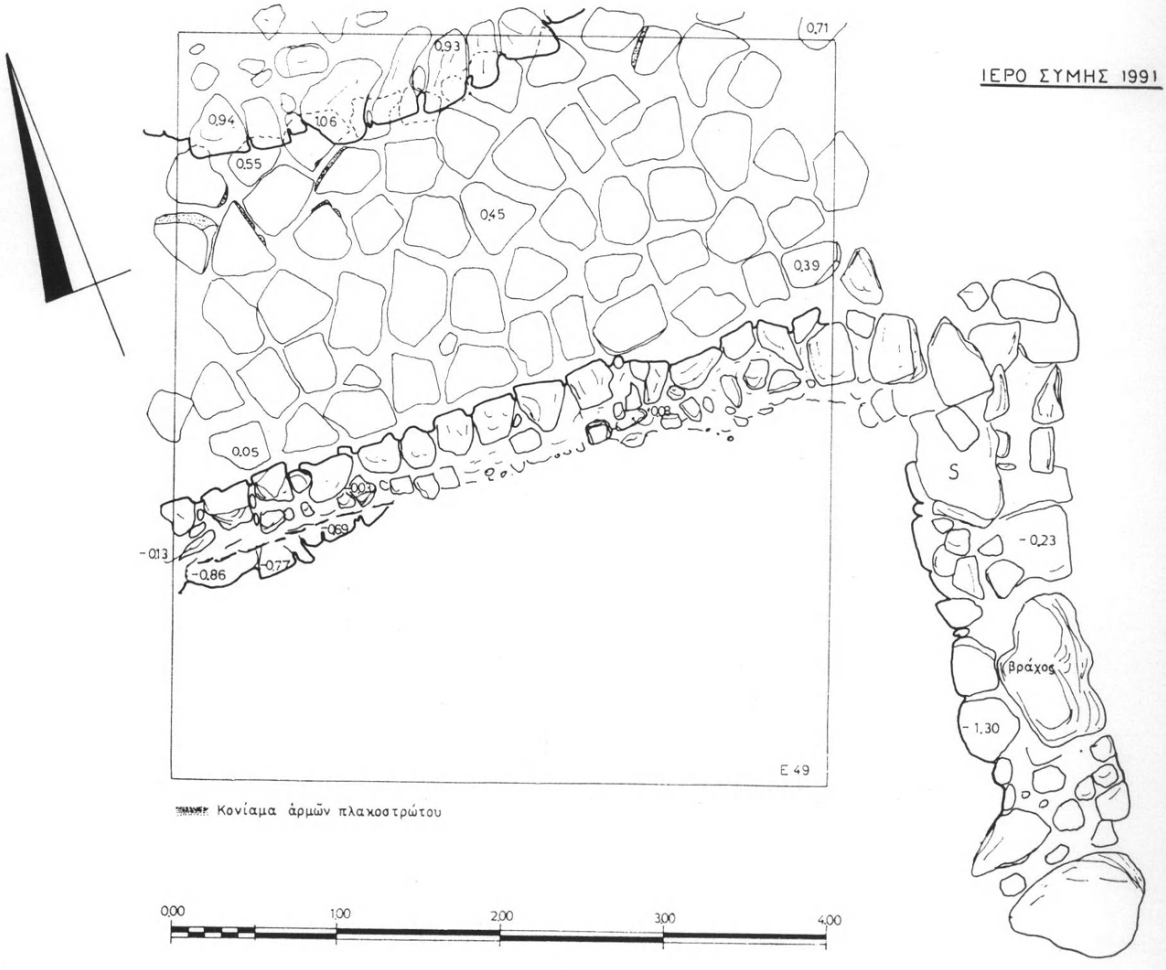

Εἰκ. 7. Πλακόστρωτο, τμῆμα τοῦ Β ἀντερεισματικοῦ τοίχου καὶ τμῆμα τοῦ Δ τοίχου τοῦ κτιρίου S.

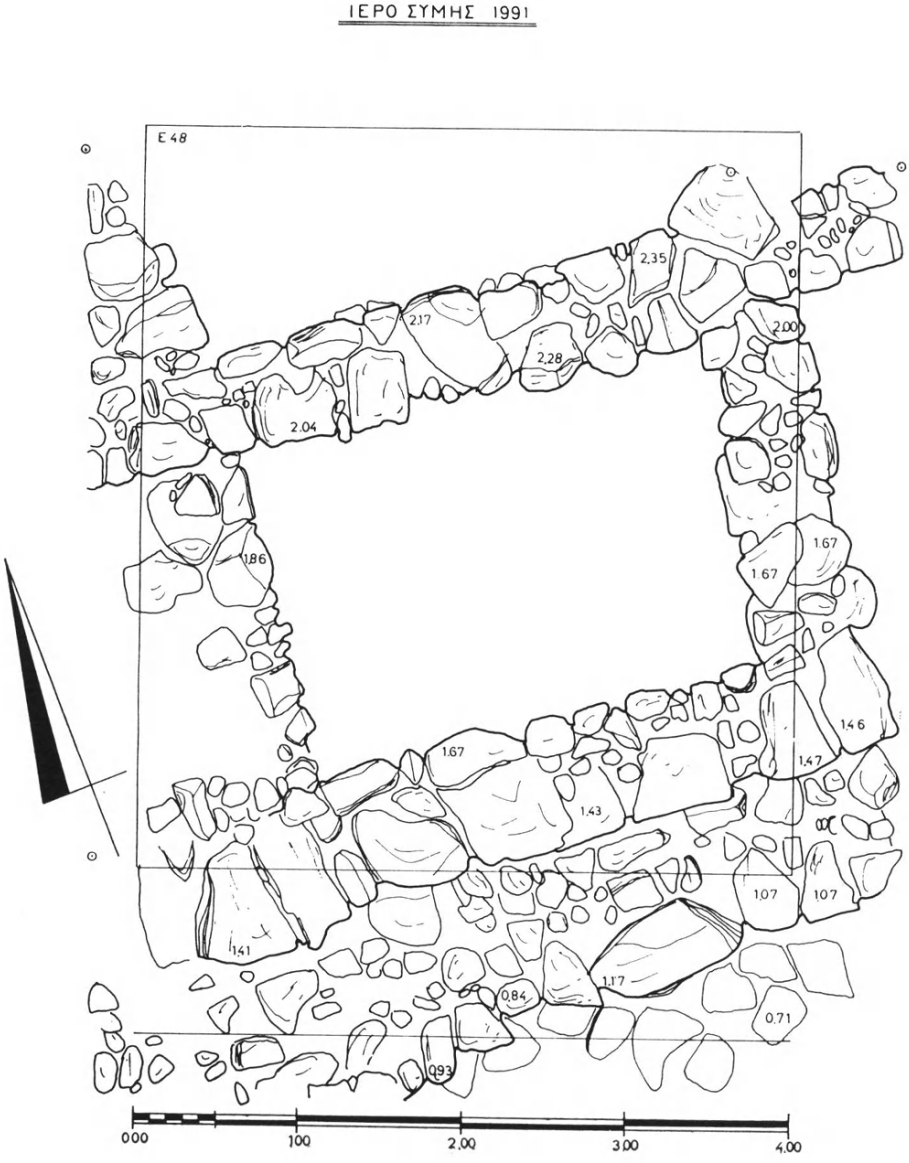

Εἰκ. 8. Τμῆμα τοῦ στεγασμένου οἰκοδομήματος τῆς Β′ νεοανακτορικῆς φάσης (;) καὶ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου.

τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ἡ ὁποία γινόταν μέσα στὸν περίβολο κατὰ τὴ Β′ ἀρχιτεκτονικὴ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου[13].

Βορειοανατολικὸς τομέας

Ἡ ἔρευνα στὸν ΒΑ τομέα (πίν. 210-211, ὀρθογ. Κ/Λ 46) ἔφερε στὸ φῶς πλῆθος τελετουργικῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν. Βρέθηκαν συγκεκριμένα στὴν ἔκταση ἀνάμεσα στὸν Β τοῖχο τοῦ κρηπιδώματος καὶ στὴ Ν ὄψη τοῦ Β σκέλους τοῦ περιβόλου[14], τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκαν φέτος τέσσερις δόμοι (πίν. 204α), ὅπως καὶ τὸ Α σκέλος του, ποὺ ἀπέχει μόλις 7 μ. ἀπὸ τὴν πηγή. Στὴν ἐσωτερικὴ Α γωνία τοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ἡμικυκλικοῦ τοίχου (ὕψους ± 40 ἑκ.) ἀπὸ ξηρολιθοδομὴ μὲ προβληματικὴ γιὰ τὴν ὥρα λειτουργία (εἰκ. 9, πίν. 204α).

Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἡμιελλειψοειδὴ κατασκευὴ/ἐξέδρα (;) ἐκτείνεται παχύτατο στρῶμα (= ±50-60 ἑκ. εἰκ. 10, στρώματα 5 καὶ 6) μὲ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ κατάμαυρα λιπαρὰ χώματα, ἀνάμεικτα μὲ διαλυμένα ὀστὰ ζώων, μὲ ἑξακόσια περίπου μικρὰ βότσαλα καὶ μὲ πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἀπὸ τριποδικὲς χύτρες, ἀπὸ σωληνωτὰ σκεύη καὶ ἀπὸ μεγάλα κύπελλα κοινωνίας (πίν. 204β). Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἰδιαίτερα τὸ ὄστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος μεγάλου κυπέλλου, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο προεξέχει τὸ σῶμα καὶ ἡ κεφαλὴ ἐπίθετου πάνθηρα (πίν. 205α-β). Ὄχι μόνο ὡς παράδειγμα χαρακτηριστικὸ τῆς ποικιλίας τῶν ἐπίθετων στοιχείων —κοτύλες, φύματα, φεστόνια κλπ.— ἢ τῶν τετραπόδων ποὺ κοσμοῦσαν τὰ κύπελλα κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἐνδεικτικὸ τῆς διαταραχῆς τῶν στρωμάτων τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Ὄστρακα ἀπὸ τὸ ἴδιο πιθανότατα κύπελλο βρέθηκαν τὸ 1983 σὲ ἀπόσταση 26 μ. περίπου πρὸς τὰ ΝΑ[15].

---

13. Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ περιβόλου τῆς Σύμης βλ. A. Lebessi-P. Muhly, Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures, *AA* 1990, 315-336, εἰκ. 1-25.

14. Ἀντίστοιχη πυκνὴ συγκέντρωση ὅμοιων τελετουργικῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν ἀνάμεσα στὸ κρηπίδωμα καὶ τὸ Β σκέλος τοῦ περιβόλου ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους: βλ. *ΠΑΕ* 1985, 277 πίν. 134β, 135-136· *ΠΑΕ* 1987, 277, 285 πίν. 198γ′· *ΠΑΕ* 1988, 262 κέ., ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐνεπίγραφη τράπεζα προσφορῶν (πίν. 177) καὶ γιὰ ἄλλα ἀναθήματα.

15. *ΠΑΕ* 1983, 354, πίν. 237γ.

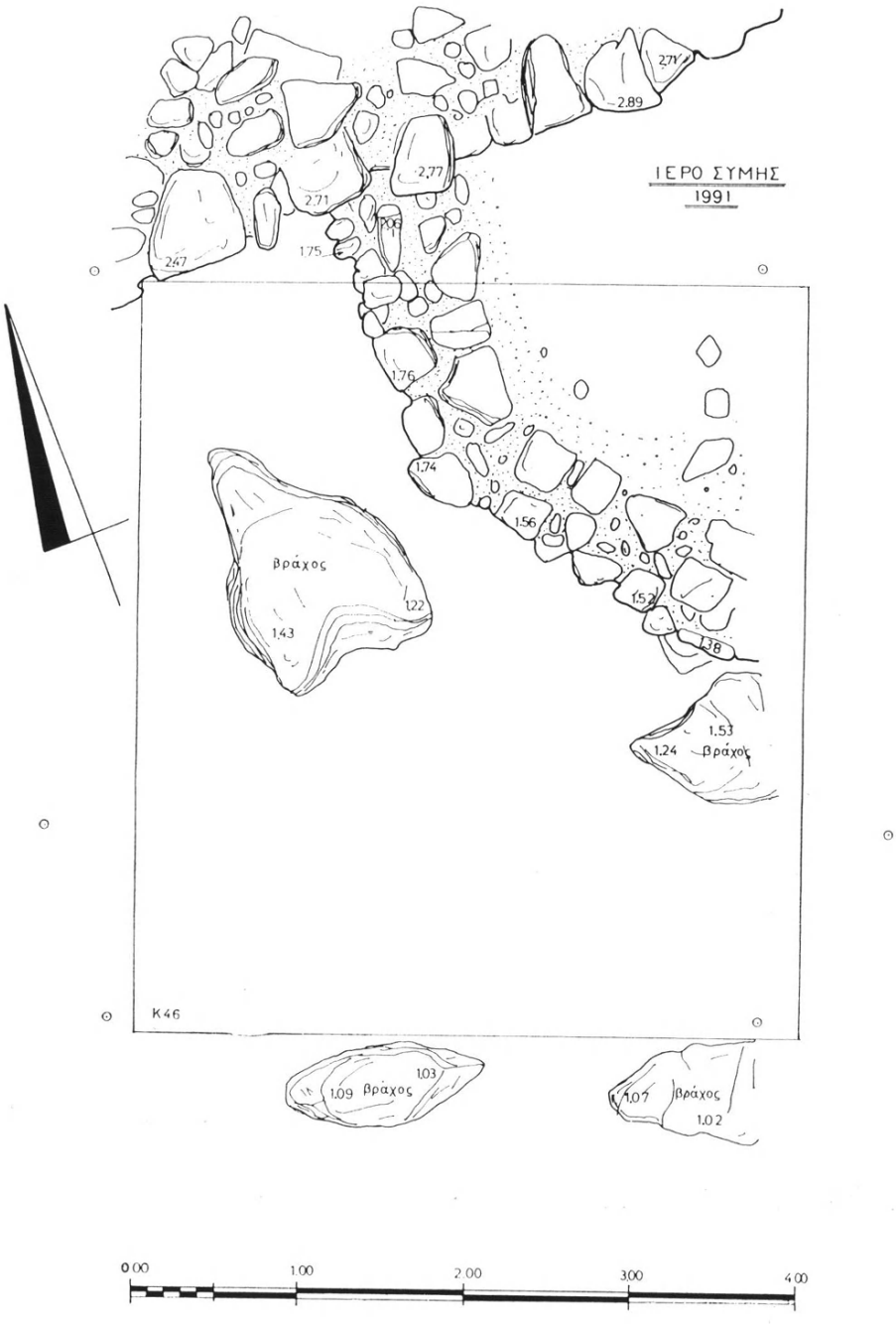

Εἰκ. 9. Ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ μὲ τμῆμα τοῦ Β σκέλους τοῦ ἱεροῦ περιβόλου.

Τὰ στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἡμιελλειψοειδὴ κατασκευὴ τῆς ἐσωτερικῆς Α γωνίας τοῦ περιβόλου περιεῖχαν καὶ πολλὰ λίθινα σκεύη: δεκατρεῖς ἀκέραιες τράπεζες προσφορῶν καὶ δεκαεννέα ἀποσπασματικὰ σωζόμενες, στρογγυλοῦ ἢ ὀρθογώνιου τύπου ἀπὸ ὀφίτη (πίν. 205γ) —ἐκτὸς μιᾶς ἀπὸ πωρόλιθο— συνυπῆρχαν μὲ τὰ πήλινα τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ σκεύη. Πολλὲς θὰ ἦταν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης καὶ οἱ μεγάλες τράπεζες προσφορῶν μὲ πεσσόμορφο ὑποστάτη, γιατὶ βρέθηκε καὶ φέτος, σὲ αὐτὸ τὸ στρῶμα κυβόσχημο συνδετικὸ μέλος μὲ γόμφο στὴ μία ὁριζόντια ἐπιφάνεια καὶ τόρμο στὴν ἄλλη (διαστ. 18×18×8.2 ἑκ. πίν. 205δ), προφανῶς γιὰ τὴ σύνδεση τράπεζας μὲ πεσσό[16].

Ὡπωσδήποτε αὐτὸ τὸ στρῶμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα (εἰκ. 10) ἦταν ἀνάμεικτα, ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ 1988 στὸ συνεχόμενο πρὸς Ν ὀρθογώνιο Κ 47[17]. Μὲ τὰ νεοανακτορικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη βρέθηκαν δύο θραύσματα τροχήλατων τετραπόδων τῆς μετανακτορικῆς περιόδου· τὸ κεφάλι καὶ τὸ δεξὶ χέρι πήλινου εἰδωλίου ἀνθρώπινης μορφῆς, ποὺ ἴσως χρονολογεῖται μὲ βάση τὸν ρυθμό του στὴν τελευταία φάση τῆς ἴδιας περιόδου (πίν. 205ε)· δύο χάλκινα σφυρήλατα ἡμίτομα, ποὺ θὰ ἦταν προσηλωμένα σὲ ξύλινο πυρήνα καὶ συναπαρτίζουν εἰδώλιο λιονταριοῦ σὲ ἡμιοκλάζουσα στάση (ὕψος 3.9 ἑκ., πίν. 205ς'). Ἡ ἀνατολίζουσα χροιὰ αὐτοῦ τοῦ ἰδιότυπου ἀναθήματος θὰ συνηγοροῦσε γιὰ τὸν χαρακτηρισμό του ὡς εἰσηγμένου, ἂν πρώιμα ἔργα τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας δὲν εἶχαν νὰ παρουσιάσουν ἔντονες ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν ὕστερο 9ο αἰώνα. Τὴν εἰκόνα τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα συμπληρώνει χάλκινο ἐλασμάτινο ἀναθηματικὸ βέλος (μήκους 10.7 ἑκ.) καὶ σιδερένιο μαχαίρι ποὺ σώζει τὰ δύο καρφιὰ γιὰ τὴν προσήλωση τῆς λαβῆς (σωζ. μήκους 16.2 ἑκ.), ἐνῶ ἀπὸ ὑψηλότερα στρώματα προέρχονται σιδερένιο κοπίδι (μήκους 13.7 ἑκ.) καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος χάλκινου λέβητα.

Δυστυχῶς ἡ ἔρευνα στὸ ὀρθογώνιο Κ46 ἔμεινε ἡμιτελὴς λόγω τοῦ ἀναβλύζοντος νεροῦ, ἰδιαίτερα στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου, ὅπου ξέπλενε ὡς καὶ τὰ μαῦρα λιπαρὰ χώματα τῶν ὀστράκων ἀπὸ τὰ κύπελλα κοινωνίας (πίν. 204β).

16. Γιὰ παρόμοιο μέλος αὐτοῦ τοῦ τύπου τράπεζας προσφορῶν βλ. ππ. σ. 310 σημ. 5.

17. *ΠΑΕ* 1988, 261 κέ.

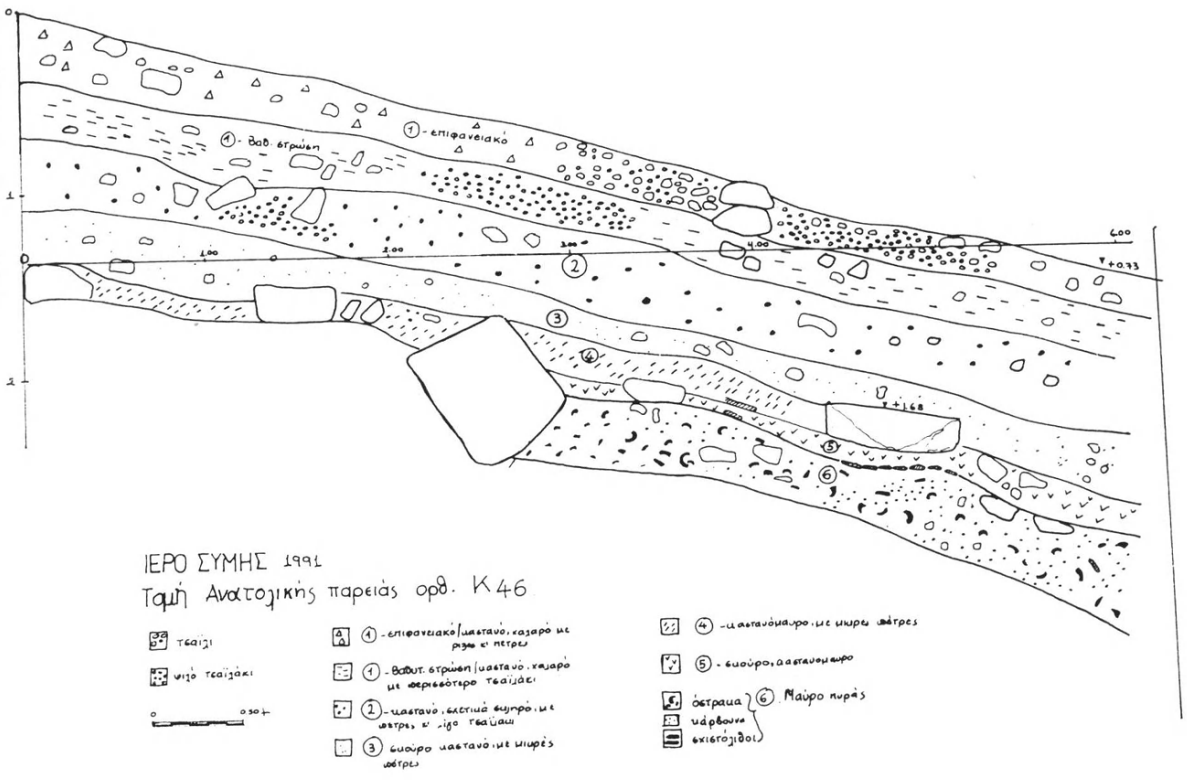

Εἰκ. 10. Στρωματογραφία τῆς Α πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου Κ46.

Ἐξίσου δύσκολη ἦταν ἡ ἔρευνα καὶ στὰ παρακείμενα ὀρθογώνια Λ 46/47 τοῦ ΒΑ τομέα (πίν. 210-211), ὅπου ἄλλες μικρότερες φλέβες νεροῦ ἐμπόδισαν τὸ σκάψιμο σὲ βάθος.

Ἔτσι ἡ μορφὴ τοῦ Α σκέλους τοῦ περιβόλου στὸ ὀρθογώνιο Λ 46 παραμένει ἀσαφὴς καὶ ἄγνωστη εἶναι ἡ σχέση του μὲ τὸν παράλληλο πρὸς τὰ ἀνατολικά του τοῖχο ἀπὸ ἀργοὺς ὀγκολίθους (πίν. 210-211, ὀρθογ. Λ 45/46). Κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἐπισφαλὴς καὶ ἡ ἐκτίμηση ἑνὸς συνόλου ἀπὸ τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη ποὺ βρέθηκε ἀνάμεσά τους. Ὡστόσο ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ στρῶμα αὐτοῦ τοῦ συνόλου, ἀποτελούμενου ἀπὸ μία τράπεζα προσφορῶν (πίν. 207γ), δύο πήλινα σωληνωτὰ σκεύη (πίν. 206β) καὶ τρία κύπελλα κοινωνίας (πίν. 206γ), δὲν περιεῖχε κατάλοιπα ἱεροπραξιῶν — μαῦρα χώματα, ὀστὰ ζώων κλπ.— καὶ βρίσκεται ἐκτὸς περιβόλου σὲ ἄμεση γειτονία μὲ τὴν πηγή. Εἶναι λοιπὸν πιθανό, ὅσοι προσκόμιζαν τὰ κύπελλα κοινωνίας καὶ τὰ τελετουργικὰ σκεύη νὰ πορεύονταν διὰ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ πρῶτα πρὸς τὴν πηγὴ καὶ ὕστερα νὰ εἰσέρχονταν στὸν ἱερὸ περίβολο, ὅπου καὶ τελοῦνταν οἱ ἱεροπραξίες. Ἔτσι δὲν ἀποκλείεται τὰ κύπελλα κοινωνίας, ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὴ Σύμη μὲ ἑκατοντάδες ἀπὸ παραδείγματα, νὰ συνδέονται μὲ τὸ νερὸ τῆς πηγῆς.

Ἄγνωστη παραμένει γιὰ φέτος ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ λειτουργία τοῦ πλέγματος ἀπὸ τοίχους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ ὀρθογώνιο Λ 47 (πίν. 210-211, 206α, εἰκ. 11). Οἱ τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι σὲ μαῦρα στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας ἀνάμεικτα μὲ κεραμεική, σκεύη καὶ ἀναθήματα ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο ἕως τὸν 6ο αἰώνα. Γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ λειτουργία τους χρειάζεται νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ Α. Μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς λειτουργίας τους θὰ εἶναι δυνατὸν καὶ νὰ χρονολογηθοῦν κατὰ προσέγγιση, ἂν φανεῖ ποιοὶ ἀπὸ τοὺς τοίχους συνδέονται μὲ τὸν νεοανακτορικὸ περίβολο (= Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης) καὶ ποιοὶ μὲ τὰ κτίρια τῆς γεωμετρικῆς, τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τῶν ὁποίων τμήματα ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ σὲ αὐτὴ τὴν περιοχή.

Τὰ στρώματα θεμελίωσης τῶν τοίχων στὸ ὀρθογώνιο, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν πρὸς τὰ ΝΑ συνέχεια τοῦ στρώματος ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ ἐρευνήθηκε φέτος στὸ ὀρθογώνιο Κ 46 καὶ τὸ 1988 στὸ Κ 47[18], ἔδωσαν τὰ ἀκόλουθα σκεύη καὶ ἀναθήματα:

18. Βλ. σ. 320 μὲ σημ. 17.

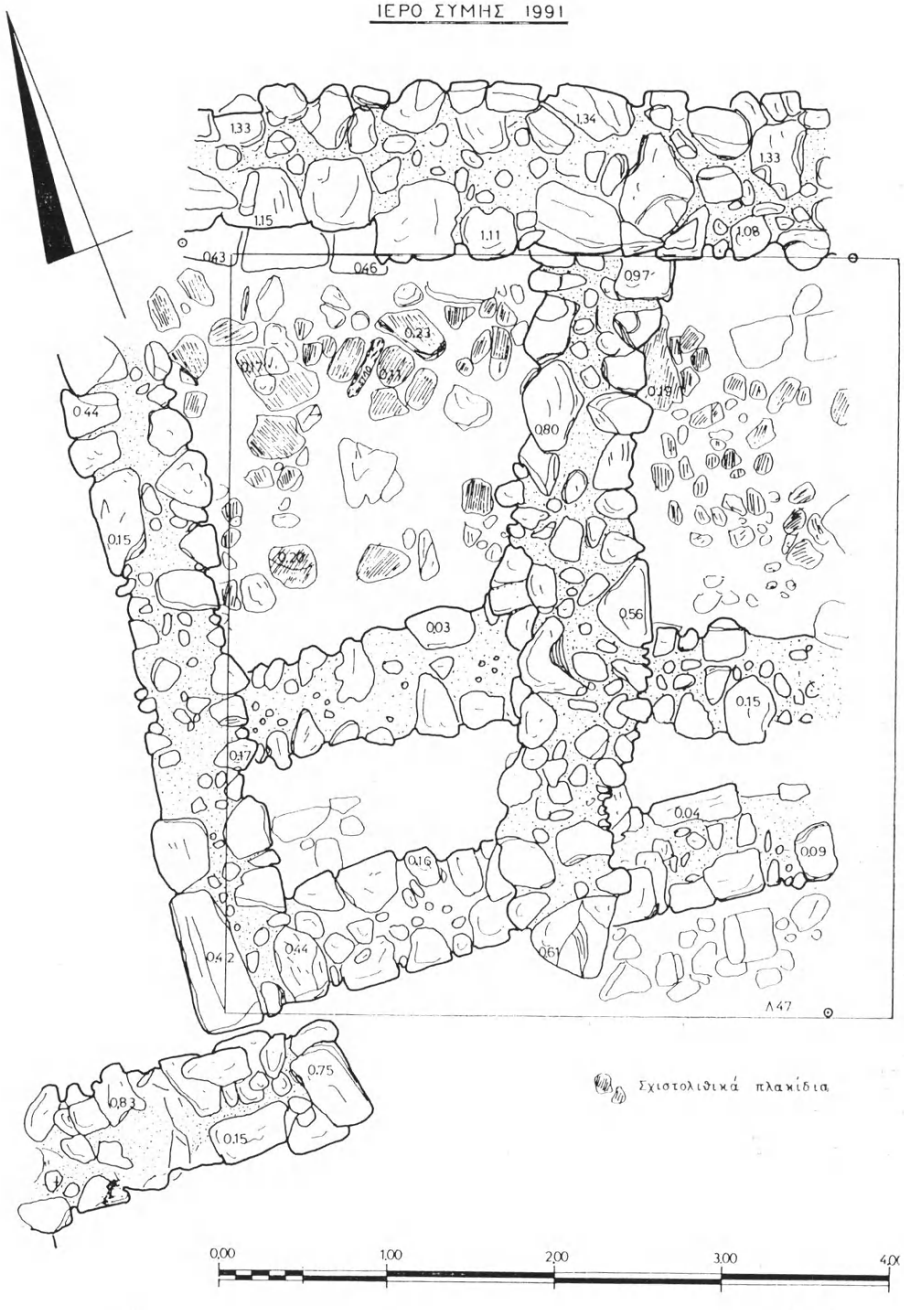

Εἰκ. 11. Τὸ πλέγμα ἀπὸ τοίχους στὸ ὀρθογώνιο Λ 47.

Τέσσερις ἀκέραιες καὶ ἰσάριθμες ἀποσπασματικὰ σωζόμενες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη, δύο τμήματα τριβείων ἀπὸ τραχίτη καὶ δακτυλιόσχημη βάση σφαιρικοῦ ἀγγείου ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο. Αὐτοῦ τοῦ ἀγγείου ἔχουν βρεθεῖ θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, σὲ ἀπόσταση 20-25 μ. Ν τῆς βάσης[19]. Μὲ τὸ νέο θραῦσμα μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ποὺ ἴσως συνδεόταν μὲ ὑψηλὸ πόδι, δουλεμένο σὲ ἄλλο κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου, ὅπως δείχνει ἡ διαμπερὴς κάθετη κατὰ τὴ φορὰ ὀπὴ τῆς βάσης. Αὐτὸ εἰδικὰ τὸ ἀγγεῖο μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἀνακτορικὴ» προσφορά, γιατὶ εἶναι ἐξίσου πολύτιμο μὲ τὸ ρυτὸ ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο ποὺ βρέθηκε στὸ κεντρικὸ ἱερὸ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου[20]. Κατάλοιπα εὐτελέστερων προσφορῶν ἀπὸ τὰ στρώματα θεμελίωσης τῶν τοίχων ἀποτελοῦν ἕξι θραύσματα τροχήλατων τετραπόδων τῆς μετανακτορικῆς περιόδου, θραῦσμα ἀπὸ πήλινη τετράπλευρη βάση τοῦ γνωστοῦ τύπου ἀπὸ τὸ Καρφί, ὁ κορμὸς δύο πήλινων εἰδωλίων ἀνθρώπινων μορφῶν τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, πήλινο συμπαγὲς τετράποδο τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ πήλινο κεφάλι βοοειδοῦς τοῦ 8ου αἰ. ποὺ θὰ ἦταν προσαρτημένο σὲ ἀγγεῖο.

Τὰ ἴδια στρώματα ἔδωσαν καὶ χάλκινα ἀναθήματα. Τὰ πολυάριθμα τμήματα ἀπὸ τετράπλευρους χάλκινους ὑποστάτες κυπριακοῦ τύπου, ποὺ ἔχει δώσει ἕως τώρα τὸ ἱερό, ἐπαυξήθηκαν μὲ τμῆμα τροχοῦ, κυλινδρικοῦ στελέχους καὶ μὲ γρύπα[21]. Στὶς δεκάδες τῶν χάλκινων ἀναθηματικῶν ἀσπιδίων προστέθηκαν ἕξι ἀκόμη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα βρέθηκε μὲ τὸν κρίκο τῆς ἀνάρτησής του (πίν. 207β). Στὰ τριακόσια τριάντα ὀκτὼ χάλκινα τετράποδα προστέθηκαν ἕνας ταῦρος καὶ ἕνας κριὸς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ὁ συναπεικονιζόμενος κριὸς τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 207δ) προέρχεται ἀπὸ στρῶμα ὑπαίθριας λατρείας τοῦ κεντρικοῦ τομέα. Ἡ δεξιὰ κνήμη χάλκινης ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ 7ου αἰ. ἴσως συμπληρώσει ἕνα ἀπὸ τὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα εἰδώλια αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερό. Τέλος τὸ χάλκινο περίτμητο ἔλασμα ἀναθέτη μὲ περίζωμα ποὺ προσκομίζει σκέλος θυσιασμένου ζώου (πίν. 207α) ἐντάσσεται ἀβίαστα, λόγω θέματος καὶ ἐποχῆς, ἀνάμεσα σὲ παραδείγματα αὐτῆς τῆς

19. *ΠΑΕ* 1984 Β′, 450.

20. Ν. Πλατωνος, *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* (1974) 122, εἰκ. 71.

21. Πρβ. *ΠΑΕ* 1975 Β′, 329, πίν. 259.

κατηγορίας ἀναθημάτων ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 630-620[22].

Κεντρικὸς τομέας

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν κεντρικὸ τομέα (πίν. 210-211 ὀρθογ. I/K 49-50) συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 πρὸς τὰ A[23]. Στόχος τῆς ἐπέκτασης ἦταν νὰ ἐπαληθευθεῖ στρωματογραφικὰ ἡ χρονικὴ διαδοχὴ τοῦ κτιρίου U τῆς Α′ νεοανακτορικῆς φάσης ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῆς Β′ φάσης τῆς ἴδιας περιόδου, ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὸ κτίριο Q τῶν ΥΜ ΙΙΙΓ χρόνων καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς[24]. Ἡ ἔκταση ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα μὲ τὸν συνεχόμενο στὰ A τοῖχο τοῦ κτιρίου J, ἀπὸ τὸ κτίριο Q καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἀργοὺς λίθους (= εἶδος λιθορριπῆς), ἐγκλωβισμένους σὲ μαῦρα λιπαρὰ χώματα ἀνάμεικτα μὲ ὀστὰ ζώων, σκεύη καὶ ἀγγεῖα τελετουργικά, ὅπως καὶ ἀναθήματα. Αὐτὸ τὸ ἀνάμεικτο στρῶμα ὑπαίθριας λατρείας σκάφτηκε τὸ 1972 καὶ τὸ 1973, ἐκτὸς ἀπὸ ὁρισμένους θύλακες ποὺ ἐρευνήθηκαν φέτος καὶ ἔδωσαν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα: ἀπότμημα ὀχετοῦ ἀπὸ ὀφίτη, τρία θραύσματα κυπέλλων καὶ ἕνα θραῦσμα τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό, ὅπως καὶ μία ἀκέραιη στρογγυλὴ τράπεζα ἀπὸ πωρόλιθο· ἰδιότυπο φυλλόσχημο πλακίδιο ἀπὸ πηλό, τὸ χάλκινο εἰδώλιο κριοῦ ποὺ προαναφέρθηκε (πίν. 207δ) καὶ μία χάλκινη βελόνα.

Οἱ τρεῖς διαδοχικὲς τομές, ποὺ ἔγιναν φέτος στὴν ἀνωτέρω ἔκταση (εἰκ. 12), ἔδειξαν ὅτι τὸ κτίριο Q καὶ ἡ πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ εἶναι θεμελιωμένα σὲ λεπτὸ σχετικὰ στρῶμα ὑπαίθριας λατρείας (εἰκ. 13). Μὲ δεδομένη τὴν ἀνάμειξη ποὺ παρουσιάζουν τὰ στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας σὲ ὅλο τὸ ἱερό, χάθηκε σχεδὸν ἡ ἐλπίδα νὰ χρονολογηθεῖ ἐπακριβῶς ἡ πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ. Ἂν δηλαδὴ ὁ πυρήνας τῆς ὑπαίθριας λατρείας στὴν ἑλληνικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ἱδρύθηκε τὴν ὑπομινωική, τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἢ τὴν πρώιμη γεωμετρικὴ ἐποχή.

---

22. Α. Λεμπεση, ἔ.ἀ. (σημ. 10) A 37 σελ. 94 κέ. ἰδιαίτερα 97, 132 κέ. πίν. 22 καὶ 48. Γιὰ ἕνα ἀκόμη ἀποσπασματικὰ σωζόμενο παράδειγμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναθημάτων βλ. *ΠΑΕ* 1985, 265, εἰκ. 1, πίν. 127γ.

23. *ΠΑΕ* 1987, 274 κέ. Κτίριο U καὶ κρηπίδωμα.

24. Γιὰ τὸ κτίριο Q: *ΠΑΕ* 1973, 193 πίν. 197α, παρ. πίν. Γ′ (=Δυτικὸν Δωμάτιον) καὶ γιὰ τὴν πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ *ΠΑΕ* 1972, 194, κέ. εἰκ. 1, πίν. 180, 181α.

Εἰκ. 12. Ἡ θέση τῶν τομῶν στὸν κεντρικὸ τομέα.

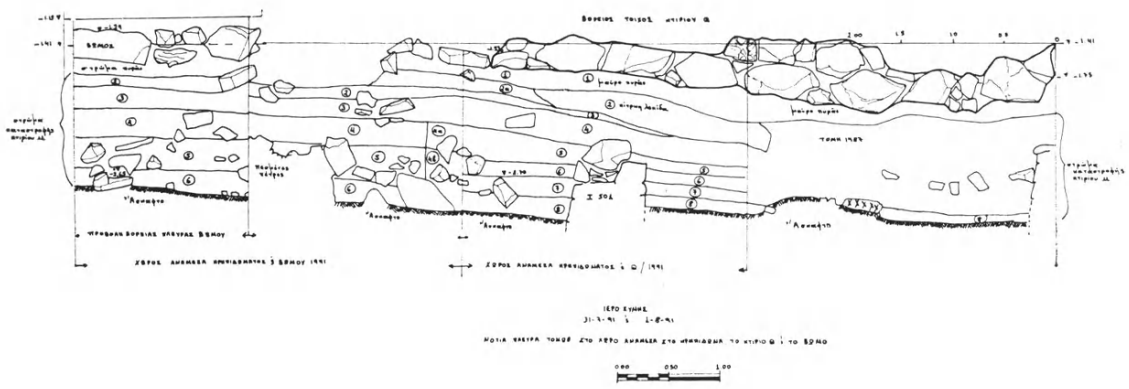

Εἰκ. 13. Κεντρικὸς τομέας, στρωματογραφία τῆς N πλευρᾶς τῶν τομῶν.

Αὐτὸ τὸ στρῶμα ὑπαίθριας λατρείας ἐπικαλύπτει παχύτατο στρῶμα καταστροφῆς (εἰκ. 13), τοῦ ὁποίου ἡ διερεύνηση ἔδειξε ὅτι σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοίχων στεγασμένου κτιρίου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ τοῖχοι ἀνήκουν στὸ κτίριο U τῆς Α′ νεοανακτορικῆς φάσης (πίν. 208α), παρόλο ποὺ δὲν ἀποκαταστάθηκε ἡ σύνδεσή τους μὲ τὰ δωμάτια, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ. Ἡ τοιχοποιία ἀπὸ ἐναλλασσόμενους δόμους μικρῶν καλοπελεκημένων λιθοπλίνθων καὶ μεγαλύτερων ἀργῶν λίθων μὲ συνεκτικὸ ὑλικὸ καθαρὴ πρασινοκίτρινη λάσπη καὶ ἐμβόλιμα κομμάτια ὀφίτη ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἢ σκεύη χαρακτηρίζει ἀποκλειστικὰ τοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου U[25].

Ἐξάλλου ἐντοπίστηκε ἡ πρὸς τὰ Δ συνέχεια τοῦ Β τοίχου τοῦ διαδρόμου 3Β, ποὺ ἐπικαλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ (πίν. 210-211 διάδρ. I/K 50), καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς τὰ Α συνέχεια τοῦ Β ἐξωτερικοῦ τοίχου (πίν. 210-211, διάδρ. I 49/50 & I/K 49 καὶ πίν. 208β), χωρὶς ὡστόσο νὰ προκύπτει σαφὴς εἰκόνα γιὰ τὴ διάταξη τῶν δωματίων ποὺ ὁρίζουν οἱ τοῖχοι.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου U σώζονται σὲ ὕψος 1.50 μ. Παρόλο ποὺ ἡ ἔρευνα δὲν ἔφθασε ἕως τὴ θεμελίωση ἢ στὸ δάπεδο τῶν δωματίων, ἡ ἀπόκλιση τῶν τοίχων ἀπὸ τὴν κατακόρυφο εἶναι τόσο μεγάλη (εἰκ. 14), ὥστε λιθόπλινθοι τῶν ἀνώτερων δόμων ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς

25. *ΠΑΕ* 1976, 401 πίν. 221α: *ΠΑΕ* 1977, 406.

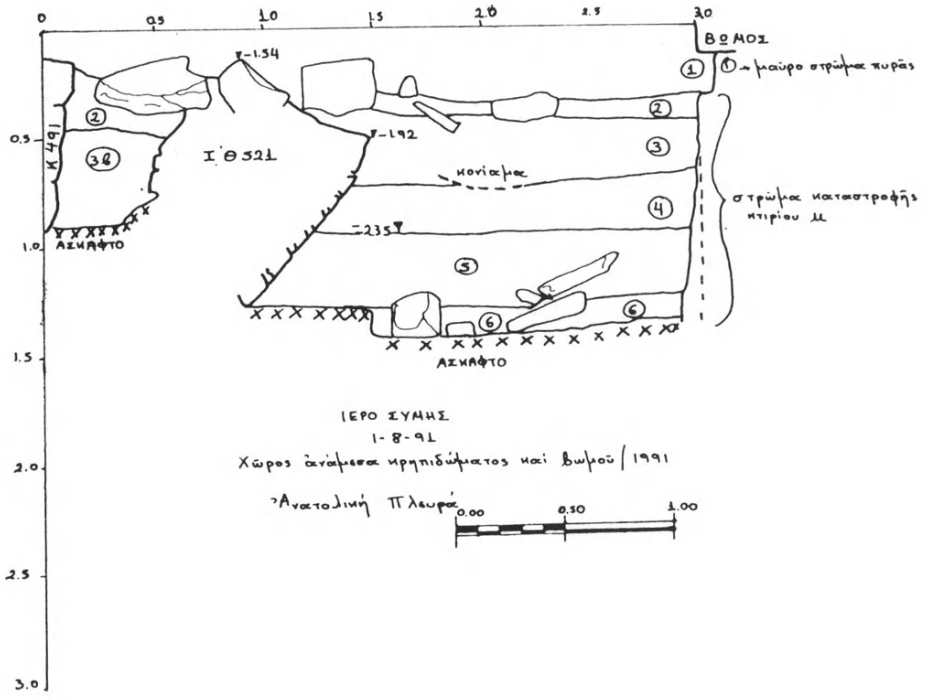

Εἰκ. 14. Κεντρικὸς τομέας· στρωματογραφία τῆς Α πλευρᾶς τῆς δεύτερης τομῆς.

ἀνασκαφῆς. Μάλιστα οἱ λιθόπλινθοι παραστάδας (;) θυραίου ἀνοίγματος —σχεδὸν κατεστραμμένης ὡς τὸ ἐπίπεδο ποὺ σκάφτηκε — βρέθηκαν σὲ θέση ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχαν στροβιλιστεῖ γύρω ἀπὸ κατακόρυφο ἄξονα (πίν. 209α). Ἴσως ἕνας σεισμὸς νὰ προκάλεσε τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρέθηκαν αὐτοὶ οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου U, ἂν καὶ ἀνάλογη εἰκόνα δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ ἄλλα δωμάτια τοῦ ἴδιου κτιρίου μὲ ὑψηλοὺς ἐπίσης τοίχους. Ὁ καθορισμὸς τῆς ἐποχῆς ποὺ καταστράφηκε τὸ κτίριο U παρουσιάζει βέβαια ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ. Ἀλλὰ ἡ λίγη σχετικὰ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀπὸ δομικὰ κυρίως ὑλικὰ — λίθους, σβόλους πηλοῦ καὶ κονιάματα— ἔδωσε μόνο λύχνους, φιαλίδια (πίν. 209β, 212α), δίσκους ἢ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα ἴσως τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου καὶ ὄστρακα, ποὺ πρέπει νὰ μελετηθοῦν μὲ προσοχή, γιατὶ δὲν εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ἡ ἔρευνα στὸν κεντρικὸ τομέα ἀποκάλυψε ἐπίσης ὅτι τὸ Ν σκέλος τοῦ κρηπιδώματος θεμελιώθηκε σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸν Β ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου U (πίν. 210-211, διάδρ. Ι 49/50 καὶ Ι/Κ49). Πιὸ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀκόλουθη διαπίστωση: μέρος τοῦ Ν σκέλους τοῦ κρηπιδώματος ἐδράζεται σὲ προγενέστερο τοῖχο, ποὺ ἔχει φορὰ παράλληλη, ἀλλὰ μὲ μικρὴ πρὸς Β ἀπόκλιση σὲ σχέση μὲ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 14, τοῖχος Κ491 καὶ πίν. 208β). Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ τοῖχος Κ491 εἶναι μεταγενέστερος ἢ προγενέστερος τοῦ κτιρίου U. Στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ κτίριο V, δίνοντας τὸ Β ὅριο αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὸν Ν τομέα τοῦ ἱεροῦ (πίν. 210-211, ὀρθογ. Ι/Κ 51-53) καὶ εἶναι πιθανότατα παλαιοανακτορικό[26].

Περισυλλογὴ

Ὁ Νίκος Σταυρουλάκης, κάτοικος Ἁγίου Βασιλείου, παρέδωσε τμῆμα μεγάλης ὀρθογώνιας τράπεζας ἀπὸ ὀφίτη μὲ μικρὲς κοιλότητες γύρω ἀπὸ τὴν κεντρική (μῆκος 29 ἑκ. ὕψος 8.5 ἑκ., πίν. 212β). Ἡ τράπεζα βρέθηκε σὲ λαχανόκηπο τῆς θέσης Σελλί, στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ Κάτω Σύμη καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Β πλαγιὰ τοῦ λόφου Καλέ, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. Ὁ λαχανόκηπος δὲν παρουσιάζει ὄστρακα, ἂν καὶ καλλιεργεῖται. Γι' αὐτὸ εἶναι πιθανὸ ἡ τράπεζα νὰ ἔχει μεταφερθεῖ στὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε ἀπὸ κοντινὴ θέση. Πράγματι τὸ 1975 ἐπισημάναμε στρῶμα καταστροφῆς κτισμάτων λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε ἡ τράπεζα[27]. Χάρη στὸν καθαρισμὸ τῆς πυκνῆς βλάστησης ποὺ ἔγινε ἀπὸ μελισσοκόμους γιὰ νὰ τοποθετήσουν κυψέλες, φάνηκε φέτος στὴν πλαγιὰ τοῦ λόφου Καλὲ τοῖχος μεγάλου κτίσματος ἀπὸ ἀργοὺς ὀγκολίθους ποὺ γωνιάζει στὰ δύο ἄκρα του (πίν. 212γ). Χαμηλότερα τοῦ κτίσματος ποὺ μοιάζει μὲ κρηπίδωμα, φάνηκε ἡ ὄψη ἄλλου τοίχου ἀπὸ ὅμοιους λίθους ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ἀναλήμματος. Ὡστόσο ἡ μορφή, ἡ λειτουργία καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτῶν τῶν

26. Γιὰ τὴν πιθανὴ πρὸς τὴ Δ ἔκτασή του ἔ.ἀ. σελ. 308 καὶ γιὰ τὴν πρὸς τὰ Α βλ. ἐργασίες στερέωσης στὰ *ΠΑΕ* 1990, 308.

27. *ΠΑΕ* 1975, 329.

ἐντυπωσιακῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ μόνο μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς καὶ ἐπιμελημένο καθαρισμό. Ἡ θέση παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ, γιατὶ ὁ λόφος Καλὲς δεσπόζει στὴν ἔξοδο τοῦ φαραγγιοῦ, στοῦ ὁποίου τὴν ἀρχὴ βρίσκεται τὸ ἱερό[28]. Τὸ κτίσμα ποὺ ἐπισημάνθηκε φέτος εἶναι στραμμένο πρὸς τὸ ἱερὸ καὶ ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸ κτίσμα τοῦ λόφου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

28. Γιὰ τὴ θέση τοῦ λόφου Καλὲ βλ. *ΠΑΕ* 1972, 194, εἰκ. 177α-β.

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Πίν. 213 - 220)

Ἡ ἀποστολὴ 1991, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος, βοηθουμένου ὑπὸ τῶν τακτικῶν συνεργατῶν Χρίστου Μόρτζου ὡς συνδιευθυντοῦ καὶ Βάσως Φώτου ὡς ὑπευθύνου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἀποτυπώσεων, ὑπῆρξεν ἡ πρώτη καθαυτὸ ἀνασκαφική, μετὰ τὴν ἐπὶ μερικὰ ἔτη (1982-1988) διακοπὴν τῶν ἐπὶ τόπου ἐργασιῶν καὶ τὴν ἐπὶ δύο ἔτη (1989-1990) ἐκτέλεσιν κυρίως (α) ἐργασιῶν καθαρισμοῦ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ στερεώσεων τῶν μέχρι τοῦ ἔτους 1982 ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομικῶν καταλοίπων, καί, ἐπίσης, (β) ἔργων ὀργανώσεως ἐργαστηρίου μελέτης τῶν κινητῶν εὑρημάτων εἰς Ἱεράπετραν. Ἡ ὁλοκλήρωσις τοῦ ἐν ἐξελίξει προγράμματός μας προβλέπεται νὰ γίνῃ μὲ τὴν συμπλήρωσιν τριῶν ἀνασκαφικῶν ἀποστολῶν (1992, 1993, 1994), συμφώνως καὶ πρὸς τὸ ὑποβληθὲν εἰς τὴν Ἑταιρείαν πρόγραμμά μας[1].

Παραλλήλως ἔχει ἀρχίσει ἡ προετοιμασία τῶν τελικῶν δημοσιεύσεων. Θὰ προηγηθῇ ἡ δημοσίευσις τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Seager (1903-1906) καὶ θὰ ἀκολουθήσῃ, εἰς χωριστὸν τεῦχος, ἡ δημοσίευσις τῶν καταλοίπων τῆς πρώτης ἀρχαιολογικῆς περιόδου τοῦ οἰκισμοῦ, ἤτοι τῶν καταλοίπων τῆς βαθμίδος Κουμάσας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν αἱ Βόρειοι Οἰκίαι, ἡ Νότιος Οἰκία καὶ ὁρισμέναι νέαι καθαραὶ ἀποθέσεις εὐθὺς

1. Εἰς τὴν ἀποστολὴν 1990 συμμετέσχον ἐπίσης οἱ ἀκόλουθοι παλαιοὶ καὶ νέοι συνεργάται καὶ συνεργάτριαι, οἱ πλεῖστοι ἐθελοντικῶς καὶ ἀμίσθως, προσφέραντες πολύτιμον βοήθειαν: Ὄλγα Μιχαηλίδου καὶ Μαρία Σκιαδαρέσση, ἀρχαιολόγοι-φιλόλογοι, καθηγήτριαι ΜΕ· Δημήτρης Γεωργινῆς, χημικὸς μηχανικός· Δημήτρης Παλασίδης, καθηγητὴς σωματικῆς ἀγωγῆς ΜΕ· Χρυσούλα Παλασίδη, οἰκοκυρά· Karl-Heinz Schültke, καθηγητὴς τῆς οἰκονομικῆς γεωγραφίας· David Sherman, λογιστής· Ἀλεξάνδρα Λέκκα, μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια ἀρχαιολογίας, καὶ οἱ τελειόφοιτοι ἀρχαιολογίας τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης: Ἀλέξανδρος Κώστας-Τούσιας, Κώστας Ἰωαννίδης, Δημήτρης Χαραλαμπίδης, Ἔφη Μαλάκου καὶ Κατερίνα Ἀθανασάκη. Ἐπίσης ὁ Μιχάλης Ζώης, τελειόφοιτος πολιτικὸς μηχανικὸς ΕΜΠ καὶ ἡ Ἔλενα Ἀργυροπούλου, μουσικός.

ἐπὶ τοῦ βράχου, ἐντοπισθεῖσαι κατὰ τὰς ἐργασίας 1991 καὶ ἀποδίδουσαι λίαν ἐνδιαφέρον ὑλικὸν τῆς περιόδου αὐτῆς (ἀναλυτικῶς κατωτέρω).

Ἐντὸς τοῦ 1992 ἔξ ἄλλου θὰ παραδοθῇ σὺν Θεῷ, πρὸς δημοσίευσιν γενικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν μέχρι τοῦδε πορισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς (1970-1992), ἡ ὁποία θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδοθῇ εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος ὡς *Ὁδηγὸς τῆς ἀνασκαφῆς*.

Ποία ἡ σημερινὴ κατάστασις τῆς ἀνασκαφῆς

Μετὰ τὰς ἐργασίας τῶν δεκατριῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων τῆς ἰδικῆς μας ἀποστολῆς (1970-1991), αἱ ὁποῖαι ἐχρηματοδοτήθησαν ἐν μέρει ὑπὸ τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Ἰωαννίνων, τακτικῶς δὲ ἀπὸ τοῦ 1972 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἀπελευθερωθῆ τῶν ἐπὶ τόπου, ἐπὶ αὐτῶν τῶν ἐρειπίων, ἀφημένων τεραστίων μαζῶν ἀνασκαφικῶν χωμάτων τῶν ἐργασιῶν Seager (1903-1906), τὰ δὲ σῳζόμενα ἐρείπια, ὅσα δὲν διελύθησαν ὑπὸ τῆς καταστροφικῆς θησαυροθηρικῆς μανίας τῶν παλαιῶν ἀνασκαφέων ἢ τῆς ἀποκομιδῆς, παλαιότερον, τῶν λίθων ὡς προχείρου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ὑπὸ τῶν ἀμοίρων παιδείας καὶ πνευματικῆς χειραγωγήσεως χωρικῶν, ἔχουν καθαρισθῆ καὶ στερεωθῆ μὲ τὴν δέουσαν ἐπιμέλειαν, ἤτοι ἄνευ προσθηκῶν καὶ ἀλλοιώσεων.

Ἂν καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη ἐντὸς τοῦ περιφραγμένου ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τμήματος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μεγάλαι ἐκτάσεις μὴ ἐρευνηθεῖσαι ὑπὸ τῆς ἀποστολῆς μας, τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφὴ θὰ ἀπῄτει μίαν ἔτι εἰκοσαετίαν, —κατὰ τοὺς ἰδικούς μας ρυθμούς— ἡ ἐργασία μας κατὰ τὸ παρὸν στάδιον δὲν προχωρεῖ εἰς ἔκτασιν ἀλλ' εἰς βάθος: Τὰ ἀποκαλυφθέντα κατάλοιπα κτισμάτων καὶ καθαρῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων ἐπιτρέπουν πράγματι τὴν ἐκτέλεσιν μεγάλου ἀριθμοῦ τομῶν βάθους μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου πρὸς καλυτέραν μελέτην καὶ τῶν κτισμάτων, διαμοιραζομένων εἰς πλέον τῶν δέκα περιόδους καὶ οἰκοδομικὰς φάσεις, καὶ τῶν διαφόρου ἑκάστοτε χαρακτῆρος καθαρῶν ἐπιχώσεων.

Τοιαῦται τομαὶ βάθους εἶχον ἤδη ἐκτελεσθῆ κατὰ τὴν ἀποστολὴν 1982 καὶ εἰς τὰ ἐξ αὐτῶν ἐπικουρικὰ πορίσματα ὀφείλεται ἡ τελικὴ διαμόρφωσις τῶν διατυπουμένων εἰς τὸ ἐν σημ. 1 ἀναγραφόμενον δημοσίευμα ἀπόψεών μας.

Νέα τομὴ βάθους ἐπεχειρήθη τὸ 1990 εἰς τὴν Περιοχὴν Ρ ὑπὸ τὸ Πλακόστρωτον ΡΒβ, ἡ ὁποία, καίτοι μὴ ὁλοκληρωθεῖσα, ἀπέδωσε ἐνδιαφέροντα νέα δεδομένα. Ἡ τομὴ αὐτὴ ὡλοκληρώθη κατὰ τὸ παρὸν ἔτος 1991, παραλλήλως δὲ ἐγένοντο καὶ ἄλλαι τομαὶ βάθους εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Καθαρισμοὶ - στερεώσεις

Καθαρισμοὶ καὶ στερεώσεις καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνεσκαμμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐγίνοντο συνεχῶς ὑπὸ εἰδικοῦ συνεργείου, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀνασκαφῆς, καὶ δὴ καὶ εἰς τὰ κατὰ τὴν διάρκειάν της ἀποκαλυπτόμενα ἐρείπια. Ἡ στερέωσις γίνεται μὲ καθαρισμὸν τῶν λίθων καὶ ἁπλοῦν ἁρμολόγημα μὲ τσιμεντόλασπην, ραντιζομένην ἀκολούθως μὲ κοινὸν καθαρὸν ἐπιφανειακὸν χῶμα, ὥστε ἡ ὄψις τῶν ἐρειπίων νὰ εἶναι σχεδὸν αὐτὴ ἡ ἀποκαλυπτομένη ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς. Πλὴν τῶν καθαρισμῶν καὶ στερεώσεων ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ 1991 πολλαὶ διαφόρου σημασίας καὶ μεγέθους ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι, ἀποδώσασαι μέγαν πλοῦτον νέων δεδομένων. Ἐργασίαι καὶ νέα δεδομένα καταγράφονται εἰς τὰ ἑξῆς:

Τομὴ βάθους πλακοστρώτου ΡΒβ - Χῶρος ΡΒ1

(Ἡμερολόγιον 1991: Τομὴ ΙΙ)

Ἡ παροῦσα τομὴ ἀποτελεῖ συνέχειαν εἰς βάθος καὶ διεύρυνσιν τῆς περυσινῆς τομῆς εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, περὶ τῆς ὁποίας ἰδὲ *ΠΑΕ* 1990, λέιζερ 12-15 καὶ πίν. 3β.

Ἡ τομὴ ἀρχικῶς ἐκαθαρίσθη, ὥστε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς οἵαν κατάστασιν εὑρίσκετο πρὶν ἐπαναχωσθῇ διὰ τῶν ἐξαχθέντων ἐξ αὐτῆς λίθων καὶ χωμάτων κατὰ τὸ τέλος τῶν περυσινῶν ἐργασιῶν. Ἀκολούθως συνεχίσθη ἡ εἰς βάθος σκαφὴ τοῦ ἐκ καθαρῶν συμπαγῶν χωμάτων στρώματος, τὸ ὁποῖον εἶχε τοιαύτην ὑφὴν καὶ σκληρότητα, ὥστε πλειστάκις κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς σκαφῆς του —καὶ δὴ εἰς σημεῖα του στερούμενα ὀστράκων ἢ ἄλλων ἐμφανῶς ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων— μᾶς παρεπλάνησε εἰς τὸ νὰ πιστεύωμεν ὅτι εἴχομεν φθάσει τὸν φυσικὸν βράχον. Ἡ τομή, τόσον πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐργασίας ὅσον καὶ πρὸς ἔλεγχον τῆς σχέσεως τῶν δύο πλακοστρώτων ΡΒβ καὶ ΡΒα ἐχρειάσθη νὰ διπλασιασθῇ σχεδὸν ὡς πρὸς τὰς ἀρχικάς της διαστάσεις

(ἀπὸ 70×50 ἑκ. μ. εἰς 70×100 ἑκ. μ.), στενουμένη ὅμως ἰσχυρῶς εἰς τὰ 40 ἑκ. μ. πρὸς Α, πρὸς ἀποφυγὴν καταστροφῆς τῆς ὡραίας ἐκ κυανοτέφρων παιπαλῶν στρώσεως τοῦ Χώρου ΡΒ1, τῶν ὁποίων ὅμως κατ' ἀνάγκην ἀφῃρέθη μία. Ὁ φυσικὸς σκληρὸς βράχος εὑρέθη εἰς βάθος ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς Α πλακὸς τοῦ ΡΒβ καὶ ἐδείχθη ὅτι ἔχει ἀρκούντως ἰσχυρὰν κλίσιν πρὸς Α.

Τὸ σύνολον τοῦ μέχρι τοῦ βράχου στρώματος ἀπετέλει ἐνιαίαν στρῶσιν, συνέχειαν τοῦ ὑπὸ τὴν στρῶσιν τῶν μικρῶν λίθων συμπαγοῦς στρώματος τῶν σκληρῶν λευκῶν χωμάτων τῆς περυσινῆς τομῆς. Σποραδικαὶ ἐμφανίσεις μικρῶν λίθων ὑπῆρχον ἐντὸς τῆς μάζης τῶν χωμάτων, κατὰ τὸ βαθύτερον δὲ σημεῖον καὶ μεγαλύτεροί τινες λίθοι, ἀποτελοῦντες ἀραιοτέραν ριπὴν ἢ μᾶλλον τοποθέτησιν ἐντὸς τῆς μάζης τῶν χωμάτων.

Τὰ κινητὰ εὑρήματα ἦσαν, καθ' ὅλον τὸ βάθος τῆς τομῆς, ὄστρακα κεραμεικῆς μικρὰ καὶ ἐφθαρμένα, λόγῳ τῆς ζυμώσεώς των εἰς τὴν λάσπην τῶν λευκῶν χωμάτων, τμήματα λεπίδων καὶ ἀποκρούσματα ὀψιανοῦ, ἀρκετὰ ὀστᾶ ζῴων, ἐλάχιστα ὄστρεα καὶ πολλὰ μικρὰ τρίμματα ἀνθράκων. Ὑπῆρχον ἐπίσης ἀρκετὰ τεμάχια σκληρῶν κονιαμάτων ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, μέσου μεγέθους 6-8 μ., ἐλαφρῶς στρογγυλευμένα ἕνεκα τῆς ζυμώσεώς των εἰς τὴν λάσπην τῶν συμπαγῶν χωμάτων.

Πυρὴν καρποῦ ἐλαίας: Ἡ ἐπὶ 4.500 ἔτη καλλιέργεια τῆς αὐτῆς ποικιλίας ἐλαιοδένδρου εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν

Τὸ σημαντικώτερον εὕρημα ἐκ τῆς παρούσης τομῆς εἶναι πυρὴν καρποῦ ἐλαίας, εὑρεθεὶς εἰς βάθος περ. 70 ἑκ. μ. ἐντὸς τῶν σκληρῶν χωμάτων τοῦ τεχνητοῦ ὑποστρώματος θεμελιώσεως τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒβ. Εἰς τὴν πρόχειρον ἐξέτασιν δὲν ἐφαίνετο ἀπηνθρακωμένος, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἐκ τῆς ἀπανθρακώσεως ἡ διατήρησίς του, πρᾶγμα ἐντούτοις πιθανόν, δεδομένης τῆς παρουσίας τριμμάτων ἀνθράκων εἰς τὸ στρῶμα. Ἄλλη ἑρμηνεία τῆς διατηρήσεως εἶναι ἡ λίαν πυκνὴ καὶ παχεῖα στρῶσις τῆς λάσπης τῶν λευκῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον, ὡς ἐσημειώθη, τὴν ὑφὴν τοῦ σκληροῦ βράχου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τοιαῦτα τεχνητὰ στρώματα καθίστανται ἀεροστεγῆ, ἀπρόσιτα εἰς τὸ ἀτμοσφαιρικὸν ὀξυγόνον, καὶ δημιουργοῦν περιβάλλον κατάλληλον πρὸς διατήρησιν ἀντικειμένων ἐξ ὀργανικῆς ὕλης, ἀντίστοιχον τῆς ἰλύος εἰς τὸν

πυθμένα λιμναζόντων ὑδάτων (πρβ. τοὺς πυρῆνας καρπῶν ἐλαίας ἐκ τῆς δεξαμενῆς τοῦ ἀνακτόρου Ζάκρου). Προσωπικῶς θεωρῶ πιθανωτέραν τὴν δευτέραν ἑρμηνείαν καὶ πιστεύω ὅτι καὶ ἄλλα εὑρήματα ἐξ ὀργανικῆς ὕλης εἶναι πιθανὰ εἰς τὰ τοιαῦτα συμπαγῆ στρώματα.

Τὸ εὕρημα, συνδυαζόμενον μὲ παλαιότερον ἐκ Βασιλικῆς (;1977: ἀποτυπώματα φύλλων ἐλαίας ἐντὸς τῆς μάζης τεμαχίου ὠπτημένου οἰκοδομικοῦ πηλοῦ), ἀποδεικνύει τὴν ἐπὶ 4.400 ἔτη καλλιέργειαν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον τῆς αὐτῆς ποικιλίας ἐλαιοδένδρου. Πράγματι ἡ ποικιλία μὲ τὰ μικρὰ στενὰ φύλλα καὶ τοὺς πολὺ μικροὺς ἀτρακτοειδεῖς καρποὺς εἶναι ἡ καὶ σήμερον κατ' ἐξοχὴν καλλιεργουμένη εἰς τὴν Βασιλικὴν καὶ εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν Ἱεραπέτρας καὶ ἐπαινεῖται ἐνθέρμως ὑπὸ τῶν σημερινῶν καλλιεργητῶν ὡς ἡ καλυτέρα ποικιλία καὶ ἡ ἀποδοτικωτέρα εἰς τὴν παραγωγὴν ἐλαίου. Ἀλλὰ οἱ αὐτοὶ μικροὶ καρποὶ εἶναι οἱ χρησιμοποιούμενοι καὶ ὡς βρώσιμοι ὑπὸ τῶν ἐντοπίων καὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν μίαν τῶν κυρίων τροφῶν καὶ τῶν μελῶν τῆς ἀποστολῆς μας κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, προσφερόμενοι εὐγενῶς ὑπὸ τῶν ἐντοπίων συνεργατῶν μας.

Κεραμεικὴ - χρονολόγησις

Τὰ ὄστρακα καὶ ἐκ τῶν βαθυτέρων πρὸς τὸν βράχον τμημάτων τοῦ στρώματος δὲν ἐνεφάνισαν διαφορὰν καὶ φαίνεται, πρὸ τῆς τελικῆς μελέτης, ἡ ὁποία δὲν ἔγινεν ἀκόμη, ὅτι ἐπαναλαμβάνουν τὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν εἴχομεν ἤδη μὲ τὴν μικροτέραν ὁμάδα τοῦ 1990. Παρετηρήθησαν ὄστρακα τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ἄλλα τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, ἄλλα μὲ πλατείας καστανὰς ταινίας καὶ ἄλλα μὲ μελανὸν ἐπίχρισμα. Ὡς χρόνος κατασκευῆς τοῦ στρώματος, ἑπομένως καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνδεομένων κτισμάτων δύναται πρὸς τὸ παρὸν νὰ προταθῇ εἴτε ἡ ὥριμος Βαθμὶς Βασιλικῆς εἴτε ἡ ἀρχὴ τῆς Βαθμίδος τοῦ Λευκοῦ Ρυθμοῦ.

Γενικὴ ἐκτίμησις περὶ τῆς Τομῆς Βάθους τοῦ χώρου ΡΒ1 (πίν. 217α)

Τὸ συνολικὸν βάθος τῆς Τομῆς ΡΒ1 μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου εἶναι περ. 1 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒβ ἢ περ. 80 ἑκ. μ. ἀπὸ τοῦ Δ ἄκρου τοῦ πλακοστρώτου ΡΒα. Ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει κλίσιν πρὸς Α, ἰσχυρὰν εἰς τὸ ἀναφανὲν τμῆμα του. Τὸ συνολικὸν πάχος τῆς ἐπιχώσεως εἶναι

ἑπομένως, ἀφαιρουμένου τοῦ πάχους τῶν πλακῶν τῶν πλακοστρώτων, εἰς τὸ σημεῖον τῆς τομῆς, 75-90 ἑκ. μ. Τὰ ἄνω 5-8 ἑκ. μ. εἶναι τὸ καθαρὸν στρῶμα λάσπης λευκῶν χωμάτων ἑδράσεως τῶν πλακῶν, ἀκολουθεῖ τὸ στρῶμα τῶν πυκνῶν μικρῶν λίθων, πάχους 30 ἑκ. μ. καί, τέλος, μέχρι τῆς καθαρᾶς ἐπιφανείας τοῦ βράχου τὸ στρῶμα τῶν πυκνῶν λευκῶν χωμάτων, μὲ σποραδικὰς μόνον ἐμφανίσεις ὁμάδων μικρῶν λίθων ἢ καί τινων μεγαλυτέρων πρὸς τὸν βράχον.

Τὸ σύνολον τῆς ἐπιχώσεως ταύτης εἶναι τεχνητόν, ὁμοιομόρφως σκληρὸν ἢ συμπαγὲς καὶ ἀποτελεῖ, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας, ἐνιαίαν κατασκευήν, ἀντιμετωπίζουσαν τὴν ἰσχυρὰν κλίσιν τῆς πρὸς οἰκοδόμησιν ἐπιφανείας τοῦ βράχου, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἑδράζονται καὶ τὰ δύο πλακόστρωτα τῆς Περιοχῆς Ρ, ἤτοι ΡΒβ καὶ ΡΒα. Περὶ τῆς διαφόρου ἐμφανίσεως τοῦ στρώματος ὑποθεμελιώσεως κατὰ τὴν Α πλευρὰν τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒα ἰδὲ εὐθὺς κατωτέρω τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν τομὴν τοῦ Χώρου ΡΒ7.

Ἐπὶ πλέον τὸ ἰσχυρὸν τοῦτο στρῶμα εὑρίσκεται εἰς ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν στρῶσιν παιπαλῶν τοῦ Χώρου ΡΒ1, ἄρα καὶ μὲ τοὺς πλαισιοῦντας τὴν στρῶσιν ταύτην τοίχους Α-ΡΒ1 καὶ Ν-ΡΒ1.

Αἱ ἀνωτέρω διαπιστώσεις ἐπιτρέπουν ἐνιαίαν ἑρμηνείαν τῶν ἀνατολικῶς τοῦ ἰσχυροῦ Τοίχου ΡΑα, καὶ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, κατασκευῶν ὡς λίαν ἀνεπτυγμένου καὶ μὲ ἐξαίρετον φροντίδα καὶ τεχνικὴν ἱκανότητα ᾠκοδομημένου συνθέτου συστήματος θεμελιώσεως, ἀξιολόγου τινὸς προφανέστατα κτιρίου. Πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὸ κτίριον τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ ὁ ἰσχυρὸς καὶ ἀρκούντως ἐπιβλητικὸς Τοῖχος ΡΑα. Πρέπει μόνον νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἐφέτος μελέτη ὁμάδων τινῶν ὀστράκων τοῦ 1990 ἐκ τῶν πέριξ τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου καθαρισμῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς λάσπης τοῦ τοίχου, ἐπιμόνως ὁδηγοῦν πρὸς μίαν χρονολόγησίν του εἴτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ΠΜ ΙΙΙ, εἴτε μιᾶς πρωίμου φάσεως τῆς ΜΜ Ια, τούτου συνάδοντος καὶ πρὸς παλαιότερα σχετικὰ δεδομένα, ἤτοι τῆς παρουσίας κεραμεικοῦ ὑλικοῦ δυναμένου νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ΠΜ ΙΙΙ ἐντὸς τῶν χωμάτων τοῦ τελικοῦ καθαρισμοῦ τῶν λίθων εἰς σημεῖα τῆς Περιοχῆς Ρ, ἰδὲ Ἡμερολόγιον 1980 - Τομέας Ρ.

Τομὴ Βάθους ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον ΡΒα - Χῶρος ΡΒ7 (εἰκ. 1, πίν. 217β)

(Ἡμερολόγιον 1991: Τομὴ ΙΙΙ)

Συνέχεια παλαιοτέρων ἐρευνῶν τῶν ἰσχυρῶν στρωμάτων ὑποθεμελιώσεων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζεται τὸ ἰσχυρὸν Πλακόστρωτον ΡΒα, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν πλακῶν (ἰδὲ *ΠΑΕ* 1979, 327-328 καὶ σχέδιον εἰκ. 2. *ΠΑΕ* 1980, 333-335 καὶ σχέδιον εἰκ. 2: Πρὸ τῆς νέας ὀνοματοθεσίας τῆς Περιοχῆς Ρ. Ὁ Χῶρος ΡΒ7 ὀνομάζεται εἰς τὰ *ΠΑΕ* 1980 «Χῶρος Ρ8». *ΠΑΕ* 1981, 376 καὶ σχέδιον εἰκ. 3: Νέα ὀνοματοθεσία Περιοχῆς Ρ. Τὸ σημεῖον τῆς τομῆς λαμβάνει τὸ ὄνομα «Χῶρος ΡΒ7». Τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἀνωτέρω *ΠΑΕ* Ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς).

Αἱ παλαιότεραι τομαὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶχον ἀποκαλύψει τὸ λίαν ἰσχυρὸν ὑπόστρωμα θεμελιώσεως ἐκ μικρῶν πυκνῶν λίθων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζονται αἱ μεγάλαι πλάκες ΡΒα, μεσολαβοῦντος στρώματος ἐκ λίαν καθαρῶν λευκῶν χωμάτων πάχους 15 ἑκ. μ. Πλὴν τῆς πιστοποιήσεως τῆς παρουσίας τοῦ στρώματος τῶν πυκνῶν μικρῶν λίθων καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς μεγάλης πρὸς Α τομῆς τῆς περιοχῆς Ρ (ἰδὲ σχέδια ὡς ἄνω), εἶχε γίνει προσπάθεια νὰ ἐρευνηθῇ τὸ στρῶμα τοῦτο εἰς βάθος, ἀλλὰ ἡ τομὴ εἶχε φθάσει εἰς βάθος μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος μέτρου χωρὶς νὰ συναντήσῃ τὸν βράχον. Περιοριζόμεθα ἐφέτος εἰς τὸν καθαρισμὸν τῆς παλαιᾶς τομῆς καὶ εἰς τὴν συνέχισίν της εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ μὲ ἀνασκαφὴν μόνον τοῦ κεντρικοῦ της τμήματος, μήκους περίπου 1 μ. Β-Ν καὶ πλάτους περίπου 0.60 μ. Α-Δ.

Ἡ σύστασις τῆς ἐπιχώσεως παραμένει ἡ αὐτή, ἤτοι μικροὶ λίθοι, πυκνοὶ μὲ λευκά, ἐλαφρῶς ἀμμώδους ὑφῆς χώματα καὶ σχετικῶς ἄφθονα ὄστρακα κεραμεικῆς. Ὁ φυσικὸς βράχος ἀνευρίσκεται εἰς βάθος 1 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πλακοστρώτου ΡΒα καὶ ἐμφανίζει καὶ ἐδῶ κατωφερῆ πρὸς Α κλίσιν.

Ἡ ἐξαίρετος τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν συνθέτων θεμελιώσεων

Τὸ κυριώτερον στοιχεῖον ἐκ τῆς παρούσης τομῆς εἶναι, πλὴν τοῦ μεγάλου πάχους τοῦ τεχνητοῦ ἐκ μικρῶν λίθων ὑποστρώματος θεμελιώσεως, ἡ διάφορος σύστασίς του ἐν σχέσει πρὸς τὸ κυρίως ἐκ καθαρῶν χωμάτων ἀποτελούμενον, πλὴν τοῦ ἀνωτέρου τμήματός του, στρῶμα τῆς προηγουμένης καὶ πλησιέστατα εὑρισκομένης τομῆς τοῦ Χώρου ΡΒ1. Καὶ τοῦτο ἐφ' ὅσον ἐγένετο

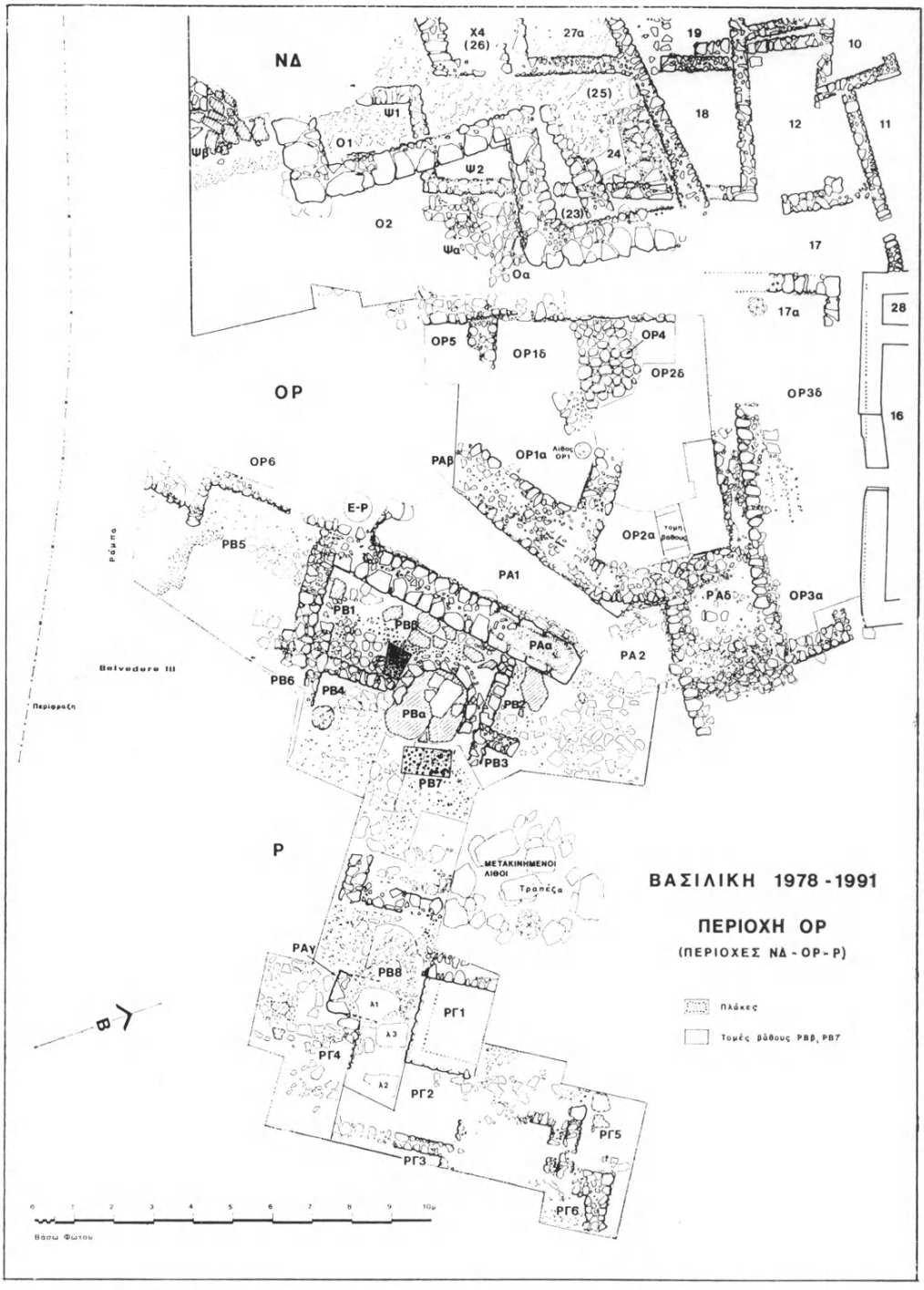

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψις περιοχῆς ΟΡ (νότιον τμῆμα περιοχῆς ΝΔ, περιοχὴ ΟΡ, περιοχὴ π-Ρ).

ἤδη δεκτὸν ὅτι τὰ δύο πιστοποιηθέντα εἰς τὰς δύο τομὰς συστήματα τεχνητῶν στρώσεων ἀποτελοῦν πράγματι τμήματα ἑνιαίας κατασκευῆς.

Τοῦτο πιστεύω ὅτι δὲν σημαίνει δύο διάφορα στρώματα, ἀλλ' ἁπλούστατα ἐπιλεκτικήν, σκόπιμον χρῆσιν τῶν διαθεσίμων ὑλικῶν εἰς διαφόρους ἐπὶ μέρους πυκνότητας καὶ ποσότητας εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῆς πολυσυνθέτου κατασκευῆς, τῆς ὁποίας τμήματα ἀποτελοῦν τὰ ἐξεταζόμενα ἐδῶ τμήματα ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως. 'Η τοιαύτη ἐπιλεκτικὴ-ἐναλλακτικὴ χρῆσις τῶν ὑλικῶν παρατηρεῖται ἐν γένει εἰς ὅλην τὴν ἐλευθερωθεῖσαν τῶν χαλαρῶν χωμάτων ἔκτασιν τῆς Περιοχῆς Ρ, ἤτοι ἐδῶ στρῶμα μικρῶν λίθων πολὺ μεγάλου πάχους, ἐπιστεφόμενον μὲ παχὺ στρῶμα λευκῶν χωμάτων, ἐκεῖ πολὺ παχὺ στρῶμα λευκῶν χωμάτων, ἐπιστεφόμενον μὲ παχὺ στρῶμα μικρῶν λίθων καὶ πάλιν μὲ στρῶμα λευκῶν χωμάτων, ἀλλοῦ στρῶσις κανονικὴ κυανοτέφρων παιπαλῶν ἐπὶ ἰσχυροῦ ὑποστρώματος ἴσως πάλιν λευκῶν χωμάτων ἢ μικρῶν λίθων, σποράδην, τέλος, ριπαὶ ἢ στρώσεις μεγάλων λογάδων λίθων, παιπαλῶν καὶ ὀγκοχαλίκων, ἔτι δὲ καὶ τοιχάρια πλαισιώσεως τῶν ὑλικῶν καὶ κατασκευῶν τούτων.

'Η τοιαύτη ποικιλία χρήσεων τῶν ἐπὶ μέρους ὑλικῶν εἰς πλησιόχωρα σημεῖα τῆς αὐτῆς μεγάλης συνθέτου κατασκευῆς δὲν εἶναι, προφανέστατα, τυχαία, καθόσον παρατηροῦνται κανονικότητες καὶ ἐπαναλήψεις, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν ὅτι οἱ οἰκοδόμοι εἰργάζοντο ἐλλόγως βάσει δοκίμων τρόπων, τοὺς ὁποίους ὅμως συνεχῶς προσήρμοζον εἰς τὰς πραγματικὰς δομικὰς-κατασκευαστικὰς ἀνάγκας τοῦ κτίσματος. Τὸ κύριον δομικὸν-κατασκευαστικὸν πρόβλημα τῆς παρούσης κατασκευῆς, ἤτοι τοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ ὁποίου τὰ ὑποστρώματα θεμελιώσεως μελετῶμεν ἐνταῦθα, ἦτο ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ἰσχυρᾶς κλίσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νὰ θεμελιωθῇ κτίριον ἰσχυρὸν καὶ ἀνθεκτικόν.

'Η συνέχισις τῆς μελέτης τῶν σῳζομένων ἔτι εἰς Βασιλικὴν τμημάτων θεμελιώσεων τῶν κτισμάτων τῶν διαφόρων περιόδων τοῦ οἰκισμοῦ, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, πιστεύω ὅτι θὰ διευκρινίσῃ βαθμηδὸν εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν τοὺς τεχνικοὺς τρόπους κατασκευῆς τῶν θεμελιώσεων, ἀπὸ τοῦ σταδίου τῆς ἐπιλογῆς καὶ προμηθείας τῶν ὑλικῶν μέχρι τῆς τελικῆς συνθέσεώς των εἰς τὸ οἰκοδόμημα.

Ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα πρὸς τὸ παρὸν ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὰς συνθέτους θεμελιώσεις ὑλικῶν εἶναι κούσκουρας εἰς τὰς ποικι-

λωτάτας αὐτοῦ μορφάς, κατὰ κύριον λόγον, καὶ οἱ περιεχόμενοι ἐντὸς τῶν στρωμάτων τοῦ κούσκουρα χάλικες καὶ ὀγκοχάλικες ἐκ κυανοτέφρου μεταμορφικοῦ ἀσβεστολίθου. Τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ὑλικῶν ἦτο προσιτὸν εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τῶν κτισμάτων ἢ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ πρὸς οἰκοδόμησιν οἰκοπέδου.

Τομὴ βάθους πλακοστρώτου 44 — Χῶρος 44α (εἰκ. 2, πίν. 218α-β)

('Ημερολόγιον 1991: Τομὴ Ι). (*ΠΑΕ* 1990, λέιζερ 7-8 καὶ πίν. 3α)

Εὐχερὴς καὶ ὅλως ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἔρευνα τοῦ σημειωθέντος εἰς *ΠΑΕ* 1990 στρώματος ἐκ μικρῶν λίθων, τὸ ὁποῖον ἐδείχθη ὅτι πράγματι εἶναι ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τοῦ ἐκτεινομένου ποτὲ πρὸς Α Πλακοστρώτου 44. Παρὰ τὸ μικρὸν βάθος τῆς μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐπιχώσεως ἐδείχθη ὅτι καὶ ἐδῶ τὸ σύστημα ὑποθεμελιώσεως τοῦ πλακοστρώτου ἦτο ἀρκούντως ἀνεπτυγμένον καὶ σύνθετον.

'Η τομή, διαστάσεων 1.50 μ. Α-Δ καὶ 60 ἑκ. μ. Α-Β, ἐσκάφη ἀνατολικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 60 ἑκ. μ. τῆς ἀνατολικωτέρας πλακὸς τοῦ Πλακοστρώτου 44, εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ Δωματίου 43 καὶ τοῦ Χώρου 42α χῶρον, τὸν ὁποῖον τοῦ λοιποῦ ὀνομάζομεν *Χῶρον 44α*.

'Η πλάξ, συμπληρωμένη κατὰ τὸ Β αὐτῆς τρίτον, ἐδράζεται ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος λάσπης ἐκ καθαρῶν λευκῶν χωμάτων, πάχους 4-8 ἑκ. μ., ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἄρχεται στρῶμα μικρῶν λίθων.

'Ακριβῶς ἔμπροσθεν, ἤτοι ἀνατολικῶς τῆς πλακὸς ὑπάρχει στρῶσις λίθων σχετικῶς μεγάλων μέχρι 15 ἑκ. μ., εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον κατὰ 5-15 ἑκ. μ., μὲ φορὰν Β-Ν, ἡ ὁποία ἔχει κάποιαν κανονικότητα καὶ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀνῆκέ ποτε εἰς ἀρχαιότερον ἀμελοῦς κατασκευῆς λιθόστρωτον ἢ θεμέλιον τοίχου.

Εὐθὺς ὑπὸ τοὺς λίθους τούτους ὑπάρχει στρῶμα μικρῶν πυκνῶν λίθων, συμπήκτων μετὰ λευκῶν χωμάτων, ὁμοίως πρὸς τὴν τοῦ Χώρου ΡΒ1 τόσον ὡς πρὸς τὸ πάχος ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν σκληρότητα καὶ τὸ μέγεθος τῶν λίθων.

'Ακολουθεῖ «στρῶμα λάσπης», ἤτοι στρῶμα σκληρῶν συμπαγῶν χωμάτων κούσκουρα, δυνάμενον νὰ συγχυσθῇ κατὰ τὴν σκληρότητα πρὸς τὸν φυσικὸν βράχον. Τὸ στρῶμα τοῦτο εἶναι παχύτερον καὶ φθάνει μέχρι τοῦ φυσικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται εἰς βάθος περ. 60 ἑκ. μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς

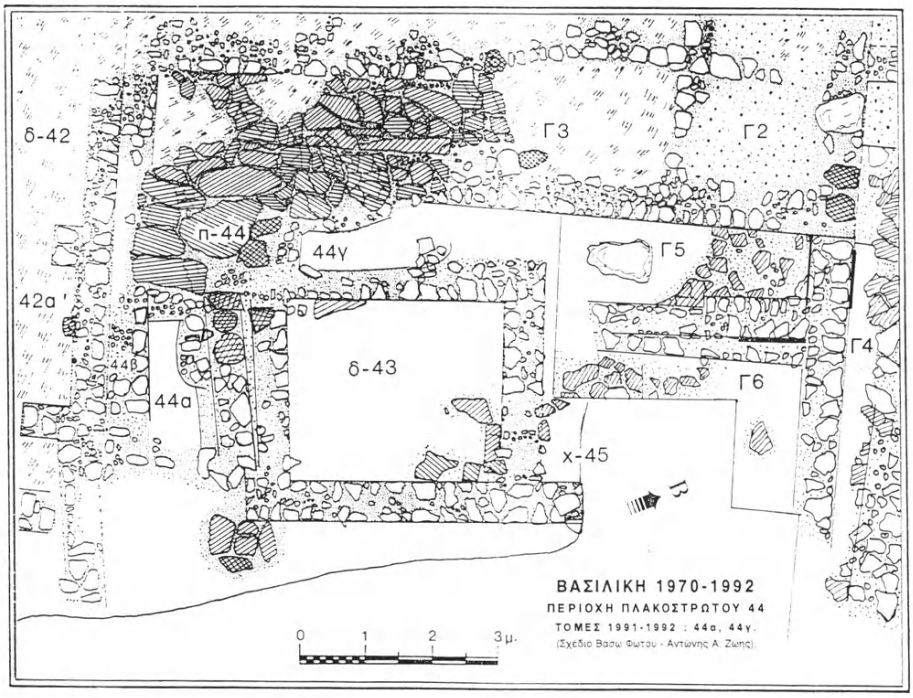

Εἰκ. 2. Πλακόστρωτον π-44. Τομαὶ βάθους χώρων 44α καὶ 44γ.

πλακός. 'Ο βράχος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀρκούντως σκληρὸς κούσκουρας, ὁ ὁποῖος εἶχε, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Μινωιτῶν οἰκοδόμων, καθαρισθῆ ἐπιμελῶς πρὸ τῆς στρώσεως ἐπ' αὐτοῦ τῶν ἐπαλλήλων στρωμάτων θεμελιώσεως.

Πρὸς τὸ Α τμῆμα τῆς τομῆς ἐφάνησαν, ἐντὸς τοῦ στρώματος τῶν σκληρῶν χωμάτων ἢ λάσπης κούσκουρα καί τινες μεγαλύτεροι λίθοι, οἱ ὁποῖοι ἐφαίνοντο σκοπίμως τοποθετημένοι πρὸς καλυτέραν ἀντιστήριξιν τῶν χωμάτων.

'Η κλίσις τοῦ βράχου πρὸς Α εἶναι ἐνταῦθα κατὰ πολὺ ἠπιωτέρα ἢ εἰς τὰς τομὰς τῆς Περιοχῆς Ρ, ὅθεν προφανῶς ἑρμηνεύεται καὶ τὸ κατὰ πολὺ μικρότερον συνολικὸν πάχος τῶν στρωμάτων ὑποθεμελιώσεως.

Σχέσις ὑλικοῦ βράχου καὶ ὑλικῶν στρώσεων

Τὸ ὑλικὸν τοῦ τεχνητοῦ στρώματος, ἤτοι τὰ λευκὰ χώματα κούσκουρα, εἶναι εἰς τὴν παροῦσαν τομήν, ὅπως καὶ εἰς τὴν τομὴν τοῦ Δωματίου 30, τὴν

ὁποίαν θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, τὸ αὐτὸ μὲ τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ὁ βράχος ἀνασκαπτόμενος τρίβεται εἰς λεπτὸν χῶμα, τὸ ὁποῖον ὅμως διατηρεῖ πολλὰ τρίμματα διαφόρων μεγεθῶν, ἐμφανιζόμενα ἀκολούθως εἰς τὰς τομὰς τῶν τεχνητῶν στρωμάτων εἰς τρίμματα λευκῆς ὕλης ὑφῆς κιμωλίας. Τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἐναλλάσσεται εἰς τὰ αὐτὰ τμήματα τοῦ βράχου, ἀκολούθως δὲ καὶ εἰς τὰ τεχνητὰ στρώματα, μὲ ὑλικὸν ἀμμώδους ὑφῆς καὶ πλέον κιτρινωπόν.

Ἡ λευκὴ ὕλη ἀνευρισκομένη εἰς ὑγρὰ στρώματα ἐμφανίζεται ὡς λευκὸς πηλὸς ἕτοιμος πρὸς πλάσιμον (ὅπως εἰς τὴν τομὴν τοῦ Δ-ΟΡ2), ἐνῶ ἡ ἀμμώδους ὑφῆς ὕλη, ὅταν ἐπικρατῇ εἰς τμήματα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τεχνητὸν στρῶμα ἀποτελούμενον ἐξ ὁμοίων χωμάτων, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ διακριθῇ καί, ἂν τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ βράχου εἶναι ὑγρόν, φεύγει σχεδὸν μὲ τὴ σέσουλα σὰν νισεστές. Τοῦτο συμβαίνει π.χ. εἰς τὸ Δωμάτιον Θ1 τῶν Βορείων Οἰκιῶν. Τὸ αὐτὸ πέτρωμα παραμένον ἐπί τινα ἔτη ἐκτεθειμένον εἰς τὴν ἀτμοσφαιρικὴν ἐπίδρασιν σκληρύνεται καὶ λαμβάνει τὴν ὑφὴν τοῦ μετρίας σκληρότητος κούσκουρα (βράχος πλησίον Χώρου Ξ3).

Παρατηρήσεις ὡς αἱ ἀνωτέρω, πλουτιζόμεναι εἰς ἑκάστην νέαν τομήν, δεικνύουν ὅτι εἰς πολλὰς περιπτώσεις τὰ ὑλικὰ τῶν τεχνητῶν στρωμάτων ὑποθεμελιώσεως ἐλαμβάνοντο ἐξ αὐτοῦ τοῦ πρὸς οἰκοδόμησιν χώρου, ἢ ἐκεῖ πλησίον, πρᾶγμα ἐξ ἄλλου ἀπολύτως πρακτικὸν καὶ εὔλογον. Κατὰ τοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὰς ἀπολήψεις χωμάτων καὶ λιθαρίων συμπαρασύρεται καὶ ζυμώνεται εἰς τὰς τεχνητὰς στρώσεις καὶ τὸ τυχὸν ὑπάρχον ἐκεῖ ἀρχαιολογικὸν ὑλικόν, πλούσιον μάλιστα, ἂν ἡ ἀπόληψις γίνεται καὶ ἐκ σημείων, ὅπου ὑπάρχουν παλαιὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα.

Τοῖχος Β-44α

Εἰς τὴν Β πλευρὰν τῆς τομῆς καὶ κατὰ μῆκος καὶ ἀκριβῶς νοτίως καὶ παραπλεύρως τοῦ Τοίχου Ν-43 παρατηροῦνται λίθοι εἰς κανονικὴν σειράν, ἐνσωματωμένοι εἰς τὸ καθαρὸν ἀρχαιολογικὸν στρῶμα, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ σχηματίζουν κανονικὸν τοῖχον μὲ φορὰν Α-Δ, μὲ πολὺ μικρὰν ἀπόκλισιν ὡς πρὸς τὸν Ν-43. Πρὸ τῆς καλυτέρας ἐρεύνης τῆς κατασκευῆς ταύτης αἱ ἑξῆς ὑποθέσεις εἶναι δυναταὶ πρὸς ἑρμηνείαν της:

α) Ὅτι μετὰ τοῦ Ν-44α σχηματίζει διπλοῦν τοῖχον, γνώρισμα πολλῶν ΠΜ κτισμάτων καὶ δὴ καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν

τὸ Δωμάτιον 43. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ θὰ ὡδήγει εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ συνόλου τῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Πλακοστρώτου 44 καὶ τοῦ Δωματίου 43 κατασκευῶν εἰς τὴν Ἐρυθρὰν Οἰκίαν.

β) Ἄλλη ἑρμηνεία θὰ ἦτο ὅτι ὁ Τοῖχος Β-44α ἀνῆκέ ποτε εἰς κτίσμα ἀρχαιότερον τῶν λοιπῶν κατασκευῶν, ἐνσωματωθεὶς βραδύτερον εἰς τὰ ὑποστρώματα θεμελιώσεων τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας. Εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχαιοτέραν οἰκοδομικὴν φάσιν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν καί τινα ἄλλα κατάλοιπα, ὅπως ἡ σειρὰ λίθων μεταξὺ τομῆς καὶ Πλακοστρώτου 44 καὶ ἄλλοι μεγάλοι λίθοι καὶ πλάκες βορειότερον, παρὰ καὶ ἀνατολικῶς τοῦ σωζομένου τμήματος τοῦ Πλακοστρώτου 44.

Ἡ ὀλιγώτερον πιθανὴ δευτέρα ταύτη ὑπόθεσις φαίνεται ἐντούτοις νὰ ἐνισχύεται ὑπὸ τῶν κινητῶν εὑρημάτων ἐκ τῆς τομῆς, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν μᾶλλον ὅλα εἰς τὴν Βαθμίδα Κουμάσας.

Τὰ ἐκ τῆς τομῆς κινητὰ εὑρήματα. Ὁρισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς

Μεταξὺ τῶν ἐκ τῆς τομῆς ὀστράκων ἀπουσιάζουν τὰ εὐχερῶς κατατασσόμενα εἰς τοὺς γνωστοτέρους κεραμεικοὺς ρυθμούς, ἀλλὰ τὸ σύνολον τοῦ ὑλικοῦ φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς πρωίμους χρόνους τῆς ΠΜ ἐποχῆς. Τὸ πλούσιον ΠΜ ὑλικὸν τῶν ἐφετινῶν ὁμάδων ἐπιλογῆς (ἰδὲ κατωτέρω) μᾶς ὡδήγησε, πλὴν τῶν ἄλλων, εἰς τὸ νὰ διακρίνωμεν ἀπὸ τοῦδε τὰ ὄστρακα τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς εἰς δύο κατηγορίας, ἐρυθρὰ καὶ φλογωτά. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος ρυθμὸς Βασιλικῆς δὲν καλύπτει μόνον τὰ φλογωτὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνευ φλογώσεως ἐρυθρὰ ἢ ρόδινα. Καὶ αἱ δύο κατηγορίαι δέον νὰ θεωρῶνται ἀνήκουσαι εἰς τὸν κλασσικὸν ρυθμὸν Βασιλικῆς, τοῦ ὁποίου κύρια διαγνωστικὰ γνωρίσματα εἶναι ὁ καθαρὸς ροδόχρους πηλός, ἀφήνων πάντοτε ροδίνην κόνιν εἰς τὰς χεῖρας, καὶ ἡ συνύπαρξις πυκνοῦ ἐπιχρίσματος, ἀπὸ ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου ἕως μέλανος, μὲ λίαν ἐπιμελῆ στίλβωσιν ἐπιφανείας, χωρὶς λίαν ἐμφανῆ ἴχνη τῆς διαβάσεως τοῦ στιλβωτῆρος ἐπὶ τῆς ἤδη ἐπικεχρισμένης ἐπιφανείας, ὅπως εἰς ἄλλας κατηγορίας κεραμεικῆς μὲ στίλβωσιν ἐπιφανείας. [Τὰ ἴχνη διακρίνονται ὅμως ὑπὸ τὸ ἐπίχρισμα!].

Εἰς τὴν παροῦσαν ὁμάδα ὑπάρχουν τρία ὄστρακα, τὰ δύο πολὺ μικρά, κατατασσόμενα εἰς τὰ ἐρυθρὰ τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ μόνον ἕν, μὲ στίλβον πυκνὸν μαῦρον ἐπίχρισμα ἐσωτερικῶς καὶ ἐρυθρὸν φλογωτὸν ἐξωτερικῶς.

Τὰ ἐρυθρὰ ὄστρακα ρυθμοῦ Βασιλικῆς δέον κατὰ κανόνα νὰ θεωρῶνται σύγχρονα πρὸς τὰ φλογωτά. Ὅμως (α) ἐπειδὴ φλογωτὸς ρυθμὸς ἄνευ ἀνεπτυγμένης τῆς τεχνικῆς τοῦ καλοῦ ἐπιχρίσματος Βασιλικῆς, ἐν συσχετισμῷ καὶ πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς καλῆς στιλβώσεως ἐπιφανείας, δὲν νοεῖται, καὶ (β) ἐπειδὴ ὁ ἀνεπτυγμένος φλογωτὸς ρυθμὸς μὲ τὰς σκοπίμους φλογωτὰς συνθέσεις καὶ τὰ λαμπρὰ χρώματα προϋποθέτει προγενέστερα στάδια, ἤτοι βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν, ἔπεται ὅτι ἄλλα τῶν μὴ φλογωτῶν ὀστράκων τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἐκ μὴ φλογωτῶν τμημάτων φλογωτῶν ἀγγείων, ἄλλα ὅμως πιθανῶς νὰ προέρχωνται ἐξ ἀγγείων μὴ φλογωτῶν, εἴτε συγχρόνων εἴτε ἀρχαιοτέρων τῶν φλογωτῶν. Ἤδη μεταξὺ τῶν κατ' ἔτος συγκεντρουμένων ὀστράκων τῆς ἀνασκαφῆς ἀρκετὰ τείνουν νὰ ἀποτελέσουν κατηγορίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν τὸ ὄνομα «πρωτο-φλογωτά».

Δὲν ἐπεκτεινόμεθα ἐνταῦθα ἐπὶ τοῦ ἀνεξαντλήτου θέματος τῆς τεχνικῆς τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, περὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ ἐδιδάχθημεν ἐφέτος ἐκ τῆς μελέτης τῶν πλουσίων Ὁμάδων Ἐπιλογῆς· ἡ μικρὰ παρέκβασις εἶχε σκοπὸν νὰ δείξῃ ὅτι ἡ κεραμεικὴ τῆς τομῆς τοῦ Πλακοστρώτου 44, ὅπου τὰ νεώτερα ὄστρακα φαίνεται νὰ εἶναι ἀκριβῶς τὰ τέσσερα σημειωθέντα τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, πιθανῶς χρονολογεῖται εἰς ἀρχικὴν φάσιν τῆς Βαθμίδος Βασιλικῆς ἢ καὶ ἐνωρίτερον, ἤτοι ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Βαθμίδος Κουμάσας.

Εἰς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν φαίνεται νὰ ἀντιτίθεται τὸ ὑπόλοιπον ὑλικὸν τῆς τομῆς, ἐνισχύεται δὲ ἐπὶ πλέον αὕτη ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ἀπουσίας ἐκ τοῦ συνόλου τῆς ἐρευνηθείσης ἐπιχώσεως οἰκοδομικῶν κονιαμάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει ἐντούτοις νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μὲ διεύρυνσιν τῆς τομῆς κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος. Ἰδὲ καὶ τὰς ἀναλόγους συνθήκας εἰς τὴν τομὴν τοῦ Δωματίου 30 κατωτέρω.

Δυτικὴ οἰκία - δωμάτιον 30. Συγκέντρωσις ἀπερριμμένης κεραμεικῆς παλαιῶν ἐργασιῶν καὶ τομὴ βάθους

(Ἡμερολόγιον 1991: Τομὴ Χ)

(Ὄψεις Δωματίου 30: *Βασιλικὴ* Ι (1976), πίν. 4α κέντρον, 4β κάτω ἀριστερά, 6β κέντρον ἀριστερά. Ἰδὲ καὶ κείμενον αὐτ. 79-80 καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ δωμάτια 8α, 8, 9 καὶ τὴν Μεγάλην Αὐλήν, αὐτ. 83 κἑ. (24-29) καὶ 90 κἑ. (35-38), καὶ σχέδιον ΙΧ.)

Κατὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ 1990 εἴχομεν παρατηρήσει εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ Δωματίου 30 τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας συσσώρευσιν ἢ ἀπόθεσιν χαλαρὰν ὀστράκων, ἥτις καὶ ἐσχημάτιζε τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ σημερινοῦ δαπέδου, τὴν ὁποίαν ἀποφασίζομεν τώρα νὰ ἐρευνήσωμεν. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ ἐκτελέσωμεν καὶ τὴν πρώτην τομὴν βάθους τῆς ἀποστολῆς μας εἰς σημεῖον τῆς «Μεγάλης Οἰκίας»[2] καὶ δὴ μὲ ὅλως ἐξαίρετα ἀποτελέσματα, καθ' ὅσον ἐπιστοποιήθη στρῶμα τεχνητὸν θεμελιώσεως εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου, ἀνῆκον μᾶλλον εἰς περίοδον προγενεστέραν τῆς «Μεγάλης Οἰκίας».

Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς περὶ τῆς συσσωρεύσεως τῶν ὀστράκων τρεῖς ὑποθέσεις ἦσαν δυναταί: α) Ὅτι πρόκειται περὶ ἀπερριμμένου ἀκαθαρίστου ὑλικοῦ τῶν καθαρισμῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τῶν στερεώσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ 1963 (Ἀλεξίου - Σακελλαράκης - Μεραμβελιωτάκης, ἰδὲ *Βασιλικὴ* Ι, 1976, 72 σημ. 2 καὶ ΠΑΕ 1972, 277 σημ. 20). β) Ὅτι πρόκειται περὶ συσσωρεύσεως ἀπερριμμένης κεραμεικῆς τῆς ἀνασκαφῆς Seager 1903-1904, ἀντίστοιχος ἄλλων εὑρεθεισῶν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῶν ἰδικῶν μας ἐργασιῶν, ἰδὲ *ΠΑΕ* 1972, 277-278: «Θησαυροὶ» κεραμεικῆς. γ) Δὲν ἠδύνατο ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ πιθανότης νὰ πρόκειται περὶ μινωικῆς συσσωρεύσεως ὀστράκων, τῆς ὁποίας ἔδει νὰ ἐξετασθῇ ὁ χαρακτήρ.

Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τὸ δάπεδον τοῦ Δωματίου εὑρίσκετο εἰς βάθος περ. 60 ἑκ. μ. ἀπὸ τῆς ἄνω σωζομένης ἐπιφανείας τῶν παρὰ τὴν Μεγάλην Αὐλὴν τμημάτων τῶν τοίχων Δ-30 καὶ Ν-30 ἢ περ. 30 ἑκ. μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς αὐλῆς (πίν. 214α).

Εὐθὺς μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς —εἰς τομὴν πλάτους 1.30 μ. κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου— διεπιστώθη ὅτι τὰ ὄστρακα ἔκειντο πυκνὰ ἐντὸς χαλαρῶν μαύρων χωμάτων, ἀντιπροσωπεύοντα ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ περιόδους καταλήψεως τοῦ Κεφαλιοῦ (πίν. 214β). Ἐπειδὴ πολλὰ ἦσαν μεγάλα καὶ καλῆς διατηρήσεως, ὑπῆρχον μάλιστα μεταξὺ αὐτῶν καὶ «ἀκέραια» τμήματα, ὅπως βάσεις σχήματος ἀβαθοῦς κυπέλλου ΠΜ τεϊοδοχῶν ἢ γεφυρωταὶ ΜΜ προχοαί, ἐφαίνετο προφανὲς ὅτι τὸ ὑλικὸν τῆς παρούσης μεγάλης στρώσεως προήρχετο ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Seager. Ὅτι ὅμως ἀπετέθη ἐκεῖ ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Seager δὲν ἦτο προφανές, καθόσον τὸ Δωμάτιον 30 εἶχε καθαρισθῇ καὶ οἱ τοῖχοι του,

2. Περὶ τῆς ὀρολογίας ἰδὲ *ΠΑΕ* 1972, σημ. σ. 275, ἐπίσης *Βασιλικὴ* Ι (1976), 7-8.

παρὰ τοὺς ὁποίους ἔκειτο ἡ στρῶσις τῶν ὀστράκων, εἶχον στερεωθῆ κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1963. Εἶναι περίεργον ὅτι ὁ Μεραμβελιωτάκης, ἐργασθεὶς ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν ἰδικήν μας ἀποστολήν, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ στρώσας τὰ ὄστρακα, οὐδέποτε ἀνέφερε τὴν ἐργασίαν ταύτην. Ὁμοίως ὁ ὑπεύθυνος τῶν ἐργασιῶν Σακελλαράκης δὲν ἐνθυμεῖται τοιαύτην ἐργασίαν καὶ προσθέτει ὅτι κατὰ κανόνα μεταφέρει τὸ σύνολον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀνασκαφῶν του εἰς τὸ Μουσεῖον. Ἐπομένως ἡ μόνη ἀπομένουσε ἐξήγησις εἶναι ὅτι καὶ ἡ παροῦσα μεγάλη ὁμὰς κεραμεικῆς κατεχώσθη ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Seager, κατὰ δὲ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ 1963 δὲν ἐγένετο ἀντιληπτή.

Ἡ στρῶσις ὀστράκων, πάχους 10-15 ἑκ. μ. κατελάμβανε τὸ σύνολον τῆς ἐκτάσεως τῆς τομῆς (1.30×1.90 μ., δυτικὸν τμῆμα τοῦ δωματίου) καὶ ἀπέδωσε πέντε πλήρη ζεμπίλια. Πλὴν τῶν ὀστράκων ὑπῆρχον καί τινα εὑρήματα ἄλλων κατηγοριῶν: ὀστᾶ ζώων, ὀλίγα θαλάσσια ὄστρεα, δύο ὑφαντικὰ βάρη, ὀλίγα τμήματα λεπίδων καὶ ἀποκρούσματα ὀψιανοῦ.

Ἡ καλὴ διατήρησις καὶ τὸ μέγα μέγεθος πολλῶν ὀστράκων τοῦ παρόντος συνόλου μαρτυροῦν ὅτι ταῦτα προέρχονται πρωτογενῶς ἐκ στρωμάτων καταστροφῆς, καθ' ὅσον τὰ ἐκ στρωμάτων θεμελιώσεως προερχόμενα συνήθως, πρᾶγμα σημειούμενον εἰς τὰς οἰκείας θέσεις, εἶναι μικρὰ καὶ ἐφθαρμένα τὰ πλεῖστα, πολλὰ δὲ τρίμματα μᾶλλον ἢ τεμάχια ἀγγείων.

Ὁμάδες Ἐπιλογῆς 1990-1991 καὶ Ὁμάδες Στρωματογραφίας καὶ Χρονολογήσεως

Τὸ συγκεντρωθὲν ἐκ τῆς τομῆς τοῦ Δωματίου 30 ὑλικὸν ἀποτελεῖ μέρος μόνον τοῦ ἐκεῖ ἀποτεθέντος: Ὅπως ἐφαίνετο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς τομῆς, ἡ στρῶσις συνεχίζεται πρὸς τὸ κέντρον τοῦ δωματίου καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ καταλαμβάνῃ ὅλην τὴν ἔκτασίν του. Ὅπως ἔδειξεν ὁ παραλλήλως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς, γενόμενος καθαρισμός, ἀκολούθως δὲ καὶ ἡ καλυτέρα μελέτη εἰς τὸ ἐργαστήριον, πρόκειται περὶ ὑλικοῦ ἐξόχως ἐνδιαφέροντος, μὲ πλῆθος ὀστράκων καλῆς διατηρήσεως, ἀνηκόντων εἰς ὅλους τοὺς γνωστοὺς κεραμεικοὺς ρυθμοὺς τῆς Βασιλικῆς, καί, ἐπὶ πλέον, καὶ εἴς τινας τὸ πρῶτον πιστοποιουμένους ρυθμοὺς ἢ κατηγορίας. Δυστύχημα εἶναι ὅτι τὸ σημαντικὸν ὑλικὸν τοῦτο ἀνεσκάφη ὑπὸ τῶν ἀγνώστων ἀνασκαφέων του ἄνευ συγκεντρώσεως ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ ἀπερρίφθη ὡς ἄχρηστον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἀνάλογον πλοῦτον καὶ ποικιλίαν παρουσιάζει καὶ τὸ χύδην ἐντὸς τῶν χαλαρῶν χωμάτων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς ἀνευρισκόμενον καὶ συγκεντρούμενον ἀρχαιολογικὸν ὑλικόν (πρβ. *ΠΑΕ* 1975, 378-379), καὶ δὴ καὶ τὸ ἐκ τῶν ἀποχωματώσεων 1990 καὶ 1991 τῆς Περιοχῆς ΟΡ συγκεντρωθέν. Ἐπειδὴ μάλιστα αἱ δύο μεγάλαι ὁμάδες ἀστρωματογραφήτου ὑλικοῦ τῆς ἀποστολῆς 1990 καὶ 1991, ἤτοι τοῦ Δωματίου 30 καὶ τῆς Περιοχῆς ΟΡ, περιεῖχον περίπου κατὰ τὰς αὐτὰς ἀναλογίας καὶ ἀναμείκτους τὰς διαφόρους κατηγορίας κεραμεικῆς καὶ ἄλλων εὑρημάτων, ἐκρίναμεν ὅτι θὰ ἦτο πρακτικότερον, μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν διαλογὴν —ἡ ὁποία γίνεται κατ' ἀνάγκην, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κρατηθῇ τὸ σύνολον τοῦ ἀπερριμμένου ὑλικοῦ— νὰ συνενώσωμεν τὰς δύο ὁμάδας καὶ νὰ χωρήσωμεν εἰς ἀναλυτικὴν κατὰ κατηγορίας, ρυθμούς, τάξεις, κατάταξιν.

Ἀπετελέσθη οὕτω λίαν ἐνδιαφέρον corpus, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ὁμάδες ἐπιλογῆς 1990-1991», ἐνδεικτικὸν τῶν κατηγοριῶν κεραμεικῆς κλπ. τοῦ οἰκισμοῦ, δυνάμενον νὰ πλουτισθῇ περαιτέρω. Τὸ corpus τοῦτο συγκρινόμενον μὲ τὰς Ὁμάδας Στρωματογραφίας ἢ Ὁμάδας Χρονολογήσεως, ἤτοι τὸ ἐκ τῶν καθαρῶν, ἀδιαταράκτων στρωμάτων προερχόμενον ὑλικὸν —τὸ ὁποῖον βεβαίως ταξινομεῖται καὶ χρονολογεῖται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων— θὰ βοηθήσῃ μεγάλως εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ τελικοῦ χάρτου διακρίσεως καὶ ταξινομήσεως τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

Τομὴ Βάθους - Σκληρὸν στρῶμα Δωματίου 30

Ἀφαιρεθείσης τῆς στρώσεως τῶν ὀστράκων διεπιστώθη εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς τομῆς στρῶμα σκληρὸν καθαρὸν ἐκ λευκῶν χωμάτων, ὑφῆς συμπαγοῦς λάσπης, ὅμοιον πρὸς τὰ ἤδη ἐξετασθέντα εἰς ἄλλας τομὰς βάθους τμήματα στρωμάτων θεμελιώσεως ἐκ σκληρῶν λευκῶν χωμάτων. Ἡ ἀπόφασις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στρώματος τούτου σημαίνει τὴν ἔναρξιν καὶ τῆς τελικῆς ἀνασκαφικῆς μελέτης τῆς «Μεγάλης Οἰκίας». Προεισαγωγικῶς παραθέτω ἐδῶ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς 1991, ὅπου διατυποῦνταί τινα τῶν σχετιζομένων μετὰ τῆς παρούσης ἐργασίας προβλημάτων:

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ 1991 - ΤΟΜΗ Χ - ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ :

> «Ἡ γενικὴ ὄψη τῶν ἐρειπίων τοῦ «Μεγάλου Σπιτιοῦ» ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἰδικῶν μας ἐργασιῶν, 1970 κέ., εἶναι περίεργη ὡς πρὸς δύο σημεῖα:

(α) Τὴν ἰσοϋψία τῶν θεμελίων ὅλων τῶν δωματίων, ὡς πρὸς τὸ ἀπόλυτο ὕψος τῆς ἄνω σωζομένης ἐπιφανείας τῶν τοίχων (δὲς Βασιλικὴ Ι, πίν. 1β, 4, 5, 6, 22, 25), καὶ

(β) Τὴ σχετικῶς μεγάλη ἀπόσταση, περ. 20 ἑκ. μ., ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν σημερινῶν «δαπέδων» ὡς τὴν κατώτερη στρώση λίθων τῆς θεμελίωσης τῶν τοίχων, ποὺ κάνει πολλοὺς τοίχους καὶ ὅλο τὸ «Μεγάλο σπίτι» νὰ φαίνεται μετέωρο, θεμελιωμένο στὸ πουθενά, ἢ μάλλον στὴ ζώνη τσιμέντου τῆς στερέωσης, ἀφοῦ στὴ θέση τῶν θεμελίων, δηλαδὴ στὴ ζώνη-ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν κατώτερη στρώση λίθων τῶν τοίχων καὶ στὰ σημερινὰ «δάπεδα», ὑπάρχουν σὲ πολλοὺς τοίχους ἢ τμήματα τοίχων οἱ παρειὲς τσιμέντου τῶν στερεώσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δὲς π.χ. *Βασιλικὴ* Ι (1976), πίν. 13, 15, 18, 19, 20β, 24β.

Ἡ παραπάνω κατάσταση δημιουργεῖ προβλήματα, ποὺ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ λυθοῦν ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν δεδομένα τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς Seager εἶναι γνωστὸ ὅτι βρέθηκαν δάπεδα, μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ πλακοστρωμένα, καὶ ὅτι ἔγιναν τομὲς βάθους σὲ πολλὰ δωμάτια. Ὅλες οἱ σχετικὲς εἰδήσεις ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὴν ἀνασύσταση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων στὸν τόμο *Βασιλικὴ* Ι (1976), 46-47.

Τὰ σημερινὰ «δάπεδα» σὲ ποιὰ κατάσταση πραγμάτων ἀνταποκρίνονται; Πρόκειται, ἐν ὅλω ἢ ἐν μέρει, γιὰ ἐπίπεδα μετα-ἀνασκαφικῶν γεμισμάτων τοῦ Seager, γιὰ διαμορφώσεις τῆς Ἐφορείας μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν στερέωσης, γιὰ ἀρχικὰ ἐπίπεδα δαπέδων τοῦ «Μεγάλου Σπιτιοῦ» ἢ ἀρχαιοτέρων δωματίων;

Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ σημερινὴ κατάσταση τῶν ἐρειπίων τοῦ Δυτικοῦ καὶ τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ στὸ μεγαλύτερο μέρος τους εἶναι ἀπότοκος τόσο τῆς ἀνασκαφῆς Seager ὅσο καὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐφορείας. Ἡ ἰσοϋψία τῶν θεμελίων μάλιστα πιθανότατα ὀφείλεται στὶς ἐργασίες στερεώσεων τῆς Ἐφορείας, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα παλαιότερον ἀντίληψιν τοῦ νοικοκυρέματος τῶν ἐρειπίων καὶ τῆς ἀπόδοσης σ' αὐτὰ «καλῆς» ὄψης. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος, ποὺ μᾶς ἐμπόδισε νὰ ἐπιχειρήσομε λεπτομερὲς Steinplan κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς ἰδικῆς μας ἀποστολῆς.

Γιὰ τὴν ἰσοϋψία τῶν θεμελίων θὰ ἦταν ἐντούτοις δυνατὴ καὶ ἄλλη ἐξήγηση: Πρόκειται γιὰ τὸν βασικό, στὴν κύρια ἔννοια τῆς λέξης, λίθινο σκελετὸ θεμελίωσης, πάνω στὸν ὁποῖο στηρίζονταν τὰ χτισμένα μὲ ἄφθονη χρήση πηλοῦ, μικρῶν λίθων καὶ ξύλου τμήματα τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων. Μεγάλα τμήματα τῆς ἀνωδομῆς αὐτῆς σώζονται στὸ Κόκκινο Σπίτι, ἐνῶ στὸ Δυτικὸ Σπίτι τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἐλάχιστα, δὲς *Βασιλικὴ* I (1976), 88: παρατήρηση 32.

Ὅμως αὐτὸς ὁ σκελετὸς θεμελίωσης ποῦ ἐδράζεται ; Ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ βράχου; Ἐπὶ ἀρχαιοτέρων ἐρειπίων;

Ἐπὶ ἢ σὲ συνδυασμὸ μὲ συνανήκοντα ἄλλα στοιχεῖα θεμελιώσεων, ὅπως λίθινες πατοῦρες-λιθοριπὲς καὶ στρώσεις σκληρῶν στρωμάτων ἀπὸ χώματα καὶ μικροὺς λίθους;

Γιὰ τὰ παραπάνω ἐρωτήματα ἡ ἁπλὴ ἀλλὰ προσεκτικὴ παρατήρηση ἔχει ἤδη δώσει ἀπαντήσεις, δὲς τὸ δεύτερο μέρος τοῦ τόμου *Βασιλικὴ* I (1976). Τώρα ὅμως πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν ἀκριβέστερα, καθαυτὸ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Δὲς στὸ παρὸν *Ἡμερολόγιο* καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Τομὴ IX στὸ Δωμάτιο 31.

Οἱ περιγραφόμενες πιὸ κάτω ἐργασίες ἀποτελοῦν τὸ πρῶτο βῆμα ἀνασκαφικῆς μελέτης τοῦ κεντρικοῦ κορμοῦ τοῦ «Μεγάλου Σπιτιοῦ» τῆς ἰδικῆς μας ἀποστολῆς, δηλαδὴ τῶν χώρων, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐλεύθεροι καὶ ἐπισκέψιμοι μετὰ τὶς ἐργασίες 1963 τῆς Ἐφορείας. Δὲς Σχέδιο Σίνου 1966 = *Βασιλικὴ* I (1976), Σχέδιο VIII».

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σκληροῦ στρώματος τοῦ Δωματίου 30

Ὑπὸ τὴν ἐντὸς χαλαρῶν μαύρων χωμάτων ἀνάμεικτον πυκνὴν στρῶσιν τῶν ὀστράκων ἔκειτο τὸ σκληρὸν τεχνητὸν ἐκ λευκῶν συμπαγῶν χωμάτων στρῶμα, ἐπικαθήμενον, ὅπως ἔδειξεν ἡ ἀνασκαφή του, εὐθὺς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ φυσικοῦ βράχου, σχετικῶς σκληροῦ κούσκουρα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἄνευ μεσολαβήσεως ἄλλης τινὸς στρώσεως ἢ ὕλης, οἷον ἐδάφους (hummus) ἢ λιθαρίων διαβρώσεως, —ὡς τὰ δημιουργούμενα εἰς τὰς ἐκτεθειμένας ἐπιφανείας τοῦ κούσκουρα— νέα καὶ ἐνταῦθα ἔνδειξις περὶ τῆς πρακτικῆς τοῦ ἐπιμελοῦς καθαρισμοῦ τῶν Μινωιτῶν οἰκοδόμων τοῦ πρὸς οἰκοδόμησιν χώρου πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν.

Πλὴν τῶν σκληρῶν λευκῶν χωμάτων τὸ στρῶμα περιεῖχε καὶ ἀρκετοὺς μικροὺς λίθους, ὅμως ὄχι εἰς μεγάλην πυκνότητα, ὥστε νὰ σχηματίζεται εὐκρινὲς στρῶμα μικρῶν λίθων, ὅπως εἰς τὰς ἐξετασθείσας ἀνωτέρω τομὰς τῶν πλακοστρώτων τῆς Περιοχῆς Ρ καὶ τῆς Αὐλῆς 44. Εἰς ὡρισμένα σημεῖα του, καὶ δὴ εἰς τὰ βαθύτερα τοῦ Ν τμήματος τῆς τομῆς, ὑπῆρχον καί τινες μεγαλύτεροι λίθοι. Περιείχοντο ἐπίσης ἀρκετὰ ὄστρακα, βεβαίως ὄχι εἰς τὴν καλὴν κατάστασιν διατηρήσεως τῶν ὀστράκων τοῦ ὑπερκειμένου στρώματος, ἀλλ' ἐφθαρμένα λόγῳ τῆς χρήσεώς των εἰς τὴν σκληρὰν λάσπην, ἐπίσης ὀλίγα ὀστὰ ζώων, ὀλίγοι ὀψιανοὶ καὶ ἐλάχιστα θαλάσσια ὄστρεα. Παρετηρήθησαν καὶ ὀλίγα σχετικῶς πολὺ μικρὰ θαλάσσια βότσαλα. Ἤδη πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἐφαίνετο πρώιμον ΠΜ.

Τὸ σημαντικώτερον ἴσως κεραμεικὸν εὕρημα ἐκ τοῦ παρόντος στρώματος εἶναι ὄστρακον τοῦ ρυθμοῦ τῶν καλῶν τεφρῶν ἐγχαράκτων μὲ διακόσμησιν συγκεντρικῶν ὀρθίων τόξων εἰς ζώνας ὁριζοντίας, χωριζομένας ὑπὸ ὁμάδων παραλλήλων γραμμῶν καὶ μὲ στίγμωσιν «ἔντυπον» τῶν μεταξὺ τῶν τόξων πεδίων. Τὸ ὄστρακον προέρχεται ἐκ σχετικῶς μεγάλου ἀγγείου τοῦ τύπου τῶν σφαιροειδῶν κρεμαστῶν —εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὴ ἡ τοιαύτη ἐγχάρακτος διακόσμησις— καὶ ἐνθυμίζει εὐθὺς τὸ εἰς τὸ κατώτατον στρῶμα τῆς περιοχῆς τῆς «Μεγάλης Οἰκίας» εὑρεθέν, διάσπαρτον εἰς διάφορα σημεῖα, μέγα τμηματικῶς σωζόμενον ἀγγεῖον τῆς ἀνασκαφῆς Seager εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ἐσφαλμένως ἀνασυγκροτηθὲν μὲ ὑψηλὸν σῶμα ὡς μικρὸς πίθος, ἰδὲ Vasiliki-Report 1904, 211-212 (σ. 5-6 ἀνατυπώσεως), μὲ σημαντικὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα (χωρὶς εἰκόνα τοῦ ἀγγείου, εἰκονιζομένου τὸ πρῶτον ἐν Vasiliki-Report 1908, πίν. XII 13, ἰδὲ καὶ Zois, Kamares-Stil (1968), 90: μὲ σημ. IV 73 σ. 375).

Τὸ περὶ τῆς κεραμεικῆς τῆς «Περιόδου Ι» κείμενον τοῦ Seager εἰς τὴν Ἔκθεσιν 1904 εἶναι τὸ ἐκτενέστερον περὶ τῆς πρώτης περιόδου τῆς Βασιλικῆς τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφέως καὶ ἡ ἀντιπαράθεσίς του πρὸς τὰ δεδομένα τῆς τομῆς τοῦ ἐπὶ τοῦ βράχου σκληροῦ στρώματος τοῦ Δωματίου 30 εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἐπιβεβλημένη. Πρὶν ἢ ἀναφερθῶ εἰς τὰ λοιπὰ δεδομένα τῆς τομῆς θὰ παραθέσω αὐτούσιον τὸ κείμενον τοῦ Seager[3].

3. Τὰ περὶ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῶν «Περιόδων Ι καὶ ΙΙ» δεδομένα τῶν ἐκθέσεων SEAGER ἰδὲ εἰς *Βασιλικὴ* Ι (1976), 30-33.

Seager, *Vasiliki-Report* 1904, 211-213 (ἡ 5-6 ἀνατυπώσεως).

«POTTERY - PERIOD I

»Architecturally there exist three periods at Vasiliki, but there be added to these one more, the earliest of all (Period I), as it seems clear from various pieces of evidence that before the construction of the earliest house walls there were huts of perishable material on the site.

»To start with the lowest half meter, which represents Period I, in rooms 4, 7, 9, 10, 14, where the walls of the earlier house are best preserved and the deposits were only slightly disturbed in the later building operations, we find a number of sherds of a subneolithic incised ware in fine grey clay. As a number of these pieces all belonging to one large jar, many of which it was possible to join, were found in the different rooms, it is clear that this was a house deposit rather than a dump formed by the sweepings of the original houses. This ware is found best preserved in rooms where an outcrop of rock made an uneven floor, so that when the walls of the next stratum were built, with of course a level floor, many deposits of this ware were left in the hollows of the rock, or where the hill fell away and they made a good foundation for the floors of the new house.

»Among the fragments, the most characteristic of which will be later represented by more perfect examples of the same style found lately by Miss Boyd at Gournia, certain forms deserve mention: See Gournia, Fig. 1, p. 180.

»1. A large jar decorated with complicated designs of bands, herring-bone, dots and concentric semicircles the largest fragment of which measures 20 cm. in length. The form seems to have one of a small pitharia [γρ. pithari]. There were two small vertical suspension handles, which were only an ornamental survival of the early type, and at least one large horizontal handle, which would have been convenient for tipping the vessel, in case of its containing a liquid. The clay is remarkably smooth and fine grained, while the incisions are almost mechanical in their regularity, and the work as a whole, shows that this piece must

be placed at the end of the sub-neolithic period, when the art of incision had reached its most perfect development.

»2. Another very common form of which there were numerous bottoms, was luckily in one case sufficiently complete to allow restoration. It represents a shallow dish with a very broad low rim and supported on a squat foot. The clay is always grey and rather more gritty than with the incised pieces. cf. Gournia, Fig. 1, 3, p. 180.

» 3. Goblets on a slender stem rather like a modern wine glass, but much larger. These are usually of a gritty clay covered with a sticky varnish which has been burnt black and then polished with bone. The finish is remarkably hard and fine considering the inferior material, and the firing to a black color both in the burnished and the unburnished ware is very frequent in the commoner vessels as is shown by the sherds of this deposit.There is no complete specimen of this goblet form, though one 15 cm. in height seems to lack only the rim. See Fig. 2.

»Even in this layer we get the necks of "Schnabelkannen", always in the grey ware but of the same long slender shape so much in vogue on this site in the succeeding periods. This incised ware differs decidedly from that of the neolithic (early Minoan) ware at Knossos, inasmuch as there is here no sign of the use of white chalk as filling for the incisions, while the designs are more elaborate and regular in finish. They closely resemble some fragments from Palaikastro which are described in *BSA* VIII. On the whole it seems impossible to judge the earliest settlements in the east of Crete by the standard of the pottery of Knossos, for as yet I know of no parallel to that early Minoan incised ware being found in this part of the island.

»In this sub-neolithic stratum we find mixed with the incised ware even at this period sherds of the red and black mottled ware (Pl. XXXV) which characterizes the settlement of Vasiliki as a whole and is fully described under the pottery of Period III. Here, however, the sherds are as a rule fragments of bowls (Fig. 3) and small cups on a foot like the modern egg cup (Plate XXXIV 1)».

Σ η μ. Αἱ παραπομπαὶ Gournia κλπ. γίνονται εἰς τὴν δευτέραν ἔκθεσιν Boyd, Gournia Report 2, 1904.

Ἐὰν παραβλέψωμεν τὰς χρονολογικὰς ἀναφορὰς καὶ τὴν ἑρμηνείαν περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐπὶ τοῦ βράχου ἐπιχώσεων, τὸ ἀνωτέρω κείμενον δύναται νὰ θεωρηθῇ πηγὴ διασῴζουσα δεδομένα περὶ τῶν εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου ἐπιχώσεων κατὰ τὸ κέντρον τοῦ οἰκισμοῦ. Εἰς τὰς αὐτὰς ἐπιχώσεις ἀνήκει καὶ τὸ ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα σκληρὸν στρῶμα τοῦ Δωματίου 30, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνασκαφὴ δεικνύει πόσα καὶ πόσον σημαντικὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα εἶναι ἀκόμη δυνατὸν νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὰς Τομὰς Βάθους, τὰς ἐκτελουμένας ἤδη ὑπὸ τῆς ἰδικῆς μας ἀποστολῆς. Ἡ συνεξέτασις τοῦ συνόλου τῶν δεδομένων εἶναι —λόγῳ τῆς ἰδιαζούσης ἀνασκαφικῆς ἱστορίας τῆς Βασιλικῆς— προϋπόθεσις τῆς ὀρθῆς μελέτης τῆς θέσεως.

Ποία ἦτο ἡ λειτουργία τοῦ σκληροῦ στρώματος τοῦ Δωματίου 30;

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου εἰς τὸ σημεῖον τῆς τομῆς, ἤτοι τὸ Δ τμῆμα τοῦ Δωματίου (εἰκ. 3), ἦτο ἀνώμαλος, μὲ βαθύτερον τὸ Ν τμῆμα τῆς τομῆς, ἐπομένως καὶ τὸ σωζόμενον τμῆμα τοῦ στρώματος εἶχε ἄνισον πάχος. Τὸ συνολικὸν βάθος τῆς ἐπιχώσεως ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῶν πλησίον πλακῶν τῆς Μεγάλης Αὐλῆς μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐκυμαίνετο ἀπὸ 30 εἰς τὴν ΒΑ ἕως 60 ἑκ. μ. εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς τομῆς. Τὰ δύο στρώματα διεκρίνοντο σαφέστατα ἀλλήλων, ἕκαστον δὲ εἶχε τὴν αὐτὴν σύστασιν καὶ σκληρότητα εἰς ὅλα τὰ τμήματά του, ἤτοι χαλαρὸν μὲ μαῦρα χώματα καὶ πυκνοτάτην τὴν παρουσίαν τῶν ὀστράκων τὸ ἀνώτερον, σκληρόν, συμπαγὲς μὲ λευκὰ χώματα καὶ πολὺ ἀραιά, μικρότερα καὶ ἐφθαρμένα τὰ ὄστρακα τὸ κατώτερον. Ἀφαιρουμένων τῶν 10-15 ἑκ. μ. τῆς στρώσεως τῶν ὀστράκων ἀπομένουν 15 ἕως 45 ἑκ. μ. διὰ τὸ καθαρὸν ἐπὶ τοῦ βράχου στρῶμα. Τὸ πάχος τοῦτο προφανῶς δὲν εἶναι τὸ ἀρχικὸν τοῦ σκληροῦ στρώματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ἀρχικήν του μορφὴν θὰ ἦτο πολὺ παχύτερον ὅπως ὅλα τὰ μέχρι σήμερον ἐρευνηθέντα ὑποστρώματα θεμελιώσεων.

Ἀλλὰ ποία ἦτο ἡ λειτουργία τοῦ παρόντος στρώματος:

Εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν ἐρειπίων δὲν εἶναι δυνατὸς ὁ συσχετισμὸς τοῦ στρώματος μὲ ἓν τῶν δύο κτισμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα εὑρίσκεται εἰς σχέσιν ἀμέσου γειτονίας, ἤτοι τὸ πλακόστρωτον τῆς Μεγάλης Αὐλῆς —τῆς

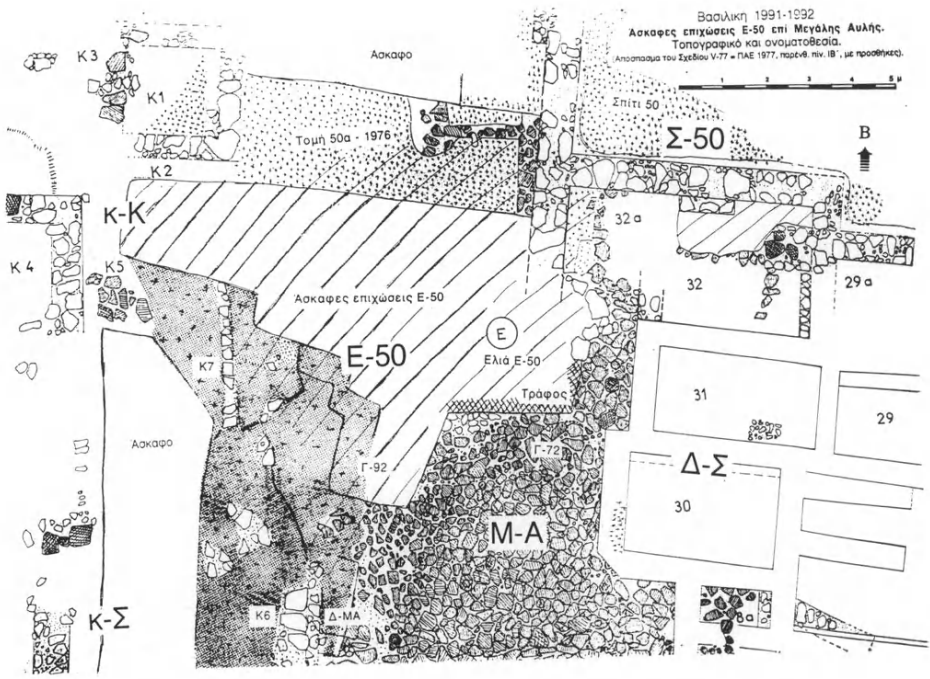

Εἰκ. 3. Περιοχὴ Ε-50. Ἔναρξις συστηματικῆς μελέτης ἀσκάφων ἐπιχώσεων. Τοπογραφικὸν σκαρίφημα.

ὁποίας θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπετέλει τὸ τεχνητὸν ὑπόστρωμα θεμελιώσεως— καὶ τὴν Δυτικὴν Οἰκίαν, πάλιν ὡς τμῆμα τῶν ὑποθεμελιώσεών της.

Πιθανωτέρα βεβαίως εἶναι ἡ πρώτη ἐκδοχή, ἀφοῦ ἡ Δυτικὴ Οἰκία εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Δωματίου 30 εἶναι ἐν μέρει θεμελιωμένη ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐβεβαιώθη διὰ τῶν ἐφετινῶν ἐργασιῶν. Ἀπαιτεῖται ἀκόμη ὄχι μόνον διεύρυνσις τῆς τομῆς ἀλλὰ καὶ διάλυσις τμήματος τῶν καρὰ τὴν αὐλὴν τοίχων πρὸς βεβαίωσιν ὅτι οὗτοι ἐδράζονται πράγματι ἐπὶ τῶν πλακῶν.

Τρίτη δυνατὴ ὑπόθεσις, ἐνισχυομένη μάλιστα ὑπὸ τοῦ ἐνιαίου λίαν πρωίμου χαρακτῆρος τῆς κεραμεικῆς τοῦ σκληροῦ στρώματος, εἶναι ὅτι τὸ στρῶμα τοῦτο ἀπετέλει ποτὲ τμῆμα ὑποθεμελιώσεων κτίσματος ἀρχαιοτέρου καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν τὴν Μεγάλην Αὐλήν. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα —ὅπως καὶ ὀλίγον νοτιώτερον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νοτίου Οἰκίας (*Βασιλικὴ* I ἔ.ἀ.) —τρεῖς καλῶς διακριτάς, εἰς σχέσιν κατα-

κορύφου στρωματογραφίας, οἰκοδομικὰς ἑνότητας, ἤτοι, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω: α) Τὸ σκληρὸν στρῶμα θεμελιώσεως ἐπὶ τοῦ βράχου (καὶ τὸ συνανῆκον κτίσμα, μὴ εἰσέτι πιστοποιηθέν), ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς Μεγάλης Αὐλῆς. β) Τὴν Μεγάλην Αὐλὴν καὶ τὴν συνανήκουσαν 'Ερυθρὰν Οἰκίαν. γ) Τὸ Δωμάτιον 30 ἤτοι τὴν Δυτικὴν Οἰκίαν, ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς.

'Αδύνατον σημεῖον τῆς ἀνωτέρω ἑρμηνείας εἶναι ἡ μὴ πιστοποίησις ἐνταῦθα τοῦ στρώματος ὑποθεμελιώσεως τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, τὸ ὁποῖον ἔδει κανονικῶς νὰ ὑπάρχῃ καί, κυρίως, νὰ διακρίνεται σαφῶς τοῦ προγενεστέρου κτίσματος ἢ στρώματος θεμελιώσεως· ἐπίσης νὰ ἔχῃ ἄμεσον συσχετισμὸν πρὸς τὸ πλακόστρωτον.

Κεραμεικὴ καὶ χρονολογία τοῦ σκληροῦ στρώματος τοῦ Δωματίου 30

Παραθέτω κατωτέρω τὸ πλῆρες κείμενον τῆς πρώτης μελέτης τῶν ἐκ τοῦ σκληροῦ στρώματος τοῦ Δωματίου 30 ὀστράκων ἐκ τοῦ 'Ημερολογίου ἐργασιῶν ἐργαστηρίου - Σεπτέμβριος 1991, μὲ συμπληρώσεις καὶ βελτιώσεις. Πρόσθετον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναλυτικὴ μελέτη καὶ ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὁρολογίας, ἤτοι τῆς δημιουργίας ἑνὸς ἐπαρκοῦς κώδικος σημάνσεως εὐχερῶς κατανοητοῦ ὑπὸ παντὸς τρίτου ἐρευνητοῦ. Τὸ πρόβλημα, ὡς γνωστόν, ἔχει ἀντιμετωπισθῆ εἰς ἐγχειρίδια καὶ εἰδικὰ δημοσιεύματα, ἀκόμη καὶ ὑπὸ διεθνῶν συνεδρίων, ἀλλ' ὁδηγὸς τοῦ πρακτικοῦ ἀρχαιολόγου διὰ τὸ θέμα τῶν τρόπων μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ πρὸς γενικὴν χρῆσιν δὲν ἔχει ἀκόμη συνταχθῆ[4]. 'Η ἰδική μας ὁρολογία δημιουργεῖται συνεχῶς πρὸς κάλυψιν τῶν ἀνακυπτόντων νέων προβλημάτων ἢ πραγματουμένων διαπιστώσεων, κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐργασίας μας, καὶ πρὸς κάλυψιν τῆς ἀνάγκης ἐπαρκοῦς καὶ καθαρᾶς διατυπώσεως τῶν πορισμάτων μας:

4. 'Ανίσως χρήσιμα εἶναι τὰ ἑξῆς ἔργα: 1. *Dictionary of Ceramic Terms* (Jerusalem 1950), (Dictionaries of the Wa'adHallashon Ha'ivrith). 2. MARGUERITE YON (direction), *Dictionnaire illustré de la céramique du Proche Orient ancien* (Lyon - Paris 1981) (Maison de l'Orient). 3. HÉLÈNE BALFET, MARIE-FRANCE FAUVET-BERTHELOT, SUSANA MONZON, *Pour la normalisation de la description des poteries*. Παραθέτω ἐπ' εὐκαιρίᾳ δύο ἔτι χρησίμους τίτλους διὰ πρακτικὰς ἐργασίας τοῦ ἀρχαιολόγου: α) LESLIE GRINSELL, PHILIP RAHTZ, DAVID PRICE WILLIAMS, *The Preparation of Archaeological Reports* (London 1974) (Baker). β) JEAN PRODHOMME, *La préparation des publications archéologiques* (Paris 1987) (Maison des sciences de l'homme).

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ 1991 - ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ :

«ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1991
Δωμάτιο 30 - Δυτικὸ τμῆμα
Στρῶμα σκληρὸ ἐπὶ βράχου
ΟΜΑΔΑ 9 - Ὄστρακα.

Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα[5] —σύνολο 256 ὄστρακα— μὲ ἔντονη τὴν παρουσία τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, καλὴ παρουσία τῶν τεφρῶν, ἀνάμεσά τους καὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν καλῶν τεφρῶν ἐγχαράκτων, πολὺ ἀδύνατη τὴν παρουσία τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ἕνα μόνο ὄστρακο τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, καὶ μικρὴ ἀνάμειξη ξένου ὑλικοῦ, προφανῶς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἐπαφῆς τοῦ στρώματος μὲ τὴν ὑπερκειμένη πυκνὴ στρώση ὀστράκων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἢ τοῦ Seager (τρία τροχήλατα ὄστρακα, τὰ δύο ρωμαϊκά, τὸ τρίτο μάλλον ΜΜ). Πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου τῶν ὀστράκων, πλὴν τῶν τριῶν παρεισάκτων, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Βαθμίδας Κουμάσας, τόσο μὲ τὰ ὡς τώρα γνωστὰ καὶ χρησιμοποιούμενα κριτήρια, ὅσο καὶ μὲ τὰ νέα κριτήρια, τῶν ὁποίων τὴ διαμόρφωση ἀρχίζει νὰ ἐπιτρέπει ἡ μελέτη τῆς ἴδιας τῆς παρούσας ὁμάδας καὶ τῶν ἄλλων ὁμάδων στρωματογραφίας.

5. Ἡ λέξη ΟΜΑΔΑ, γραφομένη μὲ κεφαλαῖα γράμματα καὶ συνοδευομένη ἀπὸ τὸ ἔτος ἀνασκαφῆς, χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ δήλωση τῆς μικρότερης δυνατῆς μονάδας κινητῶν εὑρημάτων πάσης κατηγορίας, προερχομένης ἀπὸ συγκεκριμένο στρῶμα, χῶρο, σημεῖο στρώματος, σημεῖο χώρου τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ΟΜΑΔΑ εἶναι ἡ μικρότερη μονάδα πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ στρωματογραφία καὶ ἡ στρωματογραφικὴ τυπολογία. Οἱ ΟΜΑΔΕΣ δημιουργοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ θεωρητικῶς παραμένουν ἑνιαῖες καὶ ἀδιαίρετες. Ἤδη ὅμως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀρχίζει ὁ χωρισμός τους σὲ τάξεις καὶ κατηγορίες (π.χ. κεραμεική, ὀστά, ὄστρεα, ὀψιανοί, λίθινα, μεταλλικὰ κλπ.), καὶ συνεχίζεται μὲ συνεχῶς λεπτότερες διακρίσεις καὶ κατατάξεις μὲ τὴν πρόοδο τῆς μελέτης (π.χ. μαῦρα καπνιστά, πλατιὰ Κουμάσας, ἐπίχριστα, ρυθμὸς Κουμάσας, ἐρυθρὰ Βασιλικῆς, φλογωτὰ Βασιλικῆς... πυρῆνες, ἀποκρούσματα, λεπίδες ὀψιανοῦ, κλπ.).

Κάθε ΟΜΑΔΑ πρέπει, παρὰ τὴν κατάτμησή της νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυγκροτεῖται κάθε στιγμή, εἴτε στὸ ἐργαστήριο μὲ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα, εἴτε στὸ χαρτὶ μὲ τὸ ἀρχειακὸ ὑλικό, εἴτε στὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων μὲ τὴ χρήση ἁπλῶν συστημάτων σήμανσης καὶ ἀνάκλησης τῶν ἐπὶ μέρους ἑνοτήτων τῶν δεδομένων (κείμενα, σχέδια, φωτογραφίες).

Ἡ πρώτη ἀνάλυση τῆς ὁμάδας ἐπιτρέπει τὴν κατάταξη τῶν ὀστράκων σὲ ἕντεκα κατηγορίες καὶ δίνει τὰ ἑξῆς στοιχεῖα:

1. Καπνιστὰ μαῦρα καὶ συγγενῆ (καστανότεφρα) ἀπὸ χύτρες μικρὲς καὶ ἄλλα μικρότερα «σκεύη φωτιᾶς». Πηλὸς ἀμμώδης[6]*. 57*

Μόνο δύο διασώζουν στίλβωση.

Ἕντεκα τμήματα χειλέων: 4 ἀπολήγουν σὲ ἐπίπεδη ἀπόληξη (ἄκρο χείλους σχεδὸν κάθετο πρὸς τοίχωμα), γνώρισμα ἐπανερχόμενο καὶ σὲ ἄλλα 4 τῆς ἴδιας ὁμάδας (συγγενῆ ρυθμοῦ Κουμάσας).

Τὸ αὐτὸ γνώρισμα —ἀκρόχειλο κοφτὸ— εἶχε παρατηρηθεῖ ἐφέτος σὲ ἀριθμὸ ἀστρωματογραφήτων ὀστράκων, μερικὰ τῶν ὁποίων ἐκλίναμε νὰ τὰ χρονολογήσομε, λόγω τῆς ἀρίστης ὄπτησης, σὲ πολὺ νεωτέρους χρόνους. Δύο ἀπὸ τὰ σχεδὸν ἐπίπεδα ἀκρόχειλα, ἕνα ἀπὸ τὰ μαῦρα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ὠχροῥόδινα (πιὸ κάτω, κατηγορία 3) σχηματίζουν ἐλαφρῶς κοίλη τὴν ἀπόληξη, τὸ μαῦρο, καὶ μὲ ἐλαφρὰ διαμόρφωση κυματίου, τὸ ὠχροῥόδινο.

Ἡ συνήθης ἀπόληξη στὰ ΠΜ ὄστρακα χειλέων εἶναι καμπύλη πρὸς τὰ ἔξω: κυρτὸ ἀκρόχειλο, σὲ ποικιλία παραλλαγῶν.

Πρόταση ὁρολογίας: ἀκρόχειλο καμπύλο, καμπύλο φουσκωτό, ἴσιο ἢ κοφτό, αὐλακωτό, αὐλακωτὸ μὲ κυμάτιο, βεβαίως μόνο γιὰ τὶς παροῦσες ἁπλούστατες μορφές.

«Ψ η σ τ ι έ ρ α»

Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τῆς κατηγορίας 1 ὑπάρχει καὶ ἕνα ἐπίπεδο χοντρὸ ἀπὸ ἐντόνως ἀμμώδη ὠχροκάστανο πηλὸ μὲ ἀβαθεῖς αὐλακώσεις στὴν ἐσωτερικὴ (κατὰ τὰ ὅμοια ποὺ ἔχομε δεῖ ὡς τώρα) ἐπιφάνεια (πυθμένα δοχείου), σὲ διάταξη ἀραιοῦ ρομβικοῦ δικτυωτοῦ. Εἶναι πολὺ

6. Πηλὸς στὴν παρούσα δημοσίευση σημαίνει ἁπλῶς γῆ —χωρὶς κανένα προσδιορισμὸ ὀρυκτο-λογικῆς-χημικῆς σύνθεσης ἡ ὁποία πλάθεται γιὰ τὴν κατασκευὴ κεραμεικῶν ἀντικειμένων κινητῶν καὶ οἰκοδομικῶν κονιαμάτων.

Ἀμμώδης σημαίνει ἐδῶ εἴτε ἀμμώδους ὑφῆς εἴτε περιέχων σὲ διάφορες κατὰ περίπτωση ἀναλογίες κόκκους ἄμμου ἢ λεπτῶν τριμμάτων ἀπὸ ποικίλα πετρώματα, διακρινόμενα μὲ γυμνὸ ὀφθαλμὸ ἢ μὲ κοινὸ μεγεθυντικὸ φακό.

φθαρμένο. Οἱ αὐλακώσεις στὸ σκίτσο ἀρκετὰ συμπληρωμένες. Πάχος 12 χιλιοστά.

Κατὰ τὴ διαλογὴ τῶν ὀστράκων τὰ χοντρὰ ὄστρακα μὲ αὐλακώσεις ὅπως τὸ παρὸν τὰ ἀποκαλοῦμε «ψηστιέρες», καὶ τὸ ὄνομα ἀνταποκρίνεται μάλλον στὴν πραγματικὴ χρήση τῶν σκευῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ὄστρακα αὐτὰ προέρχονται. Οἱ αὐλακώσεις ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς τεχνικὲς γιὰ νὰ μὴν κολλᾶνε τὰ ὄψα καὶ δὴ τὰ ὀψάρια. Ἄλλη τεχνικὴ εἶναι ἡ πολὺ καλὴ στίλβωση τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἀρκετῶν καπνιστῶν σκευῶν, ἡ ὁποία παρατηρήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἐφέτος σὲ τμήματα σκευῶν τῶν Ὁμάδων Ἐπιλογῆς: Τὰ τεφὰλ τῆς ΠΜ ! — Νὰ γίνει εἰδικότερη μελέτη τοῦ θέματος.

Σχεδὸν ἀκεραία ψηστιέρα εἶναι τοῦ ΥΜ Ι σπιτιοῦ τῶν Βρυσῶν Κυδωνίας, δὲς *Βρύσες* 1 (1976), πίν. 21.

2. *Ἀπὸ κοκκινωπὸ ἢ καστανέρυθρο ἢ ρόδινο πηλό. Μερικὰ μὲ ἴχνη ἐπιχρίσματος. Πηλὸς ἀμμώδης ἕως καθαρός. 34.*

3. *Ἀπὸ ὠχρορόδινο πηλό. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτότερη ἀπὸ ὅ,τι στὰ προηγούμενα. Πηλὸς ἀμμώδης ἕως καθαρός. 31.*

Προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, ἀπὸ τμήματα ἀδιακόσμητα τοῦ ἀγγείου, ἢ ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς Βαθμίδας Κουμάσας μὲ τὴν τεχνικὴ πηλοῦ τῶν ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας. Μόνο ἕνα διασώζει τὴ στίλβη τοῦ ἐπιχρίσματος, τυπικὸ γνώρισμα τῶν καλῶν τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, πρβ. ρυθμὸ Κουμάσας, πιὸ κάτω Κατηγορία 7. Ἡ ἀπώλεια τῆς στίλβης —ὑποθέτομε ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχε σὲ ἀρκετὰ— εἶναι γενικὴ σχεδὸν σ' αὐτὴ τὴν ΟΜΑΔΑ καὶ ὀφείλεται κυρίως στὸ ζύμωμα τῶν ὀστράκων στὴ λάσπη τοῦ στρώματος ὑποθεμελίωσης μαζὶ μὲ πολὺ φίνο λευκὸ κούσκουρα. Ἐπίσης ἴσως στὴν ἔντονη τριβὴ κατὰ τὸ πλύσιμο, ἀφοῦ μάλιστα πλύθηκαν δύο φορὲς μιὰ στὴν ἀνασκαφὴ καὶ μιὰ στὸ ἐργαστήριο, ἂν καὶ τὸ πλύσιμο ἔγινε μὲ καθαρὸ νερὸ (τὸ ὑδροχλωρικὸ ὀξύ, κοινῆς χρήσης ἄλλοτε στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κρήτης, τὴ χρήση τοῦ ὁποίου εἴχαμε μάθει ἀπὸ τοὺς δασκάλους μας, Μαρινᾶτο, Κανάκη,

Μεραμβελιωτάκη[7]) τὸ ἔχομε καταργήσει ἀπὸ χρόνια, μετὰ τὴ διαπίστωση τῶν σοβαρῶν καταστροφῶν ποὺ προξενοῦσε στὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ πλύσιμο τῶν ὀστράκων νὰ εἶναι τώρα πολὺ πιὸ δύσκολη καὶ κοπιαστικὴ ἐργασία, ἀλλὰ νὰ διασώζονται καλὰ διακοσμημένα ὄστρακα σὲ πολὺ μεγαλύτερες ἀναλογίες.

Στίλβωση: Ἡ ἐργασία δημιουργίας στίλβης (λάμψης, γιαλάδας) στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, ἐξωτερικὴ ἢ ἐσωτερική.

Ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῆς στίλβης στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου διακρίνομε στίλβωση γραμμικὴ (pattern burnish) καὶ στίλβωση ἐπιφανείας (surface burnish).

Ἔννοια ἀντίθετη τῆς στίλβης εἶναι ἡ ἀμαυρότης. Οἱ ἀμαυρὲς ἢ ἀλαμπεῖς ἢ μὰτ ἐπιφάνειες δὲν στίλβουν.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ παραγωγῆς τῆς στίλβης πρέπει ἴσως νὰ διακρίνομε:

α) Στίλβωση μηχανική, ποὺ γίνεται εἴτε μὲ τὸ στιλβωτήρα (πίεση σὲ κίνηση, τριβὴ μὲ σκληρὸ λεῖο ἀντικείμενο, ξύλο, κόκαλο, χαλίκι) εἴτε μὲ ἄλλο ἐργαλεῖο (τριβὴ μὲ τούφα μαλλὶ πρόβειο, τούφα τζίβα). Γιὰ τὴ μηχανικὴ στίλβωση εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ προετοιμασία τοῦ ἀγγείου μὲ ἕνα ἐπίχρισμα. Ἡ μηχανικὴ στίλβωση πιθανῶς γίνεται μετὰ τὴν ὄπτηση τοῦ ἀγγείου.

β) Στίλβωση χημική, νοουμένη ὡς ἀποτέλεσμα χημικῆς ἀντίδρασης κατὰ τὴν ὄπτηση τοῦ ἀγγείου, ἑνὸς ἐπιχρίσματος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία στίλβουσας ἐπιφάνειας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ συνήθως χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος βερνίκι.

Ἐπίχρισμα: Ὁ ὅρος ἐπίχρισμα κυριολεκτεῖται στὴ δήλωση ἐπίθεσης (=στὴν ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξης = θέσης, τοποθέτησης ἐπί...) νέας ὕλης στὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς ἕτοιμου κεραμεικοῦ ἀντικειμένου πρὶν ἢ μετὰ τὴν ὄπτησή του, ἡ ὁποία ἐπίθεση γίνεται μὲ χρωστήρα (πινέλο), ἢ ἄλλο ἀντίστοιχο ἐργαλεῖο. Τὸ «ἄλλο ἀντίστοιχο ἐργαλεῖο» μπορεῖ

7. Οἱ ἀείμνηστοι Κανάκης καὶ Μεραμβελιωτάκης ἦταν οἱ ἱκανότατοι ἀρχιτεχνίτες, ἐμπειρικοί, τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ πρώτου τὸν ἐγνώρισα στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μαρινάτου, κυρίως Βαθύπετρο καὶ Ἀρχάνες, καὶ στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, τοῦ δεύτερου στὴν ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς, ὅπου μὲ ἐβοήθησε ἐπὶ πολλὰ ἔτη.

ὅμως νὰ ἔχει ποικιλία καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἀντίστοιχη ποικιλία στοὺς τεχνικοὺς τρόπους ἐπίθεσης τῆς νέας ὕλης. Μιὰ ἀπὸ τὶς τεχνικὲς αὐτὲς ποὺ θεωρεῖται κοινὴ σὲ πολλὲς κατηγορίες κεραμεικῆς εἶναι τὸ λουτρὸ ἢ ἐμβάπτιση τοῦ σκεύους στὸ διάλυμα τῆς νέας ὕλης. Ἡ νέα ὕλη εἶναι συνήθως διάλυμα πηλοῦ, τοῦ αὐτοῦ ἢ διαφόρου ἀπὸ τὸν πηλὸ τοῦ ἐπιχριομένου σκεύους. Λέξεις πρὸς δήλωση τοῦ λουτροῦ: βαφή, ἀλοιφή, ἄλειμμα, ἔμβαμμα, ἀγγλικὰ slip. Οἱ λέξεις βαφή, ἀλοιφή, ἄλειμμα μποροῦν βεβαίως, κατὰ τὴν ἀρχική τους ἔννοια νὰ δηλώνουν καὶ τὸ ἐπίχρισμα. Μία πολὺ πιθανὴ καὶ μάλλον κοινὴ τεχνικὴ στὴ μινωικὴ κεραμεικὴ εἶναι ἴσως ἡ τριβὴ τοῦ ἀνόπτου ἀγγείου μὲ τὰ βρεγμένα σὲ νερὸ χέρια τοῦ τεχνίτη, ἑπομένως ἡ δημιουργία τῆς «νέας ὕλης» ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πηλὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει πολλὲς παραλλαγές (μὲ χωριστὸ διάλυμα πηλοῦ, μὲ χρήση τούφας μαλλιοῦ ἢ χόρτου κτλ.).

Τὸ ἐπίχρισμα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀραιὸ ἢ πυκνὸ καὶ νὰ διακρίνεται εὔκολα ἢ δύσκολα. Ἐπειδὴ τὰ κεραμεικὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τοῦ ἐπιχρίσματος ὑφίστανται διάφορες κατεργασίες — ἡ κοινότερη εἶναι ἡ λείανση τῶν ἐπιφανειῶν μὲ διαφόρους τρόπους, μὲ τὰ γυμνὰ μέρια ἢ μὲ ἐργαλεῖα— εἶναι πιθανὸν οἱ τεχνικὲς τοῦ ἐπιχρίσματος νὰ συγχέονται ἐν μέρει ἢ νὰ ἐπικαλύπτονται μὲ τὶς τεχνικὲς τῆς λείανσης.

Ὅταν ἕνα ἐπίχρισμα εἶναι πυκνό, ἔχει ἐπιτεθεῖ μὲ τὸν χρωστήρα καὶ στίλβει ὀνομάζεται στίλβον ἐπίχρισμα ἢ βερνίκι, ἀγγλικά: lustrous paint. Τέτοιο εἶναι τὸ μαῦρο ἐπίχρισμα τῆς ΜΜ κεραμεικῆς, τὸ ὁποῖο γίνεται σύνηθες κατὰ τὴν ΜΜ Ιβ καὶ κοινὸ στὰ καλὰ ἀγγεῖα κατὰ τὴ ΜΜ ΙΙα. Προβαθμίδες του εἶναι τὰ μαῦρα καὶ καστανὰ ἐπιχρίσματα τῆς ΠΜ. Ἀλλὰ τὸ ΜΜ βερνίκι δὲν ἔχει ἔντονη στίλβη ὅπως τὰ βερνίκια ἄλλων κατηγοριῶν κεραμεικῆς καὶ μάλιστα τῆς κλασικῆς τῶν ἑλληνικῶν χρόνων.

Τὰ λαμπρὰ στίλβοντα ἐπιχρίσματα τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς πιθανὸν δὲν εἶναι βερνίκια μὲ τὴν πιὸ πάνω ἔννοια, ἂν καὶ ἔχουν ἐπιτεθεῖ μὲ χρωστήρα. Εἶναι πιθανὸν ἡ τεχνικὴ στίλβωσής τους νὰ ἦταν μηχανική, καὶ μάλιστα νὰ γινόταν μετὰ τὴν ὄπτηση τοῦ ἀγγείου.

Γιὰ τὴ δήλωση τῶν ὑλῶν διακόσμησης καλὸ εἶναι νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται λέξεις ποὺ δηλώνουν ἐπίχρισμα ἢ βαφὴ ἀλλὰ ἁπλῶς ἡ λέξη χρῶμα ἢ ὁ ὅρος χρῶμα γραφῆς[8].

4. Ἀπὸ ὠχροῥόδινο πηλό, κόκκινο, τεφρό, μὲ ὠχροῥόδινη ἢ ὠχρόλευκη βαφὴ καὶ ἀραιὰ σφουγγιστὸ ἐπίχρισμα. Πηλὸς ἀμμώδης ἕως καθαρός. «Σφουγγιστά». 8.

Ἡ κατηγορία τῶν σφουγγιστῶν διαπιστώθηκε πρώτη φορὰ κατὰ τὴ μελέτη τῶν ἐφετινῶν Ὁμάδων Ἐπιλογῆς. Στὴν ἐπιφάνεια διακρίνονται καλῶς ἄτακτες γραμμές, οἱ ὁποῖες πιθανὸν δὲν προέρχονται ἀπὸ σκληρὸ ἐργαλεῖο. Οὔτε οἱ γραμμὲς οὔτε ἡ ἐπιφάνεια στίλβουν. Οἱ γραμμὲς δὲν δημιουργοῦν αὐλακώσεις, ἑπομένως δὲν ὑπάρχει συγγένεια μὲ τὰ λεγόμενα χτενιστά. Ὑπάρχει κάποια σχέση μὲ ὁρισμένα τμήματα στὶς διακοσμήσεις τῶν ἀγγείων τῆς ὁμάδας Παρτίρων, τὰ ὁποῖα ὅμως ἔχουν πολὺ πυκνότερη τὴν κίνηση τοῦ μηχανικοῦ στιλβωτήρα, διότι ἐκεῖ ἐπιδιώκεται στίλβωση ἐπιφανείας, καὶ ἐντάσσονται στὸ γενικότερο διακοσμητικὸ σύστημα[9]. Εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ σφούγγισμα στεγνοῦ τοῦ ἀγγείου μὲ ἁπλῶς ὑγρὴ καὶ ὄχι βρεγμένη τούφα χόρτο. Δὲς τὰ σφουγγιστὰ τῶν ὁμάδων Ἐπιλογῆς στὸ Κιβώτιο 3 - 1990,1991.

5. Μαῦρα ἐπίχριστα, ἀπὸ ἐρυθρό, τεφρό, λευκὸ πηλό, ἀμμώδη ἕως καθαρό. 6.

6. Πλατιὰ Κουμάσας. Ἀπὸ πηλὸ ὠχροῥόδινο ἕως τεφρό. 8.

Ἴσως πρέπει νὰ γίνει διάκριση τῶν ἐννοιῶν :

α) «Πλατιὰ Κουμάσας» ὡς κατηγορίας μεγαλυτέρων καὶ ἁπλουστέρων ἀγγείων τοῦ «ρυθμοῦ Κουμάσας» ἢ τῆς «τεχνικῆς πηλοῦ Κουμάσας» μὲ διακοσμήσεις «πλατιὲς» καὶ ὄχι πολὺ φροντισμένες, ὅπως στὰ καλὰ τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, καὶ

β) στὰ πλατιά, μὴ γραμμικὰ θέματα (μοτίβα) τοῦ καλοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, τὰ περιλαμβανόμενα στὸ θεματολόγιό του.

8. Δὲς καὶ τὴν ὁρολογία τοῦ WARREN, *Myrtos* (1972), 93-97.
9. ΜΟΡΤΖΟΣ, *Πάρτιρα* (1972), passim.

Θὰ εἴχαμε ἑπομένως μία διπλὴ ἐμφάνιση: Κουμάσα ἁπλὰ - Κουμάσα καλὰ - Koumasa rustico - Koumasa fino, χωρὶς βεβαίως τὸ rustico νὰ ἔχει ὁποιαδήποτε ἔννοια διάκρισης ἐργαστηρίων ἢ καὶ διαφορετικοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ γιὰ τὴν ἀντίστοιχη διχοτόμηση τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ[10]. Πρόκειται ἁπλῶς —καὶ στὶς δύο περιπτώσεις— γιὰ ἀγγεῖα προοριζόμενα γιὰ διαφορετικὲς χρήσεις.

Δυστυχῶς ἡ ἀποσπασματικότητα τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἐπιτρέπει πρὸς τὸ παρὸν μεγαλύτερη σαφήνεια.

'Ενδιαφέρον εἶναι ὅτι ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν παρούσα ΟΜΑΔΑ τὰ ὄστρακα τοῦ κοινοῦ στὴ Βασιλικὴ ρυθμοῦ τῶν καταλειβάδων, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα πιθανὸ στὴν παρούσα κατηγορία. Μήπως αὐτὸ εἶναι ἔνδειξη ὅτι ὁ ρυθμὸς αὐτός, ἢ ἡ μόδα του, ἀρχίζει ἀργότερα, στὴ βαθμίδα Βασιλικῆς;

7. Ρυθμὸς Κουμάσας. Πηλὸς ὠχροῥόδινος, ὠχρόλευκος, ἀμμώδης ἢ καθαρός. 59.

«Βαφὴ» (ἐπιφάνεια) ἐλαφρῶς ἀνοιχτότερη ἀπὸ τὸν πηλό. Ὑγρὸ σφούγγισμα μὲ «μαλλὶ» πρὶν ἀπὸ τὴ γραφή (ζωγράφηση). Στὰ πιὸ χοντρὰ ἀγγεῖα μὲ «τζίβα». Σὲ μερικὰ «λουτρὸ» ἢ «ὑγρὰ χέρια» μετὰ τὴ «τζίβα». Στίλβη, καὶ ὄχι ἔντονη, διασώζουν λίγα κομμάτια. Ἡ στίλβωση γινόταν στὴν ἐπιφάνεια μάλλον μετὰ τὴν ὄπτηση καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ γραφή.

Δ ι α κ ό σ μ η σ η - Θ ε μ α τ ο λ ό γ ι ο

Τὸ χρῶμα γραφῆς δουλεύεται μὲ λεπτὸ χρωστήρα γιὰ τὰ περισσότερα θέματα, τὰ ὁποῖα εἶναι γραμμικά. Πλατύτερος χρωστήρας γιὰ τὰ

10. Evans, *Knossos-Report II* (1901), 10-11, 93, 97. Πρβ. *Knossos-Report VI*, (1905), 14. *Palace* III (1930), 470. Πρβ. Pernier - Banti, *Festòs* II (1951), 586 («vani destinati alla servitù»). Συχνὴ εἶναι ἡ χρήση τοῦ ὅρου rustico, καὶ συχνὰ Kamares rustico, στὴ δημοσίευση τῆς Φαιστοῦ γιὰ ἀγγεῖα τῆς ΜΜ ἐποχῆς ἁπλά, στὴν κατασκευὴ καὶ στὴ διακόσμηση. Πρώτη χρήση ἴσως Pernier, *Festòs-Rapporto* II (1904), 458, fig. 67. 'Ανάγκη νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ συσχετισμὸς τοῦ ὅρου μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἐργαστηρίου καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς δουλείας στὰ πρώιμα κείμενα τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας.

σπανιότερα πλατιὰ θέματα. Τὸ χρῶμα γραφῆς ἀπὸ καστανέρυθρο ἕως μαῦρο. Οἱ διαφορὲς στὴν ἔνταση ὀφείλονται τόσο στὶς συνθῆκες ὄπτησης ὅσο καὶ στὸ βαθμὸ πυκνότητας τοῦ διαλύματος. Σὲ ἕνα ὄστρακο πιθανὴ ἡ σκόπιμη χρήση δύο χρωματικῶν τόνων: Ξανθὴ ταινία «πλαισιουμένη» ἀπὸ καστανόμαυρες[11].

Ἔξι ὄστρακα μὲ τμήματα ἀπὸ πλατιὰ θέματα. Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἡ διακόσμηση κατ' ἐξοχὴν γραμμική, μὲ πυκνότερες ἢ ἀραιότερες «γραμμὲς» ἢ «ταινίες».

Σὲ δύο τμήματα συμβολῆς ὤμου-λαιμοῦ θέματα τοῦ τύπου Ζώης, *Ἔρευνα* (1976), πίν. 13. 'Επομένως λαιμὸς μὲ ὁριζόντιες παράλληλες καὶ σῶμα μὲ δικτύωση. Πρόκειται γιὰ τὰ μόνα παραδείγματα πιθανῆς δικτύωσης στὴν ὁμάδα. Σαφὲς θέμα δικτύωσης δὲν ὑπάρχει.

Σὲ ἕνα ὄστρακο διακρίνεται μεγάλο θέμα Χ, ἴσως «μετόπη» ἀνάμεσα σὲ «τρίγλυφα» στὸ κύριο σῶμα τοῦ ἀγγείου, πρβ. ἔ.ἀ. πίν. 7: Σ. Μ. 800.

Στὰ ὄστρακα τῆς κατηγορίας 3 πιὸ πάνω ὑπάρχει τμῆμα χείλους ἀπὸ ὠχρόλευκο πηλὸ πολὺ λεπτό, 2,5-3 χιλιοστά μ., τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ παρείσακτο, ΜΜ ἢ ΥΜ. Τὸ λεπτότερο μεταξὺ τῶν γραπτῶν Κουμάσας τῆς παρούσας ὁμάδας ἔχει πάχος 3 χιλιοστά. 'Επομένως καὶ τὸ προηγούμενο πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν κεραμεικὴ Κουμάσας, καὶ παρὰ τὴν παρουσία στὸ ἐσωτερικό του ὁριζοντίων αὐλακώσεων, οἱ ὁποῖες μάλλον δὲν ὀφείλονται σὲ τροχό, ἀλλὰ στὴν πολὺ κανονικὴ κίνηση τοῦ χεριοῦ κατὰ τὸ πλάσιμο τοῦ χείλους. Κάποιο εἶδος μηχανικῆς περιστροφῆς, μὲ τὴν ὁποία πιθανῶς δὲν ὁλοκληρωνόταν πλήρεις καὶ γρήγορες περιστροφές, βεβαίως θὰ ὑπῆρχε. Πρβ. τὸ ὄστρακο μὲ τὴν ξανθὴ γραμμή: Στὴν ἐσωτερική του ἐπιφάνεια διακρίνονται ὁριζόντια λεπτὰ ἴχνη «μαλλιοῦ», κανονικά, ἀλλὰ καὶ λοξά!

11. Γιὰ τὴ διακοσμητικὴ ἀρχὴ τῆς πλαισίωσης, ἀρχικῶς σὲ γραμμικὰ καὶ ἀκολούθως σὲ ταινιωτὰ θέματα, δίχρωμα ἢ πολύχρωμα, δὲς τὶς ἐκτεταμένες ἀναλύσεις στὸ Kamares-Stil (1968), passim.

8. Τεφρὰ καὶ τεφρὰ ἐγχάρακτα: 37
Τεφρὰ καὶ συγγενῆ: 26.
(τὰ δύο, ἀπὸ σχετικῶς μεγάλο δισκοκύπελλο, συνανήκουν).
Ἐγχάρακτα: 11.

Πηλὸς ἀμμώδης ὡς πολὺ καθαρός. Ἴχνη τῆς ἀρχικῆς στίλβης διατηροῦν πολὺ λίγα ὄστρακα.

Δύο τμήματα δισκοκυπέλλων δείχνουν προφανῶς ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ τεφρὰ δισκοκύπελλα τῶν Ὁμάδων Ἐπιλογῆς ἀνάγονται στὴ Βαθμίδα Κουμάσας. Πρβ. καὶ τὰ δεδομένα Seager στὸ πιὸ πάνω παράθεμα.

Ἀπὸ τὰ ἐγχάρακτα μεγαλύτερο εἶναι τὸ περιγραφὲν πιὸ πάνω σ. 14, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἂν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου[12].

Σημειώνω ἐδῶ ὅτι οἱ ἔντυπες στιγμὲς τοῦ ἐδάφους (φόντου) ἔγιναν μὲ τὸ ἴδιο τσάκινο (πολὺ λεπτὸ ξερὸ ξυλάκι) καὶ δὲν εἶναι «κυκλικές», ὅπως σὲ δύο μικρὰ ὄστρακα τῆς παρούσας ὁμάδας, ἀλλὰ «σφηνοειδεῖς». Ὑποθέτω ὅτι καὶ στὴ μικρὴ αὐτὴ λεπτομέρεια ὑπάρχει διακοσμητικὴ βούληση τοῦ τεχνίτη.

Ὑπάρχουν ἀκόμη: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο σημειωθέντα μὲ τὴ στίγμωση, τέσσερα ὄστρακα διασώζοντα ὁριζόντιες ἐγχαράξεις, καὶ ἕνα χεῖλος ἀπὸ λεπτὸ πιατάκι (ἢ τμῆμα λεπτοῦ μεγάλου δίσκου-πέλματος ἀπὸ δισκοκύπελλο) μὲ ἀμυδρὴ ὀδόντωση, σχηματιζομένη μὲ παράλληλα γραμμίδια ἐγχάρακτα στὸ πάχος τοῦ χείλους. Τέλος δύο πολὺ φθαρμένα μικρὰ ὄστρακα, συνανήκοντα, ἀπὸ χεῖλος ἢ βάση, ἀποκρουσμένη, ἀγγείου μάλλον κυλινδρικοῦ σχήματος, διασώζοντα ἴχνη ἀπὸ πυκνές, ἐλαφρῶς λοξὲς παράλληλες ἐγχάρακτες γραμμές (δὲς σκίτσο). Συνολικὸ μῆκος 5 ἑκ. μ.

12. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἐπιβεβαιώνονταν τὰ δεδομένα Seager, καὶ κυρίως ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν ὀστράκων, σὲ ἕνα ἐκτεταμένο ἐπὶ τοῦ βράχου τεχνητὸ ὑπόστρωμα θεμελίωσης, ἀνῆκον ἴσως σὲ κτίσμα ἢ κτίσματα ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ Οἰκία. Μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ οἰκοδομικὸ σχεδιασμὸ σὲ ἐπίπεδο «οἰκισμοῦ» καὶ ὄχι μεμονωμένων «σπιτιῶν»; Πρβ. Zois, *Fondations* (1990), 92-83.

Μαζὶ μὲ τὰ ἐγχάρακτα ἔχει τοποθετηθεῖ καὶ ὄστρακο μὲ κυκλικὴ ὀπή (ὄχι κοιλότητα)[13], κανονικὴ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τοῦ ὀστράκου, διαμέτρου σχεδὸν 5 χιλιοστῶν, καὶ ἀκανόνιστη μὲ μικρότερη διάμετρο ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά. Ἡ ὀπὴ εἶναι φραγμένη μὲ λευκὴ ὕλη, ἴσως σκοπίμως, γιατὶ τὸ λευκὸ χρῶμα δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τὸ σκουρότερο τῆς ἐπικολλημένης στὸ ὄστρακο ξένης ὕλης (κούσκουρας τοῦ σκληροῦ στρώματος). Πρόκειται μήπως γιὰ διακοσμητικὴ διάτρηση καὶ πλήρωση μὲ λευκὴ ὕλη;

Σημειώνω ἐδῶ ὅτι μεταξὺ τῶν χιλιάδων ὀστράκων τῶν Ὁμάδων Ἐπιλογῆς τοῦ 1991 βρέθηκε ἕνα μὲ διακόσμηση μικρῶν ἐντύπων κύκλων, ποὺ εἶχαν ἐκτελεσθεῖ μάλλον μὲ μικρὸ ξερὸ καλαμάκι ἀγροστώδους φυτοῦ, πχ. ἀγριάδας ἢ κριθῆς.

9. Ρυθμὸς Βασιλικῆς καὶ συγγενῆ. 12.
Ἐρυθρά: 5
Πρωτοφλογωτὰ καὶ φλογωτά: 7

Στὰ φλογωτὰ ἀνήκουν τρία μὲ καλὸ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ καλὴ στίλβωση, ἀλλὰ γνήσιο φλογωτὸ θέμα ἔχει μόνο ἕνα ἀπὸ τὰ τρία, πολὺ μικρό. Στὰ ὑπόλοιπα τέσσερα ὑπάρχει φλόγωση ἀλλὰ στίλβωση δὲν ὑπάρχει στὴν ἴδια διατήρηση ἢ ποιότητα. Τὰ δύο μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν «πρωτο-φλογωτά», ἐνῶ ἕνα τμῆμα χείλους ἀνήκει στὰ *μαυρόχειλα*, ποὺ ἀναγνωρίσαμε ἐφέτος στὶς Ὁμάδες Ἐπιλογῆς μαζὶ μὲ τὰ *ἐρυθρόχειλα* (Κιβώτιο 5-1991). Τὸ παρὸν δὲν διατηρεῖ στίλβωση, μάλλον λόγω φθορᾶς.

10. Λευκὸς ρυθμός: 1

Μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ χεῖλος ἴσως μικροῦ ποτηριοῦ, ἔχει κόκκινορόδινο ἀραιὸ ἐπίχρισμα σὲ ὠχρορόδινη ἐπιφάνεια, καὶ λοξὲς λευκὲς παράλληλες γραμμές (τμῆμα πεπληρωμένο μὲ παράλληλες τριγώνου;).

13. Ζητῶ τὴν ἐπιείκεια τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὴν ἐπεξηγηματικὴ παρένθεση, καὶ γιὰ πολλὲς ἄλλες ἀντίστοιχες ἐνέργειες στὰ κείμενά μου, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανο, στοὺς δύσκολους αὐτοὺς καιροὺς τῆς ἑλληνομαθείας —ὅπως φαίνεται στὰ κείμενα πολλῶν ἀρχαιολόγων — νὰ γράφει κανεὶς ὀπὴ καὶ νὰ ἐννοεῖ κοιλότητα...

11. Τροχήλατα: 3

Τὰ δύο μικρότερα εἶναι σαφῶς ρωμαϊκά. Τὸ μεγαλύτερο ἴσως μινωικό. Ὅπως ἤδη σημειώσαμε προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο στρῶμα τῆς ἀπόθεσης τῶν ἀναμείκτων ὀστράκων.

Δωμάτιο 30 - Σκληρὸ καθαρὸ ἐπὶ βράχου.
Ἀνακεφαλαίωση δεδομένων. Σύνολο ὀστράκων: 256

1.	Καπνιστὰ μαῦρα καὶ συγγενῆ:	57
2.	Ἀπὸ κοκκινωπὸ πηλό:	34
3.	Ἀκόσμητα - Πηλὸς «Κουμάσας»:	31
4.	«Σφουγγιστά»:	8
5.	Μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα:	6
6.	Πλατιὰ Κουμάσας:	8
7.	Ρυθμὸς Κουμάσας:	59
8.	Τεφρά:	37
	(ἀκόσμητα: 26, ἐγχάρακτα: 11)	
9.	Ρυθμὸς Βασιλικῆς καὶ συγγενῆ:	12
	(γνήσια φλογωτά: 1+1)	
10.	Λευκὸς ρυθμός:	1
11.	Ρωμαϊκὰ - τροχήλατα	
	(παρείσακτα);	3

Τὸ σύνολο τῶν δεδομένων τῆς ἀνάλυσης τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ σκληρὸ ἐπὶ τοῦ βράχου στρῶμα στὴν Τομὴ Βάθους τοῦ Δωματίου 30 δείχνει σαφῶς ὅτι ἐδῶ βρισκόμαστε σὲ πολὺ πρώιμο χρονικὸν ὁρίζοντα τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκισμοῦ, πιθανότατα ταυτιζόμενο μὲ τὸν χρονικὸν ὁρίζοντα πού ἀντιπροσωπεύουν τὰ Βόρεια Σπίτια, τὰ ὁποῖα εἶχαν χρονολογηθεῖ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνακάλυψή τους, στὴν ὡς τότε γνωστὴ κυρίως μέσω τῆς τυπολογικῆς ἀνάλυσης Βαθμίδα Κουμάσας.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ παρουσία τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας καὶ τῶν συγγενῶν του κατηγοριῶν μὲ τὴ συνύπαρξη τῶν τεφρῶν, ἁπλῶν καὶ ἐγχαράκτων, τὴ σποραδική, ἀρχαϊκὴ παρουσία τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ καὶ τὴν ἀρχομένη παρουσία τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, εἶναι δεδομένα ἀναμενόμενα σὲ στρῶμα τῆς Βαθμίδας Κουμάσας. Ὁ πλουτισμὸς τῶν ὡς τώρα γνωστῶν δεδο-

μένων μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς τοῦ Δωματίου 30 καὶ μὲ τὴν ἐκτέλεση καὶ ἄλλων Τομῶν Βάθους, κατὰ τὸ πρόγραμμά μας, καὶ ἡ συστηματοποίηση τῆς μελέτης τους στὴν ἄνεση τοῦ ἐργαστηρίου, κατὰ τὸ μικρὸ δεῖγμα τῶν σελίδων αὐτῶν, θὰ δώσει τὴ δυνατότητα νὰ γίνει ὀρθὴ καὶ πλήρης ἀνάλυση τῆς ποικιλίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν τῆς Βασιλικῆς, καθὼς καὶ τοῦ συσχετισμοῦ τους μὲ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ.

ΒΑΘΜΙΔΑ ΚΟΥΜΑΣΑΣ - ΣΥΝΤΟΜΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στὴν παλαιότερη ἔρευνα ὑπῆρχαν σημαντικὲς συγχύσεις, ὀφειλόμενες εἴτε στὴ γλισχρότητα τῶν δεδομένων, εἴτε στὴ λανθασμένη ἐκτίμησή τους, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπέτρεπαν στοὺς ἐρευνητὲς νὰ διακρίνουν μὲ σαφήνεια τὴν καθαυτὸ ΠΜ Ι ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ ἑπόμενες περιόδους, δὲς σχετικῶς Ζώης, *Ζάκρος* (1991), 84 - 85, ἐνῶ, ἐπίσης, δὲν ἦταν σαφῶς ὁρατὴ ἡ διάρθρωση τῆς ΠΜ ΙΙ, παρὰ κάποιο βαθμὸ σαφήνειας στὰ κείμενα τοῦ Seager καὶ τῆς Boyd. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παρατεθὲν κείμενο τοῦ Seager, σημαντικὴ εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς Boyd, *Gournia-Report II* (1904), πρβ. Ζώη, *Ζάκρος* (1991), 134-135 § 46, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τοῦ Evans, *Classification* (1906), ἀποτελεῖ σαφὴ ὀπισθοδρόμηση. Δὲς καὶ *Gournia* (1908). Γιὰ τὴν ὑστερότερη διαμόρφωση τῆς στάθμης τῆς ἔρευνας δὲς Evans, *Palace* I (1921), 71 κέ. καὶ πρβ. Pendlebury, *Archaeology of Crete* (1939), 59 κέ. Πρώτη σαφὴς ἀναγνώριση τῆς Βαθμίδας Κουμάσας ὡς αὐτοτελοῦς περιόδου, ἐνδιαμέσου τῆς Βαθμίδας Πύργου καὶ τῆς Βαθμίδας Βασιλικῆς, στὸ Zois, *Kamares-Still* (1968), 73 κέ. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου *Ἔρευνα* (1967). Οἱ πρῶτες δημοσιεύσεις συγχρόνων ἀνασκαφῶν οἰκισμῶν τῆς Βαθμίδας Κουμάσας συμπίπτουν, περιέργως, τὸ 1972 καὶ καλύπτουν κατὰ τρόπο ἄριστο τὸ κενὸ τῆς διαδοχῆς τῶν μινωικῶν περιόδων ἀπὸ τὴ Βαθμίδα Πύργου πρὸς τὴ Βαθμίδα Βασιλικῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ΠΜ Ι τοῦ Evans, ἀποκαθαρμένη ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη τῆς ἔννοιας τῆς ὑπονεολιθικῆς, στὴν ὥριμη ΠΜ ΙΙ ἢ Βαθμίδα Βασιλικῆς:

Ἡ δημοσίευση τῆς «πρώτης περιόδου» τοῦ Μύρτου-Φούρνου Κορυφή, δίνει, σὲ τελικὴ ἀνασκαφικὴ δημοσίευση, τὰ πρῶτα σημαντικὰ δεδομένα γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς Βαθμίδας Κουμάσας, Warren, *Myrtos*

(1972), ἐνῶ παραλλήλως ἀρχίζει ἡ δημοσίευση τῶν Βόρειων Σπιτιῶν τῆς Βασιλικῆς, *ΠΑΕ* 1972, 301 κέ. (δὲς καὶ τὶς ἐκθέσεις ἑπομένων ἐτῶν). Δὲς ἐπίσης, John Evans, The Early Minoan Occupation of Knossos: A Note of Some New Evidence, *Anat. St.* 22. 1972, 115-128. Laviosa, Saggi di scavo ad Haghia Triada, *ASAtene* 47-48, 1969-1970, 407-415. Τῆς ἴδιας, L'abitato prepalaziale di Haghia Triada, *ASAtene* 50-51, 1972-1973, 503-513. Σύντομα ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευση τῆς Δέμπλας καὶ ἀρκετὰ ἔτη ἀργότερα ἄλλες δημοσιεύσεις σημαντικὲς γιὰ τὴ Βαθμίδα Κουμάσας, χωρὶς ἐντούτοις μερικοὶ ἐρευνητὲς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ κατανοήσουν μὲ ἐπάρκεια τὴ μαρτυρία τοῦ ὑλικοῦ τους καὶ νὰ τὸ ἐντάξουν σὲ καθαρὰ σχήματα: Warren καὶ Tzedakis, Debla. An Early Minoan Settlement in Western Crete, *BSA* 69, 1974, 299-342, πίν. 48-58. Blackman καὶ Branigan, The Excavation of an Early Minoan Tholos Tomb at Ayia Kyriaki, Ayiofarango, Southern Crete, *BSA* 77, 1982, 1-57, πίν. 1-2. Wilson, The Pottery and Architecture of the EM IIA West House at Knossos, *BSA* 80, 1985, 281-364, πίν. 27-58 (πλήρης δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς John Evans).

Δυστυχῶς ἄλλες ἀνασκαφὲς σημαντικῶν καταλοίπων τῆς Βαθμίδας Κουμάσας παραμένουν ἀδημοσίευτες, ὅπως τοῦ Hood στὸ περιλάλητο ΠΜ Φρέαρ τῆς Κνωσοῦ, τοῦ Warren, στὴ Βασιλικὴ Ὁδὸ τῆς Κνωσοῦ καὶ τοῦ Τζεδάκι στὸ Σπήλαιο Πλατυβόλας Κυδωνίας.

Στὴ διάρκεια τῶν ἐτῶν αὐτῶν ὁλοκληρώθηκε καὶ ἡ σύνταξη τοῦ μεγάλου βιβλίου μου γιὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν Κρήτη, στὸ ὁποῖο γίνεται πλήρης ἀνάλυση καὶ τῶν σχετικῶν μὲ τὴ Βαθμίδα Κουμάσας δεδομένων. Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ δημοσιευθεῖ στὴ σειρὰ Δοξιάδη, ὅπου εἶχε ἤδη δημοσιευθεῖ τὸ βιβλίο μου γιὰ τὴ νεολιθικὴ Κρήτη, λόγω τῆς διακοπῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς, τὸ ὁποῖο εἶχε βοηθήσει μὲ πολλοὺς τρόπους τὴν ἔρευνά μου. Ἡ τμηματικὴ σὲ τεύχη δημοσίευση ἄρχισε μόλις ἐφέτος, δὲς Ζώη, *Ζάκρος* (1991)[14].

14. Δὲς καὶ τὴν ἐπισκόπηση δεδομένων - βιβλιογραφίας στὸ WARREN καὶ HANKEY, *Aegean Bronze Age Chronology* (1989), 15-16. Ἡ σημειουμένη διαστρωμάτωση

Ἡ προηγηθεῖσα ἀναλυτικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς Τομῆς Βάθους τοῦ Δωματίου 30 ὑπῆρξεν ἀναγκαία εἰς τὴν παροῦσαν φάσιν ἐρεύνης τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Βασιλικῆς, διὰ νὰ καταδειχθῇ τόσον ἡ ἔννοια τοῦ προγράμματος ἐρεύνης εἰς βάθος τῶν ὑπολειπομένων, εἰς τὰ ἤδη ἀνεσκαμμένα τμήματα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, καθαρῶν ἐπιχώσεων, ὅσον καὶ ἡ σημασία τοῦ πλουσίου ἀπερριμμένου ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφέων ὑλικοῦ. Διὰ τὸ δεύτερον τοῦτο θὰ ἐχρειάζοντο βεβαίως πολλαὶ ἀκόμη σελίδες, ἀλλὰ τοῦτο γίνεται εἰς τὰ Ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ὁποῖα ἐλπίζομεν νὰ γίνουν βαθμηδὸν προσιτὰ εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους ἐρευνητὰς καὶ πρὸ τῆς ἑτοιμασίας τῶν τελικῶν δημοσιεύσεων[15].

Παραλείποντες ἀναφορὰς ἢ ἀναλύσεις πολλῶν ἄλλων ἐργασιῶν γενομένων κατὰ τὸ 1991, θὰ κλείσωμεν τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν μὲ τὴν ἀναφορὰν τῶν νέων στοιχείων τῆς μεγάλης τομῆς εἰς τὸ Ν τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς:

Περιοχὴ ΟΡ - ἀποχωματώσεις καὶ τομαὶ βάθους — Κτίριον ΟΡ (βλ. εἰκ. 1)

(Ἡμερολόγιον 1991 - Τομὴ IV)

Ἰδὲ *ΠΑΕ* 1990, λέιζερ 7-15: Ἄσκαφος ζώνη μεταξὺ Περιοχῆς ΝΔ καὶ Περιοχῆς Ρ κλπ. Ἔναρξις ἀποχωματώσεων εἶχε ἤδη γίνει τὸ 1979 κατὰ μῆκος τῆς Ν ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Διαδρόμου 16, ἀποτελούσης τὸ Β ὅριον τῆς Περιοχῆς ΟΡ, ἰδὲ *ΠΑΕ* 1979, 328: «Καθαρισμὸς περιοχῆς IV τοῦ Seager»,

---

ΠΜ Ι καὶ ΠΜ ΙΙα στὴ Δέμπλα δὲν εἶναι τόσο ἀσφαλὴς ὅσο τὴν ἐννοεῖ ὁ Warren, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐπιμένει καὶ ἐδῶ (πρβ. *Myrtos* 1972, 272 σημ. 2) νὰ νομίζει ὅτι ἡ ἐργασία μου γιὰ τὴ Βαθμίδα Κουμάσας ἦταν γιὰ «τὸ δικτυωτὸ γραπτὸ ρυθμὸ ''Κουμάσας''», ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ὑπάρχει σὲ κανένα σημεῖο τῶν ἐργασιῶν μου. Ἀντιθέτως ἡ ἔμφαση εἶναι στὴ διάκριση τοῦ «ρυθμοῦ» Κουμάσας», τοῦ ὁποίου ἁπλῶς ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ γνωρίσματα εἶναι τὸ μοτίβο τῆς γραμμικῆς δικτύωσης, καὶ στὴν ἀναγνώριση τῶν ὁμάδων ἢ ὁμοιογενῶν συνόλων ὡς χρονικῶν-πολιτισμικῶν ὀντοτήτων, μὲ στόχο τὴ διαφοροποίησή τους ἀπὸ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ὀντότητες, μὲ τὶς ὁποῖες συνεχέοντο.

15. Κατὰ τὸ πρόγραμμά μας τὰ Ἡμερολόγια Ἀνασκαφῆς καὶ τὰ Ἡμερολόγια Ἐργαστηρίου θὰ ἑτοιμασθοῦν εἰς μορφὴν τυπωμένων τευχῶν —παραλλήλως πρὸς τὴν ἠλεκτρονικὴν δημοσίευσιν ἢ δημιουργίαν τραπέζης δεδομένων— καὶ θὰ κατατίθενται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἑταιρείας, ὄχι μόνον εἰς τὸ Ἀρχεῖον, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχήν, ἣν πρεσβεύομεν, ὅτι τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν δὲν εἶναι κτῆμα τῶν ἀνασκαφέων, ἀλλὰ τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος καὶ παντὸς ἐνδιαφερομένου.

ὅπου δὲν ἀναφέρεται ἡ ἀκριβὴς θέσις, πρβ. Ἡμερολόγιον 1979, χγ. 57, 61-62. Εἰς τὸ Σχέδιον Seager 1908 = *Βασιλικὴ* I (1976), σχέδιον V, τὸ σημεῖον IV τοποθετεῖται παρὰ καὶ νοτίως τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4. Ὁ Seager σημειώνει: «Ἡ περιοχὴ ὅπου εὑρέθησαν τὰ ὄστρακα τῆς περιόδου IV ἦτο μικρά, περίπου ὀκτὼ ἐπὶ δέκα μέτρα».

Σημασία τῆς παρούσης τομῆς

Ἡ πλέον ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἐργασία τοῦ 1991 ὑπῆρξεν ἡ συνέχισις τῆς κατὰ τὸ 1990 ἀρξαμένης ἀποχωματώσεως εἰς τὴν εὑρεῖαν ἀνερεύνητον ὑπὸ τῆς ἀποστολῆς μας ζώνην μεταξὺ τῆς περιοχῆς Ρ καὶ τῆς Περιοχῆς ΝΔ, ὅπου ἐντοπίζεται ἡ περιοχὴ τῶν ΝΑ Δοκιμῶν τοῦ Seager, ἕν, κατὰ τὰς εἰδήσεις τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφέως, τῶν πλέον σημαντικῶν καθ' ἅπασαν τὴν Κρήτην σημείων διὰ τὴν διάκρισιν τῶν ΠΜ περιόδων, λόγῳ τῆς διακρίσεως στρωματογραφικῆς διαδοχῆς τῶν ΠΜ ΙΙβ καὶ ΠΜ ΙΙΙ περιόδων, τῶν ὁποίων ἑκάστη ἀντεπροσωπεύετο μὲ ἐπιχώσεις δύο μέτρων. Ἰδὲ σχετικῶς Ζώην, *Βασιλικὴ* I (1976), 56-58.

Δυστυχῶς δημοσίευσις τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς δὲν ἔγινε, ἄλλα ἀναλόγου σημασίας εὑρήματα ἐξ ἄλλων θέσεων δὲν ὑπάρχουν, καὶ ἡ μοναδικὴ περίπτωσις διαστρωματώσεως[16] τῆς ΠΜ ΙΙΙ περιόδου εἰς νεωτέραν ἀνασκαφήν, τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν Ζάκρον, παραμένει σκοτεινὴ καὶ ἀδημοσίευτος, ἀγνοουμένη καὶ εἰς τὰ πλέον πρόσφατα εἰδικὰ δημοσιεύματα. Ἰδὲ σχετικῶς Ζώην, *Ζάκρος* (1991), 41-46.

Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς Περιοχῆς ΟΡ καὶ γενικώτερον τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ὅπου αἱ ὑπάρχουσαι σήμερον ἐπιχώσεις ἔχουν μέγα βάθος, ἦτο ἀπολύτως ἐπιβεβλημένη καὶ ἔδει νὰ πραγματοποιηθῇ πρὸ τῆς προγραμματιζομένης διακοπῆς τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τῆς ἀποστολῆς μας.

16. Πρὸς ἀποφυγὴν ἐννοιολογικῶν συγχύσεων ἀποκαλοῦμεν διαστρωμάτωσιν τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως (γεωλογικὰ στρώματα) ἢ τοῦ ἀνθρώπου, μετὰ ἢ ἄνευ συνεργείας τῆς φύσεως (ἀρχαιολογικὰ στρώματα), δημιουργίαν στρωμάτων· στρωματογραφίαν δὲ τὴν ἔλλογον μελέτην τῶν στρωμάτων ὑπὸ τοῦ γεωλόγου ἢ τοῦ ἀρχαιολόγου ἀντιστοίχως.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπῆρξε καὶ κατὰ τὸ παρὸν ἔτος δυσχερής, μάλιστα δὲν ἔλειψαν καὶ σοβαρὰ λάθη ἰδικά μας, λόγῳ τοῦ μεγάλου βάθους καὶ τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῶν ἐπιχώσεων, τῶν ὁποίων αἱ πλεῖσται εἶναι ὑλικὰ βαθειῶν τομῶν, ἀναμοχλεύσεων καὶ καταστροφῶν τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, διαπλεκόμενα μὲ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα καὶ στρώματα καθαρὰ μὲν πλὴν ὅμως μαλακά, συγχεόμενα εὐκόλως μὲ τὰ χαλαρὰ χώματα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Εἰς τὴν σύγχυσιν συντείνει ἡ κατὰ τόπους εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ λόφου ἐλαφρὰ ὑγρότης τῶν χωμάτων, καθιστῶσα τὰ καθαρὰ χώματα καὶ χαλαρότερα καὶ σκοτεινοχρώτερα.

Ἡ χρησιμοποιουμένη εἰς τὸ σχέδιον ὀνοματολογία τῆς περιοχῆς ὡρίσθη κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τῶν *in situ* οἰκοδομικῶν καταλοίπων. Τὰ παλαιὰ ὀνόματα ΡΑβ, διὰ τὸ παρὰ τὸν ἰσχυρὸν Τοῖχον ΡΑα ἰσχυρὸν θεμέλιον, καὶ ΡΑδ, διὰ τὴν μετ' αὐτοῦ συνδεομένην κατασκευήν (ἰδὲ *ΠΑΕ* 1990), παραμένουν, πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεων, ἀλλά, δειχθέντος ὅτι αἱ δύο αὐταὶ κατασκευαὶ ἀποτελοῦν οἰκοδομικὴν ἑνότητα, συνεχιζομένην μάλιστα μὲ τοίχους πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις, θὰ ἔχουν τοῦ λοιποῦ τὸ κοινὸν ὄνομα Κτίριον ΟΡ.

Ἐπιχώσεις

Εἰς τὴν εὐρυτέραν Περιοχὴν ΟΡ πρὸ τῶν ἰδικῶν μας ἐργασιῶν 1978 κέ. ἡ ἀναπεπταμένη ἔκτασις τοῦ Ν τμήματος τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου εἶχε ἠπιωτάτην τὴν πρὸς Ν κλίσιν, ὡρίζετο δὲ ἀπὸ Α ὑπὸ τοῦ μεγάλου τράφου, τοῦ ἐκτισμένου ἐπὶ τοῦ ἰσχυροῦ μινωικοῦ Τοίχου ΡΑα, ἔχοντος ὁρατὴν τὴν Α παρειάν του (*ΠΑΕ* 1978, πίν. 193, ὅπου εἰς τὸν ὑπότιτλον ἀντὶ *κτίσματος* γραπτέον *κτήματος*), συνεχιζομένου τοῦ τράφου εἰς διπλάσιον ἐν ὅλῳ τοῦ τοίχου μῆκος πρὸς Ν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ πέρυσι πιστοποιηθέντος Τοίχου Δ-ΡΒ5. Ἡ προαναασκαφικὴ διαφορὰ ἐπιπέδων μὲ τὴν ἀνατολικῶς καὶ εἰς τοὺς πόδας τοῦ τράφου πεζούλαν ἦτο δύο μ. περίπου. Τὸ πραγματικὸν ὕψος τοῦ Τοίχου ΡΑα ἀπὸ τοῦ θεμελίου του εἶναι περ. 1.30 μ. (*ΠΑΕ* 1990, λέιζερ, 10), τὸ δὲ πάχος τῆς ὑπὲρ τὸν τοῖχον ἐπιχώσεως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἐλαίας Ρ (*ΠΑΕ* 1990, λέιζερ, 9) ἦτο, πρὸ τῶν ἐργασιῶν 1990, 1.20-1.30 μ., καὶ κατὰ 0.35 μ. χαμηλότερον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ μεγάλου γωνιαίου λίθου τῆς ἐξωτερικῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Χώρου Ο1 (ἰδὲ εὐθὺς κατωτέρω), ἤτοι συνολικὸν βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ καλλιεργουμένου παρὰ τὴν Ἐλαίαν Ρ μέχρι τοῦ κατωτάτου σημείου τῆς θεμελιώσεως τοῦ Τοίχου ΡΑα περίπου 3 μ.

Μετὰ τὴν εἰς βάθος ἀνασκαφὴν τοῦ Χώρου PA1 (1978: παλαιοτέρα ὀνομασία P1), νέον πρὸς Α ὅριον τῆς ὁμαλῆς ἐκτάσεως ἦτο ἡ Α παρειὰ τῶν θεμελιώσεων PAβ. Ἰδὲ τὰ γενικὰ σχέδια εἰς *ΠΑΕ* 1977 καὶ 1978.

Ἡ ἀνεπεπταμένη ἔκτασις ἐκαλλιεργεῖτο κανονικῶς δι' ἀρότρου (ἐσπείρετο κυρίως κριθή, ὑπῆρχον δὲ ἐπὶ τοῦ τράφου καὶ δύο καλὰ ἐλαιόδενδρα, ὧν τὸ νοτιώτερον ἡ Ἐλαία P), ἔχουσα ἐπαρκὲς βάθος ἐδάφους, χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται ὑπὸ τῆς λαβούσης ἐδῶ χώραν ἀνασκαφῆς Seager. Καὶ τοῦτο διότι, ὡς ἔδειξεν ἡ ἐφετινή μας ἐργασία, ὁ παλαιὸς ἀνασκαφεὺς εἶχεν ἀφήσει ἐπὶ τόπου τοὺς λίθους καὶ τὰ χώματα, ὁπότε, ἀφαιρεθέντων ὑπὸ τῶν καλλιεργητῶν τῶν ἀνωτάτων λίθων τῶν μετα-ἀνασκαφικῶν ἐπιχώσεων, ὡμαλύνθη καὶ ἐκαλλιεργεῖτο ἐκ νέου ὁ τόπος.

Ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ καλλιεργουμένου ἐδάφους, καὶ ἐξέχοντες περὶ τὰ 20 ἑκ. μ. αὐτῆς, ἐφαίνοντο μόνον οἱ μεγάλοι λίθοι τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Χώρου O1 τοῦ ἰσχυροῦ Κτιρίου O. Λόγῳ τῆς πρὸς Β ἐλαφρῶς ἀνωφεροῦς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ἡ πλησίον τοῦ Χώρου 28 τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας ἐπιφάνεια τοῦ καλλιεργουμένου, παρὰ τὴν ἐκεῖ ἄγριαν ἀμυγδαλῆν, εὑρίσκετο κατὰ 15 ἑκ. μ. ὑψηλότερον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ γωνιαίου λίθου τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Χώρου O1, ἢ περ. 35 ἑκ. μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ παρακειμένου πρὸς Α τμήματος τοῦ ἀγροῦ.

Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι τὸ ὑφ' ἡμῶν μέχρι τοῦδε πιστοποιηθὲν συνολικὸν βάθος ἐπιχώσεων δὲν ὑπερβαίνει τὰ 3.50 μ., ἐὰν χρησιμοποιηθοῦν δύο μακρινὰ μεταξύ των σημεῖα διὰ τὸ ἄνω καὶ κάτω σημεῖον τοῦ ὑπολογισμοῦ, πρᾶγμα ὅμως μὴ ἀνταποκρινόμενον, προφανῶς, εἰς τὴν ἀρχικὴν προανασκαφικὴν (τῶν σκαφῶν Seager) κατάστασιν τῶν ἐπιχώσεων, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ φυσικοῦ, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ μετεβιβάζετο ἐν μέρει καὶ εἰς τὰς ἐπιχώσεις αὐτάς.

Τὸ ἀρκούντως κατωφερὲς Λιθόστρωτον OP4 —εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου κατὰ τὸ Σχέδιον 1906 ἐντοπίζονται αἱ ΝΑ Δοκιμαὶ καὶ τὰ 4 μ. ἐπιχώσεων τῆς ἀνασκαφῆς 1904— ἔχει τὴν ἐπιφάνειάν του εἰς βάθος ἀπὸ 0.80 ἕως 1.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ προανασκαφικοῦ (τῆς ἰδικῆς μας ἀνασκαφῆς) καλλιεργουμένου. Ὁ Seager ὡς σημεῖον ἀναφορᾶς τῶν μετρήσεών του (datum) λαμβάνει εἰς τὸ Σχέδιον 1904 τὸν «κατώτατον λίθον τοῦ πλακοστρώτου». Σημαίνει τοῦτο ὅτι τὰ 4 μ. τῶν ἐπιχώσεών του εὑρίσκοντο ἄνω τοῦ λίθου τούτου; Τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ εὑρίσκετο, πρὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς,

εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον κατὰ 2.50 ἕως 3.20 μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πρὸ τῆς ἰδικῆς μας ἀνασκαφῆς καλλιεργουμένου, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ δὲν θὰ διέφερε πλέον τῶν 50 ἑκ. μ. κατὰ τὰς δύο προανασκαφικὰς στιγμάς. 'Επομένως, ἂν ἡ εἴδησις περὶ τῶν τεσσάρων μέτρων ἀληθεύῃ, πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ διαφορὰ τῶν 2-3 μ. εἰς βάθος, κάτω τοῦ ἐπιπέδου τοῦ Λιθοστρώτου OP4.

Τὰ ἀνωτέρω δεδομένα καὶ συλλογισμοί —ἐν ὄψει τῆς ἐξαιρέτου σημασίας τῆς ἔστω καὶ στοιχειώδους στρωματογραφίας τῆς παρούσης περιοχῆς κατὰ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφὴν— δὲν στεροῦνται νοήματος, μάλιστα εἰς τὸ πλαίσιον τῶν εἰδικῶν ἀνασκαφικῶν συνθηκῶν τῆς Βασιλικῆς, ἤτοι τῆς ἐπανασκαφῆς μιᾶς ἤδη ἀνεσκαμμένης καὶ κατὰ μέγα μέρος κατεστραμμένης ἀρχαιολογικῆς θέσεως, ἡ ὁποία, εἰς πεῖσμα τῆς τύχης της, ἀποδίδει ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος συνεχῶς νέα ἐνδιαφέροντα δεδομένα τῆς ἱστορίας της.

Ἂς ἴδωμεν ὅμως ποῖα εἶναι τὰ δεδομένα τῆς ἰδικῆς μας ἐρεύνης καὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ ἀνταποκρίνονται ταῦτα πρὸς τὰ γνωστὰ δεδομένα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς: Κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1990 εἴχομεν ἤδη ἀφαιρέσει ἐπίχωσιν χαλαρὰν βάθους ἡμίσεος μ. κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τῆς Περιοχῆς OP, καὶ εἰς πλάτος ἑνὸς μ. περίπου, χωρὶς νὰ συναντήσωμεν οἰκοδομικὰ κατάλοιπα, πλὴν τοῦ Δ τμήματος τοῦ Τοίχου N-PB1 καὶ τοῦ Τοίχου Δ-PB5 μὲ τὸ παρακείμενον πιθανὸν καθαρὸν στρῶμα (OP6 εἰς τὸ σχέδιον).

Κατὰ τὰς ἐφετινὰς ἐργασίας μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς Περιοχῆς OP τοῦ ἐπιφανειακοῦ καλλιεργημένου στρώματος ἐδάφους, πάχους περ. 15 ἑκ. μ. ἀνεφάνησαν χαλαραὶ ἐπιχώσεις μαύρων χωμάτων καὶ πυκνῶν κατὰ τόπους συσσωρεύσεων λίθων, ἤτοι ἡ τυπικὴ εἰκὼν τῶν ἀφημένων ἐπὶ τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων ὑλικῶν τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. 'Η ἀφαίρεσις τῶν χαλαρῶν χωμάτων καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν λίθων ἐφανέρωσαν μεγάλας καὶ εἰς μέγα βάθος συσσωρεύσεις διελελυμένων λίαν χαλαρῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, κούφας, μὲ πραγματικὰ μικρὰ κενὰ εἰς πολλὰ σημεῖα, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ σωροῦ ὑλικῶν προσφάτως κατεδαφισθέντος κτιρίου. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν χαλαρωτέρων λίθων ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ ἐμφανίζωνται τὰ διατηρούμενα ἀκόμη *in situ* τμήματα κτισμάτων ὡς καὶ τμήματα καθαρωτέρων πυκνῶν στρωμάτων καὶ ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀναγκαία, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐρεύνης, ὀνοματοθεσία τῶν ἐπὶ μέρους χώρων τῆς περιοχῆς.

Ἡ φοβερὰ καταστροφὴ τοῦ 1904

Κυρίως εἰς τοὺς Χώρους ΟΡ1 καὶ ΟΡ2 ἡ βαθμιαία ἀφαίρεσις τῶν χαλαρῶν λίθων καὶ χωμάτων ἐφανέρωσε τὰ θλιβερὰ κατάλοιπα πραγματικῆς ἀνασκαφικῆς λαίλαπος: κατασκαφὴ καὶ ὄχι ἀνασκαφή, διάλυσις τοίχων στιβαρῶν ἐκ μεγάλων λίθων, λιθοστρώτων ἐκ βαρέων ὀγκοχαλίκων, πλακοστρώτων ἐκ πλακῶν μεγάλου πάχους...

Προφανὲς εἶναι, ὅτι ὁ κατασκαφικὸς οἰστρώδης τυφὼν εἶναι ἔργον τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Τὸν εὕρομεν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὑφ' ἡμῶν πολλῶν σημείων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου εἰς διάφορον ἑκάστοτε ἔντασιν (πρβ. τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν Seager εἰς *Βασιλικὴ* Ι 1976). Ἀναλόγου, ἢ μᾶλλον σφοδροτέρας ἐντάσεως ἦτο ἡ ἀνασκαφικὴ καταστροφὴ τῆς Περιοχῆς Ρ (Ἡμερολόγια 1978, 1980), ὅπου μετακινήθησαν, κατασκαφέντες τῶν ἀρχικῶν των θέσεων εἰς τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, ἀκόμη μεγαλύτεροι λίθοι[17].

Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν τῆς Περιοχῆς Ρ τὸ πρῶτον ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον γεννᾶται, μετὰ βεβαίως τὴν εὔλογον διαπόρησιν περὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς τοιαύτης καταστροφῆς, εἶναι ποῦ εὑρίσκονται τὰ «σαθρᾶς κατασκευῆς» κτίσματα τῆς ΠΜ ΙΙΙ ἢ Περιόδου ΙΥ τοῦ Seager, ὅταν τόσον τὰ *in situ* οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ὅσον καὶ τὸ διαλελυμένον καὶ ἀπερριμμένον οἰκοδομικὸν

17. Ἡ συνεργάτις τῆς ἀνασκαφῆς Βάσω Φώτου, ἔχουσα τὴν τύχην νὰ μελετήσῃ τὸ Ἀρχεῖον τῆς Boyd, ἀνασκαφέως τῶν Γουρνιῶν καὶ διοικητικῶς ὑπευθύνου τῆς ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς, μετὰ τῆς ὁποίας συνεζήτουν ἐπὶ τόπου τὸ θέμα τῆς ἀνασκαφικῆς καταστροφῆς τῆς Βασιλικῆς, ἐδυσκολεύετο νὰ πεισθῇ ὅτι ὁ Seager ἦτο ὁ ὑπεύθυνος, ἔχουσα τὴν γνώμην ὅτι οὗτος, ἀνήκων εἰς τὴν ὁμάδα τῆς Boyd, θὰ εἰργάζετο, ὅπως ἐκείνη, κατὰ πολὺ ὑπευθυνότερον τρόπον, ὅπως τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἡμερολογίων της. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ (ἄλλα τὰ μάτια τοῦ λαγοῦ κι ἄλλα τῆς κουκουβάγιας). Ἐξ ἄλλου ἡ Boyd εἶχε σχεδιάσει ἀρτίως (κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν τῆς κυρίας Φώτου, ἡ ὁποία μοῦ ἔδειξε καὶ ἀντίγραφον), τὴν Οἰκίαν Μ τῆς Βασιλικῆς, τὴν ὁποίαν ὁ Seager ἀνασκάψας πλήρως μόλις καταδέχεται νὰ ἀναφέρῃ μὲ μίαν γραμμήν. Ὁ μέγας ὄγκος τῶν κατασκαφέντων ὑλικῶν καὶ ἡ μεγάλη ἔκτασις τὴν ὁποίαν κατελάμβανον μαρτυροῦν συντεταγμένην δύναμιν μεγάλου ἀριθμοῦ ἐργατῶν. Ποῖος καὶ πρὸς ποῖον σκοπὸν θὰ ἦτο ὁ εἰς τοιαύτην ἔκτασιν κατασκαφεὺς τοῦ χώρου; Οἱ λιθοσυλλέκται χωρικοὶ θὰ ἀνέσκαπτον πρὸς ἀποκομιδὴν τῶν λίθων καὶ ὄχι πρὸς ἐγκατάλειψιν ἀρίστης ποιότητος οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ἐντὸς κοπιωδῶς ἀνεῳγμένων σκαμμάτων.

ὑλικὸν μαρτυροῦν κτίρια ἰσχυρά, τὰ ὁποῖα οὐδὲ ὁ ἰσχυρότερος σεισμὸς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκριζώσῃ ἐκ θεμελίων.

Ὑλικὸν τοῦ στρώματος τῆς ἀνασκαφικῆς καταστροφῆς

Λόγῳ τῆς μεγάλης σπουδαιότητος, τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀνασκαφῆς, καὶ τὴν ὁποίαν πράγματι ἔχει, ἐκρατήσαμεν τὰ διαλελυμένα ὑλικά, πλὴν τῶν χωμάτων, ἀπορριφθέντων εἰς τὸ ὅμορον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ Ν κτῆμα, ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, τακτοποιήσαντες αὐτὰ κατὰ μῆκος τῆς Ν περιφράξεως καὶ παρὰ τὴν ἐκεῖ πύλην, ὅπου καὶ εἶναι ἄνετος ἡ μελέτη των. Εἰς πρώτην πρόχειρον ἐκτίμησιν τὰ ὑλικὰ ταῦτα κατατάσσονται εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας[18].

1. Ποτάμιοι ἢ θαλάσσιοι ὀγκοχάλικες (boulders) καὶ παιπάλαι (cobble) ἐκ κυανοτέφρου ἀσβεστολίθου μεταμορφικοῦ (ἐξ ἀρχικοῦ χαλικοπαγοῦς ἢ κροκαλοπαγοῦς πετρώματος), σκληροτάτου καὶ λίαν ἀνθεκτικοῦ —σχεδὸν ἀπροσβλήτου— εἰς τὴν διάβρωσιν. Οἱ περισσότεροι ἔχουν μῆκος 15-45 ἑκ. μ., σχήματα ἀκανόνιστα ἀλλ' ἐστρογγυλευμένα, σπανίως μὲ ἐλαφρὰν ἐπιπεδότητα. Πρόκειται περὶ τοῦ ποιοτικῶς καλυτέρου ἐκ τῶν οἰκοδομικῶν λίθων τοῦ οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως, λόγῳ τῶν λείων κυρτῶν ἐπιφανειῶν πολλῶν ἐκ τῶν χαλίκων, δὲν εἶναι, ἰδιαιτέρως κατάλληλος διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοίχων, ἂν καὶ συνδυάζεται συχνῶς μὲ ἄλλους λίθους εἰς τὴν χρῆσιν ταύτην.

Ἐκ τοιούτων παιπαλῶν καὶ ὀγκοχαλίκων ἀποτελεῖται τὸ τμηματικῶς ἴσως διασωθὲν Λιθόστρωτον ΟΡ4, ἐπίσης ἡ στρῶσις τοῦ Χώρου ΡΒ1, πολλοὶ δὲ εἶναι οἱ χρησιμοποιηθέντες εἰς τὴν Μεγάλην Αὐλήν.

2. Ἀντίστοιχοι λίθοι ἐκ διαφόρων ποιοτήτων κούσκουρα, μὲ ἀφανεστέραν τὴν ἐκ κυλινδώσεως στρογγύλευσιν.

18. Δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη μελέτη ὑπὸ εἰδικοῦ γεωλόγου τῶν λίθων τῆς Βασιλικῆς καὶ ἀκριβὴς ὀνοματοθεσία τῶν κατηγοριῶν κατὰ τὰ ἰσχύοντα τῆς γεωλογίας. Ἡ ἰδική μας ὀνοματοθεσία τῶν λίθων καὶ χωμάτων γίνεται μὲ ὅσας γνώσεις γεωλογίας διαθέτομεν στοχεύουσα εἰς τὴν περιγραφικὴν ἐπάρκειαν. Ἡ ἀρξαμένη καλυτέρα διάκρισις καὶ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ὁδηγεῖ εἰς τὴν τακτοποίησιν μέρους τῶν ὑλικῶν εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελεσθοῦν συλλογαὶ μουσειακοῦ-διδακτικοῦ χαρακτῆρος. Πρὸς τοῦτο θὰ χρησιμοποιηθοῦν σημεῖα ἐλάσσονος ἀνασκαφικῆς σημασίας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

3. Ἀκανόνιστοι λίθοι ἐκ μαλακοῦ ἀσβεστολίθου (σκληροῦ κούσκουρα), λίαν λεπτόκοκκοι, ἀρκετοὶ μὲ ἐπιφανείας ἐχούσας πολλὰ κοιλώματα, ὀφειλόμενα ἴσως εἰς ὑδατικὴν διάβρωσιν τοῦ ἀρχικοῦ πετρώματος, ἤ, πιθανώτερον, εἰς ποτάμιον κυλίνδωσιν.

4. Κανονικότεροι οἰκοδομικοὶ λίθοι, πιθανῶς ἐκ τεχνητῆς ἀποκοπῆς, ἤτοι χονδρικῆς λατομήσεως τοῦ σκληροῦ κούσκουρα, φθάνοντες μεγέθη ἕως 60 ἑκ. μ. καὶ ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τοὺς μεγάλους λίθους τοῦ Κτιρίου Ο, ἐκ τοῦ ὁποίου δυνατὸν νὰ προέρχωνται. Λόγῳ τοῦ μεγάλου μεγέθους καὶ βάρους των ἀφέθησαν ὅπου εὑρέθησαν, εἰς τὸ Δ τμῆμα τοῦ Χώρου ΟΡ2, παρὰ τὸ Λιθόστρωτον ΟΡ4.

5. Πλακοειδεῖς λίθοι, ἄλλοι ψαμμιτικῆς ὑφῆς καὶ ἄλλοι ἐκ σκληροτέρου πλέον λεπτοκόκκου ἀσβεστολίθου.

6. Πλάκες ἐκ λίθων διαφόρων παχῶν καὶ ποιοτήτων, οἷον λεπταὶ ἐρυθρωπαὶ πλάκες ψαμμιτικαί (πρβ. Οἰκία Μ, *ΠΑΕ* 1972, 295: «πολλαὶ πλάκες ἀπὸ σκληρὸν ρόδινον σχιστόλιθον»), ἐπίσης πλάκες ἐκ σχετικῶς σκληροῦ κούσκουρα λεπτοκόκκου.

Αἱ ἐρυθρωπαὶ πλάκες δὲν ἀφθονοῦν εἰς τὴν Βασιλικήν. Ἐμφανίσεις τοῦ ὑλικοῦ τούτου οἱ γεωλόγοι γνωρίζουν εἰς τὴν περιοχὴν Βιάννου, ὄχι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἰσθμοῦ. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν πρόκειται περὶ ὑλικοῦ ποιοτικῶς καλυτέρου τῶν κοινοτέρων λευκωπῶν πλακῶν, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπόθεσις τῆς μεταφορᾶς των ἐδῶ ἔκ τινος μακρινῆς θέσεως. Ἡ πηγὴ τοῦ πετρώματος ἐπιφανειακὴ ἐμφάνισις μᾶλλον ἢ λατομεῖον, πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πλησίον τοῦ οἰκισμοῦ.

Αἱ κουσκουρόπλακες εἶναι ἐκ τῶν κοινοτέρων ὑλικῶν τοῦ οἰκισμοῦ, ἀπαντῶσαι εἰς ποικιλίαν παχῶν καὶ μεγεθῶν. Πολὺ μεγάλων διαστάσεων καὶ καλῆς διατηρήσεως εἶναι αἱ πλάκες τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒα, μεγάλαι πλὴν κακῆς διατηρήσεως τοῦ πλακοστρώτου εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τῆς Οἰκίας Μ.

Λατόμησις τοιούτων πλακῶν ἕως προσφάτως ἐγίνετο εἰς τὴν μὴ φαινομένην ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ΝΔ κλιτῦν τῆς Κεφάλας, τοῦ πλησίον πρὸς Δ μεγαλυτέρου ὑψώματος.

7. Τεμάχια ὠπτημένων πηλίνων οἰκοδομικῶν κονιαμάτων, προερχομένων τόσον ἐξ αὐτῆς τῆς δομῆς, ἤτοι τοῦ κυρίου σώματος, ὅσον καὶ ἐκ τῶν παρειῶν τῶν τοίχων (pisé καὶ σοβάδες). Πολλὰ εἶναι

καὶ τὰ τεμάχια μεγάλων πηλίνων οἰκοδομικῶν πλίνθων, καὶ δὴ ἐκ τῶν καλύτερον διατηρουμένων τῆς ἀνασκαφῆς.

Τὸ σύνολον τῶν «ὠπτημένων» κονιαμάτων καὶ πλίνθων ὀφείλει τὴν σκλήρυνσιν εἰς τὴν ὄπτησίν του κατὰ τὰς καταστροφὰς ἐκ πυρὸς τῶν ἀντιστοίχων κτισμάτων καὶ εἰς τὰς ἐπακολούθους, τῇ συνεργείᾳ καὶ τῶν βροχῶν, χημικὰς ἀντιδράσεις καὶ μεταβολάς, κατὰ τὴν κοινῶς ἀποδεκτὴν ἄποψιν, τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦμεν ἐξ ἀρχῆς τῆς ἀνασκαφῆς. Ἄλλη δυνατὴ ὑπόθεσις, δικαιουμένη ἐλέγχου, εἶναι ὅτι ἡ κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν κτισμάτων πυρκαϊὰ δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀπαραιτήτων συντελεστῶν τῆς σκληρύνσεως.

Τὸ Κτίριον ΟΡ (βλ. εἰκ. 1)

Τὰ ἀναφανέντα εἰς τὴν Περιοχὴν ΟΡ νέα κτίσματα εἶναι τέσσαρα ἢ πέντε ἐν ὅλῳ, συμφώνως πρὸς τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα: Τὸ Κτίριον ΟΡ, τὸ Λιθόστρωτον ΟΡ4, ὁ Χῶρος ΟΡ5 μετὰ τοῦ ὁρίζοντος ἀπὸ Δ τὴν Περιοχὴν ΟΡ Τοίχου Δ-ΟΡ καὶ ἡ ΝΔ γωνία τοῦ πέρυσιν ἀναφανέντος Χώρου ΡΒ5 (ἰδὲ *ΠΑΕ* 1990, λέιζερ, 11-12). Τὰ τέσσαρα ταῦτα κτίσματα δὲν ἔχουν, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστά, ἐπαφὴν μεταξύ των: Τὸ Λιθόστρωτον ΟΡ4 προχωρεῖ ὑπὸ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ καὶ χωρίζεται ἀπ' αὐτοῦ διὰ τοῦ σκληροῦ στρώματος ὑποθεμελιώσεως τοῦ τοίχου. Ὁ Τοῖχος Α-ΟΡ3 ἐφάπτεται τοῦ Κτιρίου ΟΡ, ἀλλ' ἀκόμη δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνήκει εἰς αὐτό.

Ἡ σύγκρισις τοῦ σχεδίου κατόψεως τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὸ Σχέδιον 1908 τῆς ἀνασκαφῆς 1904 φανερώνει τὴν ἄκραν ἐπιπολαιότητα τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφέως, ἡ ὁποία ἐδῶ ὑπερβαίνει κάθε ὅριον (πρβ. περὶ τῶν σχεδίων Seager, *Βασιλικὴ* Ι, 1976, 34-39). Μόνον τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 καὶ τοῦ Τοίχου Β-ΟΡ ἡ θέσις ἔχει κάποιαν ἀκρίβειαν, ἐνῶ ὁ παρὰ τὸ σημεῖον IV σημειούμενος λοξὸς τοῖχος δὲν εὑρέθη εἰς τὴν ἰδικήν μας τομήν. Πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ὀγκώδεις κατασκευαί, ἂν καὶ ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Seager δὲν σημειοῦνται εἰς τὰ σχέδιά του.

Τὸ Κτίριον ΟΡ ἔχει μορφὴν εἰς τὴν κάτοψιν πρωτοφανῆ διὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ τῆς Βασιλικῆς: Εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασίν του ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν μεγάλου πάχους Τοῖχον ΡΑβ, τὴν συνεχομένην ἰσχυρὰν τετράπλευρον Κατασκευὴν ΡΑδ καὶ τοὺς δύο ἐκ τῶν στοιχείων τούτων πρὸς Δ ἐκφυομένους τοίχους, ὧν ὁ Β-ΟΡ2 εἶναι διπλοῦς.

Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα συνδέονται μεταξύ των εἰς σύστημα ὀρθῶν γωνιῶν κατὰ τὸ Β ἥμισυ τῆς κατασκευῆς καὶ ὀξειῶν γωνιῶν κατὰ τὸ Ν ἥμισυ.

Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κτιρίου ἐχρησιμοποιήθηκαν κατὰ μέγα μέρος μικροὶ λίθοι (κάτω τοῦ συνήθους μεγέθους 20-35 ἑκ. μ.), εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν μὲ τὰ γειτονικὰ κτίρια, Κτίριον Ο καὶ Τοῖχον ΡΑα, εἰς τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται πλὴν τῶν μικρῶν καὶ πολλοὶ ὑπερμεγέθεις, ὡς πρὸς τὰ συνηθιζόμενα εἰς τὴν Βασιλικὴν μεγέθη, λίθοι, 50 ἑκ. μ. καὶ ἄνω (πρβ. *ΠΑΕ* 1990, λέιζερ σημ. σ. 11: «Ὁρίζων τῶν μεγάλων λίθων»). Εἰς τοὺς τοίχους Β-ΟΡ1 καὶ εἰς τὸ βορειότερον σκέλος τοῦ διπλοῦ Τοίχου Β-ΟΡ2 οἱ λίθοι εἶναι μεγαλύτεροι.

Εἰς τὸ ἐσώτερον πάχος τοῦ Τοίχου ΡΑβ ὑπάρχει γέμισμα πυκνῶν λίθων, κυρίως μικρῶν, μεγέθους 8-12 ἑκ. μ. καὶ ὀλίγων μεγαλυτέρων, 15-20 ἑκ. μ., ἐντὸς λάσπης ἐκ καθαρῶν καί πυκνῶν, πλὴν εὐκόλως σκαπτομένων, ροδίνων χωμάτων, σπανιζόντων εἰς τὴν ἀνασκαφὴν Βασιλικῆς (πρβ. τὰ ἐρυθρὰ καθαρὰ χώματα τοῦ ὑποστρώματος θεμελιώσεως ἐπὶ τοῦ λαξευμένου βράχου εἰς τὸ Δ ὅριον τῶν Δωματίων 40α καὶ 42 τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, μὴ σημειούμενα εἰς *ΠΑΕ* 1972, 283-284, ἀλλ' ἰδὲ Ἡμερολόγιον 1970-1972, χγ. σελ. 134-135).

Χῶρος ΟΡ2:

Τὸ βαθὺ σκάμμα καὶ ἡ μεγάλη ἐκ καθαρῶν χωμάτων τεχνητὴ ἐπίχωσις

Εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ Δ τμῆμα τοῦ Χώρου ΟΡ2 ἡ σκαφὴ Seager ἔχει προχωρήσει εἰς μέγα βάθος, προφανῶς τὸ μεγαλύτερον τῆς Περιοχῆς ΟΡ. Παρὰ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ2 ἐφθάσαμεν εἰς βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, μὴ φθάσαντες τὸν πυθμένα τοῦ σκάμματος. Ἀνάλογον βάθος φαίνεται νὰ ἔχῃ τὸ σκάμμα καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα. Εἰς τὰ τμήματα αὐτὰ τοῦ δωματίου ὑπάρχουν καὶ οἱ ὀγκωδέστεροι ἀπερριμμένοι λίθοι, δυσκολεύοντες κατὰ πολὺ τὴν ἀποχωμάτωσιν.

Ἀντιθέτως εἰς τὸ Ν τμῆμα τὴν ἄτακτον ριπὴν μαύρων χωμάτων καὶ λίθων διεδέχθη ἀπὸ τοῦ βάθους περ. τῶν 30-40 ἑκ. μ. —μετρουμένων ἀπὸ τῆς ἄνω σῳζομένης ἐπιφανείας τῶν τοίχων— ἐπίχωσις λίαν καθαρῶν, ὠχροτέφρων χωμάτων κούσκουρα, ἐλαφρῶς ἀμμώδους ὑφῆς, πυκνῶν μέν, πλὴν ὅμως, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, σκαπτομένων εὐχερῶς καὶ δὴ τῶν ἀνωτέρω, τόσον λόγῳ τῆς ἀμμώδους ὑφῆς των ὅσον καὶ λόγῳ τῆς ἐλαφρᾶς ὑγρότητός των.

Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως ταύτης, ἡ ὁποία εἶχε τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα καθ' ὅλον τὸ ἐρευνηθὲν βάθος της περ. 1.50 μ., ὑπῆρχον μόνον σποραδικοὶ λίθοι, σχετικῶς μεγάλοι, περ. 15 ἑκ. μ., ἐλλειπόντων παντάπασιν —εἰς τὸ ἐρευνηθὲν τμῆμα— τῶν συνήθων εἰς τὰς συνθέτους ὑποθεμελιώσεις στρωμάτων μικρῶν λίθων ἢ κανονικοτέρων στρώσεων ἢ τοποθετήσεων μεγαλυτέρων λίθων.

Ἀμφιβολία δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα καὶ πάλιν τεχνητὴν ἐπίχωσιν ὑποθεμελιώσεως, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία ἦτο νὰ συγκροτήσῃ μετὰ τῶν λοιπῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων, ἰσχυρὰν οἰκοδομικὴν ἑνότητα —βεβαίως ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον κυκλοφορίας— πρὸς στήριξιν τῶν στοιχείων τῆς ἀνωδομῆς. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὰ ἐξετασθέντα ἀνωτέρω στρώματα ὑποθεμελιώσεων τῶν Πλακοστρώτων ΡΒβ καὶ ΡΒα εἶναι προφανής, καὶ δὴ μετὰ τοῦ μεγάλου ἐπίσης πάχους στρώματος καθαρῶν χωμάτων τοῦ Χώρου ΡΒ1.

Τοῖχος Β-ΟΡ1 καὶ βαθεῖα ἐπίχωσις καθαρῶν χωμάτων

Ἀντίστοιχος καθαρὰ ἐπίχωσις πυκνῶν πλὴν εὐχερῶς σκαπτομένων χωμάτων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Χώρου ΟΡ1. Ὁ Τοῖχος Β-ΟΡ1 διασῴζει 2-3 σειρὰς λίθων θεμελιώσεως συνολικοῦ βάθους περ. 40 ἑκ. μ. Εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦτο τὰ χώματα ἤρχιζαν νὰ εἶναι καθαρότερα, ἄνευ ἀναμείξεως χύδην χαλαρῶν λίθων. Ἐπειδὴ τὰ χώματα ἦσαν μαλακὰ ἀφῃρέθη στρῶμα 20 περ. ἑκ. μ. καὶ ἐκρατήθησαν τὰ ὄστρακα χωριστά («ΟΜΑΔΑ 20-1991»). Ὁμοία μικρὰ τομὴ ἐπανελήφθη εἰς τὰ ὑποκείμενα χώματα, τὰ ὁποῖα ἐφαίνοντο καθαρά, ἦσαν ὠχρότερα ἐλαφρῶς ἀμμώδους ὑφῆς, καὶ ἐσκάπτοντο ὁμοίως εὐχερῶς, κρατηθέντων καὶ πάλιν τῶν ὀστράκων χωριστά («ΟΜΑΔΑ 21-1991»). Εἰς τὸ χαμηλότερον σημεῖον τῆς τομῆς ταύτης, περ. 80 ἑκ. μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Β-ΟΡ1, εὑρίσκεται τὸ ἐπίπεδον τοῦ Λίθου ΟΡ1— περὶ τοῦ ὁποίου εὐθὺς κατωτέρω—καὶ τὸ σκληρὸν στρῶμα, τὸ ὁποῖο τὸν περιβάλλει. Ἐπειδὴ εὑρισκόμεθα ἤδη εἰς ἐπίπεδον κατὰ περ. 40 ἑκ. μ. χαμηλότερον τῶν λίθων τοῦ Τοίχου Β-ΟΡ1 εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ ὠχρότεφρα χώματα ἀποτελοῦν κατάλοιπα τῆς μεγάλου πάχους τεχνητῆς ὑποθεμελιώσεως τοῦ Κτιρίου ΟΡ, διασωθέντα παρὰ καὶ ὑπὸ τὸν τοῖχον. Ἀντιθέτως ὁ Λίθος ΟΡ 1 καὶ τὸ στρῶμα του πιθανὸν νὰ ἀνήκουν εἰς ἀρχαιότερον κτίσμα.

Λιθόστρωτον ΟΡ4 (βλ. εἰκ. 1)

Τὸ ἀναφανὲν τμῆμα τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 εὑρίσκεται, κατὰ τὸ παρὰ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ δυτικὸν τμῆμα του, εἰς βάθος περ. 60 ἑκ. μ. ἀπὸ τῆς ἄνω σωζομένης ἐπιφανείας τοῦ τοίχου ἢ περ. 80 ἑκ. μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ, ἔχει σωζόμενον πλάτος ἀπὸ 1.10 ἕως 1.50 μ., διαπιστωθὲν πρὸς Α μῆκος 2.30 μ. καὶ ἰσχυρὰν πρὸς Α κατωφερῆ κλίσιν, αὐξανομένης τῆς διαφορᾶς ἐπιπέδου εἰς τὸ 1.10 μ. Ἡ κλίσις τῆς ἐπιφανείας τοῦ λιθοστρώτου εἶναι ἑπομένως 75-80 μοιρῶν.

Τὸ Λιθόστρωτον ΟΡ4 φαίνεται νὰ συνεχίζεται πρὸς Δ ὑπὸ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ, τοῦ ὁποίου τὸ πάχος 15-25 ἑκ. μ. σκληρὸν ὑπόστρωμα θεμελίωσης πατεῖ εὐθέως ἐπὶ τῶν λίθων.

Ὑλικὸν τῆς ἀνωτάτης στρώσεως τοῦ λιθοστρώτου εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον παιπάλαι ἐκ κυανοτέφρου σκληροῦ ἀσβεστολίθου μεγάλου μεγέθους, 25 ἑκ. μ. κατὰ μέσον ὅρον. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ μερικοὶ λίθοι-χάλικες ἐκ λεπτοκόκκου λευκοῦ κούσκουρα, ἀρκούντως σκληροί, τινὲς καὶ πλακωτοί.

Τὸ ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τῶν παιπαλῶν τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4, —εἰς ὃν βαθμὸν ἠρευνήθη διὰ τῶν ἀποχωματώσεων καὶ τοῦ καθαρισμοῦ του κατὰ τὰς δύο πλευράς του, ὡς καὶ διὰ πολὺ μικρῶν τομῶν τοῦ ἀσκάφου, ἀναγκαίων διὰ τὴν ἐργασίαν στερεώσεως τῆς κατασκευῆς— ἀποτελεῖται ἐκ λάσπης σκληρῶν χωμάτων. Εἰς τὴν Ν πλευρὰν διεπιστώθη πάχος 30 ἑκ. μ., μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ἔφθασεν ἡ ἀποχωμάτωσις, ἐνῶ εἰς τὴν Β πλευράν, ὅπου καὶ ἡ ἀποχωμάτωσις ἐπροχώρησε βαθύτερον, τὸ διαπιστωθὲν πάχος τοῦ ἐκ λάσπης καθαρῶν χωμάτων ὑποστρώματος ἔφθανε ἤδη τὰ 50 ἑκ. μ.

Εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον κατὰ 20 περ. ἑκ. μ. τῶν παιπαλῶν ἐφάνη σειρὰ λίθων εἰς τὴν Β πλευρὰν τῆς ὑποθεμελιώσεως τοῦ λιθοστρώτου, τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ αὐτοῦ περίπου πρὸς τὰς παιπάλας μεγέθους, συνεχιζομένη καὶ εἰς τὴν Δ παρειὰν τοῦ σκάμματος, ἐντὸς τοῦ διασωθέντος τμήματος τῶν καθαρῶν ἐπιχώσεων ὑπὸ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ2. Δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸν ἐὰν οἱ λίθοι οὗτοι ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὑποθεμελιώσεως τοῦ λιθοστρώτου ἢ τμῆμα ἀρχαιοτέρας κατασκευῆς.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν καὶ φαινόμενον εἰς τὸ σχέδιον τμῆμα τοῦ λιθοστρώτου ἔχει ἀρίστην διατήρησιν, ἀλλ' ἐμφανίζεται περιέργως κολοβὸν καὶ «μετέωρον»[19] ὁρώμενον ἐκ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν πλευρῶν τοῦ Β καὶ Ν, ἀσύνδετον μὲ ἄλλα κατάλοιπα κτισμάτων, μόνη —μετὰ τὸν καθαρισμόν του— διασωθεῖσα νησὶς εἰς ὠκεανὸν κατασκαφικῆς τρικυμίας. Εἰς τὰς πλευρὰς αὐτὰς ὑπάρχουν τὰ εἰς βάθος σκάμματα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ τὰ ἀπερριμμένα ὑλικά, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον ἐξ ὁλοκλήρου καὶ τὸ λιθόστρωτον.

Ἡ μὴ κανονικὴ ἀπόληξις τοῦ λιθοστρώτου κατὰ τὰς πλευρὰς ταύτας καὶ ἡ μέχρι τῶν λίθων κατασκαφὴ τοῦ χώρου ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 τμήματα κατεσκάφησαν. Ὑλικὸν ἐξ ἄλλου ὅμοιον, ἤτοι παιπάλαι κυανότεφροι διαφόρων μεγεθῶν, εὑρέθη εἰς τὰ σκάμματα καὶ φυλάσσεται εἰς τὰς συλλογὰς τῆς ἀνασκαφῆς.

Χῶρος ΟΡ5 καὶ Τοῖχος Δ-ΟΡ

Ὁ Τοῖχος Β-ΟΡ5, κατασκαφεὶς καὶ κολοβωθεὶς ὑπὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, ἐκφύεται κανονικῶς ἐκ τοῦ Τοίχου Δ-ΟΡ, μετὰ τοῦ ὁποίου ἀνῆκέ ποτε εἰς τὴν αὐτὴν οἰκοδομήν. Καθαρισμὸς πλήρης δὲν ἔγινεν ἀκόμη ἐδῶ πρὸς διαπίστωσιν τοῦ βάθους τοῦ παλαιοῦ σκάματος καὶ τῆς θεμελιώσεως τοῦ τοίχου. Ἀντιθέτως τοῦ Τοίχου Δ-ΟΡ ἔγινε δυνατὸν νὰ μελετηθῇ ἡ ὑποθεμελίωσις, εἰς τὸ Β τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 τμῆμα του (=Τοῖχος Δ-ΟΡ2) μάλιστα νὰ συγκεντρωθῇ ἐκ ταύτης καὶ κεραμεικὴ πρὸς χρονολόγησιν. Ἀλλὰ περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς ΟΡ εὐθὺς κατωτέρω.

---

19. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 12 κέ.: «Τὰ "μετέωρα" θεμέλια τοῦ "Μεγάλου Σπιτιοῦ"». Μετὰ τὴν ἰδικήν μας ἐργασίαν στερεώσεως τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 καὶ τοῦ Τοίχου Δ-ΟΡ2 (ὅπου μάλιστα ἐχρειάσθη νὰ κτίσωμεν καὶ κρυφὸν ὄπισθεν τῆς ἐπιφανείας τῆς τσιμεντόλασπης, τοιχάριον πρὸς πλήρωσιν τοῦ κουφωθέντος ὑπὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς ὑποστρώματος θεμελιώσεως τοῦ τοίχου), ἔχομεν ὁμοίαν «μετέωρον» ἐμφάνισιν τῶν ἐρειπίων μὲ τὴν ζώνην τῆς τσιμεντόλασπης ὑπὸ καὶ ἐν ἐλαφρᾷ ἐσοχῇ ὡς πρὸς τοὺς λίθους τοῦ θεμελίου. Ἑπομένως καὶ τὰ ἀντίστοιχα φαινόμενα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς «Μεγάλης Οἰκίας» ἑρμηνεύονται ἐκ τῆς ἀνάγκης στερεώσεως, κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς Ἐφορείας, τῶν κρεμασμένων ἐντὸς τῆς θαλάσσης τῶν μπάζων λιθίνων τμημάτων τῶν θεμελιώσεων τῶν τοίχων. Δυστύχημα εἶναι ὅτι ἡ ἐργασία τῆς Ἐφορείας εἶχε τὸν χαρακτῆρα ἁπλοῦ καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεως τῶν ἐρειπίων, ἄνευ οἱουδήποτε ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ, καὶ τοῦτο ἐν ὄψει τῶν σημαντικωτέρων, ἀκόμη καὶ σήμερον, καταλοίπων ΠΜ οἰκισμοῦ!...

Ὁ πιθανὸς λοξὸς τοῖχος καὶ ὁ αἰνιγματικὸς λίθος ΟΡ1

Κατὰ τὸ κέντρον τοῦ Χώρου ΟΡ1 σειρὰ λίθων, ὄχι ἀπολύτως σταθερῶν, ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν καταλοίπων τοίχου λοξοῦ ὡς πρὸς τοὺς λοιποὺς τῆς περιοχῆς, κατασκαφέντος, ὅθεν καὶ δὲν ἀφῃρέθησαν. Εὑρίσκονται πλησίον τοῦ Α ἀποκαλυφθέντος ἄκρου τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4. Εἰς μικρὰν πρὸς Α ἀπόστασιν ἀπεκαλύφθη λίθος κυκλοτερής, κατὰ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἄνω ἐπιφάνειάν του, σταθερὸς ἐντὸς σκληροῦ στρώματος καθαρῶν λευκῶν χωμάτων, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδόθη τὸ ὄνομα Λίθος ΟΡ1.

Ὁ λίθος ἐμφανίζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον: Πρόκειται, ὡς πρὸς τὸ ὑλικόν, περὶ ἑνὸς τῶν κοινῶν εἰς τὴν Βασιλικὴν παιπαλῶν ἢ ὀγκοχαλίκων ἐκ κυανοτέφρου μεταμορφικοῦ ἀσβεστολίθου, περὶ τῶν ὁποίων ἤδη ὡμιλήσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα[20]. Τὸ σκληρὸν στρῶμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχει ἐνσωματωθῇ, φαίνεται νὰ εἶναι ἓν τῶν συνήθων σκληρῶν στρωμάτων θεμελιώσεως ἐκ καθαρῶν πυκνῶν χωμάτων κούσκουρα.

Κατὰ τὴν ὁρατὴν ἄνω ὄψιν του ἔχει κυκλικόν (ὡς πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν), ἴσως σφαιροειδὲς (κατὰ τὸ ὅλον τοῦ σώματος) σχῆμα. Ἡ ὁρατὴ ἄνω ἐπιφάνεια φέρει κυκλικὴν λαξευτὴν καὶ καλῶς ὁμαλυνθεῖσαν κοιλότητα, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς λίαν ρηχὴ λεκανὶς ἢ ὡς μᾶλλον εὐμεγέθης φιάλη. Εἰς τὸ κέντρον τῆς κοιλότητος ὑπάρχει μικρὸν κυκλικὸν λάξευμα δίκην πυθμένος τῆς «φιάλης».

Ἡ «φιάλη» ἔχει κατεστραμμένην τὴν περίμετρον, τὸ δὲ πέραν τῆς σωζομένης ἐπιφανείας κύκλῳ αὐτῆς τμῆμα τοῦ λίθου ἔχει ἐφθαρμένην τὴν ἐπιφάνειαν, καὶ δὴ κατὰ τρόπον πρωτοφανῆ διὰ λίθον τῆς κατηγορίας του εἰς Βασιλικήν, ἤτοι ἀπόκρουσις λεπτοῦ στρώματος τῆς ἐπιφανείας ὡς ἐὰν εἶχε γίνει σκοπίμως δι' ἀμβλέος τύπτοντος ἐργαλείου μὲ μικρὰ μᾶλλον κτυπήματα. Ἡ ὁμαλὴ ἐπιφάνεια τῆς κοιλότητος δεικνύει ἀντιθέτως ὅτι ἐκεῖ ἡ ἐργασία ἔγινε διὰ τριβῆς καὶ ὄχι δι' ἀποκρούσεων. Διὰ μικρῶν ἀποκρούσεων ὅμως ἔχει λαξευθῇ καὶ ὁ πυθμὴν τῆς «φιάλης», ὁμαλυνθεὶς ἀκολούθως, ἀλλ' ὄχι καλῶς.

20. Ἡ ταύτισις τοῦ ὑλικοῦ δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀκόμη ἀσφαλής. Ἡ μελέτη τῶν φωτογραφιῶν μακρὰν τῆς ἀνασκαφῆς, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος, δεικνύει μᾶλλον λίθον λεπτόκοκκον, ἐκ τῶν ἀρκούντως σκληρῶν κοινοτέρων ἀσβεστολίθων, ὀγκοχαλίκων ἐκ κυλινδώσεως μεγάλων τεμαχίων καθαροῦ πρωτογενοῦς (μὴ διαβεβρωμένου ἰζηματογενοῦς) κούσκουρα.

Ἡ πολὺ καλὴ διατήρησις τῆς ἐπιφανείας εἰς τὸ σωζόμενον λαξευτὸν τμῆμα καὶ ἡ πιθανότης σκοπίμου τεχνητῆς φθορᾶς μὲ ἀποκρούσεις τῆς περιμέτρου, δημιουργεῖ, ἐν συναρτήσει βεβαίως πρὸς τὸ μέγεθος, τὴν θέσιν κλπ. τοῦ Λίθου OP1, δυσεπίλυτον πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ λίθου, τὸν χρόνον καὶ τὸν λόγον τῆς πιθανῶς σκοπίμου φθορᾶς του.

Σχετικῶς πολλαὶ ὑποθέσεις εἶναι δυναταί, εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναμειχθοῦν οἱ Μινωῖται οἰκοδόμοι καὶ οἱ ἐργάται τοῦ Seager. Ἡ ἁπλουστέρα ὑπόθεσις εἶναι ὅτι ὁ λίθος ἐχρησίμευσε πρὸς στήριξιν ξυλίνου στηρίγματος καὶ ὅτι αἱ φθοραὶ ὀφείλονται εἰς τοὺς ἐργαζομένους ἄνευ ἐπιβλέψεως ἐργάτας τοῦ Seager, οἱ ὁποῖοι, ξενισθέντες ὑπὸ τοῦ λαξεύματος, προσεπάθησαν νὰ ἐρευνήσουν περὶ τίνος ἐπρόκειτο.

Διαστάσεις Λίθου OP1:

Φαινομένη διάμετρος λίθου:	περ. 40 ἑκ. περ.
Σωζομένη διάμετρος «φιάλης»:	περ. 30 ἑκ.
Διάμετρος «πυθμένος»:	περ. 5 ἑκ.
Συνολικὸν βάθος «φιάλης»	περ. 3 ἑκ.
Βάθος πυθμένος (κεντρικοῦ μικροῦ κοιλώματος):	περ. 2 χιλιοστὰ μ.

Ἑτέρα ὑπόθεσις εἶναι ὅτι ἡ μερικὴ ἀπόκρουσις τοῦ λίθου ἔγινεν ὑπὸ τῶν Μινωιτῶν οἰκοδόμων πρὸς καλυτέραν στήριξιν τοῦ ξυλίνου στηρίγματος, ἴσως τῇ μεσολαβήσει λεπτοῦ στρώματος καθαρᾶς κονίας. Τὸ ξύλινον στήριγμα θὰ ἠδράζετο ἑπομένως ἐν μέρει, διὰ τοῦ κεντρικοῦ του τμήματος καταλλήλως ἐπεξειργασμένου, ἐπὶ τοῦ λείου κοιλώματος τῆς «φιάλης» καὶ ἐν μέρει, διὰ τῆς περιμετρικῆς ζώνης τοῦ πέλματός του, ἐπὶ τῆς ἁδρᾶς ἐπιφανείας τῆς ἀποκρουσμένης περιμέτρου τοῦ λίθου. Κατάλοιπα κονίας ἐν τούτοις δὲν παρετηρήθησαν. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε φθάσει μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ λίθου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Μήπως ἔχομεν πράγματι ἐδῶ προδρομικὴν μορφὴν τῶν συγκεντρικῶν κυκλοτερῶν ζωνῶν, ἁδρῶν καὶ λείων (ἀναθυρώσεων) εἰς τὰς ἐπιφανείας συναρμογῆς λιθοπλίνθων καὶ σφονδύλων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς;

Καὶ ἓν ἀκόμη ἀντισεισμικὸν τέχνημα καὶ τέχνασμα τῶν Μινωιτῶν οἰκοδόμων;

Χῶρος OP3 - Τοῖχος A-OP3

Χῶρον OP3 ὀνομάζομεν τὴν ἀρκούντως εὑρεῖαν ἀνερεύνητον ἀκόμη λωρίδα, ἐκτάσεως περ. 8×2 μ., μεταξὺ τοῦ διπλοῦ Τοίχου B-OP2 καὶ τοῦ N τοίχου τῶν Χώρων 16 καὶ 28 τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν πιθανῶς καὶ τὸ νοτιώτατον ὅριον αὐτῆς, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστά. Ἔναρξις ἀποχωματώσεως εἶχε γίνει ἐδῶ, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, τὸ 1978. Τὸ 1990 εἶχε καθαρισθῆ ἡ κεκλιμένη ΝΑ γωνία τοῦ Διαδρόμου 16, ἀφαιρεθέντων τῶν ὑπαρχόντων ἐκεῖ προχείρων σωρολιθικῶν ὑποστυλωμάτων τῆς Ἐφορείας καὶ εἶχε στερεωθῆ.

Ὁ Τοῖχος A-OP3 εἶχε διακρινόμενον ἄνω τοῦ ἐδάφους (εὑρισκόμεθα εἰς τὸ χθαμαλὸν ἐπίπεδον ἐδάφους τοῦ Α ἀγροῦ, πρβ. ἀνωτέρω) ὕψος περ. 40 ἑκ. μ., μὲ ὁρατὴν τὴν Α πλευράν του καὶ ἐπεχωσμένην τὴν Δ, ἐχρησίμευε δὲ ὡς κατώφλιον-βαθμὶς προσπελάσεως πρὸς τὴν ἄνω πεζούλαν, συγχέόμενος ἐν μέρει πρὸς τὰ πρόχειρα ὑποστυλώματα τῆς Γωνίας ΝΑ-16 καὶ τὰ ἀπερριμμένα ἐκεῖ ὑλικὰ καὶ δίδων τὴν ἐντύπωσιν προχείρου κατασκευῆς ξηρολιθικῆς, ὡς αἱ πιστοποιηθεῖσαι εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς κατασκευαὶ τοῦ Seager, αἱ χρησιμεύσασαι πρὸς ἀντιστήριξιν τῶν πλησίον τῶν σκαμμάτων ἀπορριπτομένων χωμάτων (ἰδὲ *ΠΑΕ* 1974, 214. 1980, 378).

Ὁ καθαρισμὸς τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ τοίχου καὶ μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἐργασία κατὰ τὴν Δ πλευράν του ἔδειξεν ὅτι πρόκειται περὶ κανονικοῦ μινωικοῦ τοίχου, πάχους περ. 50 ἑκ. μ., μὴ διασῴζοντος κονιάματα. Ὅμως ἐλεύθερον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους παρὰ τὴν Α παρειὰν τοῦ τοίχου ὑπάρχει μέγα πεπτωκὸς τεμάχιον τοίχου, μεγίστου πλάτους 60 καὶ μήκους 70 ἑκ. μ., ἀποτελούμενον ἐκ λίθων μὲ ἄφθονον χρῆσιν πηλοῦ, νῦν ὠπτημένου, διασῷζον πλευρὰν μὲ κονιαμένην-λειασμένην ἐπιφάνειαν, ὡς αἱ *in situ* διατηρούμεναι κυρίως εἰς τὴν Ἐρυθρὰν Οἰκίαν, ὀλίγαι δὲ καὶ εἰς δωμάτια τῆς ΝΔ Περιοχῆς.

Στοιχεῖα χρονολογήσεως Περιοχῆς OP

1. Τὸ ἐκ τῶν σκαμμάτων ἐξ ἀπορρίψεων ἢ μὴ συλλογῆς προερχόμενον πλούσιον ὑλικὸν βεβαίως ἔχει κάποιαν ἐνδεικτικὴν ἀξίαν, ἐφ' ὅσον δεχόμεθα ὅτι χώματα, λίθοι καὶ λοιπὰ ἀρχαιολογικὰ ὑλικὰ ἀφήνοντο εἰς πλησίον τῶν σκαμμάτων θέσεις ἢ ἀπερρίπτοντο εἰς πλησίον σκάμματα ἢ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ σκάμματα προελεύσεώς των. Εἰς ὁρισμένας περιπτώσεις παρουσιάζεται κά-

ποια ὁμοιογένεια εἰς τὰς κατηγορίας κεραμεικῆς τὰς προερχομένας ἐκ τῆς ἀποχωματώσεως συγκεκριμένης τινὸς περιοχῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (ἰδὲ π.χ. περὶ τῆς Περιοχῆς ΝΔ *ΠΑΕ* 1979, 325-326). Τοῦτο δὲν συμβαίνει εἰς τὰ ἐκ τῶν χωμάτων τῆς Περιοχῆς Ρ κεραμεικὰ εὑρήματα, ἀντιπροσωπεύοντα ἁπάσας τὰς κατηγορίας κεραμεικῆς τοῦ τόπου, ὅλων τῶν περιόδων, μὲ ἀξίαν σημειώσεως ὅμως τὴν πλήρη ἀπουσίαν τῆς ΥΜ, εἰ μὴ δι' ὀστράκων ἀνασφαλοῦς ἀποδόσεώς των εἰς αὐτήν. Τὰ διασωθέντα τμήματα ἀνερευνήτων καθαρῶν ἐπιχώσεων ἐλπίζεται ὅμως νὰ δώσουν ἀρκετὰ στοιχεῖα πρὸς χρονολόγησιν. Τὰ κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1990 συγκεντρωθέντα δεδομένα εἶναι τὰ ἑξῆς:

2. ΒΑ γωνία Χώρου ΟΡ1. 'Εκ τῶν χωμάτων τῆς τεχνητῆς ἐπιχώσεως, τῆς ὁποίας ἠρευνήθη πολὺ μικρὸν τμῆμα, προῆλθον, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, δύο μικραὶ ὁμάδες ὀστράκων:

'Η ΟΜΑΣ 20-1991[21] ἔχει ὄστρακα λίαν ἐφθαρμένα, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων φαίνονται ΠΜ, ἐνῶ μερικά, τροχήλατα, φαίνονται πρώιμα ΜΜ.

'Ο ΟΜΑΣ 21-1991 εἶχε ὄστρακα ἰσχυρῶς ἐφθαρμένα, πολλὰ τῶν ὁποίων διελύοντο κατὰ τὴν συνήθη πλύσιν διὰ καθαροῦ ὕδατος, κατὰ τρόπον πράγματι πρωτοφανῆ διὰ τὰς ἐπικρατούσας συνθήκας κατὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἐν Βα-

21. 'Απὸ τοῦ τρέχοντος ἔτους καταβάλλεται προσπάθεια δημιουργίας ἁπλοῦ συστήματος κωδικῶν σημάνσεων τῶν ὀντοτήτων καὶ ἑνοτήτων τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς μας πρὸς διευκόλυνσιν πασῶν τῶν ἐχουσῶν σχέσιν μὲ τὴν ἠλεκτρονικὴν μορφὴν τῶν δεδομένων εἰς πᾶσαν αὐτῶν μορφὴν ἢ στάδιον ἐπεξεργασίας ἢ μελέτης, ἀπὸ τῆς συντάξεως τῶν 'Ημερολογίων καὶ τῶν 'Εκθέσεων μέχρι τῆς συντάξεως τῆς τελικῆς μορφῆς τῶν δημοσιεύσεων καὶ τῆς ἠλεκτρονικῆς (ψηφιακῆς) τραπέζης δεδομένων. Χρησιμώτατοι εἶναι οἱ διὰ σταθερῶν ὀνομάτων ἢ σημείων, καὶ δὴ οἱ δι' ὀλίγων χαρακτήρων, γραμμάτων ἢ ἀριθμῶν κωδικοί, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἀνάκλησις τῶν σημαινομένων ὀντοτήτων γίνεται εὐχερεστάτη. Δυστυχῶς ἡ δι' ἑλληνικῶν κλιτῶν ὀνομάτων ὀνοματοθεσία, χρησιμοποιηθεῖσα ἤδη εὐρέως διευκολύνει μὲν μεγάλως τὴν κατανόησιν τῶν συνθηκῶν καὶ ὀντοτήτων τῆς ἀνασκαφῆς, δημιουργεῖ ὅμως δυσχερείας ἢ καὶ πλήρη ἀδυναμίαν ἀνακλήσεως. Οὕτω παρίσταται ἀνάγκη νὰ συμπληρωθῇ ἡ ὑπάρχουσα ὀνοματολογία διὰ σταθερῶν ἀμεταβλήτων συμβόλων, οἷον διὰ τὰς μορφὰς «Δυτικὴ Οἰκία», «Δυτικῆς Οἰκίας» νὰ χρησιμοποιῆται πανταχοῦ ὁ κωδικός: Δ-Ο, ἢ ἀντὶ τοῦ ὀνόματος, ἤδη τυποποιημένου εἰς μέγαν βαθμόν, «Τοῖχος Ν-16», «Τοίχου Ν-16», χρησιμοποιουμένου ἤδη πρὸς δήλωσιν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Διαδρόμου 16 τῆς 'Ερυθρᾶς Οἰκίας, νὰ χρησιμοποιῆται πανταχοῦ ὁ σταθερὸς κωδικὸς Ν-16 κοκ. 'Ο πλήρης Κατάλογος ὀνομάτων καὶ κωδικῶν συμβόλων ἤρχισεν ἤδη συντασσόμενος.

σιλικῆ. Τοῦτο δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται εἰς ἰδιάζουσαν σύστασιν τῶν χωμάτων, ὀφειλομένην εἴτε εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχικὴν φύσιν τῶν χωμάτων εἴτε εἰς διαπότισίν των διὰ ξένων οὐσιῶν μετὰ τὴν χρῆσιν των εἰς τὰς τεχνητὰς ἐπιχώσεις τοῦ Χώρου ΟΡ1.

Παρὰ τὴν φθορὰν διεκρίθησαν ὄστρακα μᾶλλον ΠΜ καὶ τμῆμα τροχηλάτου κυπέλλου μὲ καμπύλωσιν τοῦ τοιχώματος καὶ ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα ἔσω καὶ ἔξω, πιθανῶς ΠΜ ΙΙΙ.

Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἔνδειξιν χρονολογήσεως τοῦ Κτιρίου ΟΡ εἰς τὴν ΠΜ ΙΙΙ περίοδον ἢ εἰς τὴν πρώιμον ΜΜ Ι. Ἡ ἐκτίμησις αὕτη, ἐνισχυομένη καὶ ὑπὸ τῶν δεδομένων τῆς τομῆς βάθους τοῦ Χώρου ΟΡ2, περὶ τῆς ὁποίας εὐθὺς κατωτέρω, θὰ ἐλεγχθῇ μὲ μεγαλυτέραν καὶ καλύτερον ἐλεγχομένην τομὴν κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

3. Τομὴ Βάθους Χώρου ΟΡ2 παρὰ Α-ΟΡ2. Λόγῳ τοῦ σημειωθέντος ἐκ μέρους μας ἀνασκαφικοῦ σφάλματος, τὰ πλεῖστα τῶν συγκεντρωθέντων ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων καθαρῶν χωμάτων ὄστρακα διέφυγον εἰς τὴν μεγάλην ὁμάδα τῶν ἐκ τῶν ἀποχωματώσεων εὑρημάτων. Πρὸς διόρθωσιν τοῦ σφάλματος ἐπεχειρήθη τομὴ βάθους παρὰ τὸν Τοῖχον Α-ΡΟ2 φθάσασα συνολικὸν βάθος ἐντὸς τῶν χωμάτων περ. 1.50 μ. Ἡ τομὴ ὑπῆρξε φειδωλῶς παραγωγική. Ἀπετελέσθη σχετικῶς μικρὰ ὁμὰς λίαν ἐφθαρμένων ὀστράκων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐνδεικτικὰ χρονολογίας εἶναι τινὰ ἐκ κυπέλλων ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ια καὶ ἄλλα τοῦ ρυθμοῦ «πλατιὰ Κουμάσας» (ἰδὲ ἀνωτέρω). Ἐπίσης ὄστρακον ἀνοικτοῦ ἀγγείου ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ τμῆμα ποδὸς χύτρας ἐντονώτερον πεπλατυσμένου τῶν ποδῶν τῆς Τομῆς Βάθους τοῦ Χώρου 44α (ὅπου τὸ περιβάλλον εἶναι πρώιμον ΠΜ). Ἡ πενιχρότης τοῦ ἀνωτέρω ὑλικοῦ ἐπιβάλλει καὶ ἐνταῦθα τὴν ἐκτέλεσιν νέας τομῆς.

4. Χρονολόγησις τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4. Πρὸς χρονολόγησιν τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 συνελέγησαν ὀλίγα ὄστρακα κατὰ τὸν καθαρισμὸν πρὸς στερέωσίν του ἐκ τοῦ στρώματος ὑποθεμελιώσεως τῆς Ν πλευρᾶς:

ΟΜΑΣ 17-1991. Τὸ σύνολον τῶν ὀστράκων πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ δὲν ἐφαίνετο ὑπερβαῖνον τὴν Βαθμίδα Βασιλικῆς. Ὄστρακον τοῦ κλασσικοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς εὑρέθη καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς Β πλευρᾶς.

Τὰ δεδομένα ταῦτα, ἐν συσχετισμῷ καὶ πρὸς τὴν σαφεστάτην στρωματογραφικὴν σχέσιν τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 πρὸς τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ, ἐφαίνοντο ἐνισχύοντα τὴν στρωματογραφίαν τοῦ Seager περὶ διαδοχῆς δύο εὐκρινῶν

οἰκοδομικῶν καὶ χρονικῶν ὁριζόντων, ΠΜ ΙΙβ καὶ ΜΠ ΙΙΙ, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἐὰν μάλιστα ὁ Τοῖχος Β-ΟΡ ἀπεδίδετο εἰς τὸ πρὸς τὴν ΠΜ ΙΙΙ κλίνον Κτίριον ΟΡ.

Οἱ ἀνωτέρω συνδυασμοὶ καὶ συσχετισμοὶ δὲν θὰ ἐσήμαινον ἄλλο τι, εἰμὴ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς στρωματογραφίας τοῦ Seager, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὴν θέσιν τῶν σαθρῶν κακῆς κατασκευῆς ΠΜ ΙΙΙ κτισμάτων θὰ ἐλάμβανον κτίρια ἐπιμελημένης κατασκευῆς μὲ ἰσχυρὰ συστήματα θεμελιώσεων. 'Εὰν μάλιστα εἰς τὸν αὐτὸν χρονικὸν ὁρίζοντα ἀπεδίδοντο καὶ αἱ ἐκπληκτικαὶ κατασκευαὶ τῆς Περιοχῆς Ρ, ἐπὶ σειρὰν ἤδη ἐτῶν πολιορκούμεναι ὑπὸ τῆς ΠΜ ΙΙΙ, θὰ ἀπέκτα ἡ Βασιλικὴ ἐξαιρέτου σπουδαιότητος ΠΜ ΙΙΙ κατάλοιπα, τὰ ὁποῖα οἱ ἐκ τῶν κυνηγῶν ἀνακτόρων ἀρχαιολόγοι τοῦ Αἰγαίου θὰ ἔσπευδον νὰ ἀνακηρύξουν ὡς —ἐπιτέλους καὶ ὁριστικῶς!— τὸ «πρῶτον», ἑπομένως καὶ τὸ σημαντικότερον ἀνάκτορον τῆς Κρήτης!

Μπορεῖ ἕνα ὄστρακο νὰ κάνει τὴ ζημιά; Μετὰ τὸν ἐπιμελέστερον νέον καθαρισμὸν εἰς τὸ ἐργαστήριον τῶν ὀστράκων τῆς ΟΜΑΔΟΣ 17-1991 τὰ δεδομένα μεταβάλλονται: Εὑρέθη πολὺ μικρὸν ὄστρακον τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ μὲ θέμα σπείρας. Κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἡ σπεῖρα, εἰς διαφόρους ἐπὶ μέρους μορφάς, γεννᾶται ἢ ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν Κρήτῃ ἐντὸς τῶν θεματολογικῶν ὁρίων τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, μὲ ἄλλας λέξεις ἐντὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς Βαθμίδος τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ τῆς 'Ανατολικῆς Κρήτης ἢ τῆς ΠΜ ΙΙΙ τῆς Κρήτης ἐν γένει. 'Εὰν τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἡ ἀπόδοσις τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 εἰς τὴν Βαθμίδα Βασιλικῆς ἀποσύρεται καὶ ἡ στρωματογραφία τῆς Περιοχῆς ΟΡ ἐμφανίζεται ὑπὸ διάφορον φῶς.

Τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνισχυθῇ διὰ τῆς παρουσίας ὀστράκου τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ εἰς μικρὰν ὁμάδα ὀστράκων (ΟΜΑΣ 19-1991) συλλεγεῖσαν ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος σκληρῶν χωμάτων ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου ΟΡ4.

'Εντούτοις καὶ τὰ δύο ὄστρακα, τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ πολιορκοῦν τὸ λιθόστρωτον καὶ νὰ τὸ παρασύρουν ἐντὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν μικρᾶς σημασίας διὰ τὴν χρονολόγησίν του:

α) Τὸ ὄστρακον τῆς Ν παρυφῆς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ παρείσακτον, ἐκ τῶν χωμάτων τοῦ σκάμματος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, συλλεγὲν κατὰ λάθος, λόγῳ τοῦ πολὺ μικροῦ του μεγέθους, καθόσον κατὰ τὴν ἐξαγωγήν των τὰ σκληρὰ χώματα τοῦ ὑποστρώματος τοῦ λιθοστρώτου ἀφεύκτως ἔπιπτον ἐπὶ χωμάτων περιεχόντων ἀνάμεικτον ὑλικόν.

Εἰς ποῖον βαθμὸν τελειότητος πρέπει νὰ ἐκτελῆται ἡ χειρουργικὴ τῆς γῆς, ὥστε νὰ ἀποφεύγωνται τοιαῦτα λάθη, ὅπως τῆς παρεισαγωγῆς εἰς ἀλλοτρίαν ὁμάδα ὀστράκου μεγέθους μόλις ἑνὸς ἢ δύο ἑκ. μ.; β) Τὸ δὲ λεπτὸν ἐπὶ τῶν παιπαλῶν στρῶμα σκληρῶν χωμάτων, εἰς ἐπιφάνειαν ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ σχεδιασθεῖσαν κατὰ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφήν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς δημιουργηθὲν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐκείνην διὰ τῆς καθιζήσεως χωμάτων ἐκ τοῦ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου παχέος στρώματος τῶν ἀπερριμμένων ὑλικῶν. Ὅμως αἱ δυνατότητες χρονολογήσεως δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐξαντληθῆ.

5. Τοῖχος Α-ΟΡ3. Ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν λίθων τοῦ τοίχου προῆλθεν ὄστρακον τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ἕτερον δέ, μετ' αὐτοῦ καὶ ὄστρακον τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τῆς Δ πλευρᾶς. Τὰ εὑρήματα ταῦτα, συνδυαζόμενα μὲ τὴν τεχνικὴν δομῆς κλπ. τοῦ τοίχου ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν τῆς χρονολογήσεώς του εἰς Βαθμίδα Βασιλικῆς.

6. Τὰ δύο στρώματα θεμελιώσεως ὑπὸ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ2. Ὅπως ἀνεπτύχθη ἀνωτέρω τὸ βαθύτερον πιστοποιηθὲν σκάμμα καταστροφῆς τῶν ἐργασιῶν τοῦ δραματικοῦ διὰ τὴν ἀνασκαφὴν Βασιλικῆς ἔτους 1905 μ.Χ. ἐντοπίζεται εἰς τὸ Β τμῆμα τοῦ Χώρου ΟΡ2 παρὰ τὸ Λιθόστρωτον ΟΡ4. Τὸ πιστοποιηθὲν κατὰ τὰς ἐργασίας 1991 βάθος τοῦ σκάμματος εἶναι 1.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Τοίχου Β-ΟΡ (ἢ Β-ΟΡ2, ἐὰν ἀναφερώμεθα εἰς τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ἐνταῦθα τμῆμα τοῦ τοίχου) ἢ 80-90 ἑκ. μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν τελευταίων πρὸς Δ λίθων τοῦ λιθοστρώτου.

Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε δημιουργήσει, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ὑλικῶν τῶν καθαρῶν ἐπιχώσεων, κοίλωμα ἐλαφρῶς σπηλαιῶδες βάθους 10-15 ἑκ. μ., τὸ ὁποῖον, μετὰ τὸν καθαρισμόν του ἔδειξε τὸ ἄνω αὐτοῦ τμῆμα τοῦ τοίχου μετέωρον καὶ χρῄζον ὑποστυλώσεως. Συγχρόνως ἐφάνη καὶ ἡ ὑπὸ τὸν τοῖχον σκληρὰ ἄθικτος ἐπίχωσις, τῆς ὁποίας καθίστατο δυνατὴ ἡ μερικὴ μελέτη.

Ὁ καθαρισμὸς τῆς ἀποκαλυφθείσης τομῆς τῆς καθαρᾶς ἐπιχώσεως ἔδειξεν ὅτι αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ δύο εὐχερῶς διακριτῶν λίαν σκληρῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα βεβαίως, δὲν εἶναι ἄλλα ἢ τὰ στρώματα ὑποθεμελιώσεως τοῦ Τοίχου Δ-ΟΡ2, τὸ ἀνώτερον, καὶ τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4, τὸ κατώτερον. Εἰς τὸ ἐπίπεδον συναντήσεως τῶν δύο τούτων στρωμάτων κυρίως ἐφαίνοντο ἀρκετὰ ὄστρακα, τινὰ μεγάλα, ἀνήκοντα εἰς τὸ ἀνώτερον στρῶμα, τὰ ὁποῖα ἀπεφασίσθη νὰ συλλεγοῦν, μὲ μικρὰν κατ' ἀνάγκην διεύρυνσιν τῆς τομῆς.

Τὸ στρῶμα ὑποθεμελιώσεως τοῦ Τοίχου Δ-ΟΡ2, πάχους 20-30 ἑκ. μ., ἀποτελεῖται ἐκ τῶν συνήθων ὑλικῶν ὑποθεμελιώσεων, ἤτοι καθαρῶν πυκνῶν χωμάτων κούσκουρα, ἐντὸς τῶν ὁποίων κατὰ τὴν παρασκευὴν τῆς λάσπης ἀναμειγνύονται καὶ ἄλλα ὑλικά. Στρῶσις μικρῶν λίθων, μικρῶν πλακῶν εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν καὶ ἀρκετῶν ὀστράκων ὑπῆρχεν εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ στρώματος. Μικροὶ λίθοι ἐφαίνοντο καὶ εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τμῆμα τοῦ στρώματος.

'Ιδιάζουσα καὶ ἔντονος ἦτο ἡ παρουσία, εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, καὶ λεπτῶν στρώσεων ἐρυθροῦ πηλοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν ἀποσαθρωμένων ἢ ἀνόπτων-ἀμόρφων τεμαχίων κεραμεικῆς. Λόγῳ τῆς ἐλαφρᾶς ὑγρότητος τοῦ στρώματος τὰ τεμάχια ταῦτα ἐξήγοντο ὡς τρίμματα ὑγροῦ ἀκόμη πηλοῦ.

'Υπῆρχον ἐπίσης τὰ συνήθη μικρὰ ἄμορφα τεμάχια οἰκοδομικοῦ ὠπτημένου πηλοῦ, ἐνῶ πυκνὴ ἦτο ἡ παρουσία τριμμάτων ἄνθρακος. 'Αρκετὰ τῶν ἐξαχθέντων ἐκ τοῦ στρώματος τούτου ὀστράκων εἶχον, ἀπροσμένως, καλὴν τὴν διατήρησιν, σχεδὸν μίαν φρεσκάδα, μερικὰ δὲ καὶ μέγα μέγεθος, γνωρίσματα ὅλως ἀσυνήθη εἰς τὰς σκληρὰ τεχνητὰ στρώματα θεμελιώσεων, ὅπου τὰ ὄστρακα, ὅπως εἴδομεν εἰς ὅλα τὰ προηγούμενα παραδείγματα, εἶναι πολὺ μικρὰ καὶ παρουσιάζουν ἰσχυρὰς φθοράς.

Τὸ σύνολον τοῦ στρώματος εἶχε χροιὰν αἰσθητῶς σκοτεινοτέραν τῆς τοῦ ὑποκειμένου, ἴσως λόγῳ τῆς πυκνῆς ἀναμείξεως τῶν ὑλικῶν καταστροφῆς, τῶν πολλῶν τριμμάτων ἀνθράκων μαρτυρούντων προφανῶς ὅτι μετ' αὐτῶν καὶ τέφρας ποσότης ἀνεμείχθη εἰς τὰ καθαρὰ χώματα.

'Η συνύπαρξις τῶν ἀνωτέρω πραγμάτων καὶ γνωρισμάτων πιστεύω ὅτι δεικνύει προέλευσιν τῶν ὀστράκων καὶ μέρους τῶν ἄλλων ὑλικῶν ἔκ τινος στρώματος καταστροφῆς κτίσματος τῆς Βαθμίδος Βασιλικῆς (ἰδὲ περὶ τῆς κεραμεικῆς εὐθὺς κατωτέρω).

Τὸ εὐθὺς ὑποκείμενον στρῶμα εὑρίσκετο εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τῶν δυτικωτέρων φαινομένων παιπαλῶν τοῦ λιθοστρώτου, συνεχιζόμενον εἰς σημαντικὸν βάθος, καὶ εἶχεν ἐν μέρει διάφορον σύστασιν. Τὸ στρῶμα τοῦτο, λόγῳ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἄνω τμήματός του καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι συνεχίζετο πρὸς Ν ὑπὸ τὴν στρῶσιν τῶν παιπαλῶν τοῦ λιθοστρώτου, τὸ θεωροῦμεν ἐνιαίαν κατασκευὴν μὲ τὸ καθαυτὸ ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4. Διὰ τὴν παροῦσαν ἑρμηνείαν ὑπάρχουν ἐντούτοις μερικαὶ δυσχέρειαι, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀναλυθοῦν εἰς τὰ ἑξῆς.

Τὰ κατώτερον στρῶμα εἶναι ἐξ ἴσου πυκνὸν καὶ σκληρόν, ἀλλὰ καθαρότερον, ἀποτελούμενον κυρίως ἐκ λευκῶν χωμάτων, ἀπουσῶν τῶν στρώσεων ἐρυθροῦ πηλοῦ, μὲ πυκνότερα ὅμως τὰ τρίμματα λευκοῦ, λίαν καθαροῦ λεπτοκόκκου κούσκουρα, τὰ ὁποῖα ἐδῶ, λόγῳ τῆς ἐλαφρᾶς ὑγρότητος τοῦ στρώματος, δὲν ἐμφανίζονται ὡς τρίμματα κιμωλίας ἀλλ' ὡς λευκὸς εὔπλαστος πηλός.

Ἐντὸς τοῦ στρώματος περιείχετο ἡ ἀκανόνιστος, εἰς τὴν εὑρεθεῖσαν κατάστασίν της, σειρὰ λίθων ὁμοίου μεγέθους καὶ ὑλικοῦ, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ ὑπὸ τὸ λιθόστρωτον στρώματος, περὶ τῆς ὁποίας ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Ὁ βορειότερος τῶν λίθων τούτων εὑρίσκεται εἰς θέσιν ὑψηλοτέραν καὶ στάσιν «ὀρθίαν» ὡς πρὸς τὸ σχῆμα του, ὥστε δίδει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ κανονικῶς τοποθετημένου καὶ ὄχι τοῦ ἀπερριμμένου.

Οἱ λίθοι ἀπετέλουν μέρος τοῦ συμπαγοῦς σκληροῦ στρώματος καὶ παρέμειναν σταθεροὶ καὶ μετὰ τὴν κούφωσιν τῶν στρωμάτων ὑπὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν μερικὴν ἀπογύμνωσίν των· μάλιστα ὑφ' ἡμῶν ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς εἶχον, πρὸς στήριξιν ἐπ' αὐτῶν τοῦ λεπτοῦ κρυφοῦ τοιχαρίου ὑποστηλώσεως τοῦ κινδυνεύοντος μὲ πτῶσιν Τοίχου Δ-ΟΡ2.

Εἰς τὸ ἐρευνηθὲν τμῆμα του τὸ κατώτερον στρῶμα δὲν ἀπέδωσεν ὑλικὸν χρονολογήσεως. Ἐλπίζεται νὰ συγκεντρωθῇ τοιοῦτον ὑλικὸν τὸ προσεχὲς ἔτος διὰ τῆς συνεχίσεως τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ σκάμματος εἰς βάθος καὶ τῆς ἐρεύνης τμημάτων τῶν καθαρῶν σκληρῶν ἐπιχώσεων.

Συνεχίζετο τὸ Λιθόστρωτον ΟΡ4 πρὸς Ν καὶ Β; Ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα ὄψις τῆς τομῆς τῶν ὑπὸ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ2 στρωμάτων ἐδείκνυε κανονικὴν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου πρὸς τὸ κατώτερον, μὲ μόνην διακρίνουσαν διαφορὰν τὴν χροιὰν τῶν χωμάτων. Ἀλλ' ἐὰν τὸ λιθόστρωτον συνεχίζετο καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπὸ τὸν τοῖχον, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν λίθοι τοῦ λιθοστρώτου, αὐτοὶ διαχωρίζοντες τὰ δύο στρώματα. Μόνον ὁ βορειότερος, ὁ «ὄρθιος» τῶν λίθων τούτων, εὑρίσκεται εἰς τὸ πρέπον ἐπίπεδον, πλὴν ὅμως ἡ ἄνω ἀπόληξίς του εἶναι ὀξεῖα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μειώνει τὴν πιθανότητα νὰ ἀνῆκε εἰς τὸ λιθόστρωτον. Ἐπομένως μὲ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ δεδομένα δυνάμεθα μόνον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ λιθόστρωτον ἐξετείνετο πρὸς Β εἰς τὸν χῶρον τοῦ βαθέος σκάμματος, ἀλλὰ πρὸς Δ ἔφθανε μόνον μέχρι τοῦ πιστοποιηθέντος σημείου ἐπαφῆς τῶν δύο στρωμάτων, ἐνῶ συνέχεια φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ ἀπὸ τῆς γραμμῆς τῶν ἀποκαλυφθέντων δυτικωτέρων λίθων πρὸς Δ, ὑπὸ τὸν Τοῖχον Δ-ΟΡ4 καὶ πέραν.

'Ο καθαρισμὸς τοῦ σκάμματος Ν τοῦ λιθοστρώτου δὲν ἐπροχώρησε ὥστε νὰ εἶναι δυναταὶ ἀνάλογοι τῶν ἀνωτέρω σκέψεις καὶ ὑποθέσεις, πλὴν τῆς ἐξυπακουομένης εἰς τὰ προδραμόντα ἀνωτέρω περὶ πιθανῆς ἐκτάσεως τοῦ λιθοστρώτου καὶ πρὸς Ν.

Κεραμεικὴ ΟΜΑΣ 18-1991 - Στρῶμα θεμελιώσεως Τοίχου Δ-ΟΡ2

Σημαντικὴ ὁμὰς λόγῳ τῆς καλῆς διατηρήσεως μέρους τῶν ὀστράκων, κρίσιμος διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τῆς Περιοχῆς ΟΡ. "Απαντα τὰ ὄστρακα προέρχονται ἐκ χειροποιήτων σκευῶν. 'Εκ τῶν γνωστῶν κατηγοριῶν κυριαρχεῖ ὁ ρυθμὸς Βασιλικῆς μὲ ὄστρακα φλογωτά, ἐρυθρὰ ἐστιλβωμένα καὶ συγγενῆ.

'Αναγνωρίζεται τμῆμα λαιμοῦ μεγάλης πρόχου, ἐκ τῶν μεγαλυτέρων παραδειγμάτων τοῦ τύπου. 'Υπάρχουν τέσσαρα ἔτι ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον, ὥστε σχηματίζεται τμῆμα τοῦ ὤμου καὶ ἡ βάσις τοῦ λαιμοῦ μετὰ τμήματος τῆς λαβῆς. Διακρίνεται ἐπίσης μέγα τεμάχιον χείλους-ὤμου σχετικῶς μικροῦ πίθου (διάμετρος στομίου 20 ἑκ. μ.). 'Επίσης τρία ὄστρακα μὲ γραπτὰς πλατείας σκοτεινὰς (καστανὰς ἢ μαύρας) ταινίας καὶ ἀκόμη ὀλίγα μὲ λίαν ἀραιὸν ἀλαμπὲς ἐπίχρισμα. Πολλὰ ὄστρακα ἐξ ἀγγείων ἴσως ἀτελῶς ὠπτημένων διελύοντο κατὰ τὴν πλύσιν δι' ὕδατος. Οὐδὲν ὄστρακον νεώτερον τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς παρετηρήθη.

'Επαγόμενα

Τὰ ὄστρακα τῆς παρούσης ΟΜΑΔΟΣ 18-1991 ἐκ τοῦ ὑποστρώματος θεμελιώσεως τοῦ Τοίχου Δ-ΟΡ2 χρονολογοῦν τὴν ἵδρυσιν τοῦ τοίχου εἴτε εἰς τὴν φάσιν ἀκμῆς τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, terminus ad quem, εἴτε εἰς φάσιν ἢ περίοδον νεωτέραν, terminus post quem.

'Εὰν ἡ ἀπόδοσις εἰς τὴν περίοδον Βασιλικῆς εἶναι ὀρθή, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἡ πιθανότης τὸ ὑποκείμενον κομψὸν Λιθόστρωτον ΟΡ 4 νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν περίοδον Κουμάσας. 'Ο συσχετισμός του πρὸς τὰ λιθόστρωτα τοῦ κτίσματος Ψ, ἤτοι Ψα καὶ Δωματίου 24, θὰ καθίστατο ἐπομένως πιθανός.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΖΩΗΣ

22. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 221-223)

Συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1991 οἱ ἐργασίες καταγραφῆς, μελέτης, συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῆς μινωικῆς Ζάκρου. Τὶς ἐργασίες, ποὺ ἄρχισαν ξανὰ τὸ 1990 καὶ εἶχαν ὡς στόχο τὴν κατάλληλη προετοιμασία τοῦ ὑλικοῦ ἐνόψει τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῶν ἀνασκαφῶν, ὀργάνωσε καὶ ἐπέβλεψε μὲ ἐντολὴ τοῦ διευθύνοντος τὸ ἔργο καθηγητῆ Ν. Πλάτωνος, ὁ δρ. ἀρχαιολογίας Λευτέρης Πλάτων. Μαζί του ἐργάσθηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑλένη Γεροντάκου, Γιάννης Παραρᾶς, Μαριλένα Κανετάκη, Κατερίνα Ἀρχοντάκη, Ἄννα Φίλιππα-Touchais, Ἀλεξάνδρα Ἀλεξανδρῆ, Ἐλισσάβετ Χρυσικοπούλου, Μαρία Πλάτωνος καὶ Στέλλα Χρυσουλάκη. Τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ὑλικοῦ ἀνέλαβε καὶ ἐφέτος ὁ ἔμπειρος συντηρητὴς Κ. Νικάκης. Θερμὲς εὐχαριστίες ἀπευθύνονται ἀπὸ ἐδῶ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ποὺ χρηματοδότησε ἱκανοποιητικὰ τὶς ἐφετινὲς ἐργασίες καὶ πρὸς τὸ Institute fot the Aegean Prehistory (INSTAP), τῆς Νέας Ὑόρκης γιὰ τὴν οἰκονομική του ὑποστήριξη γιὰ τὸ 1991.

Καταγραφή, σχεδίαση καὶ φωτογράφηση τοῦ ὑλικοῦ στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου

Κατὰ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες, μὲ τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση τῆς ΚΓ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς, σχεδίασης καὶ φωτογράφησης κεραμεικοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1962, ποὺ φυλάσσεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἡ ὅλη διαδικασία ἐπεξεργασίας τοῦ παλαιοῦ ὑλικοῦ (ποὺ εἶχε κατὰ τὸ παρελθὸν συντηρηθεῖ, τουλάχιστον κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του), περιέλαβε τὰ ἀκόλουθα στάδια:

1. Ἀποσυσκευασία καὶ νέα ἀρίθμηση τῶν ὁμάδων κεραμεικῆς.
2. Ταύτιση τῶν ὁμάδων στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς.
3. Διαλογή.

4. Γενικὴ περιγραφὴ τῆς κάθε ὁμάδας καὶ λεπτομερὴς καταγραφὴ τῶν χαρακτηριστικότερων κομματιῶν της.

5. Σχεδίαση τοῦ καταγεγραμμένου ὑλικοῦ.

6. Φωτογράφηση τῶν ἐπίλεκτων κομματιῶν.

7. Ἐκ νέου συσκευασία τους σὲ ξύλινα, εἰδικὰ κατασκευασμένα, κιβώτια, μὲ πλήρεις ἐνδείξεις τοῦ περιεχομένου τους στὸ ἐξωτερικό.

Κατὰ τὸ διάστημα Ἰουνίου - Ἰουλίου καὶ Σεπτεμβρίου καταγράφηκαν καὶ μελετήθηκαν ἐνενήντα δύο ὁμάδες κεραμεικῆς καὶ μικρῶν εὑρημάτων, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ Σπίτια Α, Β, Δ, Δα, Ε τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν Αὐλὴ Π τῆς ἴδιας συνοικίας τῆς πόλης, ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο, τὸ Σπήλαιο Α τοῦ Φαραγγιοῦ τῶν Νεκρῶν καὶ τὸ Σπήλαιο στὸ «Μαῦρο Αὐλάκι».

Οἱ περισσότερες ὁμάδες (τριαντατέσσερις) εἶχαν προέλευση τὸ Σπίτι Α τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ποὺ ἐρευνήθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του τὴν περίοδο 1961-1963. Συγκεκριμένα, προέρχονταν ἀπὸ τὰ δωμάτια Β, Δ, Ε, Ζ, Θ, Ι, Λ, ΜΙ-ΙΙΙ, Ν, Ο, Ρ, καὶ Σ τοῦ κτιρίου. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν κυρίως οἰκιακῆς χρήσης, ὄχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν στρωμάτων. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία ΥΜ ΙΙΙΑ2 κομματιῶν στὰ ἀνώτερα στρώματα τῶν περισσότερων δωματίων. Τὰ ΥΜ Ι στρώματα ἦταν αὐτὰ τῆς κύριας φάσης τοῦ κτιρίου καὶ ἔδωσαν ἐνδιαφέρουσα κεραμεική, ἂν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον οἰκιακῆς χρήσης. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἕνα κομμάτι μὲ γραπτὸ θέμα διπλοῦ πέλεκυ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἱερὸ κόμβο, τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ στρώματα ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὰ ΥΜ Ι δάπεδα τῶν δωματίων Α καὶ Θ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, ἀφοῦ περιλαμβάνει ἀρκετὰ κομμάτια πρώιμα, πιθανότατα τῆς ΜΜ ΙΒ-ΙΙΑ περιόδου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ κεραμεικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς Αὐλῆς Π, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ Κτίρια Α καὶ Δ. Ἐδῶ, ἡ ΥΜ ΙΙΙΑ2 ἐπανακατοίκηση εἶναι ἀκόμα πιὸ φανερή, ἀφοῦ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων, ἀπὸ ὅλα τὰ στρώματα, χρονολογεῖται ἀναμφισβήτητα σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν ἰδιαίτερα τὰ τμήματα ἑνὸς γραπτοῦ πήλινου λουτήρα μὲ διακόσμηση κρινοπαπύρων ἐξωτερικὰ καὶ ψαριῶν ἐσωτερικά, ὅπως καὶ τὰ τμήματα πιθαμφορέα μὲ διακόσμηση σχηματοποιημένου χταποδιοῦ.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ γειτονικοῦ Κτιρίου Δ ποὺ ἐξετάσθηκε δὲν ἦταν ἰδιαίτερα χαρακτηριστική. Μερικὰ ΠΑ ὄστρακα ὑπῆρχαν στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ καταγράφηκαν καὶ προέρχονταν ἀπὸ τὰ δωμάτια Κ, Σ, Τ, Υ, Φ καὶ Ψ. Κανένα ὅμως χαρακτηριστικὸ ὄστρακο τῆς ΥΜ ΙΙΙ περιόδου δὲν σημειώθηκε. Δύο ἐνδιαφέροντα μικροαντικείμενα ποὺ καταγράφηκαν προέρχονται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ δωμάτιο Υ τοῦ σπιτιοῦ: ἕνα μικρὸ πήλινο ὁμοίωμα πλοιαρίου καὶ ἕνα μικκύλο πήλινο ἀγγείδιο ποὺ ἀποτελεῖ μίμηση πιθοειδοῦς.

Οἱ δεκαπέντε ὁμάδες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ μεγάλο Κτίριο Β, στὴν κορυφὴ σχεδὸν τοῦ ἴδιου λόφου, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μεγαλύτερη χρονολογικὴ καὶ τυπολογικὴ ὁμοιογένεια. Τὰ περισσότερα κομμάτια εἶναι τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου καὶ ἀνήκουν σὲ ἡμισφαιρικοὺς κυάθους μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ σὲ πρόχους μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ κηλιδωτὴ διακόσμηση μὲ κόκκινο ἐπίσης χρῶμα. Λίγα κομμάτια ἀνῆκαν σὲ μικροὺς πίθους, ποὺ βρίσκονταν ἀποθηκευμένοι στὸ δωμάτιο Π. Καταγράφηκε, ἀκόμα, κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ δωμάτια Ζ, Ι καὶ Σ τοῦ ἴδιου κτιρίου.

Ἕξι ὁμάδες κεραμεικῆς προέρχονταν ἀπὸ τὸ Σπίτι Ε, γειτονικὸ τοῦ Β, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ δωμάτια Β′ καὶ Δ′. Χαρακτηριστικότερα κομμάτια περιελάμβανε ἡ μία ὁμάδα τοῦ δωματίου Δ′: τμήματα σκυφοειδοῦς ἀγγείου μὲ διακόσμηση ταινιῶν καὶ στιγμῶν σὲ καστανὸ χρῶμα καὶ ἕντεκα συνανήκοντα κομμάτια κλειστοῦ ἀγγείου ἀπὸ λευκωπὸ πηλὸ μὲ κοκκινωπὴ ἐξίτηλη διακόσμηση καμπυλούμενων συστημάτων ταινιῶν.

Μία ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ καταγράφηκαν προέρχονταν ἀπὸ τὸ Κτίριο Δα, (ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου συνεχίσθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε κατὰ τὰ ἔτη 1984-1987), ἐνῶ ὀκτὼ ὁμάδες δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ταυτισθοῦν στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε μία ὁμάδα κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ δωμάτιο XV τοῦ ἀνακτόρου. Περιελάμβανε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τμήματα ραμφόστομων πρόχων μὲ σκοτεινὲς πλατιὲς ζῶνες πάνω στὶς ὁποῖες ἐπιτέθηκαν λευκὲς ταινίες, τὸ ἥμισυ ἀμφορέα μὲ διακόσμηση μεγάλης σπείρας κοκκινωποῦ χρώματος (πίν. 221α), πολλὰ κομμάτια ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων διακόσμητων μὲ περιφερικὲς ταινίες καὶ σειρὰ στιγμῶν καὶ τμήματα κυάθων μὲ τροχαλιοειδὴ βάση, μελανὸ ἢ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα καὶ κάθετα συστήματα τριῶν λευκῶν ταινιῶν. Ἡ ὁμάδα προέρχεται ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου καὶ χρονολογεῖται μὲ ἀσφάλεια στὴν ΥΜ ΙΒ περίοδο.

Τέλος, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε μία πολὺ μεγάλη ὁμάδα κεραμεικῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ σπήλαιο στὸ «Μαῦρο Αὐλάκι», ποὺ ἐρευνήθηκε τὸ 1962 σὲ ἕνα μικρὸ φιὸρδ στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ ὅρμου τῆς Κάτω Ζάκρου (*ΠΑΕ* 1962, 167-168). Ἡ κεραμεικὴ προέρχεται ἀπὸ ἐντελῶς διατραγμένα στρώματα καὶ χρονολογεῖται σὲ διάφορες περιόδους. Μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων ἀνῆκε σὲ ἡμισφαιρικὲς φιάλες μὲ στίλβωση καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες, ποὺ πιθανότατα χρονολογοῦνται στὴν τελικὴ νεολιθικὴ περίοδο (πίν. 221β). Ἡ ὑπόλοιπη κεραμεικὴ φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὶς ΜΜ ΙΑ καὶ ΜΜ ΙΒ φάσεις καὶ περιλαμβάνει μικρὰ ἀγγεῖα, ὅπως κύπελλα, τροπιδωτοὺς κυάθους, μικρὲς πρόχους καὶ ἀμφορεῖς. Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν βρέθηκαν ἀνθρώπινα κόκαλα στὸ σπήλαιο, φαίνεται πιθανὸ ὅτι τὸ τελευταῖο χρησίμευσε, τουλάχιστον γιὰ τὴν τελευταία περίοδο, ὡς κατοικία ἢ καταφύγιο μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων. Ἄφθονα θαλασσινὰ ὄστρεα (ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ δύο μεγάλοι τρίτωνες), θαλασσινὰ βότσαλα, ὀστὰ ζώων καὶ δύο τρία μικρὰ σφονδύλια ἦταν τὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα τοῦ σπηλαίου.

Συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση εὑρημάτων τῶν ἐτῶν 1981-1990

Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς κυρίως μῆνες καὶ μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Λ. Πλάτωνος, συνεχίσθηκε ἀπὸ τὸν ἔμπειρο τεχνίτη Κ. Νικάκη ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν εὑρημάτων Ζάκρου, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν δέκα τελευταίων ἐτῶν (1981-1990). Πλύθηκαν πάνω ἀπὸ ἑκατὸ ὁμάδες κεραμεικῆς καὶ ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ ἑκατό, κυρίως πήλινα, ἀγγεῖα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἡ ἀποκατάσταση δύο πήλινων σωληνωτῶν κρουνῶν νεροῦ ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἁδρὰ διαμορφωμένα κεφάλια ζώων, ἀπὸ τὸ ΒΔ Κτίριο τῆς μινωικῆς πόλης (*ΠΑΕ* 1982, 347) (πίν. 223). Πολὺ σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ συγκόλληση ἑνὸς μεγάλου πίθου μὲ σχοινοειδὴ διακόσμηση διπλῶν πελέκεων (πίν. 222α), ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο Γ, τοῦ ληνοῦ, τοῦ Κτιρίου Ζ, τὸ 1988 (*ΠΑΕ* 1988, 232, πίν. 159α, 160α). Ἀποκαταστάθηκαν, ἐπίσης, ὁ κάδος καὶ ὁ συλλεκτήρας τοῦ ληνοῦ, ὅπως καὶ δύο μεγάλοι ἀμφορεῖς (πίν. 222β), ἕνας πιθίσκος καὶ μία πρόχους, βοηθητικὰ σκεύη τῆς ἴδιας ἐγκατάστασης (*ΠΑΕ* 1988, 233). Ἀξίζει ἀκόμα νὰ ἀναφερθεῖ ἡ μεγάλη πρόοδος τῶν ἐργασιῶν συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν εὑρημάτων τῶν Κτιρίων Α (Hogarth) καὶ Ν, τῆς ΒΔ συνοικίας τῆς πόλης.

Ἀγορὰ ἐξοπλισμοῦ γιὰ τὴν ἀποθήκευση τοῦ ὑλικοῦ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης καὶ συντήρησης τῶν εὑρημάτων Ζάκρου, ἔγινε δυνατὴ ἡ κατασκευὴ καὶ ἀγορὰ ξυλοκιβωτίων γιὰ τὴν ἐγκιβώτιση τοῦ ὑλικοῦ καὶ μεταλλικῶν ραφιῶν-dexion γιὰ τὴν προσωρινὴ ἀποθήκευσή του στὸν χῶρο τοῦ ἐργαστηρίου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ - ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Τὸ Γραφεῖο τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἀποτελεῖ τὸν στύλο τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητάς μας καὶ τὸν καθρέφτη τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε χάρη στοὺς κόπους τῶν συνεργατῶν μας ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν ἐκδόθηκαν πέντε τεύχη τοῦ *Ἐνημερωτικοῦ Δελτίου*, περιοδικοῦ τῶν ἑταίρων μας, νέο τεῦχος τοῦ *Ἔργου*, πολυτελὲς καὶ πλούσιο, δύο τόμοι τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, τρεῖς τόμοι τῶν *Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, καὶ ἔγινε ἡ ἀνατύπωση, σὲ ὀκτὼ μέρη, τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς* τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη τῶν ἐτῶν 1837-1860.

Κατὰ τὸ 1991 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἑξῆς περιοδικὰ καὶ βιβλία:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

α. *ΕΔΑΕ*, τεύχη 14-18.

β. Τὸ *Ἔργον* κατὰ τὸ 1990 (τόμος 37).

γ. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1984, Β' (τόμος 139).

δ. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1987 (τόμος 142).

ε. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1988 (τόμος 143).

ς'. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1988 (τόμος 127).

ζ. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1989 (τόμος 128).

η. Ἡ *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ* τῆς Πρώτης Περιόδου τῶν ἐτῶν 1837-1860 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, 8 τόμοι).

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α. Εὔας Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ, *Ἀνασκαφὲς Νάξου. Οἱ ἀνάγλυφοι πίθοι* (ΒΑΕ ἀρ. 113).

β. *Τὰ μνημεῖα τῆς Δήλου. Πρόσφατα ἔργα συντήρησης καὶ στερέωσης* (ΒΑΕ ἀρ. 114).

γ. Λυδίας Παλαιοκρασσᾶ, *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας* (ΒΑΕ ἀρ. 115).

δ. Δημ. Γραμμένου, *Νεολιθικὲς ἔρευνες στὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία* (ΒΑΕ ἀρ. 117).

ε. Klaus-Valtin von Eickstedt, *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus* (ΒΑΕ ἀρ. 118).

ς'. Μαρίας Παντελίδου-Γκόφα, *Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά* (ΒΑΕ ἀρ. 119).

ζ'. Δημ. Ζιρώ, *Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσῖνος* (ΒΑΕ ἀρ. 120).

η. Πάνου Δ. Βαλαβάνη, *Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Συμβολὴ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.* (ΒΑΕ ἀρ. 122).

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 20 Ἀπριλίου 1991 μὲ τὴν ἔκθεση τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπῆς καθὼς καὶ τὸ Πρακτικὸ τῆς Β΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 28 Ἀπριλίου 1991 γιὰ τὴν ἐκλογὴ νέου Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς τριετίας 1991-1994, βλ. ΕΔΑΕ, τεῦχος 15, Ἀπρίλιος 1991, 37-64.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ἕξι βάσεις στηλῶν κατὰ χώραν στὴν ὁδὸ τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

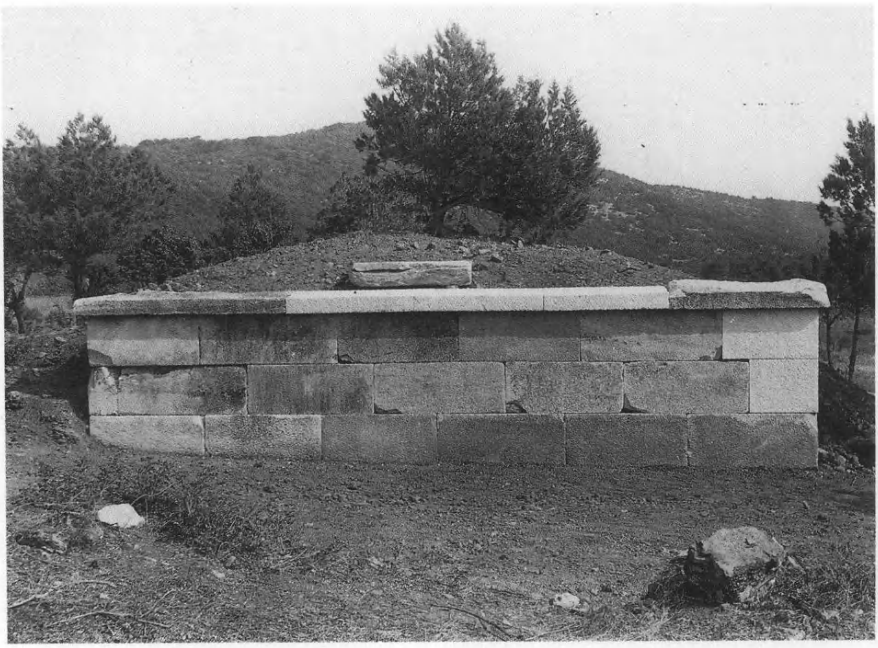

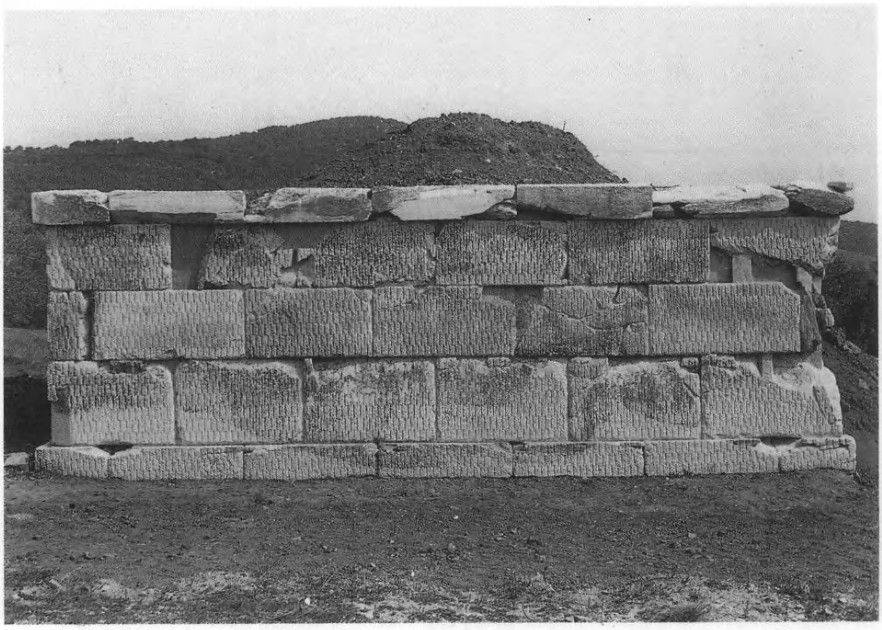

α. Ὁ ἀναστηλωμένος ταφικὸς περίβολος τοῦ Μενεστίδου. β. Ὁ ἀναστηλωμένος ταφικὸς περίβολος τοῦ Εὐφράνορος.

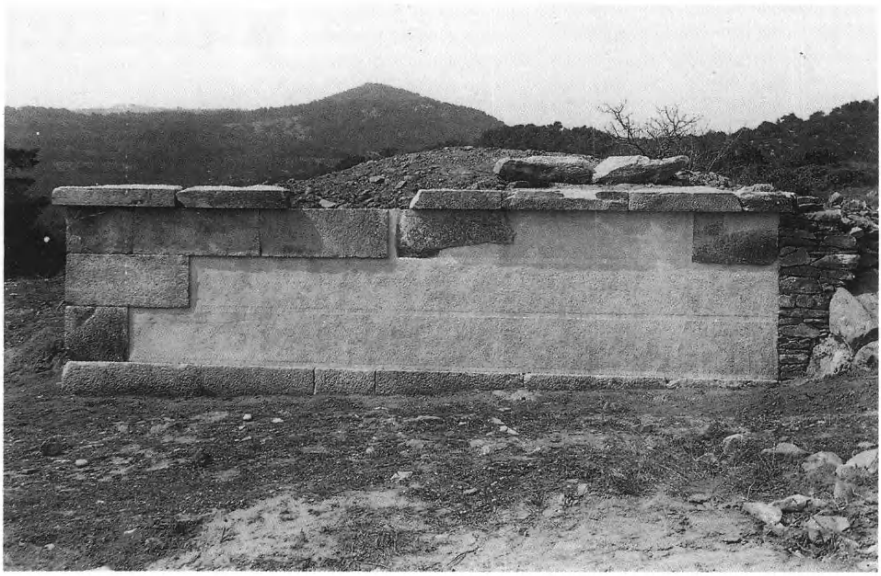

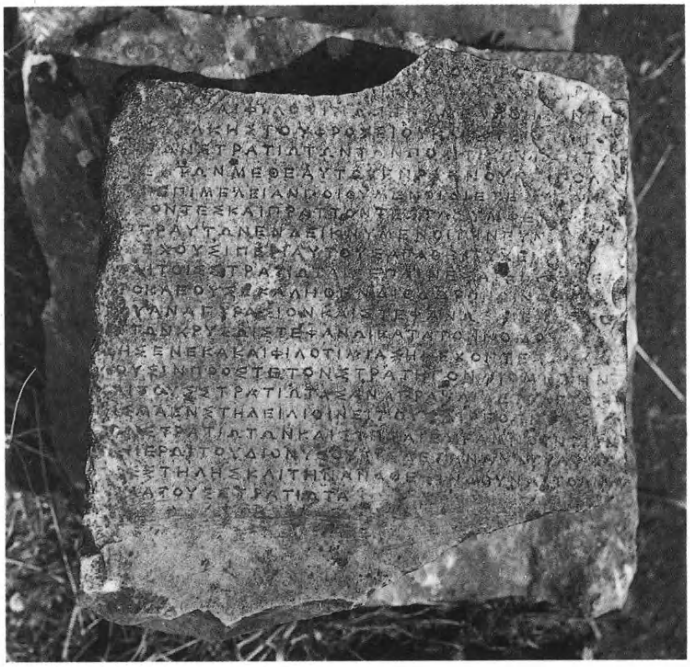

α. Ὁ ταφικὸς περίβολος τοῦ Διοφαντίδου συμπληρωμένος. β. Ἡ στήλη ἀρ. 1025 μὲ τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Τὸ ψήφισμα ἀρ. 995 πρὸς τιμὴν τοῦ Δημοστράτου Δημητρίου Φλυέως.

Τὸ ψήφισμα ἀρ. 1012 πρὸς τιμὴν τοῦ Παμφίλου Δημητρίου Κεφαλῆθεν.

Τὸ ψήφισμα ἀρ. 1016 πρὸς τιμὴν Ἀντισθένους Ἡλιοδώρου Διομέως.

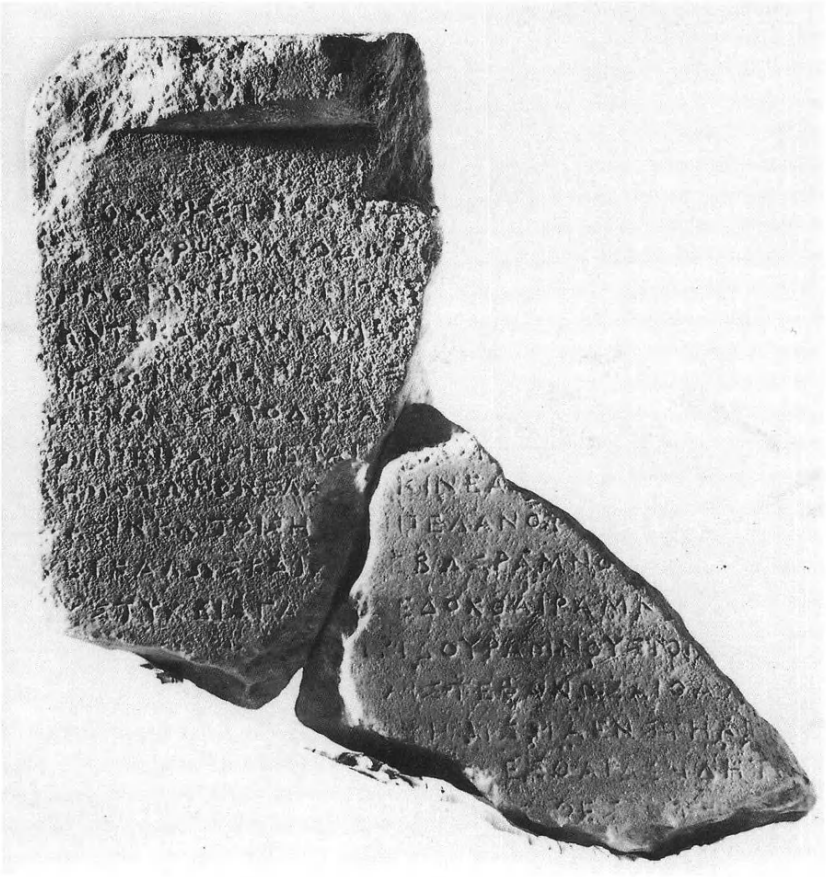

Τὸ ψήφισμα ΕΜ 4222 πρὸς τιμὴν Κλεοχάρους Κλεοδωρίδου Ραμνουσίου, συμπληρωμένο μὲ τὸ θραῦσμα ἀρ. 22 τοῦ Ραμνοῦντος.

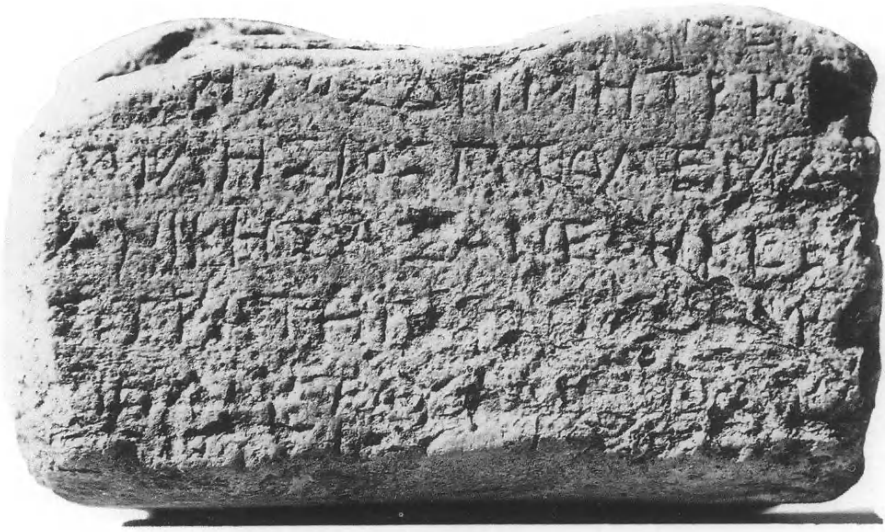

α. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀρ. 1010 τοῦ Λυσιστράτου Λυσιμάχου Ραμνουσίου.
β. Τὸ βάθρο χάλκινης λαμπάδας ἀρ. 996, ἀνάθημα Μιλησίου.

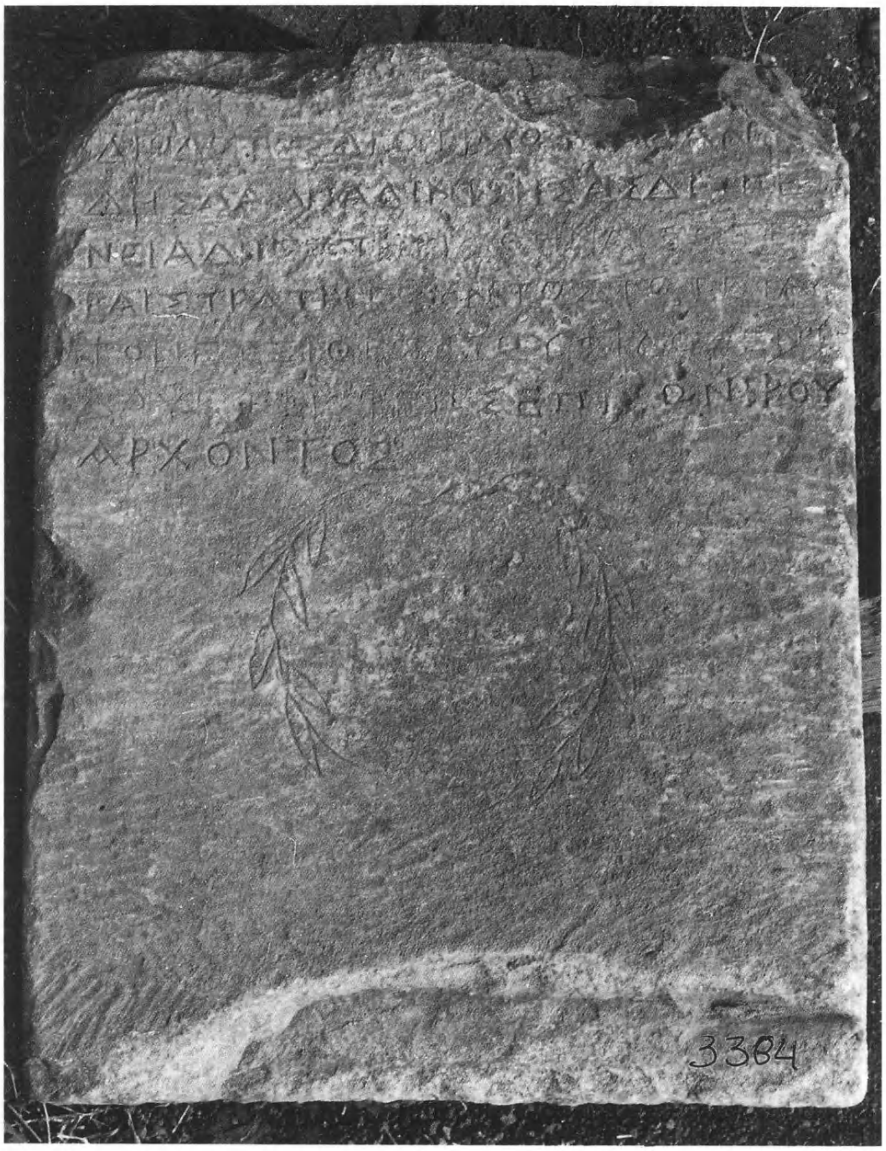

Τὸ βάθρο τετράγωνου Ἑρμοῦ, ἀνάθημα νικητοῦ στὰ Διογένεια, ἀρ. 1018.

α. Τὸ βάθρο χάλκινων λαμπάδων ἀρ. 1017, ἀνάθημα τοῦ στρατηγοῦ Ἐλπίου Κονθυλῆθεν. β. Τὸ βάθρο χάλκινων λαμπάδων ἀρ. 1030 μὲ σβησμένη τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή.

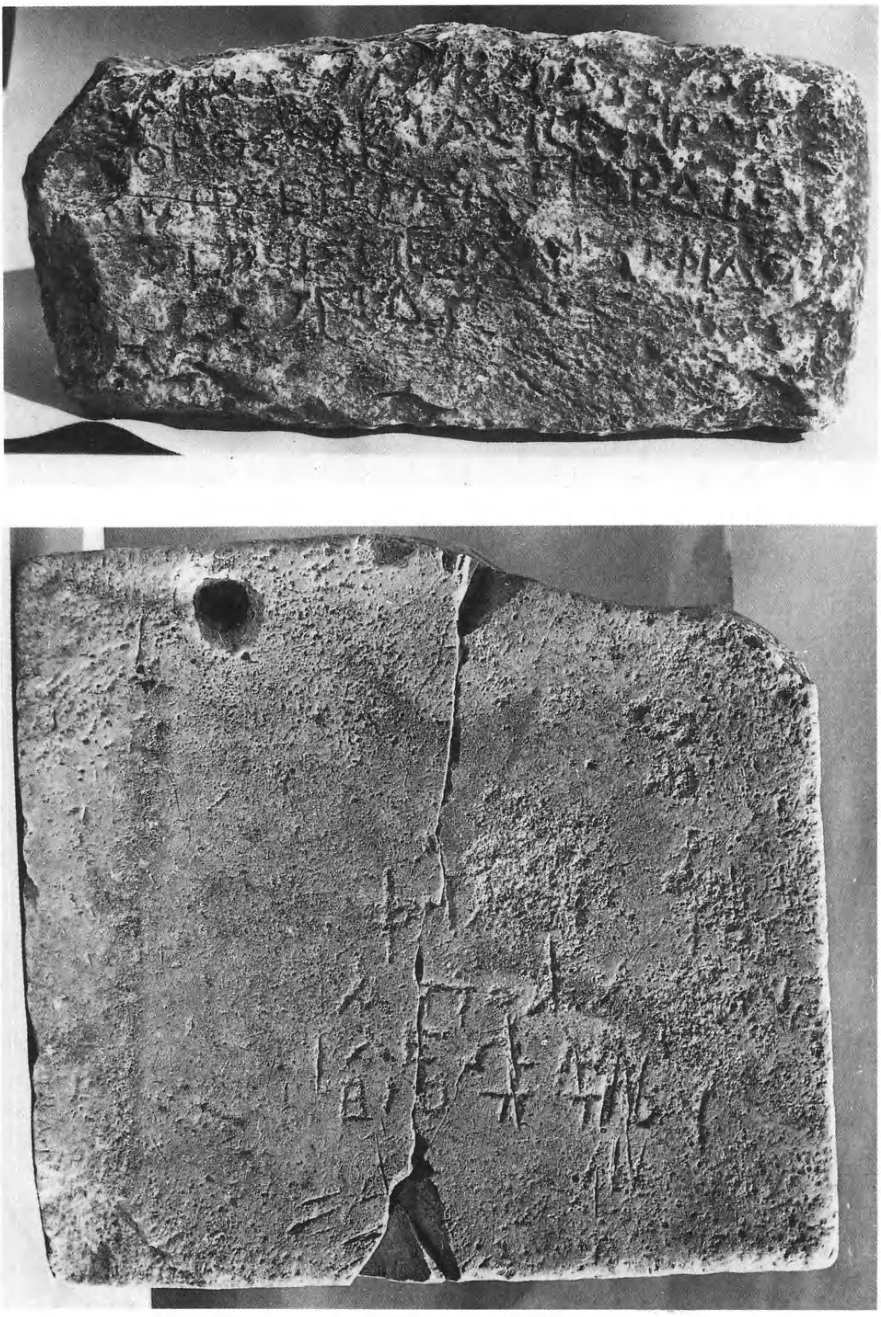

α. Ὅρος οἰκίας πεπραμένης ἐπὶ λύσει τοῦ 314/3 π.Χ. β. Πλάκα μὲ χαραγμένη ἐνθύμιση ἐφήβων τοῦ Ραμνοῦντος.

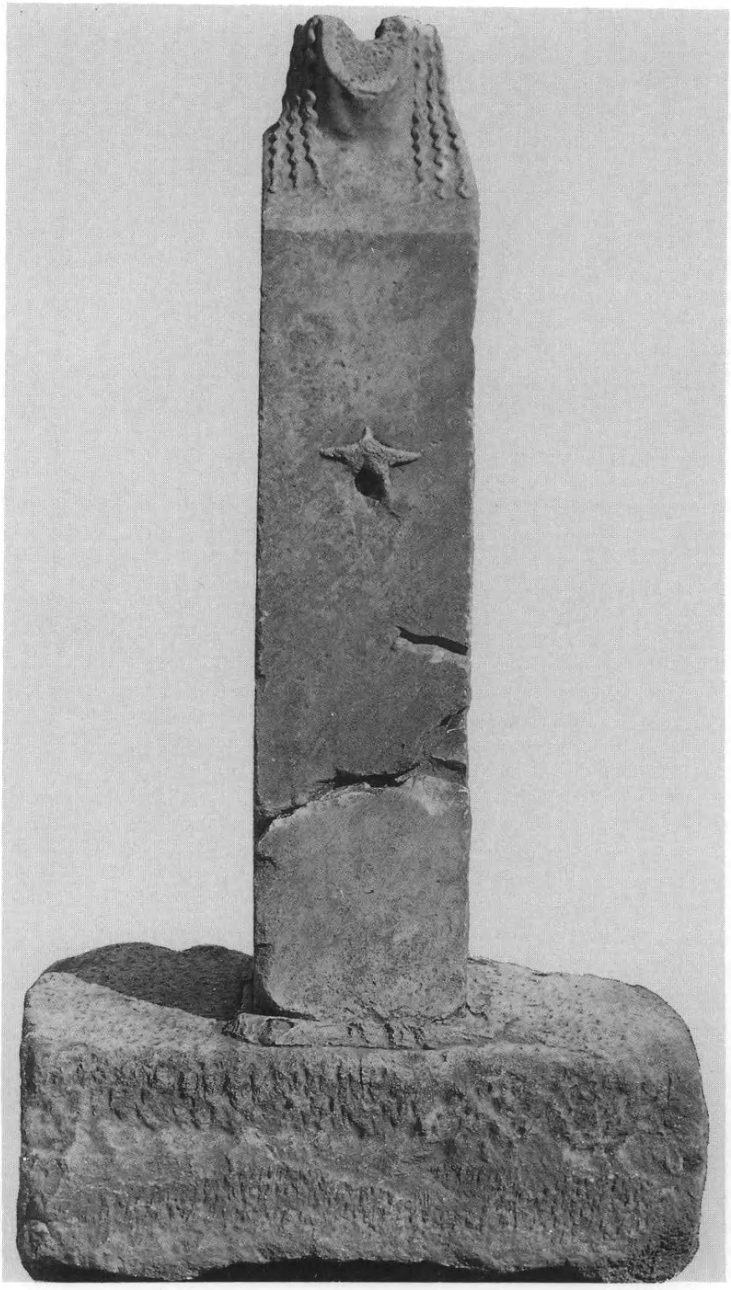

Τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη ἀρ. 1036, πρόσθια ὄψη μὲ τὸ βάθρο της.

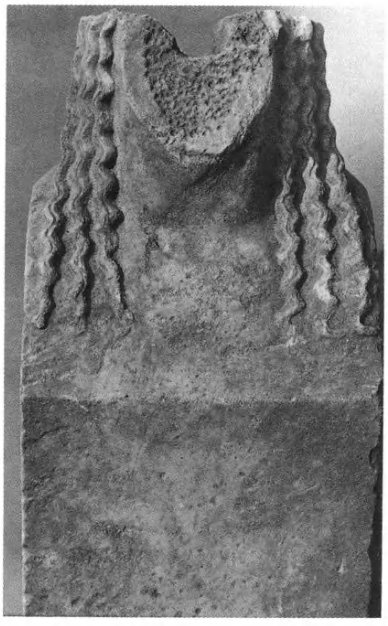

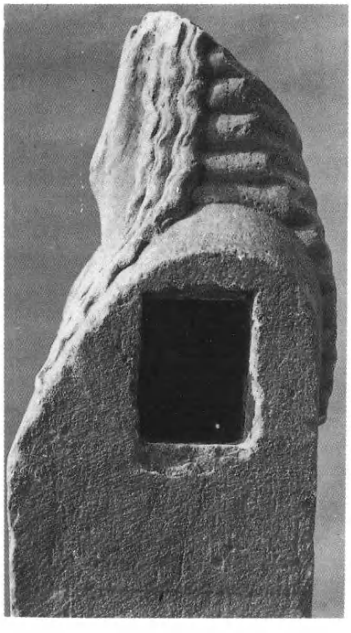

α-δ. Τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη ἀρ. 1036: α. Πρόσθια ὄψη, λεπτομέρεια τοῦ ἄνω τμήματος. β. Πίσω ὄψη, λεπτομέρεια τοῦ ἄνω τμήματος. γ. Δεξιὰ ὄψη, λεπτομέρεια τοῦ ἄνω τμήματος. δ. Ἀριστερὴ ὄψη, λεπτομέρεια τοῦ ἄνω τμήματος.

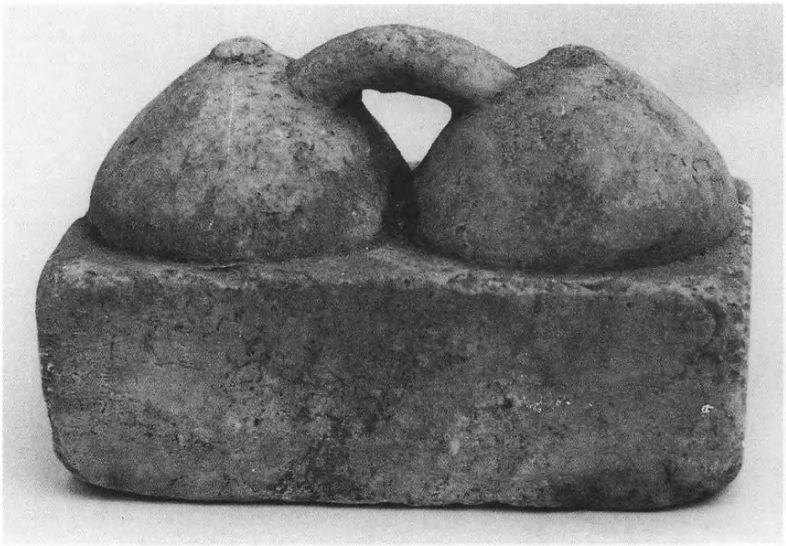

α. Ἄνω δεξιὸ θραῦσμα τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀρ. 1029. β. Λίθινο σταθμίο ἀρ. 1096.

α. Ναΐσκος Κυβέλης ἀρ. 1007. β. Ἡμίεργος ναΐσκος Κυβέλης ἀρ. 1006.

α. Ἡλιακὸ ὡρολόγιο ἀρ. 1022. β. Ἡλιακὸ ὡρολόγιο ἀρ. 1011.

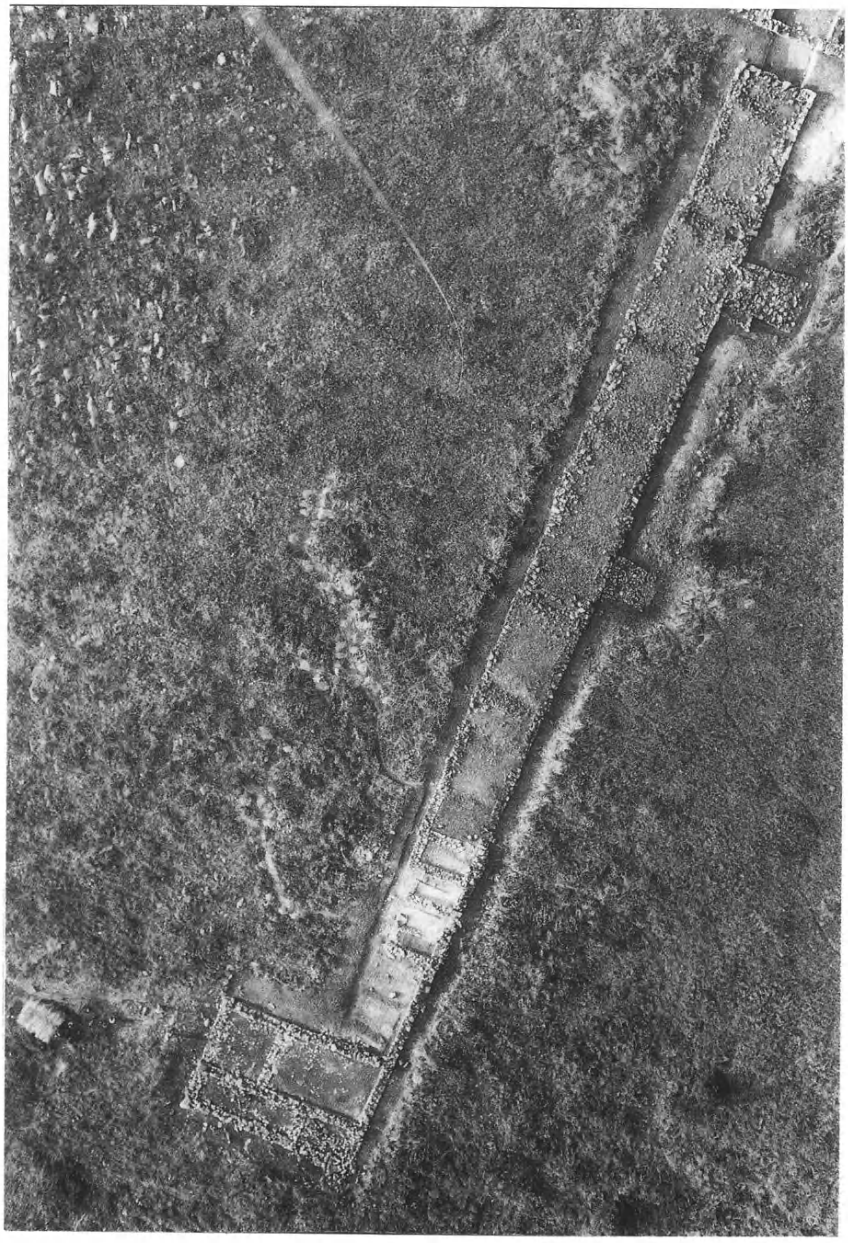

Κτίρια Κ, Ν καὶ Μ. Κάτω δεξιὰ διακρίνονται οἱ ἀναβάθρες πρὸς τὰ Κ2 καὶ Κ3.

α. Τὰ δωμάτια Κ5, Ν1, Ν2-Ν3 καὶ ὁ ὑπαίθριος χῶρος Ν4. Στὸ βάθος τὸ κτίριο Μ.
β. Κομμάτια στρωτήρων καὶ καλυπτήρων στὸ δάπεδο τοῦ Ν1.

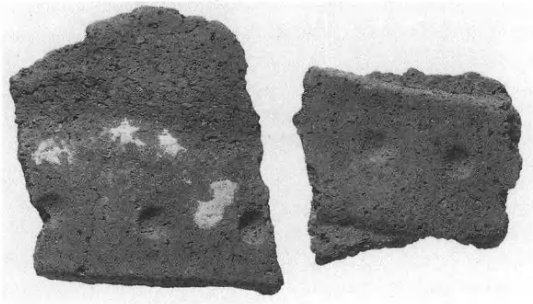

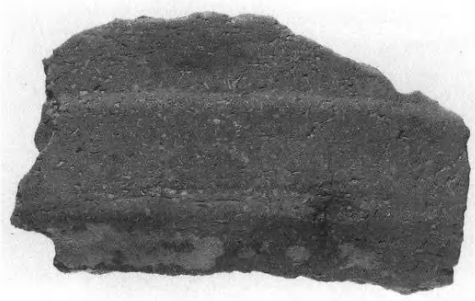

α. Κομμάτια τοιχογραφιῶν κατὰ χώραν ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ν1. β-γ. Ὧμοι πίθων μὲ ταινίες ἀπὸ τὸν χῶρο Ν4.

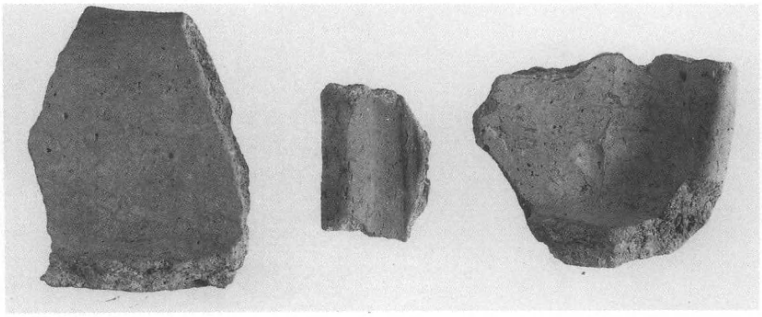

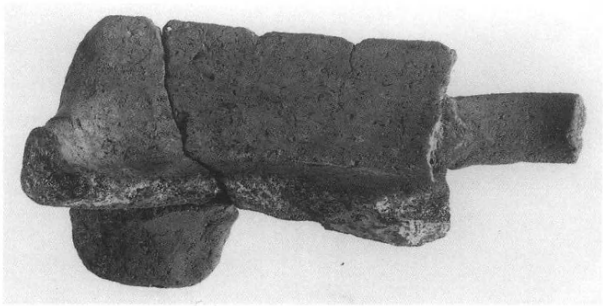

α-β. Κομμάτια κρατευτῶν ἀπὸ τὸν χῶρο N4. γ. Κύλιξ.

α. Φύλλα ἀπὸ μολύβι ἔξω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κτιρίου Μ. β. Ἐσώβαφος σκύφος μετὰ τὴ συγκόλλησή του.

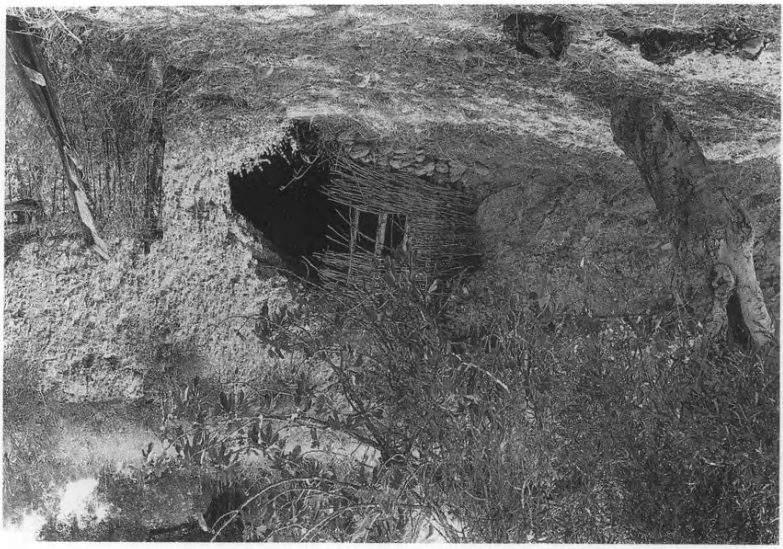

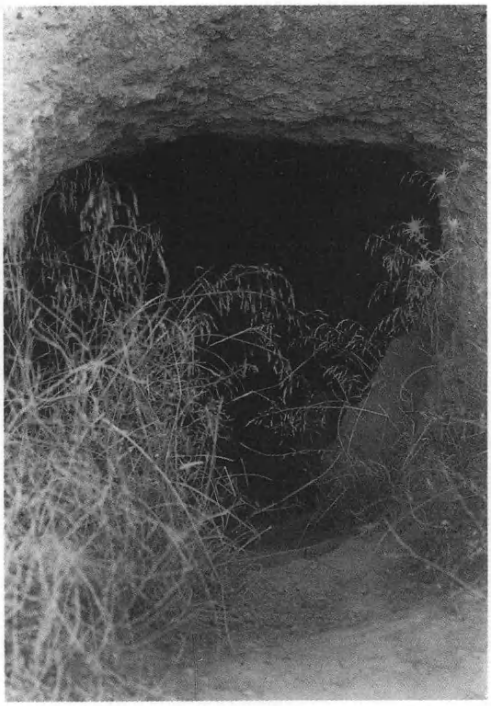

α-β. Εἴσοδοι κατοικημένων θαλαμοειδῶν τάφων.

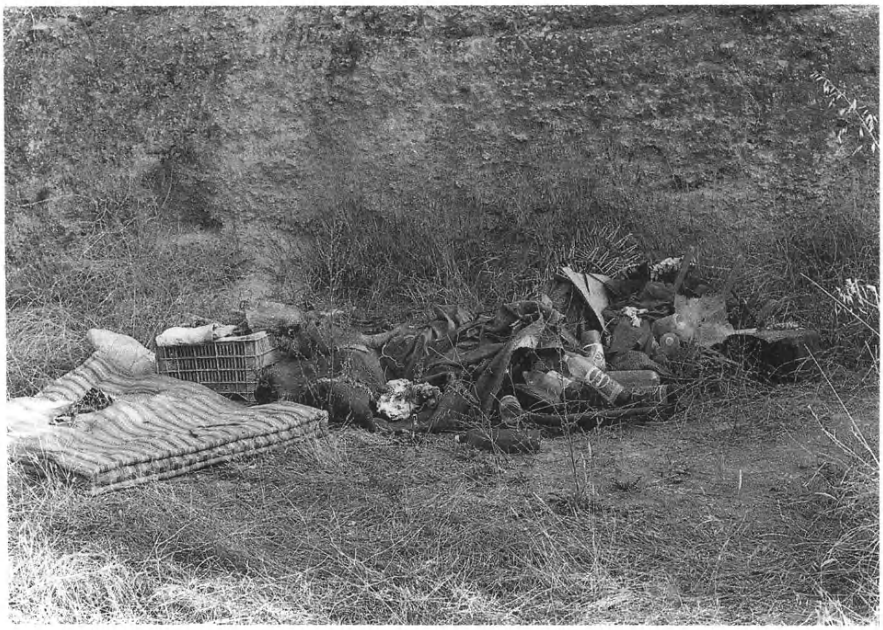

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κατοικημένου θαλαμοειδοῦς τάφου τοῦ πίν. 22β. β. Οἰκοσκευὴ τρωγλοδυτῶν ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο τῶν πιν. 22β καὶ 23α.

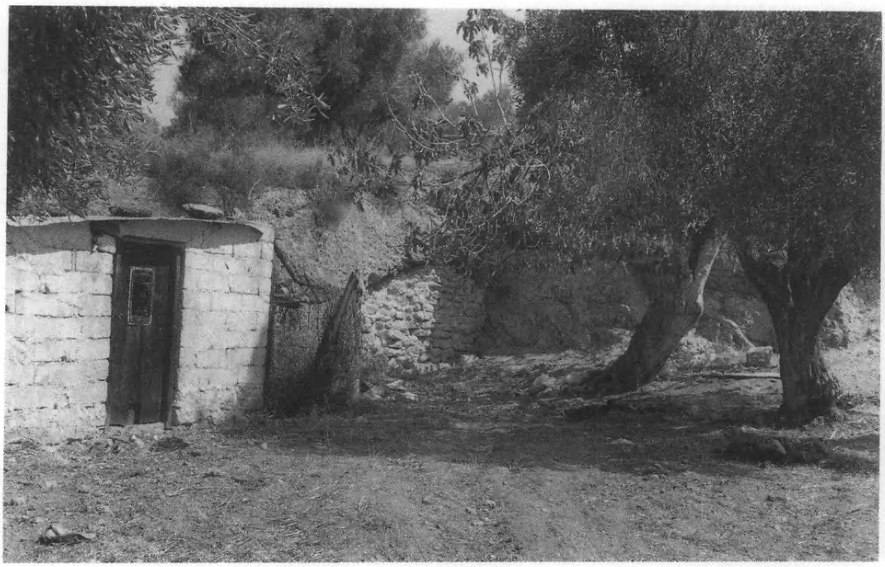

α. Ὁ θαλαμοειδὴς τάφος τῶν πιν. 22β, 23α-β μὲ χτισμένη τὴν εἴσοδο. β. Ὁ θαλαμοειδὴς τάφος τοῦ πίν. 22α μὲ χτισμένη τὴν εἴσοδο.

α-β. Τὰ ἐρείπια τοῦ φυλακείου πρὶν καὶ μετὰ τὸν καθαρισμό.

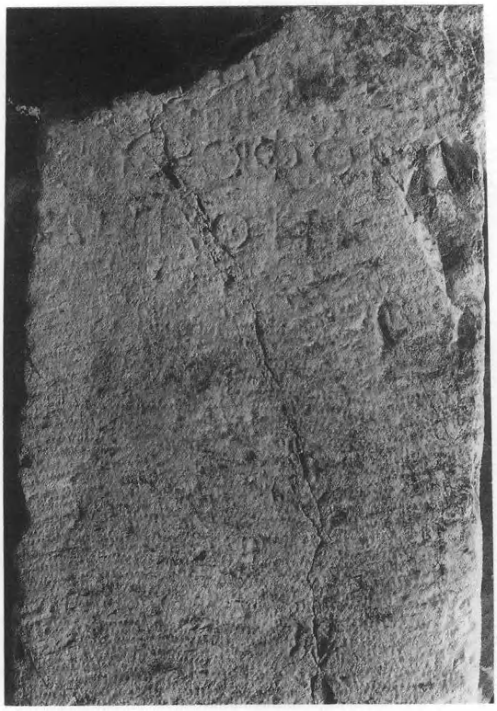

α. Ὁ πεσσίσκος τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν ἐντοιχισμένος στὴ ΒΔ γωνία τοῦ παλαιοῦ φυλακείου. β. Ὁ ἐνεπίγραφος πεσσίσκος τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν.

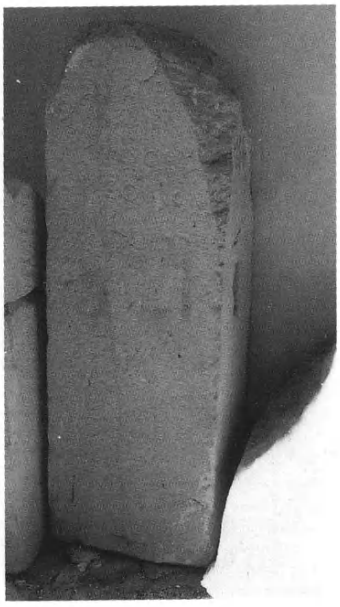

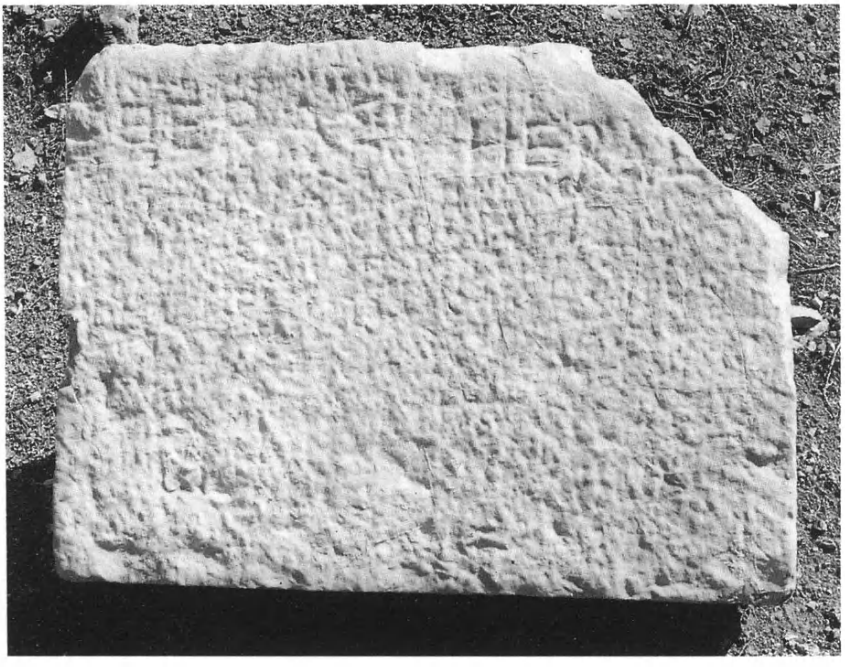

α. Ὁ πεσσίσκος ἀρ. 521 στὴ νότια στοὰ τοῦ μουσείου. β. Ὁ βωμὸς τῆς Ἥρας.

α. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ὑπαίθριου ναόσχημου τεμένους τῶν Μουσῶν. β. Τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδήρου μὲ τὰ λείψανα τοῦ ρωμαϊκοῦ ναόσχημου τεμένους.

α-β. Τὸ νυμφαῖο ἀπὸ ΒΔ, πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου.

Το νότιο διάφραγμα μετά την αποκάλυψη.

Το νυμφαίο μετά τη συντήρηση.

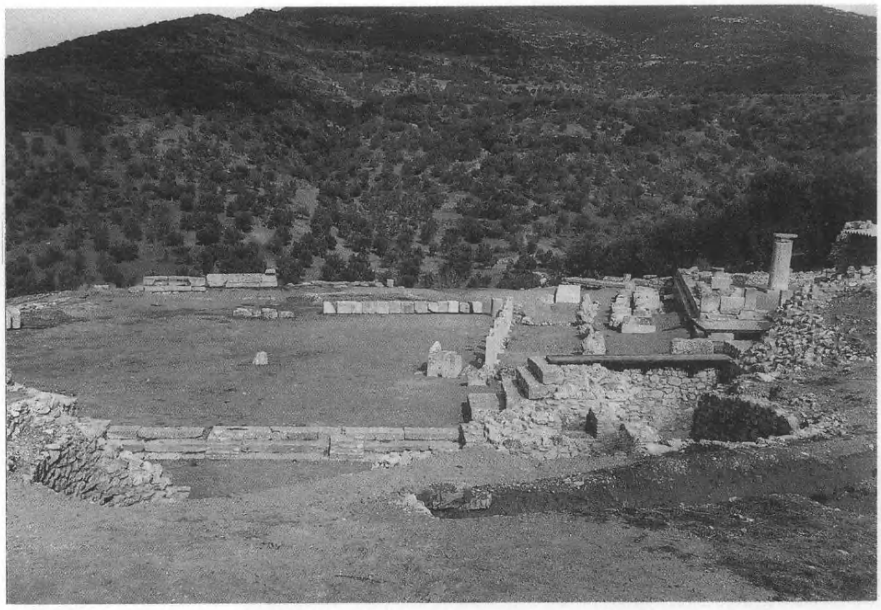

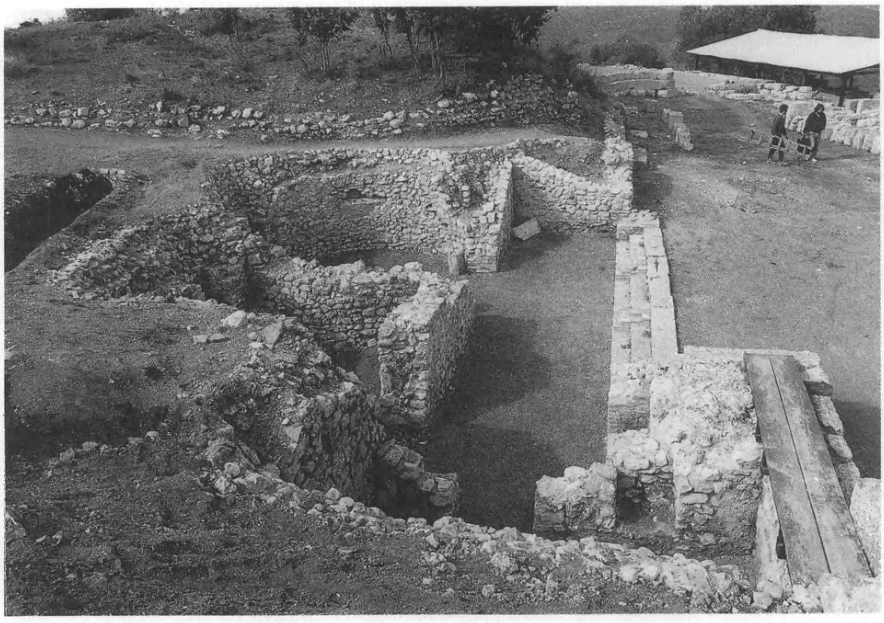

α. Τὸ νυμφαῖο συντηρημένο ἀπὸ τὰ ΝΔ. β. Τὸ νυμφαῖο συντηρημένο ἀπὸ τὰ ΝΑ.

α. Ἡ ἀπομακρυνθεῖσα φθαρμένη στρώση πωρολίθων τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος στὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ. β. Οἱ νέοι κυβόπλινθοι στὸ μεγάλο ἀνάλημμα κατὰ τὴν τοποθέτηση.

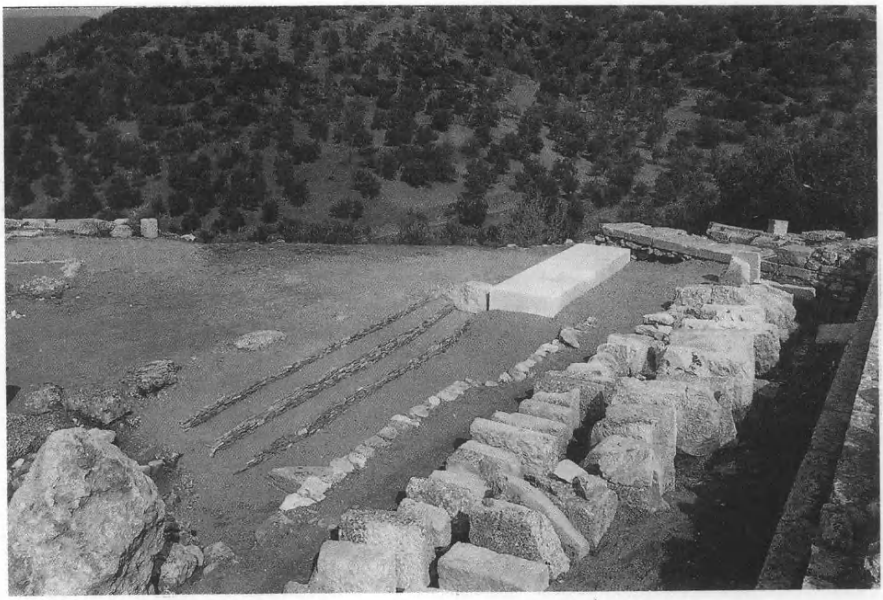

α. Τὸ ἄκρο τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος πρὸς τὴν κλασικὴ εἴσοδο ἀποκατεστημένο.
β. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν.

α. Ἡ ὁδὸς πρόσβασης στὸ ἱερὸ ποὺ ἀνοίχθηκε στὸν ἐλαιώνα. β. Ἡ διαμόρφωση τῆς πρόσβασης πρὸς τὸ ἱερό.

α. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς ρωμαϊκῆς εἰσόδου (ἀριστερά). Β. Ἡ συνάντηση τῶν ἀγωγῶν μπροστὰ ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο.

α. Τεμάχια κιονίσκου ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς στοᾶς. β. Τεμάχιο ἀναγλύφου μὲ μορφὴ ποὺ ἱππεύει δελφίνι. γ. Μαρμάρινο ἀγαλμάτιο μορφῆς μὲ τύμπανο (;).

α. Ὁ ἀναστηλωμένος πεσσὸς τῆς σκανᾶς. β. Συμπλήρωση ἐνεπίγραφου λίθου μὲ ἀνευρεθέντα θραύσματα.

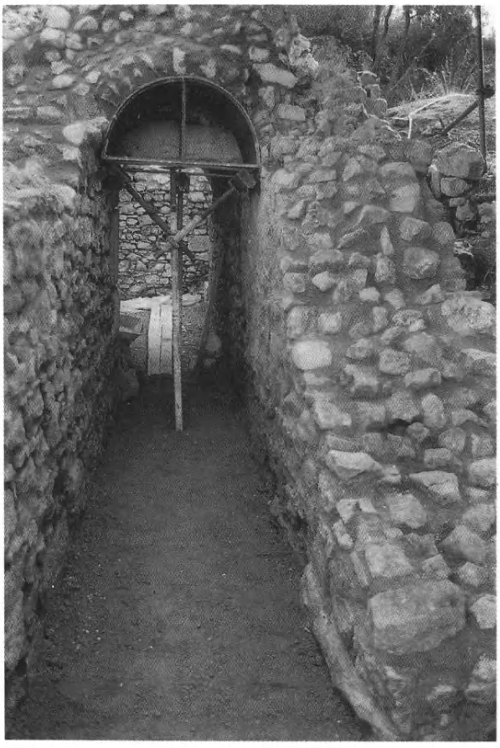

α-β. Ἡ εἴσοδος τοῦ λουτροῦ πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

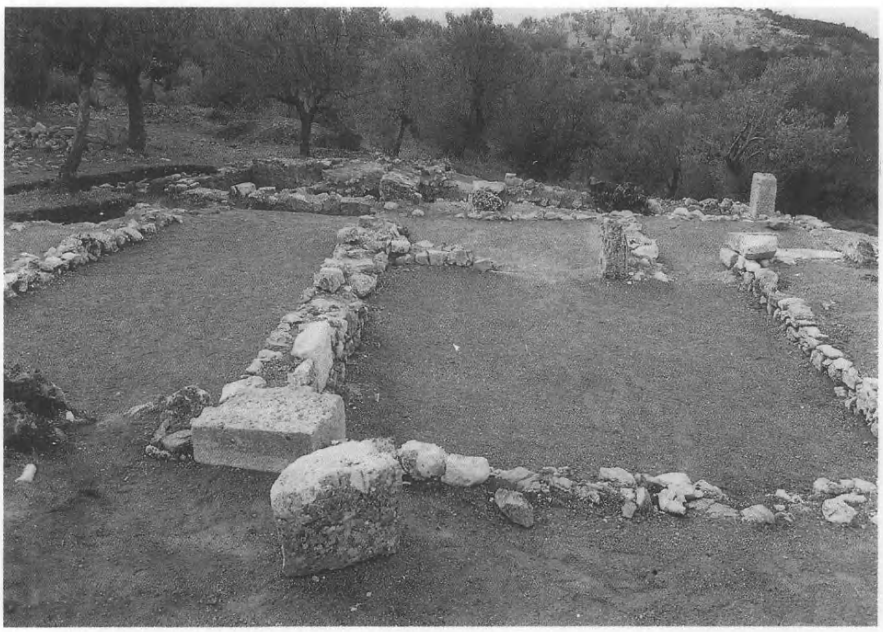

α. Γενικὴ ἄποψη τῶν ἀνασκαφικῶν λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ ΝΑ συγκροτήματος. β. Οἱ ὑψηλότερα κείμενοι χῶροι τοῦ ΝΑ λουτροῦ ἀπὸ τὰ ΒΔ.

α. Ὁ χῶρος Η (tepidarium) ἀπὸ τὰ νότια. β. Ὁ χῶρος Ι (caldarium) ἀπὸ τὰ νότια.

α. Ὁ χῶρος Ι ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Ὁ χῶρος Κ (tepidarium) ἀπὸ τὰ νότια.

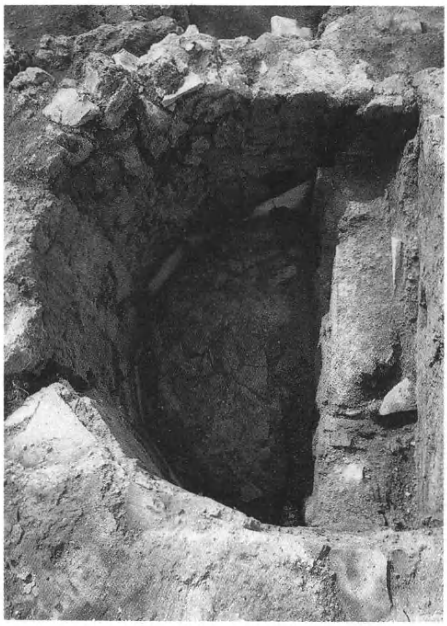

α. Ὁ χῶρος Κ ἀπὸ ἀνατολικά. β. Ὁ λουτήρας στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Κ.

α. Ὁ ἀγωγὸς στὸν χῶρο Ζ (frigidarium). β. Ὁ χῶρος Λ.

Ὁ χῶρος Μ.

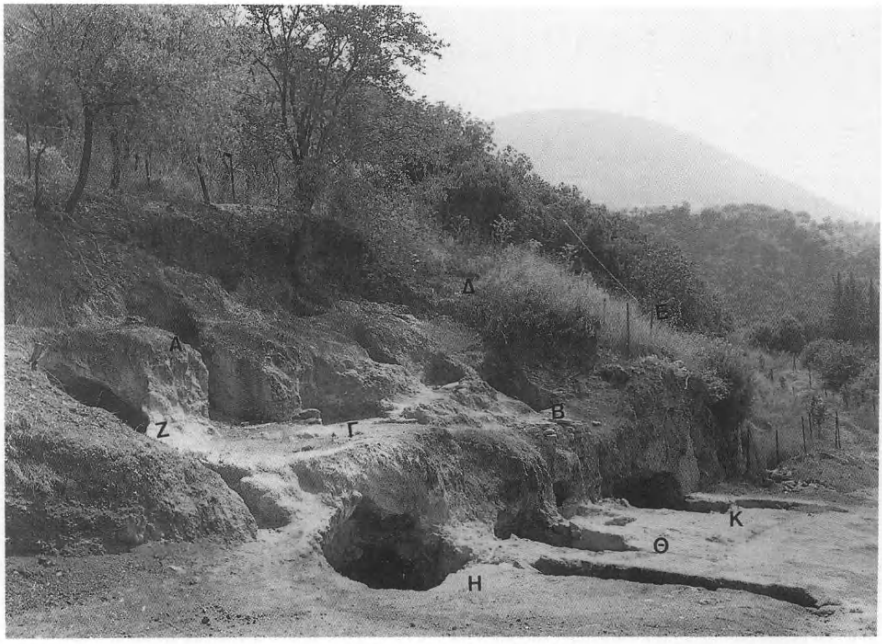

α. Τὸ ΥΕ νεκροταφεῖο Κλάους (Κούκουρα) ἀπὸ Β. β. Ἡ κόγχη - ὀστεοφυλάκιο στὸν δρόμο τοῦ τάφου Θ.

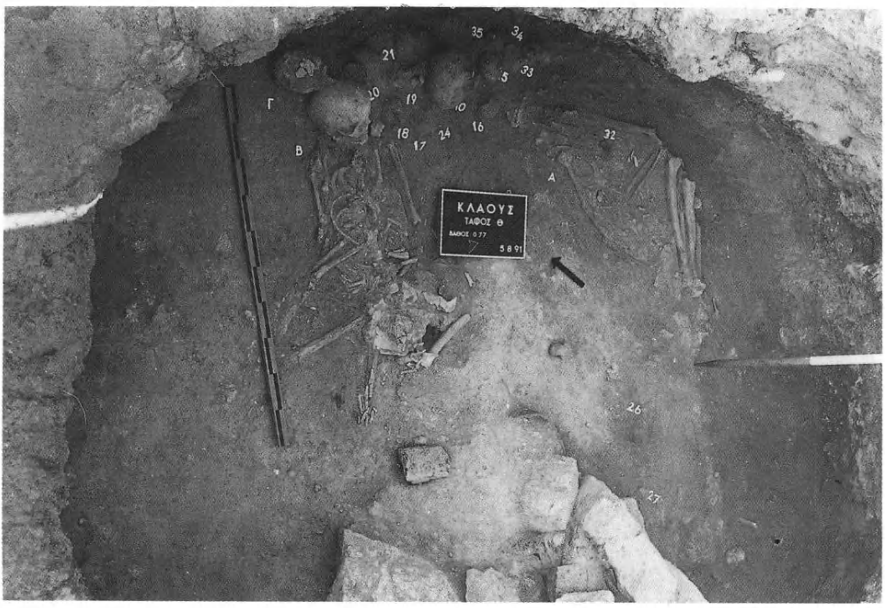

α. Τάφος Η. Ταφὲς καὶ κτερίσματα κατὰ χώραν. β. Τάφος Θ. Πρωτογενεῖς ταφὲς Α καὶ Β.

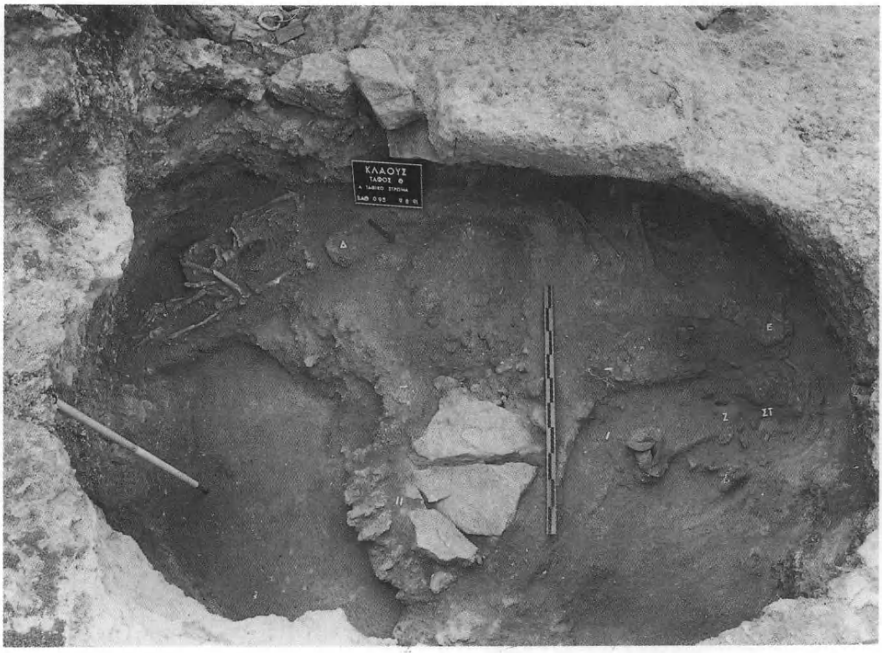

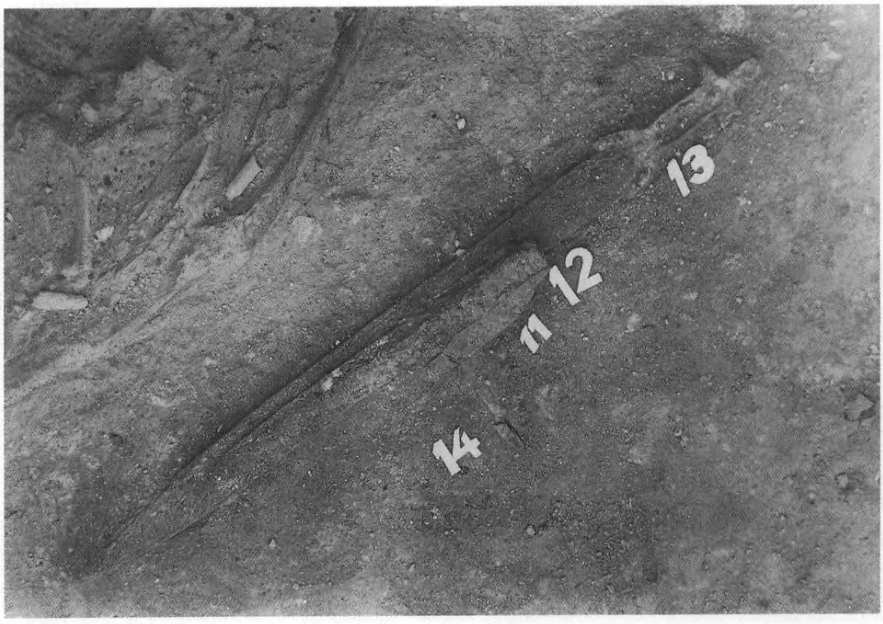

α-β. Τάφος Θ: α. Πρωτογενεῖς ταφὲς Δ, Ε καὶ δευτερογενεῖς ΣΤ, Ζ. β. Τὰ χάλκινα κτερίσματα τῆς ταφῆς Α (πολεμιστῆ) κατὰ χώραν.

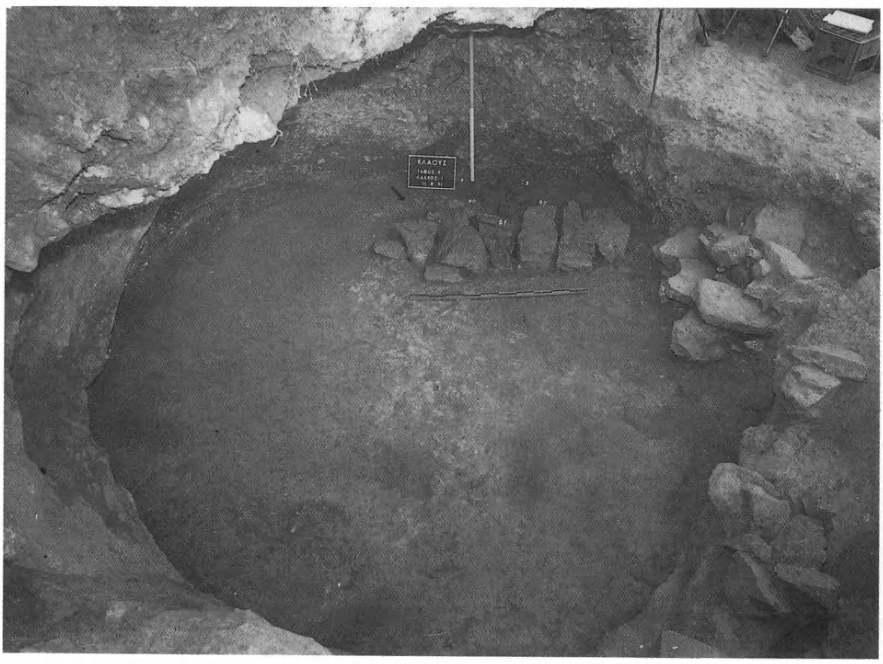

α-β. Τάφος Κ: α. Πρωτογενεῖς ταφὲς Α καὶ Β καὶ κτερίσματα κατὰ χώραν. β. Ὁ πλακοσκεπὴς λάκκος ποὺ περιεῖχε τὴν ταφὴ Ζ.

α. Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθείας, ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ ναὸς ἀπὸ Β.

α. Ἡ στοὰ στὰ δυτικὰ τοῦ τεμένους τοῦ ναοῦ τῆς Ὀρθείας, ἀπὸ Β. β. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ὀρθείας.

α. Ἡ ἀναθηματικὴ στήλη τοῦ Διοσκουρίδα. β. Λεπτομέρεια τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Διοσκουρίδα.

α. Δεξὶ πόδι καὶ δεξὶ χέρι χάλκινου ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος. β. Ἀναθηματικὸ βάθρο μὲ κιονίσκο.

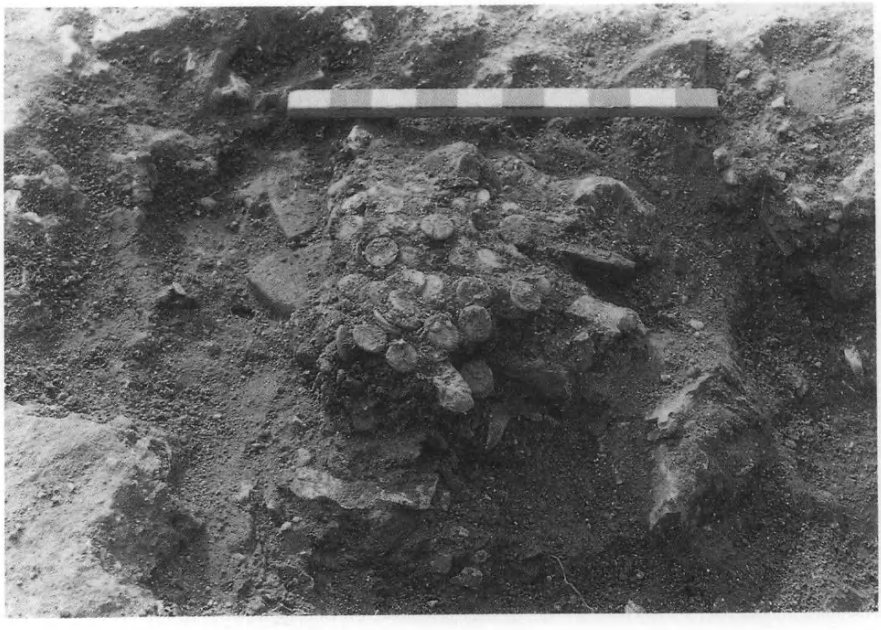

α. Ἀναθηματικὸς κίονας Φιλίππας. β. Θησαυρὸς νομισμάτων.

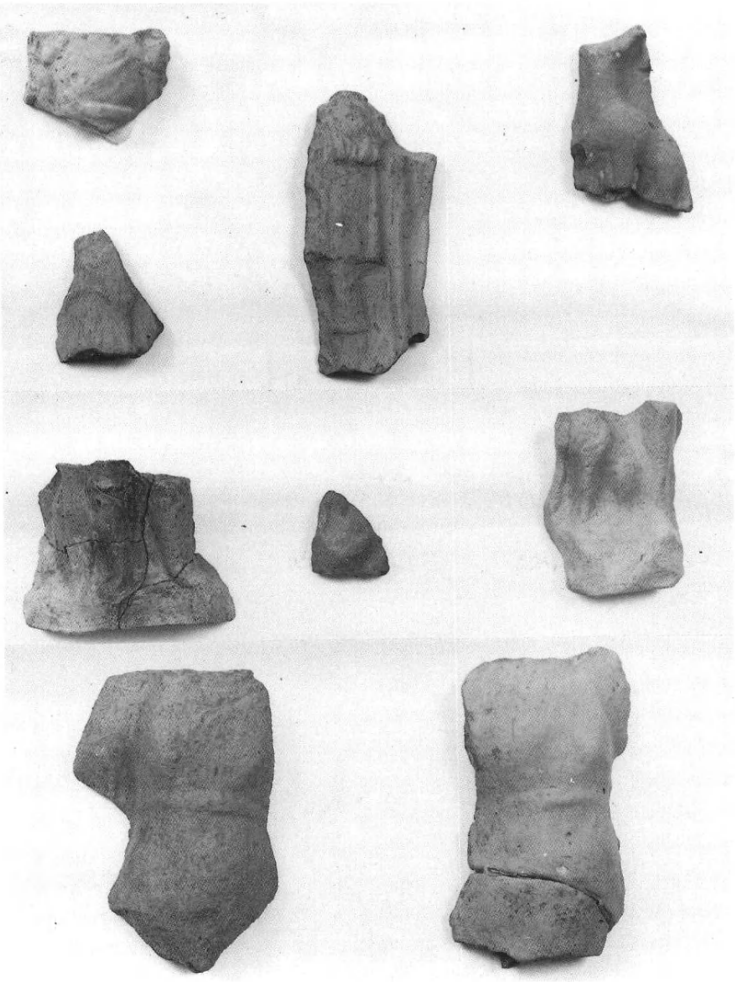

Θραύσματα είδωλίων Ἀρτέμιδος.

α-β. Τμήματα ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὀρθείας.

α. Σύμπλεγμα τρίμορφης Ἑκάτης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. β. Πλακίδιο μὲ κορασίδες. γ-δ. Εἰδώλια.

α

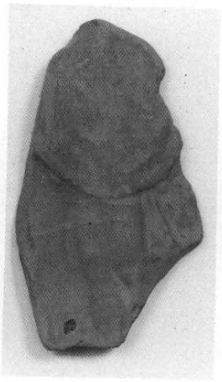

β

γ

δ

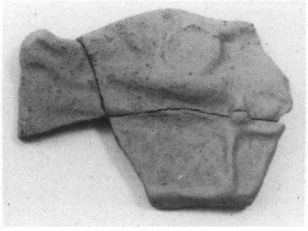

ε

ς′

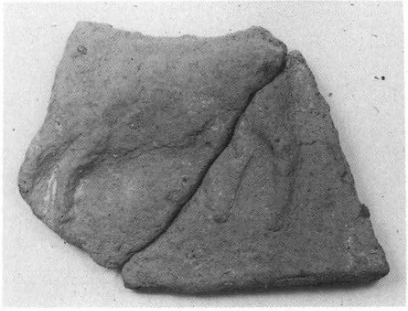

ζ

α-β. Πλακίδια μὲ ἀπεικονίσεις ὁπλιτῶν. γ. Θραύσματα λακωνικοῦ ἡγεμόνα καλυπτήρα μὲ προτομὴ Ἀρτέμιδος. δ-ε. Πλακίδια μὲ ἀνακεκλιμένες χθόνιες μορφές. ς′-ζ. Ἀνάγλυφα πλακίδια μὲ ταῦρο καὶ δύο κατ' ἐνώπιον μορφές.

α. Ἐνεπίγραφη στήλη μὲ κείμενο συμφωνίας Μεσσηνίων - Μακεδόνων (4ος π.Χ. αἰ.).
β. Θραῦσμα ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς.

α. Θραῦσμα ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς. β. Θραῦσμα τιμητικῆς ἐπιγραφῆς.

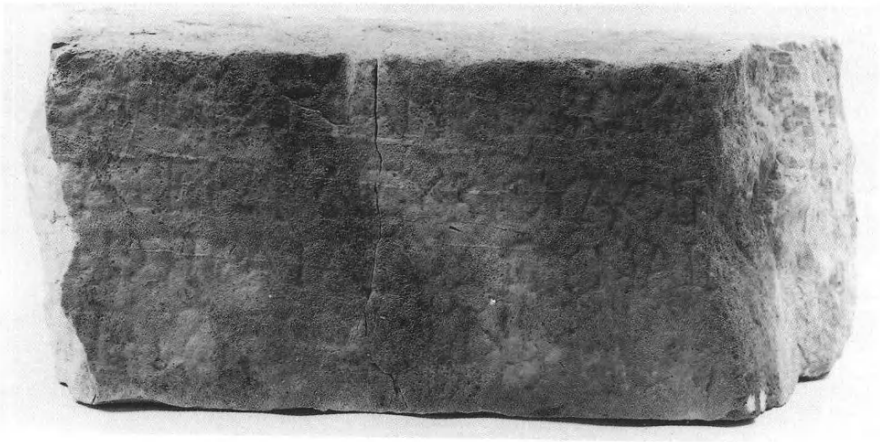

α. Στέψη βάθρου μὲ τιμητικὴ ἐπιγραφή. β. Θραῦσμα στήλης μὲ ψήφισμα.

Κατάλογος «κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν» Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας.

Συνανήκοντα θραύσματα καταλόγου «κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν» Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας.

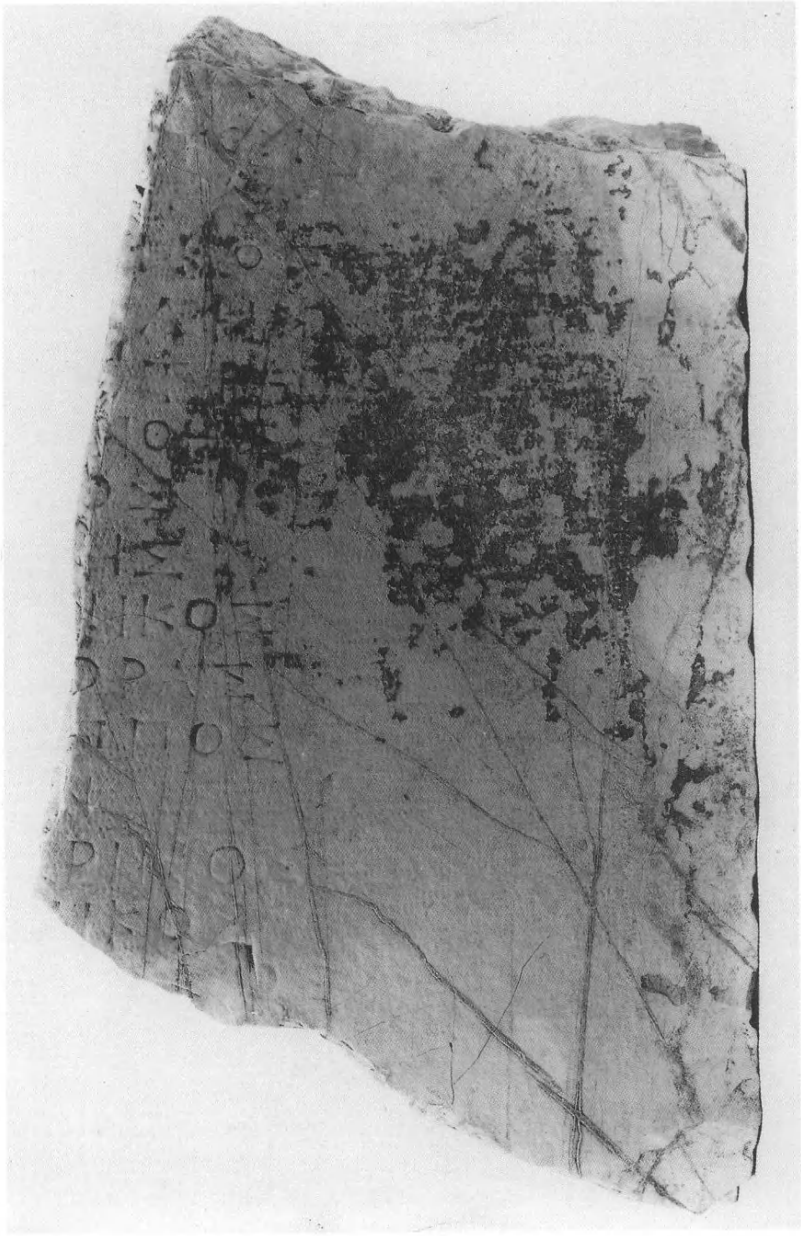

Θραῦσμα καταλόγου «κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν» Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας.

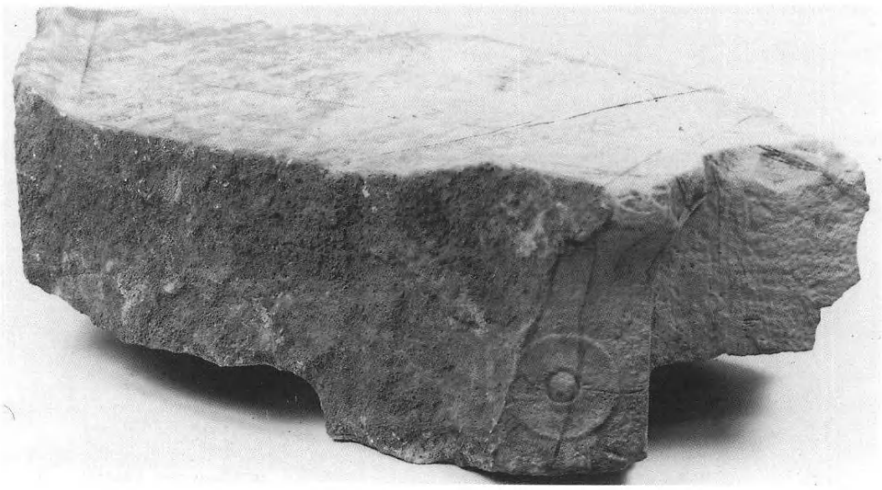

α. Ἀριστερὸ χέρι μαρμάρινου ἀγάλματος μὲ ξίφος. β. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς τράπεζας.

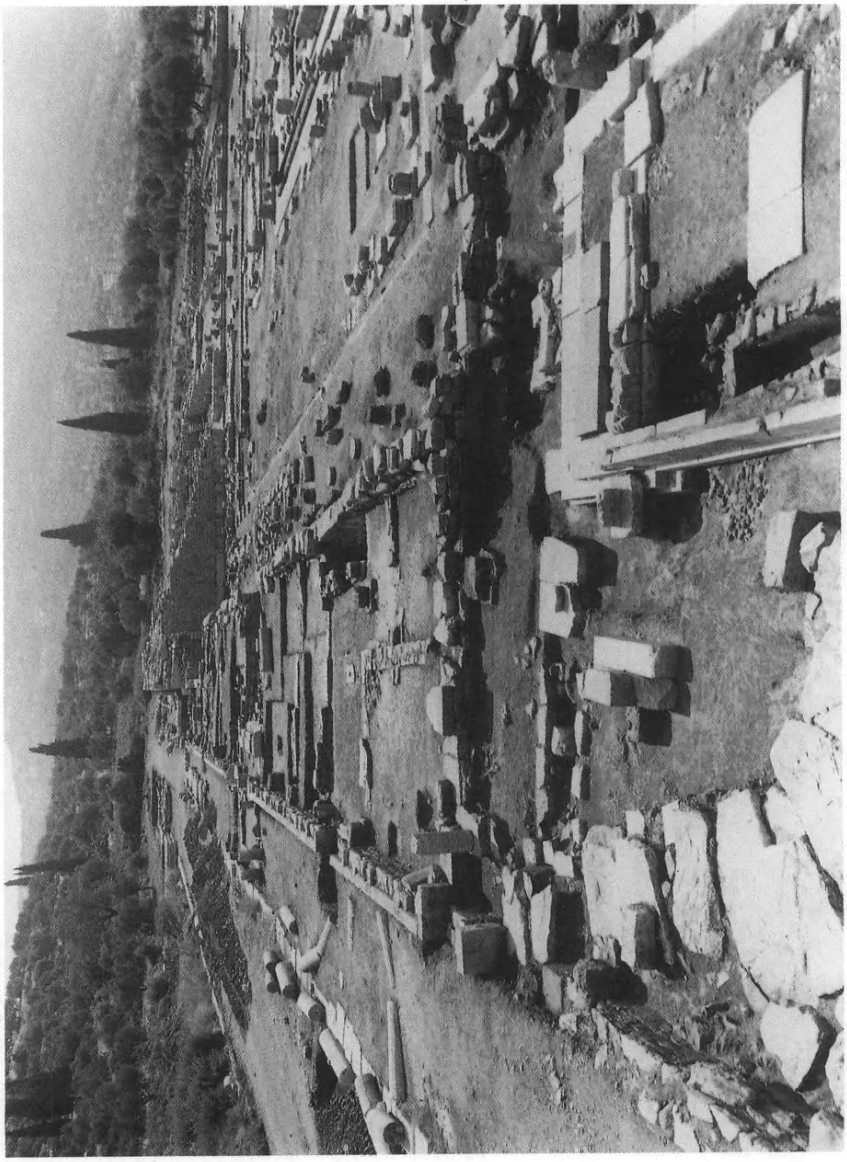

Ἄποψη τοῦ Σεβαστείου ἀπὸ Δ.

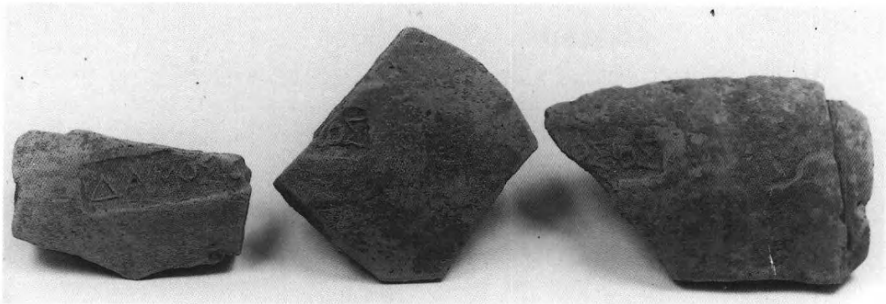

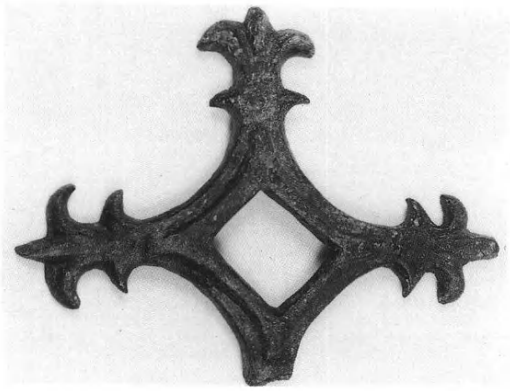

α. Θραύσματα λακωνικῶν καλυπτήρων μὲ τὸ σφράγισμα *ΔΑΜΟΣΙΟΣ*. β. Προσαρμογὴ ρόπτρου θύρας. γ. Μαρμάρινη πλίνθος μὲ συμφυὲς πέλμα γυναικείας μορφῆς.

α. Στέψη πώρινου θωρακίου μὲ ἀνάγλυφους κεραυνοὺς σὲ ρομβοειδὴ πλαίσια. β. Πώρινη τρίγλυφος ποὺ φέρει μέρος ἀναγλύφου.

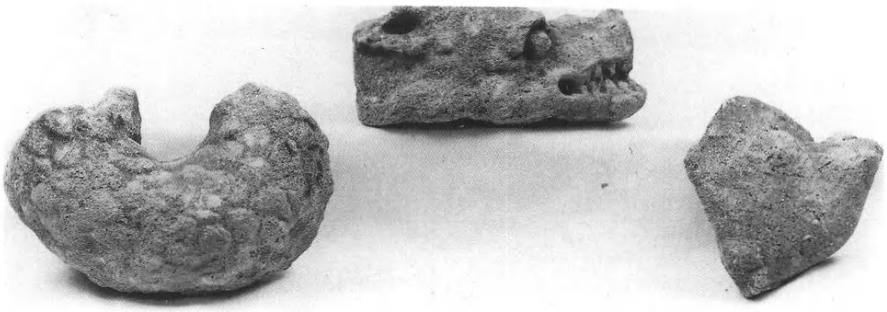

α-β. Γωνιακὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ ἀνάγλυφο θαλάσσιο τέρας. γ. Φολιδωτὴ οὐρά, κεφάλι καὶ δεξὶ πόδι θαλάσσιου τέρατος.

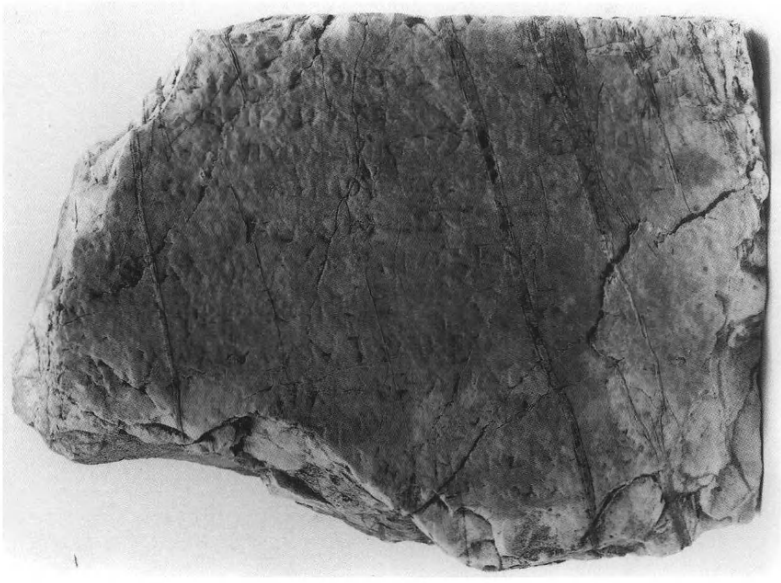

α. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικοῦ σηκώματος. β. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης μὲ μέρος ψηφίσματος.

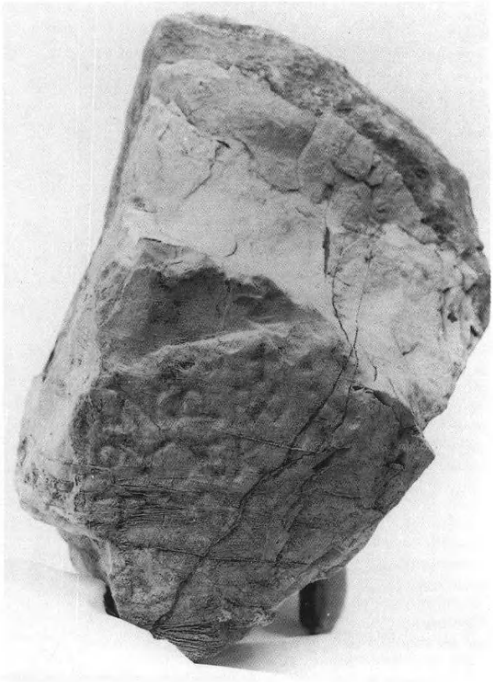

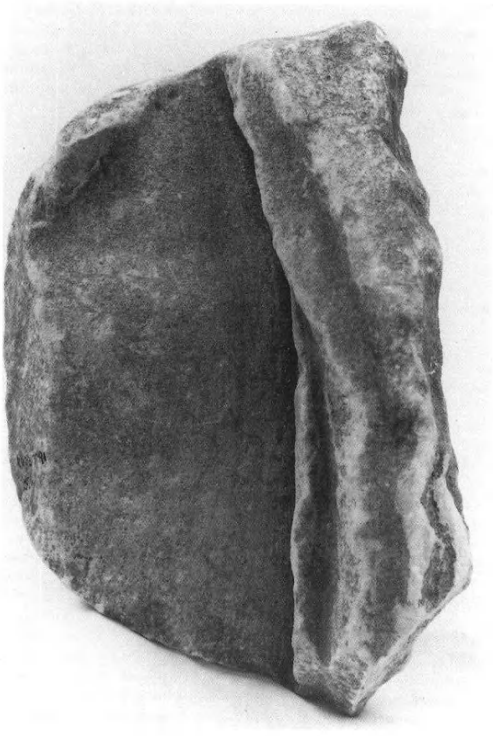

α. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης (ἀρ. 3612). β. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μὲ μέρος χλαμύδας.

α. Ἄποψη τοῦ δωματίου Χ στὴ ΝΑ γωνία τῆς αἴθουσας ΓΓ. β. Θραῦσμα δεξιοῦ μέρους γυναικείας κεφαλῆς ἑλληνιστικῶν χρόνων.

α. Ἄποψη τῶν κερκίδων 11-12 τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Σταδίου. β. Στάδιο. Ἑπτὰ συνεχόμενα λίθινα καθίσματα «προεδρίας».

α-ς΄. Μαρμάρινο κλασικιστικὸ κεφάλι νέου ἑλληνιστικῶν χρόνων: α-β. Πρόσθια καὶ ὀπίσθια ὄψη. γ-δ. Πλάγια δεξιὰ καὶ τριῶν τετάρτων. ε-ς΄. Λοξὲς ὄψεις τοῦ κεφαλιοῦ.

Ὁ κορμὸς ἀρ. 249 μὲ προσαρμοσμένο τὸ κεφάλι (φωτομοντάζ).

α-β. Στάδιο: α. Λίθινος θρόνος. β. Ἐνεπίγραφο βάθρο χάλκινου ἀνδριάντα.

α. Κρήνη Ἀγορᾶς. Ἄποψη κάτω δεξαμενῆς μὲ βάθρα πεσσῶν. β. Βόρειο ἀνάλημμα κρήνης μὲ ἔξοδο ἀγωγοῦ.

α-β. Μαρμάρινος κορμὸς βρέφους.

Ἀνατολικὴ στοὰ ἀπὸ Ν, στρῶμα καταστροφῆς.

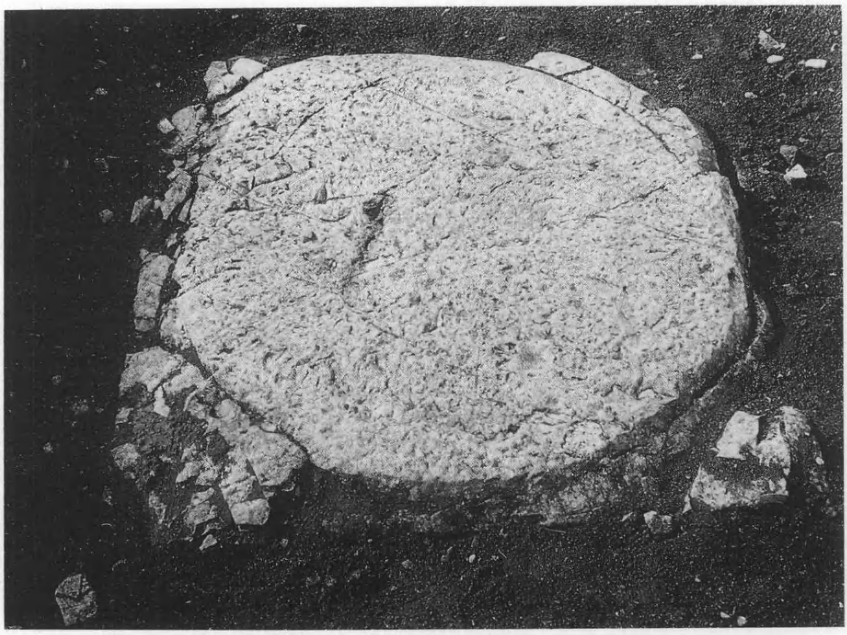

α. Ἀνατολικὴ στοὰ ἀπὸ Ν, στρῶμα καταστροφῆς. β. Ἀνατολικὴ στοά, βάση ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας.

α-β. Ἀνατολικὴ στοά, θύρα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο.

Ανατολική στοά, κατά τη διάρκεια της ψηφιδωτής θρύψης μεταξύ λωκρίνων.

α. Ὁ δίδυμος ἐγχυτρισμὸς ΚΟΛ/184. β. Ἀπιόσχημοι ἀρύβαλλοι τοῦ ΚΟΛ/184.

α. Ὁ λακκοειδὴς ΚΟΛ/192 μὲ ἀναβαθμοὺς καὶ καλυπτήριες. β. Ἀρύβαλλος τοῦ ΚΟΛ/192.

α. Σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι τοῦ ΚΟΛ/187. β. Λήκυθοι τοῦ ΚΟΛ/244.

α-β. Σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι τοῦ ΚΟΛ/126. γ. Ἀμφορίσκοι τοῦ ΚΟΛ/126.

α. Εἰδώλιο τοῦ ΚΟΛ/103. β. Εἰδώλιο τοῦ ΚΟΛ/99.

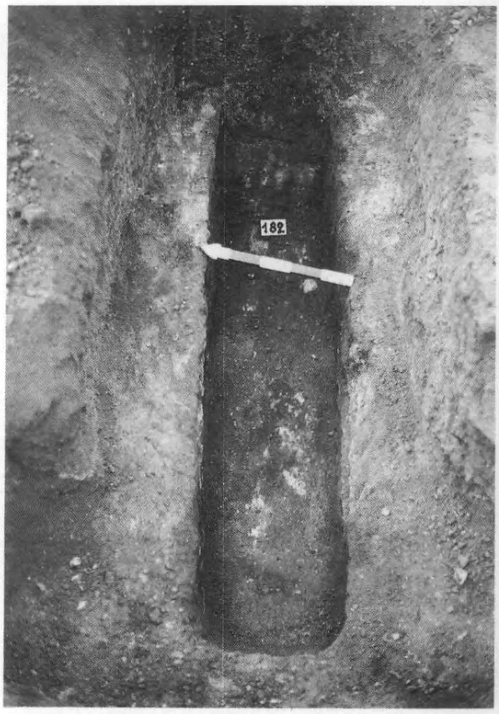

α. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἰδιόμορφου παιδικοῦ τάφου ΚΟΛ/202. β. Ὁ λακκοειδὴς τάφος ΚΟΛ/182 μὲ ἀναβαθμοὺς καὶ πρωτογενὴ πυρά.

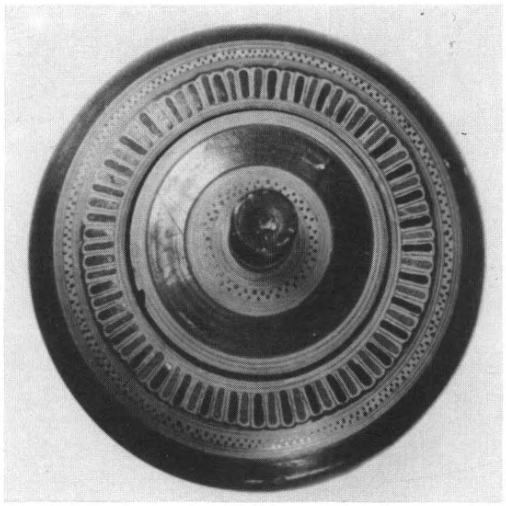

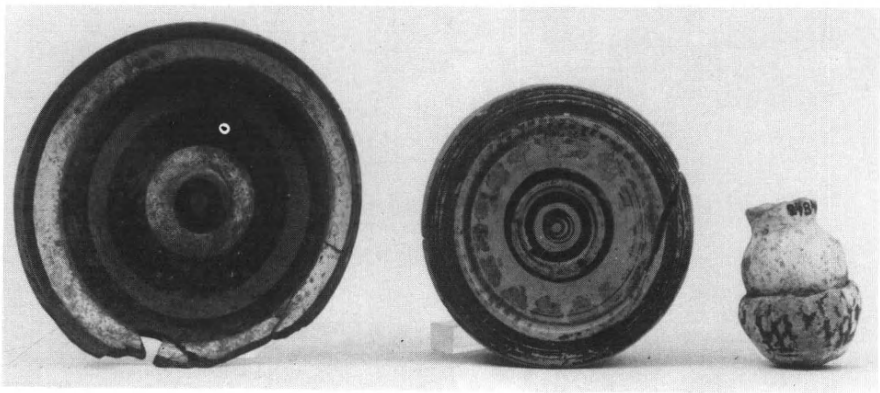

α. Ἀττικὸ ἐξάλειπτρο τοῦ ΚΟΛ/99. β. Κοτυλίσκες τοῦ ΚΟΛ/203. γ. Ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/203.

α. Μελανόμορφη κύλιξ τοῦ ΚΟΛ/83. β. Ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/83.

α. Εἰδώλια τοῦ ΚΟΛ/98. β. Λύχνος τοῦ ΚΟΛ/182.

α-β. Ὁ μνημειώδης πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος ΚΟΛ/181.

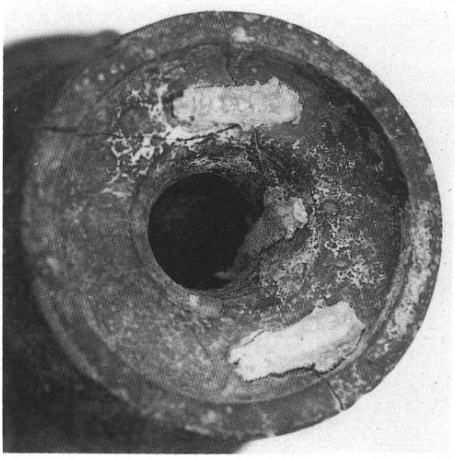

α. Μελαμβαφὴς καλυκόσχημος κρατήρας τοῦ ΚΟΛ/181. β. Μολύβδινοι κατάδεσμοι στὴ βάση τοῦ προηγούμενου κρατήρα.

α-β. Ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Δυτικῆς κλιτύος τοῦ ΚΟΛ/211.

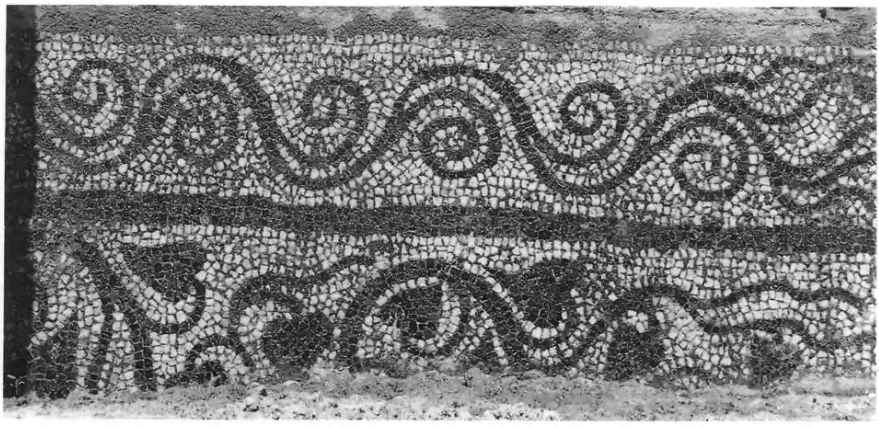

α-β. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. Ἐσωνάρθηκας (ΤΜ-Γ): α. Λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ δαπέδου. β. Ψηφιδωτὸ παρὰ τὸν Τ4/91.

α-β. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. Ἐσωνάρθηκας ΤΜ-Γ: α. Γωνιακὸ ψηφιδωτό. β. Τομὴ Γ/Δ/91. Τοῖχος Γ/Δ/Τ1.

Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. ΤΜ-Θ. Νότιο κλίτος. Φθορὲς στὸ ψηφιδωτὸ τῆς α΄ περιόδου.

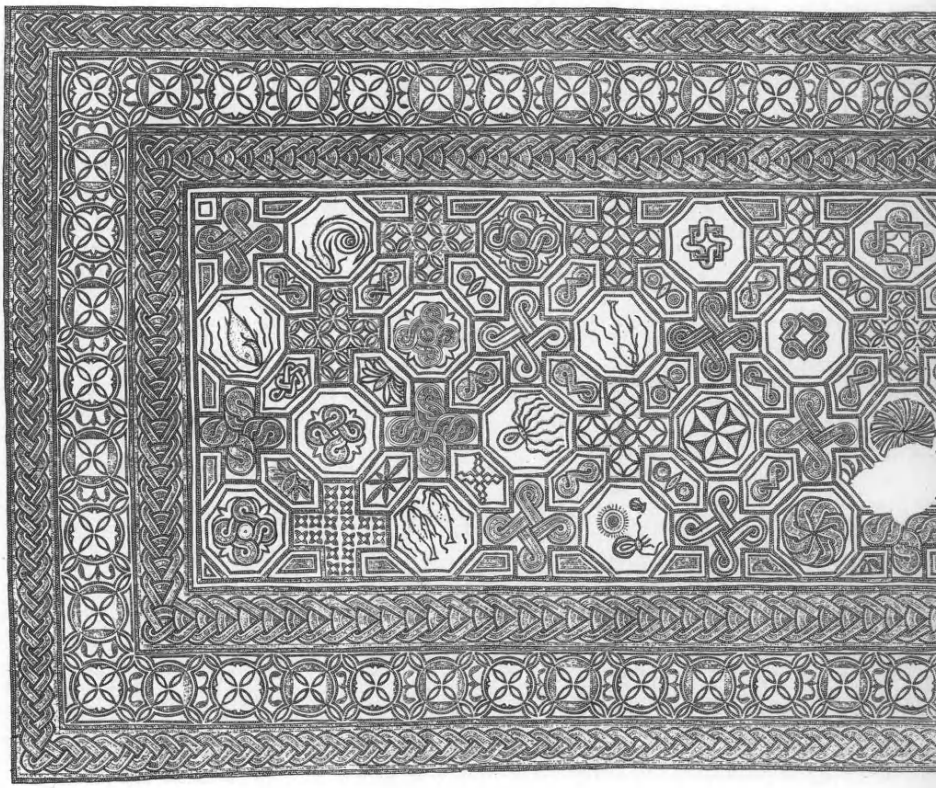

Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικὰ διαχώρου τοῦ βόρειου κλίτους.

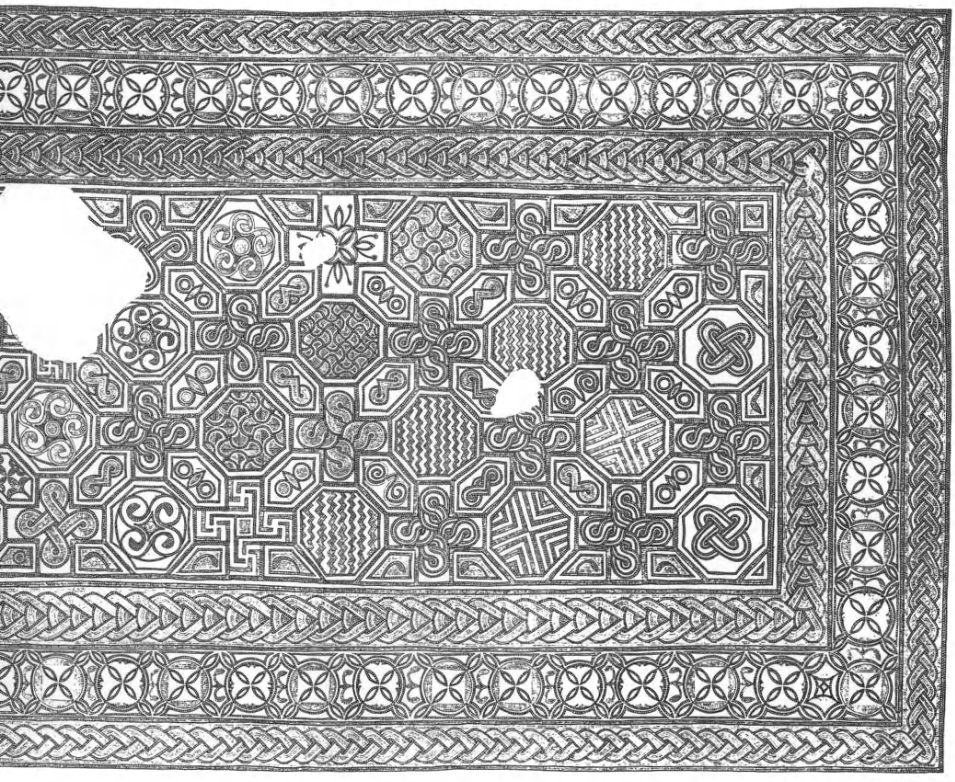

α. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. ΤΜ-Θ. Νότιο κλίτος. Λείψανα προγενέστερων τοῦ ψηφιδωτοῦ κατασκευῶν. β. ΤΜ-Α. Τομὴ Α/Η/91. Δυτικὸ τμῆμα, λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ.

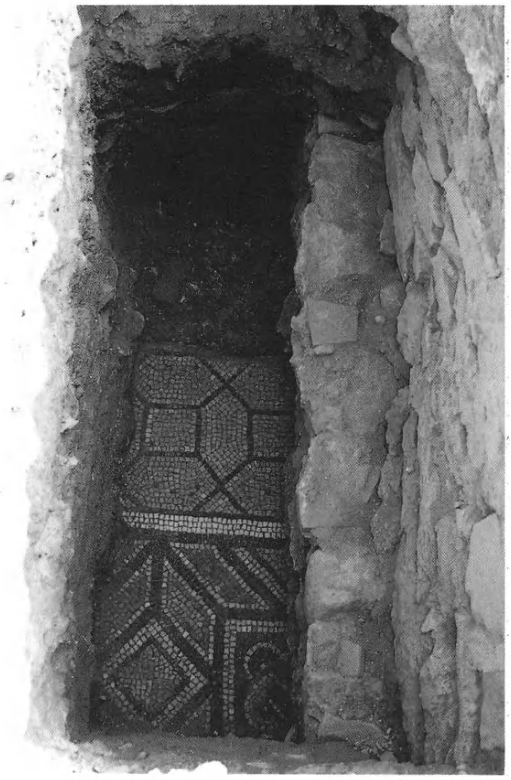

α. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερέως Πέτρου. Βόρειο κλίτος ΤΜ-Δ. Τομὴ Δ/91-α. Ψηφιδωτὸ δάπεδο α΄ περιόδου. β. Τομὴ Δ/91-β. Τοῖχοι καὶ ψηφιδωτὰ α΄ περιόδου.

α. Τάφος νοτίως τοῦ νότιου παρεκκλησίου. β. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴ δίοδο μεταξὺ νότιας καὶ δυτικῆς στοᾶς.

α. Βάση τοῦ δεύτερου ἀπὸ Ν κίονος τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς.
β. Δάπεδο δυτικὰ τοῦ περιστώου, ἀπὸ Β.

α. Ὀκτάπλευρη βάση μὲ μεταγενέστερη ἐγκοπή. β. Τὸ νεώτερο δάπεδο τοῦ βόρειου παρεκκλησίου ἀπὸ Ν.

α. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου παρεκκλησίου. β. Πεσίσσκος ἐντοιχισμένος σὲ πεζούλι, δυτικῶς τοῦ βόρειου παρεκκλησίου. γ. Τοιχογραφία στὴν ἁψίδα τοῦ νότιου παρεκκλησίου.

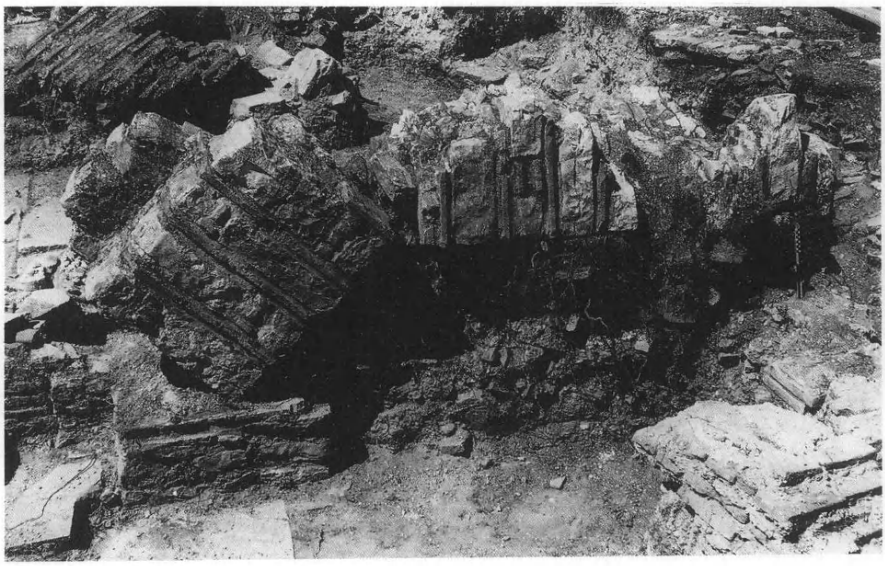

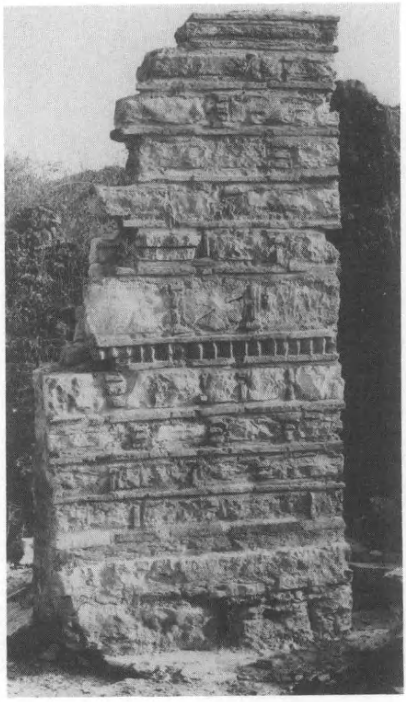

α. Ὁ δεύτερος ἀπὸ Α πεσσὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὅπως ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988, ἀπὸ Α.
β. Ὁ πεσσὸς τῆς ἀνωτέρω εἰκόνας μετὰ τὴν ἀναστήλωση, ἀπὸ Β.

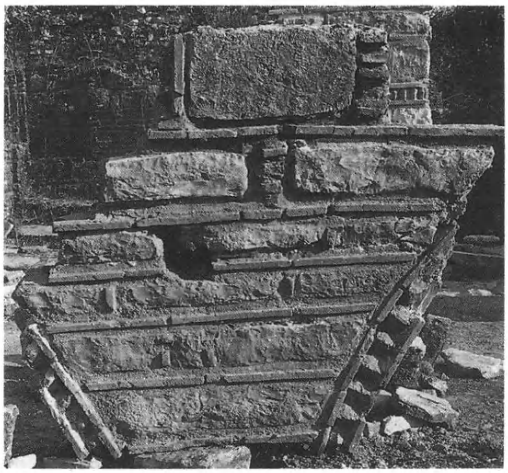

α. Τμῆμα τῆς βόρειας τοξοστοιχίας ποὺ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸν δεύτερο ἀπὸ Ἀνατολῶν πεσσό. β. Τοιχογραφία τοῦ νότιου τοίχου τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ.

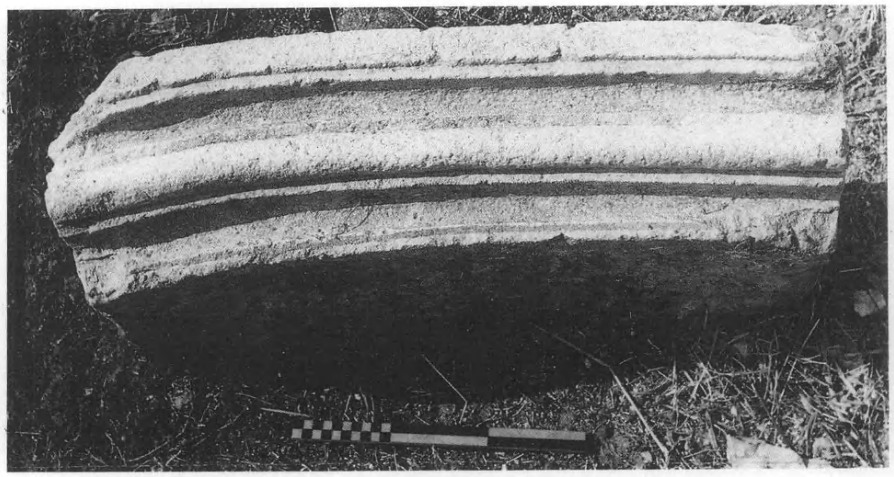

α. Τοιχογραφία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς παράστάδας τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος. β. Τμῆμα πώρινου πλαισίου.

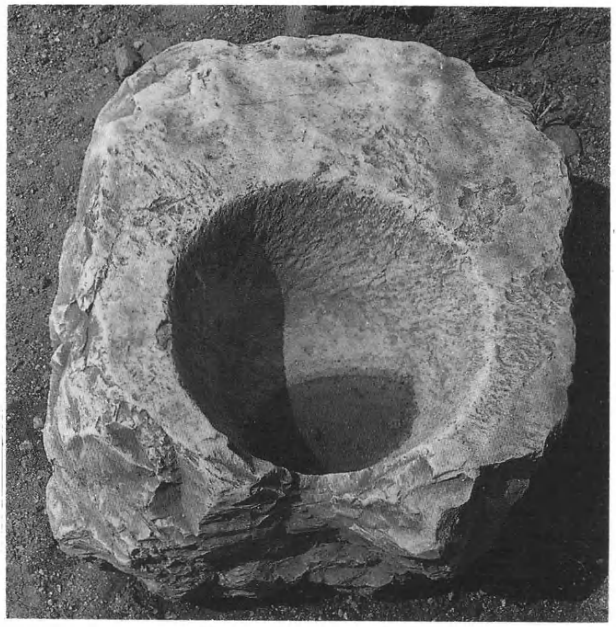

α. Λίθινη γούρνα. β. Σπάραγμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ βόρειο παρεκκλήσιο. γ. Ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ βόρειο παρεκκλήσιο.

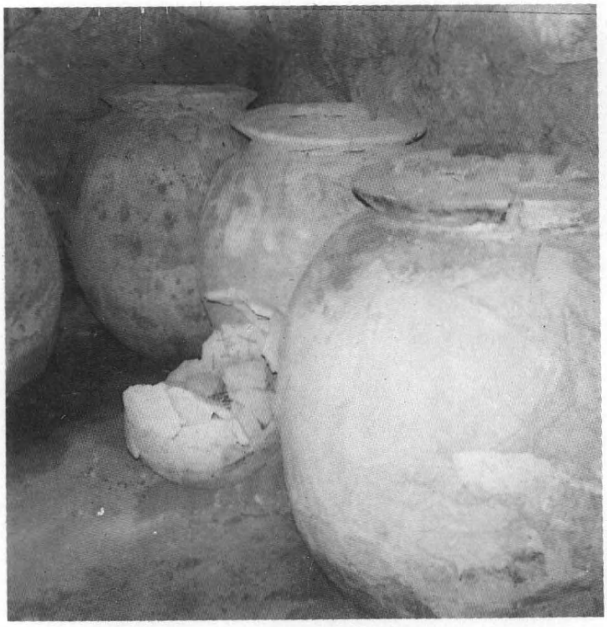

α-β. Οἱ ἀποκατασταθέντες πίθοι τοῦ χώρου Κ τοῦ Νεκυομαντείου.

α-β. Οἱ ἀποκατασταθέντες πίθοι τοῦ χώρου Κ τοῦ Νεκυομαντείου.

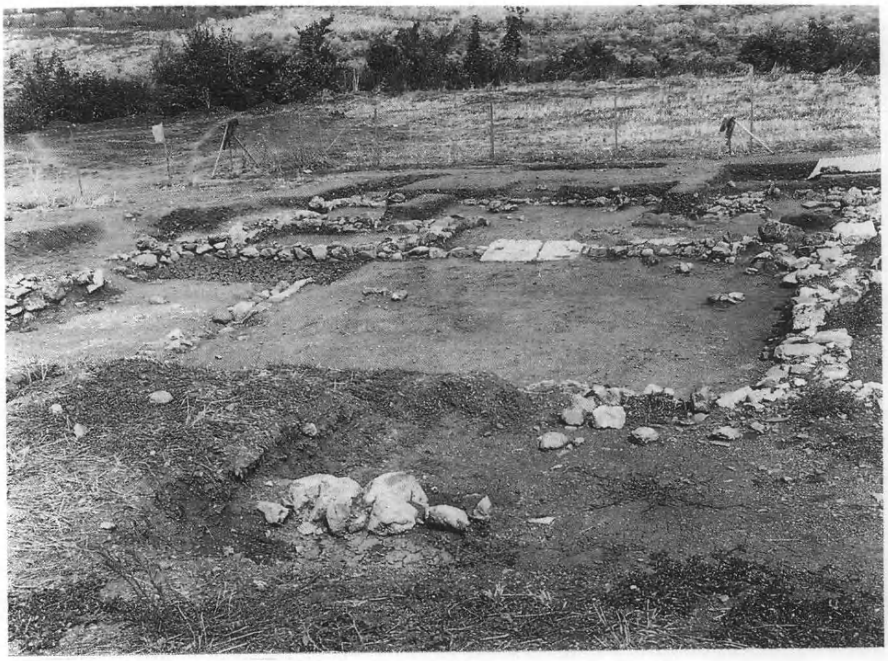

α-β. Ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν: α. Ἄποψη τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ Ἱεροῦ. β. Ὁ βόρειος χῶρος.

α-β. Ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν: α. Πήλινο σφράγισμα μὲ ἀνάγλυφη κεφαλὴ Ἡρακλῆ. β. Τὸ κτίριο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

α. Ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κλασικοῦ κτιρίου. β. Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας. Ὁ ἀποθέτης τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὰ βόρεια. Στὸ βάθος ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεγάλου ναοῦ.

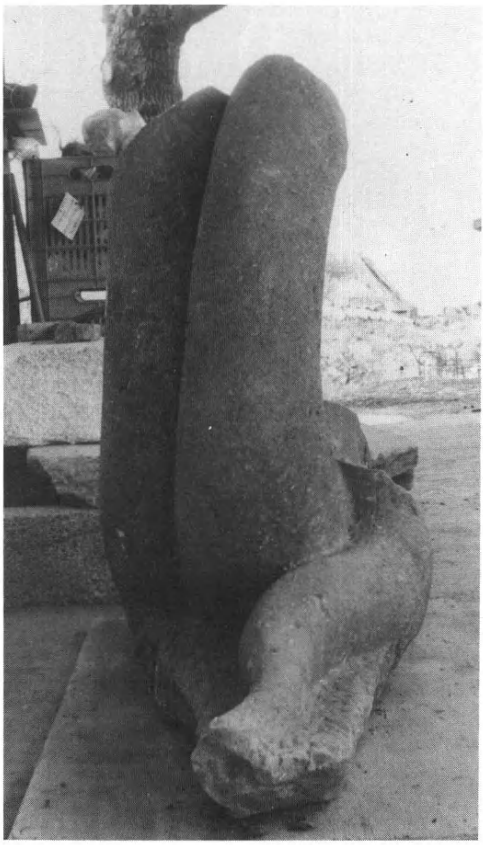

α-β. Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας: α. Τὸ κολοσσικὸ ὀλόγλυφο φίδι, σφηνωμένο στὴ ΝΑ γωνία τοῦ προθαλάμου τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἀπὸ Α. β. Τὸ κολοσσικὸ φίδι, πίσω πλευρά.

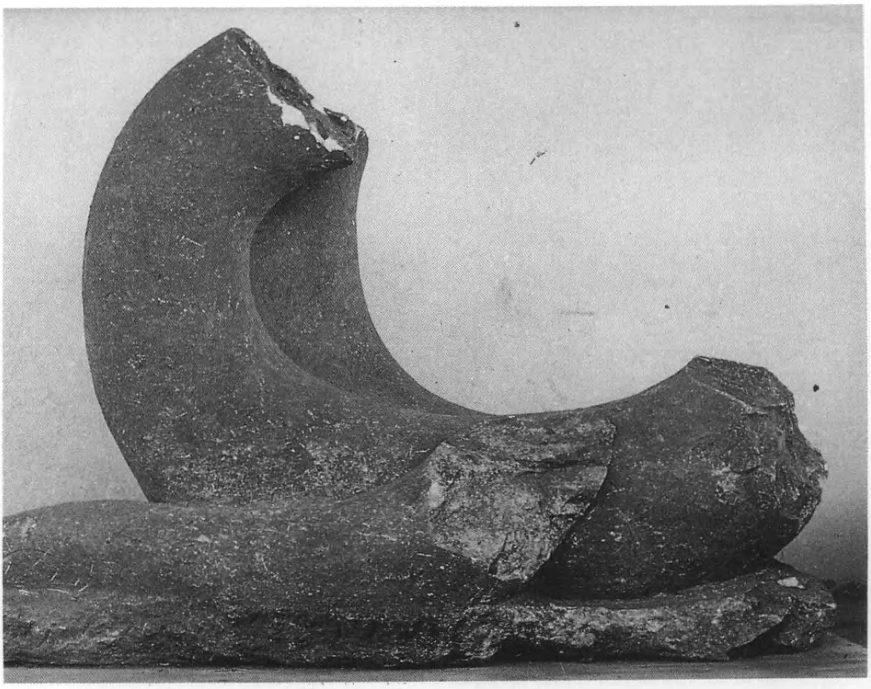

α-γ. Ἱερὸ τῆς Εὔκλειας: α. Τὸ κολοσσικὸ φίδι. β. Θραῦσμα ἐνσφράγιστης κεραμίδας. γ. Λίθινο ἐνεπίγραφο θραῦσμα.

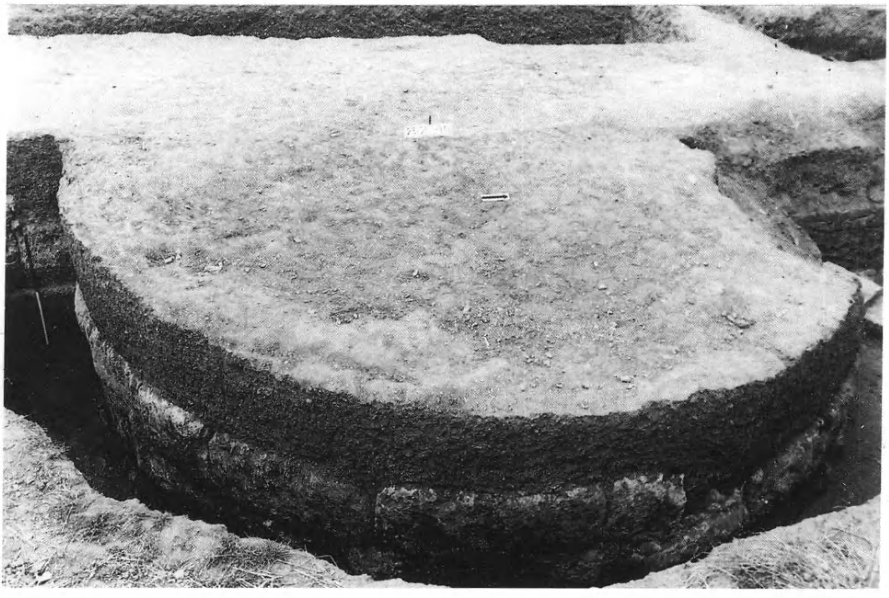

α-β. Ὀχύρωση: α. Γενικὴ ἄποψη τοῦ τείχους ἀπὸ Ν. β. Ὁ ἡμικυκλικὸς πύργος ἀπὸ Α.

α-β. Ἀνασκαφὴ ἀνατολικὰ τῶν βασιλικῶν τάφων: α. Ἐρυθρόμορφες πελίκες τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. β. Ἀβαφεῖς χύτρες ἑλληνιστικῶν χρόνων.

α. Δυτικὴ ἀπόληξη βόρειου σκέλους τειχῶν β΄ φάσης. β. Βόρειο σκέλος περιβόλου ἀπὸ Δ.

α. Βόρειο σκέλος περιβόλου, ἄποψη νεωσοίκου ἀπὸ ΒΑ. β. Βόρειο ἄκρο δυτικοῦ τείχους, δυτικὴ ὄψη - ὑποδομὴ βάθρου.

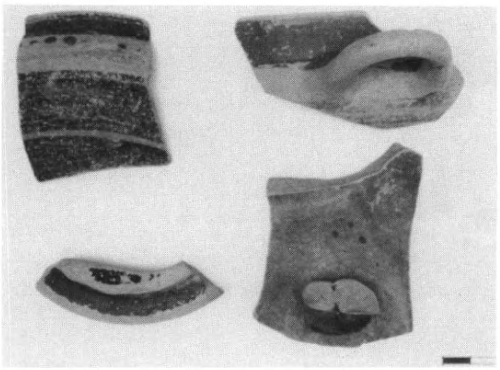

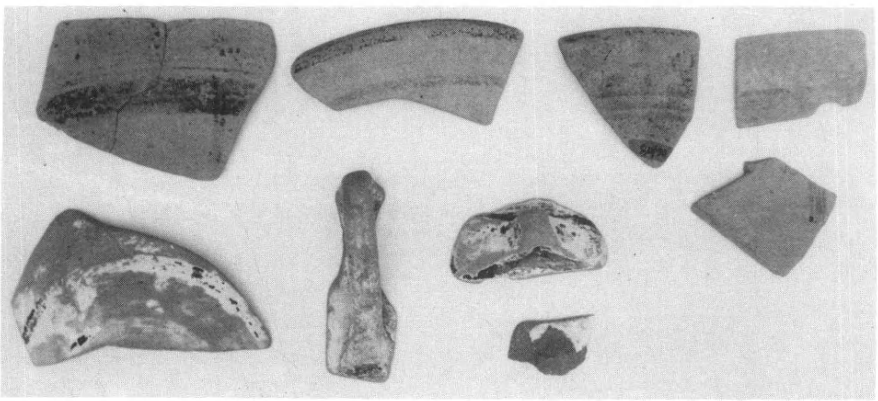

α. Ὄστρακα ἀγγείων 6ου-5ου π.Χ. αἰ. β. Θραῦσμα ἀπὸ χάλκινο ὄχανο ἀσπίδας. γ. Ὄστρακα ἀγγείων 7ου π.Χ. αἰ.

α. Τεῖχος α' φάσης, κτίριο 7ου π.Χ. αἰ. β. Κτίριο 7ου π.Χ. αἰ.

α. Βάση κίονος βόρειας κιονοστοιχίας νεωσοίκου. β. Τεῖχος α΄ φάσης, ἀρχαϊκὸ κτίριο ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους.

α. Τεῖχος β΄ φάσης, βόρεια παρειά. β. Τάφοι ἑλληνιστικοῦ νεκροταφείου.

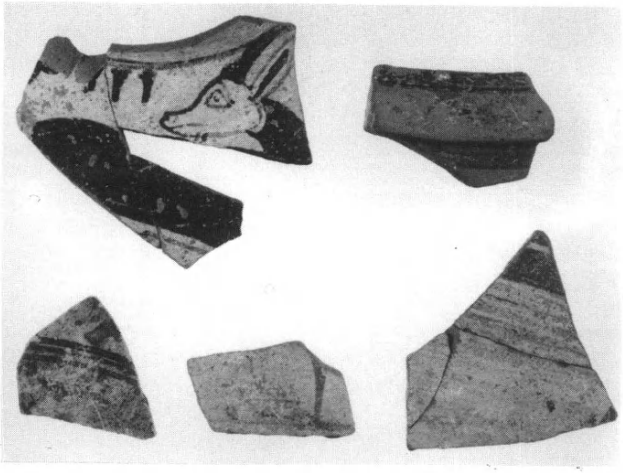

α

γ

β

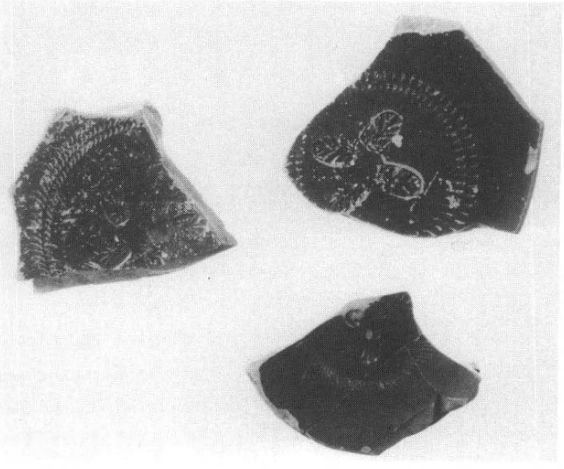

δ

α. Κεραμεικὴ δαπέδου ἀρχαϊκοῦ κτιρίου. β. Κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ. γ-δ. Εἰδώλια ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

α-β. Τάφοι ελληνιστικοῦ νεκροταφείου.

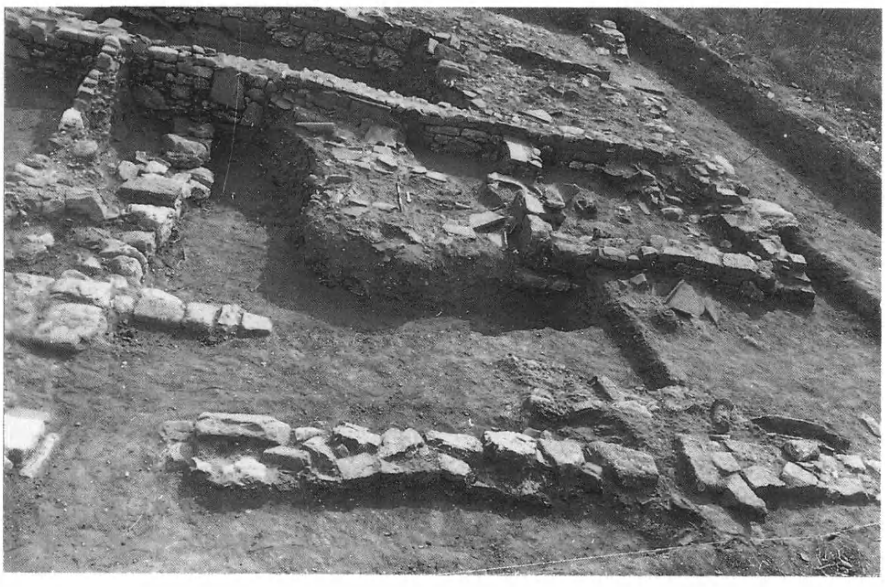

α. Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ. β. Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ, κτίριο ΙΙ.

α-β. Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ. Κτίριο ΙΙ: α. Χῶρος Ζ. β. Ἄποψη προγενέστερης ἐπίχωσης.

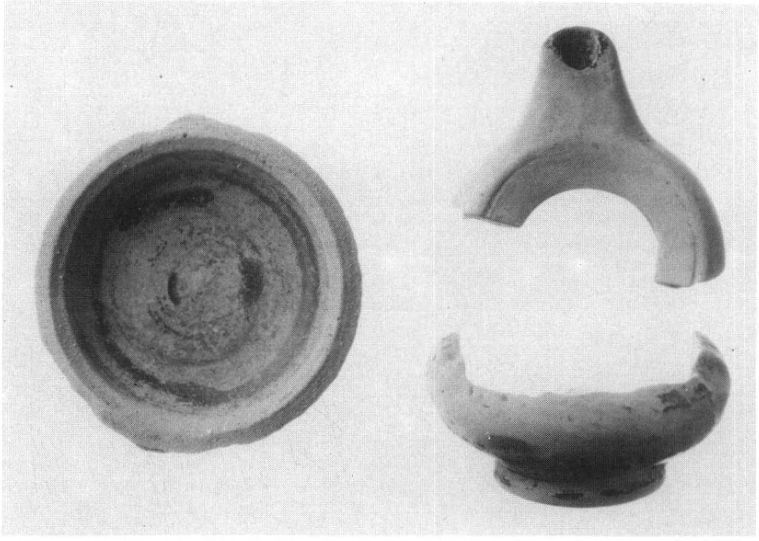

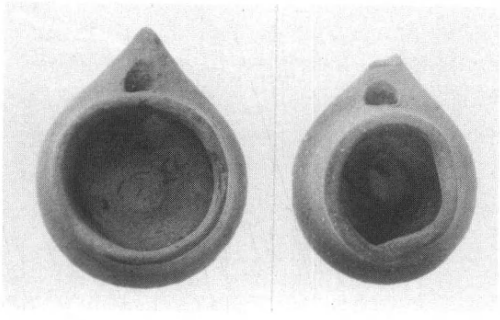

α. Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ. Κτίριο ΙΙ. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου Ζ. β. Ἀγρὸς Χατζόπουλου. Μικρογραφικοὶ λύχνοι ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κτιρίου.

α-β. Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ: α. Κτίριο Ι. β. Κτίριο ΙΙΙ.

α. Ἀγρὸς Χατζόπουλου. Ἀνάλημμα κτιρίου. β. Ἀγρὸς Ἀβράμογλου. Γενικὴ ἄποψη τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου ἀπὸ Α.

α. Ἀγρὸς Ἀβράμογλου. Γενικὴ ἄποψη τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου ἀπὸ ΝΑ. β. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σπιτιοῦ Α καὶ τὸ κομμάτι τοῦ κατεστραμμένου δαπέδου.

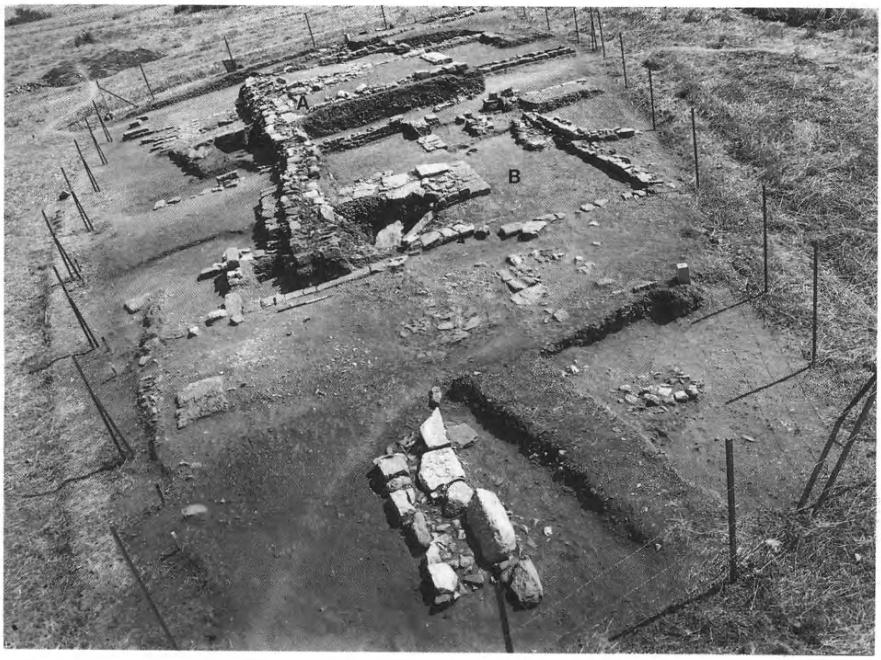

α. Τὸ σπίτι Β μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλακόστρωτη αὐλὴ ἀπὸ Δ. β. Τὸ σπίτι Β ἀπὸ ΝΔ.

α. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ Α ἐσωτερικά. Διακρίνονται τμήματα τοίχων ἀρχαιότερων φάσεων. β. Ὁ τοῖχος - στυλοβάτης τῆς νότιας στοᾶς τῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ Β.

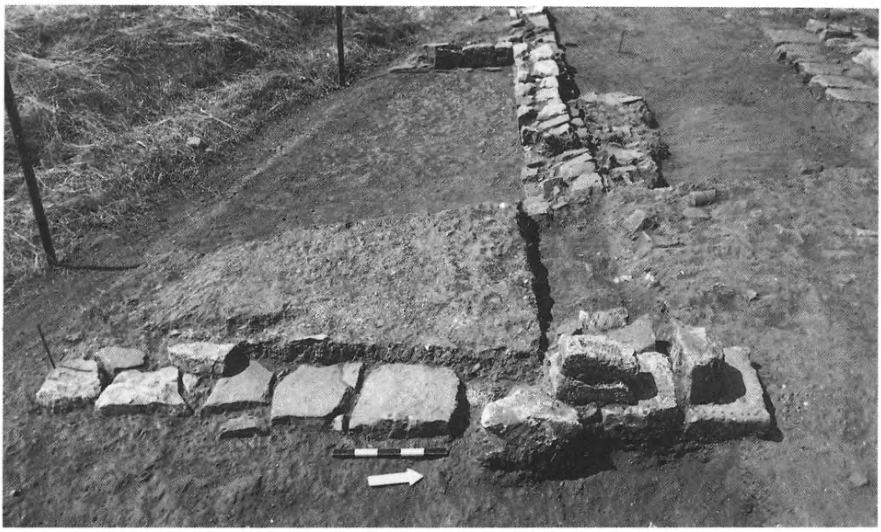

α. Τὸ σπίτι Β μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλακόστρωτη αὐλὴ ἀπὸ Β. β. Ὁ χῶρος 4 τοῦ σπιτιοῦ Β.

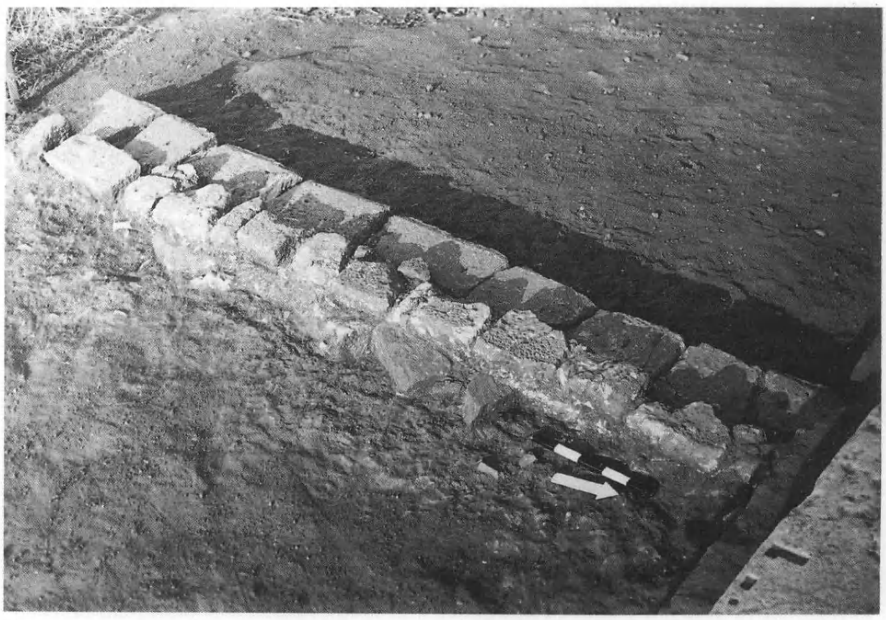

α. Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σπιτιοῦ Γ. β. Βόρειο τμῆμα ἐξωτερικοῦ τοίχου σπιτιοῦ Γ, πώρινο ρεῖθρο.

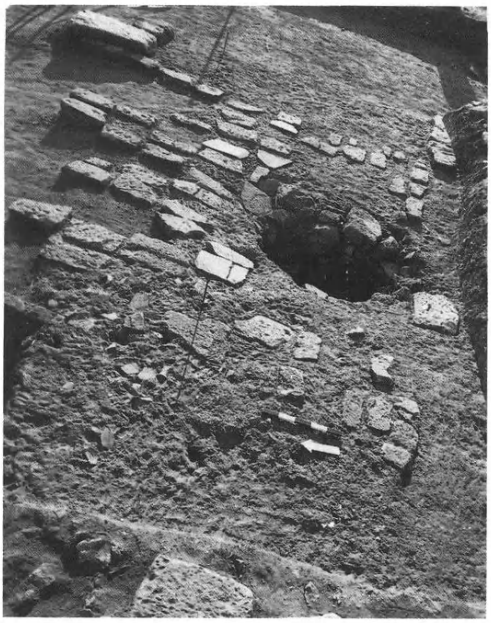

α. Τμῆμα τοίχου καὶ κατεστραμμένο ψηφιδωτὸ δάπεδο σπιτιοῦ Γ. β. Τὸ πλακόστρωτο γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι.

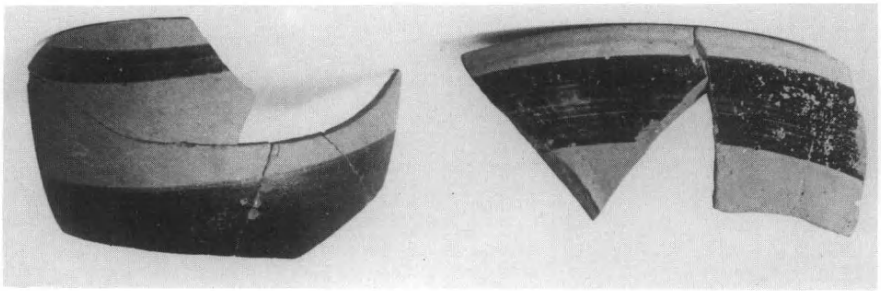

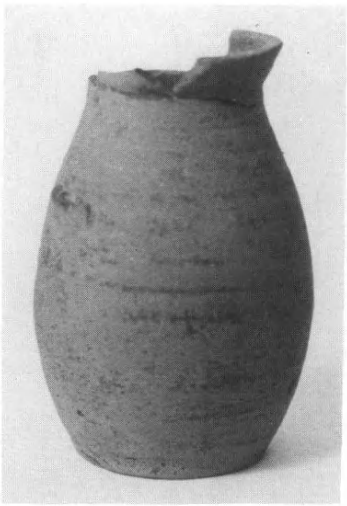

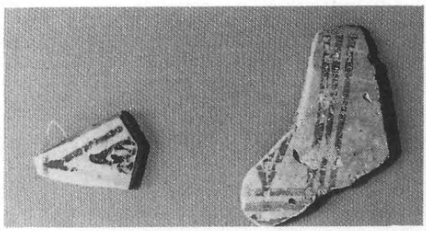

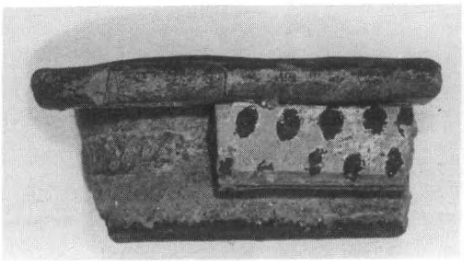

α-β. Σπίτι Β: α. Θραύσματα ἀγγείων ἀρχαϊκῶν χρόνων μὲ γραπτὴ ταινιωτὴ διακόσμηση. β. Ἀβαφὴς ὄλπη. γ-ς'. Ἀπὸ τὸν δρόμο μεταξὺ τῶν σπιτιῶν Β καὶ Γ: γ. Ἐρυθρόμορφος ἀσκὸς 4ου π.Χ. αἰ. δ. Ὄστρακο πινακίου ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ (περὶ τὸ 600 π.Χ.). ε. Ὄστρακα ἰωνικῶν κυλίκων μὲ πουλιὰ 7ου π.Χ. αἰ. ς'. Θραῦσμα λαβῆς οἰνοχόης 6ου π.Χ. αἰ. μὲ πλαστικὴ καὶ γραπτὴ διακόσμηση.

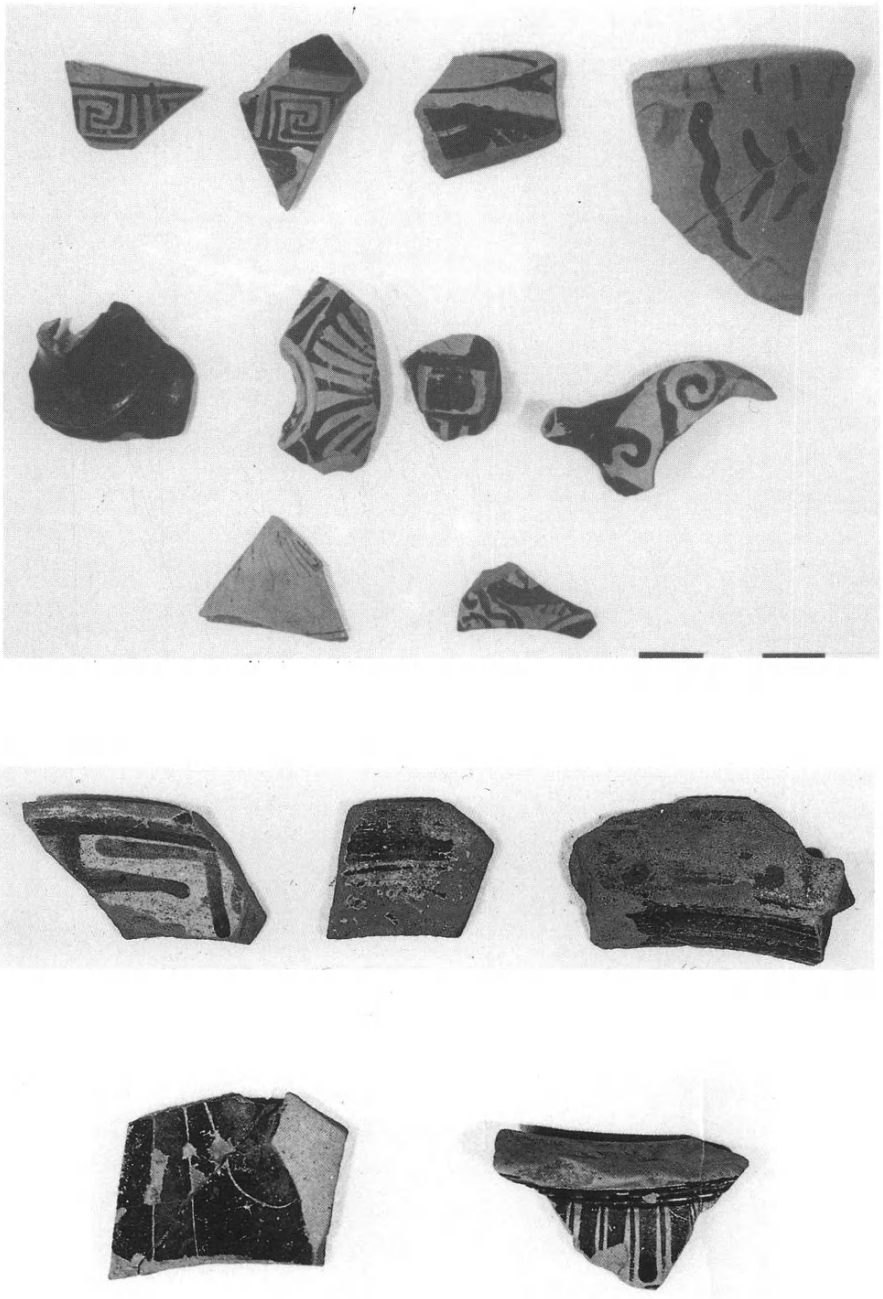

α-γ. Σπίτι Γ: α. Κεραμεικὴ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰ. β. Ὄστρακα ἀγγείων ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ. γ. Ὄστρακα μελανόμορφων ἀγγείων τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

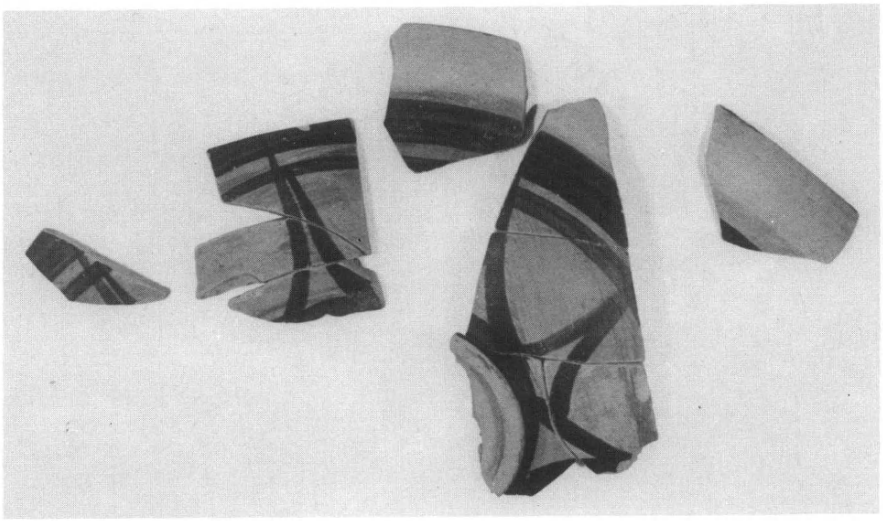

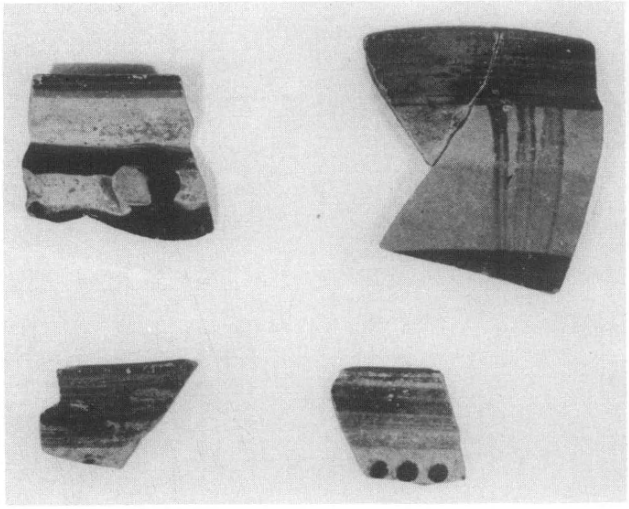

α. Θραῦσμα ἰωνικῆς κύλικας μὲ ταινιωτὴ καὶ ἀκτινωτὴ διακόσμηση. β. Ὄστρακα ἰωνικῶν κυλίκων 6ου π.Χ. αἰ.

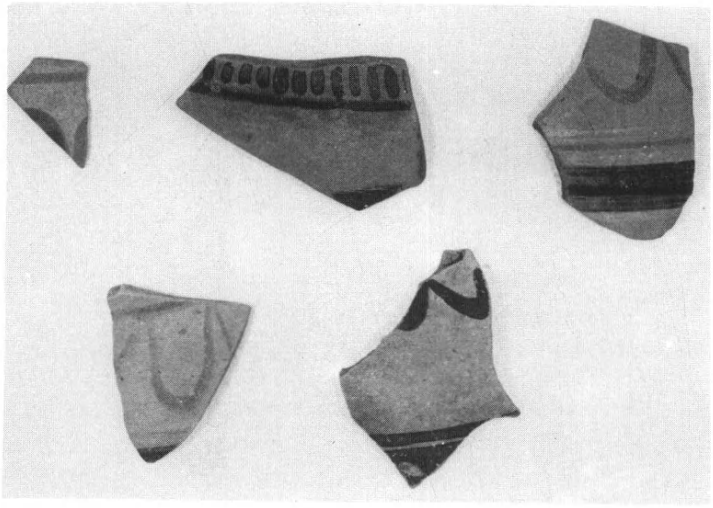

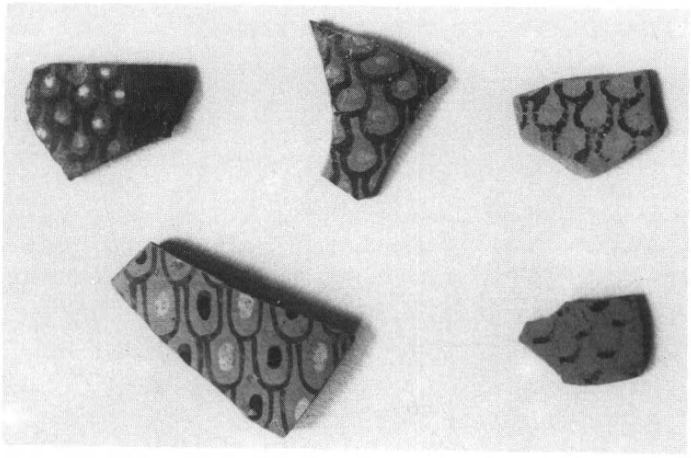

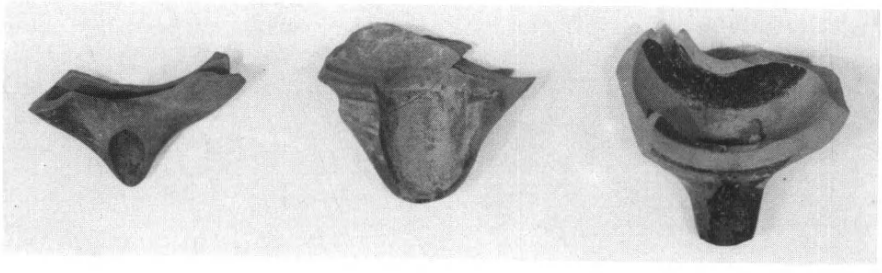

α. Ὄστρακα ἀγγείων 6ου π.Χ. αἰ. β. Ὄστρακα ἀγγείων «κλαζομενιακῶν» ἐργαστηρίων. γ. Θραύσματα λύχνων 6ου καὶ ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰ.

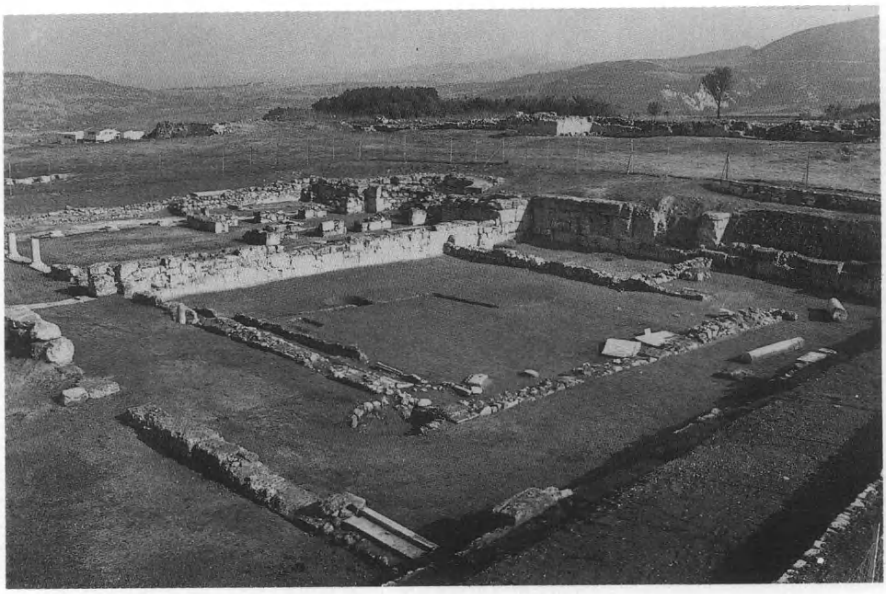

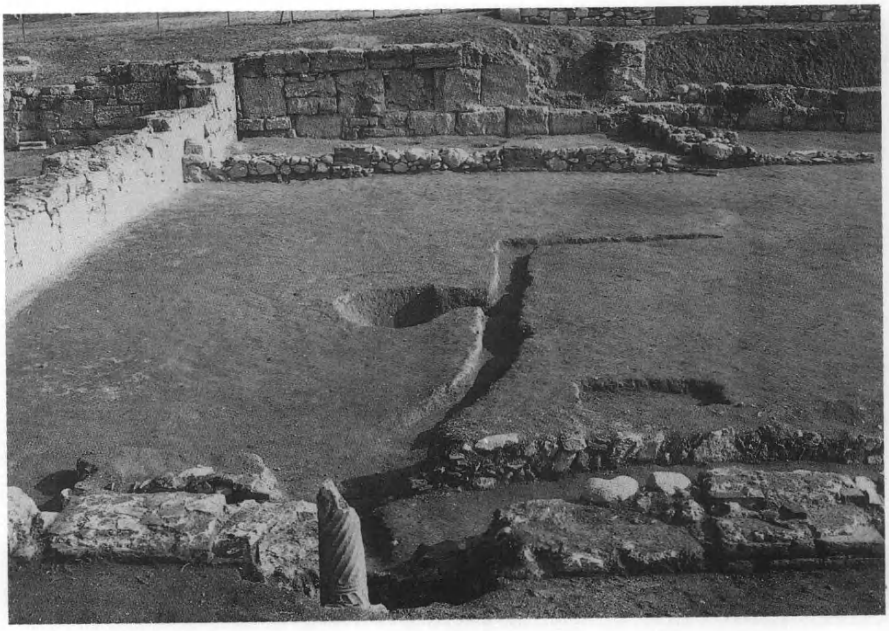

α. Ἡ βασιλικὴ Γ μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν. Στὸ βάθος ὁ ἐσωτερικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος. β. Αἴθριο βασιλικῆς Γ. Ἡ φιάλη ἁγιασμοῦ καὶ τὸ σύστημα ὑδροδότησης.

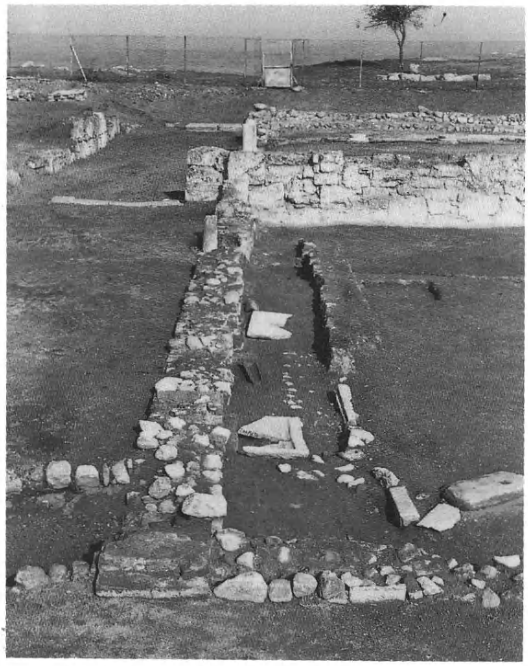

α. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Γ. β. Τὸ αἴθριο τῆς βασιλικῆς Γ ἀπὸ Α πρὸς Δ.

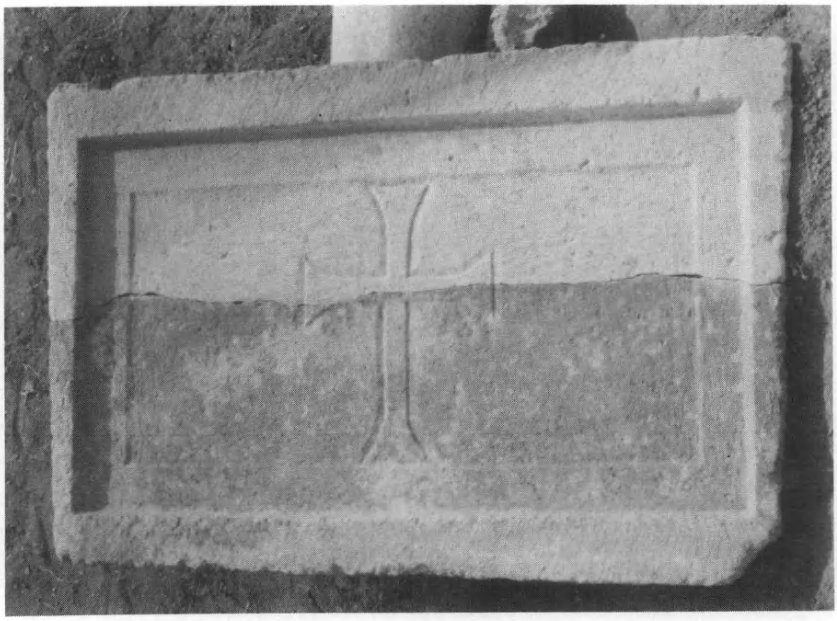

α-β. Αἴθριο βασιλικῆς Γ: α. Θωράκιο (ἀριθ. ΣΑ4/91:15). β. Θωράκιο (ἀριθ. ΣΑ4/91:16).

α. Ἀμφικιονόκρανο παραθύρου (ἀριθ. ΓΜ/19 καὶ ΣΑ4/91:21). β. Κιλλίβαντας (ἀριθ. ΣΑ3/91:6) παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἐντοιχισμένος στὸν ἐξωτερικὸ περίβολο τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως.

α. Ἡ βασιλικὴ Γ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν μαρμάρινων μελῶν. β. Ὁ πύργος Α τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς ΝΑ γωνίας του.

α. Ἄποψη τοῦ ὑπόγειου διαδρόμου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος, ἀπὸ Α. β. Κιβωτιόσχημος τάφος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος, ἀπὸ Ν.

α. Ἄποψη τῶν ἐρειπίων τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ κτιρίου ἀπὸ Α. β. Λεπτομέρεια τοῦ δαπέδου τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ κτιρίου (στρώση 5).

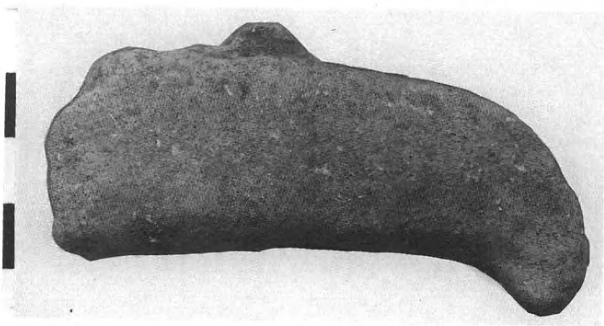

α. Κεραμεικὴ τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου ἀπὸ τὸν διάδρομο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος. β. Θραῦσμα πήλινου πρωτοκυκλαδικοῦ ἀγγείου (στρώση 5). γ. Πρόσθιο τμῆμα ἀρχαϊκοῦ εἰδωλίου ἵππου.

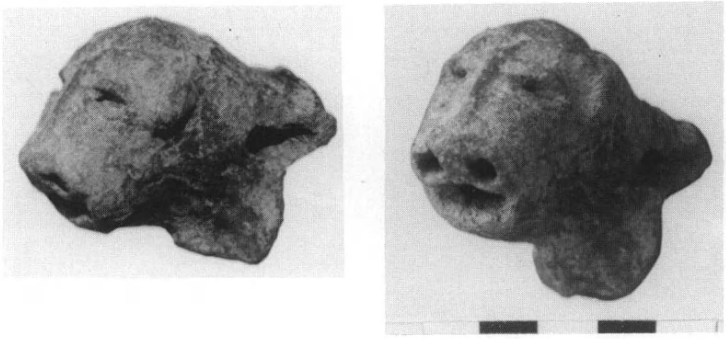

α-β. Πήλινη πρωτοκυκλαδικὴ κεφαλὴ ζώου. γ-δ. Θραῦσμα πήλινου σκεύους.

α. Ἄποψη τοῦ λόφου τῆς Σκλαβούνας ἀπὸ Α. β. Μυκηναϊκὸ τεῖχος ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

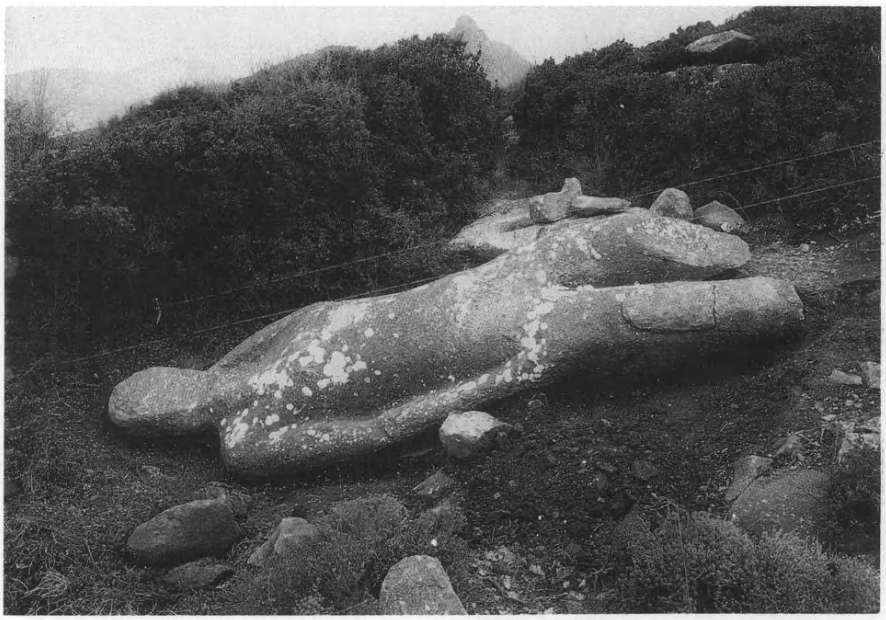

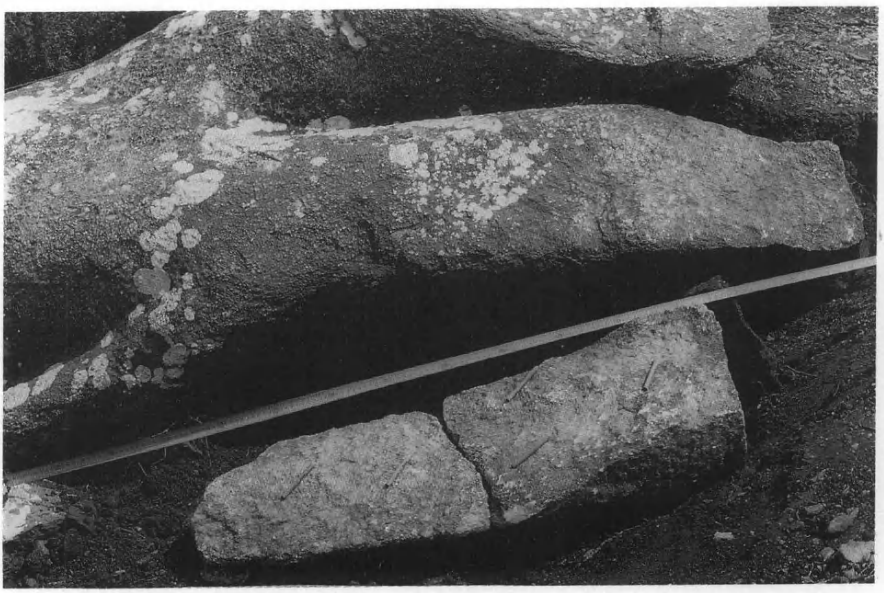

α-β. Τὰ νέα τεμάχια τοῦ κούρου τῶν Μελάνων πρὶν καὶ μετὰ τὴ συγκόλληση.

α. Τὰ λείψανα τῆς ἑλληνιστικῆς ἀγορᾶς στὸ οἰκόπεδο Λ. Κατσώνη ἀπὸ Ν. β. Τὰ λείψανα τῆς ΝΑ στοᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς θεμελίωσης τῶν δύο μνημείων μπροστά της στὸ οἰκόπεδο Κατσώνη ἀπὸ Ν. Πάνω στὴ νότια (κάτω στὴ φωτογραφία) βάση τμῆμα τῆς ὑστερορωμαϊκῆς ἐπίχωσης ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς ἀγορᾶς.

α. Ἡ μοναδικὴ βαθμίδα τῆς κρηπίδας τῆς ΝΑ στοᾶς στὸ οἰκόπεδο Κατσώνη. β. Τὸ σύστημα συνδέσμων καὶ γόμφων στὴν κρηπίδα τῆς ΝΑ στοᾶς.

α. Ἡ θεμελίωση τοῦ μικροῦ μνημείου στὸ οἰκόπεδο Κατσώνη. β. Ἐπίκρανο παραστάδας ἀπὸ μνημεῖο τῆς ἀγορᾶς.

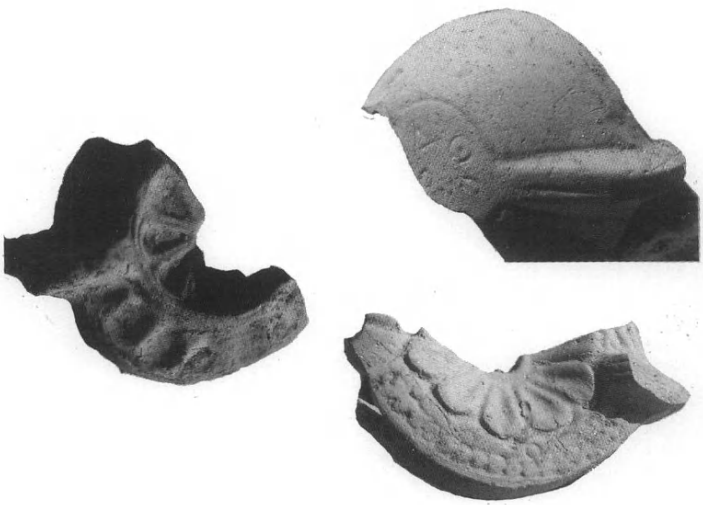

α. Ἡγεμὼν καλυπτὴρ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ἀγορᾶς. β. Δύο λύχνοι ἀπὸ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ ἐπίχωση τῆς ἀγορᾶς.

α

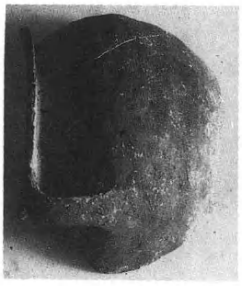

β

γ

δ

ς′

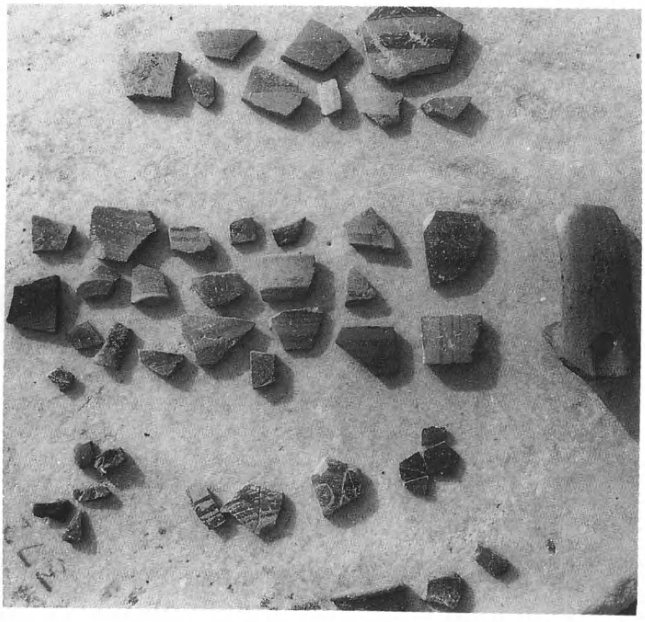

ε

α. Τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος τηγανιοῦ. β. Τμῆμα χύτρας. γ. Μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα ὑπογεωμετρικοῦ ἀγγείου. δ. Βάση μυροδοχείου. ε. Μαρμάρινος τριπτήρας. ς′. Ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸ βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ.

α. Ἱερὸ τοῦ Γύρουλα, ἡ περιοχὴ τῶν τομῶν πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες. β. Τὸ στρῶμα τῆς λατύπης στὸ βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ.

α. Τὸ ἀρχαιότερο τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ στρῶμα στὸ βόρειο κλίτος. β. Τομὴ στὴν ἐπίχωση παράλληλα (Α-Δ) μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς θεμελίωσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Μπροστὰ ὁ βράχος, ἀριστερὰ τὸ λάξευμα γιὰ τὴν ἕδραση ἐσωτερικοῦ κίονα τῆς ἐκκλησίας.

α. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ναοῦ. β. Τομὴ στὴν ἀμέσως στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Γύρουλα περιοχή.

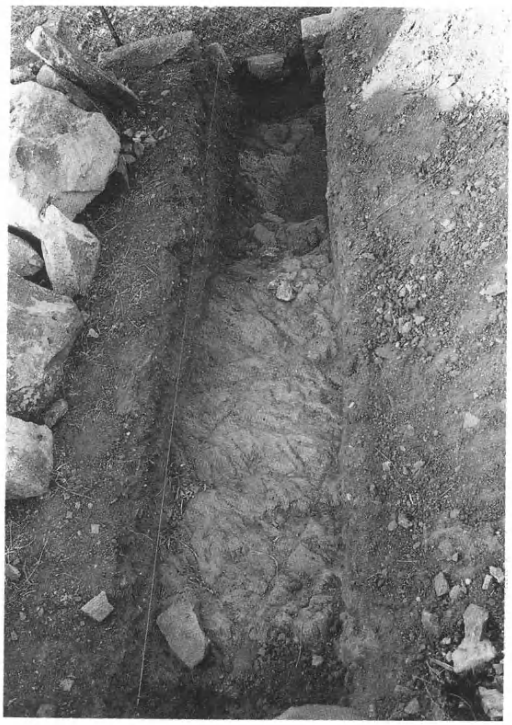

α. Τομὴ στὴν ἀμέσως στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Γύρουλα περιοχή. β. Ἐρευνητικὲς τομὲς στὸν ἀγρὸ Ναυπλιώτη στὰ νότια τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Γύρουλα.

α. Ἐπίκρανο παραστάδας τοῦ ναοῦ στὸν Γύρουλα. β. Στάνη μὲ ἀρχαῖο ὑλικὸ στὴν Καθανύχτα.

Τὰ ἐρείπια στὸν Πύργο Καθανύχτας ἀπὸ τὰ νότια. Στὸ βάθος ἀριστερὰ τὸ χωριὸ Ἄνω Σαγκρί, λίγο χαμηλότερα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ δεξιὰ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου στὴν Αὐλωνίτσα.

α. Τὰ ἐρείπια τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ πύργου (;). β. Τὰ ἐρείπια τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

α. Θεμέλια πύργου (;) καὶ μεταγενέστερος λιθός. β. Μαρμάρινα τμήματα πιεστηρίου.

Ἀριστερὰ ἡ ἐκκλησία καὶ τὸ βόρειο θεμέλιο τοῦ πύργου (:). Στὴ μέση ὁ λῆγος καὶ δεξιὰ λείψανα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου (:).

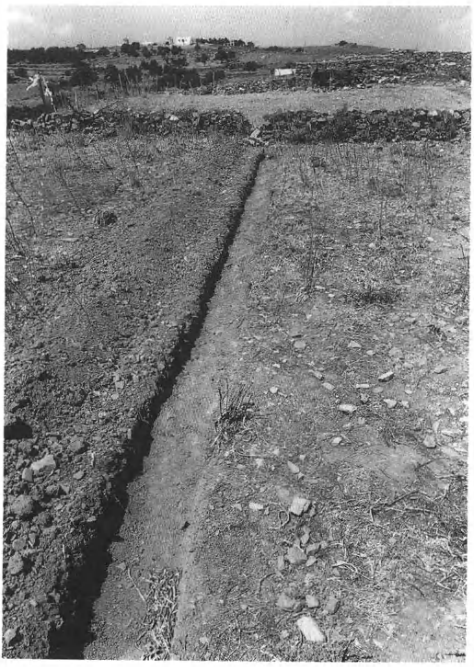

α. Ὁ ληνὸς μὲ τὴν ταφὴ στὸ ἐσωτερικό του. β. Τομὴ στὸν ἀγρὸ Μαυρομμάτη στὴν Καθανύχτα.

α-β. Οἰκία Ε. Τὸ αἴθριο πρὶν καὶ μετὰ τὸν καθαρισμό.

α-β. Οἰκία F. Ψηφιδωτὸ δάπεδο πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

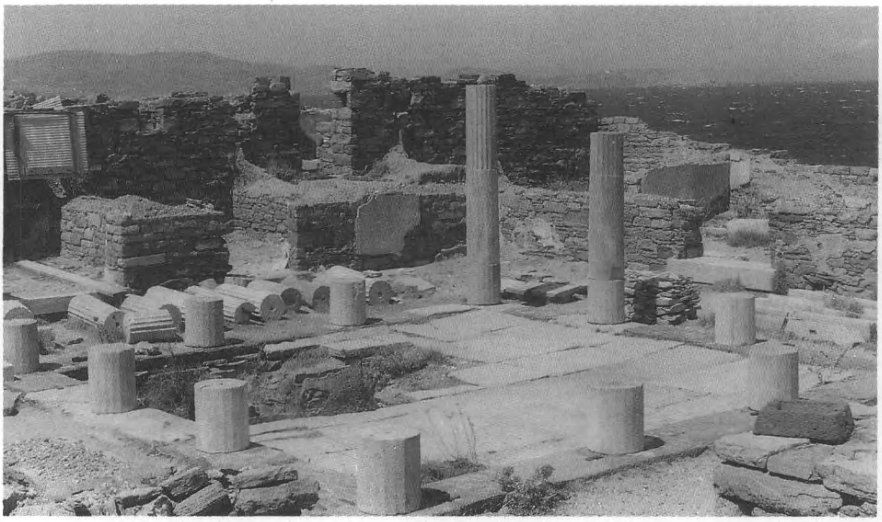

α-β. Οἰκία Κωμωδῶν. Τὸ περιστύλιο τοῦ αἰθρίου πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

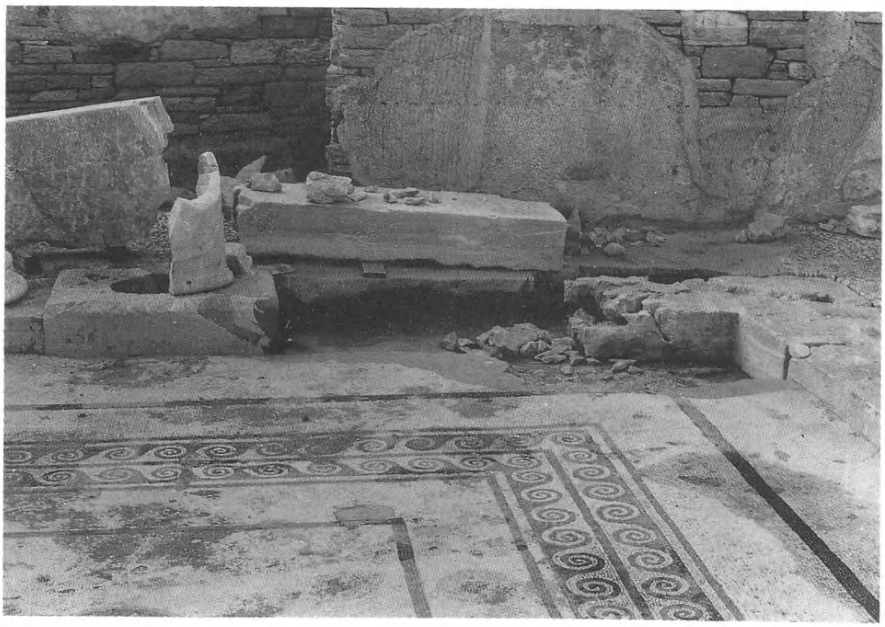

α-β. Οἰκία Λίμνης. Συγκόλληση θραυσμάτων στὴ ΝΔ γωνία τοῦ στυλοβάτη.

α-β. Οἰκία Λίμνης. Τὸ θρανίο πρὶν καὶ μετὰ τὴ συγκόλληση.

α-β. Οἰκία Λίμνης. Τὸ κιονόκρανο μετὰ τὴ συγκόλληση-συμπλήρωση καὶ μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησή του.

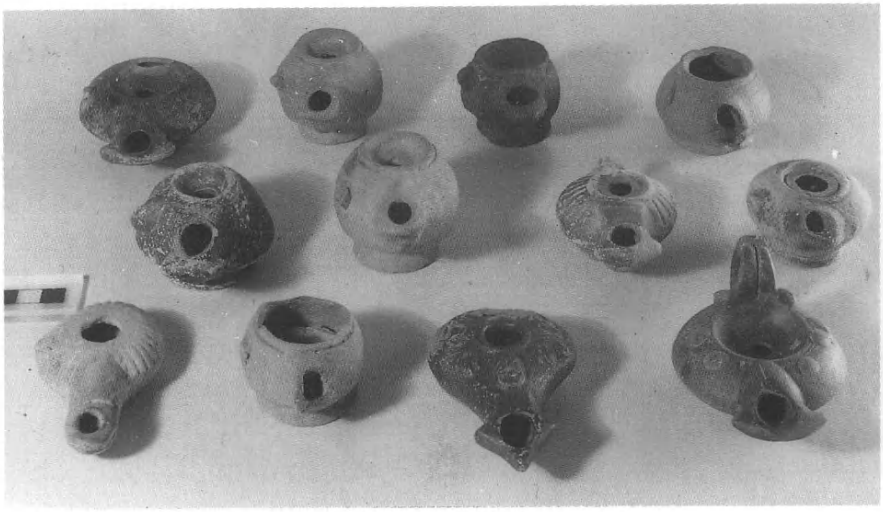

α. Ἀνασκαφὴ στὰ ΝΔ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα. β. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ΝΔ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα.

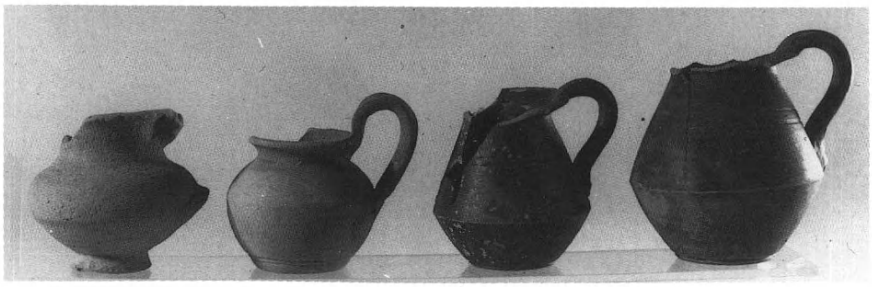

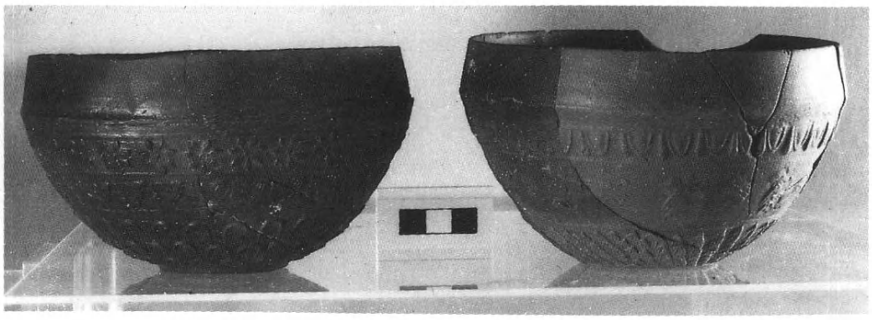

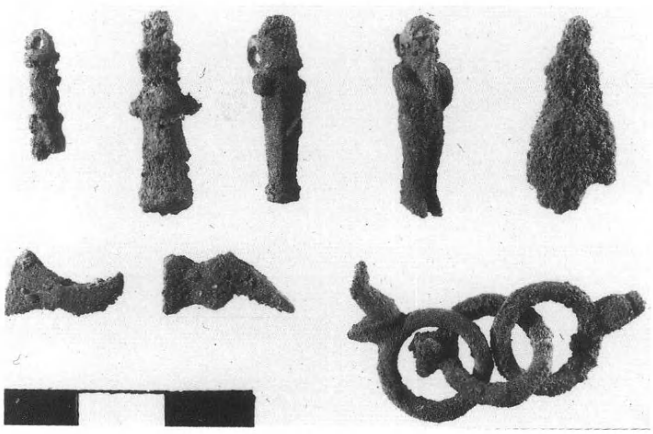

α-δ. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ΝΔ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα.

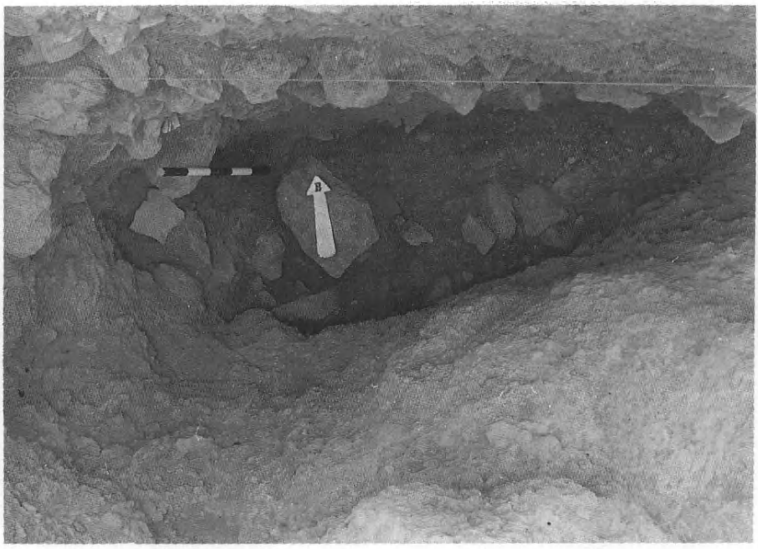

α. Φυσικὴ κοιλότητα τοῦ βράχου μὲ ἀρχαῖο ἐξισωτικὸ γέμισμα (τομὴ Δ-Α, χῶρος Κ/Α3): πρβ. πίν. 176β. β. Τομὴ Δ-Α ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου (χῶρος Κ/Α3).

α. Χῶρος Κ/Α1, ἄσκαφο τμῆμα («μάρτυρας»). β. Κ/Α1: Δ τμῆμα καὶ μονόλιθο κατώφλι τοῦ «οἴκου» (Κ/1).

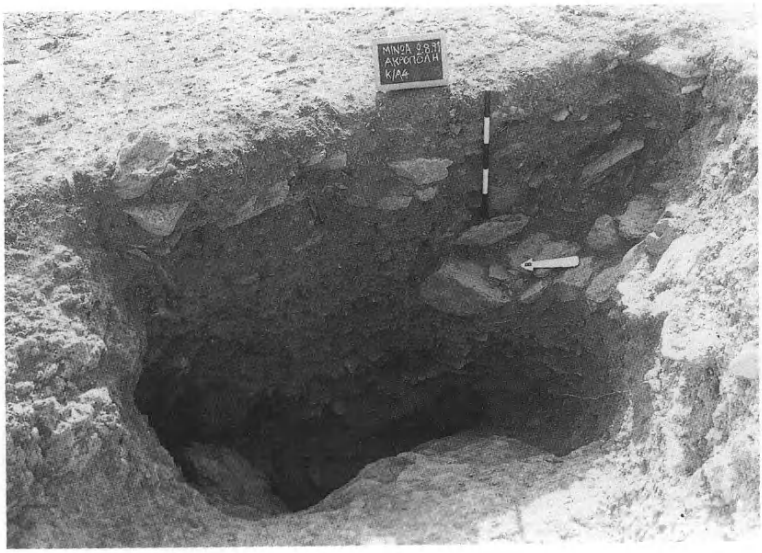

α. Κ/Α4: Διακρίνονται ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου, ὁ χῶρος τῶν ἐμπύρων θυσιῶν καὶ τὸ στόμιο τοῦ σπηλαιώδους χάσματος. β. Ἀποκάλυψη στομίου σπηλαιώδους ὀρύγματος.

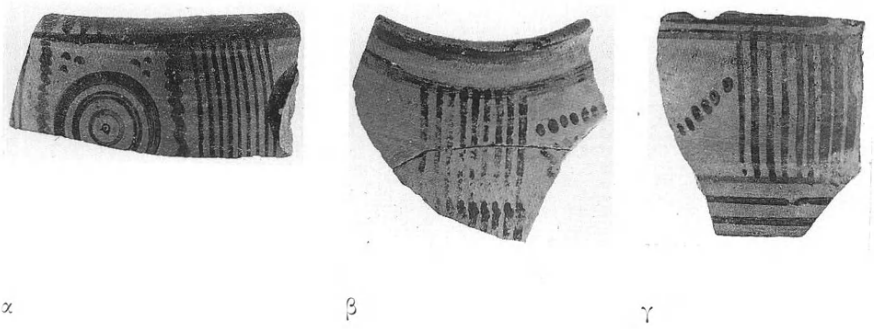

α β γ

δ ε ς′

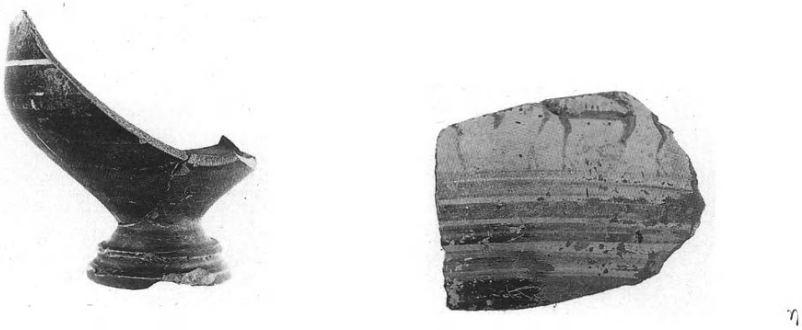

ζ η

α-η. Δείγματα κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ σπηλαιῶδες χάσμα.

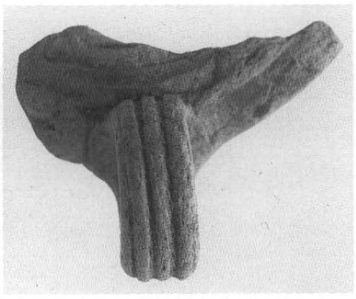

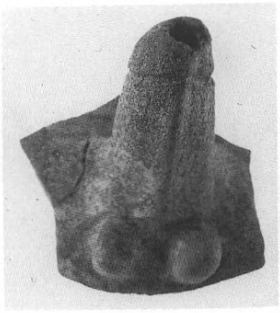
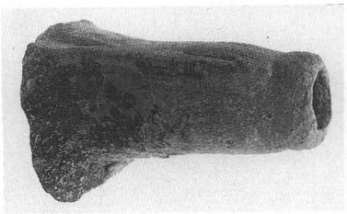
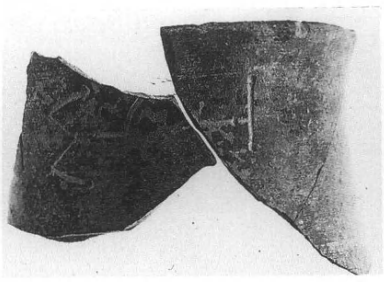

α-ς'. Εὑρήματα ἀπὸ τὸ σπηλαιῶδες χάσμα: α. Εἰδώλιο. β-γ. Δείγματα λύχνων. δ-ε. Φαλλόμορφες προχοὲς σπονδικῶν ἀγγείων (κανθάρων). ς'. Ἐνεπίγραφα ὄστρακα.

α-β. Σκάμμα Δ1-ν1, ἀνατολικὸ τμῆμα: α. Ἄποψη τομῆς ἀπὸ Δ. β. Λεπτομέρεια ΝΑ γωνίας.

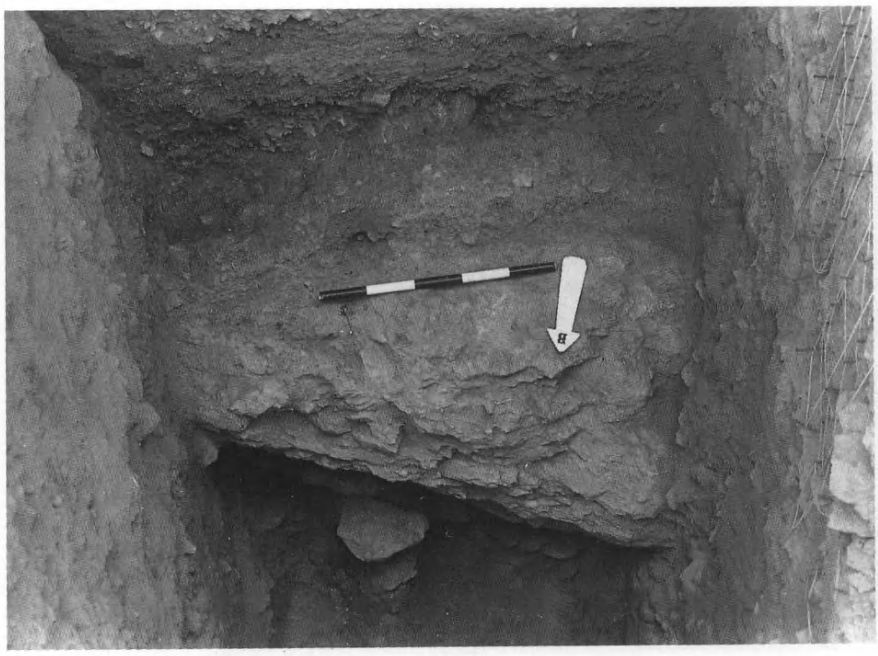

α. Λεπτομέρεια τοῦ φυσικοῦ βράχου-δαπέδου μὲ κοιλότητα ἀκανόνιστου σχήματος.
β. Ἀποθέτης τέφρας, λεπτομέρεια τοῦ βαθμιδωτὰ λαξευμένου βράχου.

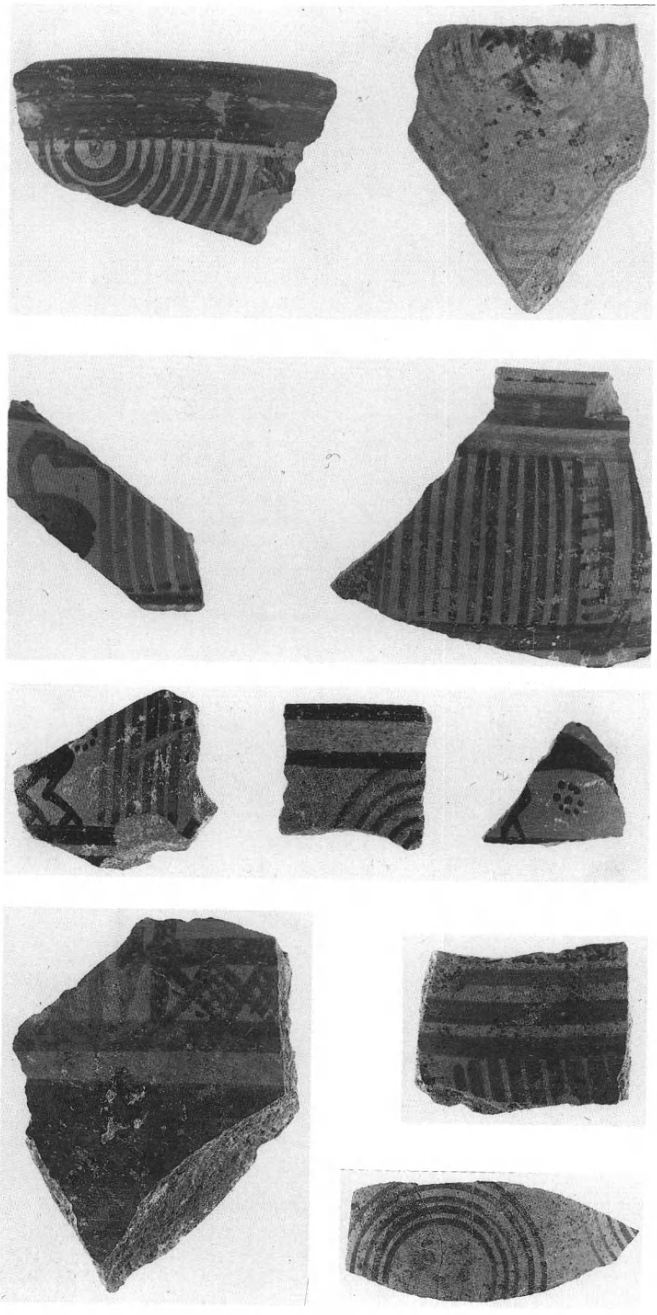

α-ι. Δείγματα κεραμεικῆς ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τέφρας (τετρ. ΝΔ/3).

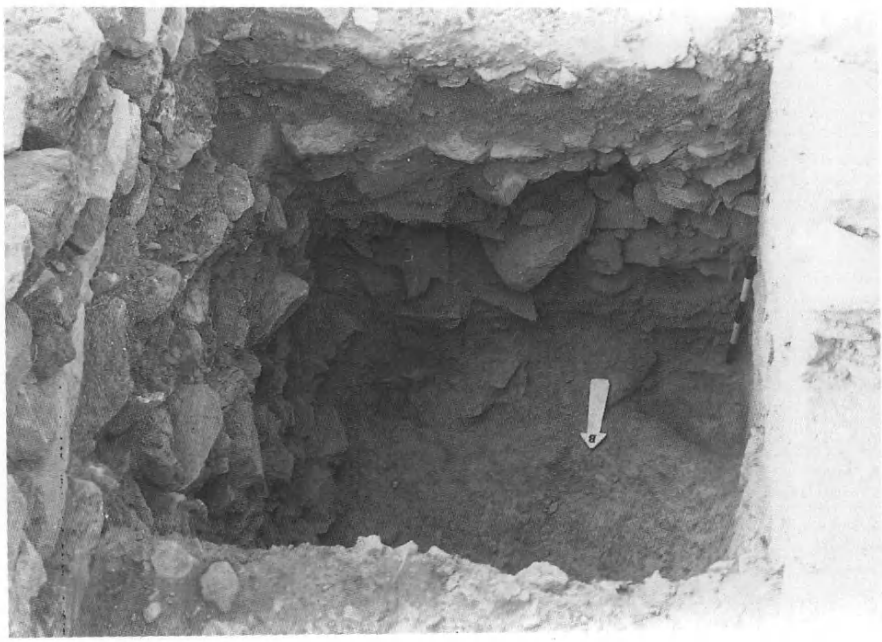

α. Τετρ. ΝΔ/5, στρωματογραφικὴ τομή. β. Τετρ. Ε3, δοκιμαστικὴ τομή.

α-β. Μνημειακὴ πυργοειδὴς κατασκευή: α. Ἄποψη ἀπὸ ΝΑ. β. Ἄποψη ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ τοίχου 3 ἀπὸ Α.

α-β. Ὀχυρωματικὴ πυργοειδὴς κατασκευή: α. Λεπτομέρεια τοῦ τοίχου στὴν τομὴ Β/6, Τ1. β. Λεπτομέρεια θεμελίωσης τοῦ τοίχου καὶ βαθμιδωτὰ λαξευμένος βράχος.

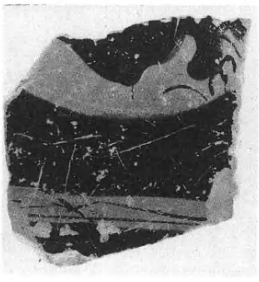

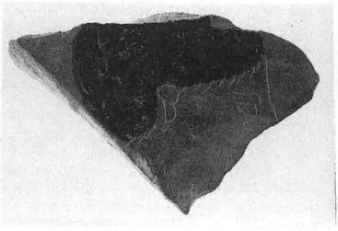

α. Πλακόστρωτος καὶ πλακοσκεπὴς «ἀγωγὸς» Β ἀπὸ τὴν «ὀχυρωματικὴ» κατασκευή.
β-δ. Δείγματα κινητῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὴν «ὀχυρωματικὴ» κατασκευή.

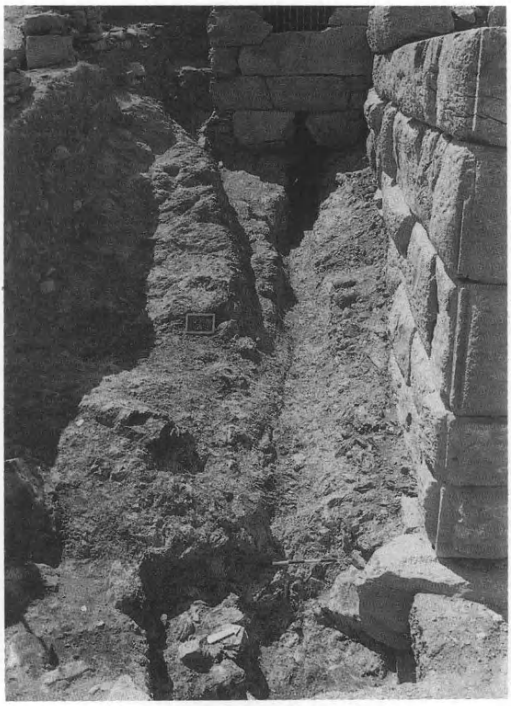

α. Γυμνάσιο, ὀχετὸς ἀποχωρητηρίου. Διακρίνονται λείψανα φρεατίου στὴ ΝΑ γωνία.
β. Πλακοσκεπὴς ἀγωγὸς - ὑπόνομος στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ Γυμνασίου.

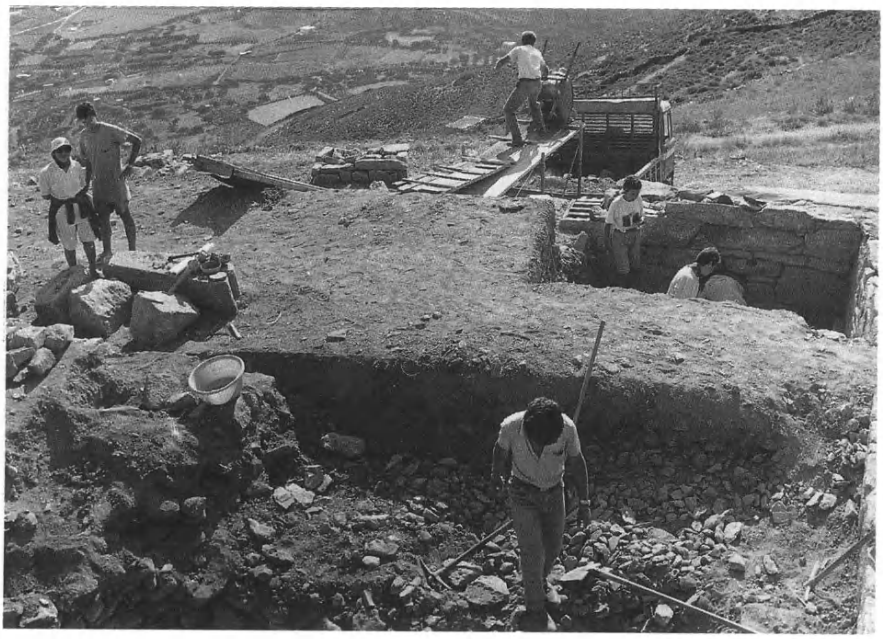

α-β. Μεταφορὰ χωμάτων καὶ λίθων ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου.

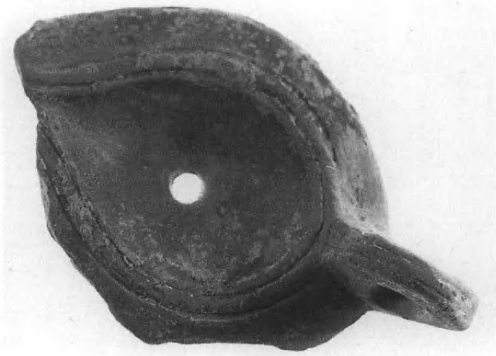

α. Ἀποκάλυψη πλακοσκεποῦς ὑπονόμου στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου.
β-γ. Δείγματα κινητῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ὑπονόμου.

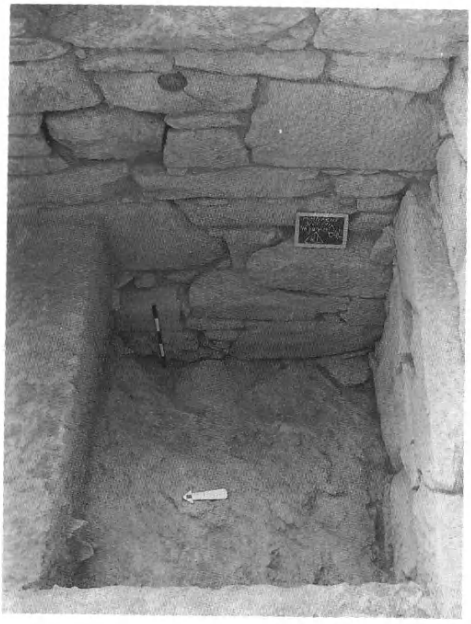

α. Γυμνάσιο, ΝΑ τμῆμα, ἐσωτερικὸς χῶρος. β. Λεπτομέρεια τοίχων ΝΑ γωνίας.

α-β. Γυμνάσιο: α. Τετρ. Η5/Ι, πίν. 6.7: στρώση κατεργασμένων λίθων. β. Τετρ. Θ4/Ι, πίν. 6.7: στρώση πεσμένων λίθων καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν.

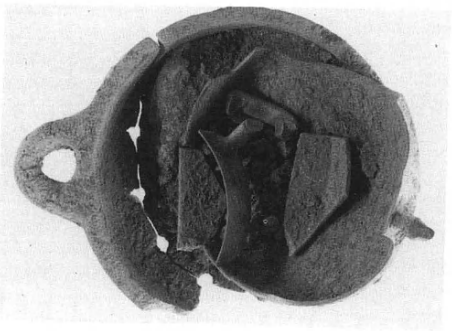

α

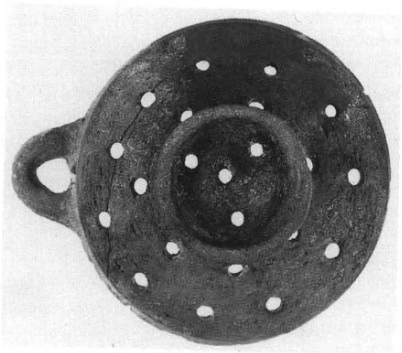

β

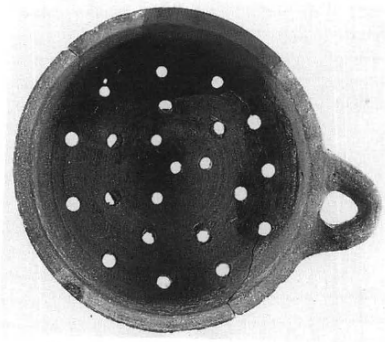

γ

δ

ε

α-ε. Γυμνάσιο, δείγματα εύρημάτων ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου Θ 5: α. *In situ*. β-ε. Μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση.

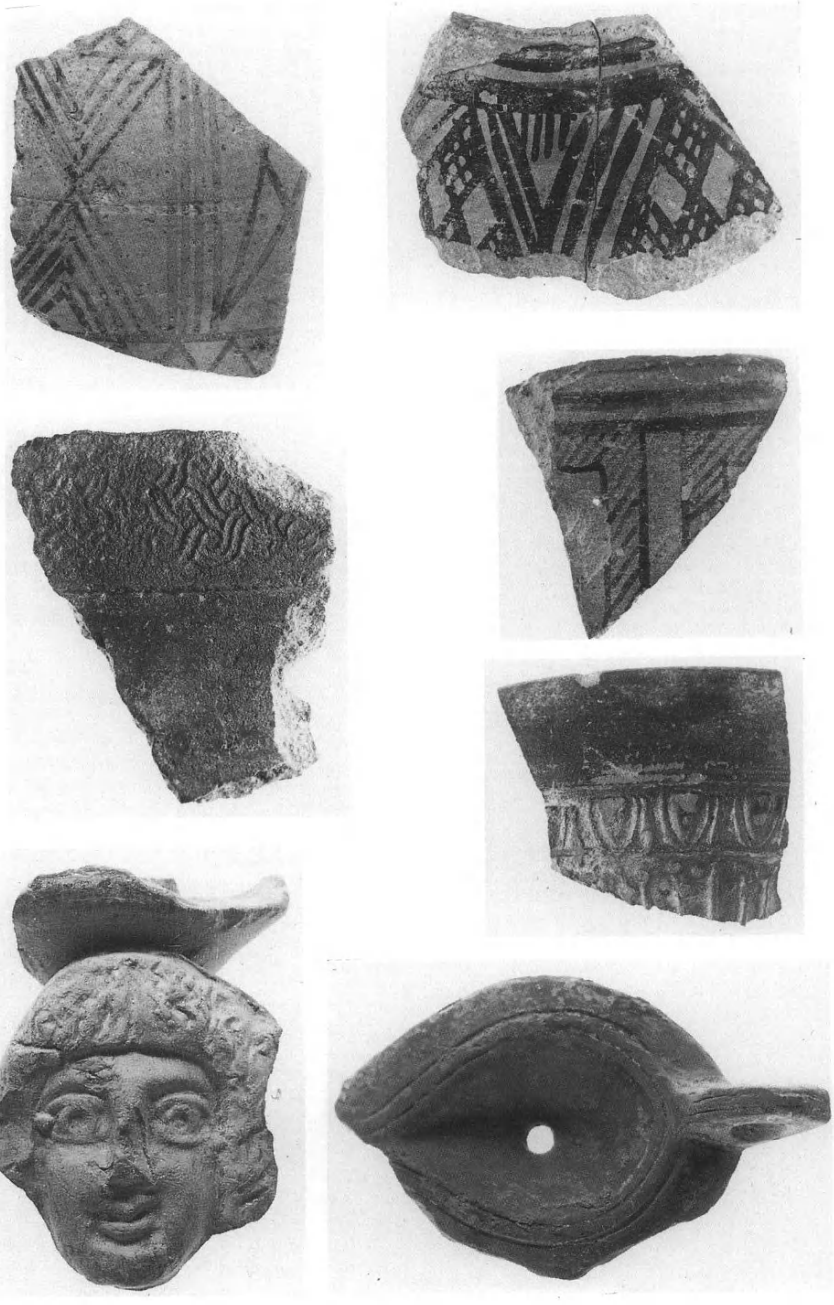

α-ζ. Γυμνάσιο, δείγματα εύρημάτων άπὸ τὸν χῶρο Θ5.

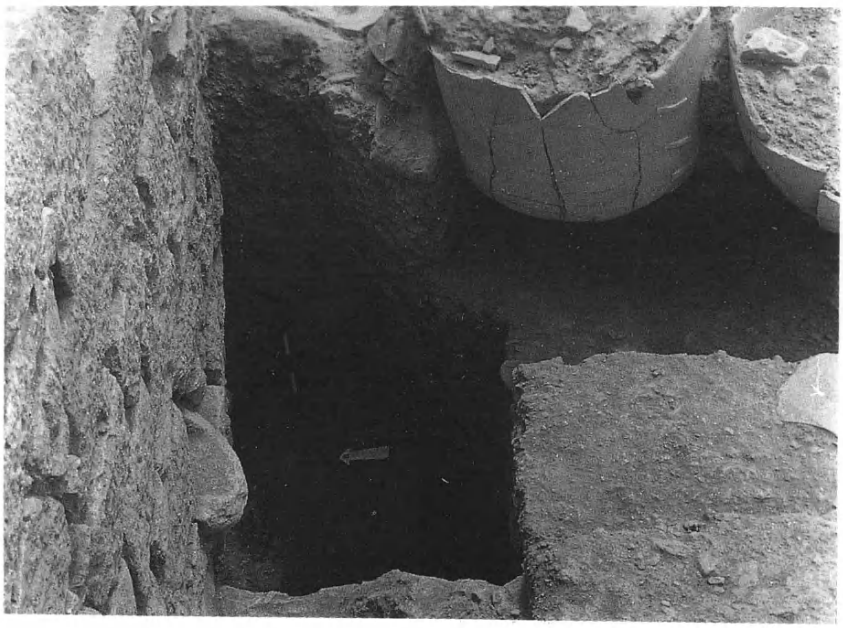

α-β. Γυμνάσιο, ΒΑ τμῆμα: α. Πίθοι κατὰ χώραν. β. Διακρίνεται ὁ ἀγωγὸς στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ Β τοίχου.

α-β. Γυμνάσιο, ΒΑ τμῆμα: α. Ὁ χῶρος μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πίθων. β. Λεπτομέρεια δαπέδου μὲ εὑρήματα κατὰ χώραν.

α-β. Γυμνάσιο, ΒΑ τμῆμα: α. Δεῖγμα εὑρημάτων μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση. β. Χαρακτηριστικὸ δεῖγμα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν πίθων.

α-β. Τετρ. Α1/ΒΔ/2, πίν. 2.2: α. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. β. Προχειροκτισμένες ἑστίες.

α. Τετρ. Α1/ΝΔ/2, πίν. 2.2, «έστίες» μὲ πήλινα τοιχώματα. β. Τετρ. Α1/ΒΔ/4, πίν. 2.2, δάπεδο μὲ κονίαμα.

α. Προστατευτικὴ ξερολιθιὰ κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου τοῦ Γυμνασίου. β. Δείγματα ἐπιφανειακῶν εὑρημάτων ἀπὸ τοὺς ἀγροὺς Μ. Δεσποτίδη καὶ Ἰ. Κωβαίου, Δ καὶ Ν ἀπὸ τὸν ναό.

α

β

γ

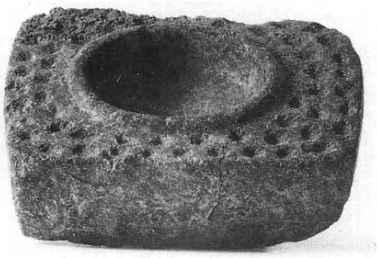

δ

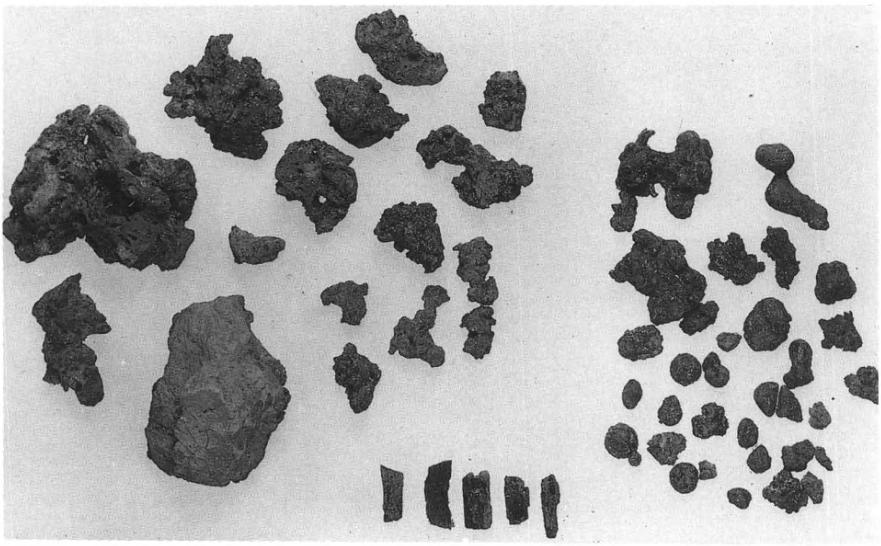

ε

α. Πήλινος λύχνος. β-δ. Τράπεζες προσφορῶν. ε. ΝΔ τομέας, κατάλοιπα χύτευσης.

α. ΝΔ τομέας. Ἄνδηρα τῆς Α′ νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φάσης. β. ΒΔ τομέας. Βράχος καὶ κατάλοιπα τοῦ Δ τοίχου τοῦ κτιρίου S (ἀπὸ Δ).

α-β. ΒΔ τομέας: α. Πλακόστρωτο μὲ ἀντερεισματικὸ τοῖχο πομπικῆς ὁδοῦ (ἀπὸ Δ). β. Τμῆμα στεγασμένου κτιρίου τῆς Β΄ (;) νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φάσης (ἀπὸ Α).

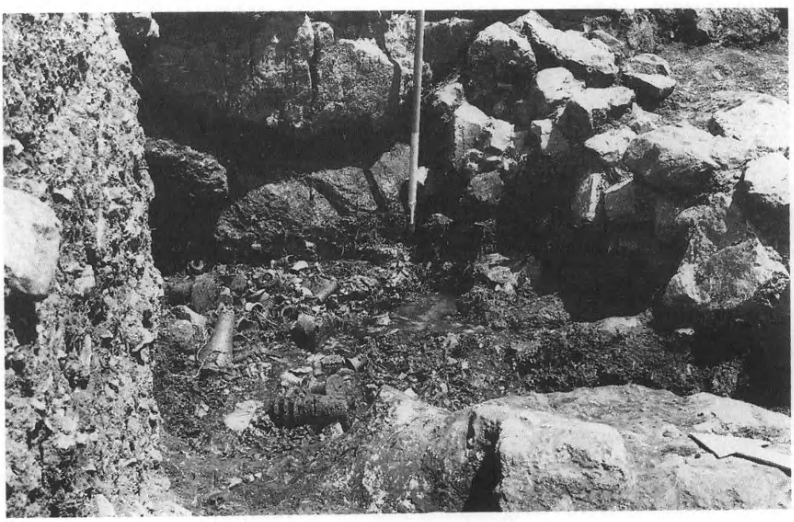

α-β. ΒΑ τομέας: α. Περίβολος, ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ καὶ Α γωνία κρηπιδώματος ἐμπρός (ἀπὸ Ν). β. Συσσωρευμένα ἀγγεῖα στρώματος 6 (ἀπὸ Δ).

α-ς'. ΒΑ τομέας: α-β. Ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο κοινωνίας. γ. Τράπεζα προσφορῶν. δ. Συνδετικὸ μέλος. ε. Τμήματα πήλινου εἰδωλίου. ς'. Ἡμίτομα χάλκινου λιονταριοῦ.

α-γ. ΒΑ τομέας: α. Πλέγμα τοίχων στὰ ὀρθογ. Λ 46/47. β. Σωληνωτὰ σκεύη. γ. Κύπελλο κοινωνίας.

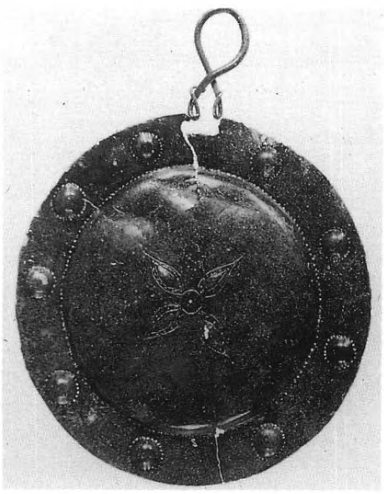

α-γ. ΒΑ τομέας: α. Χάλκινο περίτμητο έλασμα. β. Χάλκινο ἀσπίδιο. γ. Τράπεζα προσφορῶν. δ. ΒΑ καὶ κεντρικὸς τομέας. Χάλκινα τετράποδα.

α-β. Κεντρικὸς τομέας: α. Τοῖχοι τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ Β). β. Β ἐξωτερικὸς τοῖχος κτιρίου U, Ν τοῖχος κρηπιδώματος καὶ κάτω δεξιὰ ὁ Κ491 (ἀπὸ ΝΑ).

α-β. Κεντρικὸς τομέας: α. Στρόβιλος λιθοπλίνθων κτιρίου U (ἀπὸ Α). β. Λύχνος.

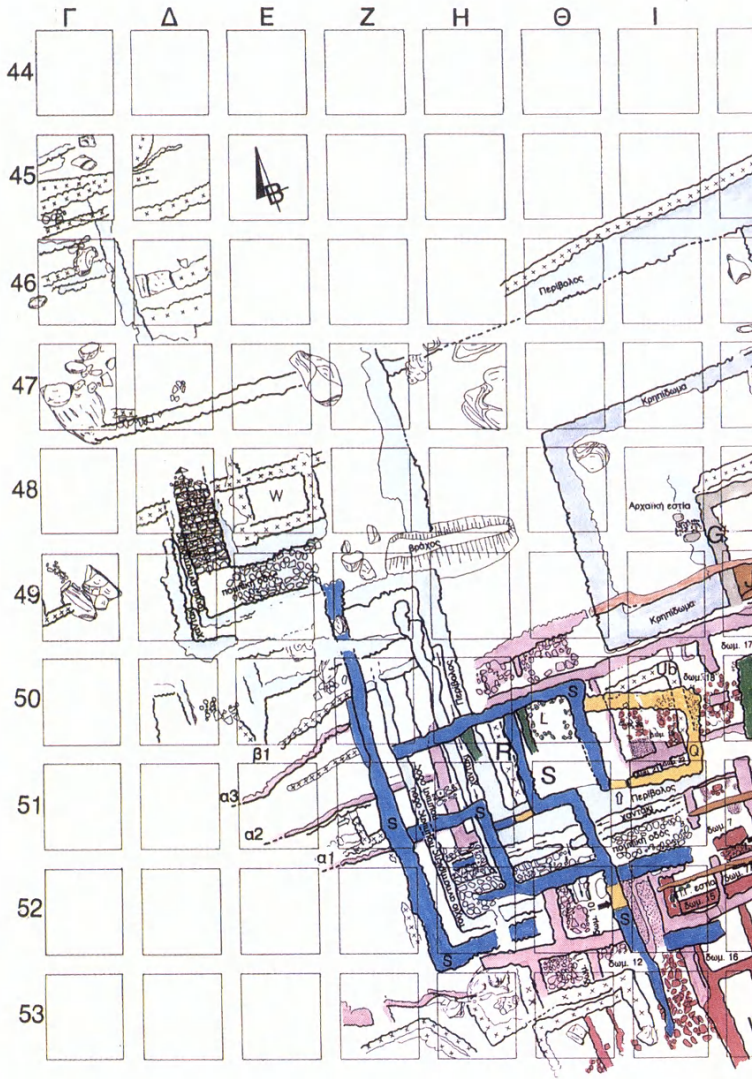

Σύμη Βιάννου. Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

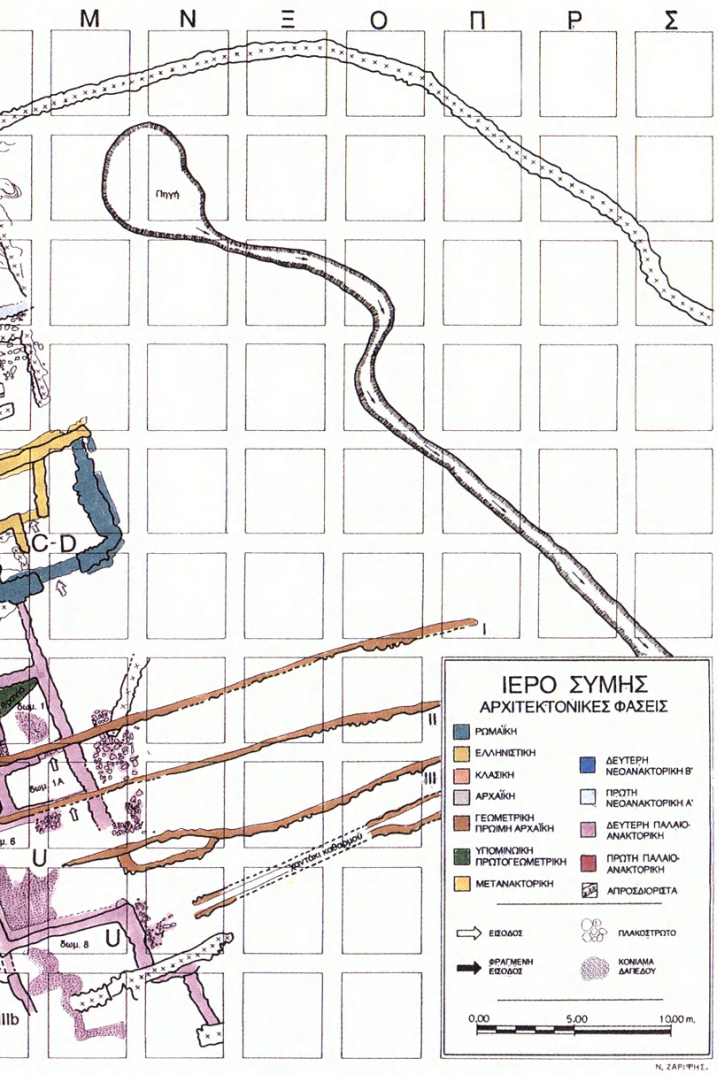
Μ
Ν
Ξ
Ο
Π
Ρ
Σ
Πηγή
C-D
I
II
III
U
U
IIb
Θεμ. 1
Θεμ. 1Α
Θεμ. 6
Θεμ. 8
Αρχαίου καθρέπτου
ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ
ΡΩΜΑΪΚΗ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ
ΚΛΑΣΙΚΗ
ΑΡΧΑΪΚΗ
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΡΩΙΜΗ ΑΡΧΑΪΚΗ
ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ
ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
ΔΕΥΤΕΡΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ Β'
ΠΡΩΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ Α'
ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΑΛΑΙΟ-ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
ΠΡΩΤΗ ΠΑΛΑΙΟ-ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΑ
ΕΞΟΔΟΣ
ΦΡΑΓΜΕΝΗ ΕΞΟΔΟΣ
ΠΛΑΚΟΣΤΡΩΤΟ
ΚΟΝΙΑΜΑ ΔΑΠΕΔΟΥ
0,00
5,00
10,00 m.
Ν. ΖΑΡΙΦΗΣ.

α. Κεντρικὸς τομέας. Λύχνος καὶ λοπάδιο. β. Θέση Σελλί. Τράπεζα προσφορῶν. γ. Λόφος Καλές. Ἐπιφανειακὸ κτίσμα.

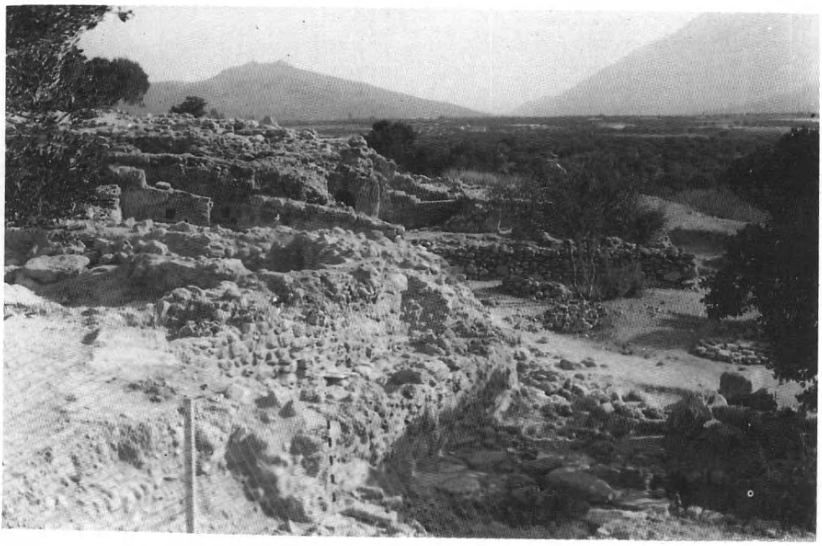

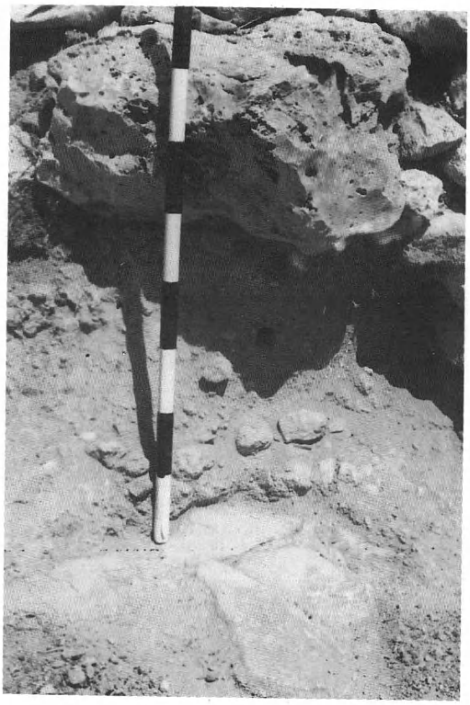

α. Γενικὴ ὄψις τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Ν. Εἰς πρῶτον ἐπίπεδον αἱ ὀγκώδεις θεμελιώσεις τῶν περιοχῶν ΟΡ καὶ π-Ρ. β. Ὁ ὕστατος πρὸς Ν σωζόμενος λίθος τοῦ Δ-32α (Οἰκία 50, ΥΜ Ι). Τομὴ 1991.

α. Δ τμῆμα δωματίου δ-30 καὶ τμῆμα τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, Μ-Α. Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.
β. Ὡς ἄνω, μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς.

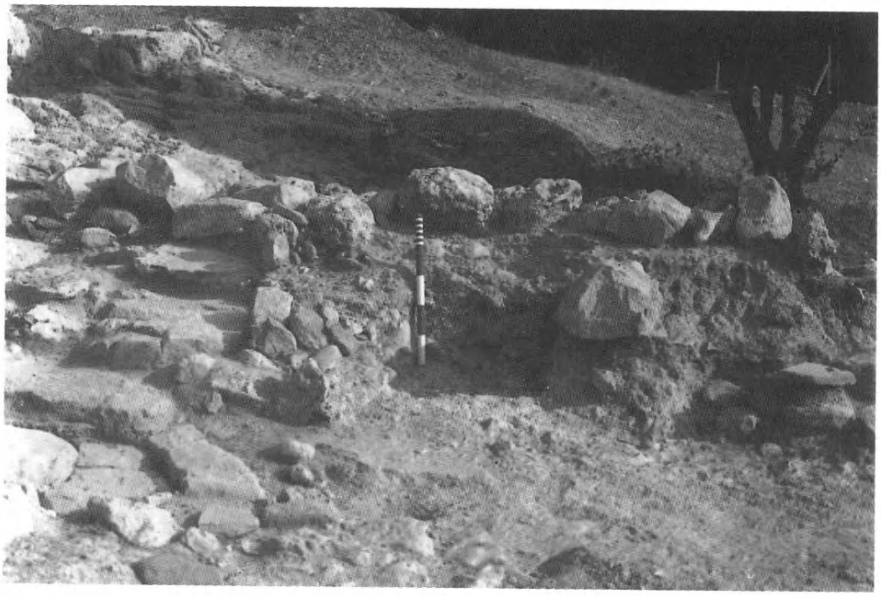

α. Περιοχὴ π-56. Ὄψις ἀπὸ Ν. Πλακόστρωτος κλιμακὶς 56γ καὶ τομὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου Β-ΗΗ (δυτικὸν τμῆμα). β. Περιοχὴ π-56. Ὄψις ἀπὸ Ν. Πλακόστρωτον 56δ καὶ τομὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου Β-ΗΗ (ἀνατολικὸν τμῆμα).

α. Ἐρειπούμενος παραδοσιακὸς οἰκίσκος εἰς Κάτω Μεράν. Τρόπος σχηματισμοῦ χαλαροῦ λιθοσωροῦ. β. Ἀντίστοιχος πρὸς τὸν ἀνωτέρω λιθοσωρὸς εἰς τὴν τομὴν τοῦ μυχοῦ (Ν πέρατος) τοῦ χώρου PA1.

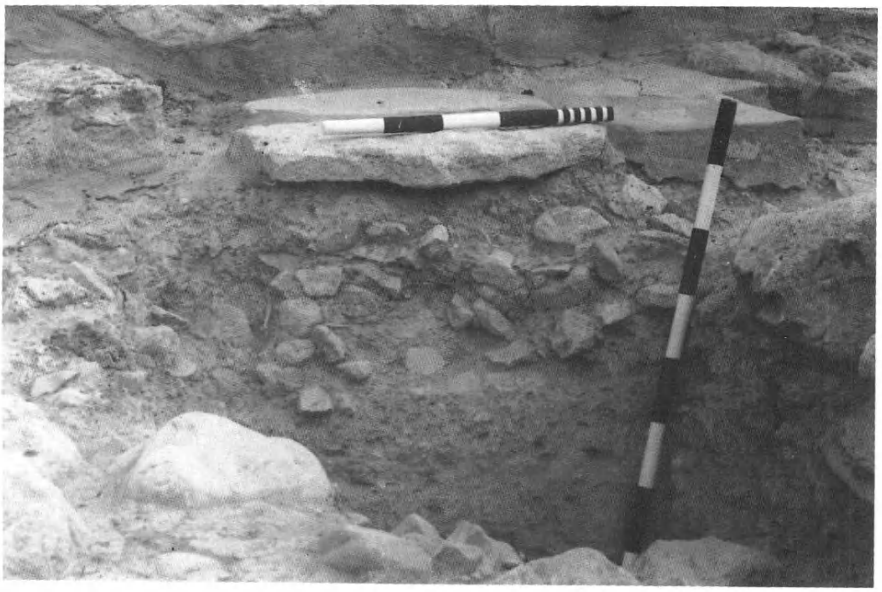

α. Χῶρος ΡΒ1. Τομὴ ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον ΡΒβ. Τὸ σύνθετον σύστημα ὑποθεμελιώσεως τοῦ πλακοστρώτου. β. Τομὴ βάθους χώρου ΡΒ7, ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον ΡΒα. Πυκνὸν στρῶμα μικρῶν λίθων, χωμάτων καὶ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ.

α. Πλακόστρωτον π-44, χῶρος 44α. Τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τῶν βροχῶν σύστημα θεμελιώσεως τοῦ πλακοστρώτου π-44. β. Ὁ αὐτὸς χῶρος 44α, ἀπὸ Α, μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς τομῆς 1991.

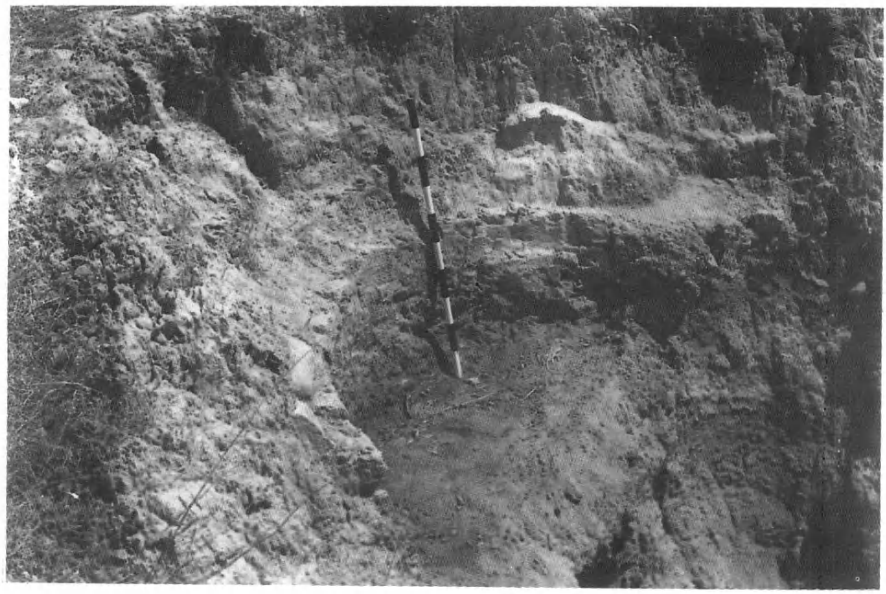

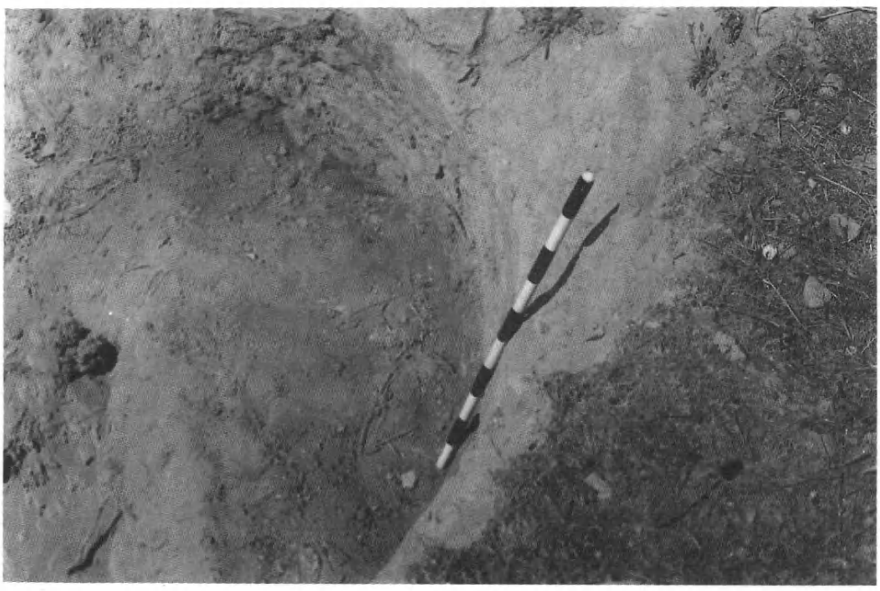

α. Κλίβανος ὑπωρειῶν Κεφάλας, ὄψις ἀπὸ Ν. β. Ὁ ἀρχαῖος κλίβανος ὁρώμενος ἐκ τῶν ἄνω, ἐκ τῆς ὁμαλῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ. Δάπεδον μὲ μαῦρα χώματα καὶ τέφραν.

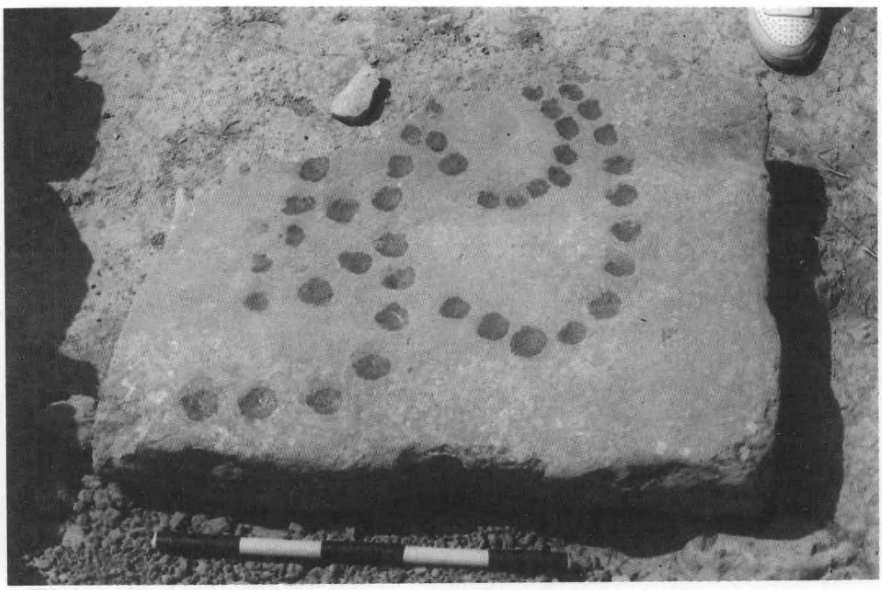

α. Ὁ ἀποκείμενος εἰς τὸ δωμάτιον δ-30 «μέγας κέρνος τῆς Βασιλικῆς» (μῆκος δείκτου: 50 ἑκ.μ. Ἀδημοσίευτον). β. Οἱ μεγάλοι ὄγκοι χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς 1991 ἁπλοῦνται εἰς τὸν παρακείμενον ἀγρόν.

α. Ἀμφορέας ἀπὸ τὸ δωμάτιο XV τοῦ ἀνακτόρου. β. Πρώιμη κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ σπήλαιο στὸ «Μαῦρο Αὐλάκι».

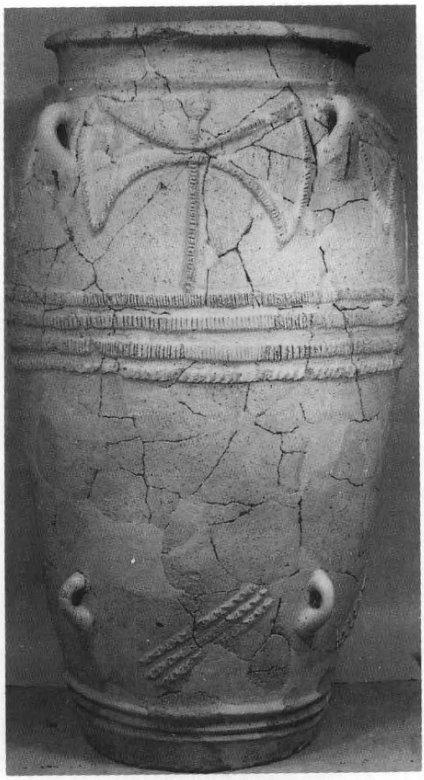

α. Πίθος μὲ διπλοὺς πελέκεις, ἀπὸ τὸ Κτίριο Ζ. β. Πιθαμφορέας ἀπὸ τὸ δωμάτιο τοῦ λιγνοῦ τοῦ Κτιρίου Ζ.

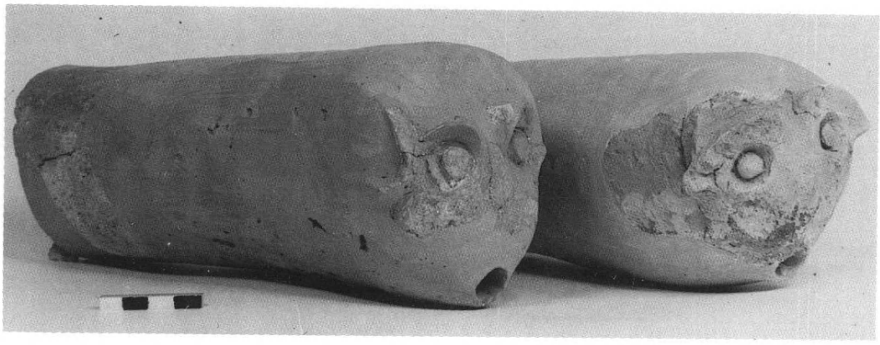

. Κρουνοὶ νεροῦ μὲ ἀπολήξεις σὲ μορφὴ κεφαλιῶν ζώων.

ΤΑ *ΠΡΑΚΤΙΚΑ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1991
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 146
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1994
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ OFFSET
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΠΙΝΑΚΩΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ
ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ